

ΑΡΙΑΔΝΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ
1988

ΡΕΘΥΜΝΟ 1988

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ*

- Πρόεδρος : ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ ΜΙΧΑΛΗΣ, Κοσμήτορας Φιλοσοφικής Σχολής
- Μέλη : ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ ΜΥΡΤΩ, Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
: ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας
: ΚΑΖΑΜΙΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
: ΚΑΜΠΙΤΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας
: ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡΥΣΑ, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας
: ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας
- Γραμματέας : ΤΖΕΚΑΚΗΣ ΜΙΧΑΛΗΣ, Προϊστάμενος Βιβλιοθήκης

* Η επιτροπή αυτή συγκροτήθηκε σύμφωνα με την υπ' αριθ. 814/27-5-87 απόφαση της Κοσμητείας της Φιλοσοφικής Σχολής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

**Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών
(27-29 Σεπτεμβρίου 1985)**

A.Χ.ΜΕΓΑ,	Ιστοριογραφική ποίηση και ποιητική ιστοριογραφία στη Ρώμη	9
M.ΠΑΣΧΑΛΗ,	Το συγκινησιακό στοιχείο στη ρωμαϊκή ιστοριογραφία και οι παλινωδίες των Ρωμαίων ιστορικών	21
A.ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ,	Συγκριτικές παρατηρήσεις στα προσώμια Ρωμαίων ιστορικών	31
Σ.ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ,	Κόιντος Λουτάτιος Κάτουλος: Το κνήγι της δόξας	61
Δ.Μ.ΤΣΙΤΣΙΚΛΗ,	Κιέρωνας και πρώιμοι Ρωμαίοι ιστοριογράφοι	71
Δ.Ε.ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑ,	Ο metus hostilis ως παράγων διαμορφώσεως της Ρωμαϊκής ιστορίας κατά τον Σαλλούστιο	81
N.ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ,	Η προσωπικότητα του Μ. Αλεξάνδρου στον Τίτο Λίδιο	91
I.ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗ,	Ιστοριογραφική τεχνική στην περιγραφή της πολιορκίας του Σαγούνδου	102
Σ.Ν.ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ,	Σημειωτικός προκαθορισμός στην ιστορία της Βιργινίας	147
Κ.Χ.ΓΡΟΛΛΙΟΥ,	Ιστορικές ανακρίβειες στην ωδή 1,37 του Ορατίου	156
Ε.ΚΑΡΑΜΑΛΕΓΚΟΥ,	Ιστορικά χωρία στην Αινειάδα του Βιργιλίου	166
Δ.Ζ.ΝΙΚΗΤΑ,	Η διαλεκτική σχέση φυσικού και ανθρώπινου στοιχείου σε δυο επιστολές του Πλινίου	178
I.ΤΟΥΛΟΥΜΑΚΟΥ,	Patrocinium orbisterrae	192
Ε.ΠΕΡΑΚΗ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ,	Η εμπειρία του θανάτου στον Βελλήιο Πατέρκουλο	208
Γ.ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ,	Το πρόβλημα του Ager Denthaliatis	219
Λ.Μ.ΤΡΟΜΑΡΑ,	Η περιγραφή του λοιμού του 65 μ.χ. από τον Τάκιτο	234
Κ.ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗ,	Impetium floret. Η εποχή του Σεπτιμίου Σεβίρου και το έργο του Q.Curtius Rufus	244

Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ακαδημαϊκά έτη 1985-87.

1. Χρονικό	265
2. Διδακτικό προσωπικό Φιλοσοφικής Σχολής	267
3. Επιστημονική δραστηριότητα των διδασκόντων της Φιλοσοφικής Σχολής	275
4. Διαλέξεις στη Φιλοσοφική Σχολή	301
5. Πολιτιστικές δραστηριότητες του Τομέα Θεατρολογίας - Μουσικολογίας	303

6. Απόφοιτοι της Φιλοσοφικής Σχολής	305
7. Διδάκτορες της Φιλοσοφικής Σχολής	308
8. Κανονισμός Σπουδών	309
9. Προγράμματα Σπουδών	315
10. Κατάλογος μαθημάτων	341

**ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
(25-27 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1985)**

Α.Χ.ΜΕΓΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗ ΡΩΜΗ

Πρόθεση - Διασάφηση όρων. Ο νοηματικός χιασμός στον τίτλο της ανακοίνωσης δηλώνει την πρόθεσή μας να εξετάσουμε πώς και πόσο επέδρασαν η μια πάνω στην άλλη η ποίηση και η ιστοριογραφία κατά την πορεία της λογοτεχνικής παραγωγής στη Ρώμη, με αφετηρία ωστόσο και κύριο στόχο της εξέτασης την ιστοριογραφική ποίηση.

Με τον όρο «ιστοριογραφική ποίηση» εννοούνται δυο κυρίως ποιητικά είδη, το ιστοριογραφικό δράμα και το ιστοριογραφικό έπος. Συνήθως ο λόγος είναι για «ιστορικό» δράμα και έπος: με το «ιστοριογραφικός» όμως περιορίζεται η εξέταση περισσότερο σ' εκείνα τα είδη, δραματικά ή επικά, που αντλούν το θέμα τους από τη σύγχρονη ή πρόσφατη, πάντως ιστορημένη, εποχή της Ρώμης, αποκλείοντας έτσι από την εξέταση τα μυθολογικά δράματα και έπη, είτε με ελληνικό, είτε με ρωμαϊκό περιεχόμενο.

Με τον όρο «ποιητική ιστοριογραφία» στο δεύτερο σκέλος του τίτλου εννοούνται τα ιστορικά εκείνα έργα που έχουν λίγο ή πολύ έντονα τα χαρακτηριστικά της ποίησης, είτε στη μορφή, είτε στο περιεχόμενο, πολύ περισσότερο αν τα έχουν και στα δύο.

α) Το ιστοριογραφικό δράμα ή πραιτέξτα

Το ιστορικό δράμα στη λατινική γραμματεία είναι περισσότερο γνωστό ως *fabula praetexta* ή *praetextata*, από το ένδυμα των ρωμαίων αρχόντων, την περιπόρφυρη εσθήτα, «*quia fere regum vel magistratum, qui praetexta utuntur in eiusmodi fabulis, acta comprehenduntur*», όπως λέγει ο Διομήδης (GL 1.489).

Ο Οράτιος περηφανεύεται και γι' αυτό το δραματικό είδος ως ρωμαϊκό προϊόν, όπως και για το αντίστοιχο της κωμωδίας, την *fabula togata* (a.p. 258 εξξ.):

Nil intemptatum nostri liquere poetae
nec minimum meruere decus vestigia Graeca
ausi deserere et celebrare domestica facta
vel qui praetextas vel qui docuere togatas.

Ο Ψευδο - Άκρων σχολιάζοντας τον τελευταίο στίχο αναφέρει μερικά ονόματα συγγραφέων πραιτέξτας και τογκάτας: *praetextas et togatas scripserunt Aelius Lamia, Antonius Rufus, C. Melissus, Afranius, Pomponius*. Από τους πέντε ποιητές που αναφέρει ο σχολιαστής του Οράτιου μόνον ο τελευταίος — αν πρόκειται φυσικά

για τον P. Pomponius Secundus, σύγχρονο του φιλοσόφου Σενέκα — θα μπορούσαμε να πούμε πως κατονομάζεται ως ποιητής πραιτέξτας· πρόκειται όμως μάλλον για κάποιον L. Pomponius, συγγραφέα Ατελλανών κωμωδιών που υπάγονται στην togata, γιατί και οι προηγούμενοι δύο, τους οποίους μνημονεύει ο Ψευδο - Άκρων, είναι γνωστοί συγγραφείς της togata, ο Αφράνιος του είδους της tabernaria και ο Μέλισος της trabeata. Μένουν οι δύο πρώτοι· ούτε όμως ο ένας, ούτε ο άλλος αναφέρονται πουθενά ρητά ότι έγραψαν πραιτέξτες: ο Αντώνιος Ρούφος είναι γνωστός ως γραμματικός της εποχής του Αυγούστου, ο Αίλιος Λάμια γενικά ως ποιητής, φίλος αυτός του Αυγούστου.

Μία μόνο πραιτέξτα — αν φυσικά και αυτή μπορεί να θεωρηθεί πραγματική πραιτέξτα, σύμφωνα μ' όσα θα πούμε στη συνέχεια — έφτασε στις μέρες μας ανέρητη: είναι η «Οκταβία», που παραδόθηκε με το όνομα του φιλοσόφου Σενέκα ανάμεσα στις άλλες εννέα τραγωδίες του, οι οποίες έχουν, ως γνωστό, θέματα καθαρά ελληνικά.

Θα επιχειρήσουμε να παρακολουθήσουμε σε πολύ γενικές γραμμές την ιστορική διαδρομή της πραιτέξτας στη λατινική γραμματεία, καθώς, όπου δυνατόν, και στη θεατρική πράξη, από την πρώτη της εμφάνιση.

Ο ΝΑΙΒΙΟΣ. Πέντε χρόνια μετά την πρώτη παράσταση δράματος στη Ρώμη από τον Λίβιο Ανδρόνικο, εμφανίζεται ο καμπανός Γναίος Ναίβιος, ο οποίος, αφού πολέμησε τους Καρχηδόνιους στον πρώτο πόλεμο, ήρθε στην πρωτεύουσα και το 235 «fabulas apud populum dedit», όπως μας πληροφορεί ο Γέλλιος (17.21. 45). Δεν γνωρίζουμε ούτε με ποιά δράματα πρωτοπαρουσιάστηκε, ούτε και τη χρονολογική σειρά, με την οποία έγραψε τα έργα του: σώζονται οι τίτλοι τριαντατριών κωμωδιών και εννέα τραγωδιών με ελληνικά θέματα. Μία κωμωδία φαίνεται πως είχε ρωμαϊκό περιεχόμενο, ήταν δηλαδή togata, και δυο τραγωδίες ιστορικό ρωμαϊκό περιεχόμενο, ήταν δηλαδή praetextae: από τις τελευταίες αυτές η μία επιγραφόταν «Romulus» ή «Lupus», συνεπώς είχε μυθολογικό περιεχόμενο, η άλλη «Clastidium» ή «Marcellus» και κατά συνέπεια είχε θέμα ιστοριογραφικό, αφού αναφερόταν στην εκστρατεία του Μ. Κλαυδίου Μαρκέλλου το 222 εναντίον των Ινσούδρων και στη νίκη του κατά τη μονομαχία με το βασιλιά τους Βιριδόμα ή Βριτόμαρτο. Το Clastidium ήταν πόλη της Β. Ιταλίας, στην οποία οι Ρωμαίοι είχαν εγκαταστήσει πριν από μερικά χρόνια φρουρά και η οποία ελευθερώνεται τώρα με την επιχείρηση του Μαρκέλλου από την πολιορκία των Γαλατών. Η παράσταση λοιπόν της πραιτέξτας αυτής του Ναιβίου μπορεί να χρονολογηθεί ή το 222 κατά τον θρίαμβο που τέλεσε ο νικητής ή, το πιθανότερο — αν η πληροφορία που έχουμε από τον Αυγουστίνο (De civ. Dei 2.9) είναι αληθινή —, κατά τον θάνατό του το 208. Σώζεται ένας στίχος: «Vita insepulta laetus in patriam redux» και η μνεία μιας λέξης.

Ο ΕΝΝΙΟΣ. Ακολουθεί ο ελληνικής καταγωγής Κόιντος Έννιος, που γράφει επίσης δυο πραιτέξτες, μία μυθολογική με τίτλο «Sabinae» και την άλλη ιστοριογραφική με τίτλο «Ambracia». Ο Κικέρων (Tusc. 1.2.3.) διασώζει την πληροφορία πως ο Κάτων είχε εκφωνήσει λόγο, στον οποίο «obiecit ut probrum M. Nobiliori, quod is in provin-

ciam poetas duxisset; duxerat autem consul ille in Aetoliam, ut scimus, Ennium». Ο Μάρκος Φούλβιος Νωδίλιωρ, ως ύπατος το 189, είχε πάρει μαζί του στην εκστρατεία κατά των Αιτωλών τον Έννιο. Η μομφή όμως του Κάτωνα δεν αναφέρεται τόσο στο πρόσωπο του ποιητή, όσο δάλλει εναντίον της μίμησης μιας ελληνικής συνήθειας που έτεινε να γενικευτεί στη Ρώμη. Αλλά για τη συνήθεια αυτή και για την επίδραση που είχε στους Ρωμαίους στρατηγούς θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Ο Έννιος εγκωμίασε τον φίλο του, όχι μόνο στο 15ο βιβλίο των «Annales», αλλά και με την πραιτέξτα «Ambracia», που πήρε τον τίτλο από το όνομα της πόλης των Αιτωλών που κατελήφθη. Τέσσερις στίχους σε ισάριθμα αποσπάσματα διέσωσε ο Νώνιος.

Ο ΠΑΚΟΥΒΙΟΣ. Ο ανεψιός του Εννίου Πακούβιος έγραψε μια πραιτέξτα που επιγραφόταν «Paulus». Πρόκειται, καθώς φαίνεται, για ιστορικό δραματικό έργο, το οποίο εξυμνούσε τη νίκη του Λευκίου Αιμιλίου Παύλου επί του Περσέως στη μάχη της Πύδνας το 168. Σώζονται τέσσερις στίχοι σε ισάριθμα αποσπάσματα.

Ο ΑΚΚΙΟΣ. Δύο πραιτέξτες έχει γράψει ο Άκκιος, αλλά και οι δύο τους δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ιστοριογραφικές. Η μία φέρει τον τίτλο «Brutus» και έχει για θέμα την εκθρόνιση του Ταρκυνίου του Υπερηφάνου το 510. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Άκκιος, για να τιμήσει τον φίλο του Δέκιμο Ιούνιο Βρούτο Callaicus, δεν παίρνει το θέμα από τη σύγχρονη ιστορία, πράγμα που θα μπορούσε να κάνει εξυμνώντας τη νίκη και το θρίαμβό του επί των Λυσιτανών και Γαλαϊκών το 136, αλλά προτιμά ένα ένδοξο συμβάν από την απώτερη ιστορία της οικογενείας, τυλιγμένο στο μισοσκοτάδο του θρύλου. Ο Κικέρων (De div. 1.22,44) σώζει ένα απόσπασμα 22 στίχων, όπου ο Ταρκύνιος διηγείται ένα απαίσιο όνειρό του και ο μάντης το ερμηνεύει. Έναν στίχο, όπου ομιλεί η Λουκρητία, διασώζει ο Βάρρων (De l.l. 6.7 και 7.72). Η πραιτέξτα αυτή ξαναπαίχτηκε και αργότερα, όταν ο Κικέρων ήταν εξόριστος (Φεβρ. 58 - Αύγ. 57) και ο φίλος του ηθοποιός Αίσωπος τόνισε ιδιαίτερα τον στίχο:

Tullius, qui libertatem civibus stabiliverat,

υπονοώντας φυσικά τον Κικέρωνα, για να προκαλέσει έτσι θύελλα, θα λέγαμε, επευφημιών, ενώ ο ποιητής αναφερόταν στον βασιλιά Σέρβιο Τύλλιο (βλ. σχετικά Cic. Pro Sest. 58,123 και Scol. Bob. ad l. σε συνδυασμό με την επιστολή του Κικέρωνα προς τον Αττικό 16.2).

Η άλλη πραιτέξτα του Ακκίου παραδίδεται με τον διπλό τίτλο «Aeneadae aut Decius» κι έχει για θέμα την αυτοθυσία του υπάτου P.Decius Mus στη μάχη του Σεντίνου εναντίον των Γαλατών το 295. Ο Νώνιος διέσωσε αρκετά λιγόστιχα αποσπάσματα. Και η πραιτέξτα αυτή δεν παίρνει το θέμα της από τη σύγχρονη ιστορία: ο Άκκιος προτιμά να αντλεί τα θέματα των πραιτεξτών του από παλιά ένδοξα γεγονότα.

ΑΥΛΟΣ ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΒΑΛΒΟΣ. Σχεδόν ένας αιώνας θα περάσει, ώσπου να παρουσιαστεί πάλι μια νέα πραιτέξτα. Κι αυτό γίνεται όχι στη Ρώμη, αλλά στα Γάδειρα της Ισπανίας. Συγγραφέας και παραγωγός της ο Aulus Cornelius Balbus ο νεώτερος, το 43 π.Χ. Η σχετική πληροφορία βρίσκεται μέσα στην αλληλογραφία του Κικέρωνα, σε μια επιστολή που του έστειλε από την Κόρδοβα τον Ιούνιο του 43 (λί-

γους δηλαδή μήνες πριν από το θάνατο του Κικέρωνα) ο Ασίνιος Πωλλίων: του γράφει (Ad fam. 10.32.3) ότι ο Βάλβος ο ταμίας σε αγώνες που διοργάνωσε στην πατρίδα του «praetextam de suo itinere ad L. Lentulum proconsulem sollicitandum posuit, et quidem cum ageretur flevit memoria rerum gestarum commotus». Το θέμα της ηχεί κάπως παράξενα: «de suo itinere ad L. Lentulum proconsulem sollicitandum». Κι εδώ όμως έχουμε ως θέμα μια ηρωϊκή πράξη: ο Βάλβος, φανατικός Καισαριανός, αποσκιρτά δήθεν στο αντίπαλο στρατόπεδο λίγο πριν από τη μάχη στα Φάρσαλα το 49, πρόθεσή του όμως στην πραγματικότητα είναι να πείσει τον ανθύπατο Λεύκιο Λέντουλο να εγκαταλείψει τον Πομπήιο. Αυτά θυμάται και κλαίει από συγκίνηση θεατής κατά την παράσταση ο συγγραφέας του έργου.

Ο ΠΟΜΠΩΝΙΟΣ ΣΕΚΟΥΝΔΟΣ. Μάλλον πραιτέξτα πρέπει να ήταν, αλλά με μυθολογικό περιεχόμενο, ο «Aeneas» του Pomponius Secundus, τον οποίο ο Κοϊντιλιανός (Instit. 10.1.98) θέτει πάνω απ' όλους τους τραγικούς της εποχής του.

Ο ΚΟΥΡΙΑΤΙΟΣ ΜΑΤΕΡΝΟΣ. Δυο πραιτέξτες έγραψε ο Curiatius Maternus: η μία επιγραφόταν «Cato» και είχε θέμα το τέλος του Κάτωνα του Νεώτερου, που αυτοκτόνησε στην Υτίκη το 46, και η άλλη «Domitius» με ήρωα τον Γναίο Δομίτιο Αενόβαρβο, που είχε εγκαταλείψει τον Αντώνιο λίγο πριν από το Άκτιο και έπειτα μετανωμένος αυτοκτόνησε. Για τις πραιτέξτες αυτές, καθώς και για δυο άλλες με ελληνική υπόθεση τραγωδίες, γίνεται εκτενής λόγος στο «Διάλογο» του Τακίτου, από τον οποίο πληροφορούμαστε επίσης την επικράτηση μιας συνήθειας, που είχε πρωτοπαρουσιαστεί την εποχή του Ασινίου Πωλλίωνος, της προανάγνωσης δηλαδή των έργων από τον ίδιο τον ποιητή (= praefationes), αλλά και μια σημαντική αλλαγή στον προορισμό των δραματικών έργων, που, από λογοτεχνικά έργα προορισμένα για παράσταση στο θέατρο, κατάντούν τώρα απλά αναγνώσματα.

Ο ΠΕΡΣΙΟΣ ΦΛΑΚΚΟΣ. Συγγραφέας πραιτέξτας αναφέρεται πως υπήρξε και ο ποιητής των «Σατιρών» Aulus Persius Flaccus († 62) στα παιδικά του χρόνια.

ΑΓΝΩΣΤΟΥ «Οκταβία»: Τελευταία στη χρονολογική απαρίθμηση έρχεται η τραγωδία «Octavia». Μεγάλη συζήτηση έχει γίνει σχετικά με την πατρότητα της τραγωδίας αυτής. Παρόλο που και στη μορφή και στο περιεχόμενο δεν φαίνεται να διαφέρει σημαντικά από τις άλλες τραγωδίες του Σενέκα, ωστόσο υπάρχουν λόγοι που καθιστούν την πατρότητα του φιλοσόφου αμφίβολη. Οι κυριώτεροι από αυτούς είναι:

1. Παραδίδεται μόνο από μια κατώτερη παράδοση χειρογράφων, τη λεγόμενη παράδοση Α, η οποία και μεταγενέστερη είναι και ευκρινή παρουσιάζει τα σημάδια συνειδητής επέμβασης στο κείμενο, με σκοπό την ομαλοποίηση ή την απλοποίησή του, ενώ αποσιάζει από το άλλο σκέλος της χειρόγραφης παράδοσης, που εκπροσωπείται κατά βάση από έναν αρκετά παλιό κώδικα, του 10ου αι., τον λεγόμενο Etruscus.

2. Μέσα στο έργο εμφανίζεται η Αγριππίνα, την οποία έχει δολοφονήσει ο γιός της Νέρων, να προφητεύει το θλιβερό τέλος του τέρατος με έναν τρόπο που λίγο διαφέρει από αυτό που έγινε στην πραγματικότητα. Τούτο όμως από πολλούς μελετητές

χαρακτηρίζεται ως *vaticinatio ex eventu*, ότι δηλαδή η περιγραφή του θανάτου του Νέρωνα γράφτηκε στο έργο από κάποιον που γνώριζε το γεγονός και όχι από τον Σενέκα, που, ως γνωστόν, εξαναγκάστηκε σε αυτοκτονία τρία χρόνια πριν από τον θάνατο του Νέρωνα.

3. Η «Οκταβία» είναι η μόνη από τις τραγωδίες του Σενέκα, που τα χορικά της αποτελούνται από ένα μόνο μέτρο, το αναπαιστικό.

4. Η «Οκταβία» είναι το μόνο από τα σωζόμενα δραματικά έργα της αρχαιότητας, όπου ο ίδιος ο δημιουργός της είναι συνάμα και πρόσωπο του διαλόγου. Στην πραιτέξτα αυτή ο Σενέκας εκφωνεί έναν μονόλογο, όπου εκθειάζει την ήσυχη ζωή που περνούσε ως εξόριστος στην Κορσική, και στη συνέχεια σ' έναν αρκετά έντονο διάλογο με τον Νέρωνα προσπαθεί να τον αποτρέψει να χωρίσει τη γυναίκα του Οκταβία.

Στα παραπάνω επιχειρήματα, στα οποία προστίθενται κι άλλα μικρότερης σημασίας, οι υπερασπιστές της πατρότητας του Σενέκα αντιτάσσουν τα δικά τους αντεπιχειρήματα, που δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητα. Δυστυχώς η «Οκταβία» είναι το μοναδικό ιστορικό δράμα με ρωμαϊκό περιεχόμενο που σώθηκε από την αρχαιότητα και δεν μπορούμε να συγκρίνουμε την πλοκή και άλλα της χαρακτηριστικά με τα αντίστοιχα άλλων έργων του είδους, για να συναγάγουμε ασφαλέστερα συμπεράσματα. Απ' ό,τι όμως διαπιστώσαμε στην απαρίθμηση που επιχειρήσαμε παραπάνω, η «Οκταβία» πρέπει να παρουσιάζει μια σημαντική απόκλιση από τις άλλες πραιτέξτες, τουλάχιστον απ' εκείνες των οποίων γνωρίζουμε ή υποπτευόμαστε το περιεχόμενο: οι περισσότερες από τις ιστοριογραφικές έχουν γραφεί με την πρόθεση να εγκωμιάσουν το κύριο πρόσωπο του δράματος και την ίδια την ιστορική πράξη που περιγράφουν. Μόνο οι δύο πραιτέξτες του Κουριάτιου Ματέρνου, ο «Κάτων» και ο «Δομίτιος», διαφέρουν και ίσως να προσέγγιζαν τον πραγματικό χαρακτήρα της τραγωδίας με πολύ μεγαλύτερη επιτυχία από την «Οκταβία», όπου δεν έχουμε σχεδόν τίποτε άλλο παρά ένα συνεχές μοιρολόγι για τις πίκρες και τα βάσανα που δοκίμαζε η άτυχη κόρη του Κλαυδίου και της Μεσσαλίνας.

Τον χαρακτήρα της πραιτέξτας ως εγκωμιαστικού δράματικού έργου φαίνεται να υπαινίσσεται και ο Οράτιος με το ρήμα *celebrare* που χρησιμοποιεί στο χωρίο της «Ποιητικής τέχνης», το οποίο αναφέραμε στην αρχή.

6) Το ιστοριογραφικό έπος.

Ο ΝΑΙΒΙΟΣ. Ο δημιουργός της πραιτέξτας δείχνει και σ' έναν άλλο τομέα της λογοτεχνικής του δραστηριότητας πνεύμα πρωτοτυπίας και πατριωτισμού: με μέτρο τον σατούρνιο στίχο γράφει το πρώτο ιστοριογραφικό έπος στη λατινική γλώσσα, το *Carmen de bello Poenico* ή απλά «*Bellum Poenicum*». Σώθηκαν καμιά εξηνταριά στίχοι και μνείες από το έπος. Είναι έργο των γηρατειών και σ' αυτό συνυπάρχουν και τα δύο είδη του ιστορικού έπους, το μυθολογικό και το ιστοριογραφικό: στα δύο πρώτα διδύα (σύμφωνα με τη διαίρεση που έκανε αργότερα ο γραμματικός Λαμπιδίων) ο ποιητής διηγούνταν την προϊστορία της Ρώμης με τις περιπέτειες του Αγχίση και του Αινεία, ιδίως την περιγραφή της τρικυμίας έξω από τα Λιδυνά παράλια, την επέμβαση της Αφροδίτης στον Δία και την υπόσχεση που απέσπασε από αυτόν για καλύτερες μέρες: στα υπόλοιπα πέντε ιστορούσε τα γεγονότα του Α' Καρχηδονια-

κού πολέμου, στον οποίο είχε συμμετάσχει, καθώς είπαμε, και ο ίδιος.

Ο Κικέρων παραβάλλει το έπος του Ναϊβίου με γλυπτό του Μύρωνος και αποφαίνεται πως είναι μεν γραμμένο με σαφήνεια (*luculente*), ωστόσο λιγότερο κομψά (*minus polite*) από τα «Χρονικά» του Εννίου.

Κρίνοντας από τα σωζόμενα αποσπάσματα οι νεώτεροι ιστορικοί της λατινικής λογοτεχνίας είναι σαφώς καταδικαστικοί: «*Der Stoff war in nüchternen Weise, etwa in Tone einer Reimchronik behandelt*» διαβάζει κανείς στην 6η έκδοση (Λειψία 1916) της «Ιστορίας της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας» του *TEUFFEL*. «*Poetische Schönheit zeichnet keines der wenigen Fragmente aus? es klingt wie eine versifizierte Chronik*» αποφαίνονται οι *SCHANZ - HOSIUS* στην 4η έκδοση (Μόναχο 1927) της δικής τους «Ιστορίας».

Ο ΕΝΝΙΟΣ. Ο Έννιος στο έπος του «Χρονικά» πρωτοτυπεί εγκαταλείποντας τον σατούρνιο στίχο για χάρη του δακτυλικού εξαμέτρου. Διηγείται όμως κι αυτός την προϊστορία, αλλά και την ιστορία της Ρώμης έως τις μέρες του με μια αξιοσημείωτη απόκλιση: ακολουθώντας, φαίνεται, τη συνήθεια των γνήσιων ιστορικών παραλείπει την εξιστόρηση των συμβάντων του Α΄ Καρχηδονιακού πολέμου με το αιτιολογικό ότι τα είχε διηγηθεί άλλος, εννοώντας προφανώς τον Ναϊβίο: «*scripsere alii rem vorsibus*» (Cic. Brut. 76).

Ο άγνωστος *HÖSTIUS*. Με το όνομα *Hostius* αναφέρεται κάποιος, που μερικοί τον ταυτίζουν με τον *doctum avum* της φίλης του Προπερτίου Κυνθίας (= Οστίας: βλ. Prop. 3.20.8 σε συνδυασμό με Απουλητίου *Apolog.* 10), ως ποιητής τριών διδλίων «Χρονικών» με θέμα τον Ιστορικό πόλεμο του 129 π.Χ.

Ο ΦΟΥΡΙΟΣ ΑΝΤΙΑΣ. Ο *Aulus Furius Antias* παραδίδεται ως ποιητής ιστοριογραφικού έπους με τίτλο «*Annalis*». Παραδίδεται επίσης ότι ο Κόιντος Λουτάτιος Κάτλος, ο οποίος πολέμησε τους Κίμβρους μαζί με τον Μάριο το 101, του είχε στείλει σημειώσεις του από την εκστρατεία αυτή, για να τις επεξεργαστεί ποιητικά στο έπος του (βλ. Cic. Brut. 35,132).

Ο ΟΡΤΗΝΣΙΟΣ. Ο γνωστός εκπρόσωπος του Ασσανισμού και αντίπαλος του Κικέρωνα Κόιντος Ορτήνσιος Όρταλος αναφέρεται πως είχε γράψει έμμετρα «Χρονικά» με θέμα τον Μαρισκό πόλεμο.

SUEIUS ή *SUEVIUS*. Κάποιος Σουήιος κάποια επική σύνθεση είχε γράψει, από την οποία λέγεται πως ο Βεργίλιος δανείστηκε την έκφραση *volatile telum* αντί *sagitta*.

Ο ΚΙΚΕΡΩΝ. Αλλά και ο πολύς Μάρκος Τύλλιος Κικέρων παρουσιάζεται ως ποιητής τεσσάρων ιστοριογραφικών επών:

- α) του «*De consulatu suo*»,
- β) του «*De temporibus suis*» σε τρία διδλία,
- γ) του «*Carmen ad Caesarem*», και
- δ) του «*Marius*»,

που σήμερα είναι όλα τους χαμένα. Για το τελευταίο απ' αυτά θα γίνει εκτενέστερος

λόγος στη συνέχεια.

Ο ΒΑΡΡΩΝ. Ο Πόπλιος Τερέντιος Βάρρων ο Ατακινός εξυμνεί στο έπος του «Bellum Sequanicum» την εκστρατεία του Καίσαρα κατά του Αριοβίστου το 58, στην οποία είχε συμμετάσχει και ο ίδιος.

Ο ΦΟΥΥΡΙΟΣ ΒΙΒΑΚΟΥΛΟΣ (;) Εκτός από τον A. Furius Antias, με το οικογενειακό όνομα των Φουριών, πρέπει να υπήρξε ένας ακόμη ποιητής ιστοριογραφικού έπους. Ίσως αυτός να είναι ο M. Furius Bibaculus, που είχε γράψει σκωπτικά ποιήματα εναντίον του Αυγούστου και που δεν είχε καμιά επιτυχία συνθέτοντας ένα ιστοριογραφικό έπος για τη Γαλατική εκστρατεία του Καίσαρα, σε σημείο ώστε να τον περιλάβει στις «Σάτιρες» (2.5.43 εξ.) ο Οράτιος λέγοντας:

«pingui tentus omaso

Furius hibernas cana nive conspuet Alps»,

παραποιώντας τον στίχο του Φουριού, ο οποίος σύμφωνα με τους σχολιαστές του Οράτιου στο χωρίο αυτό είχε γράψει:

«Iuppiter hibernas cana nive conspuet Alps».

Άγνωστο αν για τον ίδιο αυτόν ή για κάποιον άλλο Βιβάκουλο κάνει λόγο σε μια άλλη του σάτιρα (1.10.36 εξ.) ο Οράτιος λέγοντας:

«turgidus Alpinus iugulat dum Memnona dumque
defingit Rheni luteum caput»,

που όμως το Alpinus μπορεί κάλλιστα να είναι ένα πετυχημένο παρατσούκλι πλασμένο από τον ίδιο τον ποιητή για τον Φούριο του προηγούμενου χωρίου, που έβαλε τον Δία, φτύνοντας χιόνι, να ψεκάξει τις Άλπεις και που τώρα αναφέρεται ως ποιητής «Αιθιοπίδος» και ίσως ενός άλλου (;) ποιήματος, όπου θα γινόταν λόγος για τις πηγές του Ρήνου.

Ο ΒΟΛΟΥΣΙΟΣ. Εδώ έχει τη θέση του και ο Βολούσιος του Κατούλλου με τα «Χρονικά» του, το «βρωμισμένο χαρτί», που η Λεσβία πρέπει να παραδώσει στις φλόγες ως τα «electissima pessimi poetae scripta», «pleni ruris et inficetiarum» (c. 36), τα «Χρονικά», που θα πεθάνουν στην ίδια την Πάδουα, όπου γεννήθηκαν, δίνοντας το χαρτί τους για περιτύλιγμα των σκουμπριών στην ψαραγορά (c. 95), είτε φυσικά αυτός είναι ο Tanusius Geminus, που είχε γράψει με επιτυχία πεζή σύγχρονη ιστορία και έπειτα, φαίνεται, θέλησε να συνθέσει και έπος, είτε πρόκειται για κάποιον άλλο επικό ποιητή. Ο τίτλος «Annales» μας οδηγεί στην υπόθεση πως το έργο αυτό μάλλον ήταν ιστοριογραφικό έπος.

Ο ΛΕΥΚΙΟΣ ΒΑΡΙΟΣ ΡΟΥΦΟΣ. Ο L. Varius Rufus, στενός φίλος και ένας από τους εκτελεστές της διαθήκης του Βεργιλίου, πρέπει να είχε εξυμνήσει σε έπος τα κατορθώματα του Καίσαρα. Αλλιώς δεν θα παρέπεμπε τον Αγρίππα σ' αυτόν ως πλέον κατάλληλο ο Οράτιος (c. 1.6.1 εξ.):

«Scriberis Vario fortis et hostium
victor Maeonii carminis alite»,

όπως και μια άλλη φορά τον Αύγουστο (ep. 2.1.245 εξξ.) στον Βεργίλιο και σ' αυτόν.

SEXTILIUS ENA. Κάποιος Σεξτίλιος Ένα, ισπανικής καταγωγής, απαγγέλλει στο σπίτι του Μαικήνα, ο οποίος είχε καλέσει και τον Ασίνιο Πωλλίωνα, απόσπασμα επικής του σύνθεσης με θέμα τον θάνατο του Κικέρωνα. Αρχίζει με τον εξάμετρο:
«Deflendus Cicero est Latiaeque silentia linguae».

CORNELIUS SEVERUS. «Ωραίος ο (παραπάνω) στίχος, αλλά πολύ ωραιότερος ο στίχος που δημιουργήθηκε απ' αυτόν», λέγει ο πατέρας Σενέκας (Suas. 6.27) και παραθέτει:

«Conticuit Latiae tristis facundia linguae».

Ο στίχος προέρχεται από ένα απόσπασμα εικοσιπέντε στίχων του Κορνηλίου Σεδήρου, οι οποίοι επίσης διεκτραγωδούν τον θάνατο του Κικέρωνα. Ο ίδιος αυτός Κορνηλίου Σεδήρος έχει γράψει την ιστορία του Σικελικού πολέμου (38 - 36), τμήμα ευρύτερης επικής σύνθεσης με τίτλο «Res Romanae». Ο Κοϊντιλιανός τον θεωρεί περισσότερο στιχουργό παρά ποιητή, λέγει ωστόσο πως, αν διατηρούσε και στα επόμενα βιβλία του το επίπεδο του πρώτου, θα μπορούσε δικαιωματικά να διεκδικήσει τη δεύτερη θέση μετά τον Βεργίλιο.

GAIUS RABIRIUS. Το τέλος του Αντωνίου εξιστόρησε ο πομπώδης Γάιος Ραβίριος, τον οποίο ο Βελλήσιος Πατέρκουλος (2.36.3) δάζει δίπλα στον Βεργίλιο: «princeps carminum Vergilius Rabiriusque».

CN. CORNELIUS LENTULUS GAETULICUS. Έπος με θέμα την εκστρατεία του Γερμανικού εναντίον των Γερμανών και Βρεταννών φαίνεται πως είχε γράψει ο Γναίος Κορνήλιος Λέντουλος Gaetulicus.

ALBINOVANUS PEDO. Το ίδιο θέμα πραγματευόταν και το έπος του Αλβινοδάνου Πέδωνος, που ήταν φίλος του Οβιδίου και ποιητής επίσης μιας «Θηβαΐδος».

Ο ΛΟΥΚΑΝΟΣ. Ένα από τα ελάχιστα ιστοριογραφικά έπη που σώθηκαν είναι τα «Φαρσάλια» του Λουκανού. Σε δέκα βιβλία εξιστορούν τον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ Καίσαρος και Πομπηίου. Πηγή των ιστορικών πληροφοριών είναι ο Λίβιος. Ο Πετρώνιος στο «Σατιρικό», κεφ. 118, ψέγει τον ποιητή ενός έπους «De bello civili», χωρίς να τον κατονομάζει (πρόκειται όμως για τον Λουκανό, το έπος του οποίου στους κώδικες επιγράφεται «De bello civili»): «non enim res gestae versibus comprehendendae sunt, sed longe melius historici faciunt», γιατί, συνεχίζει δικαιολογώντας, η επική ποίηση άλλα μέσα χρησιμοποιεί κι άλλος είναι ο στόχος της· και μας δίνει, με το στόμα του Ευμόλπου, τους δικούς του 295 εξάμετρους για το ίδιο θέμα.

Ο ΣΙΑΙΟΣ ΙΤΑΛΙΚΟΣ. Αντλώντας κι αυτός τις ιστορικές πληροφορίες από τον Λίβιο κι έχοντας λογοτεχνικό πρότυπο τον Βεργίλιο, γράφει την ιστορία των Καρχηδονιακών πολέμων στα σωζόμενα 17 βιβλία με τον τίτλο «Punica».

Ο ΠΑΠΙΝΙΟΣ ΣΤΑΤΙΟΣ. Εκτός από τα δύο του μυθολογικά έπη, τη «Θηβαΐδα» και την «Αχιλλήϊδα», ο Στάτιος αναφέρεται και ως ποιητής ενός ιστοριογραφικού έπους με θέμα τις εκστρατείες του Δομιτιανού εναντίον των Γερμανών και των

Δακών. Επιγραφόταν «De bello Germanico», αλλά δεν σώθηκε.

Ο πατέρας ΣΤΑΤΙΟΣ. Αλλά και ο πατέρας του ποιητή της «Θηβαΐδος» και της «Αχιλλειδός», ο οποίος είχε χρηματίσει δάσκαλος και ήταν συνάμα λογοτέχνης, αναφέρεται ως ποιητής ιστοριογραφικών ποιημάτων: ένα είχε θέμα την πυρπόληση του Καπιτωλίου το 69 μ.Χ. και ένα άλλο την περίφημη έκρηξη του Βεζουβίου δέκα χρόνια αργότερα.

Ο ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΛΑΥΔΙΑΝΟΣ. Τελευταίος κλείνει τη σειρά των ποιητών ιστοριογραφικών επών κι ένας Έλληνας από την Αλεξάνδρεια, ο οποίος προτίμησε να γράψει ποίηση στη λατινική γλώσσα και μάλιστα με μεγάλη επιτυχία. Είναι ο Κλαύδιος Κλαυδιανός, ο οποίος γύρω στο 400, εκτός από το μυθολογικό του έπος «De raptu Proserpinae» και άλλα, γράφει και ιστοριογραφικά, εξυμνώντας ιδίως τον Στυλίωνα, του οποίου υπήρξε ιδιαίτερος γραμματεύς και σύμβουλος.

Παρακολουθήσαμε, με τη μεγαλύτερη δυνατή συντομία, την πορεία της πραιτέξτας και του ρωμαϊκού ιστοριογραφικού έπους. Θα μου επιτρέψετε τώρα να κάνω κάποιες παρατηρήσεις και να δγάλω ορισμένα συμπεράσματα.

Ο πρώτος, ο οποίος γράφει πεζή ρωμαϊκή ιστορία στα λατινικά είναι, ως γνωστόν, ο Κάτων ο τιμητής, που το σχετικό έργο του το επέγραψε «Origines». Επεξεργαζόταν το 7ο βιβλίο το έτος 150 και τον επόμενο χρόνο τον δρῆκε ο θάνατος σε ηλικία 85 χρονών με το έργο αυτό ημιτελές. Του Κάτωνα προηγήθηκαν συμπατριώτες του που έγραψαν την ιστορία της Ρώμης στην ελληνική γλώσσα: είναι ο Q. Fabius Pictor, που πολέμησε στον Β΄ Καρχηδονιακό πόλεμο και μετά την ήττα στις Κάννες στάλθηκε από τη σύγκλητο στους Δελφούς να ρωτήσει το μαντείο, και ο L. Cincius Alimentus, που αιχμαλωτίστηκε από τον Αννίβα. Την έλλειψη λοιπόν ρωμαϊκής ιστορίας στη λατινική γλώσσα έως το πρώτο μισό του 2ου αι. π.Χ. αναπλήρωναν τα ιστορικά έπη του Ναιβίου και του Εννίου. Η διαφορά άλλωστε δεν ήταν μεγάλη: η πεζή ιστορική έκθεση σε ελληνική γλώσσα του Fabius Pictor ή το ρωμαϊκό τμήμα της ιστορίας του Τιμαίου του Ταυρομενίτη περιείχαν την ίδια αφθονία ρητορικών και μυθολογικών στοιχείων που είχαν τα έπη του Ναιβίου και του Εννίου.

Το ιστοριογραφικό έπος δεν είναι εφεύρεση ρωμαϊκή. Ο Ναιβίος μετέφερε μια συνθήκη ελληνική στη Ρώμη. Στα τέλη του 5ου αι. ο Χοιρίλος ο Σάμιος ξεφεύγει από τον ομηρικό κύκλο και ιστορεί τους Περσικούς πολέμους σε έπος που έφερε τον τίτλο «Περσικά». Είναι γνωστό από τον Πλούταρχο (Βίος Λυσ. 18) ότι ο Λύσανδρος, όταν ήταν στη Σάμο, προσπάθησε να καλοπιάσει τον ποιητή, ώστε αυτός να τον εξυμνήσει.

Ένας άλλος επίσης Χοιρίλος, αλλά από την Ιασό, συνόδευσε τον Μέγα Αλέξανδρο στις εκστρατείες του κι έγραψε ένα έπος που υπήρξε ολοκληρωτική αποτυχία. Τον αναφέρει και ο Οράτιος κοροϊδευτικά και στην «Ποιητική τέχνη», στ. 357 - 9, και σε κάποια άλλη «Επιστολή» του (2.1.229-34).

Ένας Σιμωνίδης από τη Μαγνησία εξυμνεί τα κατορθώματα, ιδίως τις μάχες εναντίον των Γαλατών της Μ. Ασίας, του Αντιόχου του Μεγάλου γύρω στο 200 π.Χ.

Ένας Μουσαίος από την Έφεσο, ποιητής μιας «Περσηίδος», αναφέρεται ότι έγραψε και ιστοριογραφικό έπος, όπου εξυμνούσε τον Ευμένη και τον Άτταλο τον Α΄ της Περγάμου.

Όπως βλέπουμε, το ιστοριογραφικό έπος δεν είχε καμιά προκοπή στην Ελλάδα, αλλά και στη Ρώμη, όπου, αφού αναπλήρωσε αρχικά την πεζή ιστορία που έλειπε, συνέχισε να καλλιεργείται κυρίως ως εγκώμιο προσωπικοτήτων, χωρίς όμως μεγάλη ή χωρίς καμιά επιτυχία.

Ο Κικέρων, που θεωρήθηκε από τον Νέπωτα (fr. 26 Halm), αλλά και από τον Αττικό, όπως θα δούμε, ως ο μόνος κατάλληλα προικισμένος και εφοδιασμένος, για να ανυψώσει τη λατινική ιστοριογραφία σε επίπεδο συναγωνισμού με την ελληνική, προτίμησε να γράψει ιστοριογραφικά έπη και όχι ιστορία. Στην αρχή του «De legibus», στον διάλογο που γίνεται ανάμεσα στον ίδιο τον Κικέρωνα, στον αδερφό του Κόιντο και στον Αττικό, βρίσκει κανείς έμμεσα διατυπωμένη τη δικαιολογία για την προτίμησή του αυτή, καθώς επίσης και την υπόσχεσή του να καταπιαστεί, όταν δοθούν οι κατάλληλες συνθήκες, με τη συγγραφή πεζής ιστορίας. Αλλά και γενικότερα η συζήτηση που γίνεται στην αρχή του «De legibus» είναι αρκετά διδακτική, ώστε να ζητήσω να μου επιτρέψετε να μεταφέρω εδώ τα πιο ενδιαφέροντα σ' ό,τι αφορά το θέμα μας σημεία.

Ο Αττικός λοιπόν, ο οποίος έχει ανοίξει τη συζήτηση, εκφράζει την απορία πολλών αναγνωστών του «Μαρίου», αν είναι αληθινά ή πλαστά, αν αποτελούν πραγματικότητα ή είναι πλάσματα της φαντασίας του ποιητή πολλά απ' όσα διηγείται εκεί, φέρνοντας ως κύριο παράδειγμα, το οποίο άλλωστε έδωσε την αφορμή να αρχίσει η συζήτηση, τη βαλανιδιά, που είχε δήθεν φυτέψει στο άλσος του Αρπίνου ο Μάριος. Μερικοί μάλιστα από αυτούς που απορούν, λέγει ο Αττικός, έχουν την απαίτηση να είναι αληθινά για τους εξής δύο λόγους, πρώτον γιατί όσα λέγονται εκεί αποτελούν «πρόσφατη ιστορία», και δεύτερον γιατί όσα λέγονται εκεί αναφέρονται σε μια «γνωστή προσωπικότητα». Η απάντηση του Κικέρωνα είναι έμμεσα αρνητική: ο ίδιος, λέγει, καταβάλλει κάθε προσπάθεια να περιορίζει τη φαντασία του, αλλά κι εκείνοι που έχουν την απαίτηση σε μια τέτοια περίπτωση να λείπει την αλήθεια και μόνο την αλήθεια, σα μάρτυρας σε δικαστήριο, φέρονται ανόητα. Αυτοί που δεν θέλουν να πιστέψουν ότι ο Μάριος φύτεψε τη βαλανιδιά που υπάρχει στο άλσος του Αρπίνου, οι ίδιοι αυτοί αναμφίβολα πιστεύουν πως ο Νουμάς Πομπίλιος συνομιλούσε τα βράδια με την Ηγερία του και πως ένας αετός άρπαξε και ξανάβαλε το σκουφί στο κεφάλι του Ταρκυνίου Πρίσκου, προφητεύοντας έτσι το λαμπρό του μέλλον. Παρεμβαίνοντας ο Κόιντος στη συζήτηση σχολιάζει την απάντηση του αδελφού του: σύμφωνα με όσα είπε, θγάζει, λέγει, το συμπέρασμα πως θα πρέπει να πιστεύει πως άλλοι νόμοι διέπουν την ιστοριογραφία και άλλοι την ποίηση. Ακριδώς αυτό είναι που πιστεύει, παραδέχεται ο Μάρκος, γιατί στην ιστοριογραφία τα πάντα αποσκοπούν στην αλήθεια, ενώ τα περισσότερα στην ποίηση αποδίδουν στην τέρψη· αλλά παρά την αρχή αυτή, και στον Ηρόδοτο ακόμη, τον πατέρα της

ιστορίας, και στον Θεόπομπο βρίσκει κανείς αναρίθμητες πλαστές διηγήσεις (fabulas). Και η υπόλοιπη συζήτηση είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, σημειώνουμε όμως μόνο το σημείο εκείνο που ο Κικέρων προτιμά τη σύγχρονη ιστορία, στη διαμόρφωση της οποίας συμμετείχε κι ο ίδιος, άποψη με την οποία συμφωνεί κι ο Αττικός, γιατί αυτή η ιστορία περιέχει πολλά και ενδιαφέροντα να διηγηθεί, όπως να πλέξει το εγκώμιο του φιλάτου Πομπηίου και να εξιστορήσει τα σπουδαία και αξιοσημείωτα γεγονότα του έτους της υπατείας του.

Μια άλλη φορά, στο έργο του «Brutus» (§§ 41 - 44), ο Κικέρων εκθέτει, αν και παρεμπιπτόντως, τις απόψεις του για τη διαφορά ρητορικής και ιστοριογραφίας δίνοντας ένα παράδειγμα, το οποίο είναι εξαιρετικά χρήσιμο και για το θέμα μας. Ομιλεί ο ίδιος ο Κικέρων και επισημαίνοντας τις ομοιότητες που είχαν στη ζωή τους ο Θεμιστοκλής και ο Κοριολανός (σχεδόν σύγχρονοι, και οι δυο επιφανείς πολίτες, και οι δύο κατέφυγαν στους εχθρούς της πατρίδας τους εξαιτίας της αχαριστίας του λαού), θέλοντας να δγάλει και το τέλος της ζωής των δύο ανδρών όμοιο, λέγει ότι και οι δυο άνδρες κατέστειλαν τον παροξυσμό του θυμού τους με την αυτοκτονία τους. Τούτο όμως δεν ήταν αληθινό, ιδίως για τον Κοριολανό. Γι' αυτό απευθυνόμενος προς τον Αττικό, τον οποίο γνώριζε πόσο σχολαστικός κι ακριβολόγος ήταν σε ιστορικά ζητήματα, του λέγει: «*Nam etsi aliter apud te est, Attice, de Coriolano, concede tamen ut huic generi mortis potius assentiam.*» Και ο Αττικός γελώντας: «*Tuo vero arbitrato, quoniam quidem concessum est rhetoribus ementiri in historiis, ut aliquid dicere possint argutius.*» Δηλαδή: «Κάνε το κέφι σου, Κικέρων, γιατί επιτρέπεται στους ρήτορες να διασκευάζουν τα ιστορικά γεγονότα, προκειμένου να δώσουν μεγαλύτερο τόνο στη διήγηση». Και συνεχίζει ο Αττικός: «Όπως έκανες εσύ τώρα για τον Κοριολανό, το ίδιο έκαναν προηγουμένως για τον Θεμιστοκλή ο Κλείταρχος και ο Στρατοκλής: ενώ ο Θουκιδίδης γράφει μόνο πως πέθανε από αρρώστια και τάφηκε κρυφά στην Αττική κι έπειτα πρόσθεσε πως υπήρξε υποψία για αυτοκτονία του με δηλητήριο, οι δύο αυτοί προβάλλουν τον ισχυρισμό ότι, αφού πρώτα θυσίασε έναν ταύρο, μάζεψε το αίμα του σε κύπελο και πίνοντάς το πέθανε: «*hanc enim mortem rhetorice et tragice ornare potuerunt, illa mors vulgaris nullam praebebat materiam ad ornatum.*»

Εκεί όμως όπου ο Κικέρων δίνει ρητά και απερίφραστα την ουσία και το νόημα της καθαυτό ιστοριογραφίας είναι στο «De oratore» (2.15,62), όπου δάξει τον Αντώνιο, πατέρα του συνάρχοντά του στην υπατεία και πάππο του Αντωνίου της δεύτερης τριανδρίας, περίφημο ρήτορα της εποχής του, να λέγει: «*Quis nescit primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat? deinde ne quid veri non audeat? ne quae suspicio gratiae sit in scribendo, ne quae simultatis?*». Δηλαδή: «Ποιός αγνοεί ότι πρώτος κανόνας της ιστοριογραφίας είναι να μη τολμά να λέγει κανένα ψέμα, έπειτα να μη διστάζει να λέγει την αλήθεια, να μην υπάρχει καμιά υπόνοια εύνοιας κατά τη συγγραφή; καμιά υπόνοια εχθρότητας;».

Δυστυχώς η ανάμιξη του Κικέρωνα ως τα τελευταία του στην ενεργό πολιτική και ο πρόωρος θάνατός του δεν τον άφησαν να εφαρμόσει στην πράξη τις αρχές αυτές κι έτσι δεν έχουμε το ιστορικό έργο που και ο Αττικός περίμενε και ο ίδιος φαίνεται κατά κάποιο τρόπο να προαναγγέλλει ή έστω να επιθυμεί να συγγράψει στην αρχή του «De legibus».

Έτσι η ιστοριογραφία στη Ρώμη ως τα χρόνια του Τακίτου ακολουθεί την πορεία της ως ρητορική και ποιητική ιστοριογραφία, όπως τη βλέπει ακριδώς ο Κοϊντιλιανός να εφαρμόζεται στην πράξη, ώστε να συνιστά την προσεκτική χρήση της από τον μελλοντικό ρήτορα (Instit. 10.1.31-32):

«(Historia) est proxima poetis et quodammodo carmen solutum est et scribitur ad narrandum... totumque opus... ad memoriam posteritatis et ingenii famam componitur: ideoque et verbis remotioribus et liberioribus figuris narrandi taedium evitat». Έτσι, συνεχίζει, ούτε εκείνη η περίφημη δραχυλογία του Σαλλουστίου (illa brevis Sallustiana) ούτε εκείνη η περίφημη γαλακτερή αφθονία (illa lactea ubertas) του Λιβίου ταιριάζουν στον ρήτορα. Ο Κοϊντιλιανός δίνει τα κύρια χαρακτηριστικά του ύφους των δύο μεγαλύτερων ιστοριογράφων της Ρώμης ως τις μέρες του: ο Σαλλούστιος παρουσιάζει έλλειψη, δραχύτητα, ο Λίβιος αντίθετα πληρομνή, πλεονασμό στην έκφραση και στο περιεχόμενο.

Η ιστοριογραφία λοιπόν στη ρωμαϊκή, αλλά εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις και στην ελληνιστική εφαρμογή της δεν είναι τίποτ' άλλο από ένα carmen solutum, όπως και το ιστοριογραφικό έπος στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν είναι τίποτ' άλλο από ένα versifiziertes Chronik.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Μ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ

ΤΟ ΣΥΓΚΙΝΗΣΙΑΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΛΙΝΩΔΙΕΣ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ

Στην ανάλυση που ακολουθεί ο όρος *συγκινησιακό στοιχείο* αποδίδει την ψυχική ένταση και τη συναισθηματική φόρτιση με την οποία ο Ρωμαίος ιστορικός διώνει την πραγματέυση της εθνικής του ιστορίας. Το στοιχείο αυτό, που δεν έχει γίνει μέχρι τώρα αντικείμενο ειδικής μελέτης¹, είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τρία χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής ιστορικής σκέψης: το πρώτο αφορά το θέμα του Ρωμαίου ιστορικού· το δεύτερο τη *σκοπιά* από την οποία το προσεγγίζει· και το τρίτο τη *διάθεση* με την οποία το προσεγγίζει².

Όσον αφορά τον πρώτο παράγοντα, θα πρέπει να υπενθυμίσω ότι από τη γένεσή της η ρωμαϊκή ιστοριογραφία είναι εθνοκεντρική³. Ο Ρωμαίος ιστορικός γράφει σχεδόν αποκλειστικά ρωμαϊκή ιστορία. Η ενασχόλησή του με την ιστορία των άλλων λαών ακολουθεί την πορεία των πολέμων και των κατακτήσεων της Ρώμης ή υπαγορεύεται από την αγωνία του για την τύχη της αυτοκρατορίας. Ο Ρωμαίος ιστορικός αποφεύγει τη συγγραφή παγκόσμιας ιστορίας⁴. Επίσης αποφεύγει να παρουσιάσει

---

1. Οι μελετητές περιορίζονται στην υπογράμμιση του συγκινησιακού στοιχείου σε συγκεκριμένα χωρία, χωρίς να εντάσσουν τις επισημάνσεις τους σε μια γενικότερη θεώρηση της ρωμαϊκής ιστοριογραφίας. Εξαιρέση αποτελούν οι παρατηρήσεις τους σχετικά με την απαισιοδοξία που διέπει τη ρωμαϊκή ιστορική σκέψη. Αναφέρω για παράδειγμα τον R. Häussler, *Tacitus und das historische Bewusstsein*, Heidelberg 1965, 162, ο οποίος παρατηρεί ότι ο *amor patriae* του Ρωμαίου ιστορικού εκδηλώνεται ως έγνοια, φόβος και απόγνωση αναφορικά με την τύχη της αυτοκρατορίας.

2. Κατά συνέπεια η εργασία αυτή εξετάζει το συγκινησιακό στοιχείο όχι ως αυθύπαρκτη κατηγορία αλλά ως απότοκο κάποιου ή κάποιων από τους παραπάνω παράγοντες. Έτσι νομίζω πως αίρεται η πιθανή αντίρρηση ότι ένα κείμενο Ρωμαίου ιστορικού δεν μπορεί εύκολα να θεωρηθεί «αυθόρητο», και μάλιστα εφόσον προϋποθέτει την *ars* στον ύψιστο βαθμό. Με άλλα λόγια το συγκινησιακό στοιχείο είναι το ίδιο εμπλεδωμένο στη ρωμαϊκή ιστορική συνείδηση όσο και οι παράγοντες στους οποίους οφείλει τη γένεσή του.

3. Βλ. γενικά G. De Sanctis, *Problemi di storia antica*, Bari 1932, 229 κξ· U. Knoche, «Das historische Geschehen in der Auffassung der älteren römischen Geschichtsschreibung», *NJBB* 2 (1939) 289 - 299, 289 κξ· Häussler, ό.π., 155 κξ· Ch. W. Fornara, *The Nature of History in Ancient Greece and Rome*, Berkeley / Los Angeles 1983, 41 - 42.

4. Κύριες εξαιρέσεις αποτελούν τα *Chronica* του Κορνήλιου Νέπωτα, από τα οποία διασώθηκαν ελάχιστα αποσπάσματα και αυτά σε έμμεση παράδοση, και η Επιτομή των *Historiae Philippicae* του Πομπηίου Τρόγου που έκανε ο Ιουστίνος. Βλ. σχετικά T. P. Wiseman, *Clio's Cosmetics: Three Studies in Greco - Roman Historiography*, Leicester 1979, 154 - 166· O. Seel, *Eine Römische Weltgeschichte*, Nürnberg 1972· βλ. επίσης γενικότερα A. Momigliano, «The Origins of Universal History», *ASNSP* 12 (1982) 533 - 560, με βιβλιογραφία.

τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ως διάδοχη κατάσταση σε προγενέστερες αυτοκρατορίες ή ηγεμονίες⁵ και, από την άλλη πλευρά, δεν αφήνει να διαφανεί η προοπτική κάποιου μελλοντικού διάδοχου σχήματος⁶. Σύμφωνα με την αντίληψή του, η Ρώμη έχει την αρχή και το τέλος στον εαυτό της⁷. Ο ιστορικός ατενίζει με δέος και πανικό την περίπτωση κατάλυσης του ρωμαϊκού κράτους⁸. Η τάση του αυτή να περιχαράκωνει αυστηρά το αντικείμενό του, το οποίο συμβαίνει μάλιστα να είναι η ιστορία του τόπου του, ευνοεί την ψυχική ταύτισή του με το θέμα που πραγματεύεται και η ταύτιση αυτή προκαλεί με τη σειρά της τη συγκινησιακή φόρτιση του ιστορικού.

Ένα δεύτερο ουσιώδες γνώρισμα της ρωμαϊκής ιστορικής σκέψης αποτελεί η πρόσεγγιση του αντικειμένου από ηθική, ή ακριβέστερα ηθικοπολιτική, σκοπιά⁹. Σύμφωνα με την αντίληψη του Ρωμαίου ιστορικού της δημοκρατίας, η δημιουργία της αυτοκρατορίας δεν συνδέεται τόσο με την πολιτειακή συγκρότηση και τη στρα-

5. Είναι γεγονός ότι η έκταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οδήγησε στην πλήρη σχεδόν ταύτιση της παγκόσμιας ιστορίας με τη ρωμαϊκή. Παρά ταύτα η ένταξη της Ρώμης στο διαχρονικό σχήμα της διαδοχής των ηγεμονιών και η συγγραφή της ιστορίας λαών που δρισκονταν έξω από τη ρωμαϊκή επικράτεια ακολούθησαν το δρόμο τους έξω από τη ρωμαϊκή ιστοριογραφική παράδοση (με χτυπητή εξαίρεση τον Πομπήιο Τρόγο), εφόσον μάλιστα το σχήμα της διαδοχής των ηγεμονιών εξυπηρούσε θαυμάσια τις εθνικές διεκδικήσεις των ανατολικών κυρίως λαών με το να οδηγεί με ιστορική νομοτέλεια στην προοπτική της πτώσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Βλ. σχετικά J. Ward Swain, «The Theory of the Four Monarchies: Opposition History under the Roman Empire», *CP* 35 (1940) 1 - 21· Momigliano, ό.π., 542 κεξ· και γενικότερα H. Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt*, Basel 1938 (ανατ. Berlin 1964). Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι οι μεγάλοι Ρωμαίοι ιστορικοί Σαλλούστιος, Λίβιος και Τάκιτος στα Προοίμιά τους δεν καταφεύγουν στη σύγκριση της Ρώμης με προγενέστερες ηγεμονίες ούτε καν για να εγκωμιάσουν τη Ρώμη, πράγμα που αντίθετα κάνουν οι Έλληνες ιστορικοί Πολύβιος (1,1 - 2) και Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς (1, 2, 2 - 4). Για τους δύο αυτούς Έλληνες ιστορικούς βλ. J. M. Alonso - Núñez, «Die Abfolge der Weltreiche bei Polybios und Dionysios von Halikarnassos», *Historia* 32 (1983) 411 - 426.

6. Η ρωμαϊκή ιστορική σκέψη απορρίπτει την ιδέα της ένταξης της Ρώμης σε οποιοδήποτε σχήμα διαδοχής επειδή μια τέτοια θεώρηση έρχεται σε σύγκρουση και με την αιωνιότητα αλλά και με τη μοναδικότητά της ως ιστορικής πραγματικότητας (ή, όπως λέει ο Λίβιος στην *Praefatio*, 11: *nulla umquam res publica nec maior nec sanctor nec bonis exemplis ditior fuit, nec in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque immigraverint, nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit*). Αντίστροφα, προωθεί συστηματικά την ιδέα της εσωτερικής ανανέωσης, δηλαδή την ανακύκλωση του ιδανικού παρελθόντος (για την ανακύκλωση ως χαρακτηριστικό της ρωμαϊκής ιστορικής σκέψης βλ. γενικά Momigliano, ό.π., 536).

7. Σχετικό είναι και το μοτίβο της Ρώμης που συντρίβεται από το βάρος της ίδιας της δύναμής της, για το οποίο βλ. E. Dutoit, «Le thème de la force qui se détruit elle-même (Hor. *Epod.* 16,2) et ses variations chez quelques auteurs latines», *REL* 14 (1936) 365 - 373· P. Jal, *La guerre civile à Rome*, Paris 1963, 251 κεξ.

8. Παραθέτω ενδεικτικά το κλασικό χωρίο από την *Germania* του Τακίτου (33,2): *maneat, quaeso, duretque gentibus, si non amor nostri, at certe odium sui, quando urgentibus iam imperii fati nihil iam praestare fortuna maius potest quam hostium discordiam*. Βλ. επίσης Häussler, ό.π., 162.

9. Βλ. σχετικά H. Drexler, «Die moralische Geschichtsauffassung der Römer», *Gymnasium* 61 (1954), 168 - 190· V. Pöschl, «Die Römische Auffassung der Geschichte», *Gymnasium* 63 (1956) 190 - 206. Γενικότερα βλ. επίσης D. Earl, *The Moral and Political Tradition of Rome*, Ithaca, New York 1967.

τιωτική οργάνωση της Ρώμης — παράγοντες που ο Πολύβιος θεωρεί θεμελιακούς — όσο με την άριστη ηθική επίδοση των Ρωμαίων (ή ακριβέστερα των εκπροσώπων της ρωμαϊκής αριστοκρατίας)¹⁰. Και από την άλλη πλευρά, η εσωτερική κρίση που μαστίζει τη Ρώμη την περίοδο της ύστερης δημοκρατίας ερμηνεύεται ως συνέπεια των κατακτήσεων της Ρώμης ή της επαφής των Ρωμαίων με ξένους λαούς, παράγοντες που, κατά την γνώμη των ιστορικών, επιφέρουν την αλλοίωση της ηθικής φυσιογνωμίας των Ρωμαίων, και ειδικότερα την υποχώρηση ή εξαφάνιση πατρογονικών αρετών και την εμφάνιση εθνικών αδυναμιών και ελαττωμάτων¹¹. Όσο για τον ιστορικό των χρόνων της αυτοκρατορίας¹², αυτός συγκεντρώνει κυρίως την προσοχή του αφενός στις αρετές και στις αδυναμίες του αυτοκράτορα (και των συμβούλων του) και αφετέρου στην αξιολόγηση της στάσης των πολιτών απέναντί του. Η απουσία της κριτικής και πολυδιάστατης οπτικής στην προσέγγιση των ιστορικών δεδομένων, και μάλιστα όταν το αντικείμενο είναι σχεδόν αποκλειστικά εθνική ιστορία, οδηγεί μοιραία στη σχηματοποίηση, η οποία ευνοεί φυσιολογικά τη συγκινησιακή τοποθέτηση του ιστορικού.

Σε άμεση σχέση με τον παραπάνω παράγοντα βρίσκεται η έντονα απαισιόδοξη διάθεση με την οποία ο Ρωμαίος ιστορικός προσεγγίζει το θέμα του¹³. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η ρωμαϊκή ιστορική σκέψη, και σε σχέση πάντα με την εθνική ιστορία, κυριαρχείται από σχήματα ιστορικής εξέλιξης που οδηγούν σε καθοδική πορεία. Στην εποχή της δημοκρατίας το καίριο πρόβλημα για τον ιστορικό είναι η ηθική

10. O V. Pöschl, *Römischer Staatsgesinnung in den Geschichtswerken des Sallusts*, Berlin 1940, 55, αποκαλεί το στίχο του Έννιου *moribus antiquis resstat Romana virisque* (που μας διέσωσε ο Κικέρωνας, *De rep.* 5,1) θεμέλιο της ρωμαϊκής πολιτικής σκέψης. Η ουσία της σκέψης αυτής επανέρχεται στο *De coniuratione Catilinae* του Σαλλουστίου (5,9) και πιο ανεπτυγμένη στην *Praefatio* (9) του Τίτου Λιδίου.

11. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι οι Ρωμαίοι ιστορικοί της περιόδου αυτής προβάλλουν κυρίως εξωγενή αίτια για την ηθική παρακμή (τα σχήματα που επανέρχονται είναι: εξαφάνιση του «αντίπαλου δέους», διαβρωτική επίδραση ξένων ηθών· το δεύτερο υπάρχει ήδη στον Φάβιο Πίκτωρα, απ. 20 P²) και διαφοροποιούνται μόνον ως προς την χρονολόγηση της αρχής της παρακμής. Η έμφαση στον εξωγενή παράγοντα — και μάλιστα για στοιχεία όπως η *ambitio* (!) και η *discordia* (!)· βλ. παρακάτω την παλινωδία του Σαλλουστίου — υπογραμμίζει από μία ακόμη σκοπιά την αντίληψη του Ρωμαίου ιστορικού για την *μοναδικότητα* της Ρώμης (βλ. παραπάνω σημ. 6). Για κριτική θεώρηση των απόψεων των Ρωμαίων ιστορικών γύρω από το θέμα της ηθικής παρακμής βλ. A. W. Lintott, «Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic», *Historia* 21 (1972) 626 - 638· G. Bonamente «Il *metus Punicus* e la decadenza di Roma in Sallustio, Agostino ed Orosio», *GIF* 27 (1975) 137 - 169· B. Levick, «Morals, Politics and the Fall of the Roman Republic», *G & R* 29 (1982) 53 - 62.

12. Αναφέρομαι κυρίως στον Τάκίτο, το έργο του οποίου όμως συνοψίζει τη ρωμαϊκή ιστοριογραφική παράδοση του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.· βλ. σχετικά F. Klingner, «Tacitus und die Geschichtsschreibung des 1. Jhs.n. Chr.», *MH* 15 (1958) 194 - 201.

13. Βλ. σχετικά Pöschl, «Die Römische...», ό.π., 162. Για την αντίθετη άποψη βλ. L. Ferrero, *Rerum Scriptor. Saggi sulla storiografia romana*, Trieste 1952, 53 κεξ. Θα πρέπει να παρατηρήσω εδώ ότι οι εξαιρέσεις δεν επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Ακόμη οι αισιόδοξες απόψεις εμφανίζονται κατά κύριο λόγο στα πλαίσια της διολογικής θεώρησης της ρωμαϊκής ιστορίας (βλ. παρακάτω σημ. 16), δηλαδή σε ένα σχήμα που από τη φύση του προϋποθέτει την παρακμή. Η «διολογική ανανέωση» αναγνωρίζει την παρακμή και προσπαθεί να την θεραπεύσει αναπαράγοντας το ίδιο σχήμα, δηλαδή με εσωτερική ανακύκλωση (βλ. και παραπάνω, σημ. 6).

παρακμή, δηλαδή η υποχώρηση ή εξαφάνιση των εξιδανικευμένων *motus* του παρελθόντος¹⁴. Στην εποχή της αυτοκρατορίας το ενδιαφέρον του ιστορικού απορροφά η απώλεια της *libertas* και οι συνέπειές της¹⁵. Επίσης και στις δύο περιόδους ο Ρωμαίος ιστορικός υιοθετεί το σχήμα της βιολογικής εξέλιξης του ρωμαϊκού κράτους, οι φάσεις του οποίου αντιστοιχούν στις ηλικίες του ανθρώπου και το οποίο εμπεριέχει από τη φύση του την παρακμή, είτε αυτό δηλώνεται είτε όχι¹⁶. Τα απαισιόδοξα αυτά σχήματα βαραίνουν καταθλιπτικά πάνω στον ιστορικό, ο οποίος παρακολουθεί με άγχος και αγωνία την καθοδική πορεία της Ρώμης, χωρίς όμως ταυτόχρονα να είναι διατεθειμένος να αμφισβητήσει τα κέρδη του παρόντος, δηλαδή την εδαφική εξάπλωση (για τα χρόνια της δημοκρατίας) και την πολιτειακή συνοχή και εσωτερική ειρήνη (για τα χρόνια της αυτοκρατορίας)¹⁷.

Στην εργασία μου αυτή θα ασχοληθώ ειδικότερα με μια συγκεκριμένη λειτουργία του συγκινησιακού στοιχείου, δηλαδή με την επίδρασή του σε γενικές ιστορικές εκτιμήσεις και στα προγράμματα των ιστορικών. Η λειτουργία του αυτή μας επιτρέπει να εξηγήσουμε με ενιαία προσέγγιση γνωστές παλινωδίες του Σαλλουστίου, του Λιδίου και του Τακίτου¹⁸. Για να αντιληφθούμε καλύτερα το αίτιο αυτών των παλινωδιών είναι απαραίτητο να έχουμε υπόψη μας αυτό που θα ονομάσω «τάση του Ρωμαίου ιστορικού για συγκινησιακή αντιστάθμιση και συγκινησιακή υπερεκτίμηση». Συγκεκριμένα, η έντονη συγκινησιακή σχέση του ιστορικού με το αντικείμενό του τον παρασύρει σε υπεραισιόδοξες εκτιμήσεις ή σε τοποθετήσεις που αντισταθμίζουν σύστοιχες συγκινησιακές θεωρήσεις της ιστορικής πραγματικότητας. Έτσι ο

14. Βλ. παραπάνω σημ. 9, 10, 11.

15. Πολύ εύστοχα η M. Ducos, «La liberté chez Tacite: droits de l'individu ou conduite individuelle?» *BAGB* 1977, 194 - 217, αποκαλεί ολόκληρο το έργο του Τακίτου «une meditation sur la liberté» (σελ. 216). Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρατήρηση του Τακίτου στο Προοίμιο των *Historiae* ότι η νίκη του Οκταβιανού στο Άκτιο σηματοδοτεί την αρχή της παρακμής της ιστοριογραφίας και της ρητορείας (το δεύτερο θέμα απασχολεί, όπως είναι γνωστό, τον Τάκιτο στο έργο του *Dialogus de oratoribus*· βλ. σχετικά K. Heldmann, *Antike Theorien über Entwicklung und Verfall der Redekunst, Zetemata* 77, München 1982, 255 κέξ.).

16. Βλ. σχετικά R. Häussler, «Vom Ursprung und Wandel des Lebensaltervergleichs», *Hermes* 92 (1964) 313 - 341· M. Ruch, «Le thème de la croissance organique dans la pensée historique des Romains, de Caton à Florus», *ANRW* 2 (1972) 827 - 841.

17. Ο Fornara, ό.π., 67 κέξ., χαρακτηρίζει τη ρωμαϊκή ιστορική σκέψη από τον Σαλλούστιο έως τον Τάκιτο ως μονοθεματική, με την έννοια ότι οι ιστορικοί των τελευταίων χρόνων της δημοκρατίας συγκεντρώνουν την προσοχή τους στο ζήτημα της ηθικοπολιτικής αποσύνθεσης της ρωμαϊκής πολιτείας, ενώ τους ιστορικούς των αυτοκρατορικών χρόνων απασχολεί η στέρεση της *libertas*, που είχε όμως ως συνέπεια τον τερματισμό της αποσυνθετικής διαδικασίας· και καταλήγει: «We observe, therefore, a tradition of historical writing lasting for more than two hundred years, whose uniform theme is treated by individuals involved with, and suffering from, the very conditions they attempt to describe and analyze».

18. Οι επισημάνσεις που κάνω είναι ενδεικτικές και περιορίζονται σε γνωστά και πολυσυζητημένα προβλήματα. Τα προβλήματα που αφορούν το ιστορικό έργο του Σαλλουστίου και του Λιδίου θίγονται, από διαφορετική σκοπιά, και στη διδακτορική μου διατριβή *Livy's Praefatio and Salust*, O. S. U. 1980 (University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan), στην οποία παραπέμπω για πληρέστερη βιβλιογραφική ενημέρωση. Εδώ θα με απασχολήσει η ερμηνεία τους με βάση το θεωρητικό πλαίσιο που ανέπτυξα παραπάνω.

ιστορικός αναγκάζεται αργότερα — ύστερα από λογική διεργασία, πληρέστερη έρευνα των δεδομένων ή και κάτω από την πίεση των πραγμάτων — να αναθεωρήσει τις προγενέστερες εκτιμήσεις ή τοποθετήσεις του, είτε σιωπηρά είτε και με ανοιχτή ομολογία της αρχικής του πλάνης¹⁹.

Θα αρχίσω την παρουσίαση του ρόλου του συγκινησιακού στοιχείου στις παλινωδίες των Ρωμαίων ιστορικών από τον Σαλλούστιο. Είναι γνωστό ότι ο ιστορικός αυτός στο έργο του *Historiae* αναθεωρεί σε κάποιο βαθμό την εικόνα του ρωμαϊκού παρελθόντος που εκθέτει στο *De coniuratione Catilinae* και στο *Bellum Iugurthinum*. Συγκεκριμένα, στη λεγόμενη «Αρχαιολογία» του *De coniuratione Catilinae* (6-13) και στη γνωστή παρέκδραση του *Bellum Iugurthinum* (41 - 42) ο Σαλλούστιος συνθέτει μια ειδυλλιακή εικόνα των ρωμαϊκών ηθών μέχρι την πτώση της Καρχηδόνας το 146 π.Χ., χρονολογία που θεωρεί σημαδιακή γιατί, κατά τη γνώμη του, με την εξαφάνιση του *metus hostilis* που αντιπροσώπευε η Καρχηδόνα εμφανίζονται στη Ρώμη η *avaritia*, η *luxuria*, η *ambitio*, και η *discordia*. Στα αποσπάσματα όμως του Προοιμίου των *Historiae* ο Σαλλούστιος δείχνει να έχει μεταβάλει σε κάποιο βαθμό την αρχική του αντίληψη. Οι απόψεις των μελετητών σχετικά με το είδος και την έκταση της αναθεώρησης διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Το βέβαιο είναι πάντως ότι σύμφωνα με τη νέα θεώρηση του ιστορικού η *discordia* εμφανίζεται στη Ρώμη *iam inde a principio* (απ. 7) και μάλιστα οι ρίζες της εντοπίζονται στην ίδια τη φύση του ανθρώπου (απ. 11: *vitio humani generis*). Επίσης ο χρόνος της άριστης ηθικής επίδοσης των Ρωμαίων τοποθετείται στην περίοδο ανάμεσα στον Β' Καρχηδονιακό πόλεμο και στην καταστροφή της Καρχηδόνας το 146 π.Χ., χρονολογία που διατηρείται και στη νέα θεώρηση του Σαλλουστίου ως σημείο καμπής στην εξέλιξη των ρωμαϊκών ηθών²⁰.

Για να εξηγήσουμε τη γένεση της αρχικής αντίληψης του Σαλλουστίου σχετικά με την ειδυλλιακή εικόνα των ηθών της Ρώμης μέχρι το 146 π.Χ., είναι απαραίτητο να την εντάξουμε στο συγκινησιακό κλίμα των προοιμίων και των παρεκδράσεων των δύο μονογραφιών. Εκεί ο Σαλλούστιος σκιαγραφεί μια ζοφερή εικόνα των ηθών της σύγχρονης του Ρώμης, για τα οποία δηλώνει πως αισθάνεται «πίκρα και αηδία» (*Iug. 4,9: me civitatis morum piget taedetque*). Η διαφθορά και η εξαχρείωση κυριαρχούν στη δημόσια και στην ιδιωτική ζωή των Ρωμαίων. Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε πως ο απόλυτος εξωραϊσμός των ρωμαϊκών ηθών μέχρι το 146 π.Χ., ο οποίος ξαφνιάζει ακόμη και αν πάρουμε υπόψη μας τα ρωμαϊκά δεδομένα που διέγραφα παραπάνω, λειτουργεί φυσιολογικά ως συγκινησιακή αντιστάθμιση και εξισορρόπηση της δραματικά φορτισμένης σκιαγράφησης των ρωμαϊκών ηθών της εποχής του ιστορικού.

Μια δεύτερη περίπτωση παλινωδίας με παρόμοια αφετηρία εντοπίζουμε στο *De coniuratione Catilinae*. Συγκεκριμένα, στην «Αρχαιολογία» της μονογραφίας αυτής ο Σαλλούστιος παρουσιάζει την ανοδική πορεία της Ρώμης μέχρι το 146 π.Χ. ως

19. Στην ουσία δηλαδή έχουμε δύο αποκλίνουσες ή διαμετρικά αντίθετες εκτιμήσεις του ίδιου φαινομένου, η μία από τις οποίες έχει συγκινησιακό υπόβαθρο.

20. Βλ. γενικά D. C. Earl, *The Political Thought of Sallust*, Amsterdam 1966, 41 κεξ.

αποτέλεσμα της συλλογικής προσπάθειας του ρωμαϊκού λαού. Απουσιάζει δηλαδή από την ανάλυση αυτή οποιαδήποτε αναφορά στην υποδειγματική δράση (τα γνωστά *exempla virtutis*) κάποιου επώνυμου Ρωμαίου. Αντίθετα στο 53^ο κεφάλαιο του ίδιου έργου, ο ιστορικός υποστηρίζει πως «μετά από πολλή σκέψη» (*mibi multa agitantis*) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι όλες οι ρωμαϊκές επιτυχίες πρέπει να αποδοθούν στην «εξαιρετική δράση λίγων πολιτών της» (*paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse*). Η φράση «μετά από πολλή σκέψη»²¹ προσδίδει, νομίζω, στη νέα εκτίμηση του Σαλλουστίου τη διάσταση μιας λογικής αναθεώρησης της αρχικής άποψής του. Και η αρχική εκείνη αντίληψή του — ή επιλογή, εφόσον μάλλον απηχεί τον Κάτωνα — σύμφωνα με την οποία τα επιτεύγματα της Ρώμης υπήρξαν το προϊόν συλλογικής δράσης, θα πρέπει με τη σειρά της να ερμηνευθεί ως συγκινησιακή αντίδραση στον αρνητικό ρόλο της πολιτικής προσωπικότητας τις τελευταίες δεκαετίες της δημοκρατίας, που βρίσκει την ιδανική της έκφραση στην κεντρική μορφή αυτής της μονογραφίας του ιστορικού, δηλαδή τον Λεύκιο Σέργιο Κατιλίνα. Ακριβώς στο ίδιο αυτό χωρίο του *De coniuratione* ο Σαλλούστιος, θέλοντας να εξηγήσει την έλλειψη επιφανών Ρωμαίων (*virtute magni*) τις τελευταίες δεκαετίες της δημοκρατίας, παρομοιάζει τη Ρώμη της εποχής του με ένα βιολογικό οργανισμό που έχει εξαντλήσει την αναπαραγωγική του ικανότητα²².

Ιδιαίτερα έντονο εμφανίζεται το συγκινησιακό στοιχείο στην *Praefatio* του Τίτου Λιβίου²³. Στο κείμενο αυτό κυριαρχεί η φορτισμένη αντιπαράθεση του εξιδανικευμένου παρελθόντος της Ρώμης προς τη ζοφερή εικόνα της πρόσφατης και σύγχρονης ιστορίας της. Τα συναισθήματα του ιστορικού εκδηλώνονται ως αγαλλίαση, ενθουσιασμός και περηφάνια για τη φάση της ανόδου και της ακμής, και ως πίκρα, απογοήτευση και οδύνη για τη φάση της ηθικοπολιτικής παρακμής.

Θεμελιακός είναι παραπέρα ο ρόλος του συγκινησιακού στοιχείου στην επιλογή του θέματος του ιστορικού (*inventio*). Πρώτα - πρώτα, ο Λίβιος επιλέγει το θέμα του, δηλ. τη συγγραφή ρωμαϊκής ιστορίας *ab urbe condita*, ομολογώντας απερίφραστα τα συγκινησιακά του κίνητρα. Μιλάει αρχικά (3) για την ευχαρίστηση (*iuvabit*) που του προκαλεί η επιλογή του αυτή. Παρακάτω (11) χαρακτηρίζει τη σχέση του με το θέμα που θα πραγματευτεί ως «έρωτα» (*amor suscepti negotii*). Όσον αφορά ειδικότερα την πραγμάτευση της ιστορίας του απώτερου παρελθόντος της Ρώμης (4: *primae origines proximaque originibus*) ο Λίβιος αντιδιαστέλλει την ηδονή (*voluptas*) που του προκαλεί αυτή η προοπτική προς την αποστροφή που αισθάνεται το ακροατήριό του για τέτοια θέματα (*minus praebitura voluptatis sint, festinantibus ad haec*

21. Πρόβ. επίσης 53,2 *sed mihi multa legenti multa audienti*.

22. *Sicuti effeta parentum [vi]:* πρόκειται για τη γραφή που παραδίδουν τα καλύτερα χειρόγραφα με την προσθήκη του Ritschl. Για τις άλλες διορθώσεις που προτάθηκαν βλ. P. Mc Gushin, *C. Sallustius Crispus, Bellum Catilinae: A Commentary*, Leiden 1977, *ad loc.*

23. Ο G. Funaioli, «Il proemio alle storie di T. Livio», *Studi di Letteratura antica*, II 1, Bologna 1947, 53, παρατηρεί σχετικά: «Non esiste prima di Livio nella storiografia un proemio di contenuto sì personale, d' un io prorompente a note così intime».

πονά...). Τέλος, τονίζει πως πρόθεσή του είναι να αφιερωθεί ολόψυχα (*tota mente*) σ' αυτήν την ιστορική αναδρομή (5).

Ο Λίβιος εξειδικεύει απερίφραστα και απροκάλυπτα την επίδραση του συγκινησιακού στοιχείου στις επιλογές και στις εκτιμήσεις του. Ομολογεί δηλαδή (5) πως η αγωνία (*cura*) που του δημιουργεί η ζοφερή εικόνα της πρόσφατης και σύγχρονης ιστορίας της Ρώμης μπορεί «να του ταράξει την ψυχή» (*sollicitum efficere posset*). Διαβλέπει με άλλα λόγια τον κίνδυνο που διατρέχει, ενώ θα πραγματευέται την ιστορία της περιόδου αυτής, να εγκλωβιστεί στο φορτισμένο κλίμα της εποχής, αλλά σπεύδει να διαβεβαιώσει τον ακροατή ή αναγνώστη του πως θα τηρήσει απαρασάλευτα την αρχή της αντικειμενικής εξιστόρησης των γεγονότων. Έτσι η συνακόλουθη εκτίμηση ότι η ενασχόλησή του με την ιστορία των πρώτων αιώνων της Ρώμης είναι ένα καταφύγιο που θα του επιτρέψει να αποστρέψει προσωρινά το βλέμα του από τις συμφορές που έζησε η γενιά του τις προηγούμενες δεκαετίες, αντισταθμίζει στο συγκινησιακό επίπεδο την ψυχική ταραχή που νιώθει καθώς ατενίζει την πρόσφατη οδυνηρή πραγματικότητα.

Θα περίμενε δέβαια κανείς πως ο Λίβιος, μετά την τόσο ζωηρή επιθυμία του για φυγή στο απώτερο παρελθόν της Ρώμης, θα επεδίωκε να εκμεταλλευτεί όσο γίνεται περισσότερο το αρχαιοδιφικό και χρονογραφικό υλικό που είχε στη διάθεσή του για την περίοδο αυτή. Η πραγματικότητα όμως είναι μάλλον διαφορετική, στοιχείο που επιβεβαιώνει την άποψή μου ότι η επιλογή του θα πρέπει να ερμηνευτεί στο φως της συγκινησιακής αντιστάθμισης. Ο Λίβιος δηλαδή αφιερώνει στους έξι περίπου αιώνες που καλύπτει η προϊστορία και η ιστορία της Ρώμης μέχρι την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας ένα και μόνο βιβλίο από το σύνολο των 142. Η σύγκριση με τον σύγχρονο του Διονύσιο τον Αλικαρνασέα, ο οποίος στη *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* του πραγματεύεται την ίδια περίοδο σε τέσσερα βιβλία, είναι ιδιαίτερα εύλωτη και αποκαλυπτική. Αντίστροφα, ο Λίβιος αφιερώνει περισσότερο από το μισό του έργου του (βιβλία 58 - 133) στην περίοδο από τους Γράκχους μέχρι τη ναυμαχία του Ακτίου, δηλαδή στα χρόνια που, όπως ο ίδιος δηλώνει στην *Praefatio*, θα μπορούσαν να του δημιουργήσουν ψυχική αναστάτωση.

Η συγγραφή ρωμαϊκής ιστορίας *ab urbe condita* αποτελεί πραγματικά ένα γιγάντιο έργο — *immensum opus* και *labor*, όπως λέει ο ίδιος ο Λίβιος (4 - 5). Στην πρώιμη όμως αυτή φάση της συγγραφής ο ενθουσιασμός του ιστορικού, για τον οποίο μίλησα παραπάνω, επισκιάζει τις πραγματικές διαστάσεις του εγχειρήματος. Η αποκαλυπτική ομολογία του Λιβίου στο Προοίμιο του 31^{ου} βιβλίου δεν αφήνει καμιά αμφιβολία πως ο ιστορικός, παρασυρμένος από τον «έρωτα» για το θέμα του, ρίχτηκε κυριολεκτικά στα βαθιά νερά, υπερεκτιμώντας τις δυνάμεις του συγκριτικά με τον όγκο της δουλειάς που τον περίμενε. Στο Προοίμιο αυτό ο Λίβιος υπογραμμίζει την ανακούφισή του (*iuvat*) που κατόρθωσε να ολοκληρώσει την εξιστόρηση του Β' Καρχηδονιακού πολέμου· και προσθέτει πως νιώθει σαν να είχε υποστεί και ο ίδιος τις τλαιπωρίες (*labor*) και τους κινδύνους (*periculum*) που πέρασε ο ρωμαϊκός λαός στον πόλεμο με τον Αννίβα. Με αυτήν την έντονα συγκινησιακή φρασεολογία ο ιστορικός εξομοιώνει ουσιαστικά τις δοκιμασίες του πολέμου με το μόχθο της εξιστόρησής του. Στη συνέχεια, αφού ομολογήσει πως η απόφασή του να συγγράψει διεξοδικά *res omnes Romanas* ήταν παράτολμη (*ausus*), προχωρεί σε μιαν απροσδόκητη αλλά αποκαλυπτική παρομοίωση. «Αισθάνομαι» λέει «σαν κι αυτόν που πλη-

σιάζει με το πλοίο στα ρηγά, κι ύστερα πηδάει στη θάλασσα για να συνεχίσει με τα πόδια: μόνο που εγώ, όσο προχωράω προς την ακτή, νιώθω το βάθος του νερού να μεγαλώνει. Ολόδια το έργο μου, που νόμιζα στην αρχή πως λιγοστεύει, το βλέπω τώρα σιγά - σιγά να αυξάνεται». Τα συναισθήματα του Λιβίου στο απόσπασμα αυτό εγγιζούν, θα έλεγα, τα όρια του πανικού. Δυστυχώς, η απώλεια του μεγαλύτερου μέρους του έργου του ιστορικού δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε συστηματικά την πορεία των ψυχολογικών και συγκινησιακών μεταπτώσεων του που έχουν την αφετηρία τους στο μέγεθος του εγχειρήματος. Όμως ένα σύντομο απόσπασμα από το Προοίμιο ενός πολύ μεταγενέστερου βιβλίου, που μας διέσωσε ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος²⁴, εμφανίζει μια εικόνα αλλιώς διαφορετική από αυτήν που είδαμε λίγο παραπάνω. Εδώ ο ιστορικός δείχνει να έχει ξεπεράσει — και δικαιολογημένα άλλωστε — το άγχος που τον διακατείχε στη διάρκεια της συγγραφής του Προοιμίου του 31^{ου} βιβλίου και να έχει επανακτήσει την αρχική (ανήσυχη, αλλά όχι καταθλιπτική) σχέση με το έργο του: «Έχω ήδη αποκτήσει αρκετή δόξα», σημειώνει ο ιστορικός, «και θα μπορούσα να ξεποστάσω μόνο που το ανήσυχο πνεύμα μου τρέφεται με την ιστορία που συγγράφω».

Όπως ανέφερα παραπάνω, ο Σαλλούστιος αναθεωρεί αργότερα την αρχική, απόλυτα εξιδανικευμένη εικόνα της ιστορίας της Ρώμης που εκθέτει στην «Αρχαιολογία» της μονογραφίας του *De coniuratione Catilinae*. Κάτι ανάλογο παρατηρούμε και στον Λίβιο. Στην *Praefatio* (11 - 12) δηλαδή υπογραμμίζει με ιδιαίτερη έμφαση πως η εισβολή της *avaritia* και της *luxuria* στη Ρώμη υπήρξε πολύ πρόσφατο φαινόμενο (*tam serae... immigraverint... nuper...*). Επισημαίνω ειδικότερα ότι η λέξη *nuper*, την οποία ο ιστορικός χρησιμοποιεί στο σημείο αυτό για να χρονολογήσει την αρχή της παρακμής, προσδιορίζει στο υπόλοιπο έργο του χρονολογίες μέσα στον 1^ο αιώνα π.Χ.²⁵ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο ίδιος ο Λίβιος προειδοποιεί τον αναγνώστη για τη συγκινησιακή ατμόσφαιρα στην οποία εντάσσεται η εκτίμησή του αυτή, καθώς επισημαίνει ότι «μπορεί να τον παρασύρει ο έρωτας για το έργο που ανέλαβε»: *aut me amor suscepti negotii fallit...* Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι τα όσα λέει εδώ για τη χρονολόγηση της αρχής της παρακμής κονταροχτυπιούνται με τα όσα λέει στη συνέχεια του έργου του. Πράγματι, σύμφωνα με τον Λίβιο τα πρώτα συμπτώματα της *avaritia* στη Ρώμη εμφανίζονται το 485 π.Χ. Όσο για τη *luxuria*, αρκεί μόνο να αναφέρω ότι ήδη στη διάρκεια του Β' Καρχηδονιακού πολέμου είχε ψηφιστεί στη Ρώμη η *lex Oppia ad coercendam luxuriam muliebrem*, για τη διατήρηση της οποίας μάχεται με πάθος ο Κάτωνας ο πρεσβύτερος το 195 π.Χ. (34,1 κεξ.)²⁶.

Στο Προοίμιο του *Agricola* (3) ο Τάκιτος υπόσχεται να γράψει την ιστορία του Νέρβα και του Τραϊανού, δηλαδή σύγχρονη ιστορία. Στο Προοίμιο των *Historiae* ο στόχος αυτός του ιστορικού επαναβεβαιώνεται αλλά ταυτόχρονα τροποποιείται: η πραγματοποίησή του δηλαδή μετατίθεται στο αρκετά μακρινό μέλλον (*senectuti serposui*) και υποτάσσεται στην αποκαλυπτική προϋπόθεση ότι θα επαρκέσει ο χρό-

24. Για την άποψη ότι πρόκειται για το 121^ο βιβλίο βλ. T. J. Luce, *Livy: The Composition of his History*, Princeton 1977, 8, σημ. 17.

25. Βλ. R. B. Steele, «The Historical Attitude of Livy», *AJP* 25 (1904) 15 - 44, 36.

26. Βλ. Lintott, ό.π., σημ. 11.

νος της ζωής του ιστορικού (*si vita suppeditet*). Τέλος, στους *Annales* (3,24,3) η αρχική πρόθεση φαίνεται πως εγκαταλείπεται οριστικά: εκεί ο Τάκιτος ανακοινώνει ότι σχεδιάζει να συγγράψει την ιστορία του Αυγούστου εφόσον ολοκληρώσει τους *Annales* και εφόσον επαρκέσει η ζωή του. Η βαθμιαία υπαναχώρηση του Τακίτου από το αρχικό ιστοριογραφικό του πρόγραμμα είναι ένα πρόβλημα πολυσυζητημένο, που θα επιχειρήσω παρακάτω να το εντάξω στο γενικό πλαίσιο της λειτουργίας του συγκινησιακού στοιχείου στη ρωμαϊκή ιστοριογραφία.

Στο Προοίμιο του *Agricola*, όπως και στη συνέχεια της μονογραφίας αυτής, εμφανίζονται έντονα τα σημάδια της τραυματικής εμπειρίας που αποτέλεσε για τον Τάκιτο — αλλά και για άλλους συγγραφείς της εποχής — η τυραννία του Δομιτιανού. Και πρώτα - πρώτα, ο ιστορικός επιλέγει ως θέμα του τη συγγραφή της βιογραφία του πεθερού του με κίνητρο και την επιθυμία του να αποτίσει φόρο τιμής σε ένα από τα θύματα του αυτοκράτορα. Ανατρέχοντας, με αφετηρία το θέμα του, στην εποχή του Δομιτιανού (2 - 3) ο Τάκιτος αναδύει με έκδηλη και ζωντανή συγκίνηση πικρές μνήμες: τη θανάτωση των βιογράφων του Thrasea Paetus και του Helvidius Priscus και την παράδοση των έργων τους στην πυρά, την εκδίωξη των φιλοσόφων από τη Ρώμη, την κατάπνιξη της ελευθερίας του λόγου, τη δράση των καταδοτών. Σε ένα ξέσπασμα αυτοκριτικής ο Τάκιτος στιγματίζει την ανοχή που επέδειξε ο ίδιος και όσοι επέζησαν απέναντι στη βαρβαρότητα και στις αυθαιρεσίες του αυτοκράτορα.

Η αντιπαράθεση του ζοφερού παρελθόντος (εποχή του Δομιτιανού) προς το φωτεινό παρόν (εποχή του Νέρβα και του Τραϊανού) αποτελεί ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο του Προοιμίου του *Agricola* που έχει άμεση σχέση με το θέμα μας. Στο επίπεδο του ιστοριογραφικού προγράμματος η αντιπαράθεση αυτή εκφράζεται με δύο σκέλη - θέματα, δηλαδή την *memoriam prioris servitutis* και το *testimonium praesentium bonorum*, από τα οποία, όπως ήδη ανέφερα, το δεύτερο δεν υλοποιείται ποτέ. Η δυσκολία βρίσκεται στο να διακρίνει ο μελετητής αν υπάρχει μόνο βεβαιωμένη υπόσχεση για συγγραφή σύγχρονης ιστορίας²⁷ ή ταυτόχρονα και εξωραϊσμός του παρόντος. Στην απλούστερη περίπτωση το πρόβλημα είναι καθαρά ιστοριογραφικό: η οδυνηρή ανάμνηση του παρελθόντος παρασύρει τον ιστορικό να υποσχεθεί ότι θα γράψει σύγχρονη ιστορία από συγκεκριμένη σκοπιά, για να εγκωμιάσει δηλαδή την ευδαιμονία των καιρών. Η λυτρωτική ανακούφιση για την απαλλαγή από την τυραννία του Δομιτιανού — *nunc demum redit animus: 3,1* — ωθεί τον Τάκιτο στην εκτίμηση ότι η *felicitas temporum* πρέπει να αποτελέσει θέμα ιστορικού έργου. Στη σύνθετη περίπτωση το πρόβλημα είναι πολιτικό αλλά συναρτάται επίσης γενικότερα και με τη ρωμαϊκή ιστορική σκέψη. Η τραυματική εμπειρία του παρελθόντος οδηγεί συγκινησιακά τον ιστορικό στη βεβαιωμένη εκτίμηση πως ο Νέρβας πέτυχε να συμφιλώσει τον *principatus* με την *libertas*, άποψη που θα πρέπει να υποθέσουμε ότι αναθεωρείται στην πορεία της συγγραφικής δραστηριότητας του Τακί-

27. Υπάρχει βέβαια και η άποψη ότι η υπόσχεση του Τακίτου είναι συμβατική, ότι δηλαδή πρόκειται για μια παραδοσιακά καθιερωμένη εκδίγλωση αδρότητας απέναντι στον αυτοκράτορα. Όμως τα παράλληλα χωρία που παρατίθενται αφενός δεν προέρχονται από τη ρωμαϊκή ιστοριογραφία και αφετέρου σε κανένα από αυτά δεν παρατηρούμε τη συγκινησιακά φορτισμένη ατμόσφαιρα του προοιμίου του *Agricola*.

του. Αυτός ο εξωραϊσμός του παρόντος δεν αντιστρέφει ουσιαστικά τη διαλεκτική αντιπαράθεση φωτεινό παρελθόν - ζοφερό παρόν που συναντήσαμε στον Σαλλούστιο και στον Λίβιο, δεδομένου ότι το στοιχείο της *libertas*, που διαφοροποιεί την καινούρια εποχή, συνιστά εδώ τη μυθολοποιημένη πεμπτουσία της ρωμαϊκής δημοκρατίας του παρελθόντος που ανακυκλώνεται στο συγκεκριμένο παρόν, προφανώς ως συγκινησιακή αντιστάθμιση οδυνηρών διωμάτων²⁸. Ήδη στο Προοίμιο του *Agricola* (3,1) αναφέρεται πως η *libertas* και ο *principatus* ήσαν παλιότερα *res dissociabiles*²⁹. αργότερα, στο Προοίμιο των *Historiae*, η ρωμαϊκή ιστορία και η ρωμαϊκή ιστοριογραφία διχοτομούνται στην περίοδο πριν και μετά το Άκτιο με κριτήριο το στοιχείο της *libertas* και η ιστορική έρευνα του Τακίτου φαίνεται να προσανατολίζεται τελικά στην περίοδο εκείνη που συντελέστηκε η πολιτειακή μεταβολή (*Ann.*3,24,3), δηλαδή ουσιαστικά στη διερεύνηση των αιτίων που οδήγησαν στην απώλεια της *libertas*.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

---

28. Η έννοια της *libertas* στον Τάκιτο έχει γίνει το αντικείμενο αντικρουόμενων ερμηνειών (για μια ισορροπημένη παράθεση των σημασιολογικών αποχρώσεων του όρου στο έργο του ιστορικού βλ. Ducos, ό.π.). Το σίγουρο είναι πάντως ότι ο Τάκιτος δεν ευαγγελίζεται σε καμιά περίπτωση την επιστροφή στη δημοκρατία. Από την άλλη πλευρά όμως η *libertas*, είτε στο πλαίσιο των πολιτικών δικαιωμάτων είτε στο πλαίσιο της ατομικής συμπεριφοράς, λειτουργεί σε αντιπαράθεση με τον *principatus* και τον εκφραστή του, δηλαδή τον αυτοκράτορα. Η συμφιλίωση της *libertas* με τον *principatus* που μας απασχολεί εδώ είναι σίγουρα πρόβλημα πολιτικό και προϋποθέτει τη σύλληψη της *libertas* έξω από το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο της δημοκρατίας. Με τη φράση «μυθολοποιημένη πεμπτουσία» προσπαθώ να αποδώσω αυτό ακριδώς το περιεχόμενο του όρου και ταυτόχρονα να εντάξω την ιστορική σκέψη του Τακίτου στην παράδοση της ρωμαϊκής ιστοριογραφίας, που τείνει να απομονώνει και να μυθολογεί στοιχεία του παρελθόντος.

29. Το επίθετο *dissociabilis* είναι ένας εξαιρετικά emphaticός όρος που, όπως είναι γνωστό, απαντά μία μόνο φορά προηγουμένως, και συγκεκριμένα στον Οράτιο (*Od.* 1,3,22), όπου δηλώνει το χωρισμό της στεριάς από τη θάλασσα· βλ. Nisbet - Hubbard, *ad loc.*

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΠΡΟΟΙΜΙΑ ΡΩΜΑΙΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ

Σ' ένα Παρισινό χφ. του 8^{ου} αιώνα κάποιο αδέσποτο λατινικό απόσπασμα μας πληροφορεί ότι υπάρχουν τρεις τύποι ιστορικών προοιμίων: *De historia, de persona, de materia*. Ο ιστορικός, είτε επαινεί γενικά τη χρησιμότητα της ιστορίας, όπως κάνει ο Κάτων¹, είτε παρουσιάζει τους λόγους που τον παρακίνησαν ν' αναλάβει αυτό το έργο, όπως ο Σαλλούστιος, είτε δηλώνει πως το θέμα με το οποίο θ' ασχοληθεί είναι σπουδαίο ώστε ν' αξίζει να καταγραφεί και να διαδαστεί², όπως κάνει ο Λίβιος³.

Είναι προφανές ότι το παραπάνω απόσπασμα απηχεί, αν δεν προέρχεται αυτούσιο, κάποιο παλιότερο ρητορικό εγχειρίδιο⁴, αλλά η διατύπωσή του, και ιδιαίτερα η παράθεση των ονομάτων τριών ιστορικών ως των κατεξοχήν εκπροσώπων του κάθε είδους, δημιουργεί ίσως την εντύπωση ότι τα Ρωμαϊκά ιστορικά προοίμια είχαν αποκλειστικά μια από τις τρεις παραπάνω μορφές. Στην πραγματικότητα κανένα από τα σωζόμενα προοίμια αρχαίου ιστορικού έργου δεν είναι τόσο μονοσήμαντο, ενώ στα περισσότερα βλέπουμε να συνυπάρχουν και τα τρία στοιχεία που επισημαίνει ο ανώνυμος ρητοροδιδάσκαλος. Σκοπός αυτής της ανακοίνωσης είναι να εξετάσει τα προοίμια του Σαλλουστίου, του Λιβίου και του Τακίτου από την άποψη ανταπόκρισής τους προς τον παραπάνω ρητορικό κανόνα και να συναγάγει

---

1. Οι *Origines* του Κάτωνα δεν έχουν διασωθεί. Η πίστη του όμως στη χρησιμότητα της ιστορίας φαίνεται από το παρακάτω χωρίο του Πλουτάρχου (*Κατ. Πρεσβ.* 20.7): «καὶ τὰς ἱστορίας δὲ συγγράφει φησὶν αὐτὸς ἰδίᾳ χειρὶ καὶ μεγάλοις γράμμασιν, ὅπως οἴκοθεν ὑπάρχοι τῶ παιδί πρὸς ἔμπειρίαν τῶν παλαιῶν καὶ πατριῶν ὠφελείσθαι». Πβ. και 25.4.

2. Αυτό το είδος προοιμίου συνιστά και ο Λουκιανός (*Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* 53). Ο ιστορικός δεν θα επιζητήσει την εύνοια των ακροατῶν του ὅπως ο ρήτορας, ἀλλὰ θα προσπαθήσει να κερδίσει την προσοχή τους τονίζοντας την ωφέλεια που θ' αποκομίσουν ἀπὸ τὸ ἔργο του (... ἀλλὰ τὸ τῆς εὐνοίας παρὲς προσοχὴν καὶ εὐμάθειαν εὐπορήσει τοῖς ἀκούουσι. προσέξουσι μὲν γὰρ αὐτῶ ἦν δείξιη ὡς περὶ μεγάλων ἢ ἀναγκαίων ἢ οικείων ἢ χρησίμων ἔρει). Πβ. L. Spengel, *Rhetores Graeci*, Lipsiae 1880, I.428.20 - 22 και III.450.21.

3. «Principiorum ad historiam pertinentium species sunt tres: de historia, de persona, de materia. Aut enim historiae bonum generaliter commendamus, ut Cato, aut pro persona scribentis rationem eius quod hoc officium adsumpserit reddimus, ut Sallustius eo loco, ubi dicit: *sed ego adulescentulus initio, sicuti plerique, studio ad rem publicam latus sum, aut eam rem, quam relaturi sumus, dignam quae et scribatur et legatur ostendimus, ut Livius ab urbe condita*». (C. Halm, *Rhetores Latini Minores*, Lipsiae 1863, σ. 588.28. Πβ. και Spengel, ὁ.π. I.331.3: ... λαμβάνεται προοίμιον... ἐκ προσώπου ἢ ἐκ πράγματος ἢ ἐξ ἀμφοῖν. Βλ. επίσης I.463.23 και πβ. Αριστ., *Ρητορ.* 1415α26 - 7, 1415β34 κ.ε.

4. Πβ. R. M. Ogilvie, *A Commentary on Livy 1 - 5*, Oxford 1965, σ. 23.

ορισμένα συμπεράσματα από την έκταση και τον τρόπο που χρησιμοποιεί ο καθένας στα προοίμια του τους προαναφερθέντες κοινούς τόπους⁵.

Αρχίζω με χρονολογική σειρά. Τα προοίμια και των δύο ιστορικών μονογραφιών του Σαλλουστίου είναι μοναδικά και ως προς την έκταση και ως προς το περιεχόμενό τους⁶. Μάταια θ' αναζητήσει κανείς τους γνωστούς κοινούς τόπους στις πρώτες παραγράφους. Τόσο στο *BC* όσο και στο *BJ*, ο Σαλλούστιος αρχίζει το έργο του με στοχαστικές, αν και καθόλου πρωτότυπες, παρατηρήσεις για την υπεροχή του νου και των πνευματικών αρετών έναντι του σώματος και των υλικών αγαθών⁷. Αυτή η πνευματική ανωτερότητα (*virtus animi*), που σε αντίθεση με το εφήμερο και φθαρτό της ύλης έχει αιώνια λάμψη⁸, συμπεριλαμβάνει για τον Σαλλούστιο και την ηθική διάσταση, μια και εκδηλώνεται με τον *labor*, την *continentia* και την *aequitas*. Όσο η *virtus animi* ισχύει, τα ανθρώπινα πράγματα εξελίσσονται ομαλά (*BC* 2.3), γιατί η όποια εξουσία διατηρείται εύκολα όταν βασίζεται στις αρετές που την ανέδειξαν (*BC* 24: *Nam imperium facile eis artibus retinetur quibus initio partum est*)⁹. Από τη

5. Η επανάληψη και προβολή κοινότοπων ιδεών δεν αποτελεί υποχρεωτικά είδος «μανιέρας». Πβ. D. C. Earl, *The Political Thought of Sallust*, Cambridge 1961, σ. 7. Κι όπως σωστά παρατηρεί ο Ogilvie (ό.π.), το γεγονός ότι στο προοίμιο της ιστορίας του ο Λίβιος κάνει χρήση κοινών τόπων δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι ο ίδιος αρνείται την αλήθεια τους. «A cliché need not be a lie». Τους τόπους των προοιμίων Ρωμαίων ιστορικών πραγματεύεται διεξοδικά ο H. Herkommer, *Die Topoi in den Proömien der römischen Geschichtswerke*, Diss. Tübingen 1968. Πβ. επίσης T. Janson, *Latin Prose Prefaces*, Stockholm 1964 και Earl, *Prologue - form in Ancient Historiography, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin 1972, τόμ. 2, σσ. 842 - 56. Για τους συνήθεις κοινούς τόπους των ιστορικών προοιμίων γενικά βλ. G. Avenarius, *Lukians Schrift zur Geschichtsschreibung*, Meisenheim 1956, κεφ. D και G και πβ. K. Vretska, *De Catilinae coniratione* (Kommentar), Heidelberg 1976, τόμ. 1, σσ. 23 κ.ε.

6. Για τα προοίμια του Σ. έχουν γραφεί πολλές ειδικές εργασίες. Αναφέρω τις σημαντικότερες: G. Boissier, *Les prologues de Salluste*, *Journal de Savants*, n.s. 1 (1903) 59 - 66, - F. Klingner, *Über die Einleitung der Historien Sallusts*, *Hermes* 63 (1928) 165 - 92, - F. Egermann, *Die Proömien zu den Werken des Sallust*, Wien 1932 (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften 214,3), - S. Pantzerhielm - Thomas, *The Prologues of Sallust*, *Symbolae Osloenses* 15 - 16 (1936) 140, - E. Bolaffi, *I proemi delle monografie di Sallustio*, *Athenaeum* 16 (1938) 128 - 57, - M. Rambaud, *Les prologues de Salluste et la démonstration morale dans son oeuvre*, *RÉL* 24 (1946) 115 - 30, - A. D. Leeman, *Sallusts Prologe und seine Auffassung von der Historiographie*, *Mnemosyne*⁴ 7 (1954) 323 - 39 και 8 (1955) 38 - 48, - E. Skard, *Sallust und seine Vorgänger*, 1956 (*Symb. Osl. παράρτημα* 15), - A. La Penna, *Il significato dei proemi Sallustiani*, *Maia* 11 (1959) 23 - 43 και 89 - 119, - E. Tiffou, *Essai sur la pensée morale de Salluste à la lumière de ses prologues*, Montreal 1974.

7. Πβ. M. L. W. Laistner, *The Greater Roman Historians*, Berkeley 1947, σ. 52 κ.ε. Για τις πηγές του Σ. στα προοίμια των μονογραφιών του βλ. C. Wagner, *De Sallustii prooemiorum fontibus*, Diss. Leipzig 1910 και J. Morr, *Die Entstehung der Einleitungen von Sallusts bellum Catilinae und Jugurthinum*, Pr. Troppau 1914. Πβ. επίσης P. Perrochat, *Les modèles grecs de Salluste*, Paris 1949 και W. Avenarius, *Die griechischen Vorbilder des Sallust*, *Symb. Osl.* 33 (1957) 48 - 86.

8. *BC* 1.4: *Nam divitiarum et famae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara aeternaque habetur*. Πβ. Κικέρ., *Phil.* 4.13 (*cum alia omnia falsa, incerta sint, caduca, mobilia, virtus est una altissima de fixa radicibus*) και Ισοκράτης, *Δημόν.* 5 - 7.

9. Πβ. Πολύβιο 10.36.5 (*κάλλιστα φυλάττουσι τὰς ὑπεροχὰς οἱ κάλλιστα διαμείναντες ἐπὶ τῶν αὐτῶν προαιρέσεων, αἷς ἐξ ἀρχῆς κατεκτήσαντο τὰς δυναστείας.*) και Δ. Κόσ. 38.38.3 (*διὰ τῶν αὐτῶν ἐπιτηδευμάτων καὶ πᾶται τὰ ἀγαθὰ καὶ σώζεται.*)

στιγμή όμως που υποχωρεί μπροστά στην επέλαση των *malae artes*, δηλαδή της *desidia*, της *lubido* και της *superbia*¹⁰, πρωταγωνιστικό ρόλο αναλαμβάνει πλέον η *fortuna*, η οποία και αναστατώνει τα πάντα¹¹. Μία από τις συνέπειες αυτού του φαινομένου είναι η συνεχής εναλλαγή των κατόχων της εξουσίας από τον πνευματικά και ηθικά κατώτερο στον πνευματικά και ηθικά ανώτερο (2.6: *Ita imperium semper ad ortum quemque a minus bono transfertur*). Η ηθικολογική αντίληψη που έχει για την ιστορική εξέλιξη ο Σαλλούστιος είναι προφανής¹². Παρά ταύτα και μ' όλο που η επιτυχία σε όλες σχεδόν τις ανθρώπινες δραστηριότητες εξαρτάται από την πνευματική ικανότητα, οι περισσότεροι άνθρωποι είναι δούλοι του σώματος κι ως εκ τούτου καταδικασμένοι σ' έναν άδοξο βίο. Για τον Σαλλούστιο όμως αυτός που ζει πραγματικά είναι εκείνος που αποδέλεται στη δόξα και την αθανασία μέσω της εκπλήρωσης κάποιου υψηλού σκοπού (2.9: *Verum enimvero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus praeclari facinoris aut artis bonae famam quaerit*)¹³.

Αυτό είναι με λίγα λόγια το περιεχόμενο των δύο πρώτων κεφαλαίων — από τα τέσσερα συνολικά — του προοιμίου του *BC*. Αλλά παρόμοιους στοχασμούς δρίσκουμε και στα πρώτα κεφάλαια του *BJ*. 'Αδικα, λέει ο Σαλλούστιος, μεψιμοιρούμε για την αδυναμία της ανθρώπινης φύσης, τη βραχεία διάρκεια της ζωής και την παντοδυναμία της τύχης¹⁴. Τίποτε από όλα αυτά δεν ισχύει, αν ηγεμόνα στη ζωή μας έχουμε τον νου, ο οποίος και μας οδηγεί στη δόξα μέσω της αρετής (1.3: *Qui... ad gloriam virtutis via grassatur*)¹⁵. Η τύχη, αντίθετα, δεν μπορεί ούτε να μας δώσει, ούτε να μας αφαιρέσει την αρετή¹⁶. ούτε πάλι μπορεί να μας εξουσιάσει, ενώ μπο-

10. Για μια σύντομη ανάλυση των παραπάνω *malae artes* καθώς και των αντίθετων *bonae artes* βλ. Vretska 67 - 70, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

11. *BC* 2.3 - 5. Η ηθική διάσταση της *virtus animi* φαίνεται και από το γεγονός ότι οι εκδηλώσεις της δεν ονομάζονται *virtutes* αλλά *artes* (*bonae artes*, *malae artes*). Με αυτή την ονομασία ο Σ. επιδιώκει να υπογραμμίσει, όπως σωστά παρατηρεί ο Earl (σ. 12), «his being concerned not primarily with states of mind but with conduct, for an *ars* is essentially something which is practised». Περισσότερα για το πώς αντιλαμβανόταν τη *virtus* ο Σ. βλ. Earl, κεφ. 3 και Tiffou, σσ. 141 κ.ε.

12. Πβ. Κικέρ. *Rep.* 3.37 (*An non cernimus optimo cuique dominatum ab ipsa natura... datum?*), Σενέκα, *Epp.* 65.24 (*serviant ergo deteriora melioribus*) και 90.4, Ξενοφ., *Κ.Π.* 8.37.1, Δ. Αλικ. 1.5.2, Κούρτιο Ρούφο, *προοίμιο*. Βλ. επίσης Κικέρ., *Legg.* 3.31 (*qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse; quaecumque mutatio morum in principibus extiterit, eandem in populo secutam.*) και πβ. Πλάτ., *Πολιτεία* 544D - E, Πολύβιο 3.4.6 και E. Kornemann, *Zum Staatsrecht des Polybios*, *Philologus* 86 (1931) 169 - 84.

13. Πβ. Σενέκα, *Brev. vit.* 2.2 και *Epp.* 60.4. Κάτι ανάλογο δρίσκουμε και στο προοίμιο του Διοδώρου (1.2.3): *τοῖς μὲν... μηδὲν ἀξιόλογον πράξασιν ἅμα ταῖς των σωμάτων τελευταῖς συναποθνήσκει καὶ τὰ ἄλλα τὰ κατὰ τὸν βίον τοῖς δὲ δι' ἀρετὴν περιποιησαμένοις δόξαν αἱ πράξεις ἅπαντα τὸν αἰῶνα μνημονεύονται*. Πβ. και Δ. Αλικ. 1.1.2 (σημ. 30). Για την έννοια της *gloria* (*fama*) και τη σχέση της με την αθανασία (*memoria*) στον Σ. βλ. Earl, σ. 7 κ.ε. και Tiffou, σ. 106 κ.ε.

14. Πβ. Σενέκα, *Brev. vit.* 2.

15. 'Ότι η δόξα έρχεται ως ανταμοιβή της αρετής βλ. Κικέρ. *Mil.* 97: *ex omnibus praemiis virtutis... amplissimum esse praemium gloriam*. Πβ. και *Tusc. disp.* 1.109: *gloria virtutem tamquam umbra sequitur*.

16. Πβ. Σενέκα, *Const. sap.* 5.4: *Nihil eripit fortuna nisi quod dedit; virtutem autem non dat, ideo nec detrahit*. Πβ. και *Epp.* 41.8.

ρούμε να την εξουσιάσουμε εμείς, αρκεί βέβαια οι επιδιώξεις μας στη ζωή να είναι κυρίως πνευματικής και όχι υλικής μορφής, οι στόχοι μας υψηλοί και έντιμοι, όχι ευτελείς και φαύλοι. Γιατί σε αντίθεση με τη φθαρτότητα των υλικών αγαθών *ingeni egregia facinora sicuti anima immortalia sunt* (2.2. Πβ. και BC 1.4, σημ. 8).

Αν οι μονογραφίες του Σαλλουστίου είχαν χαθεί και για τον ίδιο δεν γνωρίζαμε τίποτε άλλο παρά μόνο ότι είχε γράψει αυτά που μόλις ακούσαμε, δύσκολα, νομίζω, θα μπορούσε να φανταστεί κανείς πως ο συγγραφέας μας είναι ιστορικός και ότι τα κείμενα που έχουμε μπροστά μας αποτελούν τμήμα προλόγων ιστορικών έργων. Είναι με αυτή κυρίως την έννοια που χαρακτηρίσα προηγουμένως μοναδικά τα προοίμια του Σαλλουστίου¹⁷.

Αν και ο Κοϊντιλιανός δέχεται ότι τίποτε δεν είναι άσχετο με το θέμα, εφόσον είναι σχετικό με τον ομιλητή (4.1.12: *tum pertinere ad causam puto quidquid ad dicentem pertinet*), σε άλλο σημείο του έργου του επικρίνει τον Σ. ότι ακολουθώντας στα προοίμια του τον Γοργία και τον Ισοκράτη *nil ad historiam pertinentibus principiis orsus est* (3.8.9). Αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι τα προοίμια του Σ. είναι άσχετα με το θέμα του (Boissier), αλλά μόνο ότι δεν είναι οργανωμένα σύμφωνα με τους κανόνες του είδους της ιστορίας (Egermann, Bolaffi, Earl, σ. κ.ε.): θυμίζουν περισσότερο επιδεικτικό ρητορικό λόγο και λιγότερο ιστορική σύνθεση. (Πβ. Tiffou, 29 και Γράνιο Λικινιανό 36: *nam Sallustium non ut historicum aiunt sed ut oratorem legendum*). Για τους κανόνες των ιστορικών προοιμίων βλ. Vretska, σσ. 23 - 28, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Οι Vretska (*Geschichtsbild und Weltanschauung bei Sallust, Gymnasium* 48, 1937, 24 - 43, — εφεξής Vretska, *Gm*), Egermann, Earl και P. McGushin, (*Bellum Catilinae - Commentary* —, Leiden 1977, σ. 291 - 2), εξάλλου, υποστηρίζουν ότι τα προοίμια του Σ. έχουν άμεση οργανική συνάφεια με τα θέματα των μονογραφιών του, ενώ σύμφωνα με την πληρέστερα τεκμηριωμένη άποψη του Tiffou «*ceux - ci restent bien extérieurs au genre historique, mais ils sont profondément intégrés à l' esprit des monographies dont ils déterminent toute l' économie et l' originalité*». (ό.π.σ. 35). Τέλος η δική μας ανάλυση ελπίζω να δείξει ότι, ανεξάρτητα από τη ρητορικότητα των προοιμίων του, ο Σ. δεν αγνοεί, αλλά λαμβάνει υπόψη του και χρησιμοποιεί τους κοινούς τόπους των ιστορικών προοιμίων.

Συνεχίζω με το *BJ*: Η επιδίωξη στρατιωτικών και πολιτικών αξιωμάτων είναι βέβαια πνευματικής μορφής, αλλά στις μέρες μας, λέει ο Σαλλούστιος, πρέπει να είναι ελάχιστα επιθυμητή εξαιτίας της επικρατούσας αναξιοκρατίας. Το να κυβερνάς με τη βία δεν είναι σωστό, όσο κι αν έτσι θα μπορούσες να βελτιώσεις πολλά

17. Πβ. Earl, Prologue - form etc. (σημ. 5), σσ. 844, 846. Ο Earl, υπογραμμίζοντας τη μοναδικότητα των προοιμίων του Σ., υποστηρίζει επιπλέον ότι τα πρώτα κεφάλαιά τους συνιστούν ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος, που είναι «*neither history nor epideictic*» (σ. 849): επισημαίνει την ομοιότητά τους με τις ενακτήριες γενικές παρατηρήσεις των *Ηθ. Νικομ.*, των *Πολιτικών* και των *Μεταφυσικών* του Αριστοτέλη και εκφράζει τη λίαν τολμηρή άποψη ότι ο Σ. έχει εν προκειμένω επηρεαστεί από τις εισαγωγές των παραπάνω έργων του Α., τα οποία μόλις είχαν γίνει γνωστά τότε στη Ρώμη. «*And Sallust certainly had that eye for the unusual and recherché, that passion for the striking and the shocking, that touch of sheer perversity which could have led him to the use of Aristotle in such an odd fashion. For what is beyond dispute is that whether directly influenced by Aristotle's works or not, he began 'bellum Catilinae' and 'bellum Jugurthinum' as though they were not works of history but philosophical and ethical treatises* (σ. 855).

πράγματα· από την άλλη μεριά, το να πολιτεύεσαι χωρίς αποτέλεσμα και να κερδίζεις μόνο το μίσος των άλλων είναι δείγμα ύψιστης ανοησίας (κεφ. 3)¹⁸. Υπάρχουν, εν τούτοις, πνευματικές ασχολίες, που αξίζει να τις επιδιώκει κανείς· *in primis magno usui est memoria rerum gestarum* (4.1)¹⁹. Έτσι, στο τέταρτο από τα πέντε κεφάλαια του προοιμίου του *BJ*, συναντούμε επιτέλους τον πρώτο από τους καθιερωμένους τόπους των ιστορικών προοιμίων, τον έπαινο δηλαδή της ιστορίας· έναν έπαινο μάλλον έμμεσο και εξαντλούμενο σε οκτώ μόνο λέξεις. Υπάρχουν λόγοι όμως γι' αυτή τη φειδώ και ο ένας μάλιστα από αυτούς είναι εντυπωσιακά πρωτότυπος, από την άποψη ότι δεν τον επικαλείται κανείς άλλος ιστορικός. Για την αξία της ιστορίας, συνεχίζει ο Σαλλούστιος, δεν χρειάζεται να πω τίποτε περισσότερο, όχι μόνο γιατί πολλοί πριν από μένα έχουν μιλήσει γι' αυτήν²⁰, αλλά και διότι θα μπορούσε να με κατηγορήσει κανείς για ματαιοδοξία (*per insolentiam*) βλέποντάς με να εγκωμιάζω ο ίδιος την προσφιλή μου ενασχόληση (4.2)²¹.

Στο προοίμιο του *BC* ο έπαινος της ιστορίας είναι περισσότερο έμμεσος και καλυμμένος. Όμορφο πράγμα, λέει ο Σαλλούστιος, να υπηρετεί κανείς την πατρίδα του με έργα, αλλά δεν είναι ευκαταφρόνητο να της προσφέρει υπηρεσίες έστω και με τον λόγο. *Et qui fecere et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur* (3.1). Και, μολονότι αναγνωρίζω, συνεχίζει, ότι η δόξα των έργων είναι πολύ μεγαλύτερη από τη δόξα των λόγων, η ιστοριογραφία είναι μια εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση (3.2: *In primis arduum videtur res gestas scribere*)²² εξαιτίας: α) της ανάγκης να χρησιμοποιηθεί γλώσσα και ύφος ανάλογα του μεγέθους και της σπουδαιότητας των πράξεων²³ και β) της προσπάθειας του ιστορικού να γίνει πιστευτός χωρίς να φανεί

18. Η Στωική επίδραση είναι και εδώ εμφανής. Πβ. Σενέκα, *Ot.* 3.3: *Si res publica corruptior est quam ut adiuvari possit, si occupata est malis, non nitetur sapiens in supervacuum nec se nihil profuturus impendet; si parum habebit auctoritatis aut virium nec illum erit admissura res publica, ... ad iter, quod inhabile sciet, non accedet.*

19. Ο λόγος είναι προφανής. Η γνώση του παρελθόντος υποτίθεται ότι συμβάλλει στην πρόβλεψη του μέλλοντος. Πβ. Θουκυδ. 1.22.4, Ισοκράτη 2.35 (*ὅν γὰρ τὰ παρεληλυθότα μνημονεύης, ἄμεινον περὶ τῶν μελλόντων βουλευέσει.*), 6.59, Αριστ., *Ρητορ.* 1368a30 (*ἐκ γὰρ τῶν προγεγονότων τὰ μέλλοντα καταμαντευόμενοι κρίνομεν*).

20. Βλ. Πολύβιο 1.1 και 9.2.25, Κικέρ. *De orat.* 2.36 και πβ. προηγούμενη σημείωση.

21. (Πβ. Τάκιτο, *Ann.* 14.43.1). Έμμεσα όμως την εγκωμιάζει λίγο μόλις παρακάτω: *tanto tamque utili labori meo* (4.3), *maiusque commodum ex otio meo* (4.4). (βλ. σ. και σημ. 31). Κατά τον Leeman (ό.π.σ. 43) ο Σ. αποφεύγει να εγκωμιάσει φανερά την ιστορία «aus Angst vor *invidia*». Αλλά η ματαιοδοξία, ή έστω η οίηση, δεν συνεπάγονται αναγκαστικά τον φθόνο των άλλων.

22. Η ιστοριογραφία επομένως απαιτεί μόχθο, αλλά ο labor είναι, όπως είδαμε (σ.), μια εκδήλωση της *virtus animi*. Πβ. McGushin, σ. 46 και Δ. Αλικ. 1.1.2 - 4. Ο Λουκιανός επίσης υπογραμμίζει (*Πῶς δεῖ ἱστορ. συγγρ.* 5) ότι η συγγραφή ιστορικού έργου «οὐ τῶν εὐμεταχειρίστων οὐδὲ ῥαθύμως συντεθῆναι δυναμένων τοῦτ' ἐστίν, ἀλλὰ πολλῆς τῆς φροντίδος δεδμενον».

23. *BC.* 3.2: *primum quod facta dictis exaequanda sunt*. Πβ. Λίδιο 6.20.8 και Πλίνιο 8.4.3 (*Una, sed maxima difficultas, quod haec — δηλ. facta - aequare dicendo arduum.*). Πρόκειται για κλασικό κοινό τόπο με κύριο εκπρόσωπο τον Ισοκράτη. Πβ. 4.13: *ὡς χαλεπὸν ἐστὶν ἴσους τοὺς λόγους τῶ μεγέθει τῶν ἔργων ἐξευρεῖν*. Επίσης 6.100, 9.48, 14.4 και Θουκυδ. 2.35.2. Τη δύσκολη ἀλλ' αναγκαία αυτή εξίσωση επιβάλλει το πρέπον. Βλ. Δημήτριο, *Περὶ ἑρμηνείας* 120: *τὸ δὲ πρέπον ἐν παντὶ φυλακτέον, τοῦτ' ἐστὶ προσφόρως ἑρμηνευτέον, τὰ μὲν μικρὰ μικρῶς, τὰ μεγάλα δὲ μεγάλως*.

φθονερός ο ίδιος, αλλ' ούτε και να προκαλέσει τον φθόνο των αναγνωστών του. Όπως βλέπουμε, λοιπόν, ο τόπος *de historia* στο προοίμιο του *BC* δεν αναφέρεται τόσο στην αξία και χρησιμότητα της ιστορίας όσο στις δυσκολίες που συνεπάγεται το έργο της ιστοριογραφίας.

Ο ιστορικός ενδέχεται να δώσει την εντύπωση φθονερού ανθρώπου με όσα τυχόν θα ψέξει, γιατί οι περισσότεροι θα νομίσουν ότι κατηγορεί από κακοβουλία και φθόνο (*malivolentia et invidia dicta putant - BC 3.2*). Όπως σωστά παρατηρεί ο Leeman (ό.π.σ. 331), ο Σ. εννοεί, παρά την αντίθετη γνώμη των K. Büchner (*Sallust*, Heidelberg 1960), σ. 116 και McGushin, σ. 48, ότι εξαιτίας της κριτικής του ο ιστορικός μπορεί να κατηγορηθεί για *superbia*, μία από τις *malae artes* στο 2.5. «Wobei also unsere *virtus* verloren geht und unsere *gloria*, etwa durch den Ärger des Lesers, verspielt wird». Πβ. και Vretska, *Sallusts Selbstenkenntnis*, *Eranos* 53 (1955) 43 (εφεξής Vretska, *Er.*). Το ίδιο και ο Bolaffi ορθά επισημαίνει (ό.π.σ. 152) ότι η παραπάνω παρατήρηση του Σ. για τον κίνδυνο που διατρέχει ο ιστορικός να θεωρηθεί φθονερός είναι ανεξάρτητη των προτύπων του. Ο McGushin όμως διαφωνεί (σ. 48).

Από την άλλη μεριά, ο φθόνος των αναγνωστών θα προκληθεί από τους επαινούς που θα επιδαψιλεύσει, λόγω της γνωστής ψυχολογικής τάσης του ανθρώπου να δέχεται τον έπαινο για τους άλλους μόνο στο βαθμό που θεωρεί κανείς και τον εαυτό του ικανό για παρόμοιες πράξεις. Πβ. Θουκυδ. 2.35.2 (*μέχρι γὰρ τοῦδε ἀνεκτοὶ οἱ ἔπαινοί εἰσι περὶ ἑτέρων λεγόμενοι, ἐς ὅσον ἂν καὶ αὐτὸς ἕκαστος οἴηται ἰκανὸς εἶναι δρᾶσαι τι ὧν ἤκουσε· τῷ δὲ ὑπερβάλλοντι αὐτῶν φθονοῦντες ἤδη καὶ ἀπιστοῦσιν.*), *Ισοκρ.* 9.6, *Δημοσθ.* 60.14, *Κικέρ.*, *ad Herren.* 4.50, *Σενέκα*, *Vit. beat.* 19.2 και Κοϊντλ. 11.1.16 (*Habet enim mens nostra sublime quiddam et erectum et impatiens superioris*).

Όσα επικαλείται παραπάνω ο Σ. μπορεί να καθιστούν το έργο της ιστοριογραφίας άχαρο και δυσάρεστο, αλλ' όχι *arduum* (σημ. 22. Αλλά βλ. Γέλλιο 4.15). Άλλοι ιστορικοί επικαλούνται ορθότερα τις πρακτικές δυσκολίες της ιστορικής έρευνας και την επίπονη προσπάθεια που χρειάζεται για να εξευρεθεί η αλήθεια. Βλ. Θουκυδ. 1.22.2 - 3, Πολύβιο 12.27.6 (*ἡ δὲ πολυπραγμοσύνη — δηλ. η προσωπική έρευνα — πολλῆς μὲν προσδεῖται τάλαιπωρίας καὶ δαπάνης*), 12.28 κ.ε., Διόδωρο 1.4.1, *Ιώσηπο*, *Ιουδ. πόλ.* 1.16 και *Ιουδ. αρχ.* 1.7. Για τις διαφορές ανάμεσα στα δύο προοίμια σε σχέση με τη χρησιμότητα της ιστορίας βλ. Vretska, *Gm*, H. Opperman, *Das Menschenbild Sallusts*, *Gymnasium* 65 (1958) 185 - 96 και Büchner, ό.π.σ. 111 κ.ε.

Στο στοιχείο *de persona* που ακολουθεί, ο Σαλλούστιος είναι και ομιλητικότερος και σαφέστερος. Γι' αυτό ίσως θεωρήθηκε και υπόδειγμα αυτού του τύπου των ιστορικών προοιμίων (σημ. 3). Εγκαταλείποντας την ενεργό πολιτική εξαιτίας της επικρατούσας διαφθοράς²⁴, δεν θέλησε, θα μας πει, ν' ασχοληθεί με δουλικά έργα,

24. *BC* 3.3-4.I. Πβ. και *BJ* 3 (σ.). Η αρχική έφεση του Σ. για πολιτική δραστηριότητα και η μετέπειτα απογοήτευση θυμίζουν έντονα την ανάλογη εξομολόγηση του Πλάτωνα στην 7^η επιστολή (324B - 326B). Με τη σημαντική όμως διαφορά ότι ο Σ. απογοητεύτηκε αφού αναμίχθηκε πρώτα στην πολιτική, ενώ ο Πλάτων παρέμεινε μέχρι τέλους απλός παρατηρητής των δημοσίων πραγμάτων. Για την έκδηλη αντίφαση ανάμεσα στην κάθε άλλο παρά άμεμπτη πολιτική δραστηριότητα του Σ. και την ηθικολογία του παραπάνω χωρίου βλ. McGushin, σ. 21 κ.ε., όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Πβ. επίσης Vretska, σ. 94 κ.ε. και Vretska, *Er.* σ. 41 κ.ε. Αλλά βλ. και σημ. 106 παρακάτω.

όπως ήταν η καλλιέργεια της γης ή το κυνήγι²⁵, αλλ' ούτε και να παραδοθεί στη νωθρότητα ή σε μιαν άπρακτη σχόλη. (BC4.1: Non fuit consilium socordia atque desidia bonum otium conterege).²⁶ Επιτέλους δρῆκε τώρα την ευκαιρία να πραγματοποιήσει το παλιό του όνειρο και να γράψει επιλεκτικά κεφάλαια της Ρωμαϊκής ιστορίας, ξεχωρίζοντας τα πιο αξιόλογα κατά τη γνώμη του γεγονότα. Στην εκπλήρωση αυτού του σκοπού, θα προσθέσει, δοηθούσε το ότι τώρα πλέον ήταν απαλλαγμένος από φόβους, ελπίδες και κομματικές δεσμεύσεις²⁷, υπονοώντας προφανώς ότι θα είναι ειλικρινής και αμερόληπτος στα όσα θα εξιστορήσει, μια υπόσχεση που άλλοι ιστορικοί προδάλουν με μεγαλύτερη έμφαση στα προοίμιά τους²⁸. Μέσω της ιστοριογραφίας, άλλωστε, ο Σαλλούστιος ασκεί τη *virtus animi*, που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα (BC 1.1 - 2), εκτελεί το χρέος του ως Ρωμαίος πολίτης²⁹ και ταυτόχρονα επιδιώκει τη δόξα και την αθανασία³⁰. Έτσι η σημασία των αρχικών του παρατηρήσεων για την υπεροχή των πνευματικών δραστηριοτήτων αποκαλύπτεται τώρα πλήρως. (Πβ. και σ. πιο πάνω).

Στο BJ ο τόπος *de persona* ξεκινάει από την ίδια αφετηρία, αλλ' εξελίσσεται διαφορετικά: επιπλέον συνδυάζεται έμμεσα με τον τόπο *de historia*. Μερικοί, λέει ο

25. Για τον Κικέρωνα όμως και τους παλαιότερους Ρωμαίους nihil est agricultura melius... nihil homine libero dignius (*Offic.* 1.151. Βλ. επίσης *Senect.* 51 - 60 και Κάτωνα, *De agr. graef.* Αντιπδ. όμως Πλατ. Νόμοι 806D (γεωργία δε έκδεδομένα δούλοις) σε συνδυασμό με *Goeg.* 518A και Σενέκα, *Errp.* 88.21. Για το όλο θέμα βλ. R. Syme, *Sallust*, Berkeley 1964, σ. 43 κ.ε. και McGushin, σσ. 53 - 54.

26. Υπενθυμίζουμε ότι η *desidia* για τον Σ. είναι μία από τις *malae artes* (βλ. σ.).

27. BC4.2: eo magis, quod mihi a spē, metu, partibus reipublicae animus liber erat. Πβ. Λουκ., *Πῶς δεῖ ἰστ. συγγρ.* 38: *Μάλιστα και πρό πάντων ἐλευθέρως ἔστω τὴν γνώμην και μήτε φοβείσθω μηδένα μήτε ἐπιζέτω μηδέν.* (ο ιστορικός ενν.).

28. Αλλά και ο ίδιος στο προοίμιο των *Historiae*: Neque me diversa pars in civilibus armis movit a vero (απ. 1.6. Maurenbrecher). Για τους άλλους πβ. Εκαταίο, *απ. 1* (Τάδε γράφω ὡς μοι δοκεῖ ἀληθέα εἶναι), Θουκυδ. 1.22.2, Πολύβιο 1.14.4 κ.ε. (Και γὰρ φιλόφιλον εἶναι δεῖ τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα και φιλόπατριν... ὅταν δὲ τὸ τῆς ἱστορίας ἦθος ἀναλαμβάνη τις, ἐπιλαθέσθαι χρὴ πάντων τῶν τοιούτων... ὥσπερ γὰρ ζῶου τῶν ὄσων ἀφαιρεθειῶν ἀχραιοῦται τὸ ὄλον, οὕτως ἔξ ἱστορίας ἀναρεθεισης τῆς ἀληθείας τὸ καταλειπόμενον αὐτῆς ἀνωφελές γίνεται διήγημα. Διόπερ οὔτε τῶν φίλων κατηγορεῖν οὔτε τοῦς ἐχθροῦς ἔπαινεῖν ὀκνητέον.). Δ. Αλικ. 1.6.5. (Ὅς οὐχὶ κολακείας χάριν ἐπὶ ταύτην ἀπέκλινα τὴν πραγματείαν, ἀλλὰ τῆς ἀληθείας και τοῦ δικαίου προνοούμενος, ὦν δεῖ στοχάζεσθαι πᾶσαν ἱστορίαν.), Ιώσηπο, *Ιουδ. πόλ.* 1.2.9,16,30, *Ιουδ. αρχ.* 1.4, Δ. Κάσσιο 1.2, Ηρώδιανό 1.1-3, Τάκιτο, *Ann.* (sine ira et studio. Βλ. σ. παρακάτω). Αλλά πβ. και Λίβιο, *graef.* 5 (σ.). Η υπόσχεση για ειλικρίνεια και αμεροληψία, αν δεν θεωρηθεί στοιχείο του τόπου *de persona*, αποτελεί ξεχωριστό τόπο των ιστορικών προοιμίων.

29. Πβ. Büchner, ὄ.π.σ. 115: Sallust will seine Geschichtsschreibung nicht als Artistik, nicht als seine Fähigkeit, die er versteht und die ihm Ruhm bringt, allein, nicht als Literatur aufgefasst wissen, sondern als die Art, in der er seine Pflicht als Römer und Mensch erfüllen kann, als *specimen virtutis* einer gleich denkenden öffentlichkeit dargelegt und dargebracht. Βλ. επίσης Tiffou, σ. 279 κ.ε. και πδ. επόμενη σημείωση.

30. BC 1.3: Quo mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus gloriam quaerere, et... memoriam nostri quam maxime longam efficere. Πβ. σ. και σημ. 13 πιο πάνω. Η δόξα της αθανασίας αποτελεί ένα από τα κίνητρα και του Διονυσίου Αλικαρνασέα (1.1.2): *ἐπίσθην γὰρ ὅτι δεῖ τοῦς προαιρουμένους μνημεῖα τῆς ἐαυτῶν ψυχῆς τοῖς ἐπιγυνομένοις καταλιπεῖν, ἃ μὴ συναφαισθήσεται τοῖς σώμασιν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ χρόνου...*

Σαλλούστιος, βλέποντας ότι έχω εγκαταλείψει οριστικά την πολιτική και ασχολούμαι με την ιστορία, θα προσάψουν σ' αυτόν τον τόσο σπουδαίο και ωφέλιμο μόχθο την κατηγορία της οκνηρίας (4.3: tanto tamque utili labori meo nomen inertiae impromptant. Ο χαρακτηρισμός της ενασχόλησης του Σ. ως utilis labor εμπεριέχει ένα έμμεσο εγκώμιο της ιστορίας - τόπος *de historia*). Αν όμως αναλογιστούν την εποχή της δικής μου πολιτικής δραστηριότητας και τη συγκρίνουν με τη σημερινή, θα καταλάβουν ότι δεν αποσύρθηκα από νωθρότητα και ότι η πατρίδα έχει πιο πολλά να κερδίσει από τη δική μου απραξία παρά από τη δράση των σύγχρονων πολιτικών ανδρών (4.4: maiusque commodum ex otio meo quam ex aliorum negotiis reipublicae venturum)³¹.

Στις επόμενες παραγράφους ο συνδυασμός των δύο τόπων είναι ίσως λιγότερο εμφανής. Ακούω, συνεχίζει ο Σαλλούστιος, πως ο Φάβιος Μάξιμος, ο Σκιπίων και άλλοι επιφανείς Ρωμαίοι του παρελθόντος συνήθιζαν να λένε ότι με το να κοιτούν τις κέρινες προτομές των προγόνων τους φλέγονταν από την επιθυμία της ανδραγαθίας. Η ανάμνηση των προγονικών κατορθωμάτων άναβε στην καρδιά τους τη φλόγα της άμιλλας, που παρέμενε άσθηστη μέχρις ότου η δική τους δόξα να φτάσει τη δόξα εκείνων (4.6: Sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit)³². Αντίθετα, στη διεφθαρμένη σημερινή εποχή συναγωνιζόμαστε τους προγόνους divitiis et sumptibus, non probitate neque industria (4.7)³³. Το έμμεσο, αλλά σαφές συμπέρασμα από τα παραπάνω είναι, νομίζω, ότι ο Σαλλούστιος γράφει ιστορία με την ελπίδα ότι το έργο του θ' ασκεί στους αναγνώστες του την ίδια ακριβώς επίδραση με αυτή που ασκούσαν στον Φάβιο, τον Σκιπίωνα και τους άλλους τα κέρινα προσώπια των προγόνων. Η συνύφανση των δύο τόπων, και συγκεκριμένα η εμφάνιση του στοιχείου *de historia* μέσα στον τόπο *de persona*, είναι τώρα εμφανής και επιβεβαιώνεται επιπλέον από τις λέξεις που χρησιμοποιούνται. Λίγο προηγουμένως ο Σαλλούστιος μας είπε ότι η *memoria rerum gestarum*, δηλαδή η ιστορία, είναι κάτι πολύ χρήσιμο. Εδώ βλέπουμε το γιατί. Διότι η ανάμνηση του παρελθόντος (*memoria rerum gestarum* ξανά)³⁴ εξώθει τους σπουδαίους άνδρες στη μίμηση των πράξεων των προγόνων τους. Αυτός φαίνεται να είναι κατά τον Σαλλούστιο ο σκοπός της ιστοριογραφίας, αλλά και το χρέος του Ρωμαίου πολίτη (βλ. σημ. 29).

Τέλος, όσον αφορά τον τόπο *de materia*, ο Σαλλούστιος είναι λακωνικός αλλά και περιεκτικός. Ο λόγος για τον οποίο θα διηγηθεί με συντομία όσο πιο ειλικρινά μπο-

31. Λέγοντας ο Σ. ότι η δική του σχόλη (*otium*), δηλ. η ενασχόλησή του με την ιστοριογραφία, θα ωφελήσει περισσότερο την πατρίδα απ' ό,τι οι πολιτικές, εννοείται, ασχολίες (*negotii*) των άλλων, εγκωμιάζει ξανά έμμεσα την ιστορία (τόπος *de historia*). Ας σημειωθεί ακόμη και το παιχνίδι με τις λέξεις *otium* - *negotii* (*nec* - *otii*). Πβ. επίσης Tiffou, σ. 268 κ.ε., ενώ για τη σημασία του *otium* στη Ρωμαϊκή ζωή βλ. J. M. André, *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine*, Paris 1966.

32. Πβ. Βελ. Πατέρων. 1.17.6: *Alit aemulatio ingenia, et nunc invidia, nunc admiratio imitationem accendit*. Πβ. επίσης Πλούταρχο, *Περικλής* 1.4, 2.2 κ.ε.

33. Βλ. αναλυτικότερα BC κεφ. 10 - 13 και πβ. *Hist.* 1.1.16M. Για μια σύγκριση ανάμεσα στο προοίμιο των *Historiae* και των προλόγων των μονογραφιών του Σ. βλ. Tiffou, σ. 325 κ.ε.

34. Πβ. Leeman, ό.π.σ. 42, σημ. 1.

ρεί τη συνωμοσία του Κατιλίνα (4.3: *quam verissime potero paucis absolvam*)³⁵, το θέμα της πρώτης του μονογραφίας, έγκειται στο γεγονός ότι το εγχείρημα εκείνο υπήρξε καινοφανές, τόσο από την άποψη της εγκληματικής του διάστασης, όσο και από αυτή του κινδύνου που περιέκλειε. (4.4: *Nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate*. Πβ. Vretska, 118 κ.ε.). Παρόμοια στην άλλη του μονογραφία θα εξιστορήσει τον πόλεμο ανάμεσα στη Ρώμη και τον Ιουγούρθα για δύο λόγους: α) γιατί ήταν μακρός, αιματηρός και μ' εναλλασσόμενες τύχες (5.1: *quia magnum et atrox variaque victoria fuit*)³⁶ και β) γιατί τότε για πρώτη φορά ο Ρωμαϊκός λαός εναντιώθηκε στην αλαζονεία της συγκλητικής τάξης (5.1: *Tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est*)³⁷, με αποτέλεσμα η διαμάχη ανάμεσα στους *populares* και τους *nobiles* να προκαλέσει εμφύλιες συγκρούσεις, ν' αναστατώσει τα πάντα και να καταλήξει στην ερήμωση της Ιταλίας (5.2).

Ωστόσο, πριν αρχίσει την κυρίως διήγηση θα μας δώσει με συντομία το γενικό πλαίσιο της εποχής και την προϊστορία του πολέμου με τον Ιουγούρθα, ώστε να κατανοηθούν καλύτερα, όπως ο ίδιος λέει, τα γεγονότα που πρόκειται να εξιστορήσει. (5.3: *...quo ad cognoscendum omnia illustria magis magisque in aperto sint*). Το εισαγωγικό αυτό μέρος φτάνει μέχρι το κεφ. 16, ή 19 μαζί με τη γεωγραφία της Αφρικής). Παρόμοια και στο *BC* ανάμεσα στο προοίμιο και την κυρίως διήγηση μεσολαβεί το πορτραίτο του Κατιλίνα (κεφ. 5) και μια πολύ ενδιαφέρουσα παρέκβαση με θέμα την αρχαιότερη ιστορία της Ρώμης (κεφ. 6 - 13), όπου αναζητούνται και εντοπίζονται τα βαθύτερα γενεσιουργά αίτια της συνωμοσίας. Πβ. Τάκτο, *Hist. 1.1.4 - 11 και App. 1.1.2 - 4* (σ. παρακάτω). Για τον Πολύβιο η διερεύνηση των αιτιών είναι ένας από τους σκοπούς της ιστορίας (πβ. 12.25 β.1: *πρῶτον μὲν αὐτοὺς τοὺς κατ' ἀλήθειαν εἰρημένους... γινῶναι λόγους, δεῦτερον τὴν αἰτίαν πυνθάνεσθαι, παρ' ἣν ἢ διέπεσεν ἢ κατωρθώθη τὸ πραχθὲν ἢ ὀρθέν*). Επίσης 3.31.7 κ.ε., 11.19 α.1.), ενώ και ο μμητής του Σεμπρόνιος Ασελίων δεν θεωρεί αρκετό *quod factum esset, id pronuntiare, sed etiam quo consilio quaqua ratione gesta essent demonstrare*. (Γέλλιος 5.18.8 = *HRR, απ. 1 Peter*). Διαφορετικά, το ν' απαριθμεί κανείς ονόματα και γεγονότα χωρίς ν' αναφέρει και τα κίνητρα των πράξεων *id fabulas pueris est narrare, non historias scribere*. (Γέλλιος 5.18.9 = *HRR, απ. 2P.*).

Περνώντας στον Λίβιο, μια πρώτη διαπίστωση που κάνει κανείς είναι ότι το γενικό προοίμιο της ιστορίας του είναι δυσανάλογα βραχύ προς την έκτασή της³⁸.

35. Για τον βαθμό που ο Σ. ανταποκρίνεται σ' αυτήν την υπόσχεση βλ. Büchner, *Das Verum in der historischen Darstellung des Sallust, Gymnasium* 70 (1963) 231 - 52. Πβ. επίσης McGushin, σσ. 296 - 7. Βλ. και *Hist. 1.1.4 - 5*, όπου ο Σ. επαινεί την *brevitas* του Κάτωνα και τη *veritas* του Φαννίου.

36. Πβ. Λίβιο 21.1 - 2 και Θουκυδίδη 1.1.

37. Πβ. και Βελ. Πατέρκ. 2.11.2. Αυτό που λέει εδώ ο Σ. δεν είναι απόλυτα ακριβές, αν θυμηθούμε ιδίως τους Γράκκους, ενώ περιστασιακές αντιδράσεις εναντίον της υπεροψίας των πατρικών έχουμε και σε παλαιότερες εποχές. Πβ. Λίβιο 9.46.8. Πάντως ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται εδώ για τη *nobilitas* ο Σ. προδίδει εξαρχής τις πολιτικές του προκαταλήψεις (Πβ. Syme, ό.π.σ. 157 κ.ε.). Ο E. Köstermann εξάλλου παρατηρεί (C. Sallustius Crispus *Bellum Jugurthinum*, Kommentar, Heidelberg 1971, σ. 41) ότι σε αντίθεση με το *BC* (βλ. σημμ. 27 και 35) ο Σ. αποφεύγει να υποσχεθεί εδώ ότι θα είναι αντικειμενικός.

38. Τα βραχύτατα προοίμια του 6^{ου}, 21^{ου} και 31^{ου} βιβλίου δεν επηρεάζουν την ουσία της

Αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι το προοίμιο της ιστορίας του Φλώρου, η οποία δεν είναι παρά μια μικρή επιτομή της *ab urbe condita*, έχει την ίδια σχεδόν έκταση με τον πρόλογο του Λιβίου. Ωστόσο οι γνωστοί μας *loci communes* είναι και εδώ ευδιάκριτοι, αν και συνυφασμένοι με άλλα στοιχεία και όχι με την ίδια διαδοχική σειρά που τους είδαμε στον Σαλλούστιο.

Ο Λίβιος αρχίζει την ιστορία του αναρωτώμενος με μια υποκριτική ίσως μετριοφροσύνη αν το έργο που αναλαμβάνει, η συγγραφή δηλαδή της ιστορίας του Ρωμαϊκού λαού από την ίδρυση της Ρώμης μέχρι των ημερών του, είναι κάτι που αξίζει τον κόπο (1: *Facturusne operae praetium sim... nec satis scio*)³⁹, μια και τόσο ιστορικοί πριν από αυτόν φαίνεται να έχουν εξαντλήσει το θέμα. Παρ' όλα αυτά θα προχωρήσει στην εξιστόρηση που έχει κατά νουν, γιατί, εν πάση περιπτώσει, τον ικανοποιεί η σκέψη ότι θα έχει φροντίσει και ο ίδιος, με όποιες δυνάμεις διαθέτει, για τη διαώνιση των πράξεων του σπουδαιότερου λαού στον κόσμο (3: *iuvabit tamen rerum gestarum memoriae principis terrarum populi pro virili parte et se ipsum consuluisse*). Και αν παραμείνει άσημος μέσα στο πλήθος τόσο πολλών και σπουδαιών συγγραφέων, θα τον παρηγορεί η σκέψη ότι επισκιάστηκε από ανωτέρους του (3: *nobilitate ac magnitudine eorum me qui nomini officient meo consolere*)⁴⁰.

Ως εδώ έχουμε δύο απλές νύξεις του τόπου *de materia* και μία του τόπου *de persona*. Το θέμα του Λιβίου είναι η εξαρχής ιστορία του Ρωμαϊκού λαού, ενός λαού όχι τυχαίου, αλλά του σπουδαιότερου στον κόσμο⁴¹. Έτσι δικαιολογείται και η από-

---

παραπάνω διαπίστωσης. Μερικές ειδικές εργασίες για τον πρόλογο του Λιβίου: H. Dessau, Die Vorrede des Livius, *Festschrift O. Hirschfeld*, Berlin 1903, σ. 461 κ.ε., A. Klotz, *Livius und seine Vorgänger*, Stuttgart 1940, L. Amundsen, Notes to the Preface of Livy, *Symb. Osl.* 25 (1947) 31 κ.ε., G. Funaioli, Il proemio alle storie di T. Livio, *St. Lett. Ant.* II,2 (1949) 47 - 69, L. Ferrero, Attualità e tradizione nella *praefatio* Liviana, *Riv. Fil. Cl.* 27 (1949) 1 - 47, H. Oppermann, Die Einleitung zum Geschichtswerk des Livius, *Der altsprachliche Unterricht* 7 (1955) 87 - 98, A. D. Leeman, Are we fair to Livy? Some Thoughts on Livy's Prologue, *Helicon* 1 (1961) 28 - 39 (εφεξής: Leeman *Hlc.*), M. Mazza, *Storia e ideologia in Livio per un' analisi storiografica della praefatio ai Libri ab Urbe condita*, Catania 1966, M. Pinnoy, Livius' proloog, een interpretatie, *Hermeneus* 40 (1968 - 69) 185 - 93.

39. Ο Syme (*Tacitus*, Oxford 1958, σ. 148) παρατηρεί προσφύως: «Gracious and engaging though the modesty may be with which he excuses his undertaking, it is a feeble exordium when an historian in his first sentence conveys not facts or confidence but a doubt».

40. Πβ. Σαλλούστιο, *Hist.* 1.1.3M. Επειδή πράγματι οι περισσότεροι από τους παλαιότερους ιστορικούς ήταν συγκλητικοί και επιφανείς δημόσιοι άνδρες (Φάβιος Πίκτωρ, Κίνκιος Αλμμέντος, Κάτων, Καλπούρνιος Πίσων κ.ά.), ο Ogilvie (σημ. 4) δέχεται (σσ. 25 - 6) πως ο Λ. μπορεί να αισθανόταν κάποια συστολή που συναγωνιζόταν τέτοιους άνδρες. Αλλά ένας παλαιότερος σχολιαστής του Λ. παρατηρεί ορθότερα ότι η κοινωνική τάξη ενός συγγραφέα δεν επηρεάζει τη φήμη του παρά λίγα μόνο χρόνια μετά τον θάνατό του. (J. R. Seeley, *Livy book I*, Oxford 1881, *ad loc.*).

41. Πβ. Δ. Αλικ. 5.75.1: *Οὐ γὰρ ἀζήλου καὶ ταπεινῆς πόλεως πολιτεύματα καὶ βίους οὐδὲ ἀνωνύμων καὶ ἀπερριμμένων ἀνθρώπων βουλευματα καὶ πράξεις μέλλω διηγέσθαι... ἀλλ' ὑπὲρ τῆς ἅπασι τὰ καλὰ καὶ δίκαια ὀρίζουσης πόλεως καὶ περὶ τῶν εἰς τοῦτο καταστησασμένων αὐτῆν τὸ ἀξίωμα ἡγεμόνων*. Πβ και 1.5.3 (σημ. 54 παρακάτω). Για τον υπερβολικό πατριωτισμό του Λ. βλ. P. G. Walsh, *Livy. His Historical Aims and Methods*, Cambridge 1961, σ. 36 και του ίδιου, Livy's Preface and the Distortion of History, *AJP* 76 (1955) 369 - 83 (εφεξής: Walsh *AJP*). Ο Leeman *Hlc*, (σ.34), διαφωνεί με τον Walsh, αλλά χωρίς πειστικότητα κατά τη γνώμη μου.

φαση για την ανάληψη του έργου παρά τους αρχικούς δισταγμούς. Με αυτόν τον τρόπο η μεγαλοσύνη του Ρωμαϊκού λαού συνδέεται με το στοιχείο *de persona*. Ο Λίβιος γράφει την ιστορία της Ρώμης, επειδή θα νιώθει ικανοποίηση που θα έχει συμβάλει και αυτός στη διακωνία της δόξας αυτού του λαού μέσω της καταγραφής των επιτευγμάτων του.

Το θέμα μου, συνεχίζει ο Λίβιος, απαιτεί τεράστιο μόχθο εξαιτίας της αρχαιότητας των χρόνων από τους οποίους ξεκινά⁴². Επιπλέον ξέρω πολύ καλά ότι οι περισσότεροι αναγνώστες δεν θα βρίσκουν ευχαρίστηση στις παλαιότερες εποχές, γιατί θ' ανυπομονούν να φτάσουν στη δική μας⁴³, η οποία χαρακτηρίζεται από μια τάση αυτοκαταστροφής (4: *pridem praevalentis populi vires se ipsae conficiunt*)⁴⁴.

Εγώ, αντίθετα, χάρη σ' αυτήν ακριδώς την αναδρομή στο απώτατο παρελθόν, θα έχω μιαν ακόμη ανταμοιβή για τον κόπο μου, αφού, όσο τουλάχιστον θα είμαι απορροφημένος με την αρχαιότητα, η προσοχή μου θ' αποσπάται από τα δεινά της δικής μας εποχής (5: *Ego contra hoc quoque laboris praemium petam ut me a conspectu malorum quae nostra tot per annos vidit aetas, ... avertam*. Πβ. σημμ. 44 και 47). Ταυτόχρονα θα μπορώ να την εξιστορώ χωρίς καθόλου προκαταλήψεις, οι οποίες διαταράσσουν τη σκέψη του ιστορικού, ακόμη κι όταν δεν την απομακρύνουν από την αλήθεια (5: *omnis expers curae quae scribentis animum, etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset*. Πβ. σημμ. 27 και 28).

Το παραπάνω τμήμα από το προοίμιο του Λιβίου έχει τριπλό ενδιαφέρον: Στην αρχή έχουμε μια διεύρυνση του τόπου *De materia*, ο οποίος περιλαμβάνει τώρα και τον τεράστιο μόχθο που συνεπάγεται η συγγραφή μιας τέτοιας ιστορίας: ακολουθεί η εξομολόγηση για την προτίμηση προς την ιστορία της αρχαιότητας, κάτι που ανήκει βέβαια στο στοιχείο *de persona*, μια και ο Λίβιος θεωρεί ανταμοιβή των κόπων του την ευκαιρία που του δίνει η ιστοριογραφία να δραπετεύει προσωρινά από το παρόν: τέλος υπάρχει, αν και σε υπολανθάνουσα μορφή, η γνωστή και από άλλα ιστορικά προοίμια υπόσχεση για ειλικρινή και αμερόληπτη καταγραφή των γεγονότων, τουλάχιστον όσον αφορά την εξιστόρηση του απώτερου παρελθόντος. Και τα τρία αυτά στοιχεία κάνουν το προοίμιο του Λιβίου να ξεχωρίζει⁴⁵. Κανένας άλλος ιστορικός δεν τονίζει με τέτοια έμφαση τη δυσκολία και τον μόχθο που απαιτεί η συγγραφή του έργου του⁴⁶. κανένας άλλος ιστορικός δεν ομολογεί έτσι ανοικτά ότι προτιμά να ενδιατρίβει στις παλαιότερες περιόδους, επειδή αυτό τον βοηθά να

42. Εδώ έχουμε ίσως έναν έμμεσο υπαινιγμό εναντίον του Σαλλουστίου και των συγγραφέων σύγχρονων ιστοριών (Καίλιος Αντίπατρος, Σεμπρώνιος Ασέλλων, Κορνήλιος Σισέννας κ.ά.). Για τις δυσκολίες συγγραφής ιστορίας περιόδων που χάνονται μέσα στον μύθο βλ. και Δ. Αλικ. 1.8.1.

43. Εδώ υπάρχει μια επιπλέον ένδειξη ότι ο Λ. παρέδιδε το έργο του στη δημοσιότητα τμηματικά. Βλ. επίσης το προοίμιο της 4ης δεκάδας και Πλίνιο, *N.H.*, praef. 16.

44. Είναι σαφές ότι υπονοείται η περίοδος των εμφυλίων πολέμων και ιδιαίτερα του τελευταίου ανάμεσα στον Αντώνιο και τον Οκταβιανό. Για την τάση αυτοκαταστροφής βλ. και praef. 12. (σ. παρακάτω). Πβ. επίσης Οράτιο, *Eprod.* 16.2 (*Suis et ipsa Roma viribus ruit*) και Λουκανό 1.71 κ.ε.

45. Πβ. Ogilvie, σσ. 23 - 4.

46. Ο Σαλλούστιος, όπως και άλλοι ιστορικοί, μιλάει για τις δυσκολίες της ιστοριογραφίας γενικά και όχι ειδικά της δικής του ιστορίας (βλ. σημ. 22 και σ.). Η πιθανή εξαίρεση του Διο-

ξεχνάει προσωρινά τη σκληρή πραγματικότητα της δικής του εποχής⁴⁷. και ελάχιστα οι οπωσδήποτε αποφεύγουν ή παραμελούν να υποσχεθούν ρητά και όχι έτσι έμμεσα, όπως ο Λίβιος, ότι θα υπηρετήσουν την αλήθεια, ή έστω να τονίσουν την ανάγκη για αντικειμενικότητα στην ιστοριογραφία⁴⁸.

Ο λόγος αυτής της παράλειψης ίσως να βρίσκεται στο γεγονός ότι ο Λ. θεωρούσε αυτονόητα πράγματα την αντικειμενικότητα και την αλήθεια σ' ένα ιστορικό έργο, κάτι που δέχονταν ακόμη και οι ρήτορες. Βλ. Κικέρ. *de orat.* 2.62: Nam quis nescit, primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat? Deinde ne quid veri non audeat? Ne qua suspicio gratiae sit in scribendo? Ne qua simultatis? Haec scilicet fundamenta nota sunt omnibus. Στο ίδιο έργο διαβάζουμε πως απαραίτητη προϋπόθεση για τον επίδοξο ιστορικό είναι μόνο μία: satis est non esse mendacem (2.51), ενώ μερικά κεφφ. πριν ο Κικέρων χαρακτήρισε την ιστορία lux veritatis (2.36). Βλ. και *legg.* 1.5 (In illa (historia) omnia ad veritatem... referantur) και πβ. Λουκιανό, *Πώς δει κτλ.* 40: "Εν γάρ... τούτο ίδιον ιστορίας, και μόνη θυτέον τή αληθεία, εἴ τις ιστορίαν γράψων ἴοι. Βλ. επίσης 39 και πβ. σημ. 28.

Στη συνέχεια του προλόγου του ο Λίβιος δηλώνει ότι, όσον αφορά τις παραδόσεις που σχετίζονται με την ίδρυση της Ρώμης, δεν πρόκειται ούτε να τις επιβεβαιώσει ούτε να τις ανασκευάσει, αλλ' ούτε και να τους δώσει μεγάλη σημασία. (5: Ea nec adfirmare nec refellere in animo est (6)... haud in magno equidem ponam discrimine (8)). Εκεί που θα δώσει σημασία και θα επιστήσει την ιδιαίτερη προσοχή των αναγνωστών του είναι στον τρόπο ζωής, στα ήθη, στους ανθρώπους και τα μέσα με τα οποία δημιουργήθηκε και επεκτάθηκε η Ρωμαϊκή εξουσία (9:... quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium est)⁴⁹. Αυτή και μόνο η δήλωση θα ήταν ίσως αρκετή για να κατατάξουμε τον Λίβιο στους ηθικολόγους ιστορικούς. Αλλά ο Λίβιος θέλει να είναι σαφέστερος και καλεί τον αναγνώστη να προσέξει ότι με τον βαθμιαίο κλονισμό των παραδόσεων άρχισε να καταρρέει και η ηθικότητα, πρώτα σιγά - σιγά και ύστερα απότομα και ολοσχερώς (9: labente deinde paulatim disciplina... primo mores... deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites)⁵⁰, με αποτέλεσμα να φτάσουμε στη

δύρου (1.4.1) δεν έχει δάρος, γιατί στην προκειμένη περίπτωση ο συγγραφέας μας μάλλον ψεύδεται. (Βλ. C. H. Oldfather, *Diodorus of Sicily* - Loeb - 1933, τόμ. 1, σ. XIII). Ο Ιώσηπος πάλι αναφέρεται σε δυσκολίες πρακτικής μορφής (βλ. σ.). Αντίθετα ο Λ. δίνει εξασχώς την εντύπωση, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ogilvie (σ. 24), ότι καταπιέζεται από το δάρος του έργου που έχει αναλάβει. Πβ. και το προοίμιο της 4ης δεκάδας.

47. Πβ. R. H. Martin, Tacitus and his Predecessors, *Tacitus* (εκδ. T. A. Dorey), London 1969, σ. 123: «Livy is unique in proclaiming that he preferred to avert his gaze from the present and look back in a spirit of conscious escapism». Για τη διάθεση φυγής από την πραγματικότητα του Λ. («Livy's escapism») κάνει λόγο και ο Ogilvie (σ. 24), παρατηρώντας επιπλέον ότι παρόμοια εξομολόγηση δεν υπάρχει σε κανένα άλλο ιστορικό προοίμιο. Πβ. επίσης Walsh, *Livy (Greece and Rome Surveys 8)*, Oxford 1974, σ. 11 και σημμ. 107 και 109 παρακάτω.

48. Πβ. και Walsh, ό.π.σ. 36.

49. Βλ. Σαλλούστιο, *BC* 2.4 (σημ. 9) και πβ. Δ. Αλικ. 5.48.1: παντός μάλιστα νομίζων τούτο προσήκειν τοῖς γράφουσιν ιστορίας, μὴ μόνον... ἀλλὰ καὶ τοὺς βίους αὐτῶν, εἰ μέτριοι καὶ σώφρονες καὶ μένοντες ἐπὶ τοῖς πατρίοις ἐπιτηδεύμασι διετέλεσαν ἐπιδείκνυσθαι.

50. Πβ. Σαλλούστιο, *BC* 10.6 και *Hist.* 1.1.6M: Ex quo tempore maiorum mores non paulatim ut antea, sed torrentis modo praecipitati.

σημερινή εποχή, όπου δεν μπορούμε ν' ανεχθούμε ούτε τα ελαττώματά μας, αλλ' ούτε και τη θεραπεία τους (9: *nec vitia nostra nec remedia pati possumus*)⁵¹. Η ηθικολογική αντίληψη που έχει για την ιστορία ο Λίβιος είναι ήδη προφανής⁵², αλλά γίνεται ακόμη προφανέστερη με τον τόπο *de historia* που ακολουθεί. Αυτό που κατεξοχήν κάνει τη μελέτη της ιστορίας ευεργετική και ωφέλιμη είναι, θα μας πει, τούτο: ότι σου δίνει τη δυνατότητα να δεις συγκεντρωμένα, σαν σ' ένα περιδελπτο μνημείο, παραδείγματα από όλη την ανθρώπινη εμπειρία, απ' όπου μπορείς να διαλέξεις (για τον εαυτό σου ή για την πατρίδα σου) τι να μιμηθείς και τι ν' αποφύγεις. (10: *Hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri posita monumento intueri; inde tibi tuaeque rei publicae quod imitere cupias, inde foedum inceptu, foedum exitu, quod vitas*)⁵³. Και αν τώρα δεν με παρασύρει ο ενθουσιασμός μου για το έργο που έχω αναλάβει, νομίζω πως καμιά άλλη πόλη δεν υπήρξε ποτέ μεγαλύτερη, ηθικότερη και πλουσιότερη σε καλά παραδείγματα από τη δική μας (11: *nulla umquam res publica nec maior nec sanctior nec bonis exemplis ditior fuit*)⁵⁴, καμιά που να υιοθέτησε την απληστία και την πολυτέλεια τόσο καθυστερημένα, ή που να τίμησε τόσο πολύ και για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα την ολιγάρκεια και τη φτώχεια. (11: *nec in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque immigraverint, nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit*). Τελευταία όμως η απληστία και οι υπερβολικές απολαύσεις μας έχουν εξωθήσει στο σημείο να επιζητούμε για χάρη τους την καταστροφή όχι μόνον του εαυτού μας, αλλά και όλων των άλλων. (12: *Nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexere*).

Υστερα από τα παραπάνω η άποψη του Ogilvie (σ. 24) ότι ο Λ. «writes less to preach political or moral lessons than to enshrine in literature persons and events that have given him a thrill of excitement as he studied them» μου φαίνεται ελάχιστα πειστική. Αλλ' ούτε η γνώμη του ότι το ενδιαφέρον του Λ. για την ανθρώπινη συμπεριφορά δεν είναι όπως του Σαλλουστίου «didactic or philosophical but psychological» (σ. 27) μας βρίσκει σύμφωνους. Αν δεν παρακαλούνταν από διδακτική διάθεση, όπως όλοι οι ηθικολόγοι, γιατί εφιστά την ιδιαίτερη προσοχή του αναγνώ-

51. Κατά πάσα πιθανότητα ο Λ. υπαινίσσεται εδώ την αποτυχημένη προσπάθεια του Αυγούστου να περιφρουρήσει την ηθική της Ρωμαϊκής κοινωνίας με νομοθετικά μέτρα. Βλ. Ogilvie σ. 28 και πβ. H. Last, *Camb. Anc. Hist.* τόμ. 10 (1934), σ. 441 κ.ε. Ο Syme όμως έχει διαφορετική γνώμη και υποστηρίζει (Livy and Augustus, *HSCP* 64, 1959, 42 - 3) ότι ο Λ. αναφέρεται γενικά στην εποχή και όχι σε συγκεκριμένη ημερομηνία ή νομοθεσία.

52. Πβ. A. D. Leeman, *Orationis ratio* (εφεξής: Leeman, *Or*), Amsterdam 1963, σ. 194: *To Livy the task of the historian was strictly moral*. Βλ. επίσης I. Kajanto, *Notes on Livy's Conception of History*, *Arctos* 2 (1958) 55 - 63.

53. Πβ. Σαλλουστίο, *BJ* 4.5 - 6 (σ.) και Διόδωρο 1.3.7: *Ἐξεστα γὰρ ἐκ ταύτης ἱστορίας ἕκαστον πρὸς τὴν ἰδίαν ὑπόστασιν ἐτόιμος λαμβάνειν τὸ χρῆσιμον, ὥσπερ ἐκ μεγάλης ἀρνούμενου πηγῆς*.

54. Πβ. Δ. Αλικ. 1.5.3: *... μυρίας ἤνεγκεν ἀνδρῶν ἀρετὰς... ὧν οὐτ' εὐσεβεστέρους οὔτε δικαιωτέρους οὔτε σωφροσύνῃ πλείονι παρὰ πάντα τὸν δῖον χρησαμένους οὐδέ γε τὰ πολέμα κρείττους ἀγωνιστὰς οὐδεμία πόλις ἤνεγκαν οὔτε Ἑλλάς οὔτε δάρβαρος*. Πβ. και 5.75.1 (σημ. 41 πιο πάνω).

στη στις αιτίες της ηθικής κατάρπτωσης; Και, κυρίως, γιατί βλέπει την ιστορία ως δεξαμενή ηθικών παραδειγμάτων, από τα οποία καλείται κανείς άλλα να μιμηθεί και άλλα ν' αποφύγει; Την ίδια, εξάλλου ανάλυση για την ηθική παρακμή της Ρώμης κάνει και ο Σαλλούστιος (βλ. σ. και σημ. 33. Πβ. Τάκιτο, *Hist.* 2.38, σ. 100), με τη διαφορά ότι δίπλα στην *avaritia* και τη *luxuria* προσθέτει και την *ambitio* (βλ. *BC* 11.1 - 2). Ο Ogilvie (σ. 24) παρατηρεί σχετικά ότι ο Λ., παραλείποντας την *ambitio* από τα γενεσιουργά αίτια της Ρωμαϊκής παρακμής, επικρίνει σιωπηρά την υπεραπλουστευμένη και σχηματική φιλοσοφία του Σαλλουστίου. Το συμπέρασμα αυτό μου φαίνεται σχεδόν αυθαίρετο. Λογικότερη είναι η άλλη εξήγηση αυτής της παράλειψης που προσφέρει ο Ogilvie, ότι δηλ. ο Λ. ουδέποτε είχε τις πολιτικές φιλοδοξίες του μέσου Ρωμαίου ευπατριδία και συνεπώς η *ambitio*, ή η *cupido honorem*, δεν μπορούσε να είχε γι' αυτόν την ίδια σημασία που είχε για τον πολιτικό Σαλλούστιο.

Η ηθικοδιδασκτική πάντως αντίληψη που είδαμε παραπάνω είναι ένα από τα βασικά γνωρίσματα της αρχαίας ιστοριογραφίας καθόλου (πβ. Θουκυδ. 1.22.4), το οποίο όμως γίνεται περισσότερο έκδηλο στους ιστορικούς της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής εποχής κάτω από την επίδραση του Στωικισμού. (Πβ. M. Grant, *Roman Literature*, London 1954, σ. 82 και Walsh, σ. 23 κ.ε.). Ο Πολύβιος πίστευε ότι «μηδεμίαν έτοιμοτέραν είναι τοίς ανθρώποις διόρθωσιν τής τών προγεγενημένων πράξεων έπιστήμης» (1.1.1, 3.56), ενώ ο Σεμπρόνιος Ασελίων αποδοκίμαζε τις παλαιότερες Ρωμαϊκές χρονογραφίες, επειδή δεν κατάφεραν να κάνουν τους πολίτες *neque alacriores ad rempublicam defendendam neque segniores ad rem perperam faciendam*. (Γέλλιος 5.18.9= *HRR*, απ. 2P). Ο Κικέρων επίσης υποστήριζε ότι η ιστορία οφείλει να μην αρκείται μόνο στην έκθεση των γεγονότων, αλλά να φανερώνει επιπλέον τη ζωή και τον χαρακτήρα των πρωταγωνιστών τους. Βλ. *De orat.* 2.63: *Hominumque ipsorum non solum res gestae, sed etiam, qui fama ac nomine excellent, de cuiusque vita atque natura*. Πβ. επίσης Διόδωρο 1.1 - 2 (ιδιαίτερα 1.2.2.:... *πόσω μάλλον ύποληπτέον τήν προφήτιν τής άληθείας ιστορίαν... έπισκευάσαι δύνασθαι τά ήθη μάλλον πρός καλοκάγαθίαν;*), Δ. Αλικ. 1.1.2, 6.4, 5.48.1 (σημ. 49), Τάκιτο, *Ann.* 3.65.1 (σ.). Για το ότι αυτή η ηθικολογική αντίληψη οδηγεί τελικά στη διαστορέβλωση της ιστορίας βλ. Walsh, *AJP* (σημ. 41).

Παράδειγμα έσαατης ηθικολογίας ο Ιώσηπος, ο οποίος συνοψίζει το ηθικό δίδαγμα της ιστορίας του ως εξής: *Τοίς μόν θεού γνώμη κατακολουθοῦσι... πάντα κατορθούται... και γέρας εύδαιμονία πρόκειται παρά θεού· καθ' όσον δ' άν άποστῶσι... τρέπεται δ' εΐς συμφοράς άνηκέστους ό,τι ποτ' άν... σπουδάσωσιν (Ιουδ. αρχ. 1.14).*

Ο τόπος *de materia* έχει πια ολοκληρωθεί. Με την παραπάνω εύγλωττη αναφορά στο ηθικό μεγαλείο της αρχαίας Ρώμης ο Λίβιος επιδιώκει να πείσει ότι το θέμα της ιστορίας του αξίζει πραγματικά *et scribatur et legatur*, όπως διαπιστώνει και ο ανώνυμος ρητοροδιδάσκαλος (σ. σημ. 3).

Το προοίμιο του Λ. κλείνει με μια εντελώς απροσδόκητη για ιστορικό έργο επίκληση στη βοήθεια των θεών (Πβ. και Πλίνιο 8.4.5). Επομένως πρέπει να έχουν δίκιο όσοι μελετητές του υποστηρίζουν ότι ο Λ. έβλεπε τον εαυτό του ως ένα δημιουργικό καλλιτέχνη, ως έναν ποιητή μάλλον παρά ως έναν ερευνητή. Πβ. Ogilvie, σσ. 29 και 18, του ίδιου, *Roman Literature and Society*, Sussex 1980, σ. 154 (εφεξής: Ogilvie *RLS*), Grant, σ. 99 («He was an epic poet in prose») και C. W. Mendell, *Tacitus. The Man and his Work*, New Haven (Yale un. press), 1957, σ. 41: «This poetical enrichment is perhaps his (δηλ. του Λ.) greatest individual contribution to historical prose style».

Για τον Τάκιτο έχει διατυπωθεί, μεταξύ άλλων, και η άποψη ότι είναι ο πιο ιδιομορφος, ο πιο εγωκεντρικός από όλους τους αρχαίους ιστορικούς και, πραγματικά, γεύση αυτής της ιδιομορφίας μπορεί να πάρει κανείς ήδη από τα ιστορικά του προοίμια⁵⁵. Το στοιχείο που φαίνεται να υπερισχύει σ' αυτά, αν και μ' έναν έμμεσο τρόπο, είναι το *de persona*⁵⁶, ο τόπος *de historia* λάμπει δια της απουσίας του, ενώ το στοιχείο *de materia* είναι έντονα χρωματισμένο από τα προσωπικά συναισθήματα του συγγραφέα για την εποχή ή το θέμα που πρόκειται να εξιστορήσει⁵⁷. Αλλά και πέρα από τους γνωστούς τόπους, ό,τι άλλο υπάρχει στα προοίμια του Τακίτου αποπνέει την ειρωνεία, τον σαρκασμό και τη βαθειά απαισιοδοξία που χαρακτηρίζουν ολόκληρο το έργο του⁵⁸. Κανενός άλλου ιστορικού τα προοίμια δεν εισάγουν τον αναγνώστη έτσι άμεσα όχι τόσο στο περιεχόμενο όσο, κυρίως, στο κλίμα της διήγησης που θ' ακολουθήσει.

Παρά την απουσία του τόπου *de historia* ο Τ. έχει για την ιστορία την ίδια ηθικο-λογική αντίληψη που έχουν ο Σαλλούστιος και ο Λίβιος. (Βλ. σ. και σημ. 53). Στους *Annales* 3.65.1 δηλώνει πως δεν πρόκειται να κάνει λόγο για όλες τις προτάσεις των συγκλητικών, παρά μόνο για όσες ήταν *insignis per honestum aut notabili dedecore*. Και τούτο γιατί χρέος του ιστορικού είναι να προβάλλει τους ενάρετους και να απειλεί τους πονηρούς με τον φόβο της μελλοντικής δυσφήμισης. (*Praecipuum munus annalium reor ne virtutes sileantur utque pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit*). Πβ. Διόδωρο 1.1.5, *Hist.* 3.51.2 (*sed haec... quotiens res locusque exempla recti aut solacia mali poscet, haud absurde memorabimus*), *Agr.* 46.4. Βλ. και σ. παρακάτω.

Ο *Agricola*, που είναι και η πρώτη απόπειρα του Τακίτου στον χώρο της ιστορίας, μολονότι ανήκει, ειδικότερα, στο γένος της εγκωμιαστικής βιογραφίας⁵⁹, δεν εξαιρείται από τις παραπάνω παρατηρήσεις. Παλαιότερα, λέει ο Τάκιτος, ήταν πολύ συνηθισμένο να καταγράφονται για χάρη των μεταγενεστέρων *clarorum virorum*

55. Βλ. C. H. Moore, *Tacitus, The Histories* - Loeb, 1925, σ. XIII («He is the most individualistic... of ancient historians»), M. L. W. Laistner, ό.π. (σημ. 7), σ. 121 («Tacitus' manner of presenting his material was peculiarly his own and his whole approach to the history of the first century was highly individualistic») και Mendell, ό.π.σ. V - VI. Πβ. και σημ. 74. Για τα προοίμια του Τ. γενικά βλ. A. D. Leeman, *Structure and Meaning in the Prologues of Tacitus*, *Yale Cl. Stud.* 23 (1973) 169 - 208 και ιδιαίτερα σ.171 (εφεξής: Leeman YCS).

56. Ο Syme, αντίθετα, πιστεύει (*Tacitus*, Oxford 1958, τόμ. 2, σ. 520) ότι αυτό που καταξιώνει τα προοίμια του Τ. «is brevity, point and impersonality». Πβ. και σσ. 146, 304.

57. Ακριβώς το αντίθετο φαίνεται να συμβαίνει με τον Λίβιο, του οποίου η διάθεση επηρεάζεται από την εποχή που εξιστορεί. Βλ. 43.13.2: *mihī vetustas res scribenti nescio quo pacto antiquus fit animus*.

58. Ο J. S. Reid (*Tacitus as a Historian*, *JRS* 11, 1921, σ. 191) παρατηρεί ότι ο Τ., όπως επίσης ο Λουκανός και ο Γιουβενάλης, «write as though they were living in the worst of all possible worlds».

59. Βλ. H. Furneaux - J. G. C. Anderson, *C. Taciti de vita Agricolae*, Oxford 1922² (1898) σσ. XXII και XXVII, - K. Büchner, *Das Proömium zum Agricola des Tacitus*, *WS* 69 (1956) σ. 336, - Mendell, ό.π.σ. 26, - I. Forni, *Taciti, de vita Julii Agricolae*, Roma 1962 σ. 7 κ.ε., - W. Steidle, *Tacitus Probleme*, *Mus. Helv.* 22 (1965) σ. 96 κ.ε. Ωστόσο, οι γνώμες για το λογοτεχνικό είδος που ανήκει ο *Agricola* ποικίλλουν. Ο F. R. D. Goodyear (*Tacitus. Greece and Rome Surveys* 4,

facta moresque, μια συνήθεια που διατηρείται ακόμη και στην αδιάφορη εποχή μας, όταν πρόκειται για κάποιον εξαιρετικό άνθρωπο, που η αξία του κατάφερε να νικήσει την αμάθεια και τον φθόνο (1.1: quotiens magna aliqua ac nobilis virtus vicit... ignorantiam recti et invidiam)⁶⁰. Παλαιότερα όμως ήταν ευκολότερο και να διακριθεί κανείς και να βρεθούν ικανοί συγγραφείς για να καταγράψουν τις αρετές του αμερόληπτα και ανυστερόβουλα. Ακόμη και η αυτοβιογραφία θεωρούνταν τότε όχι ένδειξη έπαρσης, αλλά σημάδι αυτοεκτίμησης. Οι αρετές όμως εκτιμώνται καλύτερα στις εποχές που τις γεννούν και τις καλλιεργούν. (1.3: Adeo virtutes isdem temporibus optime aestimantur, quibus facillime gignuntur)⁶¹. Απόδειξη ότι εγώ χρειάστηκα να ζητήσω άδεια (venia opus fuit)⁶² για να γράψω τη βιογραφία ενός ανθρώπου που είχε ήδη πεθάνει, κάτι που θα ήταν βέβαια περιττό, εάν σκόπευα να τον κακολογήσω (quam non petissem incusatus)⁶³. Tam saeva et infesta virtutibus tempora⁶⁴.

Εδώ τελειώνει το πρώτο κεφάλαιο του *Agricola* και ο μόνος ανιχνεύσιμος προοιμακός τόπος είναι ο *de materia*. Παρόλο που δεν υπάρχει ρητή αναφορά, εύκολα εξυπακούεται ότι η υπόθεση του έργου θα είναι το εγκώμιο της ζωής και της πολιτείας ενός εξαιρετικού ανθρώπου, του πεθερού του Τακίτου, Ιουλίου Αγρικόλα.

Στη συνέχεια ο Τακίτος αναφέρει δυο περιπτώσεις ανθρώπων που θανατώθηκαν, επειδή εγκωμίασαν επικριτές του καθεστώτος, και ειρωνεύεται τη διαταχθείσα καταστροφή των διβλίων τους⁶⁵ καθώς και τον διωγμό των φιλοσόφων από τη

Oxford 1970 σ. 4) το θεωρεί περισσότερο ιστορία και λιγότερο βιογραφία, ενώ ορθότερα ο Ogilvie (R.M. Ogilvie - I. A. Richmond, *Tacitus Agricola*, Oxford 1967 σσ. 12 - 13 εφεξής Og-Rich) υποστηρίζει τον βιογραφικό χαρακτήρα του έργου, απορρίπτοντας ταυτόχρονα και τις απόψεις ότι πρόκειται για είδος εγκωμίου (J. Cousin, Histoire et rhétorique dans l' *Agricola*, *RÉL* 14, 1936, 326 - 36), ή παραλλαγή του *laudatio funebris* (E. de St. Denis, *LÉC* 10, 1941, 14 - 30). Βλ. επίσης Λ. G. Woodhead, Tacitus and Agricola, *Phoenix* 2 (1947 - 8) σ. 48, - Πέτρου Κολακίδου, *Cornelii Taciti Agricola*, Αθήναι 1960, σ.4 κ.ε., T. A. Dorey, *Agricola and Germania*, *Tacitus* (έκδ. Dorey), London 1969, σσ. 33 - 4. Αξιομνημόνευτη παραμένει και η άποψη του F. Leo (*Die griechisch - römische Biographie*, Leipzig 1901, σ. 232) ότι στον *Agricola* ο T. είναι επηρεασμένος από τις ιστορικές μενογραφίες του Σαλλουστίου, με τη διαφορά ότι ο «Sallust hat biographische Elemente in die Historie, Tacitus historische Elemente in die Biographie hineingearbeitet». Ο Syme (*Tacitus*, σ. 125), τέλος, αποφεύγει να κατατάξει τον *Agricola* σε κάποιο λογοτεχνικό είδος, υποστηρίζοντας ότι «it is best left to be defined in its own terms». Ειδικά για το προοίμιο του *Agricola* βλ. επίσης R. C. W. Zimmermann, Die Einleitung von Tacitus' *Agricola*, *Blätter für das Bayerische - Gymnasial - Schulwesen* 1933, σσ. 83 - 92, - L. Schmüdderich, Das Proömium zu Tacitus' *Agricola* (Tac. *Agr.* 1 - 3): Ein Interpretationsvorschlag, *Der altsprachl. Unterricht* 8 (1965) no. 5, σσ. 31 - 7, και Büchner, *WS* (ό.π.).

60. Όπως σωστά παρατηρεί ο Furneaux *ad loc.*, οι κοινοί άνθρωποι δεν μπορούν να εκτιμήσουν την αξία ενός εξαιρετικού χαρακτήρα και μισούν την υπεροχή του. Βλ. επίσης Ηρόδοτο, 7.236.1, Δημοσθένη, 3.24, Σαλλούστιο *BJ* 10.2, Βελ. Πατέρκ. 1.9.6., Νέπωτα, *Chabr.* 3.3 και πβ. σ.

61. Πβ. *Hist.* 3.51 και Σενέκα, *Cons. ad Helv.* 19.5 (Simplex admirandis virtutibus... antiquitas).

62. Ο Leeman (*YCS*, σ. 201 - 2) φαίνεται ν' αμφισβητεί πως συνέβη πράγματι κάτι τέτοιο.

63. Αυτό συμβαίνει γιατί οι άνθρωποι τείνουν εθίκοον ους στις κατηγορίες μάλλον παρά στους επαίνους. Πβ. *Hist.* 1.1.2: obtrectatio et livor pronis auribus accipiuntur.

64. Παρόμοια όμως εχθρική απέναντι στην αρετή φαίνεται πως ήταν και η εποχή του Κικέρωνα. Πβ. *Orator* 35: tempora timens inimica virtuti.

65. *Agr.* 2.2: scilicet illo igne vocem populi Romani et libertatem senatus et conscientiam generis

Ρώμη, που έγιναν για να σιγήσει κάθε ελεύθερη φωνή και να εξαφανιστεί κάθε ίχνος αξιοπερεπούς συμπεριφοράς (2.2: *expulsis insuper sapientiae professoribus atque omni bona arte in exilium acta, ne quid usquam honestum occurreret*)⁶⁶. Για ν' ακολουθήσει η οδυνηρή διαπίστωση που αφορά μιαν ολόκληρη εποχή: *Dedimus profecto grande patientiae documentum* (2.3. Η δουλικότητά μας, παρατηρεί με αυτοσαρκασμό ο Τάκιτος, έχει αποδειχθεί περίτρανα (βλ. και σημ. 69). Όπως προηγούμενες γενιές υπήρξαν μάρτυρες των υπερβολών της ελευθερίας, εμείς γίναμε μάρτυρες των υπερβολών της δουλοφροσύνης. (2.3: *et sicut vetus aetas vidit quid ultimum in libertate esset, ita nos quid in servitute*)⁶⁷. Η δράση των καταδοτών μάς είχε αφαιρέσει το δικαίωμα και της απλής συνομιλίας (*adempto per inquisitiones etiam loquendi audiendique commercio*)⁶⁸, έτσι ώστε μαζί με τη φωνή μας θα είχαμε χάσει και τη μνήμη μας, αν μπορούσαμε να ξεχάσουμε το ίδιο εύκολα όπως μπορούμε να σιωπούμε (2.3: *memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci quam tacere*). Αυτά τα καυστικώτατα σχόλια δεν καταδικάζουν μόνο την τρομοκρατία του Δομιτιανού. Καταδικάζουν ακόμη, αν όχι κυρίως, και τη στάση μας ολόκληρης γενιάς, της γενιάς του ίδιου του Τακίτου, απέναντι στο τυραννικό καθεστώς⁶⁹.

Αλλά τώρα επιτέλους, πρώτα με τον Νέρβα, ο οποίος *res olim dissociabiles miscuerit, principatum ac libertatem*, και ύστερα με τον Τραϊανό, ανασαίνουμε ξανά ελεύθερα⁷⁰, ενώ το αίσθημα της ασφάλειας δεν είναι πια αντικείμενο ελπίδας ή προσευ-

---

humani absoleri arbitrabantur. Πβ. και *Ann.* 4.34, 35.5: *Libros per aediles cremandos censuere patres; set manserunt occultati et editi. Quo magis socordiam eorum inridere libet, qui praesenti potentia credunt extingui posse etiam sequentis aevi memoriam*. Πβ. επίσης Σενέκα πρεσβ. *Contr.* 10, praef. 5, Σενέκα, *ad Marc.* 1.2-4, Σουητώνιο, *Calig.* 16.1 και Δ. Κάσσιο 56.27.1. Οι δύο περιπτώσεις: Ο Αρουλένος Ρούστικος, στωικός, θανατώθηκε επί Δομιτιανού, επειδή έπλεξε το εγκώμιο του δασκάλου του Θρασέα Παίτου, τον οποίον ο Νέρων είχε εξαναγκάσει ν' αυτοκτονήσει το 66. Ο Ερένιος Σενεκίων θανατώθηκε επίσης επί Δομιτιανού, επειδή, συν τοις άλλοις, είχε εγκωμιάσει τον Ελδίδιο Πρίσκο, οπαδό του Θρασέα και επικριτή του Βεσπασιανού, ο οποίος και διέταξε την εκτέλεσή του το 74. Πβ. και Δ. Κάσσιο 67.13.2.

66. Για τον διωγμό των φιλοσόφων από τον Δομιτιανό βλ. Γέλλιο 15.11.4, Πλίνιο 3.11.2 και *Paneg.* 47.1, Σουητώνιο, *Domit.* 10.3 και Δ. Κάσσιο 67.13.3.

67. Βλ. και 3.2 παρακάτω (σ.) και σημ. 72. Πβ. επίσης *Hist.* 4.8.3 (σημ. 69).

68. Πβ. *Agr.* 43.2, 45.1, *Hist.* 1.2.3, *Ann.* 4.69. Πίσω από τις *inquisitiones* δρῖσκονταν δέβαια οι διαδόητοι *delatores*, τους οποίους ο Τ. προσφύως χαρακτηρίζει ως «genus hominum publico exitio repertum». (*Ann.* 4.30.5). Για τη δράση των καταδοτών βλ. ακόμη Πλίνιο 3.7.3, 4.22.5 και Γιουθενάλη 1.33 κ.ε., 3.116, 4.48 κ.ε., 110 κ.ε., 10.70. Πβ. επίσης Μ. Ρ. Charlesworth, *Camb. Anc. Hist.* τόμ. 11 (1936) σ. 27 κ.ε.

69. Πβ. *Agr.* 45.1: *Nostrae duxere Helvidium in carcerem manus... nos innocenti sanguine Senecio perfudit*. Βλ. επίσης *Hist.* 4.8.3 (*non magis sua oratione Thraseam quam iudicio senatus adflic-tum*) και Πλίνιο 9.13.2: *Inter multa scelera multorum nullum atrocius videbatur quam quod in senatu senator senatori, praetorius consulari, reo iudex manus intulisset*.

70. Πβ. Πλίνιο, *Paneg.* 36.4: *eodem foro utuntur principatus et libertas*. Αλλ' όπως σωστά παρατηρεί ο Furneaux (ό.π.σ. 44), «what people meant by *libertas* at this period was freedom from the unlimited despotism of a Nero or a Domitian». (Πβ. και Ogilvie - Og. - Rich. *Agr.* σσ. 136 - 37). Άλλωστε και ο ίδιος ο Τ. δεν άργησε να καταλάβει ότι ο παραπάνω συνδυασμός δεν ήταν ουσιαστικά δυνατός και ότι ο *principatus* ήταν το ίδιο πράγμα με το *regnum* (*Ann.* 1.6.1, 9.5, 3.60.1), ή την *potentia* (*Hist.* 1.13.1) και συνεπώς ασυμβίβαστος με τη *libertas* (βλ. Og-Rich, ό.π.σ. 125

χής, αλλά μια θεβαιότητα που το ισχυροποιεί ακόμη περισσότερο (3.1).

Η θεραπεία, ωστόσο, είναι μια βραδεία διαδικασία (*tardiora sunt remedia quam mala*) και το ν' αναζωογονήσεις τον ανθρώπινο ζήλο και ενθουσιασμό είναι πολύ πιο δύσκολο απ' ότι να τον καταπνίξεις (*ingenia studiaque opprresseris facilius quam revocaveris*). Τούτο γιατί η απραξία, όσο και αν τη μισούμε αρχικά, εμπειρεύει κάποια κρυφή γοητεία που μας συνεπαίρνει και έτσι μας γίνεται τελικά αρεστή. (3.1: *subit quippe etiam ipsius inertiae dulcedo, et invisā primo desidia postremo amatur*).

Στην τελευταία δεκαπενταετία⁷¹ οι πιο δραστήριοι από μας έπεσαν θύματα της σκληρότητας του αυτοκράτορα, ενώ όσοι επιζήσαμε έχουμε χάσει δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια από τη ζωή μας, μια και στο διάστημα αυτό άλλοι ανδρώθηκαν και άλλοι γέρασαν με το στόμα κλειστό (3.2)⁷². Παρ' όλα αυτά δεν θα διστάσω να καταγράψω την ιστορία της πρότερης δουλείας μας και να προσφέρω τη μαρτυρία μου για τη σημερινή ευλογία. (3.3: *non tamen pigebit... memoriam prioris servitutis ac testimonium praesentium bonorum composuisse*). Ωστόσο, αυτό το βιβλίο είναι προς τιμή του πεθερού μου. Τα αισθήματα σεβασμού που έχω απέναντί του, αν δεν κάνουν την πράξη μου επαινετή, τουλάχιστον τη δικαιολογούν (3.3: *Hic interim liber honori Agricolae soceri mei destinatus, professione pietatis aut laudatus erit aut excusatus*).

Το προοίμιο του *Agricola* κλείνει με αυτές ακριβώς τις λέξεις. Με την απροσδόκητη εξαγγελία του περιεχομένου ενός μελλοντικού ιστορικού έργου, που θα έχει ως κύριο θέμα τη βασιλεία του Δομιτιανού, τον τόπο *de persona* — ο *Agricola* γράφεται για να τιμηθεί ένας νεκρός — και ταυτόχρονα τον τόπο *de materia* φανερά χρωματισμένο από τα προσωπικά συναισθήματα του συγγραφέα για το αντικείμενο του θέματός του.

Ο Τ. φαίνεται να εφαρμόζει εδώ τις οδηγίες του Κοϊντιλιανού, σύμφωνα με τις οποίες ο ρήτορας πρέπει να δώσει με το προοίμιό του την εντύπωση ότι στην υπόθεση που έχει αναλάβει παρακινήθηκε *officio vel cognationis vel amicitiae maximeque, si fieri poterit, reipublicae aut alicuius certe non mediocris exempli* (4.1.7). Στην προκειμένη περίπτωση η *cognatio* είναι προφανής, ενώ το *non mediocre exemplum* είναι ο ίδιος ο *Αγρικόλας* (πβ. 1.1: *magna aliqua ac nobilis virtus* και παρακάτω 1.4), ο οποίος έδειξε με τη ζωή του ότι είναι δυνατό *etiam sub malis principibus magnos viros esse* (4.2.4). Πάντως η προσωπική εύνοια την οποία απο-

και σ. παρακάτω). Για το εννοιολογικό περιεχόμενο των λέξεων *principatus, regnum, potentia, dominatio* σε σχέση με τη *libertas* στον Τ., βλ. Η. W. Benario, *An Introduction to Tacitus*, Univ. of Georgia press 1975, σ. 129 κ.ε.

71. 81 - 96 μ.Χ. Δηλαδή ολόκληρη η περίοδος Δομιτιανού. Το καθεστώς του όμως έγινε ιδιαίτερα καταπιεστικό μετά την καταστολή της εξέγερσης του διοικητή της άνω Γερμανίας Σατουρνίνου (το 89) και κυρίως τα τέσσερα τελευταία έτη. Βλ. Charlesworth, ό.π. (1968) και πβ. *Agr.* 44.4 - 5, όπου ο *Αγρικόλας*, με το να πεθάνει πρόωρα το 93, *potest videri eum beatum... futura effugisse... ac... evasisse postremum illud tempus, quo Domitianus... rem publicam exhaustit*.

72. Πβ. Πλίνιο 8.14.8: *Idem prospeximus curiam, sed curiam trepidam et elinguem, cum dicere quod velles periculosum, quod nolles miserum esset*.

λάμβανε ο Αγκικόλας — και μέσω αυτού και ο ίδιος ο Τάκιτος — από τον Δομιτιανό ενισχύει την άποψη, παρά την αντίθετη γνώμη του Ogilvie (Og. - Rich. *Tac. Agr.*, σ. 17), ότι, πέρα από τα αισθήματα σεβασμού, ο Τ. ήθελε να υπερασπιστεί και την αξιοπρεπή στάση του πεθερού του — καθώς και τη δική του — απέναντι στο τυραννικό καθεστώς του Δομιτιανού. Βλ. Furneaux - Anderson, ό.π.σ. XXVIII κ.ε., - Leeman, *Or.* σ. 339, - Dorey, ό.π. σσ. 5 - 8, - Syme, *How Tacitus Came to History, Gr. and R.4* (1957) 163 - 4 (εφεξής: Syme *GR*) και *Tacitus* 25 - 6. Ο Syme μάλιστα προχωράει ακόμη περισσότερο και υποστηρίζει ότι ο *Agr.* είναι επιπλέον ένα πολιτικό μανιφέστο υπέρ του Τραϊανού και της νέας αριστοκρατίας από τις επαρχίες (σ. 125. Πβ. επίσης σσ. 26, 29 και τόμ. 2, 585 κ.ε.). Πβ. επίσης Woodhead (σημ. 59), Forni, σ. 24 κ.ε. και E. R. Schwinge, *Festinata mors. Zum Ende des taciteischen Agricola, Rh. Mus.* 106 (1963) σ. 363 κ.ε.

Το προοίμιο των *Historiae* φαίνεται να είναι οργανωμένο πλησιέστερα προς τα καθερωμένα⁷³. Ο Τάκιτος οριοθετεί, αν και μ' έμμεσο τρόπο, την περίοδο που θα εξιστορήσει, αναφέρει τους λόγους που επηρέασαν την επιλογή του και, επισημαίνοντας έμμεσα την ανάγκη για ιστορική αλήθεια, υπόσχεται μια νηφάλια και αμερόληπτη εξιστόρηση. Ο τόπος *de historia* όμως λάμπει και εδώ με την απουσία του, ενώ η γενική περιγραφή του περιεχομένου της ιστορίας του στον τόπο *de materia* προδίδει ευθύς εξαρχής τη συναισθηματική του τοποθέτηση απέναντι στα γεγονότα της συγκεκριμένης περιόδου⁷⁴.

Θ' αρχίσει, λέει, την ιστορία του από τη δεύτερη υπατεία του Γάλβα και θα τελειώσει με τον Δομιτιανό⁷⁵. Αυτό το τελευταίο δεν λέγεται ρητά, αλλά συνάγεται

73. Πβ. Mendell, ό.π.σ. 118. Προοίμιο των *Hist.* θεωρώ, όπως ο Syme, (σ. 146) και άλλοι, μόνο τα κεφφ. 1 - 3. Για ανάλυσή τους βλ. Ph. Fabia, *La préface des Histoires de Tacite, REA* 3 (1901) 41 - 76, ο οποίος όμως εξετάζει διεξοδικά τα ένδεκα πρώτα κεφφ. των *Hist.* (Βλ. σ. 18 παρακάτω και Leeman, *YCS*, σσ. 174 - 5). Βλ. ακόμη E. Courbaud, *Les procédés d' art de Tacite dans les Histoires*, Paris 1918, σσ. 1 - 60, - H. Heubner, *Tacitus. Die Historien* (Kommentar), τόμ. A, Heidelberg 1963, - H. Drexler, *Die Praefatio der Historien des Tacitus, Helicon* 5 (1965) 148 - 56 (κυρίως παρατηρήσεις στο Kommentar του Heubner), - K. Büchner, *Das Proömium zu den Historien des Tacitus im Zusammenhang seiner Proömien, Studien zur römischen Literatur* IV, 1964, σσ. 43 - 60, - A. Klinz, *Der Eingang von Tacitus' Historien: Aufbau, Form, Gedankengang, Der altsprachl. Unterricht* 8 (1965) no. 5, σσ. 38 - 49, - P. Steinmetz, *Die Gedankenführung des Proömiums zu den Historien des Tacitus, Gymnasium* 75 (1968) 251 - 62.

74. Πβ. K. Wellesley, *Tacitus. The Histories* (transl. Penguin 1964) 12: «No reader of the *Histories* can be in doubt that the writer's emotions are involved in his account of the recent and controversial past». Η άποψη αυτή ισχύει και για το υπόλοιπο ιστορικό έργο του Τ. Πβ. J. S. Reid, ό.π. (σημ. 58), σ. 192: «His whole attitude towards the stream of events is intensely personal». Βλ. και σσ. 193, 196. Απ' όσο ξέρω, ο μόνος ιστορικός που υπόσχεται αντικειμενικότητα, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζει τη συναισθηματική του εμπλοκή στα γεγονότα που περιγράφει, είναι ο Ιωσήπος. Βλ. *Ιουδ. πόλ. 1.9.*: ... *ἀλλὰ τὰ μὲν ἔργα μετ' ἀκριθείας ἀμφοτέρων διεξιμι, τοὺς δ' ἐπὶ τοῖς πράγμασι λόγους ἀνατίθημι τῇ διαθέσει, καὶ τοῖς ἔμμαντοῦ πάθει διδοὺς ἐπολοφύρεσθαι ταῖς τῆς πατρίδος συμφοραῖς.*

75. Να σημειωθεί όμως ότι το ιστορικό έργο που προαναγγέλεται στο προοίμιο του *Agr.* φαίνεται ν' αρχίζει με τον Δομιτιανό (βλ. σ.). Εντούτοις ο Τ. ξεκινάει τελικά από τη δεύτερη υπατεία του Γάλβα λόγω της μεγάλης ομοιότητας των πολιτικών συνθηκών του 68 με αυτές του 97, σημείου αφετηρίας του μελλοντικού του ιστορικού έργου που θ' αναφερόταν στον Νέρβα και τον Τραϊανό (*Hist.* 1.4, σ.). Βλ. Syme, *Tac.*, σ. 131, του ιδίου, *The Senator as Historian, Fondation Hardt, Entretiens* 4 (1956) σ. 189 και πβ. σ.

εύκολα από το τέλος του πρώτου κεφαλαίου, όπου ο Τάκιτος εξαγγέλλει σαφέστερα την πρόθεσή του να γράψει αργότερα ξεχωριστή ιστορία για την περίοδο Νέρβα και Τραϊανού, μια καλότυχη εποχή όπου ο καθένας, όπως λέει χαρακτηριστικά, μπορεί όχι μόνο να σκέφτεται ό,τι θέλει, αλλά και να εκφράζει αυτό που σκέφτεται. (1.4: principatum divi Nervae et imperium Traiani... senectuti seposui, rara temporum felicitate ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet.).

Για πρώτη φορά η εξαγγελία αυτή γίνεται στο προοίμιο του *Agr.* (βλ. σ. και σημ. 75) και η σαφέστατη επανάληψή της εδώ καταρρίπτει, νομίζω, την άποψη του G. E. F. Chilver, (*A Historical Commentary on Tacitus' Histories I and II*, Oxford 1979, σ. 23) ότι ο Τ. μπορεί να εξιστορούσε αυτή την περίοδο στα τελευταία και μη διασωθέντα βιβλία των *Historiae*. Ο Syme (*The Political Opinions of Tacitus, Ten Studies in Tacitus*, Oxford 1970, σ. 135) φαίνεται να πιστεύει ότι η περίοδος Τραϊανού δεν προσέφερε στον Τ. ελκυστικό υλικό για την ιδιοσυγκρασία του, άποψη που συμμαρξίζεται και ο Chilver (ό.π.σ. 38). Άλλοι όμως μελετητές φρονούν διαφορετικά. Κατά τον F. Klingner (*Tacitus, Die Antike* 8, 1932, σσ. 151 - 69) ο Τ. δεν άργησε να αντιληφθεί ότι η πολιτική κακοδαιμονία της Ρώμης οφειλόταν στην ίδια τη φύση του καθεστώτος και όχι στα πρόσωπα (πβ. σημ. 70 πιο πάνω). Γ' αυτό ακριβώς και προτιμά να γράψει τους *Annales*, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια καταγγελία του principatus ως θεσμού. (Πβ. H. Bardon, *Les empereurs et les lettres latines*, Paris 1940, σ. 388 κ.ε.). Ο D. Kienast (*Nerva und das Kaisertum Traians, Historia* 17, 1968, σσ. 51 - 71 — βλ. κυρίως σ. 56 κ.ε.) υποστηρίζει με πειστικότητα ότι η υιοθεσία του Τραϊανού από τον Νέρβα ισοδυναμούσε με πραξικόπημα (πβ. και Syme, *GR*, σ. 167), ενώ ο K.H. Waters (*Traianus Domitiani continuator, AJP* 90, 1969, σσ. 385 - 404) πιστεύει ότι η πολιτική του Τραϊανού γενικά ελάχιστα διέφερε από εκείνη του τυραννικού Δομιτιανού. Ο Leeman (*Or.* σ. 344) τέλος, με βάση τους *Annales* 4.33.4, υποστηρίζει ότι ο Τ. εγκατέλειψε το αρχικό του σχέδιο, επειδή φοβήθηκε, όπως ο Πλίνιος (5.8.12, 9.27), τις graves offensae και τη levis gratia που συνεπαγόταν η συγγραφή μιας σύγχρονης ιστορίας⁷⁶.

Ο λόγος που διαλέγει τη συγκεκριμένη περίοδο — στοιχείο *de persona* αλλά σε σχέση με τον τόπο *de materia* — είναι το γεγονός ότι για όλες τις προηγούμενες εποχές έχουν γράψει ήδη πολλοί άλλοι ιστορικοί pari eloquentia ac libertate⁷⁷. Ωστόσο μετά την εγκαθίδρυση της μοναρχίας οι ικανοί συγγραφείς εξαφανίστηκαν (1.1: postquam bellatum apud Actium magna illa ingenia cessere - Πβ. και *Agr.* 1.2, σ.) με αποτέλεσμα η ιστορική αλήθεια ν' αρχίσει να κακοποιείται ποικιλοτρόπως: άλλοτε εξαιτίας της άγνοιας των πολιτικών πραγμάτων, επειδή οι περισσότεροι τα έβλεπαν τώρα σαν κάτι το ξένο που δεν τους αφορούσε μια και δεν συμμετείχαν στη

76. Για τις πολιτικές συνθήκες επί Τραϊανού βλ. επίσης H. Willrich, *Augustus bei Tacitus, Hermes* 62 (1927) 54 - 68, Martin, ό.π. (σημ. 47), σ. 127 και Εμμ. Μικρογιαννάκη, Η απομυθοποίηση του Αυγούστου από τον Τάκιτο, *Αριάδνη* 2 (1984) σσ. 54 και 68. Για άλλους πιθανούς λόγους εγκατάλειψης των αρχικών προθέσεων του Τ. βλ. και W. A. Sroogner, *Taciti Historiarum libri qui supersunt*, London - New York 1891, σ. 9 κ.ε. και Syme, σ. 219 κ.ε., όπου και άλλη σχετική βιβλιογραφία. Πβ. επίσης σημ. 113.

77. Για τον Leeman (*YCS*, σ. 178 κ.ε.) libertas εδώ δεν είναι η πολιτική ελευθερία, αλλά η ελευθερία από εξωτερικές πιερώσεις και προσωπικές προκαταλήψεις. Ο Chilver ό.π. (σ.), σ. 35, είναι όμως πειστικότερος: «Anyway, 'free speech' is the chief thing in his mind».

διαμόρφωσή τους (1.1: *primum inscitia reipublicae ut alienae*)⁷⁸, και άλλοτε εξαιτίας της κολακείας ή του μίσους προς τους κυβερνώντες (1.1: *libidine adsentandi aut rursus odio adversus dominantis*. Πβ. και 2.101.1 κ.ε.). Αλλ' ενώ εύκολα απορρίπτει κανείς τον κόλακα ιστορικό, τον συκοφάντη τον ακούει με προσοχή (πβ. σημ. 63). Και τούτο γιατί η κολακεία, όπως ψυχολογικότερα παρατηρεί ο Τάκιτος, θεωρείται ένδειξη δουλικότητας, ενώ η συκοφαντία περνάει για ανεξαρτησία γνώμης (1.2: *Sed ambitionem scriptoris facile averseris, obtrectatio et livor pronis auribus accipiuntur; quippe adulationi foedum crimen servitutis, malignitati falsa species libertatis inest*)⁷⁹. Εμένα πάντως προσωπικά ο Γάλβας, ο Όθων και ο Βιτέλλιος ούτε με ωφέλησαν ούτε μ' έδλαψαν, ενώ παραδέχομαι πως ο Βεσπασιανός, ο Τίτος και ο Δομιτιανός προώθησαν την εξέλιξη της πολιτικής μου σταδιοδρομίας. Όμως, όποιος ισχυρίζεται ότι υπηρετεί αποκλειστικά την αλήθεια δεν πρέπει να μιλάει για κανέναν ούτε με εύνοια ούτε με μίσος (1.3: *Sed incorruptam fidem professis neque amore quisquam et sine odio dicendus est*)⁸⁰.

Τα δύο επόμενα κεφάλαια του προοιμίου ανήκουν εξολοκλήρου στον τόπο *de materia*, αφού δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία αδρότατη αναφορά στο περιεχόμενο του έργου και ένας ποιοτικός, κατά κάποιον τρόπο, χαρακτηρισμός της συγκεκριμένης εποχής⁸¹. μιας εποχής, θα μας πει ο Τ., γεμάτης καταστροφές παντός είδους: Διαδοχικές δολοφονίες αυτοκρατόρων (Γάλβας, Όθων, Βιτέλλιος και Δομιτιανός), αλλεπάλληλες επαναστάσεις στις επαρχίες, επίμονοι εξωτερικοί πόλεμοι, ολέθριες εμφύλιες συγκρούσεις (Όθων εναντίον Βιτελλίου, Βιτέλλιος εναντίον Βεσπασιανού και Δομιτιανός εναντίον του εξεγεθέντος Σατουρνίνου - σημ. 71). Από την

78. Στην ίδια διαπίστωση, ότι δηλ. η μοναρχία μάρανε το πολιτικό ενδιαφέρον, προβαίνει και ο Δίων Κάσιος (53.19). Αλλά το παραπάνω χωρίο δείχνει επίσης ότι ο Τ. ήθελε τον ιστορικό ενεργό πολιτικό, όπως άλλωστε ήταν οι περισσότεροι Ρωμαίοι ιστοριογράφοι. (Πβ. Syme, *Fond. H.* σ. 188 και Martin, σ. 118 κ.ε.). Την ίδια απαίτηση για τον ολοκληρωμένο ιστορικό είχε και ο Πολύβιος. Πβ. 12.28.3: *Τά τής ιστορίας έξει τότε καλώς, όταν ή οι πραγματικοί τών άνδρων γράφειν έπιχειρήσωσι τās ιστορίας... ή οι γράφειν έπιβαλλόμενοι τήν έξ αυτών τών πραγμάτων έξιν αναγκαίαν ήγήσωνται προς τήν ιστορίαν*. Πβ. και 12.25g.2.

79. Παρ' όλα αυτά, ο ίδιος ο Τ. κάνει χρήση αυτής της δεύτερης κατηγορίας συγγραφέων και φαίνεται να υιοθετεί συχνά, ή τουλάχιστον να μην απορρίπτει ευθέως, φθονερές κατηγορίες και κακόβουλα υπονοούμενα. Πβ. F. R. D. Goodyear, *The Annals of Tacitus*, τόμ. 1, Cambridge 1972, σ. 98: «One can hardly doubt that there is some conflict between T.'s judgement of these writers and his use of them, and also between the rigorous standards he implies in his *prooemia* and those he in fact attains». Ο Reid (ό.π.σ. 196) προχωρούσε ακόμη περισσότερο υποστηρίζοντας ότι είναι χαρακτηριστικό του Τ. ν' αφιερώνει πιο πολύ χώρο «to the comments of the detractors than to those of the eulogists». Πβ. και τις σχετικές κρίσεις του Ναπολέοντα στην Εισαγωγή των *Annales* από τον J. Jackson (Loeb 1931) σ. 236.

80. Πβ. *Ann.* 1.1.3 (*sine ira et studio*), σημ. 27, 28 και σ.

81. Ο Chilver (ό.π.σ. 33) θεωρεί προοίμιο μόνο το πρώτο κεφάλαιο των *Hist.* (πβ. και H. Goelzer, *Tacite. Histoires*, - Budé 1921 - σ. 2), ενώ τα κεφφ. 2 και 3 τα χαρακτηρίζει ως περίληψη του περιεχομένου. Κατά τη γνώμη μου δεν είναι ούτε κανονική περίληψη ούτε μόνο περίληψη. Βλ. και Syme, σ. 146, όπου τα τρία πρώτα κεφφ. των *Hist.* ξεχωρίζονται σαφώς από τα επόμενα οκτώ. Πβ. και σ. παρακάτω. Για μια διεξοδική ανάλυση των παραπάνω κεφφ. βλ. Heubner, ό.π. (σημ. 73) και πβ. M. Fuhrmann, *Das Vierkaiserjahr bei Tacitus. Über den Aufbau der Historien*, Buch I - III, *Philologus* 104 (1960) 250 - 77.

άλλη μεριά εκρήξεις φημιστείων, καταστρεπτικότερες πυρκαγιές, βεδηλώσεις ιερών και οσίων, ανηθικότητα και ξεπεσμός⁸². εξορίες, δολοφονίες και εκδηλώσεις απάνθρωπης σκληρότητας, ιδίως στη Ρώμη, όπου τα πάντα, η ευγενική καταγωγή, τα πλούτη, η αποδοχή αλλά και η άρνηση αξιωμάτων μπορούσαν ν' αποτελέσουν λόγους κατηγορίας⁸³, ενώ η ανταμοιβή που επιφύλασσόταν στην αρετή και την αξία ήταν η βέβαιη εξόντωση. (2.3: *Atrocius in urbe saevitum: nobilitas, opes omissi gestique honores pro crimine et ob virtutes certissimum exitium*). Οι καταδότες οργιάζαν (πβ. σημ. 68), οι δούλοι πρόδιδαν τ' αφεντικά τους, ο τρόμος βασιλέυε παντού. Και όσοι δεν είχαν κανέναν εχθρό καταστρέφονταν από τους φίλους τους (2.3: *Et quibus deerat inimicus per amicos oppressi*. Πβ. και 2.63, περίπτωση Δολαβέλλα).

Όσοσο υπήρξαν και μερικά δείγματα αρετής. (3.1: *Non tamen adeo virtutum sterile saeculum ut non et bona exempla prodiderit*). Μητέρες και σύζυγοι συνοδεύουν τα παιδιά και τους άνδρες τους στην εξορία. Υπάρχουν συγγενείς που συμπαρίστανται σταθερά, ενώ η αφοσίωση ορισμένων δούλων φτάνει στο σημείο ν' αφηφά και αυτά τα βασανιστήρια. Από την άλλη, οι θαρραλέες αυτοκτονίες επιφανών ανδρών ανακαλούν στη μνήμη παρόμοιους ένδοξους θανάτους σε παλαιότερες εποχές⁸⁴. Αυτά είναι όλα κι όλα τα δείγματα αρετής που μπορεί ν' ανακαλύψει ο Τ. σε αυτή την περίοδο⁸⁵. Και κλείνει το προοίμιό του επεκτείνοντας τις πηγές της απαισιοδοξίας του μέχρι τους ουρανοί. Ανάμεσα σε όλα αυτά, παρατηρεί, οι οιωνοί του ουρανού ήταν το ίδιο απαίσιои⁸⁶. Γιατί όλες οι συμφορές και οι θεομηνίες, που έπλητταν τότε τον Ρωμαϊκό λαό, έδειχναν καθαρά ότι οι θεοί δεν ενδιαφέρονταν καθόλου για την σωτηρία μας, παρά μόνο για το πως να μας τιμωρήσουν. (3.2: *adprobatum est non esse curae deis securitatem nostram, esse ultionem*)⁸⁷.

82. Πρωτίστως υπονοούνται η έκρηξη του Βεζουβίου (79 μ.Χ.), οι μοιχείες τεσσάρων Εστιάδων παρθένων (βλ. Σουητ., *Domit.* 8, Πλίνιο 4.11.6 και Δ. Κάσο. 67.3.3) και η μοιχεία του ίδιου του Δομιτιανού με την ανηψιά του (Σουητ., *Domit.* 22).

83. Πβ. Δ. Κάσσιο 67.13.2: ... και Έρέννιον Σενεκίωνα (ἀπέκτεινεν) ὅτι τε οὐδεμίαν ἀρχὴν ἐν πολλῶ δίῳ μετὰ τὴν ταμείαν ἤτήκει. Βλ. και Πλίνιο 3.13.3.

84. Πβ. *Ann.* 6.23, 48, 15.61 - 64, 16.34 - 35 κ.ά. Κατ' ἐξοχὴν ένδοξες πολιτικές αυτοκτονίες θεωρούνταν εκείνες του Δημοσθένη και του νεότερου Κάτωνα.

85. Η ίδια θλιβερή αναλογία χαρακτηρίζει ολόκληρο το ιστορικό του έργου. Όπως παρατηρεί ο Η. J. Rose, *Ιστορία της Λατινικής λογοτεχνίας*, Λονδίνο 1954³ (ελλην. μτφ. Κ. Χ. Γρόλλιου, Αθήνα 1980), τόμ. 2, σ. 132: «οι λιγοστές αναλαμπές που δέχεται ο αναγνώστης από κάποια ευτυχέστερα γεγονότα που συνέβηκαν στη Ρώμη ωχριούν μπροστά στο μελαγχολικό μεγαλείο των πολυάριθμων σκηνών θανάτων και στη συμπτωνκωμένη φρίκη των χωρίων όπου ο ιστορικός αφήνει αποτρόπαια γεγονότα να μιλούν μόνα τους». Πβ. και Reid, σημ. 79 πιο πάνω.

86. Ο Τ. αναφέρεται συχνά σε οιωνούς και θείκιά σημάδια άλλοτε με πίστη, άλλοτε με σκεπτικισμό κι άλλοτε με ειρωνεία ή περιφρόνηση. Βλ. *Hist.* 1.10.3, 18.1, 62.3, 86, 2.12, 50.2, 78, 4.26.2, 5.13, *Ann.* 12.43.1, 64.1, 13.58, 14.12.2 - 4, 32.1, 15.7.2 - 3, 47.1, 74.4. Γιατο θέμα αυτό βλ. F. B. Krauss, *An Interpretation of the Omens, Portents and Prodiges Recorded by Livy, Tacitus and Suetonius* (Dissert. Philadelphia 1930) και πβ. Syme (σσ. 312, 521 κ.ε.) και Laistner, ό.π. (σημ. 7), σ. 115 κ.ε.

87. Πβ. Λουκανό 4.807.9 (*Felix Roma quidem civesque habitura beatos, / si libertatis superis tam cura placeret / quam vindicta placet*) και 7.454 (*mortalia nulli / sunt curata deo, cladis tamen huius habemus / vindictam*). Για τη δυσμένεια των θεών απέναντι στη Ρώμη βλ. επίσης *Hist.*

Στο προοίμιο των *Historiae*, συνεπώς, ο τόπος *de materia* κυριαρχεί καταφανώς. Αλλά παρά την έκτασή του είναι ελλιπής. Ο Τάκιτος δεν θα μας πει γιατί θεωρεί αξιωματιμολογικά τα γεγονότα που πρόκειται να εξιστορήσει. Ο τόπος *de persona* είναι επίσης ελλιπής. Ο συγγραφέας αναφέρει τους λόγους για τους οποίους επέλεξε τη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά δεν μας λέει τι τον έκανε ν' ασχοληθεί με την ιστοριογραφία γενικά. Και αυτό δεν θα μας το πει ούτε στους *Annales*. Μόνο στο προοίμιο του *Agricola* μπορούμε, κατά τη γνώμη μου, ν' ανιχνεύσουμε μιαν απάντηση στο ερώτημα αυτό. Ο Τάκιτος φαίνεται πως ντρέπεται κατά βάθος για το γεγονός ότι η πολιτική του σταδιοδρομία έφτασε σχεδόν στο αποκορύφωμά της επί Δομιτιανού. Μια πετυχημένη καριέρα, εξαγορασμένη όμως με δουλικά υποταγή. (Βλ. σ. κ.ε. και σημ. 69). Αλλά τώρα αρχίζει επιτέλους να πνέει κάποιος άνεμος ελευθερίας· ο Νέρβας συμβιβάζει τα ασυμβίβαστα, principatum ac libertatem (σ.). Η αντίθεση με τη στυγνή τρομοκρατία του Δομιτιανού και τα δεκαπέντε χρόνια ταπεινωτικής σιωπής μεγεθύνεται. Και είναι αυτή ακριβώς η ζωντανή αντίθεση, οι προσωπικές τύψεις και το μίσος για το παρελθόν από τη μια, το αίσθημα της λύτρωσης και η ελπίδα για το μέλλον από την άλλη, αυτό που παρακινεί τον Τάκιτο ν' ασχοληθεί με την ιστοριογραφία. Η με τα μελανότερα χρώματα περιγραφή της πρότερης δουλείας (σ.), την οποία αποδέχθηκε αδιαμαρτύρητα, δεν λειτουργεί μόνο ως ψυχολογική εκτόνωση, αλλά του προσφέρει και τη λύτρωση της αυτοκαταδίκης⁸⁸. Από την άλλη, με την ευνοϊκή ασφαλώς μαρτυρία του για την καινούργια εποχή, σχέδιο όμως που δεν πραγματοποιήθηκε τελικά (βλ. σ.), θα είχε την ευκαιρία να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του προς τους υπαίτιους αυτής της λυτρωτικής εκτόνωσης.

Τέλος, όσον αφορά τους *Annales*, το καθαυτό προοίμιο τους είναι δραχμάτα· ένα και μοναδικό κεφάλαιο⁸⁹. Μέσα σε δέκα μόνο γραμμές ο Τάκιτος διατρέπει επιγραμματικά τους σπουδαιότερους Ρωμαϊκούς πολιτειακούς θεσμούς μέχρι την εγκαθίδρυση της μοναρχίας, για να καταλήξει στη διαπίστωση ότι ο Οκταδιανός, επωφελούμενος τελικά από την κόπωση ενός κόσμου εξαντλημένου από τους εμφύλιους πολέμους, συγκέντρωσε όλη την εξουσία στο πρόσωπό του και έγινε αυτοκράτορας με τον τίτλο princeps⁹⁰. Οι παλιές τώρα δόξες και συμφορές του Ρωμαϊκού

2.38.2, 3.72.1, 4.26.2, *Ann.* 1.39.6, 4.1.3, 16.13.1, 16.3. Για την αδιαφορία τους γενικά: *Ann.* 6.22, 16, 33.1. Εντούτοις, στις *Hist.* 4.78.2 οι θεοί παρουσιάζονται ευμενείς και αναγνωρίζεται ότι οι Ρωμαίοι νίκησαν τους εχθρούς τους nec sine ope divina. Αλλά και πάλι υπάρχει απόσταση, όπως ορθά σημειώνει ο Chilver (ό.π.σ. 45), από την παραδοσιακή άποψη ότι οι θεοί είναι μόνιμοι προστάτες της Ρώμης. Πβ. Κικέρ. *Har. resp.* 19: Quis est tam vaecors qui... cum deos esse intellexerit, non intelligat eorum numine hoc tantum imperium esse natum et auctum et retentum?

88. Πβ. Ogilvie, *RLS*, σ. 251. Ο Syme (σ. 14), αντίθετα, πιστεύει (*GR*, σσ. 163 - 4) ότι ο Τ. στράφηκε προς την ιστοριογραφία για να υπερασπιστεί τον εαυτό του, επικρίνοντας τη θεαματική, αλλά χωρίς νόημα αντιπολιτευση ορισμένων στωικών και δείχνοντας με την εγκωμιαστική διογραφία του πεθερού του ότι οι σπουδαίοι άνδρες μπορούν να ζήσουν αξιοπρεπώς και να διαπρέψουν κάτω από οποιοδήποτε καθεστώς. Βλ. σ. παραπάνω. Για τη στωική αντιπολιτευση βλ. σημ. 65 και πβ. Og. - Rich. σ. 297.

89. Βλ. και P. Wullemieur *Tacite Annales* (Budé 1974), σ. 2, Syme, σσ. 304 και 520, E. Köstermann, *Tacitus Annalen I*, Heidelberg 1963 και Leeman, *YCS*, σ. 186. Αλλά βλ. και σ. παρακάτω.

90. Όπως λέει και ο Δίων Κάσιος (53.19.1), μετά το Άκτιο «παντάσιν αδύνατον ἦν δημοκρατουμένους αὐτοὺς Ρωμαίους σωθῆναι».

λαού έχουν ήδη εξιστορηθεί από λαμπρούς συγγραφείς (1.2: Sed veteris populi Romani prospera vel adversa claris scriptoribus memorata sunt)⁹¹, ενώ δεν έλλειψαν τα αξιόλογα πνεύματα που έγραψαν και για την περίοδο του Αυγούστου, πριν εξαναγκαστούν να τα παρατήσουν εξαιτίας του κλίματος της ολοένα αυξανόμενης κολακείας (temporibusque Augusti dicendis non defuere decora ingenia, donec gliscente adulatione detererentur)⁹². Οι ιστορίες όμως των διαδόχων του Αυγούστου είναι παραποιημένες, είτε εξαιτίας του φόβου, αν γράφτηκαν όσο οι αυτοκράτορες ζούσαν, είτε εξαιτίας του μίσους, αν γράφτηκαν μετά τον θάνατό τους (1.2: Tiberii Gaique et Claudii ac Neronis res florentibus ipsis ob metum falsae, postquam occiderant recentibus odiis compositae sunt)⁹³. Πρόθεσή μου, επομένως, είναι να πραγματευτώ αυτήν ακριβώς την εποχή αρχίζοντας από τα τελευταία χρόνια της περιόδου του Αυγούστου. Η εξιστόρησή μου θα είναι αμερόληπτη, γιατί δεν έχω λόγους να δείξω οργή ή εύνοια για κανέναν (1.3: ... sine ira et studio, quorum causas procul habeo)⁹⁴.

Ορισμένοι όμως μελετητές (Furieux, ό.π.σ. 177, - Mendell, ό.π.σ. 116, Goodyear, ό.π. - σμ. 79, σ. 88) θεωρούν προοίμιο όχι μόνο το πρώτο αλλά και τα τρία επόμενα κεφάλαια, τα οποία είναι μεν εισαγωγικά στους *Annales*, αλλά δύσκολα, νομίζω, μπορούν να συμπεριληφθούν στο προοίμιο, γιατί περιέχουν αφενός καθαρά ιστορικό υλικό (συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Οκταβιανός έγινε βασιμιαία απόλυτος μονάρχης, τρόποι με τους οποίους εδραίωσε την εξουσία του κτλ.) και αφετέρου καμιά δήλωση του συγγραφέα σχετικά με τους σκοπούς του, μέθοδο κτλ. Ουσιαστικά τα κεφ. 2 - 4 των *Annales* έχουν την ίδια ακριβώς λειτουργία που έχουν στις *Historiae* τα κεφ. 1.4 - 11, για τα οποία ο ίδιος ο T. λέει ότι, πριν

91. Π6. *Hist.* 1.1.1: Nam post conditam urbem... prioris aevi annos multi auctores rettulerunt, dum res populi Romani memorabantur, pari eloquentia ac libertate, (σ.). Για τη στίξη με κόμμα μετά το memorabantur, βλ. P. Willeumier, Une virgule chez Tacite, *RÉL* bis 1947 (Mélanges Marcel Durry) 355 - 58 και Büchner, σμ. 73.

92. Η αντίφαση με τις *Hist.* (προηγ. σμ.), όπου αξιόλογοι συγγραφείς παύουν να υπάρχουν μετά την εγκαθίδρυση της μοναρχίας, είναι μόνο φαινομενική, γιατί η εξαφάνισή τους υπήρξε ασφαλώς θαυμαία, όπως δηλώνει και το χωρίο των *Ann.* (Π6. Goodyear, ό.π.σ. 95). Ο H. Furieux (*The Annals of Tacitus*, τόμ. 1, Oxford 1896²) παρατηρεί σχετικά (σ. 180) ότι πιθανόν αυτός ο λόγος, η gliscens adulatio, υποχρέωσε και τον Λίδιο να τεματίσει την ιστορία του στο 9 π.Χ. Π6. και Goodyear, σ. 97 και σμ. 2 εκεί.

93. Π6. και Ιώσηπο, *Ιουδ. αρχ.* 20.154. Αλλά η ιστορική παραποίηση μπορεί να έχει και άλλες αιτίες, όπως την κολακεία, την εύνοια ή την άγνοια. Βλ. *Hist.* 1.1.1 (σ. και σμ. 78).

94. Π6. *Hist.* 1.1.3 (σ. και σμ. 80). Παρ' όλα αυτά, ο K. Wellesley (*Cornelius Tacitus, The Histories book III*, Sydney) 1972, σ. 12) σημειώνει: «It remains true that he hates and (more rarely) admires with a vigour and persuasiveness which outstrip his zeal for truth». Και όπως εύστοχα παρατηρεί ο Goodyear (ό.π.σ. 101), η επιθυμία για αμεροληψία δεν ήταν αρκετή «and there proved to be causes of bias more insidious than those which T. has in mind». Για μια μάλλον οξεία κριτική της υποτιθέμενης αντικειμενικότητας και γενικότερα της ιστορικής αυθεντίας του T. βλ. Reid, ό.π. (σμ. 58), σ. 191 κ.ε., Laistner, ό.π.σ. 123 κ.ε. και K. Wellesley, Can you trust Tacitus?, *Gr. and R.* 1 (1954) 13-33. Συμπαθέστεροι απέναντί του οι J. Vogt, Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers, *Würzburger Studien zur Altertumwissenschaft*, 9 (1936) 1 - 20, Martin ό.π. (σμ. 47), σ. 118 και ιδίως Benario, ό.π. (σμ. 70), σ. 148 κ.ε. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης A. Dihle, Sine ira et studio, *Rh. Mus.* 114 (1971) 27 - 43.

αρχίσει την κυρίως ιστορία του, πρέπει να πει μερικά πράγματα για την κατάσταση στην πόλη και τις επαρχίες, καθώς και για τις διαθέσεις του στρατού και τους παράγοντες ισχύος και αδυναμίας σε ολόκληρο τον κόσμο, ώστε να μπορεί να κατανοεί κανείς όχι μόνο τα επεισόδια και τα αποτελέσματα των γεγονότων, που μπορεί να είναι και συμπτωματικά, αλλ' επίσης και τις αιτίες τους (*Hist.* 1.4.1. Πβ. και σ.). Για ανάλυση αυτών των κεφαλαίων βλ. Fabia (σημ. 73) και E. Köstermann, *Das Rückblick Tacitus Hist. 1.4. - 11, Historia* 5 (1956) 213 - 17. Ο Köstermann συζητά επίσης διεξοδικά και τα πρώτα δεκαπέντε κεφάλαια των *Annales* (*Der Eingang der Annales des Tacitus, Historia* 10, 1961, σσ. 330 - 55), ενώ ο Ute Schillinger - Häfele (*Zum Annalenproömium des Tacitus, Hermes* 94, 1966, σσ. 496 - 500) εξετάζει ως προοίμιο το πρώτο μόνο κεφάλαιο. Πβ. και W. Wimmel, *Roms Schicksal im Eingang der taciteischen Annales, Antike und Abendland* 10 (1961) 35 - 52.

Παρά τη συντομία του το προοίμιο των *Annales* περιέχει κανονικά όλους τους γνωστούς τόπους, εκτός βέβαια από τον τόπο *de historia*, ο οποίος λείπει, όπως είδαμε, από όλα τα προοίμια του Τακίτου. Ο τόπος *de persona*, εξάλλου, συνδυάζεται και εδώ με τον τόπο *de materia* (βλ. και Λίδιο, σ.). Ο Τάκιτος θα γράψει την ιστορία των διαδόχων του Αυγούστου, επειδή οι υπάρχουσες ιστορίες αυτής της περιόδου παραποιούν την πραγματικότητα εξαιτίας του φόβου, της κολακείας ή του μίσους που κυριεύαν τους συγγραφείς τους, συναισθήματα από τα οποία ο ίδιος ο Τάκιτος δηλώνει πως είναι απαλλαγμένος (σ. και σημ. 94). Τέλος ο τόπος *de materia* είναι μεν σαφής αλλ' όχι πλήρης, αφού ο Τάκιτος παραλείπει ξανά να επισημάνει την όποια αξία ή χρησιμότητα που θα έχει για τους μεταγενεστέρους η ιστορική γνώση της συγκεκριμένης περιόδου.

Η παντελής απουσία του τόπου *de historia*, και συνεπώς του εγκωμίου της ιστορίας, από τα προοίμια του Τ. μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι ο Τ. δεν έτρεφε και ιδιαίτερη εκτίμηση για το περιεχόμενο της ιστορίας που έγραφε. Στους *Ann.* 4.32.2 αίφνης διαπιστώνει με έκδηλη απογοήτευση ότι, σε σύγκριση με το πλούσιο και ποικίλο περιεχόμενο παλαιότερων ιστορικών έργων, το δικό του, λόγω της θεματικής του μονοτονίας είναι ένας άχαρος μόχθος σ' έναν περιορισμένο χώρο (*nobis in arto et inglorius labor*. Πβ. και 4.33.4)⁹⁵. Από την άλλη όμως πιστεύει ότι τα φαινομενικά ασήμαντα περιστατικά που αναφέρει είναι χρήσιμα για τον μελετητή, μια και συχνά αποτελούν τις αφορμές σπουδαιότερων γεγονότων. (4.32.2: *Non tamen sine usu fuerit introspicere illa primo aspectu levia, ex quis magnarum saepe rerum motus oriuntur*. Πβ. Λίδιο 27.9.1 και Αριστοτέλη, *Πολιτικά* 1303b18 κ.ε.). Και λίγο παρακάτω θα επαναλάβει πως όσα γράφει έχουν τη χρησιμότητά τους, μολονότι δεν προσφέρουν παρά ελάχιστη τέρψη. (4.33.2 - 3: *haec conquiri tradique in rem fuerit... Ceterum ut profutura, ita minimum oblectationis adferunt*.

95. Ή, όπως μου επισημαίνει ο Κ. Μπουραζέλης, η απουσία αυτή μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι με τον Τ. δρισκόμαστε ήδη σε μια προχωρημένη φάση της αρχαίας ιστοριογραφίας, όπου οι συγγραφείς δεν αισθάνονταν πλέον την ανάγκη, ή τη συμβατική υποχρέωση, να εγκωμιάσουν την ιστορία. Δυστυχώς τα περισσότερα προοίμια ιστορικών έργων του 2^{ου} και 3^{ου} αιώνα μ.Χ. έχουν χαθεί, αλλά η παρατήρηση του Μπουραζέλη δρίσκει ίσως κάποια επιβεβαίωση από το ότι ο έπαινος της ιστορίας λείπει από το προοίμιο όχι μόνο του Φλώρου, αλλά και του Αππιανού και του Ηρωδιανού. Πβ. και σ. πιο πάνω.

Π6. Θουκυδ. 1.22.4 και βλ. επίσης *Ann.* 3.65.1, σ. 11).

Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα: Από τους τρεις βασικούς προοιμιακούς τύπους αυτός που υποεκπροσωπείται στους τρεις μεγάλους Ρωμαίους ιστορικούς είναι ο τύπος *de historia*. Το εγκώμιο της ιστορίας υπάρχει ουσιαστικά μόνο στον Λίβιο, ενώ η αξία και χρησιμότητά της αναγνωρίζεται και στο *BJ* του Σαλλουστίου. Ο ίδιος τύπος απαντά και στο *BC*, αλλ' εκεί γίνεται λόγος κυρίως για τις δυσκολίες που παρουσιάζει η συγγραφή ενός ιστορικού έργου.

Ο τύπος *de persona* παρουσιάζει τις εξής διαφοροποιήσεις: Ο Σαλλούστιος αναφέρει τους λόγους που τον οδήγησαν στην ιστοριογραφία και οι λόγοι αυτοί συμπυκνώνονται στη μεγάλη του απογοήτευση από τη διαφθορά της τρέχουσας πολιτικής κατάστασης⁹⁶. Επιπλέον η ιστοριογραφία είναι μια πνευματική ενασχόληση και ως τέτοια προσφέρεται για την καλλιέργεια της *virtus animi*, που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα και μπορεί να του εξασφαλίσει τη δόξα και την αθανασία (βλ. σ. και σημ. 30). Στον Λίβιο ο ίδιος τύπος είναι μάλλον υπαινεκτικός. Ο Λίβιος φαίνεται να λέει ότι καταπιάνεται με την ιστορία για να συμβάλει και αυτός στη διαίωση των επιτευγμάτων του σπουδαίου λαού του. Δευτερευόντως, επειδή η ενασχόληση με την παλαιότερη ιστορία της Ρώμης του αποσπά προσωρινά την προσοχή από τα θλιβερά γεγονότα της δικής του εποχής⁹⁷. Ο Τάκιτος, τέλος, στρέφεται προς την ιστοριογραφία από τη μια για να τιμήσει τον πεθερό του και να εκπνευστεί ψυχολογικά καταγγέλλοντας ένα καθεστώς στυγνής τρομοκρατίας, και από την άλλη για να λυτρωθεί από τις τύψεις εξαιτίας της προσωπικής του ευδοκίμησης μέσα σε αυτό ακριβώς το καθεστώς⁹⁸. Με άλλα λόγια ο Σαλλούστιος γίνεται ιστορικός για να κερδίσει τη διάκριση και την αθανασία που κατάλαβε πως του αρνιόταν η πολιτική δραστηριότητα: ο Λίβιος γράφει από φιλοπατρία και ο Τάκιτος από ψυχολογική ανάγκη. Το άλλο στοιχείο του τύπου *de persona*, δηλαδή η υπόσχεση για ειλικρινή και αμερόληπτη εξιστόρηση, υπάρχει με μικρές παραλλαγές και στους τρεις ιστορικούς.

Όσον αφορά τον τύπο *de materia* έχουμε να κάνουμε τις ακόλουθες επισημάνσεις: Ο Σαλλούστιος εξηγεί τους λόγους για τους οποίους θεωρεί σημαντικά τα θέματα των μονογραφιών του. Το ίδιο και ο Λίβιος, αφού προτίθεται να εξιστορήσει τα επιτεύγματα του σπουδαιότερου, όπως λέει, λαού στον κόσμο. Ο Λίβιος επισημαίνει επιπλέον τον μόχθο που συνεπάγεται η συγγραφή μιας τέτοιας ιστορίας καθώς και τα σημεία όπου σκοπεύει να δώσει μεγαλύτερη έμφαση και σημασία. Στον Τάκιτο, τέλος, ο τύπος *de materia* αφενός μεν είναι διαποτισμένος από τα προσωπικά συναισθήματα του συγγραφέα για το θέμα, ή τη συγκεκριμένη περίοδο που πρόκειται να εξιστορήσει, αφετέρου δε χαρακτηρίζεται από την απουσία οποιουδήποτε λόγου για την αξία, τη σημασία ή τη χρησιμότητα του συγκεκριμένου έργου⁹⁹.

96. Π6. Syme, σ. 302: «In the writing of history Sallust discovered solace for disappointment».

97. Αυτό που λέει ο Syme για τον Σαλλούστιο (προηγ. σημ.) ισχύει ως ένα βαθμό και για τον Λίβιο.

98. Βλ. σσ. , σημ. 69 και π6. Grant, ό.π. (σ. 10), σσ. 105 - 6.

99. Βλ. Grant, 107: «What was the purpose of Tacitus? ...What Tacitus wanted is not so easy to say; it remains something of a mystery. Probably Tacitus did not quite know himself». Αλλά βλ. και σ.

Πέρα από τους γνωστούς τύπους τα προοίμια του Σαλλουστίου, που είναι και ιδιαίτερα εκτενή, περιέχουν, σχεδόν κατά το ήμισυ, ορισμένες γενικές και κοινότητες φιλοσοφικές παρατηρήσεις ηθικού κυρίως περιεχομένου και με εμφανή διδακτική διάθεση. Παρόμοια ηθικολογία υπάρχει και στο προοίμιο του Λιβίου, μόνο που εδώ είναι περισσότερο συγκεκριμένη και συνάπτεται με τα αίτια της παρακμής της Ρώμης. Συμφωνώντας με τον Σαλλούστιο, ο Λίβιος αποδίδει αυτή την παρακμή στη διαφθορά του Ρωμαϊκού χαρακτήρα εξαιτίας του υπερβολικού πλούτου και του συνακόλουθου τρυφηλού και ηδονικού βίου¹⁰⁰.

Για τον Σαλλούστιο όμως η παρακμή και η ηθική κατάπτωση αρχίζουν μετά την καταστροφή της Καρχηδόνας και την εξαφάνιση του αντίπαλου δέους (πβ. *Hist.* 1.11.4M: *Optimis autem moribus et maxima concordia egit inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense*. Βλ. και 1.12M και πβ. *BC* 10.1), ενώ ο Λίβιος τοποθετεί την έναρξη τους νωρίτερα, συγκεκριμένα το 187 π.Χ., και την αποδίδει στην ολέθρια επίδραση της Ανατολής (βλ. 39.6.7). Στην Ανατολή επέδριπτε την ευθύνη και ο Πολύβιος, αλλά μέσω της Μακεδονικής κατάκτησης το 168 π.Χ. (βλ. 31.25.3 κ.ε. και πβ. Διόδωρο 31.26), ενώ ο Καλπούρσιος Πίσων τοποθετούσε την έναρξη της παρακμής ακόμη αργότερα, το 154 π.Χ. (βλ. Πλίνιο, *Nat. hist.* 17.244).

Στις *Historiae* και τους *Annales* του Τακίτου δεν υπάρχει τίποτε αξιοσημείωτο, πέρα από το σύνθηες προοιμιακό υλικό, αλλά στον *Agricola*, το προοίμιο του οποίου μπορεί, από ορισμένες απόψεις, να διαβάζεται και σαν εισαγωγή σε ολόκληρο το ιστορικό του έργο¹⁰¹, έχουμε ένα δριμύ όσο και σαρκαστικό «κατηγορώ» εναντίον της καταπίεσης και της τρομοκρατίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, οι οποίοι νόμιζαν ότι μπορούσαν να πνίξουν την αλήθεια με τη φυσική εξόντωση, τις εξορίες ή την καταστροφή των βιβλίων των φιλοσόφων (βλ. σημ. 65).

Είναι γνωστό ότι ο Λίβιος αντιπαθούσε τη συγγραφική τεχντροπία του Σαλλουστίου¹⁰² και ότι ο Τάκιτος εκτιμούσε όχι μόνο το ήθος, αλλά και το ταλέντο του Λιβίου¹⁰³, μολονότι, λόγω ιδιοσυγκρασίας, θαύμαζε περισσότερο και εμμείτο ενσυνείδητα το ύφος του Σαλλουστίου¹⁰⁴. Όμως, παρά τις πολλές και εντυπωσια-

100. Βλ. *BJ* 4.7 (σ.) και Λίβιο, *praef.*, 11 - 12 (σ.). Πβ. επίσης Τάκιτο, *Hist.* 2.38.1 κ.ε. και Γιουθενάλη 6.294 - 5: «Nullum crimen abest facinusque libidinis ex quo / paupertas Romana perit».

101. Βλ. Leeman, *YCS* (σημ. 55), σ. 207: «The prologue (του *Agricola* ενν.) is... in a way a prologue of the announced historical *œuvre* of Tacitus, an introduction of the historian himself. (Πβ. και σ. 205). Πβ. επίσης H. M. Stephenson, *Tacitus Agricola and Germania*, Cambridge 1894, σ. XIII και Klingner, *ό.π.* (σ.), σ. 159. Εντούτοις τόσο ο Furneaux (σημ. 59), σ. XXI σημ. 3, όσο και ο Syme (σ. 129) φαίνεται να διαφωνούν με αυτή την άποψη.

102. Πβ. Syme, 138 και του ιδίου, *Sallust*, 290. Πβ. επίσης Σενέκα *πρεσβ.*, *Contr.* 9.1.14 και σημ. 42 πιο πάνω. Παρ' όλα αυτά η επίδραση του Σαλλουστίου στον Λίβιο, ιδιαίτερα στον πρόλογο του τελευταίου, είναι μεγάλη. Πβ. Leeman *Hic* (σημ. 38), σ. 29 και Ogilvie, *RLS*, σ. 97.

103. Βλ. *Ann.* 4.34.3 (Titus Livius, eloquentiae ac fidei praeclarus in primis) 1.1.3 (decora ingenia), *Hist.* 1.1.1., *Agr.* 10.3. Για την εμφάνιση (επίδραση;) κάποιων στοιχείων της τεχντροπίας του Λιβίου στον Τάκιτο βλ. Syme, σσ. 200 - 1, 350, 685, Martin, σσ. 126 - 7, Goodyear, σ. 31 και σημ. 2, Og. - Rich. σσ. 25 - 7 και Leeman *Or.* (σημ. 52), σσ. 348, 352 κ.ε.

104. Βλ. *Ann.* 3.30.1: C. Sallustius, rerum Romanarum florentissimus auctor. και πβ. Syme, σσ. 149 (To that great exemplar (Sallust) Tacitus is heavily indebted for structures, episodes and portraits), 196 - 99, 353 - 56. Πβ. επίσης Leeman, *Or.*, σσ. 348 κ.ε., 355 κ.ε. και Dorey (σημ. 59), σσ.

κές διαφορές ανάμεσα στον Σαλλούστιο και τον Λίβιο και παρά το γεγονός ότι ο μμητής του Σαλλουστίου Τάκιτος απέχει από το πρότυπό του σχεδόν ενάμιση αιώνα, στα προοίμια των τριών ιστορικών μπορούμε να διακρίνουμε έναν σημαντικό κοινό παρονομαστή¹⁰⁵. Εννοώ την απαισιοδοξία τους για τα πολιτικά πράγματα και την ηθική κατάπτωση της εποχής τους. Ο Σαλλούστιος είναι σαφής και κατηγορηματικός, ανεξάρτητα από την όποια ασυνέπεια του καταλογίζει κανείς ανάμεσα στη ζωή του και τα ηθικά του κηρύγματα¹⁰⁶. Μολονότι αναγνωρίζει ότι είναι πολύ πιο σημαντικό να υπηρετεί κανείς την πατρίδα του με έργα παρά με λόγια, εγκαταλείπει την πολιτική εξαιτίας της μεγάλης διαφθοράς και αναξιοκρατίας που διαπιστώνει (βλ. *BC* 3.3 - 5, *BJ* 3 - 4.4, 4.4 - 8, σσ. παραπάνω). Στον σύντομο πρόλόγο του ο Λίβιος θ' αφήσει να φανεί η γνώμη του για τους σύγχρονους Ρωμαίους σε τέσσερα διαφορετικά σημεία. Πρώτον με τη θλιβερή διαπίστωση ότι στην εποχή του ένας πανίσχυρος λαός χρησιμοποιεί τη δύναμή του για να καταστρέψει τον ίδιο του τον εαυτό (praef. 4, σ. και σημ. 44): αυτή η διαπίστωση, άλλωστε, είναι που τον κάνει να ενδιατρίβει με μεγαλύτερη ευχαρίστηση στο ένδοξο παρελθόν, γιατί έτσι — το δεύτερο σημείο — αποσπάται ο νους του από τις δυσάρεστες καταστάσεις του παρόντος (praef. 5, σ.)¹⁰⁷. Τρίτον εκεί που συνδέει άμεσα τη βαθμιαία απομάκρυνση από τις αρχαίες παραδόσεις με την ηθική παρακμή του καιρού του, όταν «*neq vitia nostra nec remedia pati possumus*» (praef. , σ. 9) και τέταρτον εκεί που παρατηρεί ότι ο πλούτος προκάλεσε την απληστία και οι υπερβολικές απολαύσεις αύξησαν τον πόθο για την ικανοποίησή τους ως το σημείο όχι μόνο της αυτοκαταστροφής, αλλά και της συγκαταστροφής των πάντων (Praef. 12, σ. Πβ. και Σαλλούστιο *BC* 10 - 13). Τέλος, η απαισιοδοξία του Τακίτου, η οποία τροφοδοτείται κυρίως από τη δεκαπενταετή τυραννία του Δομιτιανού¹⁰⁸, είναι τόσο εμφανής σε όλα του τα προοίμια, ώστε να μη χρειάζεται να γίνει και εδώ ιδιαίτερος λόγος. Να τονίσουμε ξανά ότι αυτή η απαισιοδοξία για το παρόν ήταν, όπως είδαμε, και για τους τρεις ένα από τα κίνητρα της στροφής τους προς την ιστοριογραφία, αλλά να επισημάνουμε και μια κάπως απροσδόκητη διαφοροποίηση. Ενώ η απογοήτευση αναγκάζει τον Σαλλούστιο ν' αποσυρθεί οριστικά από την πολιτική και οι μελαγχολικές διαπιστώσεις του Λιβίου τον κάνουν να επιζητά τη διαφυγή από το παρόν μέσω της προβολής και εξύμνησης του παρελθόντος¹⁰⁹, ο βαρύς πεσσιμισμός του

8 - 9, αν και οι ομοιότητες που επισημαίνει ο τελευταίος ανάμεσα στον *Agricola* και το *BC* τείνουν να επισκιάζουν το γεγονός ότι οι διαφορές των δύο μονογραφιών είναι πολύ περισσότερες. Βλ. και Martin, ό.π.σ. 125 κ.ε.

105. Για μια σύντομη σύγκριση των προοιμίων του Σαλλουστίου με εκείνα των Θουκυδίδη, Λιβίου και Τακίτου βλ. Tiffou (σημ. 6), σ. 27 κ.ε.

106. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Syme, ενώ αρχικά φαίνεται να υιοθετεί τις κατηγορίες της παράδοσης για την ανηθικότητα του Σαλλουστίου (*Tacitus*, σσ. 135, 138), αργότερα, στο *βιβλίο του για τον Σαλλούστιο* (*Sallust*, σσ. 269 κ.ε., 278 κ.ε.), διαπιστώνει σωστά ότι η αξιοπιστία τους είναι πολύ αμφίβολη.

107. 'Όπως σωστά παρατηρεί ο Ogilvie (σημ. 4) σ. 26, «Livy's distaste for his own times could not be more strongly stated». Αλλά την απογοήτευσή του για το παρόν ο Λίβιος την εκφράζει και σε άλλα σημεία του έργου του. Βλ. π.χ. 3.20.5, 4.9.12, 23.4.2. Για τον έκδηλο πεσσιμισμό του προλόγου του βλ. ακόμη Walsh (σημ. 47), σ. 6 και πβ. Duff, σημ. 109 παρακάτω.

108. Πβ. K. Büchner, *Römische Literaturgeschichte*, Stuttgart 1957, σ. 462.

109. Πβ. J. W. Duff, *A Literary History of Rome*, London 1953³(1909), τόμ. 1, σ. 482: «Pessimism of the

Τακίτου φαίνεται να μετριάζεται από τα ελπιδοφόρα σημάδια της διοίκησης του Νέρβα και του Τραϊανού. Το 98 που δημοσιεύει τον *Agricola* μιλάει για την καθημερινή αύξηση της *felicitas temporum* και για τα αγαθά της τότε εποχής, την οποία μάλιστα σκοπεύει και να εξιστορήσει¹¹⁰. Στις *Historiae*, που δημοσιεύονται σχεδόν οκτώ χρόνια αργότερα, επαναλαμβάνει την πρόθεσή του να γράψει γι' αυτή την *gara temporum felicitas*, αλλ' αντί για την ιστορία του Νέρβα και του Τραϊανού μας παρουσιάζει γύρω στο 116 τους *Annales*¹¹¹, δηλαδή την ιστορία των διαδόχων του Αυγούστου, η οποία διαπνέεται από μια σχεδόν νοσηρά απαισιόδοξη διάθεση¹¹². Θα ήταν, πράγματι, πολύ ενδιαφέρον να γνωρίζαμε αν η προφανής αλλαγή στα σχέδια του Τακίτου οφείλεται σε λόγους τεχνικούς (Syme, *Chilver*, σ. 110 πάνω), βιολογικούς (τον πρόλαβε ο θάνατος), ή — όπερ και πιθανότερον — στη βαθύτερη γνωριμία του με το νέο καθεστώς¹¹³.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

---

stic regarding contemporary society and less prophetic than Virgil of the imperial destiny, Livy had given his heart to earlier times». Πβ. και σημ. 47.

110. *Agr.* 3.1: ... et quamquam primo statim beatissimi saeculi ortu Nerva..., 3.3: non tamen pigebit... ac testimonium praesentium bonorum composuisse, 44.5: (ei (*Agricolae*) non licuit) durare in hanc beatissimi saeculi lucem ac principem Traianum videre. Πβ. Πλίνιο, 10.12.2, 58.7.

111. Για τις χρονολογίες σύνθεσης και δημοσίευσης των *Historiae* και των *Annales* βλ. Syme, σσ. 118 - 19, 471 - 73.

112. Πβ. G. A. Davies, *Tacitus Histories I*, Cambridge 1914 (1896), σ. XI: «The melancholy of the author's views of life deepens in the later work (στους *Annales* ενν.) almost to morbidity».

113. Κατά τη γνώμη μου, η πρόθεση του Τ. να γράψει ξεχωριστή ιστορία για την περίοδο του Αυγούστου, πρόθεση που ανακοινώνεται στους *Annales* 3.24.4 (*cetera illius aetatis memorabo, si effectis in quae tetendi plures ad curas vitam produxero*), δηλαδή μετά το 116, αποτελεί σημαντική ένδειξη ότι είχε εγκαταλείψει προ πολλού το αρχικό του σχέδιο ν' ασχοληθεί με τον Νέρβα και τον Τραϊανό. Πβ. Laistner, σ. 118, και R. Reitzenstein, (*Tacitus und sein Werk, Neue Wege zur Antike*, 4, (1926), σσ. 1 - 32), ο οποίος βλέπει ότι η στάση του Τ. απέναντι στη μοναρχία γίνεται από το ένα ιστορικό έργο στο άλλο ολοένα και περισσότερο εχθρική. Αντίθετα ο Ilse Zechner (*Hat Tacitus seine politische Überzeugung geändert? WS 54, 1936*, σσ. 100 - 17) υποστηρίζει ότι ο Τ. σε όλα του τα έργα, από τον *Dialogus* μέχρι τους *Annales*, υπήρξε απόλυτα συνεπής και σταθερός στις πολιτικές του πεποιθήσεις. Βλ. επίσης σ. 110 και σημ. 70.

Comparative Remarks on the Prologues of Roman Historians SUMMARY

This article discusses the proems of Sallust, Livy and Tacitus in an attempt to reach some conclusions from the way each of these historians makes use of the chief conventional *topoi* of historical prologues. We find that the least employed *topos* is that of *de historia*.

A straight eulogy of history is actually present only in Livy, while Sallust simply acknowledges the value of history in the *BJ*. In the *BC* the same *topos* manifests itself in the form of the difficulties, which writing history involves. From the proems of Tacitus the *topos de historia* is completely absent. Regarding the *topos de persona* we can make the following distinctions: Sallust resorts to historiography out of disappointment at the corrupted political situation of his day and — at the same time — in order to practise his *virtus animi* and gain the *gloria*, which he could not attain by his political activity. Livy becomes a historian out of patriotic reasons; he admires the achievements of the Roman people and wants to immortalize them through his history. Finally, Tacitus turns to history out of psychological need. In the case of the *Agricola* he may only wish to honour his father-in-law, but in the *Histories* and the *Annales* the way he denounces the intrigues, the violence and the terror of the *principatus* show that he felt guilty, as it were, for his personal success in such an arbitrary regime.

As for the *topos de materia*, Sallust and Livy explain why they deem the contents of their historical works important and useful for posterity, whereas in Tacitus the same *topos* is characterized, on the one hand, by the author's strong emotional involvement in the subject or the period he is about to write and, on the other, by the absence of any reason for the significance, value or usefulness of his history.

Yet, despite their many and impressive differences, which concern not only their ideological standpoint but also their style of writing, the proems of Sallust, Livy and Tacitus have something important in common; they are all equally permeated by the pessimistic outlook of their authors as regards the current political and moral conditions in Rome.

ΚΟΙΝΤΟΣ ΛΟΥΤΑΤΙΟΣ ΚΑΤΟΥΛΟΣ: Το κυνήγι της δόξας

Ο Κόιντος Λουτάτιος Κάτουλος είναι μια φυσιογνωμία της ρωμαϊκής περιόδου, η οποία συχνά απασχόλησε την ιστορική έρευνα¹. Οι αρχαίες πηγές μας παρέχουν πληροφορίες επαρκείς, για να διαμορφώσουμε κάποια γνώμη όσον αφορά ορισμένους τομείς της ζωής του. Η σημερινή ανακοίνωση, βασισμένη στα δεδομένα της σύγχρονης ιστοριογραφίας², προσπαθεί να ανιχνεύσει την πρόθεση και τους στόχους που είχε ο Κάτουλος συγγράφοντας τα απομνημονεύματά του. Ανάμεσα σε άλλους μελετητές οι Schanz - Hosius³, αναφερόμενοι σ' αυτά, παρατηρούν ότι τα έγραψε, για να εξασφαλίσει τη θέση που του άξιζε στην εκτίμηση της εποχής του. Ο Münzer⁴ εξάλλου υποστηρίζει ότι με το ίδιο έργο ο Κάτουλος είχε διπλό στόχο κατά του: από τη μια την προσωπική του προβολή μέσα από το ποιητικό έργο του φίλου του ποιητή Φούριου και από την άλλη την υπεράσπιση των πράξεων και του κύρους του⁵. Κατ' αρχήν η άποψη αυτή συνιστά μιαν ευρευνητική κυρίως θέση, η οποία θεδαίως δε στηρίζεται σε κάποια άμεση και απτή μαρτυρία. Έμμεσα όμως κατοχυρώνεται από την αδήριτη λογική που απορρέει από τη μελέτη τόσο των φιλολογικών μαρτυριών όσο και των ιστορικών δεδομένων.

---

1. Βλ. Büttner, R. *Porcius Licinus und das litterarische Kreis des Q. Lutatius Catulus*, Leipzig, 1893· Münzer, F., Q. Lutatius Catulus (7), *RE* 2072 - 2082 (στο εξής Münzer)· Bardon, H., «Q. Lutatius Catulus et son «cercle littéraire», *EC* 18 (1950), σσ. 145 - 164 και του ίδιου *La littérature latine inconnue*, τ. i, Paris, 1952, σσ. 115 - 132 (στο εξής Bardon)· Peter, H., *H (istoricorum) R (omanorum) R (eliquiae)*, Stuttgart, 1967, τ. i, σ, CCLXII - CCLXIX, 191 - 194.

2. Την πιο αμφιλεγόμενη θέση διατύπωσε ο Büttner (ό.π.), ο οποίος δέχεται τον Κάτουλο ως ηγετική μορφή σ' ένα «φιλολογικό κύκλο» ανάλογο μ' αυτόν του Σκιπίωνα. Η θέση αυτή έκτοτε έτυχε γενικότερης αποδοχής (για παράδειγμα: βλ. Gabba, E., «Politica e cultura in Roma agli inizi del I sec. A. C.», *Athenaeum* n.s.31 (1953) 259 - 272, όπου και σχετική βιβλιογραφία), αλλά ο Bardon (ό.π.) έδειξε το αδάσιμο της υπόθεσης. Πρβλ. Badian, E., *Studies in Greek and Roman History*, Oxford, 1968, σ. 65, σημ. 50 (στο εξής *Studies*) και του ίδιου «Forschungsbericht from the Gracchi to Sulla 1940 - 1959», *Historia* 11 (1962), σσ. 197 - 245 και ιδιαίτερα 221.

3. Schanz - Hosius, i 206· πρβλ. i 162.

4. ό.π. 2075.

5. Κατά την πρακτική της εποχής οι ποιητές συνήθιζαν να εγκωμιάζουν τις πράξεις Ρωμαίων αξιωματούχων. Ο Κάτουλος αφιέρωσε τα απομνημονεύματά του στο φίλο του ποιητή Φούριο, για να λάβει ίσως υπόψη στο ποιητικό του έργο την ιστορική άποψη του πρώτου. Αξίζει ίσως εδώ να γίνει μνεία της άποψη του H. Jordan (βλ. Peter *HRR* CCLXIV), ο οποίος, με αφορμή το έργο του Κάτουλου, υποστηρίζει ότι εργασίες που δεν αποδλέπουν στην ιστορική γνώση αλλά σε επιμέρους πληροφορίες για τις σκέψεις και τα σχέδια κάποιου δεν πρέπει να συγκαταλέγονται στα ιστορικά έργα.

Κύριο λοιπόν σημείο αναφοράς είναι το ιστορικό έργο του Κάτουλου. Πριν αναφερθώ όμως σ' αυτό, θα ήθελα να επισημάνω ορισμένες από τις δραστηριότητες και τα ενδιαφέροντα αυτού του Ρωμαίου, τα οποία σε συνδυασμό με τα γεγονότα της περιόδου, πιστεύω ότι θα μας φανούν χρήσιμα στη συνέχεια.

Τα στοιχεία που γνωρίζουμε για τον Κόιντο Λουτάτιο Κάτουλο μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε την εικόνα ενός ιδιαίτερα καλλιεργημένου ατόμου, που οι γνώσεις και τα ενδιαφέροντά του κάλυπταν τομείς, όπως η ελληνική φιλοσοφία⁶, η ρητορική⁷ και η τέχνη⁸. Τις περισσότερες πληροφορίες τις έχουμε από τον Κικέρωνα, ο οποίος συχνά αναφέρεται στο πρόσωπο και στις γνώσεις του Κάτουλου με μεγάλη εκτίμηση⁹. Στο *de Oratore*, ένα έργο που, ως γνωστό, εκτυλίσσεται στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 1ου π.Χ. αιώνα, ο Κικέρωνας κάνει χρήση επιφανών ονομάτων της περιόδου, τα οποία με την καλλιέργειά τους και την πολιτική τους σταδιοδρομία συνδύαζαν τα προτερήματα της δράσης και της πνευματικής ενασχόλησης. Στο κέντρο της συζήτησης βρίσκεται και ο Κάτουλος¹⁰. Η αναφορά αυτή δείχνει ως ένα βαθμό το θαυμασμό και την εκτίμηση που έτρεφε ένας καλλιεργημένος Ρωμαίος της επόμενης γενεάς στην πνευματική παρουσία του Κάτουλου¹¹. Είναι γνωστό επίσης ότι ο τελευταίος εξεφώνησε έναν επικήδειο λόγο στο θάνατο της μητέρας του, που είχε εντυπωσιάσει¹². Χαρακτηριζόταν επίσης για την πνευματική του ετοιμότητα¹³. Γνώριζε την ελληνική γλώσσα¹⁴ και κατείχε τέλεια το λατινικό λόγο¹⁵. Ο ίδιος συνέθεσε έμμετρα επιγράμματα κατά τα πρότυπα των αλεξανδρινών ποιητών. Από το ποιητικό του έργο μας έχουν σωθεί δύο δείγματα¹⁶, που δείχνουν τόσο την επίδραση της ελληνιστικής ποίησης όσο και την προσαρμογή του είδους στη ρωμαϊκή πραγματικότητα. Με τον Κάτουλο θεωρείται ότι εδραιώνεται στη Ρώμη η επίδραση των αλεξανδρινών ποιητών¹⁷. Την κλίση του προς την ποίηση την επισημαίνει ο Πλίνιος ο Νεότερος¹⁸, ο οποίος τον αναφέρει μαζί με μια πλειάδα Ρωμαίων — *doctissimos et gravissimos homines* — που έγραψαν παρόμοιους στίχους. Η ποιητική του

6. Στο *de Oratore* (III.21 και 187) του Κικέρωνα οι συζητητές δέχονται a priori τις φιλοσοφικές του γνώσεις. Βλ. επίσης II.151. Για τη θέση του στη ρωμαϊκή διάνοηση της εποχής βλ. Gruen, E.S., *Roman Politics and the Criminal Courts, 149-78 B.C.*, Cambridge, Mass. 1968, σε 116, 172.

7. Cic., *de Orat.* III.28 - 29, 126 κεξ.

8. Cic., *ό.π.* 26 (όπου οι συζητητές δέχονται ως δεδομένη τη γνώση που προϋποθέτουν τα επιχειρήματα του Κράσσου)· Plin., *NH* 34.54· βλ. παρακάτω σημ. 45.

9. Cic., *Rab. perd.* 26· *Mur.* 36· *Arch.* 5· *Planc.* 12· *Brut.* 132.

10. Εκτός από τον Κάτουλο συμμετείχαν στη συζήτηση οι: L. Licinius Crassus (cos. 95, cens. 92), M. Antonius (cos. 99, cens. 97), Q. Mucius Scaevola ο οίονοσκόπος (cos. 117), C. Aurelius Cotta (cos. 75), ο ομομήτριος αδελφός του Κάτουλου C. Iulius Caesar Strabo (aed. cur. 90) και ο επίδοξος νέος P. Sulpicius Rufus (tr. pleb. 88).

11. Ο Κικέρωνας αισθανόταν πνευματικά συγγενής με τον Κάτουλο (βλ. Münzer, *RE* 2080) και τον είχε ως πρότυπό του (Πλούτ., *Κικ.* 1.3)· βλ. Münzer, 2078.

12. Cic., *de Orat.* II.24.

13. Cic., *ό.π.* II.220.

14. Cic., *ό.π.* II.28.

15. Cic., *Brut.* 132.

16. Cic., *ND* I.79· Gell.XIX.9.14. Βλ. Bardon 117 - 118.

17. Bardon, 119: «Avec Catulus, l' Alexandrinisme s' impose à Rome».

18. Ep.V.5.3.

συμβολή φαίνεται ότι δεν ήταν ευκαταφρόνητη, καθώς τα επιγράμματά του διασώθηκαν μαζί με άλλα σε κάποιο είδος ανθολογίου¹⁹ και η επίδρασή τους είναι σαφής — σχεδόν 350 χρόνια αργότερα — στους στίχους του Μ. Αυρήλιου²⁰. Η εξοικείωσή του άλλωστε με το γραπτό λόγο τον δόθησε να συγγράψει το ιστορικό του έργο — στο οποίο θα αναφερθώ στη συνέχεια — σχετικά με την υπατεία και τις πράξεις του²¹. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι το ύφος του, οι ρητορικές του ικανότητες και η πολυμάθειά του εκτιμήθηκαν από τους Ρωμαίους και σ' ένα μεγάλο βαθμό συντέλεσαν, ώστε ο Κικέρωνας να εκφράσει το θαυμασμό του και να σχηματίσει μια εικόνα σχεδόν ιδανική γι' αυτόν. Ο έπαινός του για τον Κάτουλο απαντά τόσο στους δημόσιους λόγους όσο και σε άλλες πραγματείες του²².

Κοινωνικά ο Κάτουλος ανήκε στην ανώτερη τάξη και ήταν γόνος μιας παλιάς αριστοκρατικής αλλά χειμαζόμενης πολιτικά οικογένειας²³. Είχε συγγενικούς δεσμούς με τους Καίσαρες²⁴ και διατηρούσε στενές σχέσεις με τα περισσότερα σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής του²⁵. Διατηρούσε επίσης φιλικές σχέσεις με πολλούς ανθρώπους των γραμμάτων και τεχνών. Να θυμηθούμε ότι ένα από τα διασωθέντα επιγράμματά του ήταν γραμμένο για το διάσημο ηθοποιό Ρώσκιου²⁶ και το ιστορικό του σύγγραμμα το είχε αφιερώσει — όπως αναφέρθηκε — στο φίλο του ποιητή Α. Φυγίους²⁷. Το όνομα του γραμματικού Lutatius Daphnis συνδέεται επίσης με αυτόν. Ίσως μάλιστα η απελευθέρωσή του να είναι δείγμα εκτίμησης και φιλίας του Κάτουλου προς το γραμματικό²⁸. Ανάμεσα στους γνώριμους του Κάτουλου συγκαταλέγονται οι ποιητές Αντίπατρος από τη Σιδώνα²⁹ και Αρχίας από την Αντιόχεια³⁰.

Ο Κάτουλος υπήρξε ένας μετριοπαθής στον αντίπαλο πολιτικό κύκλο του Μάριου. Τούτο όμως δεν τον εμπόδισε να συμμαχήσει προσωρινά με τον Μάριο στην προσπάθειά του να καταλάβει το ύψιστο αξίωμα της πολιτείας. Σ' αυτόν ίσως οφείλει την εκλογή του στην υπατεία, αφού ο ίδιος είχε ανεπιτυχώς προσπαθήσει τρεις φορές στο παρελθόν³¹. Οι τρεις *repulsae* που υπέστη ίσως να του είχαν περιορίσει στο ελάχιστο — αν δεν είχαν εκμηδενίσει — κάθε του ελπίδα για το υπατικό αξίω-

19. Bardon, 119.

20. Bardon, *ό.π.*

21. Cic., *Brut.* 132· Πλούτ., *Μάριος* 265.

22. Εκτός από τις παραπάνω αναφορές βλ. επίσης Cic., *Tusc.* V.56· *Off.* I.109.

23. Cic., *Planc.* 12: «*summa in familia natus*». Ο τελευταίος όμως Lutatius Catulus που ανήλθε στην υπατεία ήταν το 220 π.Χ. (*MRR*, i 235 και ii 583). Βλ. Münzer 2072 και Badian, *Studies* σ. 64, σημ. 34.

24. Münzer, *ό.π.*· Badian, *Studies*, σ. 38.

25. Τα ονόματα των συζητητών στο *de Oratore* είναι ενδεικτικά των κοινωνικών σχέσεων του Κάτουλου (πρβλ. II.27 και σημ. 10). Πρβλ. επίσης Πλούτ. *Μάριος* 14.8.

26. Cic., *NDI.* 79.

27. Cic., *Brut.* 132· Bardon 120, 179.

28. Για το περιστατικό και τις δύο εκδοχές του: Plin., *NH* 7.128 και Suet., *Gramm.* 3 (258 Roth.). Οι δύο απόψεις συμβιβάζονται από τον Fraccaro, P. Για το θέμα αυτό βλ. Bardon 121.

29. Cic., *de Orat.* III.194.

30. Cic., *Arch.* 6. Το ρωμαϊκό του όνομα ήταν Aulus Licinius (*Arch.* 1).

31. Münzer 2078· Keaveney, Arthur, *Sulla: The Last Republican*, London, 1982, σ. 33: «Catulus, in fact, had made three unsuccessful bids for the consulship - normally nobody was stupid enough to make a fourth attempt - before finally obtaining it with Marius' help».

μα³². Έτσι η σύμπραξή του με το Μάριο πρέπει να υπήρξε γι' αυτόν μια άριστη ευκαιρία που τελεσφόρησε.

Αν όμως για τους Ρωμαίους που αποδέχονταν τη ζωή της πολιτικής δράσης η άνοδος στο υπατικό αξίωμα ήταν ο σκοπός, ένα ουσιαστικό κίνητρο ήταν η gloria³³. Για τη ρωμαϊκή nobilitas, η gloria ήταν μια αξία, η οποία, όπως ο Hellegouarc' h τονίζει, έπρεπε να αναζητηθεί, να διατηρηθεί και να αυξηθεί³⁴. Η αναζήτηση και απόκτησή της καταξίωνε κάθε μέλος της ρωμαϊκής άρχουσας τάξης και τιμούσε την οικογένειά του. Κύρια πηγή της δόξας ήταν τα στρατιωτικά κατορθώματα των Ρωμαίων³⁵, αλλά όχι μόνον αυτά. Εκπορευόταν επίσης και από τη χρηστή άσκηση ενός πολιτικού ή διοικητικού αξιώματος³⁶. Η αναζήτηση της δόξας ήταν ένα κοινό γνώρισμα πολλών προγενέστερων και σύγχρονων του Κάτουλου Ρωμαίων. Η gloria του Σκιπίωνα του Αφρικανού³⁷ ή του Αιμιλιανού³⁸, του Φάβιου Μάξιμου³⁹ ή του σύγχρονου του Μάριου⁴⁰ θα ήταν σημαντικά παραδείγματα, αν παραδείγματα μόνο ήταν αυτό που χρειαζόταν ένας επιφανής Ρωμαίος.

Μέσα από το πρίσμα της επιδίωξης της gloria γίνεται, πιστεύω, πιο κατανοητή η προσωρινή «συμμαχία» του Κάτουλου με το Μάριο, ως ένας αναγκαίος πολιτικός ελιγμός, για να ευοδωθούν οι μέχρι τότε ανεκπλήρωτες προσπάθειές του. Έτσι θα γινόταν εφικτή η αναδίωξη του χαμένου κύρους της οικογένειάς του⁴¹. Η υπατεία του 102 π.Χ. και η εκστρατεία της επόμενης χρονιάς κατά των Κίμβρων του έδωσαν τη φήμη και τη δόξα που απορρέουν από το αξίωμα και τη νίκη. Ο θρίαμβός του⁴² στη Ρώμη ήταν το επιστέγασμα και κατά κάποιο τρόπο μια επιβεβαίωση της δόξας που απέκτησε στο πεδίο της μάχης.

Παράλληλα όμως με την gloria belli υπήρχε και η gloria eloquentiae, η δόξα δηλαδή που αρμόζει στο καλλιεργημένο άτομο. Και είναι φυσικό η καλλιέργεια να εκφράζεται με τη χάρη και την καλλιπέπεια του λόγου. Ο Σαλλούστιος εξάλλου περιλαμβάνει σ' αυτό το είδος της gloria όλες τις πνευματικές δραστηριότητες και κυρίως τη συγγραφή της ιστορίας⁴³. Και σ' αυτόν τον τομέα ο Κάτουλος με την παιδεία και τα πνευματικά του χαρίσματα είχε αναμφισβήτητη τη δυνατότητα και τα προσόντα

32. Münzer, F., *Römische Adelsparteien und Adelfamilien*, Stuttgart 1963, σ. 196 - 7· Badian, *Studies* 37.

33. Βλ. Hellegouarc' h, *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la republic*, Paris 1972², σσ. 369 - 387 (στο εξής Hellegouarc' h).

34. Hellegouarc' h 377.

35. *ό.π.* 372.

36. *ό.π.* 372 - 373.

37. Liv. 28.41.2.

38. Cic., *Phil.* XI.18.

39. Liv. 28.40.9.

40. Cic., *Cat.* IV.21.

41. Badian, *Studies* 37. Την ίδια στάση διαπιστώνει και για τους Καίσαρες (σ. 38).

42. Gruen, *ό.π.*, σελ. 179. Αναφέρεται στους πιθανούς λόγους που οδήγησαν τον Μάριο να κάνει κοινό θρίαμβο με τον Κάτουλο.

43. Sall., *Cat.* 3.1 - 2: «Et qui fecere et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi haud quaquam par gloria sequitur scriptorem et actorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere». Πρβλ. Liv. I, praef.3 και Διον. Έλικ. 1.1.2.

για να διακριθεί⁴⁴.

Θα μπορούσε λοιπόν να ισχυριστεί κανείς ότι οι επιδιώξεις του Κάτουλου με γνώμονα την απόκτηση δόξας είχαν έτσι εκπληρωθεί. Η gloria όμως ενός Ρωμαίου δε θα έπρεπε να λειτουργεί μέσα στα χρονικά πλαίσια μιας συγκεκριμένης ιστορικής πράξης ή περιόδου· μέσα από τα μνημεία πολιτισμού μιας εποχής αποκτούσε διαχρονική αξία πέρα από τα στενά όρια της ζωής ενός ατόμου ή μιας οικογένειας. Ο Τάκιτος π.χ. έχει διαπιστώσει ότι οι Ρωμαίοι, που εξωραΐζαν την πόλη τους με διάφορα μνημεία, τα ανέγειραν *ad posterum gloriam*⁴⁵. Και ο Κικέρωνας επίσης πίστευε ότι η φήμη και η υστεροφημία ήταν σημαντικά κίνητρα τόσο για την ανάπτυξη των τεχνών⁴⁶ όσο και για την επίδοση ενός Ρωμαίου στα κοινά⁴⁷. Τα μνημεία του λόγου επιτελούσαν βέβαια και αυτόν το σκοπό: Παράλληλα με τη διάδοση της γνώσης, την καλλιέργεια και την τέρψη του ατόμου, χρησιμοποιούνταν και για να υπενθυμίζουν συγκεκριμένες πράξεις και γεγονότα. Ήδη η *praetexta* που συχνά έπαιρνε το θέμα της από τη σύγχρονη ρωμαϊκή ιστορία⁴⁸, καθιστούσε τα γεγονότα ευρύτερα γνωστά και τους έδινε μιαν άλλη διάσταση περιβάλλοντάς τα με τη σκηνική αίγλη και προβάλλοντάς τα ηρωϊκό στοιχείο.

Στη διάδοση της ρωμαϊκής gloria οι ποιητές έπαιζαν ιδιαίτερο ρόλο και τούτο είχε γίνει συνείδηση στους Ρωμαίους. Βλέπουμε έτσι ότι αναπτύχθηκαν στενές σχέσεις ανάμεσα σε επιφανείς Ρωμαίους και ποιητές. Ο Κικέρωνας αναφέρει την παράδοση, κατά την οποία ο θαυμασμός του Σκιπίωνα του Αφρικανού για τον Έννιο υπήρξε η αιτία, για να στηθεί ο ανδριάντας του δεύτερου στον τάφο των Σκιπιώνων⁴⁹. Τον ίδιο ποιητή πήρε μαζί του ο M. Fulvius Nobilior στην εκστρατεία κατά των Αιτωλών⁵⁰. Στενές σχέσεις υπήρχαν μεταξύ του ποιητή Accius και του D. Brutus Callaicus⁵¹, όπως επίσης ανάμεσα στον Αρχία και σε πολλούς Ρωμαίους της άρχουσας τάξης, ιδιαίτερα τους Λούκουλλους, που μας είναι γνωστές από τον *pro Archia* λόγο του Κικέρωνα⁵². Στα χρόνια του Κάτουλου ο νεαρός τότε ποιητής εγκαταστάθηκε στη Ρώμη ξεκινώντας την εκεί ποιητική του σταδιοδρομία με τη σύνθεση ποιήματος, το οποίο είχε ως θέμα τη νίκη των Ρωμαίων επί των Κίμβρων⁵³, ενώ αργότερα συνέχισε το ποιητικό του έργο με την περιγραφή της εκστρατείας του Λούκουλλου

44. Βλ. παραπάνω σ. 1 - 2 και σημ. 6 κεξ.

45 Tac., *Ann.* 3.72. Και σ' αυτόν τον τομέα οι δύο άνδρες φρόντισαν για την υστεροφημία τους. Ο Μάριος με τα λάφυρα από τις εκστρατείες κατά των Κίμβρων και των Τευτόνων έκτισε το ναό στη *Honos et Virtus* (Platner - Ashby 259) ένα από τα καλύτερα δείγματα ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής κατά το Βιτρούβιο (III.2.5, VII. Praef. 17). Ο Κάτουλος επίσης ανέγειρε την *Porticus Catuli* δίπλα στο σπίτι του στον Παλατίνο (Platner - Ashby 421· Münzer 2077). Πρβλ. Val. Max. VI. 3. 1c· βλ. παραπάνω σημ. 8.

46. Cic., *Tusc.* 1.4.

47. Cic., *Arch.* 23, 28.

48. Για παράδειγμα οι *praetextae Clastidium, Ambracia, Paullus*.

49. Cic., *Arch.* 22· Liv. 38.41.4.

50. Cic., *Tusc.* 1.3. Πρβλ. Auct. «*de Viris Ill.*» 52.3.

51. Cic., *Arch.* 27. Ο Βρούτος ανέγραψε πολλούς στίχους του Accius στον πρόναο του ναού του Άρεως· *ad loc.* Schol. Bob. (179 Stangl).

52. Cic., *ό.π.* (στενές σχέσεις με Ρωμαίους)· 5 κεξ., 11, 21 κεξ. (σχέσεις με Λούκουλλους).

53. Cic., *ό.π.* 19.

κατά του Μιθριδάτη⁵⁴. Στη σχέση λοιπόν ποιητών με πολιτικά πρόσωπα της Ρώμης είναι πιθανόν να υποκρύπτονταν κίνητρα που την καθιστούσαν επωφελή και για τα δύο μέρη. Από τη μια ο ποιητής αποκτούσε έναν ισχυρό προστάτη και από την άλλη ο Ρωμαίος *patronus* έβρισκε στο πρόσωπο του ποιητή τον άνθρωπο που θα μεριμνούσε για τη δική του *gloria*⁵⁵.

Αν όμως ο ποιητικός λόγος εξασφάλιζε την υστεροφημία του Ρωμαίου, την ίδια λειτουργία επιτελούσε και η ιστοριογραφία. Η τελευταία μάλιστα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε κατά ουσιαστικότερο και αποτελεσματικότερο — μακροπρόθεσμα — τρόπο, αφού οι διάφορες εργασίες του είδους αποτελούσαν και την κύρια πηγή άντλησης στοιχείων για τους μεταγενέστερους ιστορικούς. Τούτο συνέβαινε ιδιαίτερα, όταν το υλικό ήταν πρωτογενές, όπως για παράδειγμα οι αυτοβιογραφίες και τα απομνημονεύματα. Στη δεύτερη περίπτωση θα μπορούσαμε να εντάξουμε και το ιστορικό έργο του Κάτουλου, το οποίο ο Κικέρωνας γράφει ότι αναφερόταν *de consulatu et de rebus gestis suis*⁵⁶.

Για τα απομνημονεύματά του γνωρίζουμε πολύ λίγα και οι μαρτυρίες που έχουν σωθεί είναι ελάχιστες⁵⁷, για να σχηματίσουμε σαφή εικόνα του έργου. Οι πληροφορίες που έχουμε όμως από την αρχαιότητα — οι περισσότερες έμμεσες — σε συνδυασμό με τα γεγονότα της εποχής μας επιτρέπουν, νομίζω, να κάνουμε τη σκέψη ότι ο Κάτουλος έγραψε τα απομνημονεύματα, αποβλέποντας κυρίως στην κατοχύρωση της υστεροφημίας του⁵⁸. Ο Κικέρωνας μιλά επαινετικά για το έργο αυτό πληροφορώντας μας παράλληλα ότι δεν ήταν ευρέως γνωστό στα μέσα του 1ου π.Χ. αιώνα⁵⁹, όταν δηλαδή συγγράφεται το έργο του *Brutus*.

Φαίνεται όμως ότι ο Σύλλας το συμβουλευτήκε στη συγγραφή των δικών του απομνημονευμάτων⁶⁰, υπόθεση, την οποία υποστήριξε ο Bardou⁶¹ συνδυάζοντας την αρχαία μαρτυρία με τα κοινωνικο - πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής. Ο Πλούταρχος αντίθετα είχε μόνο έμμεση γνώση των απομνημονευμάτων, όπως φαίνεται από τις σχετικές αναφορές του σ' αυτά⁶². Το έργο, κατά τον Bardou, πρέπει να γράφτηκε μετά το 101 π.Χ. και πιθανότατα στις αρχές της επόμενης δεκαετίας⁶³.

Η έλλειψη ρητής μαρτυρίας για τους λόγους, που ώθησαν τον Κάτουλο στη συγγραφή των απομνημονευμάτων, δε μας αφαιρεί τη δυνατότητα να στηριχτούμε στα ήδη γνωστά ιστορικά στοιχεία και σε εύλογα συμπεράσματα: Η φυσιογνωμία και η

54. Cic., *ό.π.*21.

55. Βλ. Williams, G., «Phases in political Patronage of Literature in Rome», σσ. 3 - 27 (ιδιαιτ. σσ. 4 - 10) και Wiseman, T.P., «Pete nobiles amicos: Poets and Patrons in Late Republican Rome», σσ. 28 - 49 (ιδιαιτ. σσ. 31 - 35) και οι δύο εργασίες στο *Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome* (B.K. Gold edit.) Austin, Tex. 1982.

56. *Brut.* 132.

57. Peter, *HRR*, τ. i, 191 - 192.

58. Πρβλ. Βουρδέρη, Κωνστ. *Είσαγωγή εις την Ἀρχαιογνωσίαν και την Κλασικὴν Φιλολογίαν*, Ἀθήναι, 1967, σελ. 72.

59. Cic., *ό.π.*132.

60. Πλούτ., *Μάριος* 25.4 και 6.

61. Βλ. Bardou, 120.

62. Πλούτ., *ό.π.*27.4· πρβλ. 25.4 και 6.

63. Bardou, 120.

υπεροχή του Μάριου στην πολιτική σκηνή της Ρώμης ήταν δεδομένες και δύσκολα θα μπορούσαν να τρωθούν από κάποιον που όφειλε την υπατεία του στην ανοχή τουλάχιστον, αν όχι στη γενναιοδωρία του αντιπάλου του⁶⁴. Από στρατιωτικής πλευράς άλλωστε, η εκστρατεία κατά των Κίμβρων φαίνεται ότι δημιούργησε μια διαμάχη μεταξύ των δυο στρατηγών ως προς τον πρωταγωνιστή της νίκης, η οποία, όπως ο Münzer⁶⁵ αναφέρει, ευνόησε μάλλον το όνομα του πιο πολύπειρου στα στρατιωτικά Μάριου. Παράλληλα όμως με τις πολιτικο - στρατιωτικές εξελίξεις, την ίδια εποχή παρουσιάστηκε στη Ρώμη η ποιητική σύνθεση του Αρχία που εμπνεόταν από το ίδιο θέμα: τη ρωμαϊκή δηλαδή νίκη στις Βερκέλλες. Η θετική αντίδραση του Μάριου σ' αυτό το ποιητικό έργο⁶⁶ στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να σήμαινε ότι ο ποιητής προσπάθησε να είναι δίκαιος απέναντι στους δύο άνδρες, αποδίδοντας τα ίσα και στους δύο υπάτους ή — πιθανότερα και ακόμη χειρότερα για τον Κάτουλο — ο χειρισμός του θέματος από τον ποιητή μπορεί να ήταν ευνοϊκότερος για το Μάριο.

Βλέπουμε λοιπόν ότι οι συνθήκες στη Ρώμη για την αναζήτηση περισσότερης γλορίας ήταν μάλλον δυσάρεστες για τον Κάτουλο και οι δυνατότητες δράσης περιορισμένες. Υπήρχε όμως μια διέξοδος: Η καλλιέργεια και οι πνευματικές του ικανότητες⁶⁷ του έδιναν την ευκαιρία να μεριμνήσει για την εξασφάλιση της υστεροφημίας του με την συγγραφή ενός ιστορικού έργου — των απομνημονευμάτων — στο οποίο θα διατύπωνε τη δική του ερμηνεία των γεγονότων. Ο Münzer, όπως είδαμε, υποστηρίζει την άποψη ότι ένας από τους λόγους που ο Κάτουλος συνέγραψε το έργο αυτό ήταν να δώσει υλικό στο φίλο του ποιητή Α. Φυπίου⁶⁸ αφήνοντας να εννοηθεί ότι ο πρώτος απέβλεπε στη σύνθεση κάποιου ποιήματος, όπως είχε ήδη πράξει ο Αρχίας.

Μια παράλληλη περίπτωση έχουμε στην επιστολή του Κικέρωνα (V. 12) προς το φίλο του L. Lucceius⁶⁹. Χωρίς πολλές περιστροφές του εκφράζει την ασίγαστη επιθυμία του (ό.π. *ardeo cupiditate*) να αναφερθεί το όνομά του στο μελλοντικό έργο του Λουκίου και να δει τα κατορθώματά του να εξυμνούνται εκεί, με τη σκέψη ότι έτσι θα εξασφαλίσει την υστεροφημία και επιπλέον θα έχει, όσο ζει, την υποστήριξη

64. Βλ. παραπάνω σημ. 31.

65. Münzer, 2077- δλ. και Marsh, F. B., *A History of the Roman World*, London 1963³ (ανατ. 1971), σ. 84: «... in the eyes of all save a few jealous nobles it was he (Marius) who had saved Rome», και σ. 348: «Lutatius Catulus, who had been Marius' colleague in the consulship in 102, finding the public inclined to give all the credit for the defeat of the Cimbri at Vercellae to Marius, sought to vindicate his claim to a share in the glory, although with little success». Αλλά και ο Keaveney (ό.π., σ.35) γράφει: «The main part of the fame and glory... had gone to Marius who, for a brief spell, was Rome' s darling and the residue had been craftily garnered by Catulus who had turned out to be a far better propagandist than general». Βλ. και Gruen, ό.π., σ.197 και 231 - 2.

66. Cic., *Arch.*19: «Nam et Cimbricas res adolescens attigit et ip si illi C. Mario, qui durior ad haec studia videbatur, iucundus fuit».

67. Cic., *de Orat.*III.29: «quidquid aut addideris aut mutaveris aut detraxeris vitiosius et deterius futurum». Αυτά ανάμεσα στα άλλα θεωρούσε ως θετικά στοιχεία ο Κικέρωνας κρίνοντας την ποιότητα του ύφους του Κάτουλου.

68. Βλ. παραπάνω σημ. 4· πρβλ. σημ. 3. Για τον ποιητή Α. Φυπίου δλ. *Onomasticon Tullianum* (Orelli), ii, σ. 262.

69. Cic., *Fam.*V.12=Shackleton Bailey, F. 22. Πρβλ. και σχόλια του ίδιου ad loc. σ. 318 κεξ.

μας βαρύνουσας μαρτυρίας για τις πράξεις του. Αναγνωρίζει τη θρασύτητα της πρότασής του, δεν διστάζει όμως να επιλέξει αυτόν το δρόμο, για να διατυπώσει την επιθυμία του. Του ζητά να γράψει γι' αυτόν με περισσότερο ενθουσιασμό και να παραβλέψει τους αυστηρούς κανόνες της ιστοριογραφίας αυτήν τη φορά. Παρατηρεί επίσης ότι, στην περίπτωση που ο Λουκῆμος δεν μπορέσει να αναλάβει το έργο θα μπορούσε ο ίδιος ο Κικέρωνας να συγγράψει την αυτοβιογραφία του — όπως πολλοί μεγάλοι άνδρες πριν από αυτόν είχαν κάνει —. Αναγνωρίζει όμως τις αδυναμίες αυτού του συγγραφικού είδους, δηλαδή ότι χρειάζεται να είναι κανείς εγκρατής εκεί όπου αρμόζει ο έπαινος και να παραλείψει σημεία άξια κριτικής. Επιπλέον ο αυτοβιογράφος είναι λιγότερο αξιόπιστος, έχει λιγότερο κύρος και ελέγχεται για έλλειψη μετριοφροσύνης (ό.π. 9). Θέλοντας λοιπόν να αποφύγει αυτά τα μειονεκτήματα τον παρακαλεί επίμονα να αναλάβει τη συγγραφή του έργου, διατυπώνοντας και πάλι την ανυπομονησία και επιθυμία του να μάθει ο κόσμος γι' αυτόν όσο ζει και να δρέψει ο ίδιος το μερίδιο της δόξας του πριν πεθάνει (ό.π. 9).

Στην περίπτωση των απομνημονευμάτων στα οποία αναφερόμαστε ο Peter⁷⁰ δέχεται την άποψη ότι πρόκειται για ιστορικό έργο που συνέγραψε ο Κάτουλος. Τούτο δε σημαίνει όμως ότι δεν θα μπορούσε να το αφιερώσει στο Φούριο⁷¹. Όπως κι αν έχει η υπόθεση, γεγονός είναι ότι διαφαίνεται κάποια ανησυχία από την πλευρά του Κάτουλου να προλάβει τις εξελίξεις και να συμβάλει στην ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων. Τούτο θα μπορούσε να γίνει είτε με τη συγγραφή του έργου του, που βέβαια θα περιείχε πρωτογενές υλικό για τους μεταγενέστερους ιστοριογράφους είτε με τη σύνθεση κάποιου ποιήματος κατά το πρότυπο του Έννιου ή του σύγχρονου του Αρχία ή ακόμη και με τους δύο τρόπους.

Οι ανησυχίες του Κάτουλου δε φαίνεται να ήταν αβάσιμες ως προς τη μελλοντική του φήμη. Ο Μάριος, ο άλλοτε συνύπατος και τωρινός του αντίπαλος στην αναζήτηση της δόξας, φρόντιζε κι αυτός για την υστεροφημία του. Όταν ο Αρχίας φάνηκε ότι προσχωρεί και προσφέρει τις υπηρεσίες του σε μέλη της αντίπαλης παράταξης, ο «gloriae avidus» Μάριος στήριξε τη διαίωνηση της δόξας του στη γραφίδα του L. Plotius Gallus⁷², του σημαντικότερου από τους Λατίνους ρήτορες της περιόδου⁷³.

Στα απομνημονεύματά του ο Κάτουλος περιέγραφε μεταξύ άλλων και την εκστρατεία κατά των Κίμβρων. Κρίνοντας από τις σχετικές μαρτυρίες μπορούμε να πούμε ότι ο Κάτουλος θα προέβαλλε σ' αυτό τα δικά του επιτεύγματα, μειώνοντας αντίστοιχα τα κατορθώματα του Μάριου⁷⁴. Με άλλα λόγια στόχος του ήταν να μεριμνήσει για τη δική του gloria υπόσκάπτοντας την gloria του συντρόφου του, λόγος σοβαρός, για να χολώσει τον άπληστο για δόξα Μάριο⁷⁵ και να προκαλέσει την οργή του. Ίσως σ' αυτό το περιστατικό να είχε τις αρχές του το μίσος, που χαρακτήριζε αργό-

70. Peter, *HRR CCLXIV - CCLXV*.

71. Το βιβλίο ο Κάτουλος το αφιέρωσε (=misit) στο φίλο του A. Furius Cic., *Brut.* 132. Βλ. A.E. Douglas, *M. Tulli Ciceronis Brutus*, Oxford 1966, ad loc., σ. 108.

72. Cic., *Arch.* 20.

73. Πρβλ. επιστολή Κικέρωνα ad M. Titinium apud Suet., *Rhet.* 2 (270 Roth.) όπου μιλά επαινετικά για τον L. Plotius Gallus και το σχολείο του.

74. O Gruen, *ό.π.*, 192 τα αποκαλεί «enbittered memoirs».

75. Sall. *Jug.* 63.2: «tantum modo gloriae avidus».

τερα τις σχέσεις των δύο ανδρών⁷⁶. Η σύγκρουση αυτή πάντως για την αναζήτηση της γιογία αντικατοπτρίζεται και στην αρχαία παράδοση⁷⁷. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι τα περισσότερα λάφυρα του πολέμου — όπως λάβαρα και σάλπιγγες — μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο του Κάτουλου, δείγμα ότι η νίκη, κατά τον Κάτουλο, ανήκε σ' αυτόν μάλλον παρά στο Μάριο⁷⁸. Αναφέρει ακόμη ότι ο πρώτος κατηγορήσε το δεύτερο για κακοήθεια στο πεδίο της μάχης⁷⁹. Αντίθετα ο Αππιανός⁸⁰ έχει διασώσει την πληροφορία ότι ο Μάριος είχε λόγους να κατηγορήσει τον Κάτουλο για αχαριστία. Είναι βέβαια λογικό το μίσος των δύο ανδρών να το έθρεψαν και άλλοι λόγοι, ανάμεσα στους οποίους θα πρέπει να συγκαταλέγονται οι ευρύτερες πολιτικές αντιθέσεις. Δεν πρέπει όμως να παραβλέψουμε την άποψη ότι ενδέχεται να ρίζωσε για τα καλά στις Βερκέλλες.

Ολοκληρώνοντας θα μπορούσα να διατυπώσω τη σκέψη ότι η ρωμαϊκή γιογία υπήρξε για τους Ρωμαίους μια διαχρονική αξία, η οποία λειτούργησε αποτελεσματικά μέσα στο χώρο της ρωμαϊκής κοινωνίας ως βασικό κίνητρο για την εξέλιξη ενός ατόμου. Παράλληλα όμως η αναζήτηση αυτής και του παράγωγού της, της υστεροφημίας, καλλιεργήθηκε τόσο έντονα, ώστε η απόκτηση της γιογία έγινε για πολλούς Ρωμαίους αυτοσκοπός.

Φαίνεται λοιπόν ότι το κυνήγι της δόξας και η πολιτική και στρατιωτική υπεροχή του Μάριου οδήγησαν τον Q. Lutatius Catulus στο να επιδιώξει την εξασφάλιση της δικής του δόξας μέσα από τον τομέα των γραμμάτων και ιδιαίτερα της ιστοριογραφίας, ένα τομέα όπου πρέπει να αισθανόταν και ο ίδιος την υπεροχή του. Με γνώμονα λοιπόν την αναζήτηση της δόξας ήταν σε θέση να επηρεάσει τα πορίσματα της ιστοριογραφίας με την προσωπική ερμηνεία συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

76. Cic., *Tusc.* V.56· Münzer, 2077· Badian, *Studies* 39.

77. Münzer, *ό.π.*

78. Πλούτ., *Μάριος* 27.4· Βλ. επίσης 23.6.

79. Πλούτ., *ό.π.* 25.6: «ὅμοια δὲ καὶ τὸν Κάτλον αὐτὸν ἀπολογεῖσθαι περὶ τούτων ἱστοροῦσι, πολλὴν κατηγοροῦντα τοῦ Μαρίου κακοήθειαν πρὸς αὐτόν».

80. Ἀππ., *Ἐμφ.* I.74.

SUMMARY

Q. LUTATIUS CATULUS: The Search for Glory

The search for glory was one of the main characteristics of the Roman citizen. As such it motivated many Romans to gain prominence and prestige for themselves and their families.

This paper examines the evidence for Catulus' use of his intellectual and cultural skills in order to minimise or even alter in his favour the *gloria* gained at Vercellae by his fellow consul Marius. His memoirs, it is suggested, were written for the purpose of promoting his personal glory.

ΚΙΚΕΡΩΝΑΣ ΚΑΙ ΠΡΩΪΜΟΙ ΡΩΜΑΙΟΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ

1. Λίγοι συγγραφείς έχουν αποδώσει θεωρητικά τόσο μεγάλη αξία στην ιστορία όσο ο Κικέρων. Στο *De oratore*¹ ο ρήτορας Αντώνιος ορίζει την ιστορία ως: *testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis*, και θεωρεί πως μόνο η φωνή του ρήτορα έχει τη δύναμη να την καταστήσει αιώνια: *qua voce alia, nisi oratoris, immortalitati commendatur*. Γι' αυτό και ο Κικέρων, έχοντας επίγνωση της ρητορικής του αξίας, θεωρούσε ότι ο ίδιος ήταν ο καταλληλότερος για να γράψει ιστορία που θα ανέβαζε το είδος σε επίπεδο εφάμιλλο με εκείνο στο οποίο βρισκόταν η Ελληνική ιστοριογραφία².

Όμως το κενό αυτό, περίεργο και χαρακτηριστικό για τη ρωμαϊκή λογοτεχνία, από τη νοσοποιία μέχρι τον θάνατο του Κικέρωνα είχαν καλλιεργηθεί όλα τα άλλα είδη, δεν το κάλυψε ούτε ο ρήτορας, αλλά οι μεταγενέστεροί του.

Στα 52 π.Χ. ο Κικέρων υπόσχεται ότι θα ασχοληθεί με τη συγγραφή ιστορίας: *si... illum tribueretur vacuum tempus et liberum*³. βλέπουμε όμως ότι παραβαίνει την υπόσχεσή του, και ασχολείται με τη φιλοσοφία. Ασφαλώς οι πολιτικές συνθήκες της εποχής τον αναγκάζουν να παραιτηθεί από ένα τέτοιο εγχείρημα (την εποχή της δικτατορίας του Καίσαρα δεν θα ήταν δυνατό να γράψει ιστορία όπως την ήθελε, και μετά τη δολοφονία του δικτάτορα αναμειγνύεται και πάλι στην πολιτική ζωή, οπότε δεν του έμενε χρόνος να ασχοληθεί με κάτι τέτοιο)· ίσως όμως και η ψυχολογική του κατάσταση — ο θάνατος της κόρης του ιδιαίτερα — τον ωθεί να παρηγορηθεί με τη φιλοσοφία⁴.

Το γεγονός όμως ότι δεν έθεσε σε πρακτική εφαρμογή τις ικανότητές του και σ' αυτόν τον τομέα της ρωμαϊκής λογοτεχνίας δεν σημαίνει ότι δεν προβληματίστηκε — σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο — με αυτό το γραμματειακό είδος, πολύ περισσότερο μάλιστα αφού το είχε συνδέσει με τη ρητορική.

2. Για τον Κικέρωνα η συγγραφή ιστορίας είναι, όπως είπαμε, *opus... oratorium*

---

1. II 9,36.

2. *De leg.*I 2,5, βλ. και V. Paladini, *Sul pensiero storiografico di Cicerone*, «*Latomus*» 6 (1947) 329 - 344, 334, K. E. Petzold, *Cicero und Historie*, «*Chiron*» 2 (1972) 253 - 276, 254.

3. *De leg.*I 3,8.

4. Έτσι M. Rambaud, *Cicéron et l' Histoire Romaine* (Paris 1953) 117 κε, ενώ αντίθετα ο A. D. Leeman, *Le genre et le style historique à Rome: Théorie et pratique*, *RÉL* 33 (1959) 183 - 208, 186, πιστεύει ότι και η ιστορία θα τον ανακούφιζε, αν μπορούσε να της αφιερωθεί με κάθε ειλικρίνεια και ελευθερία.

maxime⁵, γι' αυτό και απαιτεί — επηρεασμένος από τις τάσεις της εποχής του — από τον ιστορικό να έχει καλλιεργημένο ύφος⁶ και να μην περιορίζεται στα στενά όρια της καταγραφής των γεγονότων ή της αλήθειας, η οποία βέβαια πρέπει να αποτελεί το κυριότερο μέλημά του⁷. Αν λοιπόν το δεδομένο αυτό το θεωρήσουμε σημείο εκκίνησης για να εξετάσουμε την κριτική που ασκεί ο Κικέρων στους Ρωμαίους ιστοριογράφους, ασφαλώς δεν θα εντυπωσιαστούμε από τη διαπίστωση ότι το μεγαλύτερο μέρος των σχολίων του ρήτορα για τους ιστοριογράφους περιέχεται στα ρητορικά του έργα, τα *Brutus* και *De oratore*, ενώ συναντούμε ένα μικρό ποσοστό στα φιλοσοφικά του έργα και ελάχιστα στις Επιστολές του.

Οπωσδήποτε, έστω και με σκόρπιες αναφορές σε διάφορα έργα, όλοι σχεδόν οι Ρωμαίοι ιστορικοί της *res publica* (γνωστοί σε μας και από άλλους συγγραφείς, κυρίως ιστορικούς) μνημονεύονται από τον ρήτορα, που άλλοτε παραθέτει — απόφια ή διασκευασμένα από τον ίδιο — χωρία από τα έργα τους, άλλοτε διηγείται επεισόδια των οποίων υπήρξαν ήρωες και άλλοτε — ή και παράλληλα — ασκεί κριτική στο ιστορικό τους έργο⁸. Και η κριτική ανάγεται είτε στο συγκεκριμένο ιστορικό τους έργο, είτε στις ρητορικές τους επιδόσεις, που αντανακλώνται άμεσα — σύμφωνα με τη θέση από την οποία ξεκινά ο Κικέρων — στις συγγραφικές τους επιδόσεις⁹.

Αρχίζοντας από τους *Fabii* και φτάνοντας ως τον *Sisenna*, βλέπουμε ότι πολλά από τα χαρακτηριστικά τους, που εξαιρούνται ή ψέγονται από τον ρήτορα, εξελίσσονται σε κοινούς παρονομαστές. Η διαπίστωση αυτή επιτρέπει να αναπτυχθεί το θέμα συλλογικά για όλους, ή σχεδόν για όλους, χωρίς να είναι ανάγκη να μνημονευτεί αναλυτικά η κριτική για τον καθένα.

3. Η παιδεία, για όσους από τους ιστορικούς τηνέχουν γευτεί, είναι το εφόδιο που εκτιμά ιδιαίτερα ο Κικέρων. Όταν ο ρήτορας αναφέρεται στην παιδεία, εννοεί βέβαια — ή και το δηλώνει άμεσα — τη γνώση του δικαίου, της λογοτεχνίας και την αρχαιογνωσία¹⁰. και είναι χαρακτηριστικό ότι όσο πλησιάζει προς την εποχή του,

5. *De leg.* I 2,5· σωστά παρατηρεί ο Petzold, 259, ότι αυτό δεν σημαίνει πως οι προδιαγραφές που ισχύουν για τον ρήτορα πρέπει να μεταφερθούν και στον ιστορικό. Για την έννοια του ορισμού βλ. P. A. Brunt, *Cicero and Historiography*, «Studi Manni», I - VI (Roma 1980), I 309 - 340, 325 κε.

6. *De orat.* II 9,37: *sed, ut orator de eis rebus, quae ceterarum artium sunt, si modo eas cognovit..., optime potest dicere, sic ceterarum artium homines ornatius illa sua dicunt, si quid ab hac arte didicerunt.*

7. *De orat.* II 15, 62: *nam quis nescit, primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat? deinde ne quid veri non audeat?*

8. Ότι είχε γνώση των παλιών ιστορικών και αρχαιολογικών έργων φαίνεται και από το ότι ερευνά με επιμέλεια ακόμα και λιγότερο σημαντικά σημεία τους, βλ. Brunt, 316 κε.

9. Ο Petzold, 252*, αναφέρει τη μελέτη του A. P. Kelley, *Historiography in Cicero* (Diss. Univ. of Pennsylvania. 1968), αδημοσίευτη και προσιτή μόνο σε μικροφίλμ, την οποία δεν μπόρεσα να δω.

10. *Brut.* 21, 81 (για τον Ser. Fabius Pictor): *et iuris et litterarum et antiquitatis bene peritus*, αυτ. (για τον A. Postumius Albinus): *nam et A. Albinus, is qui graece scripsit historiam, qui consul... et litteratus et disertus fuit*. βλ. επίσης Cato 8, 26 και *Acad.* II 2, 5, όπου μας δίνει την

τόσο πιο θερμές είναι οι περιγραφές του για την παιδεία των ιστορικών, γιατί πλησιάζει προς τη δική του καλλιέργεια, που του φαίνεται ολοκληρωμένη, χωρίς κενά¹¹.

Η παιδεία έχει αντίκτυπο στο ιστορικό τους έργο, και η σχέση είναι αμφίδρομη, επειδή και το έργο προβάλλει τη μόρφωσή τους¹². Όπως ο καλός ρήτορας έχει κύριο εφόδιό του την παιδεία¹³, έτσι αυτή παίζει το ρόλο της και για τον ιστορικό, αν και όχι τόσο σημαντικό όσο για τον ρήτορα· άλλωστε από την παιδεία των προγενέστερων του ιστορικών έλειπε, κατά τη γνώμη του, το ουσιαστικότερο στοιχείο, η ρητορική. Η ρητορική παιδεία λοιπόν είναι ο δεύτερος — και πιο αντιπροσωπευτικός — κοινός παρονομαστής της κριτικής που ασκεί ο Κικέρων· γι' αυτόν η ρητορική δεινότητα των Ρωμαίων ιστοριογράφων είναι ακριβώς το καθοριστικό στοιχείο για την αποτίμηση του ιστορικού τους έργου.

Έχει υποστηριχθεί πως ο Κικέρων, κάνοντας φιλολογική κριτική, διακρίνει σαφώς το ύφος του ιστορικού από το ύφος του ρήτορα¹⁴, η θέση αυτή όμως δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, γιατί παρατηρούμε ότι όλοι οι ιστορικοί που αναφέρονται συνοδεύονται πάντοτε από κάποιο σχόλιο και για τη ρητορική τους δεινότητα¹⁵. Το ότι είναι φειδωλός στη θετική αποτίμηση¹⁶ αυτής τους της ικανότητας, οφείλεται στο ότι μέτρο του είναι η ρητορική δεινότητα της δικής του εποχής, που αναμφισβήτητα αντιπροσωπεύει το υψηλότερο σημείο ακμής της ρωμαϊκής ρητορικής¹⁷.

Στη ρητορική δεινότητα σημαντικότερο ρόλο παίζει η *elocutio* (η λέξις των αρχαίων Ελλήνων) που μαζί με τις *inventio*, *dispositio*, *memoria*, *actio* αποτελούν το σύνολο των ρητορικών αρετών, των οποίων η πλήρωση αναδείχνει τον άριστο ρήτορα¹⁸. Και χαρακτηριστικό θετικότατο για τον Κικέρωνα, ως κριτικό των ιστορικών, είναι το ότι και όταν ακόμα τους κρίνει ως ρήτορες, χωρίς αναφορά στο ιστορικό τους έργο, τους κρίνει κυρίως για την *elocutio*, για το ύφος τους, τους κρίνει δηλαδή στον τομέα της ρητορικής ο οποίος καλύπτει την απαραίτητη προϋπόθεση για έναν ιστορικό, όταν πρόκειται να κριθεί η καλλιτεχνική αξία του έργου του· αυτή είναι η σκοπιά από την οποία ο Κικέρων κρίνει τους Ρωμαίους ιστορικούς, μολονότι έχει σαφέστατη αντίληψη για το ποιός πρέπει να είναι ο αντικειμενικός

πληροφορία ότι ο Κάτων έμαθε σε μεγάλη ηλικία ελληνικά, ικανοποιώντας έτσι την επιθυμία μιας ολόκληρης ζωής. Βλ. ακόμα *Brut.* 25, 95· 30, 114· 35, 132 - 134· 64, 228· 74, 259.

11. *Brut.* 35, 132: *iam Q. Catulus non antiquo illo more, sed hoc nostro nisi quid fieri potest perfectius, eruditus.*

12. *Acad.* II 45, 137: *A. Albinum... doctum sane hominem indicat ipsius historia scripta graeca.*

13. *De orat.* I 16 - 18, 69 - 84.

14. P. Defourny, *Histoire et éloquence d'après Cicéron*, «Les Études Classiques» 21 (1953) 156 - 166, 157.

15. Γι' αυτό, παρατηρεί ο Paladini, 333¹, ότι στα τέλη του προηγούμενου αιώνα και στην αρχή του δικού μας θεωρούσαν ότι ο Κικέρων υπολόγιζε στα ιστορικά έργα περισσότερο την καλλιέργεια παρά την αλήθεια.

16. Βλ. και M. L. W. Laistner, *The greater Roman historians* (Berkeley 1971), 25.

17. *Brut.* 17, 69.

18. *Brut.* 37, 139 - 140, παράδειγμα άριστου ρήτορα ο Antonius, που φαίνεται ότι δεν υστερεί σε κανέναν απ' αυτούς τους πέντε τομείς.

σκοπός ενός ιστορικού¹⁹, και πως αλλοιώνεται η ιστορία²⁰. Η επίτευξη του σκοπού όμως απαιτεί και ανάλογο ύφος²¹. συνδέοντας έτσι άρρηκτα το περιεχόμενο με τη μορφή, και ζώντας σε εποχή που ρίχνει όλο το βάρος στη μορφή, ο Κικέρων ξεκινά ωστόσο — για τον καιρό του — την κριτική του για τους ιστοριογράφους.

Με βάση αυτές τις γενικές διαπιστώσεις, μπορούμε πια να προχωρήσουμε στην έκθεση των συγκεκριμένων απόψεων του Κικέρωνα.

4. Στους πρώτους Ρωμαίους ιστορικούς ο Κικέρων καταμαρτυρεί — στο επίπεδο του ύφους — παντελή έλλειψη καλαισθησίας στα γραπτά τους, η οποία οφείλεται δέδαια στην επιρροή που άσκησαν πάνω τους τα *Annales maximi* και η επιρροή αυτή ήταν συντριπτική, γιατί δεν είχαν εξοικειωθεί ακόμα με τον ελληνικό γραπτό λόγο, ώστε να μπορούν να μεταφέρουν στη γλώσσα τους τον υφολογικό *κόσμον* των Ελλήνων²². Μόνη τους επιδίωξη ήταν η *brevitas*, την οποία όχι μόνο δεν απορρίπτει ο ρήτορας, αλλά αντίθετα τη θεωρεί πολύ σημαντική για έναν ιστορικό: τους καταμαρτυρεί²³ όμως ότι *monumenta solum rerum gestarum reliquerunt* και σωστά τους χαρακτηρίζει: *non exornatores rerum, sed tantummodo narratores*²⁴.

Οι πρώτοι ιστορικοί στους οποίους αποδίδεται αυτός ο χαρακτηρισμός είναι οι *Cato, Pictor* και *Piso*²⁵. Όσο όμως προχωρούμε χρονολογικά, με τελικό σταθμό δέδαια την εποχή του Κικέρωνα, τόσο η υφολογική κριτική γίνεται πιο διεξοδική και πιο συγκεκριμένη, και έτσι μέσα από τις αρνητικές αποτιμήσεις του ρήτορα διαισθανόμαστε βελτίωση στον τομέα αυτόν, δηλ. την προσπάθεια των επόμενων ιστορικών να βελτιώσουν τον λόγο τους.

Ο *Gaius Fannius* φαίνεται πως προσπαθεί να καλλιεργήσει το προφορικό του ύφος, και η προσπάθειά του αντικατοπτρίζεται στην *Ιστορία* του, η οποία: *non ineliganter scripta perspici potest, quae neque nimis est infans neque perfecte diserta*²⁶. Ο *L. Coelius Antipater*, σύγχρονος του *Fannius*, οδηγεί τον πεζό λόγο ένα ακόμα δέμα πιο μπροστά, και δίνει στην ιστοριογραφία κάποια δύναμη λόγου που δεν είχαν οι προηγούμενοι²⁷. αυτά λέγονται από τον *Antonius*, τον μεγάλο ρήτορα, και σ' αυτόν αντιλέγει ο *Lutatius Catulus*, ένα άλλο από τα πρόσωπα του διαλόγου *Brutus*, ο οποίος εκφράζει αντιρρήσεις που πιθανώς θα μπορούσαν να εγερθούν την εποχή του Κικέρωνα, καθώς ισχυρίζεται ότι ο *C. Antipater* μπορεί να είναι καλύτερος από τους προγενέστερους του²⁸, δεν κατάφερε όμως να δώσει στο ιστορικό του

19. Απόδειξη οι κανόνες που διατυπώνει για τη συγγραφή ενός ιστορικού έργου στο *De orat.* II 15, 62 - 63, όπου και η γνώμη του για το πώς αλλοιώνεται η ιστορία.

20. *Brut.* 16, 62.

21. *De orat.* II 15, 64.

22. *De orat.* II 12, 53: *hanc similitudinem scribendi multi secuti sunt, qui sine illis ornamentis monumenta solum temporum, hominum locorum gestarumque rerum reliquerunt... noster Cato et Pictor et Piso, qui neque tenent, quibus rebus ornetur oratio - modo enim huc ista sunt importata.*

23. Βλ. και *Paladini*, 334.

24. *De orat.* II 12, 53 - 54.

25. Για τον τελευταίο βλ. και *Brut.* 27, 106.

26. *Brut.* 26, 101 και εδώ παρατηρούμε πάλι τον άρρηκτο σύνδεσμο ευγλωτίας και πεζού γραπτού λόγου.

27. *De leg.* I 2, 6.

28. Βλ. και *Petzold*, 261 κε.

έργο ξεχωριστό ύφος, με σωστή τοποθέτηση των λέξεων και με απαλή και χωρίς απότομες κυμάνσεις ροή του λόγου²⁹, οι οποίες χαρακτηρίζουν το ορθό ιστορικό ύφος και το διακρίνουν από το ρητορικό, το οποίο η βιαιότητα και η μαχητικότητα καθιστούν κατάλληλο για το *forum*.

Αυτή είναι και η βασική αιτία που η ρωμαϊκή ιστοριογραφία υστερεί απέναντι στην ελληνική, όπως διαπιστώνει ο Antonius: *nemo enim studet eloquentiae nostrorum hominum, nisi ut in causis atque in foro eluceat*³⁰.

Σ' ένα άλλο του έργο³¹ ο Κικέρων παραδέχεται για μια φορά ακόμα τη δύναμη του Coelius, τον μέμφεται όμως και πάλι για την τραχύτητα του ύφους του, δηλαδή για την ανεπάρκειά του για σωστό ιστορικό ύφος, η οποία οφείλεται στην έλλειψη άσκησης: στάθηκε βέβαια σταθμός στη ρωμαϊκή ιστοριογραφία, γιατί μπόρεσε να παροτρύνει τους μεταγενέστερους του να γράφουν με μεγαλύτερη προσοχή, και για την εποχή του ήταν *luculentus*³² (αν και βέβαια σε σύγκριση με νεότερους του είναι *simplex*, γιατί αποκαλύπτει τα τεχνάσματα του ύφους του, *sapiens*, γιατί υποτάσσεται στις υφολογικές του ανάγκες, και *rudis*, γιατί ομολογεί την ύπαρξη αυτής της ανάγκης), τον στόχο του όμως δεν τον πετυχαίνει³³.

Ακολουθεί η κριτική για τους M. Aemilius Scaurus και P. Rutilius Rufus, που χωρίς να έχουν έμφυτο ρητορικό ταλέντο τα κατάφεραν με την επιμέλειά τους³⁴. το ύφος των λόγων τους ήταν *peracutum et artis plenum*, αδύναμο όμως και ακατάλληλο για να κερδίσει το ακροατήριό τους, και αποτέλεσμα αυτής της αδυναμίας ήταν — για τον Scaurus — ότι η αυτοβιογραφία του, μολονότι πολύ χρήσιμη, δεν διαβαζόταν πια από κανέναν στην εποχή του Κικέρωνα³⁵. Οι λόγοι του Rufus πάλι, χαρακτηρίζονταν φτωχικοί (*ieiunae*), πράγμα που οφείλεται στο ότι οι οπαδοί της Στοάς, όπως ο Rufus, αλλά και ο Fannius, αν και θεωρούνται *architecti paene verborum* και δυνατοί στην επιχειρηματολογία, υστερούν στον λόγο, με μοναδική εξαίρεση τον Κάτωνα³⁶.

Χρονολογικά αυτούς τους διαδέχεται ο Q. Lutatius Catulus, άνθρωπος πολύ καλλιεργημένος, καλός ρήτορας χάρη στη γλυκύτητα της φωνής του και την καλή του άρθρωση, του οποίου το ιστορικό έργο ήταν γραμμένο σε *mollis et Xenophontio genere*³⁷. Ο κύκλος των Ρωμαίων ιστοριογράφων που αναφέρονται από τον Κικέρωνα (και τους οποίους εξετάζουμε εδώ) κλείνει με τον L. Cornelius Sisenna, αντίδικο του Κικέρωνα στη δίκη του Βέρρη. Πολύ μορφωμένος και εύγλωττος, είναι καλύτερος

29. *De orat.* II 13, 54 κε.

30. *De orat.* II 13, 55.

31. *De orat.* II 13, 54, *De leg.*, αυτ.

32. *Brut.* 26, 102.

33. *Orat.* 69, 230, όπου γίνεται λόγος για την *πτῶσιν* και τη ροή της πρότασης με ανάλογες μεταθέσεις λέξεων, και ο Antipater ομολογεί πως καταφεύγει στις μεταθέσεις αυτές εκεί όπου είναι ανάγκη.

34. *Brut.* 29, 110.

35. *Brut.* 29, 112.

36. *Brut.* 31, 118· στωικός ήταν και ο Q. Aelius Tubero, εγγονός του L. Aemilius Paulus, που στο λόγο (*oratio*) του ήταν: *durus, incultus, horridus*.

37. *Brut.* 35, 132.

από όλους τους προηγούμενους ιστορικούς³⁸, και με αυτόν όμως ακόμα είναι φανερό πόσο μακριά από την τελειότητα βρίσκεται η Ρωμαϊκή ιστοριογραφία, επειδή δεν έχει καλλιεργηθεί συστηματικά ο τομέας αυτός³⁹. Οι καινοτομίες του Sisenna συνίστανται στο ότι άλλαξε την κοινόχρηστη σημασία των λέξεων και δημιούργησε και ο ίδιος νέες λέξεις, γιατί πίστευε ότι: *recte loqui... esse inusitati loqui*⁴⁰.

Υφολογικά κρίνει ακόμα ο Κικέρων και τον P. Cornelius Scipio, ο οποίος έγραφε ελληνικά: οι κρίσεις του όμως γι' αυτόν είναι ασαφείς και σύντομες, καθώς περιορίζονται στην παρατήρηση: *historia quaedam Graeca scripta dulcissime*⁴¹, φράση που θεωρήθηκε ότι σημαίνει μίμηση του ύφους του Ξενοφώντα⁴².

5. Τελευταία αφέθηκε η εκτεταμένη κριτική του Κικέρωνα για τον Κάτωνα, η οποία στάθηκε αφορμή να κατηγορηθεί ο ρήτορας για ασυνέπεια. Γιατί ενώ στο *De oratore* τον κατηγορεί για ακαλαισθησία ύφους⁴³, και στο *De legibus* για αδυναμία ύφους⁴⁴, στο *Brutus* τον συγκρίνει ξαφνικά με τον Λυσία: *acuti sunt, elegantes, faciti, breves*⁴⁵. Ο Κάτων βέβαια, σε αντίθεση με τον Λυσία, αγνοείται από τους συγχρόνους του Κικέρωνα: το ιστορικό του έργο, οι Origines, ... *quem florem aut quod lumen eloquentiae non habent*⁴⁶, δεν έχει θαυμαστές, όπως αιώνες πριν δεν είχε και ο Θουκυδίδης, γιατί ο Κάτων — όπως και ο Αθηναίος ιστορικός — υποσκελίστηκε από τον εξεζητημένο και σε υψηλότερο τόνο λόγο των μεταγενεστέρων του. Και ο Κικέρων συνεχίζει παροτρύνοντας τους οπαδούς του Αττικισμού να πάψουν να μιμούνται τον Υπερείδη και τον Λυσία και να χρησιμοποιούν ως πρότυπό τους τον Κάτωνα.

Έπειτα όμως απ' αυτή την έκρηξη θαυμασμού, ακολουθεί η πιο παράξενη κριτική που θα μπορούσε να γραφτεί: «ο λόγος του είναι *antiquior... et quaedam horridiora verba*⁴⁷, αλλά έτσι μιλούσαν τότε: αν αλλάξει όμως κανείς αυτό που ο Κάτων δεν μπορούσε να αλλάξει, προσθέσει ρυθμό και για να λειάνει το λόγο του μεταβάλει τη σειρά των λέξεων και δέσει το ύφος του, τότε δεν θα υπάρχει κανένας καλύτερος από τον Κάτωνα»⁴⁸. Αυτή η κριτική είναι άραγε ειρωνική κρίση για τον τρόπο που έγραφαν οι σύγχρονοι του Κικέρωνα Αττικιστές — διαφορετικά και όμως σε τελευταία ανάλυση όμοια με τον Κάτωνα, αν και βέβαια σε εξελιγμένη μορφή —, ή είναι παραδοχή του ρήτορα πως ο Κάτων — τον οποίο θαύμαζε ως προσωπικότητα ο Κικέρων,

38. Ενώ αρχικά θεωρούσε την ασχολία του Sisenna με την ιστοριογραφία «παιδική» (*De leg. I 2, 7*), αργότερα τον χαρακτηρίζει «*doctus vir et studiis optimis deditus, bene Latine loquens*» (*Brut. 64, 228*), βλ. και Petzold, 263.

39. *Brut. 64, 228*.

40. *Brut. 74, 259 - 260*.

41. *Brut. 19, 77*.

42. Έτσι H. Peters, *Historicorum Romanorum reliquiae I, CXIX*.

43. *De orat. II 12, 51*.

44. *De leg. I 2, 6*.

45. *Brut. 16, 63*.

46. *Brut. 17, 66*.

47. *Brut. 17, 68*.

48. *Brut. 16, 63 - 17, 69*.

σε μια σχετική κρίση, έξω από τα όρια της εποχής του — δεν είναι τέλειος ως ρήτορας, καθώς ζει σε πρωϊμότατη για τη ρητορική, όπως και για την ιστορία, εποχή; Γιατί nihil est enim simul et inventum et perfectum⁴⁹. Πρέπει να συνταχθούμε με την δεύτερη άποψη, γιατί παρακάτω, στο ίδιο έργο⁵⁰, ο Κικέρων ξαναγυρίζει στο θέμα Κάτων και βάζει τον Αττικό να διαφωνεί ριζικά με τον παραλληλισμό του Κάτωνα προς τον Θουκυδίδη, επειδή ο πρώτος ούτε καν υποψιάζεται quale esset coriose et opiate dicere, κι όμως τον συγκρίνουν με εκείνον που ούτε οι Έλληνες τόλμησαν να μιμηθούν.

Η απάντηση του Κικέρωνα, μεταφευμένη από τον χώρο της ζωγραφικής, δηλώνει ότι ο Κάτων εκπληρώνει — στο θέμα της ουσίας — τους όρους ενός ιστορικού, του λείπει όμως η δύναμη και το έντεχνο ύφος, το οποίο δεν είχε ακόμη εφευρεθεί από τους Λατίνους⁵¹. Έτσι βλέπουμε ότι η κριτική για τον Κάτωνα είναι δίκαιη, και δεν τον προβάλλει ως εξαίρεση, αλλά τον τοποθετεί μέσα στην εποχή εκείνου· καθώς όμως ο ρήτορας ήταν θαυμαστής της συνολικής προσωπικότητας του Κάτωνα, ξεστρατίζει κάπου - κάπου⁵² (χωρίς βέβαια να φτάνει σε ανακρίβειες), αλλά κάθε φορά ξαναγυρίζει στη σωστή τοποθέτηση του Κάτωνα μέσα στην εποχή του.

Παρατηρούμε ότι οι κρίσεις του Κικέρωνα για τον Κάτωνα δεν γίνονται συγκριτικά με κάποιους άλλους, ούτε με μεταγενέστερους του, ούτε με προγενέστερους του, όπως είχε κάνει με τον Fabius ή τον Piso (πράγμα που θα μπορούσε πραγματικά να αποτελέσει αιτία για να κατηγορηθεί ο Κικέρων για ασυνέπεια), αλλά είναι απόλυτες, αφορούν δηλ. μόνο τον Κάτωνα και μόνο μέσα στο πλαίσιο των δυνατοτήτων που του παρείχε η εποχή του⁵³.

6. Η γενική παρατήρηση του Κικέρωνα ότι ο καλύτερος από όλους τους ιστορικούς ήταν ο Sisenna, με τον οποίο όμως και πάλι η ρωμαϊκή ιστοριογραφία δεν κατόρθωσε να φτάσει στο ψηλότερό της σημείο, γιατί της έλειπε το παρελθόν — η παράδοση⁵⁴ —, μας βρίσκει απόλυτα σύμφωνους. Ο ρήτορας παρακολουθεί σωστά τη διαχρονική εξέλιξη και σημειώνει τις βελτιώσεις, καθώς και τις ελλείψεις, σε σχέση με τις επιταγές ύφους της εποχής του. Έχει όμως τη δυνατότητα να αποτιμήσει τους προγενέστερους ιστορικούς και από απόσταση, μέσα στην δική τους εποχή, όπως είδαμε για τον Κάτωνα και τον Coelius Antipater· όταν ασκεί κριτική δεν έχει μπροστά του την τέλεια ιστορία — αυτό το ξέρει — γι' αυτό και η κριτική του είναι φειδωλή.

Ο Κικέρων μπορεί βέβαια να συνδέει άρρηκτα ύφος και περιεχόμενο, γνωρίζει όμως πολύ καλά ότι κύριο μέλημα του ιστορικού πρέπει να είναι πρώτα απ' όλα η

49. Brut. 18, 62.

50. Brut. 85, 293.

51. Brut. 87, 298: *intelleges nihil illius liniamentis nisi eorum pigmentorum, quae inventa nostrum erant, florem et colorem defuisse.*

52. Ο Petzold, 262 κε., θεωρεί ότι ο Κικέρων «οπισθοχωρεί» από την αρχική του ευνοϊκή κρίση για τον Κάτωνα, πράγμα με το οποίο δεν θα συμφωνήσω γιατί είναι φανερό ότι ο ρήτορας κάνει δύο αποτιμήσεις του Κάτωνα: μια γενική και μια σχετική, μέσα στην εποχή του.

53. De orat. III 33, 135: *quid enim M. Catoni praeter hanc politissiman doctrinam transmarinam atque adventitiam defuit?*

54. De leg. I 2,5: *alias in historia leges observandas, alias in poemate.*

σωστή χρήση του υλικού του και εκεί αναφέρονται και οι νόμοι του για την ιστορία, που είναι διαφορετικοί από τους νόμους της ποίησης⁵⁵, και που προέρχονται από κάποια ελληνιστική διδασκαλία, την οποία γνωρίζει και ο Πολύβιος⁵⁶. Πρώτος νόμος είναι η αλήθεια, ανεπηρέαστη από φόβο, συμπάθεια και εχθρότητα⁵⁷, και θεωρημένη θετικά και αρνητικά: έκθεση της αλήθειας και αποφυγή της αναλήθειας⁵⁸. Έπειτα υποστηρίζεται *δια στόματος* Αντωνίου ότι άλλοι απαράβατοι για έναν ιστοριογράφο κανόνες είναι η αντικειμενικότητα, η αμερόληπτη παρουσίαση των γεγονότων, η κατανόηση των κυρίων αιτίων και παραγόντων που συνέβαλαν στη δημιουργία σημαντικών γεγονότων και καταστάσεων του παρελθόντος, και τέλος η γνώση της ζωής και του χαρακτήρα των πρωταγωνιστών στη σκηνή της ιστορίας. Το ύφος που πρέπει να έχει μια τέτοια ιστορία περιγράφεται στη συνέχεια⁵⁹.

Από την κριτική που ασκεί ο Κικέρων στους ιστορικούς μπορούμε να καταλάβουμε *e silentio* αν υπάκουσαν ή όχι στους νόμους αυτούς.

Η αλήθεια των γεγονότων και η αντικειμενικότητα είναι κανόνες που δεν προϋποθέτουν καλλιεργημένο ύφος, και συνεπώς — *e silentio* πάντοτε — για τον Κικέρωνα οι δύο αυτοί κανόνες εφαρμόζονται από τους ιστορικούς που αναφέρει· εξάλλου όλοι οι ιστορικοί που κρίνονται έγραφαν την ιστορία τους από την σκοπιά που την έβλεπε και ο Κικέρων, δηλ. από την σκοπιά της Συγκλήτου. Συνεπώς, σύμφωνα με την υποκειμενική κρίση του ρήτορα (που βρισκόταν χρονικά σχετικά κοντά στα γεγονότα του *ένδοξου παρελθόντος της Ρώμης*), πρέπει να παρουσίαζαν αληθινά και με αντικειμενικότητα τα πράγματα⁶⁰.

Οι υπόλοιποι κανόνες, όχι μόνο οι μορφολογικοί, αλλά και οι σχετικοί με το περιεχόμενο, όπως η αναζήτηση των αιτίων, σίγουρα δεν ίσχυαν για τους πρώτους ιστορικούς (που έκαναν καταγραφή των γεγονότων), και ίσχυαν εν μέρει μόνο για τους μεταγενέστερους, αφού αυτοί ειδικά οι κανόνες έχουν και άμεση σχέση με έναν πιο καλλιεργημένο λόγο. Πάντως, αν και όχι με μεγάλη προσοχή πάντοτε, προσπαθεί να ελέγξει την εφαρμογή τους και σημειώνει τις τυχόν ασυνέπειες που υπάρχουν στα έργα των ιστορικών⁶¹. Κάποτε ακόμα δηλώνει και τις πηγές τους⁶², και μάλιστα

55. Βλ. και Leeman, 184.

56. *De orat.* II 15, 62 κ., βλ. και Leeman, 188², Petzold 260, 270· αντίθετα ο Rambaud, 15, θεωρεί ότι δεν υπήρχε καμιά ελληνιστική θεωρία για την ιστοριογραφία από τον Θεόφραστο και τους Περιπατητικούς· βλ. Brunt, 312 και 328· ο B. L. Ullman, *History and Tragedy*, *TAPhA* 73 (1942) 25 - 53, στις σσ. 33 και 53 θεωρεί ότι σ' αυτό το ζήτημα οι μαθητές του Αριστοτέλη είχαν απομακρυνθεί από τις θέσεις του δασκάλου τους και ότι είχαν προσχωρήσει στις απόψεις του Ισοκράτη.

57. Βλ. και Petzold 259 κ.

58. *De orat.* II 15, 62, βλ. και Paladini 332 κ.

59. *De orat.* II 15, 64: *verborum autem ratio et genus orationis fustum atque tractum, et cum lenitate quadam aequabili profluens, sine hoc iudiciali asperitate, et sine sententiarum forensium aculeis persequendum est.*

60. Εδώ ίσως θα πρέπει να αναφέρουμε την κριτική που κάνει ο Κικέρων για τον C. Licinius Maceg, ότι δηλ. η ιστορία του αντικατοπτρίζει δημοκρατικές και οικογενειακές του προκαταλήψεις και ότι επιχειρεί μια καινούργια ερμηνεία παλιών πολιτικών θεσμών. Φυσικό είναι οι προκαταλήψεις του να μη βρίσκουν σύμφωνο τον Κικέρωνα, γι' αυτό και ο ρήτορας τον απορρίπτει ως μμητή όχι των Ελλήνων, αλλά των Λατίνων αντιγραφών· βλ. και *De leg.* I 2, 7.

61. *De divin.* I 44, 99, όπου γίνεται λόγος για την ασυνέπεια του Sisenna σχετικά με την πίστη του στα όνειρα, την οποία ο Κικέρων αποδίδει σε στωική επίδραση.

φαίνεται ότι περιμένει από τους νεότερους ιστορικούς κάποια κριτική επιλογή του υλικού τους και όχι τυφλή αναδιήγηση των γεγονότων· έτσι χαρακτηρίζει ανώριμο τον Sisenna που ακολουθεί μόνο τον Κλείταρχο, γιατί μόνον αυτό έχει διαβάσει⁶³.

7. Με όσα είπαμε παραπάνω φανερώθηκε ασφαλώς ότι ο Κικέρων δεν αποτελεί μόνο πηγή αποσπασμάτων των προγενέστερών του ιστορικών, αλλά και σωστόν κριτή για το έργο τους, τοποθετημένο στην εποχή καθενός. Ίσως οι σημερινοί μελετητές να δυσκολεύονται στο να σχηματίσουν μια δίκαιη γνώμη για την ικανότητά του να ασκήσει σωστή και συνετή κριτική στον τομέα της ιστορίας από το γεγονός ότι δεν την εκθέτει συστηματικά σε ένα μόνο έργο, αλλά έχει σκορπίσει τις πληροφορίες και τις διαπιστώσεις του εδώ και εκεί, σε διάφορα έργα του⁶⁴. αν όμως ο σημερινός αναγνώστης τις συγκεντρώσει, τότε ανακαλύπτει ότι ο Κικέρων δεν είχε καθόλου συγκεχυμένη εικόνα της εξέλιξης της ιστορίας⁶⁵, αλλά βοηθήμενος και από τα ελληνικά ιστορικά έργα και τη ρητορική, σημείωνε την πρόοδο που πραγματοποιούνταν κάθε φορά — καθώς και τις ελλείψεις⁶⁶ —, και περίμενε την ποιοτική της άνοδο, που εμείς σήμερα βέβαια μπορούμε να πιστοποιήσουμε.

Η άνοδος αυτή έφτασε την ώρα που οι Ρωμαίοι είχαν ωριμάσει για ένα τέτοιο επίτευγμα· αυτή την ώρα όμως ο μεγάλος ρήτορας δεν πρόλαβε να την ζήσει.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

62. *De divin.* I 24, 48, όπου σημειώνεται ότι πηγή του Coelius Antipater ήταν ο Έλληνας ιστορικός Σιληνός: *hoc item in Sileni, quem Coelius sequitur, historia est.*

63. *De leg.* I 2, 7: *et in historia puerile quiddam consecatur, ut unum Clitatchum neque praeterea quemquam de Graecis legisse videatur, eum tamen velle dumtaxat imitari.*

64. Για την επιστολή του Κικέρωνα στον Lucceius (*Ad. fam.* V 12), όπου ο ρήτορας εκθέτει κάπως διαφορετικές απόψεις (αλλά για μονογραφία και όχι για γενική ιστορία), βλ. A. Guillemin, *La lettre de Cicéron à Lucceius (Fam. V, 12)*, RÈL 16 (1938), 96 κε., Ullman 44 κε., Paladini, 335 κε., ιδίως 337 κε., Leeman 185, 190 κε., Petzold, 272 κε.

65. Ο R. Klein, *Einleitung*, στο «Das Staatsdenken der Römer» (Darmstadt 1980, Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Wege der Forschung, Bd. XLVI) 1 - 12, 6, θεωρεί ότι η σκέψη του ήταν στατική και γι' αυτό ξένη προς την κατηγορία του χρόνου και συνεπώς προς κάθε γνήσια ιστορική εξέλιξη· αυτό μάλλον αποτελεί απήχηση της γενικά υποτιμητικής κριτικής για τον Κικέρωνα, που διατύπωσε ο ΙΘ' αιώνας και συνεχίζει ο δικός μας.

66. Βλ. *De leg.* I 2, 5: *abest historia litteris nostris* και *De orat.* II 13, 55: *si ista res (sc. historia) adhuc nostra lingua inlustrata non est*, *Brut.* 64, 288: *genus hoc scriptionis (sc. historiae) nondum est satis latinis litteris inlustratum.*

D. M. TSITSIKLI

CICERO UND DIE ÄLTEREN HISTORIKER ROMS (Zusammenfassung)

Obwohl Cicero oft den Wunsch, eine römische Geschichte zu schreiben, ausgesprochen hat, konnte er seinen Traum endlich nicht erfüllen. Das hinderte ihn aber nicht, eine durchdringende Kritik an den älteren – und besonders den früheren – Geschichtsschreibern Roms zu üben.

Aufgrund der Auffassung, dass der Historiker nicht bloss der Beschreiber der Tatsachen sein soll, sondern auch einen künstlerischen Stil haben muss, betrachtet Cicero die älteren Historiker Roms – mit jeweils kleinen Veränderungen – eher naiven Erzähler und im allgemein viel niedriger als die Griechen Historiker.

Cicero zeigt sich durch die Einzelheiten seiner Kritik ein richtiger Abschätzer des Werkes der älteren Geschichtsschreiber Roms; das sieht sich am ersten Blick nicht klar aus, da er seine Urteilung in verschiedenen Beiträgen zerstreut und nicht in einem einzigen systematischen Schrift vereinigt hat.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΥΘ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ

Ο METUS HOSTILIS ΩΣ ΠΑΡΑΓΩΝ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΣΑΛΛΟΥΣΤΙΟ

Μεταξύ των βασικών δυνάμεων και γενεσιουργών παραγόντων της ιστορίας κατά το Σαλλούστιο και το κατ' εξοχήν πρότυπό του, το Θουκυδίδη, είναι, όπως εκτέθηκε και σε πρόσφατη ανακοίνωσή μας¹, το *ingenium humanum*² ή *natura mortalium*,³ η φύσις ανθρώπων⁴ κατά το μεγάλο Αλιμούσιο ιστορικό.

Μέσα δε στον όρο αυτό περιλαμβάνεται ολόκληρο το φάσμα των σωματικών, ψυχικών και πνευματικών δυνάμεων και ιδιοτήτων του ανθρώπου, ο χαρακτήρας, οι αρετές, οι αδυναμίες και τα πάθη των ατόμων που αποτελούν την κοινωνικοπολιτισμική ομάδα. Από το ευρύ αυτό θέμα θα μας απασχολήσει εδώ μόνο ένας μικρός τομέας, το συναίσθημα του φόβου, και μάλιστα όχι σε όλη την έκτασή του, αλλά μόνο στη θετική πλευρά του και σε ό,τι αφορά τις σχέσεις προς τους εξωτερικούς εχθρούς, τους εχθρούς της πατρίδος.

Ας παρακολουθήσω με τη σειρά την πορεία της σκέψης του Σαλλουστίου. Στην παρέκδραση της μονογραφίας του *De Catilinae coniuratione*, η οποία ονομάστηκε και «αρχαιολογία» ρωμαϊκή, ο Ρωμαίος ιστορικός γράφει:

*Sed ubi labore utque iustitia res publica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Carthago aemula imperi Romani ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant, saevire fortuna ac miscēre omnia coepit. qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis otium divitiaeque, optanda alias, oneri miseriaeque fuere. igitur primo pecuniae, deinde imperi cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere.*⁵

Δηλαδή, όταν με το μόχθο και την εργατικότητα των πολιτών της και τους δίκαιους θεσμούς και νόμους η Ρωμαϊκή Πολιτεία μεγάλωσε και δαμάστηκαν έπειτα από

---

1. Έγινε στις 6-9-1985 στα πλαίσια του Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου για τον Θουκυδίδη ('Αλμος, 4-7 Σεπτεμβρίου 1985) με θέμα: «Σαλλούστιος και Θουκυδίδης».

2. ...*more ingeni humani* (Iug. 93,3)· πδ. Iug. 2,4· *nobis primae dissensiones vitio humani ingenii evenere* (Hist. 1,7).

3. ... *ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium est* (Iug. 2,4)· *terrebat eum natura mortalium avida imperi et praiceps* (Iug. 6,3).

4. και επέπεσε πολλά και χαλεπά κατά στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἄν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ἦ (Θουκ. 3,82,2)· καὶ τῶν νόμων κρατήσασα ἡ ἀνθρωπεῖα φύσις (Θουκ. 3,84,2)· καὶ τῶν μελλόντων ποτέ αὐθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι (Θουκ. 1,22,4).

5. Cat. 10, 1-3.

σκληρούς πολέμους πανίσχυροι βασιλείς και υποτάχθηκαν με τη δύναμη των όπλων άγρια πολεμικά έθνη και πολυπληθέστατοι λαοί και αφού καταστράφηκε ολοσχερώς η μεγάλη αντίζηλος της Ρώμης, η Καρχηδών, και όταν πλέον όλες οι στεριές και οι θάλασσες της γης είχαν ανοίξει διάπλατα για το ρωμαϊκό εμπόριο και τη διείσδυση, τότε η τύχη άρχισε να γίνεται εχθρική για τη Ρώμη και να τα φέρνει όλα άνω - κάτω. Για εκείνους που με τόση ευκολία και καρτερία είχαν υπομείνει μόχθους, κινδύνους, κρίσιμες και σκληρότατες καταστάσεις, γι' αυτούς η ειρήνη και ο πλούτος, τα αγαθά που υπό κανονικές συνθήκες είναι ευκατρία για κάθε άνθρωπο, έγιναν δάρος και αφορμή δυστυχίας. Γιατί είχαν ως συνέπεια την αύξηση αρχικά μεν της φιλαργυρίας, έπειτα δε της φιλαρχίας, που υπήρξαν η ρίζα όλων των κακών. Στη συνέχεια ο Σαλλούστιος απαριθμεί και εξηγεί τη γένεση όλων αυτών των κακών και ελαττωμάτων.

Από την ανάλυση του χωρίου αυτού προκύπτει ότι για την εξιδανικευμένη στον «Κατιλίνα» προγονική ρωμαϊκή κοινωνία η ύπαρξη ισχυρών και επίφοβων εξωτερικών εχθρών, προς τους οποίους έπρεπε να παλεύη ακατάπαυστα το Ρωμαϊκό Κράτος, υπήρξε ισχυρότατος συνεκτικός παράγων της κοινωνίας και μέσον διατηρήσεως της σωματικής και ψυχικής ρώμης των πολιτών, που ήταν προϋπόθεση για τα θαυμάσια ρωμαϊκά επιτεύγματα εκείνης της εποχής.

Το ένστικτο αυτοσυντηρήσεως, κεντριζόμενο απ' το φόβο, που προκαλούσαν οι ποικιλώνυμοι και τρομακτικά υπέρτεροι σε αριθμητική ισχύ και υλικά μέσα αντίπαλοι, δεν άφηγε στη ρωμαϊκή κοινότητα και σε κάθε Ρωμαίο περιθώρια χαλάρωσης, πολυτέλειας, σπατάλης, εγωκεντρικής συμπεριφοράς. Έπρεπε ο καθένας και η κάθε ομάδα να λειτουργούν σωστά μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο, όπου ήταν εντεταγμένοι, να είναι ένα τέλειο εξάρτημα στο μηχανισμό της Ρωμαϊκής Πολιτείας για να μπορέσει αυτή να επιδιώση και να προχωρήση.

Οι εξωτερικές δε κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και η ανάγκη αντιμετώπισης των κινδύνων κρατούσαν τους Ρωμαίους σε τέτοιο σημείο έντασης και εγρήγορσης, ώστε να θεωρούν ως φυσική πλέον κατάσταση — όπως και πράγματι είναι για τις ευνομούμενες πολιτείες — τη δικαιοσύνη και το κοινωνικό καλό: *ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat*⁶. Και η γενναιότητα και η αρετή είχε δαμάσει τα πάντα: *virtus omnia domuerat*⁷.

Αντίθετα, όταν εξέλιπαν οι εξωτερικές πιέσεις και οι κίνδυνοι, όταν τα αγαθά της ειρήνης και του πλούτου πλημμύρισαν τη ρωμαϊκή αγορά, επήλθε η χαλάρωση και μέσα στους λιτοδίαιτους και «ενάρετους» Ρωμαίους, στο λαό και τους ευγενείς, ξύπνησαν τα πάθη και τα ελαττώματα, που φωλιάζουν στην ανθρώπινη φύση (*natura*) και τα οποία η παγερότης του εξωτερικού φόβου κρατούσε σε κάποιο είδος νάρκης⁸.

Σαφέστερα διατυπώνει την ανωτέρω άποψη ο Σαλλούστιος στο έργο του *Bellum*

6. Ibid. 9,1.

7. Ibid. 7,6.

8. Πβ. Fr. Klingner, Über die Einleitung der Historien Sallusts, *Hermes* 63 (1928), σσ. 166, 176, 178 κ.εξ. (ανατ. εις V. Pöschl, *Sallust*, Darmstadt 1970, σσ. 2,11,13), H.Patzer, *Sallust und Thukydides*, *Neue Jahrb.* 4 (1941), σ. 131 (ανατ. εις V. Pöschl, *Sallust*, Darmstadt 1970, σ.113 κ.εξ.), D.C.Earl, *The Political Thought of Sallust*, Amsterdam 1966 (ανατ.), σσ. 13,47.

Iugurthinum στην παρέκδοσή του για τους κομματικούς ανταγωνισμούς στη Ρώμη (κεφ. 41 - 42), όπου διαβάζουμε: *Ceterum mos partium atque factionum ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis Romae ortus est otio atque abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. nam ante Carthaginem deletam populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia incessere*⁹.

Εξ άλλου η συνήθεια των κομμάτων και των φατριών και όλων κατόπιν των (παράκλουθων) κακών ξεκίνησε στη Ρώμη πριν από λίγα χρόνια εξ αιτίας της ησυχίας και της αφθονίας όλων εκείνων των πραγμάτων, τα οποία είναι πρώτα στην εκτίμηση των ανθρώπων. Διότι πριν απ' την καταστροφή της Καρχηδόνας ο Ρωμαϊκός λαός και η σύγκλητος κυβερνούσαν την Πολιτεία μέσα σε ένα ήρεμο πολιτικό κλίμα και επεδείκνυαν μετριοπάθεια αναμεταξύ τους, οι δε πολίτες δεν κατέφευγαν σε οξείς ανταγωνισμούς ούτε για τη δόξα ούτε για την εξουσία: ο φόβος του εχθρού (*metus hostilis*· και ξέρομε απ' τις επιθέσεις του Αννίβα προ πάντων τί είδους φόβο και τί λαχτάρες πέρασαν οι Ρωμαίοι) συγκατατούσε την Πολιτεία μέσα στα πλαίσια της σύνεσης και της σωστής συμπεριφοράς¹⁰. Όταν όμως οι ψυχές τους λυτρώθηκαν από το φόβο εκείνο, τότε εισέδυσαν η ακολασία και η αλαζονεία, δηλαδή τα πάθη εκείνα, που υποθάλλονται από την ευδαιμονία.

Με τα παραπάνω χωρία ο Σαλλούστιος παρουσιάζει, όπως νομίζουμε, τη θετική πλευρά του φόβου, δηλαδή ότι ο φόβος διαφυλάσσει τη λειτουργία του πολιτισμού. Και βασική λειτουργία του πολιτισμού είναι η προσαρμογή, που αναφέρεται στη διαδίκασση της αντιμετώπισης ενός ειδικού φυσικού, βιολογικού και κοινωνικού περιβάλλοντος προς επίλυση των ουσιωδών αναγκών επιβίωσης. Ο Ρωμαίος ιστορικός τονίζει κυρίως την πλευρά του κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος, ενώ το βιολογικό έμμεσα μόνο απεικονίζεται από τον υψηλό δείκτη του πρώτου. Μέσα από αυτό το πρίσμα ο φόβος εμφανίζεται ως ένας κώδικας προσαρμογής. Η πολιτιστική γνώση, η οποία είναι θέβαια η βάση για την ανθρώπινη επιβίωση και διακρίνει το ανθρώπινο στοιχείο από τα άλλα ζώα, οδηγεί στο σωστό μέτρο (*Μέτρον ἄριστον*)¹¹, που κατά το Σαλλούστιο ρυθμίζεται με το φόβο του εχθρού. Ο φόβος εμπλέκεται στην όλη κοινωνική, πολιτιστική και υλική ζωή και επιδρά στην κοινωνική συμπεριφορά. Η επίδραση του φόβου διατηρεί κατά τον ιστορικό ένα συγκεκριμένο, γνωστό πρότυπο πολιτισμού (*civitas - res publica magna et pulcherrima*)¹² και λειτουργεί ως

9. Iug. 41,1-3.

10. Πβ. Hans Drexler, *Die moralische Geschichtsauffassung der Römer*, Gymnasium 61 (1954), σ. 169 (ανατ. εις R. Klein, *Das Staatsdenken der Römer*, Darmstadt 1973, σ. 256), R. Frank, *The Bridle of Fear, Prudentia 17.1 (1985)*, σ. 19.

11. Γνωμικό αποδιδόμενο στον εκ Λίνδου της Ρόδου σοφό και ποιητή Κλεόβουλο. Πβ. *Οί δ' αγαθοί πάντων μέτρον ἴσασιν ἔχειν* (Θέογν. 614): *Ἐπεται δ' ἐν ἑκάστῳ μέτρον* (Πινδ. Ὀλ. 13,47): *παντός ὄραν μέτρον* (Πινδ. Πυθ. 2,34).

12. *...de moribus civitatis... quo modo rem publicam habuerint... ut paulatim inmutata et pulcherrima atque optima pessima ac flagitiosissima facta sit* (Cat. 5,9): *Nolite existumare maiores nostros armis rem publicam ex parva magnam fecisse. si ita esset, multo pulcherrimam eam nos haberemus* (Cat. 52,19-20): πβ. Cat. 10,6· 31,1· 53,5· Iug. 3-4· 42,4-5.

δύναμη κοινωνικής εξισορρόπησης.

Παρόμοιες απόψεις διατύπωνε ο Σαλλούστιος στις «Ιστορίες» του, όπως διαπιστώνεται από τις μαρτυρίες και τα λίγα συντρίμια, που έχουν περισωθή από το ωριμότερο εκείνο έργο του. Η πιο καλή μαρτυρία νομίζω ότι είναι του Αυγουστίνου, ο οποίος στο δεύτερο βιβλίο του *De civitate dei* έργου του γράφει ρητώς ότι στο προοίμιο του πρώτου βιβλίου των «Ιστοριών» ο Σαλλούστιος — τροποποιώντας τις προηγούμενες απόψεις του — υποστήριξε ότι η ιδανική κατάσταση της επικράτησης της δικαιοσύνης, της αρετής και της ομόνοιας στη Ρωμαϊκή Πολιτεία ήταν σχετικά βραχύδια και υπήρξε σε δύο μόνο περιόδους της ρωμαϊκής ιστορίας, πάντοτε όμως ως συνέπεια εχθρικού φόβου και εξωτερικής πίεσεως.

Η πρώτη περίπτωση ήταν εκείνη μετά την έξωση του Ταρκυνίου, ο οποίος ζήτησε τη δόξη των Ετρούσκων. Προς αντιμετώπιση του τυρρηνικού κινδύνου και των πολέμων, που ακολούθησαν, οι Ρωμαίοι αναγκάστηκαν να πολιτευθούν με δικαιοσύνη και μετριοπάθεια. Αιτία όμως υπήρξε ο φόβος του εξωτερικού πολέμου: *metum dixit fuisse causam, quoniam metuebatur bellum, quod rex Tarquinius regno atque Urbe pulsus Etruscis sociatus contra Romanos gerebat*¹³.

Η δεύτερη περίπτωση ήταν εκείνη μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου Καρχηδονιακού πολέμου: *Nam cum optimis moribus et maxima concordia populum Romanum inter secundum et postremum bellum Carthaginiense commemorasset egisse, causamque huius boni non amorem iustitiae, sed stante Carthagine metum pacis infidae fuisse dixisset (unde et Nasica ille ad reprimendam nequitiam servandosque istos mores optimos, ut metu vitia cohiberentur, Carthaginem nolebat everti): continuo subiecit idem Sallustius et ait: «At discordia et avaritia atque ambitio et cetera secundis rebus oriri sueta mala post Carthaginis excidium maxime aucta sunt...».*

Πάλι δηλαδή αιτία των αρίστων ηθών και της μεγάλης ομόνοιας ήταν ο φόβος της Καρχηδόνας, την καταστροφή της οποίας αγωνίστηκε ματαίως να αποτρέψει ο Σκιπίων Νασικός ακριδώς για να συγκρατή με το δέος που ενέπνεε τις μικρότητες και τα πάθη στη ρωμαϊκή κοινωνική και πολιτική ζωή¹⁵ και για να συντελή στη διατήρηση της ανδρείας και της πνευματικής αγρύπνιας. Αντίθετα μετά την καταστροφή της ανταγωνίστριας πόλης η διχόνοια, η φιλαργυρία, η φιλαρχία και όλα τα ελαττώματα με ραγδαίο πλέον ρυθμό σάρωσαν και καταβαράθρωσαν τα προγονικά ήθη σαν ορμητικός χείμαρρος, όπως αναφέρεται παρακάτω: *Ex quo tempore, ut ait, maiorum mores non paulatim ut antea, sed torrentis modo praecipitati...*¹⁶.

Εδώ πρέπει να υπογραμμισθή ότι από τον τρόπο που παρατίθενται και σχολιάζονται οι απόψεις του Σαλλουστίου, καθώς και οι αντιρρήσεις του Σκιπίωνος για την καταστροφή της Καρχηδόνας, φαίνεται ότι ο Αυγουστίνος συμφωνεί απόλυτα ότι η εξωτερική πίεση και ο εχθρικός φόβος αποτελούσαν καίριο μέσο για την διατήρηση της αρετής και της συνοχής καθώς και για την πρόοδο της ρωμαϊκής κοινω-

13. Aug. *De civ. dei* 2, 18.

14. *Ibidem*.

15. Πβ. M. Gelzer, *Nasicas Widerspruch gegen die Zerstörung Karthagos*, Phil. 86 (1931), σσ. 270-272 (Kleine Schriften II, σ. 47-49).

16. Aug. *De civ. dei* 2, 18.

νίας και Πολιτείας.

Σημειώνομε επίσης ότι η διατύπωση *metum pacis infidae*, που αναφέρεται στη δολιότητα και απιστία των Καρχηδονίων και δηλώνει ότι ούτε στις ειρηνικές περιόδους εκλείπει τελείως η σκιά του εχθρικού φόβου, έχει, δυστυχώς, μια αιώνια ισχύ και επικαιρότητα. Νομίζει κανείς ότι διαβάζει νεώτερες κυνικές διακηρύξεις ότι οι συνθήκες υπογράφονται για να παραβιαστούν στην πρώτη ευκαιρία ή ότι ακούει σχόλια και δηλώσεις αμοιβαίας δυσπιστίας και μυστικών πολεμικών προπαρασκευών, που ακολουθούν τις συνθήκες ειρήνης και τα σύμφωνα μη επιθέσεως και περιορισμού των πολεμικών οπλοστασίων. Δεινά που ταλαιπωρούν και φαίνεται ότι θα εξακολουθήσουν να ταλαιπωρούν τους λαούς και την ανθρωπότητα ολόκληρη *vitiū humani ingenii* και *εως αν ή αυτή φύσις ανθρώπων ή*.

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι απόψεις του Σαλλουστίου και του Αυγουστίνου κατόπιν για την επίδραση του εχθρικού φόβου στη διαμόρφωση της ρωμαϊκής ιστορίας εμφανίζονται σχεδόν ταυτόσημες με εκείνες του Διοδώρου του Σικελιώτη, ο οποίος ήταν σύγχρονος του Σαλλουστίου και είχε διαμείνει αρκετό χρόνο και στη Ρώμη:

Πρός δέ τούτοις σωζομένης μέν τῆς Καρχηδόνος ὁ ἀπό ταύτης φόβος ἠνάγκαζεν ὁμονοεῖν τοὺς Ῥωμαίους καὶ τῶν ὑποτεταγμένων ἐπεικῶς καὶ ἐνδόξως ἄρχειν, ὧν οὐδὲν κάλλιόν ἐστι πρὸς ἡγεμονίας διαμονήν τε καὶ αὐξῆσιν· ἀπολομένης δέ τῆς ἀντιπάλου πόλεως πρόδηλος ἦν ἐν μέν τοῖς πολίταις ἐμφύλιος πόλεμος ἐσόμενος, ἐκ δέ τῶν συμμάχων ἀπάντων μῖσος εἰς τὴν ἡγεμονίαν διὰ τὴν εἰς αὐτοὺς ἐκ τῶν ἀρχόντων πλεονεξίαν τε καὶ παρανομίαν. ἅπερ ἅπαντα συνέβη τῇ Ῥώμῃ μετὰ τὴν τῆς Καρχηδόνος κατασκαφήν· καὶ γὰρ ἐπικίνδυνοι δημαγωγαὶ καὶ χώρας ἀναδασμοὶ καὶ συμμάχων ἀποστάσεις μεγάλαι καὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι πολυτεεῖς καὶ φοβεροὶ καὶ τᾶλλα τὰ προαγορευθέντα ὑπὸ τοῦ Σικελιώτους ἠκολούθησεν¹⁷.

Τι δηλώνει η ομοιότητα αυτή; Αλληλεπίδραση ή κοινή πηγή; Ένδειξη υπέρ της δεύτερης περίπτωσης αποτελεί και η ρητή εμφάνισή της ως γνώμης και πολιτικής των Σικελίωνων, τόσο από το Διοδώρο, όσο και από τον Αππιανό¹⁸ και τον Αυγουστίνo¹⁹. Κοινή πηγή θεωρείται ο Ποσειδώνιος, ο οποίος πάλι φαίνεται να ακολουθή στο σημείο αυτό τον Πολύβιο για να παρακολουθήσωμε το φαινόμενο οπισθοχωρητικώς. Το ίδιο δε το ανωτέρω χωρίον του Διοδώρου πιστεύεται ότι προέρχεται από το «περί ἀρετῶν» σύγγραμμα του Ποσειδωνίου και ο F. Jacoby το έχει συμπεριλάβει αυτούσιο στα αποσπάσματα του Απαμέως — Ροδίου φιλοσόφου, ιστορικού και γεωγράφου²⁰.

Αλλά η απώτερη γνωστή και φραστικώς εγγύτερη πηγή της θεωρίας του Σαλλουστίου για την επίδραση του εχθρικού φόβου επάνω στα πράγματα και την εξέλιξη της Ρωμαϊκής Πολιτείας φαίνεται ότι είναι ο Πολύβιος, ο οποίος ασχολείται διεξο-

17. Διόδ. Σικ. 34/35,33,5-6.

18. καὶ ὁ Σικελίων ἐς αὐτὰς ἐδόκει μάλιστα τοὺς Ῥωμαίους ἐναγαγέσθαι, εἴτε τῶν εἰρημένων οὐνεκα λογισμῶν, εἴτε ὡς ἀρκοῦν Ῥωμαίους ἐς εὐτυχίαν τό μόνην ἀφελέσθαι Καρχηδονίους τὴν ἡγεμονίαν· εἰσὶ γὰρ οἱ καὶ τόδε νομίζουσιν, αὐτόν ἐς Ῥωμαίων σωφρονισμὸν ἐθελῆσαι γείτονα καὶ ἀντίπαλον αὐτοῖς φόβον ἐς αἰὲ καταλιπεῖν, ἵνα μὴ ποτε ἐξυβρίσειαν ἐν μεγέθει τύχης καὶ ἀμεριμνία. (Αππ. Λιβ.65).

19. Βλ. παραπάνω.

20. F. Gr. Hist. IIA, σ. 297 - 298, απόσπ. 112.

δικά με τη λειτουργία και τις αρετές του ρωμαϊκού πολιτεύματος. Εν συνεχείρ, διακρίνοντας εσωτερικά και εξωτερικά αίτια και τρόπους με τους οποίους επέρχεται η φυσική φθορά και μεταβολή των πάντων, επομένως και κάθε είδους πολιτεύματος, γράφει γενικά για την πολιτεία, εννοώντας κατά κύριο λόγο τη Ρωμαϊκή: *ὅταν γάρ πολλούς καί μεγάλους κινδύνους διωσαμένη πολιτεία μετά ταῦτα εἰς ὑπεροχὴν καὶ δυναστείαν ἀδήριτον ἀφίκηται, φανερόν ὡς εἰσοικιζομένης εἰς αὐτὴν ἐπὶ πολὺ τῆς εὐδαιμονίας συμβαίνει τοὺς μὲν βίους γίνεσθαι πολυτελεστέρους, τοὺς δ' ἄνδρας φιλονεικοτέρους τοῦ δέοντος περὶ τε τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἄλλας ἐπιβουλὰς. ὧν προβαίνοντων ἐπὶ πλέον ἄρξει μὲν τῆς ἐπὶ τὸ χεῖρον μεταβολῆς ἢ φιλαρχία καὶ τὸ τῆς ἀδοξίας ὄνειδος, πρὸς δέ τούτοις ἢ περὶ τοὺς βίους ἀλαζονεία καὶ πολυτέλεια, λήψεται δέ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς μεταβολῆς ὁ δῆμος, ὅταν ὑφ' ὧν μὲν ἀδικεῖσθαι δόξη διὰ τὴν πλεονεξίαν, ὑφ' ὧν δέ χαννωθῆ κολακευόμενος διὰ τὴν φιλαρχίαν. τότε γάρ ἐξοργισθεὶς καὶ θυμῷ πάντα βουλευόμενος οὐκέτι θελήσει πειθαρχεῖν οὐδ' ἴσον ἔχειν τοῖς προεστώσιν, ἀλλὰ πᾶν καὶ τὸ πλείστον αὐτός. οὐ γενομένου τῶν μὲν ὀνομάτων τὸ κάλλιστον ἢ πολιτεία μεταλήψεται, τὴν ἐλευθερίαν καὶ δημοκρατίαν, τῶν δέ πραγμάτων τὸ χεῖριστον, τὴν ὀχλοκρατίαν²¹.*

Οι εκφράσεις πολλούς και μεγάλους κινδύνους διωσαμένη ή πολιτεία και *reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, εἰς ὑπεροχὴν καὶ δυναστείαν ἀδήριτον ἀφίκηται* και *res publica crevit, εἰσοικιζομένης εἰς αὐτὴν τῆς εὐδαιμονίας και divitiae, cuncta maria terraeque patebant, φιλαρχία και imperi cupidō, ἀλαζονεία και superbia²² πολυτέλεια και luxuria* (σε πολλά άλλα χωρία)²³, ὁ δῆμος ἐξοργισθεὶς καὶ θυμῷ πάντα βουλευόμενος και *populus libertatem in lubricum vortere²⁴* κ.λπ. καθὼς και η ὅλη ανατομία των νοσογόνων και διαλυτικῶν τάσεων που κυφοροῦνται μέσα στις κοινωνίες της αφθονίας και της ευδαιμονίας ἔχουν μια φραστική και λογική αντιστοιχία στον Πολύβιο και το Σαλλούστιο, που δεν μπορεί να είναι τυχαία.

Ο Πολύβιος μάλιστα διακρίνει δύο τρόπους, με τους οποίους εκφυλίζονται και φθείρονται οι πολιτείες και τα πολιτεύματα, εκείνον που προέρχεται από εξωτερικά αίτια και εκείνον που προκαλείται από εσωτερικές αιτίες²⁵. Στη συμπλοκή και επενέργεια όλων αυτών των αιτίων πολύ σημαντική θέση κατέχει ο ἔξωθεν φόβος: *ὅταν μὲν γάρ τις ἔξωθεν κοινὸς φόβος ἐπιστᾶς ἀναγκάσῃ σφᾶς συμφρονεῖν καὶ συνεργεῖν ἀλλήλοις, τηλικαύτην καὶ τοιαύτην συμβαίνει γίνεσθαι τὴν δύναμιν τοῦ πολιτεύματος ὥστε μῆτε παραλείπεσθαι τῶν δεόντων μηδέν, ... ὅταν γε μὴν πάλιν ἀπολυθέντες τῶν ἐκτὸς φόβων ἐνδιατρίβωσι ταῖς εὐτυχίαις καὶ περιουσίαις ταῖς ἐκ τῶν κατορθωμάτων, ἀπολαύοντες τῆς εὐδαιμονίας, καὶ ὑποκολακευόμενοι καὶ ὀρθουμένους τρέπωνται πρὸς ὕβριν καὶ πρὸς ὑπερηφανίαν²⁶...*

21. Πολυβ. 6,57,5-9 (597-598).

22. Βλ. Cat. 10,4.

23. *igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere* (Cat. 12,2)· πβ. Cat. 5,8· 11,5· 25,2-4· 52,22· Jug. 44,5· 85,43 κ.α.

24. Βλ. Jug. 41,5.

25. *δυεῖν δέ τρόπων ὄντων, καθ' οὓς φθείρεσθαι πέφυκε πᾶν γένος πολιτείας, τοῦ μὲν ἔξωθεν, τοῦ δ' ἐν αὐτοῖς φυομένου, τὸν μὲν ἐκτὸς ἄστατον ἔχειν συμβαίνει τὴν θεωρίαν, τὸν δ' ἐξ αὐτῶν τεταγμένην* (Πολύβ. 6,57,2 (597)).

26. Πολύβ. 6,18,2 (558).

Το θέμα του *ξέωθεν φόβου* (*metus hostilis*) και της καθοριστικής επιδράσεώς του στην πορεία των ιστορικών γεγονότων, το οποίο είναι κοινό στον Πολύβιο και το Σαλλούστιο, παλαιότεροι ερευνητές ανάγουν σε κοινό τόπο των ελληνικών ρητορικών σχολών²⁷. Αντίθετα ο Richard Frank στην πρόσφατη μελέτη του, κατά την οποία ερεύνησε το θέμα αυτό με βάση τις κύριες έννοιες (*φόβος*, *ξέωθεν* και *συμφρονεῖν* - *συνεργεῖν*) του ανωτέρω χωρίου του Πολυβίου και με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή, διατύπωσε την άποψη ότι πρόκειται για γνώμη και πολιτική σκέψη ρωμαϊκή, την οποία παρέλαβε ο Έλληνας ιστορικός²⁸.

Το πρόβλημα αυτό είναι μεγάλο και χρειάζεται ίσως ευρύτερη διερεύνηση. Προκαταρκτικώς όμως θα μπορούσε κανείς να εκφράσει κάποια επιφύλαξη για τα αποτελέσματα της έρευνας με ηλεκτρονικά μέσα, όταν δεν έχει εξαντληθή όλο το φάσμα των συνωνύμων εννοιών. Αλλά και τότε τα πορίσματα δεν θα αφορούν παρά μόνο τα σωζόμενα έργα, τα οποία είναι μικρό ποσοστιακό μέρος των έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

Παρά ταύτα και εξ όσων είναι μέχρι σήμερα γνωστά, νομίζω ότι ο πυρήνας της αντιλήψεως ότι η εξωτερική πίεση και ο κίνδυνος εκ μέρους επίφοβων εχθρών αποτελεί συνεκτική δύναμη και παράγοντα σταθεροποιητικό μιας πολιτείας υπάρχει ήδη στον Αριστοτέλη και συνεπώς πρόκειται για ελληνική σκέψη: *αἱ γὰρ πλείσται τῶν τοιούτων πόλεων πολεμοῦσαι μὲν σφύζονται, κατακτησάμεναι δὲ τὴν ἀρχὴν ἀπόλλυνται. τὴν γὰρ βαφὴν ἀνιάσιν, ὥσπερ ὁ σίδηρος, εἰρήνην ἄγοντες... ὁ μὲν γὰρ πόλεμος ἀναγκάζει δικαίους εἶναι καὶ σωφρονεῖν³⁰, ἡ δὲ τῆς εὐτυχίας ἀπόλαυσις καὶ τό σχολάζειν μετ' εἰρήνης ὑβριστὰς ποιεῖ μᾶλλον... ἀλλ' ἀσχολοῦντας μὲν καὶ πολεμοῦντας φαίνεσθαι ἀγαθοὺς, εἰρήνην δ' ἄγοντας καὶ σχολάζοντας ἀνδραποδώδεις³¹.*

Από όσα εν συντομία εκτέθηκαν παραπάνω προκύπτει ότι παρ' όλες τις τυχόν διαφοροποιήσεις από έργο σε έργο³² ο *metus hostilis*, ο εξωτερικός κίνδυνος και η εχθρική πίεση, υπήρξε για το Σαλλούστιο ουσιώδης παράγων διαμορφώσεως της ρωμαϊκής ιστορίας και μεγάλη συνεκτική δύναμη της Ρωμαϊκής Πολιτείας και κοινωνίας. Υπήρξε ένα αναγκαίο και ωφέλιμο κακό, που ο ιστορικός θα το προτιμούσε ίσως από τις αλληπάλληλες εμφύλιες τρικυμίες και την εσωτερική αποσύνθεση, που κατά τη γνώμη του απειλούν το σκάφος της ρωμαϊκής κοινωνίας. Διότι η συναίσθηση του κινδύνου, του πλήθους και της δύναμης των εχθρών καθώς και της ρωμαϊκής ολιγαριθμίας και η ανάγκη επιβίωσης υποχρέωναν τους Ρωμαίους να εμφανίζονται ενιαίοι αρραγές μέτωπο (*Ἡ ἰσχύς ἐν τῇ ἐνώσει*), αμβλύνοντας τις φυγόκεντρες δυνάμεις και ελαχιστοποιώντας τις φθορογόνες τριβές που δρουν μέσα σε

27. Πβ. M. Gelzer, *ό.π.*, σ. 284 (Kleine Schriften II, σ. 59) και F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, τόμ. I, Oxford 1957, σ. 697.

28. Βλ. R. Frank, *ό.π.*, σ. 24.

29. Τα σχετικά χωρία και τη βιβλιογραφία ευρίσκει κανείς στις προμνημονευθείσες εργασίες του M. Gelzer και του R. Frank.

30. Στην Παλαιά Διαθήκη ο φόβος του θείου θεωρείται ως αρχή και βασική προϋπόθεση της σωφροσύνης και της σοφίας: *Ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου* (Παροιμ. 1,7).

31. Αριστ. *Πολιτ.* 7,14-15 (1334α).

32. Βλ. Fr. Klingner, *ό.π.*, σ. 166-167 (ανατ. σσ. 2-3).

κάθε κοινωνία. Πρόκειται για μια πραγματικότητα, η οποία επαληθεύτηκε σε πολλές εποχές και πολλούς λαούς. Αυτή είναι η θετική πλευρά του φόβου, την οποία ιδιαίτερα τονίζει ο Σαλλούστιος.

Φυσικά αυτή δεν είναι η μοναδική αντίδραση ατόμων, ομάδων και κοινωνιών, που βρίσκονται κάτω απ' την επήρεια του ισχυρού αυτού συναισθήματος. Το ίδιο αυτό συχνά μεταβάλλεται σε παραλυτικό και διαλυτικό παράγοντα, όπως μαρτυρών ωρισμένες επιγραμματικές φράσεις, γνωμικά και παροιμίες: *Πάντων τῶν δεινῶν ὁ φόβος μάλιστα καταπλήττει τὰς ψυχὰς*³³. *Ἐνιοι... φοβούμενοι μὴ ληφθέντες ἀποθάνωσι προαποθνήσκουσιν ὑπὸ τοῦ φόβου*³⁴. *Μοῦ ἔκοψε ὁ φόβος τὸ αἷμα*³⁵. *Κέρωσε ἀπ' τὸ φόβο του*³⁶. *Ὁ φόβος πίττα ψένει*³⁷ κ.λπ.

Ὅμως συχνά η ἀνάγκη επιβίωσης μέσα σε ἓνα εχθρικό βιολογικό ἢ κοινωνικοπολιτιστικό περιβάλλον και η λογική συνεργάζονται και επινοοῦν τρόπους αντιμετώπισης της πηγῆς του φόβου. Ἐτσι ἔχομε εκτός των ἄλλων, που ἐκτέθηκαν παραπάνω, και τὸ ἀντίπαλο δέος ἢ τὴν ἰσορροπία του τρόμου, ὅπως λέγεται στη σύγχρονη εποχή (Φοβάται ο Γιάννος τὸ θεριὸ και τὸ θεριὸ τὸ Γιάννο)³⁸. Επίσης τους προληπτικούς πολέμους σε ὅλες τις εποχές και συχνά στη ρωμαϊκὴ ἱστορία, προκειμένου να αντιμετωπισθῆ ὁ κίνδυνος και τὸ κακὸ ἐν τῇ γενέσει του (*Omne malum nascens facile opprimitur*) ἢ τὴν πραγματικότητα που ἐκφράζουν οἱ παροιμίες: *Ὁ φόβος τὸν ἔκανε παλληκάρι*,³⁸ *Timor addit alas pedibus*, *Ὁ φόβος δίνει φτερά*³⁹, *Ὁ φόβος κάνει φτερά*⁴⁰, *Ὁ φόβος κάνει πόδια / κ' ἡ πείνα δόντια*⁴¹, *Ἀπ' τὸ φόβο τους ἔγιναν λαοί*⁴², *Ὁ φόβος φυλάει τὰ ἔρημα*⁴³ κ.λπ.

Ἀντίθετα τὰ ποθητὰ κοινωνικά αγαθὰ, ὅπως εἶναι ἡ ἀσφάλεια και ἀμερμνησία, ὁ πλοῦτος, ἡ ἔλλειψη δυσκολιών, ἡ *εὐπετεία*, ὅπως θα ἔλεγε ὁ Δημόκριτος⁴⁴ συχνά ἀμβλύνουν τις σωματικές και ψυχοπνευματικές δυνάμεις και ὀδηγοῦν τις κοινωνίες και τὰ κράτη σε ἠθική χαλάρωση και παρακμῆ. Διότι ἡ ἔλλειψη φόβου, πίεσης ἢ δυσκολιών, που ἀναγκάζουν τὰ άτομα και τις κοινωνίες να διατηροῦνται σε εγρήγορση και συγκρότηση των δημιουργικῶν δυνάμεων τῆς προσωπικότητάς τους, ἀπελευθερώνει τις ἐγγενεῖς στὴν ἀνθρώπινη φύση ἀδυναμίες και τις καταπιεσμένες χαοτικές δυνάμεις, που ὀδηγοῦν συχνά σε ἀτομικές και κοινωνικές συγκρούσεις και σε

33. Ξεν. *Κύρου παιδ.* 3,25.

34. *Ibidem*.

35. ΚΛ. (=Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, χφ.) αρ. 2285, σ.160, αρ. 20 (συλλ. Ἀντ. Μανούσου, Ἑπειρος και Ἐπτάνησα (;) 1880 (;).

36. Παροιμία τῆς Ἐυρυτανίας.

37. ΚΛ. αρ. 712, σ.83 (συλλ. Παντ. Μελανοφρύδη, Χαλδία 1911).

38. Στερεοελλαδίτικη παροιμία.

39. ΚΛ. αρ. 2268Γ, σ. 727 (συλλ. Χρ. Κορύλλου, Ἀχαΐα 1840-1926 (;).

40. ΚΛ. αρ. 883, σσ. 515, 720 (συλλ. Κ.Νεστορίδη, Λακωνία κ.α. τόποι 1928 (;).

41. Βλ. Δημ. Σ.Λουκάτου, *Κεφαλονίτικα γνωμικά*, Ἀθήναι 1952, σ. 34.

42. Παροιμία τῆς Ἐυρυτανίας.

43. Βλ. Ἀρ. Κριάρη, *Πλήρης συλλογὴ Κρητικῶν δημοδῶν ἀσμάτων*, ἐκδ. 6', ἐν Ἀθήναις 1920-1921, σ. 412. Ἀγησ. Σγουρίτσα, *Γνωμικά ἐν Βασσαρά*, Μαλεβός, ἐτ. Δ' (1923), αρ. 31, σ.170 και Δημ. Σ. Λουκάτου, *ὁ.π.*, σ.160.

44. *Πάντων κάκιστον ἢ εὐπετεία παιδεῦσαι τὴν νεότητα· αὕτη γάρ ἐστιν ἢ τίκει τὰς ἡδονὰς ταύτας, ἐξ ὧν ἡ κακότης γίνεται.* (Δημοκρ. Ἀπόσπ. 178 Diels).

σφοδρούς κομματικούς αγώνες ή τυραννίες ή εμφυλίους πολέμους, όπως εκείνους που εσπάραξαν τη Ρώμη, όταν εξέλιπε ο μεγάλος εξωτερικός κίνδυνος, ο *metus hostilis*, τον οποίο αντιπροσώπευε κυρίως η κραταιά φοινικική αποικία της Βορείου Αφρικής.

Δεν υπάρχει λοιπόν για τον απαισιόδοξο και «ρομαντικό» Ρωμαίο ιστορικό οδός σωτηρίας για τη Ρώμη και για τις κοινωνίες και πολιτείες που βρίσκονται σε παρόμοια με εκείνη θέση; Υπάρχει μια και μόνη στενή ατραπός: Η επίτευξη της εσωτερικής ισορροπίας της κοινωνίας, που ο Σαλλούστιος τη βλέπει ως συνέπεια του φόβου, με την αυτοσυγκράτηση και αυτοπειθαρχία, τη δικαιοσύνη και την εργατικότητα, με μια λέξη με την *virtus*. Αλλιώς απειλούνται με διάλυση ή απώλεια της ανεξαρτησίας τους και της ηγεμονίας, αφού κατά το Ρωμαίο ιστορικό η δύναμη και η εξουσία περνάει πάντα απ' τον κατώτερο στα χέρια του ηθικά ανώτερου λαού: *ita imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur*⁴⁵. Αυτός είναι ένας άλλος φόβος, που, αν συνειδητοποιηθή, μπορεί — κατά τον συγγραφέα — να αλλάξει τον ρου της ιστορίας και να αποδειχθή σωτήριος. Ο φόβος δε αυτός και η αγωνία για το μέλλον της ρωμαϊκής κοινωνίας και της Ρωμαϊκής Πολιτείας μαζί με τη συγγραφική φιλοδοξία είναι πιθανότατα ο βασικός λόγος για τον οποίο ο Σαλλούστιος αντάλλαξε το ξίφος με τη γραφίδα του ιστορικού.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

---

45. Cat. 2,6.

SUMMARY
 METUS HOSTILIS AS A FACTOR OF ROMAN HISTORY
 ACCORDING TO SALLUST

According to Sallust and his main model Thucydides, *ingenium humanum* or *natura hominum* (*φύσις ἀνθρώπων*) is one of the basic powers which move history. The sentiment of fear (*metus*) possesses a central place in human nature. Among the many aspects of fear, we examine here Rome's fear of its enemies.

The existence of strong and dreadful enemies, among which Carthage had the first place, held the Roman people in the proper course and measure, in *concordia* and *virtus*, whereas the destruction of the *aemula imperi Romani* started all the evils in Roman society.

So Sallust presents the positive side of fear: it is a means to equalize the social contrasts and avoid the conflicts. But there are many other aspects and effects of fear which influences human life, and that are expressed by some sayings and proverbs: *Timor addit alas pedibus, He died from fear* etc.

On the other hand, the lack of fear and pressure from outside and easy living (*εὐπείθει*) lead individuals and societies into the relaxing of morals and decline, because they liberate all the vices and evil hidden in the human soul.

The theory of the positive influence of external pressure and fear on the Roman State, which we find in Polybios, Sallust, Augustine and other writers, seems to be rather Greek than Roman: its first nucleus has been found in the Politics of Aristotle.

The fear that Romans will lose the hegemony of the world (*imperium*) after the relaxing of morals effected by lack of foreign fear and pressure together with his writer's ambition seem to be the principal reason for why Sallust exchanged the sword of the warrior for the pen of the historian.

DEMETRIOS E. KOUTROUBAS
 University of Athens

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ Μ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΤΟΝ ΤΙΤΟ ΛΙΒΙΟ

Οι μαρτυρίες που προέρχονται από τα ιστορικά κείμενα της λατινικής γραμματείας δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι η προσωπικότητα του μεγάλου Έλληνα στρατηλάτη αντιμετωπίστηκε από τους Ρωμαίους ιστορικούς και σχεδόν πάντα θεωρήθηκε ιδεώδες μέτρο σύγκρισης. Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται όχι μόνο από στιγμιαίους χαρακτηρισμούς, που αποδίδονται στο πρόσωπο του Μ. Αλεξάνδρου, καθώς ο Μακεδόνας βασιλιάς χαρακτηρίζεται κάποτε ως «Magnus» με εντελώς ιδιαίτερη έμφαση στο επίθετο αυτό («Alexandro quoque illi Magno», Tac., *Hist.*, fr. 7) και άλλοτε ως «victor» (νικηφόρος) (Tac., *Ann.* III.63), αλλά και από εκτενέστερα αποσπάσματα, όπου ο Αλέξανδρος και η παγκόσμια φήμη του φαίνονται να αποτελούν τον επιθυμητό στόχο για μεγάλες προσωπικότητες του ρωμαϊκού κόσμου. Έτσι ο Ιούλιος Καίσαρ παρατηρώντας κάποιο άγαλμα του Μακεδόνα βασιλιά στο ναό του Ηρακλή στα ιβηρικά Γάδειρα «ingemuit», αναστέναξε, σαν να μην μπορούσε και ο ίδιος να υποφέρει την ανικανότητά του, μιά και στην ηλικία του ο Αλέξανδρος είχε κιάλας υποτάξει τον κόσμο («orbem terrarum subegisset»)¹. Και ο Οκταβιανός Αύγουστος, όταν ζητώντας να δει τη σαρκοφάγο και το σώμα του έδειξε ιδιαίτερο σεβασμό και ρωτήθηκε γιατί δεν έκανε το ίδιο και για τους Πτολεμαίους, απάντησε «regem se voluisse... videre, non mortuos»². Με το ίδιο πνεύμα, όπως περιγράφει τα πράγματα ο ιστορικός Σουητώνιος, χρησιμοποίησε ως σφραγίδα του μια εικόνα του Αλεξάνδρου³ και σίγουρα ήταν εκείνος που φρόντισε να διαδοθούν ειδήσεις που ταύτιζαν τους οιωνούς της γέννησής του με εκείνους της γέννησης του Μακεδόνα στρατηλάτη⁴. Ανάλογες τάσεις και, κατά τα φαινόμενα, σε παρόμοιες επιδιώξεις αποσκοπούσε και ο Καλιγούλας, όταν, σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία του Σουητώνιου, φορούσε το θώρακα του Αλεξάνδρου⁵, αλλά και ο Νέρων, όταν ονόμαζε μια φάλαγγά του «φάλαγγα του Μ. Αλεξάνδρου»⁶.

Η ευνοϊκή αυτή θέση, όπως προβάλλεται σε ρωμαϊκά ιστορικά κείμενα, δεν αίρεται ούτε διαφοροποιείται γενικά στο κείμενο του ιστορικού των χρόνων του Αυγούστου Τίτου Λιβίου. Γιατί πώς αλλιώς θα μπορούσε να εξηγηθεί το γεγονός ότι ο Ρωμαίος ιστορικός μιλώντας για τον Αλέξανδρο, το βασιλιά της Ηπείρου, βρίζει

---

1. Suet., *Jul.* 7.1.

2. Αυτ., *Aug.* 18.1.

3. Αυτ. 50.

4. Αυτ. 94.5.

5. Αυτ., *Cal.* 52.

6. Αυτ., *Nero* 19.2.

την ευκαιρία να κάνει κάποια παράλληλη αναδρομή και στον ανεψιό του Αλέξανδρο τον Μεγάλο, για τον οποίο δηλώνει απερίφραστα ότι υπήρξε «invictus bellis», ανίκητος στον πόλεμο⁷, μια αναδρομή που καθόλου δεν τον υποχρεώνει το συγκεκριμένο κείμενό του να κάνει. Και ακόμα πώς θα ερμηνευόταν η υπόμνηση της γνωστής αναφοράς τού Πλουτάρχου στον Αλέξανδρο⁸ σχετικά με τους κοινούς θείους μύθους, που ένωσαν τη γέννηση του Σκιπίωνα και εκείνη του Αλεξάνδρου, μύθους τους οποίους διπλωματικότητα ο Σκιπίωνας άφηνε να διαδίδονται χωρίς ούτε να τους αρνείται ούτε να τους αποδέχεται φανερά; («aucta arte quadam nec abnuendi tale quicquam nec palam adfirmandi»⁹, γράφει χαρακτηριστικά ο ιστορικός).

Και ύστερα, καθώς το ιστορικό κείμενο προχωρεί, δε διστάζει ο συγγραφέας του να αναφέρει την άποψη του Αννίδα στη συνομιλία του με το Σκιπίωνα «Alexandrum Macedonum regem fuisse maximum imperatorem»¹⁰, και τούτο γιατί με μια μικρή στρατιωτική δύναμη είχε καταβάλει αναρίθμητους στρατούς και είχε περάσει στις πιο μακρινές χώρες του κόσμου, που δεν θα μπορούσε να ελπίζει ποτέ κανείς πως θα τις έβλεπε, *quas visere supra spem humanam esset*¹¹. Και αυτή η συνείδηση των εξαιρετικών κατορθωμάτων εξακολουθεί να τονίζεται από τον Λίβιο όχι μόνο στη μετάδοση των απόψεων των άλλων, όπως του Περσέα για παράδειγμα, που προτρέπει τα στρατεύματά του «animos habendos esse quos habuerint maiores eorum»¹², οι πρόγονοι αυτοί που άνοιξαν με τα όπλα τους έναν ολόκληρο κόσμο, που ούτε η φήμη δεν τον είχε φτάσει ποτέ («incognitum fama aperuerint armis orbem terrarum»¹³), αλλά και στην προβολή των προσωπικών απόψεων του ιστορικού, όπου κι αν έχουν οι απόψεις αυτές την πηγή τους. Έτσι, κατά τον Λίβιο, η φήμη έκανε «conspectum», περιφανή, τον Περσέα όχι τόσο εξαιτίας της προσωπικότητας του ίδιου και της οικογένειάς του, όσο εξαιτίας της ιστορίας του Φιλίππου και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, που έκαναν τους Μακεδόνες κυρίαρχους του κόσμου¹⁴. Και λίγο πιο κάτω θα τονιστεί ότι υπό την ηγεσία του Αλεξάνδρου το κράτος και το όνομα των Μακεδόνων έγινε αξεπέραστο σ' ολόκληρο τον κόσμο¹⁵.

Μέσα από αυτό το πρίσμα των απόψεων του Ρωμαίου ιστορικού για το Μακεδόνα στρατηγάτη το χωρίο IX.16.19 εξ. της ιστορίας φαίνεται τουλάχιστο περίεργο αν όχι και παράλογο. Πρόκειται για την περίφημη παρέκβαση που κάνει ο Λίβιος μιλώντας για το Λεύκιο Παπίριο Κούρσορα, στρατηγό εξίσου ικανό με τον Αλέξανδρο, για τον οποίο ο κόσμος πιστεύει ότι θα μπορούσε με επιτυχία να σταθεί αντιμέτωπος

---

7. Liv., VIII.3.7.

8. Πλουτ., *Αλέξ.* II.4.

9. Liv., XXVI.19.8.

10. Αυτ., XXXV.14.7.

11. Αυτ.

12. Αυτ., XLII.52.14.

13. Αυτ.

14. Αυτ., XLV.7.3.

15. Αυτ., 9.7.

16. Αυτ., IX.16.19.

με τον Έλληνα στρατηλάτη. Η παρέκδραση οδηγείται στο γενικό ερώτημα του τι θα είχε συμβεί, αν ο Μακεδόνας βασιλιάς μετά την καθυπόταξη της Ασίας είχε στρέψει τα όπλα του εναντίον της Ευρώπης, και συγκεκριμένα εναντίον της Ιταλίας. Έτσι, εξετάζοντας τους βασικούς συντελεστές ενός πολέμου, που συνοψίζονται στον αριθμό και στη δύναμη των στρατιωτών, τις ικανότητες των ηγετών του στρατεύματος και τον παράγοντα Τύχη, που είναι ιδιαίτερα αποφασιστικός στον πόλεμο, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Ρώμη και πάλι θα είχε αποδειχτεί αήττητη στα πολεμικά πεδία¹⁷.

Και αρχίζοντας, πριν από οτιδήποτε άλλο, με τη σύγκριση των ηγετών του στρατεύματος ο Λίβιος υπογραμμίζει ότι κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να αρνηθεί «egregium ducem fuisse Alexandrum», ότι ο Αλέξανδρος υπήρξε έξοχος στρατηγός¹⁸. Μόνο που, όπως προσθέτει, είναι γεγονός επίσης ότι η φήμη του διαδόθηκε σ' όλο τον κόσμο, επειδή δεν είχε αντιπάλους ισάξιους στην ιστορική σκηνή και ακόμα επειδή πέθανε νέος και, κατά συνέπεια, δεν είχε προφθάσει ακόμα να δοκιμάσει την αντίθετη τύχη, όπως τη δοκίμασαν άλλα περίφημα ονόματα γνωστά στους Έλληνες, ο Κύρος για παράδειγμα και πολύ αργότερα ο Πομπήιος. Και βέβαια δε θα ήταν ανάγκη, τονίζει εδώ ο ιστορικός, να θυμίσω ένα μέρος, έστω, των ονομάτων, που ως ύπατοι ή δικτάτορες θα έρχονταν αντιμέτωποι με τον Αλέξανδρο, εφόσον εκείνος θα είχε κάνει απόπειρα επέμβασης στην Ιταλία: ο Μάρκος Βαλέριος Κόρβος, ο Γάιος Μάρκιος Ρούτουλος, ο Γάιος Σουλπίκιος, ο Τίτος Μάνλιος Τορκουάτος, ο Κόιντος Ποπλίλιος Φίλων, ο Λούκιος Παπίριος Κούρσορ, ο Κόιντος Φάβιος Μάξιμος, οι δύο Δέκιοι, ο Λούκιος Βολούμνιος ή ο Μάνιος Κούριος¹⁹. Καθένας από αυτούς τους άνδρες ήταν προικισμένος με καρτερία και προσόντα ανάλογα με αυτά που είχε ο Αλέξανδρος. Και πέρα από αυτό, η στρατιωτική αγωγή ήταν πια επαγγελματική παράδοση για τη Ρώμη μέσα στο πέρασμα των αιώνων. Ο Αλέξανδρος θα ανακάλυπτε έτσι ότι δεν είχε να κάνει με κάποιο Δαρείο, που τον ακολουθούσαν γυναίκες και ευνούχοι και έπλεε στα χρυσαφικά του όντας λεία μάλλον παρά εχθρός²⁰. Και βέβαια θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας, τονίζει εδώ ο ιστορικός, ότι μιλάμε όχι για τον Αλέξανδρο το διεφθαρμένο από την ασιατική χλιδή και τον πλούτο, γιατί υπ' αυτή του την ιδιότητα θα ερχόταν στην Ρώμη ως Δαρείος μάλλον παρά ως Αλέξανδρος, με επιδεικτική αλλαγή στην ενδυμασία του, με την επιθυμία να τον προσκυνούν, που θα εξόργιζε και νικημένους τους Μακεδόνες, πολύ περισσότερο τους Μακεδόνες νικητές, με τις φρικτές τιμωρίες του και τη δολοφονία των φίλων του, τα φοβερά ψέματα για τη γέννησή του, τα μεθύσια του και την οργή του²¹. Και βέβαια οι πιο ελαφρόμυαλοι από τους Έλληνες («levissimi ex Graecis»), που θεωρούν αναγκαίο να προβάλλουν τη φήμη και των Πάρθων ακόμα έναντι των Ρωμαίων, πιστεύουν ότι ο ρωμαϊκός λαός δε θα μπορούσε να αντισταθεί στο μεγαλείο του ονόματος του Αλεξάνδρου, ενός ονόματος που πολλοί δεν είχαν καν ακούσει, και κανείς Ρωμαίος δε θα τολμούσε να υψώσει τη φωνή του, όταν στην ίδια

17. Αυτ., 17.3-4.

18. Αυτ., 17.5.

19. Αυτ., 17.7-8.

20. Αυτ., 17.16.

21. Αυτ., 18.1-5.

την Αθήνα, μέσα στην αγκαλιά της Μακεδονίας και υπό την απειλή της επανάληψης μιας καταστροφής ανάλογης εκείνης των Θηβών, τον κατηγορούσαν ανοιχτά²². Όλοι αυτοί οι άνθρωποι, συνεχίζει ο Τίτος Λίδιος, ξεχνούν ότι συγκρίνουν τα κατορθώματα ενός ανθρώπου, και μάλιστα νέου ανθρώπου, με τα επιτεύγματα ενός ολόκληρου λαού σε τετρακόσια χρόνια πολεμικής ιστορίας, ενός λαού που έκλεινε μέσα του αναρίθμητους άνδρες, που, όπως κι εκείνος, δεν ηττήθηκαν ποτέ²³. Η επιχειρηματολογία εξακολουθεί με το ίδιο πνεύμα και ολόκληρη η παρέκβαση τελειώνει με το τέλος του κεφαλαίου δεκαεννιά καταλήγοντας σε κάτι που μοιάζει με εναγώνια ευχή: Χίλιες μάχες σοβαρότερες από εκείνες του Αλεξάνδρου και των Μακεδόνων νίκησαν μέχρι τώρα οι Ρωμαίοι — και δε θα πάψουν να νικούν — αρκεί μόνο να εξακολουθήσει η αγάπη μας για την εσωτερική γαλήνη και το ενδιαφέρον μας να διατηρήσουμε την ομόνοια²⁴.

Αυτό είναι το περιεχόμενο της παρέκβασης. Περίεργο και οπωσδήποτε ερεθιστικό για την έρευνα. Και είναι γεγονός ότι η παρέκβαση θεωρήθηκε περίεργη ακόμα και για τον ίδιο τον ιστορικό, που τονίζει στην πρώτη κιάλας παράγραφο του κεφαλαίου δεκαεπτά του ένατου διδύλου πως τίποτε δεν είναι πιο ξένο στις προθέσεις του από τη στιγμή που άρχισε αυτό το συγγραφικό έργο από το να κάνει παρεκβάσεις και να αφήνει τον αναγνώστη του να πλανιέται εδώ κι εκεί ευχαριστώντας την ψυχή του με τέτοιες ενασχολήσεις. Και είναι η αναφορά σ' ένα τόσο σπουδαίο βασιλιά και ηγεμόνα («*tanti regis ac ducis mentio*»), που τον αναγκάζει να διατυπώσει παρόμοιες σκέψεις, σκέψεις που καιρό τώρα σιωπηλός κράταγε στο νου του («*quibus saepe tacitus cogitationibus volutavi animum*»).

Είχα παλιότερα παρατηρήσει σε κάποια εργασία μου, ενώ συζητούσα ευκαιριακά για το ίδιο θέμα²⁵, και θα ήθελα να ξανατονίσω εδώ, ότι οι λεπτομέρειες των όσων λέει ο Λίδιος δεν μας αφορούν και πιστεύω ακόμα ότι χρέος του ερευνητή δεν είναι να διαπιστώσει αν έχει δίκιο ή όχι ο ιστορικός σε όσα διατείνεται για την προσωπικότητα του μεγάλου στρατηλάτη, αλλά παρακάμπτοντας το περίεργο και κάποτε και εξωφρενικό ορισμένων δηλώσεων να καταλήξει σε κάποιες σκέψεις που να προσπαθήσουν να ερμηνεύσουν πώς και γιατί οδηγήθηκε η ιστορική γραφίδα στο σημείο αυτό.

Γενικά θα είχε να σημειώσει κανείς ότι δύο είναι οι βασικές θεωρίες που έχουν διαμορφωθεί πάνω στο θέμα και κάθε μία από αυτές είχε και ανάλογους — πολυάριθμους οπωσδήποτε — υποστηρικτές. Η πρώτη διατείνεται ότι ο Ρωμαίος ιστορικός μιλώντας με τον τρόπο που μιλά για τον Αλέξανδρο στην ουσία απαντά σ' αυτούς που ο ίδιος ονομάζει «*levissimi ex Graecis qui Parthorum quoque contra nomen Romanorum gloriae favent*» (18.6) και που δεν είναι άλλοι παρά ο ρήτορας και ιστορικός της περιόδου του Αυγούστου Τιμαγένης, που ανάμεσα στη συγγραφική του παραγωγή περιλαμβάνεται και ένα έργο «*περὶ βασιλέων*», που χρησιμο-

22. Αυτ., 18.6-7.

23. Αυτ., 18.8. εξ.

24. Αυτ., 19.17.

25. Νίκου Πετρόχειλου, *Ρωμαίοι και Ελληνισμός — Μια διαλεκτική σχέση*, μετάφρ. Ελένης

ποιήθηκε αργότερα από τον Πομπήιο Τρόγο²⁶. Ο Τιμαγένης ήλθε στη Ρώμη το 55 π.Χ. και έγινε επιστήθιος φίλος του Αυγούστου, αλλά στο τέλος ήλθε σε ρήξη μαζί του εξαιτίας των δηκτικών κατηγοριών που είχε εκτοξεύσει κατά της Τύχης του ηγεμόνα, κατηγοριών που οδήγησαν τον Οκταβιανό να του κλείσει την πόρτα και τον Τιμαγένη με τη σειρά του να κάψει όλα εκείνα τα διβλία της ιστορίας του που αφορούσαν τον αυτοκράτορα και να καταφύγει στο διάσημο Ασίνο Πολλίωνα, εξαπολύοντας έκτοτε μύδρους κατά του Οκταβιανού και της Ρώμης. Τη θεωρία αυτή είχε υποστηρίξει από το 1834 κιόλας ο Schwab²⁷, της έδωσε νέα ώθηση ο Treves το 1953²⁸ και φαίνονται να την αποδέχονται επίσης ο Ogilvie στα σχόλιά του²⁹ και ο Bowersock στη γνωστότατη μελέτη του *Augustus and the Greek World*³⁰. Ο τελευταίος πιστεύει ότι οι «levissimi» μπορεί να είναι όχι μόνο ο Τιμαγένης, αλλά και ο Μητρόδωρος³¹, σκέψη που φαίνεται να απασχολεί και τον Tarn στην ιστορία του για τον Αλέξανδρο, όταν παρατηρεί ότι η σκέψη του Jacoby αποκλειστικά για τον Τιμαγένη είναι αδύνατον να ευσταθεί, εξαιτίας ακριβώς εκείνου του «dictitare solent» (IX.18.6), που αποκλείει την αναφορά σε ένα μόνο συγγραφέα³².

Η δεύτερη θεωρία κινήθηκε σε άλλα επίπεδα. Δεν ενδιαφέρθηκε αποκλειστικά για το ποιοί ήταν οι «levissimi ex Graecis», αλλά πρόσεξε τη φύση της ίδιας της παρέκδοσης σημειώνοντας ιδιαίτερα το επιδεικτικά ρητορικό της ύφος, τις παράλογες συχνά υπερβολές της και την όλη επιφανειακή επιχειρηματολογία της και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια νεανική ρητορική άσκηση, που είχε συνθέσει ο ίδιος ο Λίβιος, όταν ήταν νεαρός μαθητής σε κάποια σχολή ρητορικής στο Ρατανίυμ. Τη θεωρία υποστήριξε πρώτος ο καθηγητής W.B.Anderson³³ και αργότερα την ακολούθησαν οι Laistner³⁴ και Bonner³⁵, ενώ μεταγενέστεροι ερευνητές, όπως ο Luce³⁶, προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν κριτικά και τις δύο θεωρίες.

Πιστεύω προσωπικά ότι οι δύο απόψεις δεν είναι αναγκαίο να αντιτίθενται, αλλά μπορεί πολύ καλά να συμπορεύονται σε κάποια σημεία τους, όπως και ότι όλες οι θέσεις μιας θεωρίας — και αναφέρομαι συγκεκριμένα στη θεωρία του Anderson — δεν είναι απαραίτητο να ισχύουν ή να απορρίπτονται εξίσου. Και διευκρινίζω συγκεκριμένα.

Η ελληνική άποψη, που εκφράζεται από τους «levissimos», εναντίον των οποίων επιτίθεται ο Λίβιος, είναι πραγματικά πολύ πιθανόν να ανήκει στον Τιμαγένη, αν

και Στρατή Κυριακίδη (Αθήνα, 1984), 108.

26. Βλ. R.Laqueur στην *R.E.* VI.A.1, s.v.Timagenes.

27. G. Schwab, *De Livio et Timagene, historiarum scriptoribus aemulis* (Stuttgart, 1834).

28. P. Treves, *Il mito di Alessandro e la Roma d' Augusto* (Milano και Roma, 1953).

29. R.M.Ogilvie, *A Commentary on Livy — Books 1-5* (Oxford, 1970), 4.

30. G.M.Bowersock, *Augustus and the Greek World* (Oxford, 1965), 108-110, 125-6.

31. Πρόβλ. Πλιν., *N.H.* 34.16.34, Πλούτ., *Λούκ.* 22, Διον. Αλικ. I.4.

32. W.W.Tarn, *Alexander the Great, II, Sources and Studies* (Cambridge, 1948· ανατύπ. 1950), 396, σημ. 3.

33. W.B.Anderson, «Contributions to the study of the Ninth Book of Livy, II. The digression in cc. 17-19», *T.A.Ph.A.* 39 (1908), 94 εξ. Βλ. και την έκδοση του IX διβλίου του Λιβίου (Cambridge, 1928) από τον ίδιο, σσ. 255-8.

34. M.L.W.Laistner, *The Greater Roman Historians* (Berkeley, 1947), 68.

35. S.F.Bonner, *Roman Declamation* (Liverpool, 1949), 157.

όμως εκτός από αυτόν ενέχεται και ο Μητροδώρος, όπως πιστεύει ο Bowersock³⁷, ή και άλλοι ακόμα Έλληνες — γιατί όχι; — είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα. Η θέση του Tarn, που διατείνεται ότι είναι αδύνατον να πρόκειται για ένα μόνο συγγραφέα εξαιτίας εκείνου του «dictitare solent», είναι ενδεικτική αλλά όχι, κατά τη γνώμη μου, απόλυτα αποδεικτική, γιατί ο Λίβιος θα μπορούσε πολύ καλά σε ένα ιδιαίτερα ρητορικής υφής κείμενο, όπως αυτό, να γράφει σε πληθυντικό αριθμό και να υπαινίσσεται ένα και μόνο άτομο για λόγους κάλυψης ή εσκεμμένης γενίκευσης του θέματος. Γι' αυτό και ο Tarn δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα — και πολύ καλά, βέβαια, έκανε — με το σε πληθυντικό επίσης αριθμό υποκείμενο «levissimī», που τυπικά αναφέρεται σε πολλούς, είναι όμως πολύ φανερό ότι μπορεί να υποκρύπτει και ένα μόνο άτομο. Όλα αυτά, επαναλαμβάνω, είναι κάπως ενδεικτικά, δεν είναι όμως σε θέση να πείσουν αποτελεσματικά τον αναγνώστη και να τον οδηγήσουν προς κάποια ασφαλή κατεύθυνση. Στην πραγματικότητα και εγώ πιστεύω ότι είναι πολύ πιθανόν να πρόκειται για περισσότερα πρόσωπα, που με κάποιο μεθοδευμένο τρόπο και πιθανόν και σε συνεργασία μεταξύ τους να εξαπέλυαν τους μύθους τους κατά της Ρώμης. Σε κάθε περίπτωση όμως δικαιολογώ απόλυτα την άποψη ότι «κανένα πρόσωπο από όσα ξέρουμε δεν είναι καλύτερος υποψήφιος για να εκπροσωπήσει τους «levissimos» από όσο ο Τιμαγένης, εξαιτίας της γενικής του εχθρότητας για τη Ρώμη αλλά και για τον αυτοκρατορικό οίκο»³⁸.

Σχετικά τώρα με τη θεωρία του Anderson για την παρέκδραση ως ρητορική άσκηση νεαρής ηλικίας, θα είχα να παρατηρήσω και εδώ ότι μου είναι δύσκολο να συμφωνήσω με μια τέτοια άποψη και με όσες άλλες υποθέσεις κλίνουν προς αυτή την κατεύθυνση για ορισμένους πολύ συγκεκριμένους λόγους. Ένας από αυτούς σίγουρα είναι το ότι οι *Suasoriae* του Σενέκα του Πρεσβυτέρου δείχνουν πως η ζωή του Μ.Αλεξάνδρου, όσο κι αν ήταν προσφιλές αντικείμενο διαπραγμάτευσης στις σχολές ρητορικής, ουδέποτε είχε δώσει την ευκαιρία να αντιμετωπιστεί ένα πρόβλημα παρόμοιο με αυτό που απασχολεί εδώ τον ιστορικό. Και δεν αμφισβητώ, βέβαια, καθόλου τον φανερό ρητορικό χαρακτήρα του χωρίου αυτού με όλα τα λεκτικά σχήματα που το χαρακτηρίζουν, μια και στόχος του ιστορικού είναι να προσδώσει όσο γίνεται πιο ιδιαίτερη έμφαση και κύρος στο σημαντικό θέμα, για το οποίο γίνεται λόγος, και να τύχουν εξαιρετικής μεταχείρισης τα διάσημα πρόσωπα, ανάμεσα στα οποία γίνεται η σύγκριση. Εξάλλου θα ήταν ασφαλώς παιδαριώδες να υποθέσουμε ότι ο ιστορικός έπαιρνε κάποιες ασκήσεις της νεαρής του ηλικίας και τις συγκολλούσε πάνω στο κύριο σώμα του έργου του, χωρίς ίσως και ο ίδιος να αντιλαμβάνεται τις συνέπειες. Μα, όπως παρατηρεί και ο Luce³⁹, συμβαίνει εντελώς το αντίθετο: ο ιστορικός και ξέρει και υπογραμμίζει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της παρέκδρασης τονίζοντας αμέσως από την αρχή ότι τίποτε δεν μπορεί να θεωρηθεί πιο ξένο στις αρχές του συγγραφικού του έργου απ' όσο το να ξεστρατίσει από την κανονική πορεία των γεγονότων («nihil minus quaesitum a principio huius operis videri potest, quam ut plus iusto ab rerum ordine declinarem», όπως γράφει και ο ίδιος

36. T.J.Luce, «The Dating of Livy's First Decade», *T.A.Ph.A.* 96 (1965), 218-229.

37. Βλ. σημ. 30.

38. T.J.Luce, ό.π., σελ. 219-220.

39. Αυτ., σελ. 220.

40. Liv., IX.17.1.

χαρακτηριστικά⁴⁰). Κι όσο κι αν ο Treves πιστεύει⁴¹ ότι ο συγχρονισμός θα απαιτούσε να γίνει λόγος, αν βέβαια γινόταν, για τον Αλέξανδρο σε άλλα σημεία της συγγραφής, όπου ο Λίβιος τον μνημονεύει κανονικά, όπως στο VIII.3.7 ή στο VIII.24.1, και όχι εδώ, όπου ο λόγος είναι κανονικά για τον Παπίριο Κούρσορα, ο Walsch έχει αποδείξει πειστικά το πόσο αδύνατο σημείο του ιστορικού είναι το θέμα των χρονολογιών και της χρονικής ακρίβειας⁴².

Συνοψίζοντας λοιπόν στο σημείο αυτό θα έλεγα ότι το χωρίο για τον Αλέξανδρο είναι ένα ιδιαίτερα ρητορικό τμήμα της συγγραφής — η οποία ανάλογους ρητορικούς τρόπους έκφρασης έχει να επιδείξει και σε άλλα σημεία της, όπως έχει αποδειχθεί από τους ερευνητές⁴³ — που σκόπιμα τοποθετήθηκε όπου τοποθετήθηκε και σκόπιμα εκφράστηκε με τον τρόπο που εκφράστηκε. Όχι μόνο γιατί ο Παπίριος Κούρσορ «*nemo unus erat vir quo magis innixa res Romana staret*», στήριξε τη ρωμαϊκή πολιτεία όσο κανείς⁴⁴, και κατά συνέπεια του άξιζε η σύγκριση με τον μεγάλο στρατηλάτη, μια και ο κόσμος τους ταύτιζε κιόλας («*eum parem destinant animis magno Alexandro ducem*»⁴⁵), αλλά και γιατί μια τέτοια σύγκριση σίγουρα απαιτούσε για έναν ιστορικό συγγραφέα, πόν η γενικότερη ρητορική του διάθεση και το ύφος είναι πιστοποιημένα μέσα σ' ολοκληρω το ιστορικό του έργο, και ανάλογη δικανική εκμετάλλευση. Τώρα κατά πόσο θα πρέπει να δεχθεί κανείς την άποψη του Luce ότι «η παρέκβαση έχει τη μορφή ρητορικού λόγου, επειδή ο Λίβιος την απηύθυνε προφορικά»⁴⁶, μια και είναι πιστοποιημένο ότι συνήθιζε να διαβάζει ορισμένα σημεία της ιστορίας του σε κάποιο προϊδεασμένο ακροατήριο⁴⁷, θα διατηρούσα προσωπικά τις επιφυλάξεις μου, επειδή καμιά σχετική μαρτυρία δεν υπάρχει, που να υπαινίσσεται, έστω, ότι το συγκεκριμένο τμήμα της ιστορίας είχε μια τέτοια μεταχείριση. Σίγουρα το απόσπασμα προσφέρεται σε προφορική παρουσίαση, αλλά κανείς δε θα μπορούσε να αμφιδάλει ότι και η συγκινητική ομιλία του σαβιλικής καταγωγής στρατιώτη Σπούριου Λιγκουστίνου⁴⁸ ή η «*memorabilis et digna oratio*» του Αιμίλιου Παύλου⁴⁹, για να φέρω κάποια παραδείγματα από το κείμενο του ίδιου του ιστορικού, επίσης προσφέρονται σε προφορική παρουσίαση, χωρίς όμως τίποτε ιδιαίτερο να μας βεβαιώνει ότι και απαγγέλθηκαν κάποτε από τον ιστορικό. Ο Luce, βέβαια επιμένει ότι «*the style is unsuited to expository prose*»⁵⁰, και καταλήγει έτσι στην προφορική παρουσίαση, θέση όμως που φαίνεται να αφήνει ακάλυπτη την ερώτηση γιατί τάχα ο ιστορικός δεν ξαναδιόρθωσε το γραπτό του πριν να το αφήσει να αποτελέσει οριστικό μέρος του ιστορικού του έργου. Από την άλλη

41. P. Treves, ό.π., 14 εξ.

42. P. G. Walsh, *Livy - His Historical Aims and Methods* (Cambridge, 1970· πρώτη δημοσ. 1961), 145 εξ.

43. Βλ. T. J. Luce, ό.π., 220.

44. Liv., IX.16.19.

45. Αυτ.

46. T. J. Luce, ό.π., 226.

47. Για τις σχετικές πηγές και τη βιβλιογραφία βλ. Luce, 226, σημ. 48.

48. Liv., XLII.34.

49. Αυτ., XLV.41.

50. T. J. Luce, ό.π., 226.

πλευρά η έρευνα του Α.Η.ΜcDonald στο *JRS* του 1957⁵¹, όπου πιστοποιείται αρμονία περιεχομένου και ύφους στο Λίβιο, οδηγεί, νομίζω, προς κάποια κατεύθυνση μέσα από μια άλλη οπτική γωνία. Κατά την προσωπική μου άποψη, το περιεχόμενο της παρέκβασης συμφωνεί απόλυτα και συνειδητά με το ύφος που επιστρατεύεται, είτε αυτό στόχευε προς κάποιον ακροατή είτε επιζητούσε την ανετότερη αλλά καθόλου αμέτοχη συναισθηματικά παρακολούθηση του αναγνώστη. Είναι, πιστεύω, γεγονός ότι ο συγγραφέας του χωρίου θα ήθελε να δώσει μια όσο πιο πολύ γίνεται δίκαιη απάντηση στους «*levissimos ex Graecis*», που αμφισβητούσαν το ρωμαϊκό κύρος χρησιμοποιώντας τη θρυλική ιστορική μορφή του Αλεξάνδρου. Στο σημείο αυτό ο Λίβιος προβάλλει για άλλη μια φορά — τώρα πολύ περισσότερο ίσως από ποτέ άλλοτε — τις σοβινιστικές του τάσεις, σε σημείο που να ξαναθυμίζει με άλλο τρόπο κάποια χωρία της συγγραφής του, όταν «θεοί και άνθρωποι» συνενώνονται για να σώσουν τη Ρώμη⁵².

Έτσι, λοιπόν, θα έθετα τα πράγματα ως προς την τυχαία ή μη παρεμβολή του χωρίου και το ύφος της. Ως προς την αιτιολόγηση του περιεχομένου τώρα, είτε αυτό απευθύνεται προς τον Τιμαγένη μόνο είτε και προς άλλους «ανόητους» χλευαστές. Πιστεύω ότι η αφετηρία για την αιτιολόγηση στηρίζεται σε διπλή βάση: τον ίδιο τον Λίβιο από τη μια μεριά και τις πηγές του από την άλλη. Αρχίζοντας πρώτα από το δεύτερο θα έλεγα ότι και εδώ οφείλει να δει κανείς το θέμα με βάση τη διπλή φύση των πηγών, που θα έπρεπε να είχε υπόψη του ο συγγραφέας: την ιστορική και την καθαρά φιλοσοφική. Θα πρέπει να δεχθεί κανείς ότι η επίθεση του ιστορικού εναντίον του Μακεδόνα στρατηλάτη πηγάζει, κατά ένα μέρος τουλάχιστο, από μια ανάλογη προσπάθεια των Ελλήνων εθνικιστών (ο Τιμαγένης ήταν σίγουρα ένας από αυτούς) να παρουσιάσουν πανικόδλητους τους Ρωμαίους μπροστά στη μορφή του μεγάλου Έλληνα στρατηγού. Η εικόνα αυτή μπορεί, όπως έγραφα και παλιότερα⁵³, να ανταποκρίνεται προς την πραγματικότητα με την «ανακάλυψη» ή δημοσίευση των υποτιθέμενων σχεδίων του Αλεξάνδρου για εισβολή στην Αφρική και στην Ευρώπη, σύμφωνα με το κείμενο του Διοδώρου του Σικελιώτη⁵⁴, σχεδίων που είχαν τη μορφή γραπτών οδηγιών ή σημειώσεων που είχαν μείνει στα χέρια του Κρατερού και για την ιστορική αξία των οποίων γίνεται ικανοποιητική, κατά τη γνώμη μου, έρευνα στη μελέτη του W.W.Tarn⁵⁵. Κατά τη θέση πάντα του Διοδώρου⁵⁶, οι διάδοχοι του Αλεξάνδρου θεώρησαν ότι τα προγράμματα αυτά ήταν ανεφάρμοστα και αποφάσισαν να τα εγκαταλείψουν, πράγμα όμως που μπορεί να μην εμπόδιζε να δημιουργηθεί το συζητητικό εκείνο πλαίσιο, μέσα από το οποίο ξεπήδησε ως απάντηση το κείμενο του Λιβίου.

Σχετικά τώρα με τη φιλοσοφική φύση των πηγών, που θα πρέπει να είχε υπόψη του ο ιστορικός. Οι Περιπατητικοί είχαν ασφαλώς λόγους να αισθάνονται εχθρό-

51. Α.Η.ΜcDonald, «The style of Livy», *J.R.S.* 47 (1957), 155-172.

52. Βλ. Liv., V.49.1· πρβλ. J.W.Duff - A.M.Duff, *A Literary History of Rome - Golden Age* (London - N.Y. 1960), 474.

53. Νίκου Πετρόχειλου, ό.π., σελ. 107.

54. Διόδ., XVIII.4.1-2.

55. W.W.Tarn, ό.π., σσ. 396-7.

56. Διόδ., XVIII.4.6.

τητα προς τον Αλέξανδρο ύστερα από το θάνατο του ιστορικού Καλλισθένη, ανεψιού του Αριστοτέλη, θάνατο για τον οποίον ο Αλέξανδρος ήταν άμεσα ή έμμεσα υπεύθυνος. Μεταφράζω από τις Τουσκουλιανές Διατριβές του Κικέρωνα: «Ο Θεόφραστος θρηνώντας το χαμό του φίλου του Καλλισθένη άγγεται για την καλοτυχία του Αλεξάνδρου και λέει ότι ο Καλλισθένης έπεσε σ' έναν άνθρωπο με πολύ μεγάλη ισχύ και πολύ μεγάλη τύχη, αλλά που δεν ήξερε με ποιο τρόπο να χρησιμοποιεί την ευτυχία»⁵⁷. Και από τις επιστολές του Ρωμαίου ρήτορα και πολιτικού προς τον Αττικό παραθέτω αυτό το απόσπασμα: «Τι λοιπόν; Δε βλέπεις αυτόν τον ίδιο το μαθητή του Αριστοτέλη με το καταπληκτικό μυαλό και την ύψιστη μετριοφροσύνη ότι από τότε που ανακηρύχθηκε βασιλιάς έγινε υπερφίαλος, σκληρός και ακρατής;»⁵⁸. Εξάλλου η εικόνα των Στωικών για τον Αλέξανδρο είναι πολύ πιο αρνητική, καθώς παρουσιάζεται ως παράφρων, που η φύση του ήταν από την αρχή διεφθαρμένη και βίαιη. Απόδειξη της αντιπάθειας που τρέφουν γι' αυτόν είναι οι σφοδρότατες εναντίον του επιθέσεις, που συναντάμε στο κείμενο του Σενέκα και του Λουκανού⁵⁹.

Είχε, λοιπόν, ο Λίβιος όχι μόνο μια ιστορική βάση, από την οποία να ξεκινήσει μια καθόλου ανεδαφική επίθεση αλλά και μια αφετηρία φιλοσοφικού καθαρά χαρακτήρα. Όμως είναι απόλυτα βέβαιο ότι το ιστορικό «κείμενο» των σχεδίων του Αλεξάνδρου και οι φιλοσοφικές θέσεις των Περιπατητικών και των Στωικών, όσο κι αν διευκόλυναν τη γραφίδα του ιστορικού σχετικά με το συγκεκριμένο κείμενο, δεν πρέπει να υπήρξαν και η βασική κινούσα αιτία γι' αυτό. Κι εδώ επανέρχομαι στη θέση μου ότι η αιτιολόγηση του κειμένου θα πρέπει να εκπορεύεται κατά κύριο λόγο απ' τον ίδιο τον Λίβιο και τον άκρατο εθνικισμό του⁶⁰, που μέσα από αφυπνισμένους πιθανόν φόβους εισβολής από την Ανατολή, ύστερα μάλιστα από την πρόσφατη σύγκρουση με τον Αντώνιο, και κυριαρχίας από ένα ανατολίτη μονάρχη (ας μην ξεχνάμε το Βιργίλιο: «sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx», *Aen.* VIII.688), βρίσκει πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθεί και να εξαπολύσει βιαιότατη επίθεση. Κι όσο κι αν φαίνεται περίεργο, επειδή ο ίδιος ο ιστορικός σ' άλλα σημεία του έργου του υπήρξε ευνοϊκός προς το πρόσωπο του Μακεδόνα βασιλιά, είναι φανερό ότι στα σημεία εκείνα δεν έκανε τίποτε άλλο από το να αποδέχεται και ο ίδιος την καθολική ρωμαϊκή σκέψη, που, έξω από εθνικιστικές ή φιλοσοφικές προκαταλήψεις, συνδύαζε πάντοτε τον Έλληνα στρατηλάτη με έξοχα προσωπικά επιτεύγματα. Πιστεύω

57. *T.D.* III.21.

58. *Ad Att.*, XIII.28.3.

59. Lucan., X.20 εξ., Sen., *N.Q.* VI.23.2-3, *Ben.*I.13.1-3, II.16.1-2, V.6.1, VII.2.5, *De ira* III.23.1· Βλ. W.W.Tarn, ό.π., 69, 131, 297 εξ., J.Stroux, «Die stoische Beurteilung Alexanders des Grossen», *Philologus* 88 (1933), 222-240.

60. Ο σκοπός του να εξυμνήσει τη Ρώμη και να προωθήσει τους αυτοκρατορικούς στόχους καθώς και η επίδραση που είχε μια τέτοια κατεύθυνση στο ιστορικό του έργο έχουν κατά καιρούς απασχολήσει τους ερευνητές· βλ. σχετικά H.Dessau, «Livius und Augustus», *Hermes* (1906), 142 εξ., R.Syme, «Livy and Augustus», *H.S.C.Ph.* 64 (1959), 27-87, H.J.Mette, «Livius und Augustus», *Gymnasium* 68 (1961), 269-285, H.Petersen, «Livy and Augustus», *T.A.Ph.A.* 92 (1961), 440-452, P.G.Walsh, «Livy and Augustus», *P.A.C.A.* 4 (1961), 26-37 και «Livy's Preface and the Distortion of History» στο *A.J.Ph.* 76 (1955), 369-383.

όμως ότι στο σημείο που η σύγκριση με τον Παπίριο Κούρσορα έφθανε να πιέζει αφόρητα πια και εντελώς καταθλιπτικά τη ρωμαϊκή ευαισθησία, ο ιστορικός της αυτοκρατορικής αυλή Τίτος Λίβιος αποφάσισε να δώσει διέξοδο στον εθνικισμό του και να μας αφήσει συνειδητά και με πλήρη επίγνωση της ιστορικής του πράξης το κείμενο, περίληψη του οποίου σας παρουσίασα σ' αυτήν εδώ την εισήγηση.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

THE ATTITUDE OF LIVY TOWARDS ALEXANDER THE
GREAT
(SUMMARY)

The article deals with the attitude of Livy to the personality of Alexander the Great. It takes into account all relevant passages in Livy's history and specifically IX.16.19 ff. It is evident from the research on this subject that the violent attack against Alexander in this very passage has undoubtedly its origin in historical and philosophical sources. Nevertheless, one should also notice that the main motive of the historian is his strong nationalism, which through hypothetical fears of an invasion from the East and the subjugation of the Romans to an eastern monarch finds a suitable chance to develop to a violent attack.

N. PETROCHILOS
University of Thessaloniki

Ι. ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗ

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΧΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ ΤΟΥ ΣΑΓΟΥΝΔΟΥ
(ΛΙΒ. XXI, 6 - 15)

Ίσως δεν είναι άσκοπο να επισημάνουμε τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στους αρχαίους ιστορικούς, όπως τον Θουκυδίδη και τον Ξενοφώντα, τους καθαυτό ιστορικούς, όπως θα λέγαμε, και τους ιστορικούς «του γραφείου» που ενδιαφέρονται περισσότερο για τη λογοτεχνικότητα παρά για την ιστορική ακρίβεια της σύνθεσής τους. Σ' αυτή τη δεύτερη κατηγορία ανήκει η πλειοψηφία των ιστορικών της ελληνιστικής περιόδου, οι οποίοι παρουσιάζουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τα χαρακτηριστικά της «ρητορικής» ιστορίας¹. Η ρωμαϊκή ιστοριογραφία είναι κυρίως ακαδημαϊκή ενασχόληση που, ενώ διατηρεί τον αρχικό υπηρεσιακό και θρησκευτικό της χαρακτήρα, υφίσταται τις επιδράσεις της ελληνιστικής περιόδου ως προς τη λογοτεχνικότητα της γραφής, την επιδίωξη ενός ηθικο-διδασκαλικού σκοπού και την εφαρμογή δραματικών κανόνων.

Ο Λίβιος, περισσότερο ίσως από κάθε άλλον, εκφράζει την επικρατούσα στον 1ο αι. αντίληψη ότι η ιστορία είναι κυρίως λογοτεχνική δραστηριότητα και όχι απόρροια μιας αυστηρής μεθοδολογικής έρευνας. Η εξιστόρηση των τυχών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας παρείχε τη δυνατότητα στο Λίβιο να καλλιεργήσει ένα λογοτεχνικό είδος που όχι μόνο θεωρείτο αρμόζουσα ασχολία για τους λόγιους της εποχής, αλλά και προσφερόταν ιδιαίτερα για την έκφραση έντονων αισθημάτων φιλοπατρίας². Μια βασική διαπίστωση για το είδος της αντίληψης του ιστορικού για την ιστορική γραφή είναι ο αποκλεισμός θεωρητικά και πρακτικά των πηγών που θα έδιναν ικανοποιητικές πληροφορίες για την πολιτική και τη θέση γενικότερα της αντίπαλης δύναμης. Μια σύγκριση με τον Πολύβιο δείχνει τη διαφορά ανάμεσα στον ιστορικό ο οποίος παραβάλλει και ασκεί κριτικό έλεγχο στις διάφορες πηγές, ακόμη και σε

---

1. Η παράδοση της ελληνιστικής ιστοριογραφίας προέρχεται κυρίως από τις ρητορικές σχολές. Οι γνώμες διίστανται ως προς το βαθμό της επίδρασης της Ισοκρατικής θεωρίας, ή του Αριστοτέλη και του Περίτατου γενικότερα, στη διαμόρφωση της «ρητορικής» ή «τραγικής» ιστορίας, η οποία μιμείται την τραγωδία στους βασικούς της σκοπούς και μεθόδους. Για τις απόψεις αυτές βλ. B.L. Ullman, «History and Tragedy», *TAPA*, 73 (1942) σσ. 25-53, G.W. Walbank, «Tragic history, a reconsideration», *Bull. Inst. of Class. Stud.*, Univ. of London, 2-4 (1955-57), C.O. Brink, *Tragic History and Aristotle's School*, Proc. Cambr. Phil. Soc. (1960), F.W. Walbank, «History and Tragedy» *Historia*, 9 (1960), 217 κεξ. Βλ. ακόμη: P.G. Walsh, *Livy: His historical aims and methods*, Cambridge Univ. Press, (1961) σσ. 20-45. M.L.W. Laistner, *The greater Roman historians*, Univ. of California Press (1947) σσ. 1-22.

2. Ολόκληρη η παράδοση της ρωμαϊκής ιστοριογραφίας ήταν προπαγανδιστική των ρωμαίων θέσεων. Για τον Λίβιο ειδικά βλ. Walsh, *Livy* (1961) σ. 65, και Laistner, *The greater... κεφ. V*.

βάρος της ομαλής ροής της αφήγησης, και στον ιστορικό ο οποίος ακολουθεί τις πηγές του χωρίς κριτικό έλεγχο υπηρετώντας μια σκοπιμότητα πολιτική και λογοτεχνική. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι ο Λίβιος δεν ενδιαφέρεται για την ιστορική αλήθεια ή ότι παραποιεί σκόπιμα το ιστορικό υλικό³.

Το πρόβλημα που αντιμετώπισε ο Λίβιος σε μια τόσο εκτεταμένη ιστορική περιοχή ήταν η παρουσίαση του υλικού με τέτοιο τρόπο ώστε ο διδακτικός, ηθικός και ψυχαγωγικός χαρακτήρας που θα έπρεπε να έχει το έργο του να μην αμβλυνθεί με τη συνεχή περιγραφή μαχών και άλλων στερεότυπων συμβάντων. Για το λόγο αυτό υιοθετεί την τεχνική των επεισοδίων, δημιουργώντας έτσι συχνά κάθετες τομές στην οριζόντια αναλυτική διαδοχή των γεγονότων, ενώ συγχρόνως διατηρεί την ενότητα τόπου και χρόνου. Αυτό που είχε να κάνει ο Λίβιος ήταν να εντοπίσει τις απαραίτητες πληροφορίες και στη συνέχεια να οργανώσει το υλικό έτσι ώστε να επιτύχει το προσφορότερο λογοτεχνικό αποτέλεσμα. Αυτή η αναδιάρθρωση του υλικού ορίζεται από την συμπύεση ή την παράλειψη γεγονότων που προηγούνται ή έπονται ενός συγκεκριμένου συμβάντος. Με την τεχνική αυτή αναδεικνύεται το συγκεκριμένο συμβάν και επιτυγχάνεται μεγαλύτερη δραματικότητα. Συστηματικές έρευνες δείχνουν ότι ο Λίβιος ακολουθεί ορισμένες στερεότυπες μεθόδους για να περιγράψει μάχες, αλώσεις πόλεων, διαλογικές σκηνές και άλλα. Τα πιο σημαντικά επεισόδια παρουσιάζονται σε «σκηνές» με ένα σύντομο πρόλογο και επίλογο και με καλοδουλεμένη κεντρική περιγραφή⁴.

Θα πρέπει να σημειώσουμε πως σε ευρύτερη κλίμακα είναι εμφανής η προσπάθεια του ιστορικού να οργανώσει το υλικό του έτσι ώστε, παρά τη συχνή και αναγκαία εκ των πραγμάτων αναντιστοιχία των ετών με τα βιβλία, οι ενότητες των «δεκάδων» και «πεντάδων» να έχουν και θεματική ενότητα. Τα γεγονότα που επιλέγονται από τον Λίβιο για τη σηματοδότηση των εισαγωγικών ή επιλογικών μερών αυτών των ενότητων, δηλώνουν ένα κύριο σημείο αλλαγής ή μεταβολής στις πολιτικές ή στρατιωτικές εξελίξεις. Σε μικρότερη κλίμακα η τάση του ιστορικού για οριοθέτηση της αρχής και του τέλους διαπιστώνεται και μέσα στα συγκεκριμένα βιβλία είτε καλύπτουν ένα μόνο έτος είτε εκτείνονται σε διαφορετικά έτη. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η επιλογή των γεγονότων που οριοθετούν τις μικρότερες ή μεγαλύτερες ενότητες λειτουργούν ως ενδεικτικά χρονικά σημεία αναφοράς μέσα στην ευθύγραμμη εξιστόρηση των χρονικών⁵.

Η τεχνική αυτή δείχνει την επέμβαση του ιστορικού στο υλικό του καθώς επιλέγει,

3. Βλ. το προοίμιο της ιστορίας του (Praefatio) για τους σκοπούς που ο ίδιος θέτει για την ιστορική του γραφή και πρβλ. 9, 17, 1. Βλ. ακόμη R. B. Steele, «II-The historical attitude of Livy», *AJP* (1904) σσ. 15-44. P. G. Walsh, «Livy's preface and the distortion of history», *AJP* (1955).

4. Για τη μέθοδο γενικά που ακολουθεί ο Λίβιος στη σύνθεση της ιστορίας του, βλ. Walsh, *Livy...* (1961) ch. VI, T. J. Luce, *Livy. The composition of his history*, Princeton (1977) E. Burck, *Die Erzählungskunst des T. Livius*, Berlin/Zürich (1964), E. Burck, *The third decade*, edit. T. A. Dorey, London (1971) σσ. 21-46, P. G. Walsh, *Livy, Greece and Rome*, 8, (1974), A. H. McDonald, «The style of Livy», *JRS*, 47 (1957) σσ. 155-72, P. G. Walsh, «The literary techniques of Livy», *Rh.M.*, 97 (1954) και ειδικά για την τρίτη δεκάδα Burck, *Einführung in die dritte Decade des Livius*, Heidelberg (1950).

5. Βλ. Burck, *The third...* σ. 22.

προβάλλει ή αποσιωπά γεγονότα κάθε φορά που τούτο υπαγορεύεται από τη συγκεκριμένη σκοπιμότητα της ιστορικής γραφής και τις λογοτεχνικές βλέψεις του. Έτσι ο αναγνώστης παρακολουθεί την εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων με τη βοήθεια των σημείων/δεικτών που επέλεξε ο ιστορικός για την παρουσίαση του υλικού του.

Ένα τέτοιο επεισόδιο σηματοδοτεί την αρχή του 21ου βιβλίου και την αρχή ολόκληρης της τρίτης δεκάδας του *ab urbe condita*⁶. Οι εξιστορούμενες εκεί πολιορκία και άλωση του Σαγούνδου δεν προβάλλονται μόνο ως *casus belli* για τον 6' καρχηδονιακό πόλεμο, αλλά και ως προεξαγγελία σχετικά με τη σημαντικότερη απειλή που συνιστά ο πόλεμος και ειδικότερα η προσωπικότητα του Αννίδα, για την ύπαρξη της ίδιας της Ρώμης.

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν στοχεύουν να δείξουν με την ανάλυση του επεισοδίου, που έχει ως πυρήνα την τραγική τύχη του Σαγούνδου, τις αφηγηματικές ιδιοτυπίες του Λίβιου και πώς ακριβώς οι ιδιοτυπίες αυτές εξυπηρετούν τη συγκεκριμένη πρόθεση του ιστορικού. Η πρόθεση αυτή διαπιστώνεται, όπως είπαμε, στην πολιτική και λογοτεχνική σκοπιμότητα της ιστορίας του.

Πριν όμως προχωρήσουμε στην ανάλυση του επεισοδίου είναι ανάγκη να αναφερθούμε σε δύο κύρια για την κατανόηση της αφηγηματικής τεχνικής του Λίβιου θέματα. Το πρώτο είναι η επίδραση που άσκησε η θεωρία του Κικέρωνα για τη ρωμαϊκή ιστοριογραφία στον Λίβιο⁷, και το δεύτερο είναι το θέμα των πηγών του.

Ο Κικέρωνας είχε επισημάνει την έλλειψη μιας ιστορίας αντάξιας του μεγαλείου της Ρώμης: *abest enim historia litteris nostris (de leg. 1.2,5)*. Μια τέτοια ιστορία θα έπρεπε εκτός από την απλή αφήγηση των πραγματικών γεγονότων (*fundamenta*) να επιδιώξει και τη λογοτεχνικότητα της μορφής και του περιεχομένου. Η λογοτεχνικότητα αυτή επιτυγχάνεται με την εφαρμογή των ρητορικών κανόνων σύνθεσης στην αφηγηματική τεχνική και το ύφος. Έτσι η ιστορία ορίζεται ως μια λογοτεχνική περιοχή, ενώ ο ιστορικός/λογοτέχνης χρειάζεται τον εξοπλισμό του ρήτορα για να παρουσιάσει το ιστορικό υλικό με μια εσωτερική οργάνωση και δομή που να αποδεικνύει αυτό που θέλει να αποδείξει και με το λεκτικό και το ύφος που αρμόζει στην ιστορική αφήγηση.

Ο Κικέρωνας ορίζει επακριβώς τη μέθοδο που πρέπει να ακολουθήσει ο ιστορικός και ως προς την αφηγηματική τεχνική (*exaedificatio*) και ως προς το ύφος (*exornatio*)⁸. Στην αρχή γίνεται η χρονολόγηση των συμβάντων και δίδονται τα τοπογρα-

6. Η τρίτη δεκάδα περιλαμβάνει τα βιβλία XXI-XXX. Η περίοδος αυτή χωρίζεται θεματικά σε δύο επί μέρους ενότητες: την πρώτη πεντάδα XXI-XXV, που καλύπτει σε 7 χρόνια την άνοδο και την ακμή του Αννίδα και τη δεύτερη πεντάδα, XXVI-XXX, που καλύπτει σε 10 1/2 χρόνια το σημείο καμπής στο 6' Καρχηδονιακό πόλεμο και την αντίσταση της Ρώμης. Βλ. γενικά P.H.Stadter, «The structure of Livy's history», *Historia* 21 (1972) σσ. 288, 307.

7. Ο Κικέρωνας με τις απόψεις που εκφράζει για το καθήκον του ιστορικού είναι αυτός που, συνδυάζοντας τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνιστικής περιόδου αλλά και προγενέστερων θεωριών, διαμορφώνει ένα είδος δόγματος για την ιστορία, τα κύρια σημεία του οποίου εκτίθενται στο *de or.* II.12,53-57, 15, 62-64, αλλά και στο *de leg.* 1, 2, 5, *de inv.* I.21.29, *or.* 20, 66, *ad fam.* V.12, 4-5, *de or.* II, 9, 36.

8. Cic. *de or.* II.15, 63: *Ipsa autem exaedificatio posita est in rebus et verbis: rerum ratio ordinem temporum desiderat, regionum descriptionem; vult etiam, quoniam in rebus magnis memoriae dignis consilia primum, deinde acta, postea eventus expectentur, et de consiliis significari quid*

φικά δεδομένα. Στη συνέχεια πρέπει να γίνει συστηματική αναφορά στα σχέδια στρατηγικής (*consilia*) προκειμένου για τόσο αξιοσημείωτα γεγονότα, στα συμβάντα (*acta*) και στο αποτέλεσμα (*eventus*). Σ' αυτή την αναφορά είναι απαραίτητη η προσωπική παρέμβαση του ιστορικού με κριτικές παρατηρήσεις που ερμηνεύουν και αιτιολογούν τα *consilia*. Ως προς τα διαδραματιζόμενα πρέπει να δηλωθεί, όχι μόνο τι έγινε και τι ελέχθη, αλλά και με ποιό τρόπο και για το αποτέλεσμα να ερευνηθούν όλα τα αίτια (τυχαιότητα ή υπευθυνότητα). Τέλος είναι ανάγκη να γίνει ο χαρακτηρισμός των προσώπων που διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην ιστορία. Η αφηγηματική τεχνική, λέγει ο Κικέρωνας, εφαρμόζεται και στο λεκτικό και το ύφος (de or. II 15.63: *ipsa autem exaedificato posita est in rebus et verbis*). Αυτό πρέπει να είναι ρέον και συνεχές (περιοδικό) με ήπια και ομαλή ροή, χωρίς την οξύτητα του δικανικού λόγου και τις αιχμές των δικολάβων⁹.

Στο πρόβλημα των πηγών, μπορούμε να πούμε ότι, ύστερα από τις μελέτες των Soltau, Klotz και άλλων¹⁰, έχει δοθεί ικανοποιητική λύση. Εδώ μας ενδιαφέρουν δύο κυρίως σημεία στα οποία φαίνεται να συμφωνούν οι περισσότεροι μελετητές του Λίβιου. Το πρώτο είναι ότι ο Λίβιος δεν χρησιμοποιεί τις πρώτες πηγές στη διπλή μορφή των *annales maximi* και *senatus consulta*. Ακόμη και η επίδραση του Φάβιου Πίκτορα, του πρώτου ιστορικού της Ρώμης (3ος αι. π.Χ.) είναι προφανής αλλά έμμεση. Τις πληροφορίες του ο Λίβιος τις παίρνει από έμμεσες πηγές και συγκεκριμένα από τους ύστερους χρονικογράφους του 2ου αι. π.χ. Οι κυριώτεροι από αυτούς είναι οι Claudius Quadrigarius και Valerius Antias. Το δεύτερο σημείο είναι ότι ακολουθεί κάθε φορά μια συγκεκριμένη πηγή την οποία επιλέγει ανάμεσα σε άλλες, με κύριο κριτήριο την πληρότητα της περιγραφής¹¹. Καμιά φορά σημειώνει στο τέλος της ενότητας διαφορετικές απόψεις χωρίς όμως να ασκεί κριτικό έλεγχο στις πηγές του.

Συγκεκριμένα τώρα για την τρίτη δεκάδα και το επεισόδιο που μας ενδιαφέρει ο Λίβιος χρησιμοποιεί κυρίως τον Καίλιο Αντίπατρο (2ος αι.), για την αφήγηση των πολιτικών και των διπλωματικών μερών, και τον Κ. Κθαντριγκάριο, για την αφήγηση της πολιορκίας¹². Η επιλογή του Καίλιου Αντίπατρου σημαίνει και την υιοθέτηση της επίσημης προπαγάνδας της Ρώμης, όπως την επέβαλε ο Φ. Πίκτορας¹³.

scriptor probet et in rebus gestis declarari non solum quid actum aut dictum sit sed etiam quo modo, et cum de eventu dicatur, ut causae explicentur omnes vel casus vel sapientiae vel temeritatis hominumque ipsorum non solum res gestae sed etiam, qui fama ac nomine excellent, de cuiusque vita atque natura. Βλ. A.H.MacDonald, *JRS* (1957), σ. 160.

9. Cic. *De or.* II 15.64. A.H.MacDonald, *JRS* (1954) σ. 164. Πρβλ. Δημ. περί έρμηνείας, 19... *ιστορική μόν (scil. περίοδος) ή μήτ' άνειμένη σφόδρα αλλά μεταξύ άμφοϊν, ώς μήτε όητορική δόξειεν και άπίθανος διά τήν περιαιγωγήν, τό σεμνόν τε έχουσα και ιστορικών έκ τής άπλότητος:*

10. Βλ. W.Soltau, *Livius, Geshichtswerk, seine composition und seine Quellen*, Leipzig, (1897), A. Klotz, *Livius und seine Vorgänger*, Leipzig/Berlin (1940-41), R.B.Steele, *AJP* (1904), 15-44. Βλ. ακόμη Walsh, *Livy...* κεφ. V.Luce, *Livy...* κεφ. V, και PE, XIII, 841.

11. Βλ. Luce, *Livy...* σ. 147.

12. Βλ. Klotz (1940-41) κεφ. VI, και κατάλογο πηγών σ. 65.

13. Ο Φάβιος Πίκτορας είναι ο πρώτος Ρωμαίος ιστορικός που γράφει σε πεζό λόγο. Η ιστορία του είναι γραμμένη στα Ελληνικά και εκφράζει την επίσημη προπαγάνδα της ρωμαϊκής πολιτικής. Βλ. M.Gelzer, «Römische Politik bei Fabius Pictor», *Hermes* (1934) σσ. 129-166.

Αυτή η επιλογή σε συνδυασμό με τη μερική χρησιμοποίηση του Β. Αντία πρέπει να θεωρηθεί υπεύθυνη για τις κύριες παραποιήσεις, όπως θα δούμε παρακάτω, της ιστορικής πραγματικότητας στο εξεταζόμενο απόσπασμα.

Οι απόψεις διίστανται ως προς την άμεση ή όχι χρησιμοποίηση του Πολύβιου στο πρώτο μέρος του 21ου βιβλίου¹⁴. Γεγονός είναι ότι οι πηγές του Καίλιου είναι κοινές με του Πολύβιου: Ο Φ.Πίκτορας και ο Σιληνός ο Γαλεάκτης, που ακολουθεί τον Αννίδα και παρέχει αξιόπιστο υλικό για την Καρχηδονιακή πλευρά (FGH 175). Οι κοινές πηγές προφανώς δικαιολογούν την σε μεγάλη έκταση συμφωνία ανάμεσα στον Πολύβιο και στον Λίβιο, όπου δέβαια ο Πολύβιος δεν είναι η άμεση πηγή του Λίβιου.

Ανάλυση επεισοδίου

Η ανάλυση περιλαμβάνει δύο μέρη: α. την εισαγωγή με τα προ του επεισοδίου εξιστορούμενα συμβάντα και β. το κυρίως επεισόδιο της πολιορκίας. Για την ευχερέστερη παρακολούθηση της ανάλυσης παρατίθεται πίνακας της δομικής σύνθεσης του επεισοδίου. Σ' αυτόν τον πίνακα προστίθεται ένα τρίτο μέρος το οποίο περιλαμβάνει τα μετά την πολιορκία συμβάντα μέχρι την έναρξη του β' καρχηδονιακού πολέμου. Με τον τρόπο αυτό δίνεται μια συνοπτική εικόνα όλων όσων προηγήθηκαν του πολέμου που αποτελεί το κύριο θέμα της τρίτης δεκάδας.

Δομικές ρυθμίσεις αναλυτικά

1. α. Προοίμιο (1.3-2.2)

β. Τα προ του επεισοδίου (2.3-7 - 5.1.17).

α. Ασδρούδας.

β. Διαδοχή Αννίδα - Λόγος Άνωνα.

γ. Χαρακτηρισμός Αννίδα.

δ. Επιχειρήσεις στην Ισπανία.

2. Επεισόδιο πολιορκίας

κεφ.6: α. Πρώτη αποστολή στη Ρώμη. Χρονολογικός προσδιορισμός.

β. πρώτη συζήτηση στη σύγκλητο - απόφαση για αποστολή πρέσβων στην Ισπανία για ανίχνευση της κατάστασης και προειδοποίηση του Αννίδα να απόσχει από κάθε εχθρική κίνηση εναντίον του Σαγούνδου - διακοπή της συζήτησης.

γ. ματαίωση της πρώτης απόφασης της συγκλήτου ύστερα από την είδηση της πολιορκίας του Σαγούνδου.

δ. επανάληψη της συζήτησης στη σύγκλητο - προτάσεις.

ε. αποστολή πρέσβων στην Καρχηδόνα και στον Αννίδα-ultimatum.

κεφ.7. 1-3:εισαγωγική παράγραφος στην πολιορκία

7.4-8.1-12-9.1-4 α' μέρος της πολιορκίας

14. Βλ. Burck, σημ. 4: The third.... σ. 26 και σημ. 8, 9, και Walsh, *Livy...* σσ. 124-128.

- α. Επίθεση από το μέρος πρόσβασης. Αμφίβολο αποτέλεσμα.
  - β. Τραυματισμός Αννίδα - διακοπή εχθροπραξιών.
  - γ. Επανάληψη πολιορκίας από όλα τα μέρη - έλλειψη ικανοποιητικού αριθμού υπερασπιστών.
  - δ. Δημιουργία ρήγματος - μάχη εκ του συστάδην.
  - ε. Περιγραφή του ακοντίου των Σαγουνδίων (phalarica).
  - στ. Αμφίρροπο αποτέλεσμα - Ψυχολογία των αντιπάλων, καταδίωξη των Καρχηδονίων.
- κεφ.9.3-4 - 10.1-13 - 11.1-2 *α' παρεμβολή λόγου/διπλωματικές ενέργειες.*
- α. Αποστολή πρεσβείας στον Αννίδα έξω από το Σαγούνδο.
  - β. Αποστολή πρεσβείας στην Καρχηδόνα.
  - γ. Λόγος Άνωνα.
- κεφ.11. 3-13 - 12.1-3: *β' μέρος πολιορκίας*
- α. Προετοιμασία για επίθεση. Εμφύχωση στρατού από τον Αννίδα.
  - β. Επίθεση με πολιορκητικά μέσα, άνοιγμα ορύγματος. Είσοδος στην πόλη. Υποχώρηση εγκλείστων.
  - γ. Ολιγοήμερη απουσία του Αννίδα. Συνέχιση της πολιορκίας από τον αντικαταστάτη του.
- κεφ.12. 4-8 - 13.1-9 *β' παρεμβολή λόγου/επανάληψη διπλωματικών κινήσεων*
- α. Προσπάθεια για διαπραγματεύσεις από τον Άλκιονα και Αλόρκο (πλάγιος λόγος).
  - β. Λόγος Αλόρκου.
- κεφ.14. 1-4 - 15.1-2 *τελευταίο μέρος πολιορκίας*
- α. αντίδραση εγκλείστων στο άκουσμα των όρων παράδοσης.
  - β. Άλωση της πόλης.
  - γ. Μανία αυτοκαταστροφής και σφαγή – λάφυρα, απολογισμός.
3. *Τα μετά την πολιορκία. Προετοιμασία για τον πόλεμο.*
- κεφ.15.3-6. Ο Λίβιος πριν προχωρήσει αντιλαμβάνεται τη μετατόπιση της χρονολογίας. Η διαπίστωση όμως του λάθους δεν έχει κανένα αποτέλεσμα, αφού δεν γίνεται καμιά προσπάθεια για αποκατάσταση της αλήθειας.
- κεφ. 16.
- α. Επιστροφή των πρέσβων στη Ρώμη, σκόπιμη αοριστία στον προσδιορισμό του χρόνου. Περιγραφή των ψυχολογικών αντιδράσεων της ρωμαϊκής συγκλήτου στο άκουσμα της άλωσης του Σαγούνδου.
  - β. Σύγκριση του κινδύνου που αντιπροσώπευαν οι Καρχηδόνιοι σε αναφορά με άλλους λαούς.
- κεφ. 17.
- α. Αναφορά στους υπάτους του 218 και των επαρχιών τους.
  - β. Προετοιμασία στρατού και στόλου.
  - γ. Υποβολή της απόφασης για πόλεμο στην έγκριση της λαϊκής συνέλευσης.
  - δ. supplicatio για τη βοήθεια των θεών.
  - ε. απαρίθμηση στρατιωτικών δυνάμεων.
- κεφ. 18.
- α. Πρεσβεία του 218 στην Καρχηδόνα για να ζητηθούν ευθύνες από την πόλη

για τις πράξεις του Αννίβα.

β. Λόγος Καρχηδονίων (18.4) *exordium* (principium ab adversariis)· 4-5 *tractatio*: επιχειρήματα στο θέμα του δίκαιου / άδικου των ρωμαϊκών αιτημάτων. *conclusio*: απόρριψη των ρωμαϊκών θέσεων.

γ. Κήρυξη β' Καρχηδονιακού πολέμου.

κεφ. 19.

α. Γενική εκτίμηση της νομικής ισχύος της συνθήκης του Λουτάτιου (Πολύβ. 3.29.6).

β. Προσπάθεια προσέλκυσης Ισπανικών πόλεων. Λόγος ενός από τους Βολκικανούς: κύριο αντεπιχείρημα για τη συμμαχία η αμφισβητούμενη *fides* των Ρωμαίων προς το Σαγούνδο (... *ne quis fidei Romanae aut societati confidat*).

κεφ. 20

α. παρόμοια αποτυχημένη κίνηση προς τους Γαλάτες.

β. Φήμες ότι οι Καρχηδόνιοι πέρασαν ήδη τον Ίθρα.

κεφ. 21.

α. Μετά την κατάληψη του Σαγούνδου ο Αννίβας επιστρέφει στη Νέα Καρχηδόνα.

β. Λόγος του Αννίβα στους στρατιώτες του. Ενόψει της μακράς εκστρατείας οι στρατιώτες επιστρέφουν στα σπίτια τους στη διάρκεια του χειμώνα για να γυρίσουν πίσω την άνοιξη.

1. α. προοίμιο

Το XXI διβλίο ανοίγει με μια γενική εισαγωγή στην τρίτη δεκάδα. Στις πρώτες παραγράφους (1-3) ο Λίβιος εκθέτει τους λόγους που επιβάλλουν τη χρήση προοίμιου *in parte operis*. Θέμα του είναι ο β' Καρχηδονιακός πόλεμος, που ο Αννίβας, ο αρχηγός των Καρχηδονίων, έκανε με το ρωμαϊκό λαό. Ο πόλεμος αυτός απεδείχθη ο πιο σημαντικός από τους γνωστούς μέχρι τότε πολέμους και εξαιτίας του μεγέθους των αντιπάλων δυνάμεων και της πολεμικής τους ικανότητας, αλλά και επειδή απείλησε τους ίδιους τους νικητές με την αμφίρροπη έκβασή του. Το πρώτο μέρος της εισαγωγής (1.1-3) με τους κοινούς τόπους σχετικά με το αξιοσημείωτο του πολέμου (... *bellum maxime omnium memorabile*) και το μέγεθος «*παρασκευής*» (*nam neque validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma neque his ipsis tantum umquam virium aut roboris fuit*) θα μπορούσε να είναι ένα γενικό προοίμιο στην εξιστόρηση οποιουδήποτε πολέμου¹⁵. Ωστόσο, ήδη στο σημείο αυτό η αναφορά στους αντιπάλους γίνεται με ένα τρόπο που προβάλλει και υπογραμμίζει τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Αννίβα.

Στο δεύτερο μέρος της εισαγωγής (1.3-5 - 2.1-2) τονίζεται το μίσος ως κίνητρο της σύρραξης. Το μίσος αυτό ανάγεται στον α' καρχηδονιακό πόλεμο, ο οποίος συνδέεται με τον δεύτερο με σχέση αιτίου και αιτιατού: *odiis etiam prope majoribus certarunt quam viribus. Romanis indignantibus quod victoribus victi ultro inferrent arma, Poenis quod superbe avareque crederent imperitatum victis esse*. Είναι ενδεικτική η

15. Βλ. Klotz 1940-41) σ.120.

εμφατική θέση του *odii* στην αρχή της πρότασης, η μετοχή *indignantibus* για την αντίδραση των Ρωμαίων στον ξεσηκωμό των ηττημένων και τα επιρρήματα *superbe anareque* που χαρακτηρίζουν τη γνώμη των Καρχηδονίων για το είδος της εξουσίας που άσκησαν οι νικητές¹⁶. Έτσι οι οικονομικές και πολιτικές διαφορές που προέκυψαν από αυτόν εκτίθενται γενικά και αόριστα, ενώ έμφαση δίνεται στα αντίστοιχα αισθήματα οργής και αγανάκτησης, στην ψυχολογία δηλαδή των νικητών και των ηττημένων.

Στη συνέχεια μνημονεύεται η παράδοση για τον γνωστό όρκο του Αννίδα. Η λειτουργία του όρκου, όπως εκφράζεται με το φορμαλισμό της γλώσσας και την αντιστροφή της αρνητικής εκφοράς σε θετική (*hostem fore populo Romano*), υπογραμμίζει τη ρωμαϊκή θέση σχετικά με την ευθύνη των Καρχηδονίων για τον πόλεμο που φαίνεται κάτω από αυτές τις συνθήκες αναπόφευκτος¹⁷. Η επόμενη πρόταση ξεκινώντας με το *angebant* προσδιορίζει τα προσωπικά αισθήματα οργής και πικρίας του Αμίλκα για την απώλεια της Σικελίας και της Σαρδηνίας και την επιβολή αποζημίωσης (1.5): *angebant ingentis spiritus virum Sicilia Sardiniaque amissae: nam et Siciliam nimis ceteri desperatione rerum concessam et Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito, interceptam*. Τα πραγματικά αίτια που οδήγησαν στην ήττα της Καρχηδόνας στην πρώτη σύγκρουση όχι μόνο δεν εξετάζονται καθεαυτά, αλλά παρουσιάζονται ως αποτελέσματα μιας δυσμενούς συγκυρίας (*desperatione rerum*) ή αποδίδονται στη δολιότητα των Ρωμαίων (*fraude Romanorum*)¹⁸.

Ο εννεάχρονος πόλεμος που διεξάγει ο Αμίλκας στην Ισπανία συνεκτιμάται με όλα όσα μεσολάβησαν μέχρι τον 6^ο καρχηδονιακό πόλεμο ως προπαρασκευαστικό στάδιο που θα καθιστούσε την Καρχηδόνα ικανή να επιχειρήσει τη μεγάλη αναμέτρηση (2.1-2): *his anxius curis ita se Africo bello... gessit ut appareret majus eum quam quod gereret agitare in animo bellum et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Poenos*

16. Ο Walsh (σημ. 10) στο αντίστοιχο σχόλιό του, σημειώνει πως η δυσμενής για τους Ρωμαίους κριτική δεν απηχεί τις απόψεις του ιστορικού αλλά αποδίδεται στους άλλους.

17. Βλ. Πολ.ΙΙΙ.12,2: «τῆς μέντοι γε δυσμενείας τῆς Ἀμίλκου καί τῆς ὅλης προθέσεως ὁμολογούμενον θετέον εἶναι τοῦτο μαρτύριον...» Ὅπως παρατηρεῖ ο Walbank (*A historical commentary on Polybius*, I, Oxford, 1957) σ.315, η παράδοση του ὄρκου πιστοποιεῖ την αναμφισβήτητη ἔχθρα του Αμίλκα για τους Ρωμαίους ἀλλά ὄχι καί τα σχέδιά του για πόλεμο. Για τὴν ἀρνητικὴ ἐκφορά του ὄρκου, βλ. στον ἴδιο το Λίδιο 35.19.3: *numquam amicum fore populi Romani*, ἀντίστοιχη σὴν ἐκδοχὴ του Πολύβιου, ΙΙΙ.5-7: *μηδέποτε Ρωμαίους εὐνόσησιν*. Βλ. ἀκόμη P.G. Walsh, *Livy; Bk. XXI*, Univ. Tutorial Press (1973) s. 121.

18. Ο Burck (σημ. 4) σ. 33, λέγει: *In the conception of the military operations Livy sees only insidiae, dolus and fraus, in their execution only inhuman cruelty, in victory mere, satisfaction of vengeance and greed for booty and in the consequent political effects only insidiousness and treaty*. Ἀκόμη καὶ ο Πολύβιος, παρὰ τὴν προσπάθειά του γιὰ μιὰ *πραγματικὴ* ἱστορία, θεωρεῖ τὴν τύχη, γιὰ περιπτώσεις που δὲν εἶναι δυνατὴ ἢ ευδιάκριτη μιὰ λογικὴ αἰτιολογία τῶν συμβάντων, σημαντικὸ παράγοντα σὴν σύγκρουση τῶν δύο λαῶν. Βλ. Πολ. Ι.59,4: «εἴξαντες τοῖς ἐκ τῆς τύχης συμπύμασιν» καὶ ΙΙΙ.10,3: «εἴξαντες τῇ περιστάσει». Πρὸβλ. *desperatione rerum*. Ο Λίδιος δὲν θα χρησιμοποιοῦσε σὴν περίπτωσιν αὐτὴ τα *fatum, fata, fortuna*, ὄρους με κύρια φιλοσοφικὸ καὶ θρησκευτικὸ περιεχόμενον. Βλ. Walsh (σημ. 1) κεφ. ΙΙΙ, Religious, Philosophical and Moral preconceptions καὶ Walbank (σημ. 17) σσ. 16-26.

arma Italiae inlatus fuisse qui Hannibalis ductu intulerunt. Αυτό, ωστόσο, που δεν πρόλαβε να κάνει ο Αμίλκας το έκανε ο γιός του, ο Αννίβας, κληρονόμος του μίσους και των προθέσεων του πατέρα του¹⁹. Έτσι έχουμε *a posteriori* τη θεώρηση του πολέμου ως προκαθορισμένου στο μυαλό ενός ανθρώπου και ο κύκλος που άνοιξε με τον Αμίλκα κλείνει με το γιό του. Συνεπώς το μίσος και η φιλαρχία μιας οικογένειας προβάλλεται από την αρχή ως η κύρια αιτία του πολέμου²⁰. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια θα κινηθεί η ιστορική αφήγηση. Είναι αυτονόητο ότι αυτή η μονόπλευρη εκδοχή για την ευθύνη του πολέμου απλοποιεί τα πράγματα ως προς τη θέση της Ρώμης. Η Ρώμη όχι μόνο δεν είναι προετοιμασμένη για ένα τέτοιο πόλεμο, αλλά κάνει ό,τι μπορεί για να τον αποφύγει, όπως φαίνεται από τις διπλωματικές ενέργειες που θα ακολουθήσουν.

1. β. Τα προ του επεισοδίου

Είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς στα κεφάλαια που μεσολαβούν μέχρι την αρχή της πολιορκίας (2.3 - 5.17) την τεχνική που υιοθετεί ο Λίβιος, προκειμένου να δημιουργήσει ευνοϊκό κλίμα για τη θέση της Ρώμης και δυσμενές για τους Βαρκίδες.

Στα κεφάλαια αυτά διακρίνονται τέσσερις θεματικές ενότητες: α. 2.3-7, β. 3.1-6-4.1, γ. 4.2-19, δ. 5.1-17. Η πρώτη περιέχει πληροφορίες για τον Ασδρούβα, το διάδοχο του Αμίλκα, η δεύτερη αφορά στην ανάδειξη του Αννίβα σε αρχηγό, η τρίτη παρουσιάζει την προσωπικότητά του, ενώ η τέταρτη, υπερδιπλάσια σε έκταση από τις άλλες, συνιστά μια μακρά αφηγηματική ενότητα στην οποία εντάσσονται όλες οι επιχειρήσεις του Αννίβα στην Ισπανία πριν από την πολιορκία του Σαγούνδου. Αυτό που διαπιστώνουμε εύκολα και στις τέσσερις ενότητες είναι οι μεταδατικές / εισαγωγικές προτάσεις στην αρχή κάθε αφηγηματικής ενότητας και οι σύντομες επιλογικές / ανακεφαλαιωτικές προτάσεις του τέλους. Με τον τρόπο αυτό όχι μόνο δια-

19. Το μοτίβο της πατρώας έχθρας είναι βασικό στην εκδοχή του Λίβιου για τα αίτια του πολέμου. Πρβλ. Πολύβ. ΙΙΙ.12,3: «τοιούτους γάρ έχθρους παρεσκεύασεν Ῥωμαίοις Ἀσδρούβαν τε τόν τῆς θυγατρὸς ἄνδρα καὶ τόν αὐτοῦ κατά φύσιν υἱόν Ἀννίβαν ὥστε μὴ καταλιπεῖν ὑπερβολὴν δυσμενείας». Αλλά αμέσως μετά (12.4): «Ἀσδρούβας μὲν οὖν προαποθανὼν οὐ πάσαν ἔκδηλον ἐποίησε τὴν αὐτοῦ πρόθεσιν».

20. Για τον Πολύβιο το πρώτο αίτιο του πολέμου ήταν ο θυμός του Αννίβα (ΙΙΙ.9,6-9). Το δεύτερο η ήττα των Καρχηδονίων στον α΄ Καρχηδονιακό πόλεμο και οι βαρύτερες απώλειές τους (ΙΙΙ.10,1-4) και μάλιστα «μεγίστην δέ, ταύτην θετέον αἰτίαν...». «Τέλος ως τρίτη αιτία θεωρεῖ «τὴν εὐροῖαν τῶν κατ' Ἴβηρίαν πραγμάτων (10,5-6). Στην εκδοχή του Φάβιου Πίκτορα, όπως την παραθέτει ο Πολύβιος (ΙΙΙ.8), τα αίτια είναι δύο: «ἅμα τῷ κατὰ Ζακανθαίους ἀδικήματι καὶ τὴν Ἀσδρούβου πλεονεξίαν καὶ φιλαρχίαν...». Η εικόνα ενός Ασδρούβα πλεονέκτη και φιλαρχου έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εκδοχή του Λίβιου για ένα Ασδρούβα ο οποίος (XXI 2.5-7): *plura consilio quam vi gerens, hospitibus magis regulatorum conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus quam bello aut armis rem Carthaginiensem auxit, και mirae artis in sollicitandis gentibus imperioque suo jungentis fuerat... foedus reno-vaverat...* Ἄλλωστε και μόνο η συμφωνία για τον Ἴβηρα αποδεικνύει το επισημάλές της εκδοχῆς του Φ. Πίκτορα. Βλ. γενικά Walbank, *Commentary...*, σ. 310 κ.ε.

σφαλίζεται η συνέχεια από τη μια ενότητα στην άλλη, αλλά το κυριότερο προετοιμάζεται ο αναγνώστης ψυχολογικά για ό,τι ακολουθεί. Πράγματι στις περισσότερες από τις εισαγωγικές προτάσεις ο Λίβιος επιδιώκει τον επηρεασμό του αναγνώστη, καθώς υπάρχει μια συνεπής τοποθέτηση ως προς την κύρια γραμμή της επιχειρηματολογίας του. Ο ιστορικός δηλαδή, σε άμεση συνάρτηση με τις πηγές του, προκαταλαμβάνει τη δράση ερμηνεύοντας τις προθέσεις των πρωταγωνιστών της ιστορίας έτσι ώστε κάθε συμβάν όχι μόνο δεν διαφοροποιεί αλλά τονίζει την προκαθορισμένη εξέλιξη των γεγονότων.

Στην εισαγωγική πρόταση της πρώτης ενότητας δίδεται η πληροφορία του θανάτου του Αμίλκα, η οποία προκάλεσε την αναβολή του πολέμου, ενός δέβαιου πολέμου στην περίπτωση που θα είχε ζήσει περισσότερο ο πατέρας του Αννίβα: (2.2) *mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis distulerunt bellum...* Η ενότητα κλείνει με την αναφορά στη συνθήκη του Ίθρα ποταμού, η οποία εμφανίζεται ως το φυσιολογικό αποτέλεσμα της έξοχης διαπραγματευτικής ικανότητας του Ασδρούδα²¹. Ο χαρακτηρισμός της συμφωνίας του Ασδρούδα με τους Ρωμαίους ως *foedus*, η σύνδεση της συνθήκης του Ίθρα με το Σαγούνδο και η επισήμανση ότι υπήρξε ιδιαίτερη πρόβλεψη για τη διασφάλιση της ελευθερίας της συμμαχού πόλης, είναι σημεία που αμφισβητείται αν ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα²². Γεγονός είναι, ωστόσο, πως η σύνδεση της συνθήκης του Ίθρα με το

21. Βλ. E:Meyer, *Kl. Schr.* II, Untersuchungen zur Geschichte des zweiten punischen Kriegs, σσ. 333-368. Με τη συμφωνία αυτή ορίζονταν ο Ίθρας ποταμός ως το όριο της σφαιρας επιρροής των Ρωμαίων και των Καρχηδονίων. Βλ. Πολ. III.27.9: «ἐφ' ἧ μὴ διαθαίνειν Καρχηδονίους ἐπὶ πολέμῳ τὸν Ἰθρα ποταμόν». Ο Πολύβιος (III.22-29) εξετάζει αναδρομικά όλες τις συμφωνίες ανάμεσα στους δύο αντιπάλους, θέλοντας να προσδιορίσει το βαθμό της ευθύνης τους στον πόλεμο: 1) 241 η *συνθήκη του Λουτάτιου* (... τὴν ἀσφάλειαν ὑπάρχειν... παρ' ἑκατέρῳ τοῖς ἑκατέροις συμμαχοῖς), 2) 238/237 *ἐπισυνθήκαι*, για την παραχώρηση της Σαρδηνίας, 3) 226/225 *ὁμολογίαι* του Ασδρούδα με τους Ρωμαίους για τον Ίθρα. Η συμμαχία Ρωμαίων - Σαγουνδίων (231) προηγείται των ὁμολογιῶν. Πρβλ. II 1.3.7.

22. Η σύνδεση της συμφωνίας για τον Ίθρα είναι σκόπιμη και οφείλεται στη διαστρέφηση των γεγονότων από την ύστερη αναλιστική παράδοση, όταν χρειάστηκε να αποδοθεί η ευθύνη του πολέμου στον Αννίβα. Ακόμη και η αντιμετώπιση της συμφωνίας ως *foedus* από τους Ρωμαίους (βλ. σ. 15) το λόγο του Άνωνα και αλλού) αμφισβητείται από τους Καρχηδονίους, που ισχυρίστηκαν ότι ποτέ δεν επικυρώθηκε από την Καρχηδονιακή σύγκλητο. III.29.3. Σ' αυτόν τον ισχυρισμό οι Ρωμαίοι αντέταξαν το επιχειρημα πως ο Ασδρούδας, «ἀλλ' αὐτοτελῶς ἐποιήσατο τὰς ὁμολογίας». Η συμφωνία του Ίθρα υπαγορεύτηκε, όπως φαίνεται, από την επιθυμία των Ρωμαίων για πρόχειρη διευθέτηση του προβλήματος που συνιστούσε γι' αυτούς η ανησυχητική εξάπλωση των Καρχηδονίων στην Ιβηρία και η πιθανότητα μιας συμμαχίας των Καρχηδονίων με τους Γαλάτες, με τους οποίους ήταν οι ίδιοι απασχολημένοι αυτή την εποχή. Την ίδια στιγμή όμως δημιουργείται το πρόβλημα με το Σαγούνδο, που βρισκόταν 100 μίλια νότια του Ίθρα και που ήταν ήδη σύμμαχος της Ρώμης από το 231. Στη βάση τους οι δύο συμφωνίες φαίνονται ασυμπίδαστες. Φαίνεται ότι οι Ρωμαίοι θυσίασαν τους συμάχους τους στην αναγκαιότητα της στιγμής και πως, αφού πέρασε ο κίνδυνος με τους Γαλάτες, επεδίωξαν την ανάκτηση της επιρροής τους προκαλώντας μια εσωκομματική κρίση στο Σαγούνδο, όπου σκότωσαν τους αρχηγούς του φιλοκαρχηδονιακού κόμματος. (βλ. Πολ. II.13.7 και Walbank, σσ. 168-172 καθώς και τα σχόλια του στο III.21.1 και αναλυτικά για όλες τις συνθήκες (III.22-29). Το πρόβλημα για τον Αννίβα ήταν ή να δεχθεί ένα εχθρικό Σαγούνδο στη δική του περιοχή ή να το καταλάβει με τη βία. Η επίθεσή του στο Σαγούνδο το 219 οδήγησε τελικά στην έκρηξη του δ' Καρχηδονιακού

Σαγούνδο αποδεικνύει περισσότερο από κάθε τι άλλο την ευθύνη των Καρχηδονίων και προετοιμάζει το έδαφος για την αφήγηση των επακόλουθων γεγονότων, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Στην αρχή της δεύτερης ενότητας τονίζεται η φυσική από τα πράγματα διαδοχή του Αννίδα και η ομόφωνη ανακήρυξή του από το στρατό και το λαό²³. Ύστερα από την αναφορά στην ανάδειξη του Αννίδα ως αρχηγού, ο ιστορικός με μια αναδρομή στην παιδική του ηλικία δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες για τον πρώτο λόγο του Άνωνα. Ο Αννίδας, λέγει, ήταν παιδί όταν ο Ασδρούδας ζήτησε να τον πάρει μαζί του στην Ισπανία για να τον προετοιμάσει για τη διαδοχή²⁴: (3.3-6) Ο λόγος είναι σύντομος με τρία σαφώς διακρινόμενα μέρη:

a. *Et aequum... tribuendum*

b. *Florem aetatis... serviamus?*

c. *Ego istum... exsuscitet.*

Έχουμε μια αρχή *in medias res* με το παράδοξο που συνιστά η αντίθεση ανάμεσα στο *aequum postulare videtur... et ego tamen non censeo quod petit tribuendum*. Για την εντύπωση που προκαλεί αυτή η αρχή μας μιλά ο ίδιος ο ιστορικός: *cum admiratione tam ancipitis sententiae in se omnes convertisset...* Με την επόμενη πρόταση

πολέμου. Βλ. ακόμη M.Gelzer, *Hermes* (1933), σσ. 129, (1934), σσ. 46-55, (1954), σσ. 342, E.Meyer, *Kl. Schr.* σσ. 350-355 και σημ.

23. Πρβλ. Πολ. III.13.4: «...όμοθυμαδόν ἤρησθαι στρατηγόν Ἄννιδαν, παραντίκα συναθροίσαντες τὸν δῆμον μᾶ γνῶμη κυρίαν ἐποίησαν τήν τοῦ στρατοπέδου αἴρεσιν.» Ζων. 8,21: «παρά τῶν οἴκοι τελῶν βεβαιωθῆναι αὐτῶ τήν ἡγεμονίαν. Στον Λίβιο, ενώ αναγνωρίζεται η ομόφωνη ανακήρυξη του Αννίδα στο 21.3 (*praerogativam militarem... imperatorque ingenti omnium clamore atque adsensu appellatus erat favor etiam plebis sequebatur.*) στο 21.2,4 τονίζεται η αντίδραση της πλούσιας ολιγαρχίας στην οικογένεια των Βαρκιδίων (... *factionis Barcinae oribus, quae apud milites plebemque plusquam modicae erant, haud sane voluntate principum...*) Το θέμα αφορά γενικότερα στην ύπαρξη ενός αντίθετου κόμματος προς τους Βαρκίδες και στη συναίνεση ή όχι της Καρχηδόνας στην πολιτική των Βαρκιδίων και ιδιαίτερα του Αννίδα. Στο θέμα αυτό η θέση του Λίβιου είναι η επίσημη θέση της Ρώμης όπως την εκφράζει ο Φ.Πίκτορας. Βλ. Πολ. III.8,4: «(Φάβιος δέ φησιν)... τα κατά τήν Ἰθηρίαν χειρίζειν κατά τήν αὐτοῦ (scil. Ἀσδρούδα) προαίρεσιν οὐ προσέχοντα τῷ συνεδρίῳ τῶν Καρχηδονίων», και στο 8,5: «τήν αὐτήν ἀγωγὴν Ἀσδρούδα ποιῆσθαι (scil. Αννίδας) τῶν πραγμάτων, διό καί νῦν τόν πόλεμον τοῦτον ἐξηνηχοῦναι κατά τήν αὐτοῦ προαίρεσιν Ῥωμαίους παρά τήν Καρχηδονίων γνῶμην. οὐδένα γάρ εὐδοκεῖν τῶν ἀξιολόγων ἀνδρῶν ἐν Καρχηδόνι τοῖς ὑπ' Αννίδου περί τήν Ζακανθαίων πόλιν πραχθεῖσι». Βλ. ωστόσο, το αντεπιχείρημα του Πολύβιου αμέσως μετά (8.11) «οἷ γε τοσοῦτον ἀπέσχον... ὡς ἑπτακαίδεκα ἔτη συνεχῶς πολεμήσαντες κατά τήν Ἀννίδου προαίρεσιν οὐ πρότερον κατέλυσαντο τόν πόλεμον ἕως οὔ... καί τῶν ἐν αὐτῇ σωματίων παρεγένοντο κίνδυνον.

24. Ο ίδιος ο Λίβιος σε άλλο σημείο (XXX.37,9) αναφέρει ότι ο Αννίδας, αφού πέρασε με τον Αμίλκα στην Ισπανία, δεν επέστρεψε πια στην Καρχηδόνα. Η συνέλευση πρέπει να έγινε σε διαφορετικό χρόνο και με διαφορετικά επιχειρήματα, δηλαδή μετά το 200, όταν ο Αννίδας έκανε αναθεωρητικές προτάσεις και εξορίστηκε. Το 221, ωστόσο, φαίνεται απίθανο να υπήρξε αντίδραση από τους εμπόρους καθώς άνοιγε η αγορά της Ισπανίας. Για την ιστορικότητα της συνέλευσης βλ. Walsh, ([σημ.17] σ. 126), η οποία καταγράφεται στον Καίλιο (α.π.Peter RRF). Όσο για τον Άνωνα, είναι γνωστό πως ήταν αντίπαλος του Αννίδα στη διάρκεια του μισθοφορικού πολέμου και μολονότι συμφιλιώθηκαν αργότερα το όνομά του ήταν πολύ βολικό για να διοχετευθεί η αντίδραση κατά του Αννίδα.

όμως ερμηνεύεται η αμφισημία, καθώς προσδιορίζεται η ειδική σημασία που έχει το *aequum* εδώ. Είναι, λέγει ο Άννωνας, δίκαιη η απαίτηση του Ασδρούδα να ζητά από τον γιό την ίδια παραχώρηση που έκανε αυτός στον πατέρα. Βλέπουμε δηλαδή να διατυπώνεται ανοικτά η κατηγορία της ομοφυλοφιλίας, την οποία ο Λίβιος ανέφερε με επιφύλαξη προηγουμένως (2.3). Έτσι η επανάληψη του *aequum* με το *justo jure* ηχεί ειρωνικά και μάλιστα σε συνδυασμό με την παρήχηση της μεταφοράς *florem aetatis... fruendum*. Σημειώνουμε ακόμη την αντίθεση ανάμεσα στο *ipse patri... eum a filio* και την εμφατική θέση του *nos* με το οποίο αντιδιαστέλλεται η παράταξη των Βαρκιδών και τα ήθη τους από την ομάδα που αντιπροσωπεύει ο Άννωνας. Η αντίθεση ενισχύεται ακόμη περισσότερο με την αναφορά στο *nostram juventutem... minime... decet... adsuefacere libidini praetorum*. Στη συνέχεια έχουμε σε μια διμερή ρητορική ερώτηση την πραγματική αιτία της αντίδρασης του Άνωνα, την μονοπώληση δηλαδή της εξουσίας από τους Βαρκίδες. Εκτός από την ίδια την ερώτηση που αποτελεί σημαντικό μέσο έκφρασης αισθημάτων, της αγανάκτησης και της οργής εδώ, σημειώνουμε και το λεκτικό *timemus, serviamus, imperia immodica, regni paretni speciam* που ενισχύει την πρόκληση παρόμοιων αισθημάτων στους αναγνώστες. Ο λόγος κλείνει με την επιστροφή στο α' πρόσωπο (*ego... censeo*) και την πρόταση του ρήτορα: *...istum juvenem domi retendum sub legibus sub magistratibus... ne quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet*. Η μεταφορά που εμφανίζει σε ένα απειλητικό όραμα τη μικρή φλόγα να φουντώνει και να κατακαίει την Καρχηδόνα είναι ένα συνηθισμένο μοτίβο στο Λίβιο, όπως θα δούμε και στον άλλο λόγο του Άνωνα (σ. 16). Η ενότητα κλείνει επιγραμματικά με τη διαπίστωση του ιστορικού ότι: *pauci ac ferme optimus quisque Hannoni adsentiebantur* και τη γνώμη του ότι: *sed, ut plerumque fit, major pars meliorem vicit*.²⁵

Μετά την εκλογή του ο Αννίβας στέλνεται στην Ισπανία. Ήδη από την πρώτη πρόταση ο αναγνώστης παίρνει μια ιδέα για τη μοναδική έλξη που ασκεί η προσωπικότητα του Αννίβα: (4.2) *missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu omnem exercitum in se convertit*. Στον χαρακτηρισμό που ακολουθεί εκτίθενται με σαφήνεια οι αρετές και τα ελαττώματα του Αννίβα σε μια σχεδόν εξισορροπητική αντιπαράθεση. Τα χαρακτηριστικά αυτά σε συνδυασμό με την τριετή θητεία του Καρχηδόνιου πλάι στον Ασδρούδα, ολοκλήρωσαν, καταλήγει ο Λίβιος, την προσωπικότητα του μελλοντικού πολέμαρχου²⁶.

25. *optimus quisque*: Ο Walsh σημειώνει ότι δεν πρόκειται για μέλος του αριστοκρατικού κόμματος αλλά για τον πολίτη με πολιτική σύνεση. Αυτό που ενδιαφέρει στο σημείο αυτό σε σχέση με την τεχνική του Λίβιου είναι η σκόπιμη, όπως φαίνεται, επιλογή αυτού του μέρους για τη συγκεκριμένη παρέμβαση, όπου με μια κίνηση αναδρομική, χρησιμοποιώντας αναχρονιστικά επιχρίσματα παρουσιάζει μια πολιτική αντίδραση, η οποία δεν δικαιολογείται στη δεδομένη στιγμή. Βέβαια στην εκδοχή του Λίβιου ο λόγος εξυπηρετεί μια σκοπιμότητα ηθική και πολιτική: ότι, δηλαδή, εξαιτίας οι Βαρκίδες προσβάλλουν βασικές ηθικές αρχές, και η διαδοχή τους στηρίζεται στη διαφθορά και στην περιφρόνηση των νόμων. Με το εύρημα αυτό ο ιστορικός ρήτορας κινείται προς την κατεύθυνση των ηθικών αποδείξεων σε βάρος των κεντρικών ηρώων του επεισοδίου, πράγμα που συντελεί στον επηρεασμό των αναγνωστών.

26. Ο Walsh στο σχόλιό του (σημ. 10) λέγει: «For the character-sketch, Livy adopts the pithy Latinity of Sallust. Catiline's portrait (Cat. 14-16) is the model». Σημειώνει ακόμη την παρατακτική σύνταξη, τα ιστορικά απαρέμφατα (§ 6, 8), την παρήχηση (§§ 2,8,9) και την αναφορά (§ 9).

Στη μεγάλη αφηγηματική ενότητα πριν από την πολιορκία του Σαγούνδου (κεφ. 5), οι επιχειρήσεις του Αννίβα παρουσιάζονται ως μέρος ενός συγκεκριμένου σχεδίου για την υποταγή όλων των γειτονικών στο Σαγούνδο λαών, έτσι ώστε η Ισπανική αυτή πόλη να φαίνεται ο κύριος στόχος του²⁷. Η προοιμακή πρόταση είναι χαρακτηριστική για τον τρόπο που ο ιστορικός ερμηνεύει τα γεγονότα, δίνοντας την προσωπική του εκδοχή σχετικά με τις προθέσεις του Αννίβα. (5.1-2): *ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei provincia decreta bellumque Romanum nandatum esset, nihil prolatandum ratus ne se... Saguntinis inferre bellum statuit*. Η επίθεση κατά των Ολκάδων παρουσιάζεται ως στρατιωτικός ελιγμός, καθώς μια απροκάλυπτη προέλαση κατά των Σαγουνδίνων θα προκαλούσε αναμφισβήτητα την κινητοποίηση του ρωμαϊκού στρατού (5.3): *quibus oppugnantis quia haud dubie Romana arma movebantur in Olcadum prius fines induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos sed rerum serie finitimis domitis gentibus jugendoque tractus ad id bellum videri posset*. Έτσι ο Αννίβας φαίνεται να επιτίθεται για δύο χρόνια (221-219) στους γείτονες της πόλης, πράγμα που αναγκαστικά μετατρέπει σε γείτονες και λαούς που δεν ήσαν²⁸. Η περιγραφή των επιχειρήσεων στην Ισπανία παρουσιάζει ομοιότητες με την αντίστοιχη αφήγηση του Πολύβιου και οφείλεται προφανώς σε κοινές πηγές. Οι ομοιότητες αυτές, ωστόσο, περιορίζονται μόνο σε πραγματικά δεδομένα: έθνη, πόλεις, πλούτος, λάφυρα. Όπως παρατηρεί ο Witte στην παράλληλη εξέταση των αφηγήσεων του Πολύβιου και του Λίβιου, η αφήγηση του πρώτου είναι άμεση και λιτή, και έχει επιλεκτικό χαρακτήρα ως προς την παρουσίαση των σημαντικότερων συμβάντων²⁹. Αντίθετα ο Λίβιος προσπαθεί να αποδώσει τη χρονική διαδοχή των διαφόρων επιχειρήσεων σε μια σειρά από αφηγηματικές ενότητες που συνδέονται με τις κριτικές και ψυχολογικές παρατηρήσεις του. Θα πρέπει ακόμη να σημειώσουμε τη λογοτεχνικότητα της αφήγησης του Λίβιου, ιδιαίτερα στην περιγραφή της καταστροφικής μάχης μέσα στον ποταμό Τάγο ανάμεσα στους Ιπείς και στους Πεζούς: (21.5.13): *Et ex parte altera ripae vis ingens equitum in flumine immissa, medioque alveo haudquamquam pari certamine concursum, quippe ubi pedes instabilis ac vix*

27. Γεγονός είναι πως οι επιχειρήσεις του Αννίβα στην Ισπανία αποτελούσαν συνέχεια της πολιτικής του Αμίλκα και του Ασδρούδα για την επέκταση της Καρχηδονιακής εξουσίας στην Ιβηρική χερσόνησο. Ακόμη και αν στόχευε στο Σαγούνδο η προσπάθειά του να το κρύψει δείχνει προφανώς πως δεν επιθυμούσε πόλεμο με τους Ρωμαίους τη δεδομένη στιγμή. Βλ. Walbank στον Πολύβιο III.13.5-14.8.

28. Αυτός ο τρόπος παρουσίασης των επιχειρήσεων, λέγει ο Walsh στο σχόλιό του (σημ. 17), αποδεικνύει την μεροληπτικότητα των πηγών του Λίβιου και την γεωγραφική ασάφεια του ιστορικού. Σχετικά με τις πηγές του στο σημείο αυτό υπάρχουν διάφορες εκδοχές. Βλ. Walbank *commentary*... σ. 316. Ο ίδιος δεν θεωρεί πιθανό ότι ο Λίβιος χρησιμοποιεί τον Πολύβιο, παρά τις επί μέρους ομοιότητες. Προφανώς οι ομοιότητες οφείλονται σε κοινή πηγή. Ως πιθανή πηγή για τον Πολύβιο θεωρείται ο Σιληνός ο Γαλαάκτης, ενώ ο Λίβιος ίσως πηγαίνει πίσω στην ίδια πηγή μέσω του Καίλιου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Σιληνός και ο Φάβιος Πίκτορας είναι κοινές πηγές για τον Πολύβιο και τον Λίβιο για την Καρχηδονιακή και τη ρωμαϊκή πλευρά αντίστοιχα. Ο Klotz υποθέτει ότι ο Λίβιος στηρίζεται σε ένα απόσπασμα του Πολύβιου, μεταγραμμένο από τον Κλώδιο Κδαντριγκάριο.

29. K. Witte, Über die Form der Darstellung in Livius Geschichtswerk», *RhM*, LXV (1910), σσ. 414-417.

vado fidens vel ab inermi equite, equo temere acto, perverti posset, eques corpore armisque liber, equo vel per medios gurgites stabili, comminus eminusque rem gereret. Pars magna flumine absumpta; quidam verticoso amni delati in hostes ab elephantis obtriti sunt. Η επιλογή του λεκτικού (*grae, perverti, verticoso*) οι παρηχήσεις σε συνδυασμό με την ακρίβεια και τη συνοπτικότητα της περιγραφής, η οποία χρωματίζεται από την κριτική παρέμβαση του ιστορικού (*fidens*), προσθέτουν γόητρο και ενάργεια σκηνική στη δράση.

Μετά τις επιχειρήσεις ακολουθεί μια σύντομη επιλογική πρόταση όπου διαπιστώνεται ότι όλη η εκείθεν του Ίθρα ποταμού περιοχή ανήκει στους Καρχηδόνιους.

Η διάταξη του υλικού σ' αυτό το μέρος δείχνει πως ο Λίβιος ενεργεί περισσότερο ως ρήτορας παρά ως ιστορικός, επιδιώκοντας παράλληλα με την αξιοποίηση των πηγών του να εκθέσει τα γεγονότα με ένα προσωπικό τρόπο ερμηνείας, που υποβάλλει στον αναγνώστη τη δική του θεματική γραμμή για τον πόλεμο.

2. Επεισόδιο πολιορκίας

Η καθαυτό περιγραφή της καταστροφής του Σαγούνδου καλύπτει τα κεφ. 7-15 και διακόπτεται δύο φορές με την παρεμβολή των διπλωματικών ενεργειών και διαβουλεύσεων (9.3-11.2, και 12.4-13.9). Έτσι η πολιορκία καταλαμβάνει τρία άνισα μεταξύ τους μέρη: α. 7-9.4, β. 11.3-12.3, και γ. 14-15.2. Το κεφ. 6 παρεμβάλλεται ανάμεσα στα προ της πολιορκίας συμβάντα και την πολιορκία και αποτελεί την εισαγωγή ολόκληρου του επεισοδίου της πολιορκίας.

Ας δούμε πρώτα το κεφ. 6, στο οποίο συμπιέζονται όλες οι αποστολές πρεσβειών ανάμεσα στα ενδιαφερόμενα μέρη. Στην αρχή δηλώνεται ότι ο πόλεμος με το Σαγούνδο δεν έχει αρχίσει ακόμη και ότι υπάρχουν μόνο προστριβές με τους γείτονες Τουρδητανούς οι οποίες προοιωνίζαν τον πόλεμο³⁰. Και όταν ο Αννίβας συντάχθηκε μαζί τους η απειλή ήταν τόσο φανερή, ώστε οι Σαγουνδίνοι έστειλαν πρεσβεία στη Ρώμη ζητώντας βοήθεια (220/219). Εδώ αρχίζει η μετατόπιση της χρονολογίας από το χειμώνα του 220/219 στο 218, ένα χρόνο περίπου αργότερα: (6.2)...*legati a Saguntinis Romam missi auxilium ad bellum jam haud dubie immunens orantes. Consules tunc Romae erant P. Cornelius Scipio et Ti. Sempronius Longus.* Οι αναφερόμενοι ύπατοι είναι του 218, ενώ η συζήτηση στη σύγκλητο έγινε το 220 και η ρωμαϊκή πρεσβεία εστάλη στην Ισπανία αρχές του 219. Με τον τρόπο αυτό η καθυστέρηση των Ρωμαίων περισσότερο από ένα χρόνο να ανταποκριθούν στην έκκληση των συμμάχων τους δεν καταγράφεται στο παθητικό της Ρώμης. Ενδεικτική της συγκεκριμένης προκατάληψης στο πρόσωπο του Αννίβα, ο οποίος θεωρείται υπεύθυνος για τον πόλεμο, είναι και η γλώσσα του Λίβιου στο σημείο αυτό. Ο Αννίβας δεν ονομάζεται καν. Είναι αυτός *qui litis erat sator*, ο οποίος φαίνεται ότι δεν επιδιώκει ένα δίκαιο διακανονισμό, αλλά την επιβολή βίας (*nec certamen juris sed vim quaeri appa-*

30. Η πληροφορία ότι, οι Τουρδητανοί ήσαν γείτονες δεν φαίνεται να ευσταθεί. Βλ. Walsh ό.π. σημ. 21. (σχόλιο).

eret (6.2). Η συζήτηση στη σύγκλητο αναφέρεται σε πλάγιο λόγο (6.3-5). Αποφασίζεται να σταλεί μια πρεσβεία στην Ισπανία *ad res sociorum inspiciendas* και αν υπάρχει βάσιμος λόγος να απαιτηθεί από τον Αννίβανα αφήσει ήσυχους τους συμμάχους του Ρωμαϊκού λαού (... *ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, abstineret...*). Να διαβαστούν επίσης στην Καρχηδόνα οι επίσημες διαμαρτυρίες της Ρώμης. Η πρεσβεία αυτή, όπως διηγείται ο Λίβιος, δεν έγινε ποτέ αφού αντίθετα από κάθε προσδοκία τους πρόλαβε η είδηση της πολιορκίας του Σαγούνδου. Και τότε, συνεχίζει ο Λίβιος, η υπόθεση ήλθε εκ νέου στη σύγκλητο. Οι διάφορες προτάσεις για την αντιμετώπιση της κατάστασης δίνονται πάλι σε πλάγιο λόγο (6.6-7). Ένας ευθύς λόγος θα δημιουργούσε μια άσκοπη και αδικαιολόγητη διακοπή της ομαλής ροής της αφήγησης σε ένα σημείο όπου σημασία έχει, όχι τόσο τι ελέχθη, όσο η ταχύτητα των αντιδράσεων στη ραγδαία εξέλιξη των γεγονότων. Με την πλάγια εκφορά ο ιστορικός αποφεύγει την έμφαση σε μια λεπτομερή εξιστόρηση της στάσης της Ρώμης σ' αυτή την περίπτωση, ενώ δεν παραλείπει να τονίσει το γεγονός ότι η σύγκλητος διατηρεί την ψυχραιμία της μέσα στον αιφνιδιασμό³¹. Έτσι απορρίπτεται η πρόταση της άμεσης κήρυξης του πολέμου και εγκρίνεται η αποστολή πρεσβείας στο Σαγούνδο και στην Καρχηδόνα σε μια προσπάθεια να εξαντληθούν οι διπλωματικές δυνατότητες πριν από την κήρυξη του πολέμου. Η τελική πρόταση έχει τη μορφή τελεσίγραφου (*ultimatum*) προς την Καρχηδόνα (6.8)... *si non absisteretur bello ad ducem ipsum in poenam foederis rupti deprecendum*³².

Στον Πολύβιο η εξιστόρηση των ίδιων γεγονότων είναι διαφορετική: στο III.14 καταλήγει ότι «*οὐδείς ἔτι τῶν ἐντός Ἰθῆρος ποταμοῦ ῥαδίως ἀντοφθαλμῆν ἐτόλμα πλὴν Ζακανθαίων*», σημειώνει όμως πως «*ταύτης τῆς πόλεως ἐπειράτο κατὰ δύναμιν ἀπέχεσθαι, βουλόμενος μηδεμίαν ἀφορμὴν ὁμολογουμένην δοῦναι τοῦ πολέμου Ῥωμαίοις, ἔως τᾶλλα βεβαίως ὑφ' αὐτόν ποιήσαιτο κατὰ τὰς Ἀμίλκου τοῦ πατρός ὑποθήκας*». Στην αρχή του 15 μας πληροφορεῖ ότι οι Ζακανθαῖοι «*συνεχῶς ἐπεμπον εἰς τὴν Ῥώμην, ἅμα μὲν ἀγωνιῶντες περὶ σφῶν καὶ προορώμενοι τὸ μέλλον, ἅμα δὲ βουλόμενοι μὴ λανθάνειν Ῥωμαίους τὴν γινομένην εὐροίαν Καρχηδονίοις τῶν κατ' Ἰθῆριαν πραγμάτων*». Η δήλωση του Πολύβιου ότι ο Αννίβας δεν είχε καθόλου την πρόθεση να προκαλέσει σε πόλεμο τους Ρωμαίους με αφορμή τη Ζάκανθα, έρχεται σε αντίθεση με την εκδοχή του Λίβιου και των πηγών του, ως προς την πρόθεση ακριβώς του Αννίβα για πόλεμο. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο Πολύβιος αναφέρει ρητά ότι, μόλο που οι Σαγουνδῖνοι έστειλαν επανειλημμένα πρεσβείες στη Ρώμη, οι Ρωμαῖοι αδιαφόρησαν (*πλεονάκις αὐτῶν παρακηκοότες*). Και προσθέτει ότι «*τότε*

31. Βλ. και παρακάτω σ. 33 κ.ε.

32. Όπως είπαμε και προηγουμένως (ό.π. σημ. 22), η σύνδεση του Σαγούνδου με τη συνθήκη του Ἰθῆρα είναι σταθερό δείγμα της ανναλιστικής παράδοσης και η κατάληψη του Σαγούνδου θεωρείται παραβίαση του *foedus*. Στον Πολύβιο το περιεχόμενο της α' πρεσβείας (III.15.5) έχει ως εξής: «*Ῥωμαῖοι μὲν οὖν διεμαρτύροντο Ζακανθαίων ἀπέχεσθαι, κείσθαι γὰρ αὐτοὺς ἐν τῇ σφετέρᾳ πίστει, καὶ τὸν Ἰθῆρα ποταμόν μὴ διαβαίνειν κατὰ τὰς ἐπ' Ἀσδρούδου γενομένας ὁμολογίας*». Ο Walbank στο σχόλιό του παρατηρεῖ ότι ακόμη και αν ο Αννίβας σχεδίαζε να επιτεθεί, το Σαγούνδο ήταν 100 μίλια νότια του Ἰθῆρα. Εικάζει, λοιπόν, ότι ο Πολύβιος τοποθετεῖ το Σαγούνδο βόρεια του Ἰθῆρα, παρασυρμένος από τις ατέλειωτες συζητήσεις των μεταγενέστερων χρονικογράφων γύρω από το θέμα αυτό.

(δηλαδή το 220) *πρεσβευτάς ἐξαπέστειλαν τούς ἐπισκεψομένους ὑπὲρ τῶν προσιπτόντων*»³³. Ο Λίβιος αντίθετα, ακολουθώντας την ύστερη ανναλιστική παράδοση³⁴, παρουσιάζει τους Ρωμαίους να ανταποκρίνονται αμέσως στην έκκληση των Σαγουνδίνων για βοήθεια. Στη συνέχεια ο Πολύβιος καταγράφει την αποστολή αυτής της πρώτης πρεσβείας στην Ισπανία και τη συνάντησή της με τον Αννίβα στην Καινή Πόλη: «*καταλαβὼν δὲ τὴν παρά τῶν Ῥωμαίων πρεσβείαν, καὶ δούς αὐτόν εἰς ἔντευξιν, διήκουεν περὶ τῶν ἐνεστώτων*». Αναφέρεται το περιεχόμενο του ρωμαϊκού διαδήματος, το οποίο είναι μια μετριοπαθέστερη εκδοχή του τελεσίγραφου που επιδίδεται κατά τον Λίβιο από τη β' πρεσβεία στην Καρχηδονιακή βουλή³⁵.

Στο κεφ. 7 αρχίζει η περιγραφή της πολιορκίας του Σαγούνδου. Πριν από την κυρίως περιγραφή όμως γίνεται μια σύντομη παρουσίαση του Σαγούνδου γεωγραφικά και εθνολογικά με έμφαση στον πλούτο της πόλης. Η αναφορά αυτή κλείνει με μια ηθική παρατήρηση σχετικά με τη συμμαχική πίστη των Σαγουνδίνων, που θα μπορούσε να τους οδηγήσει ακόμη και στην καταστροφή: (7.3) *...seu disciplinae sanctitate qua fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt*. Η σύνδεση της παρατήρησης αυτής με τον πόλεμο που έχει ήδη αρχίσει είναι φανερόη.

Στην πρώτη πρόταση περιγράφεται με εντυπωσιακή ενάργεια και ένταση η προέλαση του Αννίβα μέσα στο έδαφος των Σαγουνδίνων (7.4). Η εχθρική εισβολή τονίζεται με τη μετοχή *ingressus*, ενώ ο στρατός χαρακτηρίζεται με το επίθετο *infestus*. Στη συνέχεια η αφαιρ. απόλ. *pervastatis agris* με το κύριο ρήμα σε ενεστώτα *adgreditur* και το επίρρ. *tripertito* ολοκληρώνει την τρομακτική εικόνα της γενικής καταστροφής της υπαίθρου χώρας και την από τρία μέρη ταυτόχρονη προέλαση. Ακολουθεί μια τοπογραφική παρατήρηση που αφορά στην προετοιμασία της τειχομαχίας (7.5-6): *angulus muri erat in planiorem patentioremque quam cetera circa vallem vergens; adversus eum vineas agere instituit per quas aries moenibus ad moveri posset*. Η παρήχηση *ingressus, agris, adgreditur* συνεχίζεται και στην επόμενη πρόταση με τα *planiorem, patentiorem, cetera, circa, vallem, vergens*, τονίζοντας το αίσθημα της

33. Ο Walbank παρατηρεί ότι το λεκτικό «*ἀγωνιῶντες καὶ προορώμενοι τό μέλλον*» και ακόμη η ενημέρωση για «*τὴν γινομένην εὐροίαν*» των Καρχηδονίων δεν δικαιολογεί την κρισιμότητα της κατάστασης και τη ραγδαία εξέλιξη των γεγονότων που προκάλεσε τη Ρωμαϊκή προειδοποίηση. Η άποψη του Walbank ότι η αποστολή της πρεσβείας θα έπρεπε ίσως να συνδυασθεί με την πρόσφατη παρέμβαση της Ρώμης στις εσωκομματικές διαφορές του Σαγούνδου, φαίνεται πολύ πιθανή (ό.π. σημ. 22). Βλ. ακόμη Πολ. III.15.6-10, όπου αναφέρεται λεπτομερώς η απάντηση του Αννίβα στη ρωμαϊκή πρεσβεία. Το κύριο σημείο αυτής της απάντησης του 27χρονου Αννίβα είναι η αναφορά του στους Σαγουνδίνους «*οὓς οὐ περιόψεσθαι παρεσπονδημένους*», με την οποία υπερασπίζεται τα δικαιώματα που απορρέουν από τις συνθήκες (Λουτάτιου και Ίβηρα, ό.π. σημ. 14) και αμφισβητεί το δικαίωμα των Ρωμαίων να παρεμβαίνουν στα εσωτερικά των Σαγουνδίνων. Αλλά βλ. τα αντίστοιχα σχόλια του Walbank.

34. Εκτός από τους Claudius και Antias (ό.π. σ.3) ο Λίβιος χρησιμοποιεί και τους Lucinius Macer, Aelius Tubero, L. Calpurnius Piso και άλλους. Βλ. Steele (AJP 1904) σσ. 2, Walsh, Livy, κεφ. V και ειδικά σσ. 115-124. Luce, Livy, σσ. 158-166.

35. Βλ. σημ. 32.

κίνησης και του χώρου. Ο Αννίβας αποφασίζει να γίνει η προσπέλαση του τείχους από μια γωνιακή προς την επίπεδη κοιλάδα εξοχή. Όμως η ορθότητα μιας τέτοιας επιλογής, παρατηρεί ο Λίδιος, απεδείχθη εκ των πραγμάτων ελάχιστα επιτυχής. Όπως ήταν φυσικό, σ' αυτή την εύκολη για προσπέλαση πλευρά του τείχους υπήρχε πελώριος πύργος, το τείχος ήταν υπερυψωμένο και ακόμη είχε συγκεντρωθεί επίλεκτο σώμα υπερασπιστών, ώστε εκεί που υπήρχε ο μεγαλύτερος κίνδυνος να προβάλλεται η μεγαλύτερη αντίσταση. Η συνθετότερη ως προς τη σύνταξη πρόταση (7.6: *sed ut locus procul muro satis aequus agendis vineis fuit, ita haudquamquam prospere postquam ad effectum operis ventum est, coeptis succedebat.*) αντιστοιχεί στην αιτιολογημένη εκκρίση του Λίδιου, ενώ η 7.7 (*Et turris ingens imminebat et murus, ut... emunitus erat, et juventus delecta... ostendebatur... ibi... obsistebat*) παρουσιάζει σε μια σειρά από παρατάξεις αθροιστικά τους λόγους για τους οποίους απέτυχε η επιλογή.

Τώρα που η εικόνα της θέσης των αντιπάλων είναι ολοκληρωμένη αρχίζει η περιγραφή της τειχομαχίας με σαφή χρονικά διαδοχή κινήσεων των δύο μερών σε δραματικά πλάνα. Την παρακολουθούμε από την πλευρά των αμυνομένων. Στην πρώτη αναμέτρηση οι Σαγουνδίνοι αποκρούουν τον εχθρό με τις βαλλιστικές τους μηχανές και, καθώς βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση, δεν αφήνουν κανένα περιθώριο κινήσεων στους οχυρωμένους στις πολιορκητικές μηχανές Καρχηδόνιους. Όπως έχει ήδη επισημανθεί από τους κυριώτερους μελετητές του Λίδιου μια πάγια τακτική του σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι να ορίζει καθαρά το χρόνο δράσης. Τα *ac primo... deinde* δεν ορίζουν διάρκεια χρόνου αλλά τη διαδοχή σε διαφορετικά επίπεδα της δράσης, δημιουργώντας έτσι αλληπάλγηλα πλάνα εξέλιξης³⁶.

(7.8) *Ac primo* missilibus summovere hostem ne quiquam satis tutum munitibus pati; *deinde jam* non pro moenibus modo atque turri tela micare, *sed etiam* ad erumpendum etiam in statione operaque hostium animus erat; quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures Saguntini cadebant quam Poeni.

Η τεχνική της παρουσίασης της δράσης σε πλάνα διευκολύνει την παρεμβολή ψυχολογικών παρατηρήσεων που ερμηνεύουν την αντίστοιχη εξέλιξη της δράσης. Έτσι έχουμε στο πρώτο πλάνο τη σταθερή απόκρουση του εχθρού (= Καρχηδόνιοι). *Ac primo – summovere – nec – pati*. Στο δεύτερο η εξέλιξη είναι ήδη εμφανής από το *summovere* στο *micare* και επιτείνεται μέχρι του σημείου της τελικής εφόδου *ad erumpendum*, το αποτέλεσμα δηλαδή του *animus erat*. Τα διαστήματα εξέλιξης και εναλλαγής της δράσης δηλώνονται με τα *ac primo – deinde jam non – sed – etiam* που οδηγούν στο τελικό χρονικά σημείο, της μάχης στη μεγαλύτερή της ένταση, ενώ ο απολογισμός που προοιωνίζεται την τελική έκβαση δηλώνεται ήδη με τον παρατατ. *cadebant*.

Σ' αυτό το σημείο αιχμής η προσοχή στρέφεται στον Αννίβα σε μια αλλαγή πλάνου. Η έμφαση δίνεται στον αρχηγό *Hannibal ipse*, και στον βαρύ τραυματισμό του, που θα προκαλέσει την άτακτη υποχώρηση των Καρχηδονίων. Έτσι έχουμε: παράτολμο εγχείρημα – τραυματισμός – φυγή / πανικός του στρατού – υποκειμενική κρίση (7.10. *Ut vero Hannibal ipse – dum incautius subit – adversum – ictus cecidit – tanta*

36. Βλ. Burck, *The third decade*, σ. 39, και Walsh, *Livy*, σσ. 198-199.

fuga ac trepidatio fuit – ut non: multum abesset quin – deserentur).

Για λίγες μέρες, όσο διήρκεσε η θεραπεία του τραύματος του Αννίδα, σταματούν οι συγκρούσεις, και η πολιορκία, όπως λέγει ο Λίβιος, μετατρέπεται σε αποκλεισμό. Όπως θα το περίμενε κανείς, η μάχη ξεσπά πιο άγρια. Είναι φανερό πως η περιορισμένη ακτίνα των πρώτων επιθέσεων διευρύνεται, πράγμα που σημαίνει ότι επιλέγονται και άλλα μέρη εκτός από την αρχική επίπεδη πρόσβαση. Τώρα είναι η στιγμή για έναν υπολογισμό της δύναμης των αντιπάλων, αφού αυτό θα είναι ο αποφασιστικός παράγων για την εξέλιξη της πολιορκίας, Υπερέχουν φυσικά οι Καρχηδόνιοι και προτάσσονται στον υπολογισμό: (8.3) *Abundabat multitudibe hominum Poenus – ad centum enim quinquaginta milia habuisse in armis satis creditur*-. Ο αριθμός είναι υπερβολικός, είτε προέρχεται από τις πηγές είτε διογκώθηκε σκόπιμα από τον ιστορικό³⁷. Για τους πολιορκημένους δεν δίνεται αριθμός αλλά γίνεται η διαπίστωση ότι οι δυνάμεις τους δεν αρκούν για την κάλυψη, σε πλήρη ανάπτυξη, των τειχών και την υπεράσπισή τους: *oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifariam distineri coepti non sufficiebant*.

Με το *itaque jam*... επιστρέφουμε στο σημείο διακοπής της τειχομαχίας. Το τείχος ήδη προσβάλλεται από πολλά μέρη και υφίσταται ρωγμές. Ο συνδυασμός του παρατατ. *feriebantur* και του υπερσυντέλ: *quassatae erant* δημιουργεί ζωηρότητα και τονίζει το *jam*³⁸. Ακολουθούν δύο σύντομες ημιπερίοδοι που περιγράφουν την επακόλουθη καταστροφή και τη δημιουργία ρήγματος (8.5): *una continentibus ruinis nudaverat urbem; tres deinceps turres... cum fragore ingenti prociderant*.

Στο 8.6-7 συνεχίζεται η περιγραφή της τειχομαχίας: *Captum oppidum ea ruina crediderant Poeni, qua, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrimque in pugnam procursum est. Nihil tumultuariae pugnae simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius conseri solent, sed justae acies, velut patienti campo, inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant*.

Με το *crediderant* ο Λίβιος υπογραμμίζει την πεποίθηση των Καρχηδονίων ότι η πόλη ήταν ήδη δική τους. Η επανάληψη του *velut si...*, *velut...*, η διάκριση ανάμεσα σε *tumultuariae pugnae / justae acies* και η τελική εικόνα της σύγκρουσης των δύο μερών κάτω από το γκρεμισμένο τείχος και σε μικρή απόσταση από τα κτίρια της πόλης, προσθέτουν ενάργεια και παραστατικότητα στην αφήγηση.

Η προηγούμενη αναφορά στην πεποίθηση των Καρχηδονίων για την επικείμενη κατάληψη της πόλης συνεχίζεται τώρα με μια πληρέστερη περιγραφή της ψυχολογικής κατάστασης και των δύο αντιπάλων και των συνθηκών που τη διαμόρφωσαν: (8.9) *hinc spes, hinc desperatio animos inritat*. Ο ενεστώς δείχνει την ταυτόχρονη με τη μάχη διαμόρφωση της ψυχολογίας, ενώ το σχήμα της αναφοράς τονίζει η αντίθεση ανάμεσα στην ελπίδα και στην απελπισία (*hinc, hinc*)³⁹. Μια αντίθεση που

37. Βλ. Walsh, Livy, σ. 144. Πρβλ. Διοδ. 25.17, όπου υπολογίζονται σε 68.000.

38. Για μια λεπτομερή ανάλυση του ύφους των λατίνων ιστορικών βλ. J.P. Chausserie-Laprée, *L'expression narrative chez les historiens latins* Paris (1969).

39. Για τα σχήματα λόγου/λέξεως και διανοίας βλ. γενικά τα δύο άρθρα του H. Canter, I. «Rhetorical elements in Livy's direct speeches», *AJP* 38 (1917) σσ. 125-151, και II. *AJP* 39 (1918) σσ. 44-64.

Ειδικά για την αναφορά (1918. σ. 44) δίδει τον εξής ορισμό από τον Φοιδάμμωνα, *Rhet. Gr.* III.

ερεθίζει το φρόνημα και των δύο αντιπάλων για διαφορετικούς λόγους. Οι Καρχηδόνοι στηρίζουν την ελπίδα τους σε υπολογισμούς των δεδομένων: αριθμητική υπεροχή, δημιουργία ρήγματος, προώθηση των γραμμών τους, η πόλη που είναι τόσο κοντά. Δεν χρειάζεται παρά μια μικρή προσπάθεια ακόμη (*Poenno cepisse jam se urbem si paulo adnitatur credente*). Για τους Σαγουνδίνους δεν υπάρχουν περιθώρια για υπολογισμούς. Έτσι η απελπισία τους οδηγεί σε μια ύστατη πράξη αυτοθυσίας: (8:8): *Saguntinis pro nudata moenibus patria corpora opponentibus nec ullo pedem referente ne in relictum a se locum hostem immitteret*. Η μόνη τους επιλογή είναι να αντιπαραθέσουν στον εχθρό τα ίδια τους τα σώματα στη θέση των τειχών. Η επανάληψη του *nec referente... ne immitteret...* τονίζει τη διπλά αρνητική τους βούληση για υποχώρηση. Μόνο ο θάνατος δημιουργεί κενά στις θέσεις τους. Αυτή ακριβώς η επιλογή του θανάτου ως εναλλακτικής λύσης αποτελεί και το κύριο χαρακτηριστικό της αντίστασης των πολιορκουμένων.

Το συμπέρασμα που ακολουθεί προβάλλει λογικά την κρισιμότητα της σύγκρουσης: (8.9) *Itaque quo acrius et confertim magis utrimque pugnabatur, eo plures volnerabantur nullo inter arma corporaque vano intercidente telo*.

Και ενώ η φωνική μάχη συνεχίζεται με όλη της την ένταση παρεμβάλλεται μια μακρά περιγραφή του ακοντίου των Σαγουνδίνων, της φαλάρικα. Είναι γεγονός πως ο Λίδιος δεν ενδιαφέρεται τόσο για την ακριβή περιγραφή των τεχνικών μέσων της πολιορκίας όσο για τη λογοτεχνικότητα της περιγραφής. Οι πληροφορίες που δίνει για τις πολιορκητικές μηχανές ή για την κατασκευή των οχυρωμάτων ή για άλλα τεχνικά θέματα, όταν τις δίνει, αποσκοπούν μόνο στην τήρηση του Κικερώνιου κανόνα για *lux*, σαφήνεια δηλαδή και ερμηνεία της συγκεκριμένης στρατηγικής⁴⁰. Από την άλλη μεριά ο Λίδιος συνηθίζει να διακόπτει την κύρια αφήγηση μιας πολιορκίας και μάλιστα όταν η μάχη βρίσκεται στο κορύφωμά της, είτε με την παρεμβολή λόγων ή άλλων πληροφοριών⁴¹. Η μετατόπιση αυτή του αφηγηματικού θέματος αποτελεί μέρος της τεχνικής του είτε για την περαιτέρω ένταση του ενδιαφέροντος του αναγνώστη με τη σκόπιμη προσωρινή αναστολή (*suspense*) της δράσης, είτε για ακριβώς το αντίθετο, τη διάσπαση δηλαδή της έντασης. Το ερώτημα θέβαια που μας απασχολεί πάντοτε είναι σχετικό με το είδος του υλικού που βρίσκεται στις πηγές του ιστορικού⁴². Δεν υπάρχει, ωστόσο, αμφιβολία πως η εξάρτηση του Λίδιου από τις πηγές του δεν επηρεάζει την επεξεργασία αυτού του υλικού σύμφωνα με συγκεκριμένες αρχές τεχνικής.

Στο σημείο αυτό η περιγραφή ενός όπλου, ενώ η μάχη μάλιστα, είναι τουλάχιστον περίεργη. Για το Λίδιο όμως φαίνεται ίσως φυσικό αμέσως μετά την τελευταία σκηνή όπου οι αντίπαλοι συγκεντρωμένοι μάχονται σώμα με σώμα και όπου κανένα

46: *επαναφορά δέ ἐστίν, ἢ καὶ ἀναφορά, πλειόνων στίχων ἢ κώλων ἀπὸ τῶν αὐτῶν τοῦ λόγου μερῶν ἀρχή.*

40. Βλ. Walsh, *Livy*, σσ. 157 και 189.

41. Εκτός από τους δύο ευθείς λόγους (10.13 και 12.4 - 13.9) με τις διπλωματικές κινήσεις που προηγήθηκαν, έχουμε την περιγραφή του ακοντίου των Σαγουνδίνων (8.10-12), τον υπολογισμό της δύναμης των αντιπάλων (8.3-5) και τις επιχειρήσεις στους Καρπετάνους με την αντικατάσταση του Αννίβα στο πεδίο της μάχης (11.12-13).

42. Βλ. Steele, *AJP* (1904) σ. 7 και Burck, *The third decade...* σ. 27.

ακόντιο δεν πάει χαμένο, να αναφερθεί σε ένα τέτοιο όπλο. Άλλωστε η περιγραφή συμβάλλει στη συνολική εντύπωση της δραματικότητας καθώς τονίζει τις καταστρεπτικές ιδιότητες ενός όπλου που δεν σκοτώνει μόνο αλλά προκαλεί και πανικό, ενός ακοντίου που είναι προορισμένο να βάλλεται από μακριά και που τώρα χρησιμοποιείται σε μια μάχη εκ του συστάδην.

Το πρώτο μέρος της πολιορκίας θα κλείσει με μια μακρά, σύνθετη αφηγηματική πρόταση, που αρχίζει με την υποκειμενική αιτιολόγηση της ψυχολογίας των αντιπάλων, όπως διαμορφώνεται από την παράταση της αβεβαιότητας για την έκβαση της μάχης, την ξαφνική τέλος εξόρμηση των Σαγουνδίνων με δύο κύρια ρήματα αντίστοιχα των διαδοχικών σταδίων της απώθησης, και το θριαμβευτικό τόνο στην τελική καταταδίωξη: (9.1-2).

*cum diu anceps fuisset certamen
et Saguntini quia praeter spem resisterent crevissent animi;
Poenus quia non vicisset pro victo esset,
clamorem repente oppidani tollunt hostemque in ruinas muri expellunt, inde im-
peditum trepidantemque exturbant, postremo fusum fugatumque in castra redigunt.*

Η ιστορική αφηγηματική πρόταση δεν είναι περίοδος με τη χαρακτηριστική κυκλική φορά στην ολοκλήρωση του νοήματος, αλλά μια έκθεση σε δύο επίπεδα του αιτίου και του αποτελέσματος με έμφαση στο δεύτερο μέρος: τέσσερα κύρια ρήματα σε παράταξη κλιμακούμενη χρονικά

...repente – tollunt – hostemque expellunt (κύρια δράση)

... inde – exturbant (ακόλουθη) *...postremo – in castra redigunt* (τελικό αποτέλεσμα)
α' διακοπή – λόγος του Άννωνα.

Ο Λίβιος επιλέγει το σημείο αυτό για να διακόψει την αφήγηση της πολιορκίας και να επιστρέψει στις διαβουλεύσεις των αντιπάλων: (9.3) *Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est...* Με το *interim* γίνεται η σύζευξη με το κεφ. 6.8 (*legatique eo maturius missi... deprecendum*). Στην εκδοχή του Λίβιου και των πηγών του, σε συνάρτηση με τη σκόπιμη μετατόπιση της πολιορκίας του Σαγούνδου από το 219 στο 218, η πρώτη πρεσβεία φεύγει από τη Ρώμη, ενώ η πολιορκία έχει ήδη αρχίσει. Ας δούμε όμως πως παρουσιάζει τα γεγονότα ο Λίβιος. Οι πρέσβεις, λέγει, έρχονται από τη θάλασσα (το Σαγούνδο απέχει τρία χιλιόμετρα από την ακτή) και στην ακτή τους συναντούν οι απεσταλμένοι του Αννίβα και τους αποτρέπουν να προχωρήσουν. Οι λόγοι που προβάλλονται είναι ότι η μετακίνησή τους μέσα από το στρατόπεδο και τόσες ομάδες ασύδοτων οπλισμένων δεν ήταν ασφαλής και ούτε ήταν η κατάλληλη στιγμή για τον Αννίβα. (*...nec Hannibali in tanto discrimine rerum operae esse... audire*). Έτσι οι πρέσβεις όπως αναμενόταν, φεύγουν για την Καρχηδόνα. Ο Λίβιος δεν κάνει στο σημείο αυτό κανένα σχόλιο για την άρνηση του Αννίβα να τους δεχθεί. Ο ίδιος ο Αννίβας, λέγει, ετοιμάζει επιστολές και απεσταλμένους για τους ισχυρούς του κόμματος των Βαρκιδών: (9.4) *ut praeperarent suorum animos, ne quid pars altera gratificari populo Romano posset*. Τις θέσεις του Αννίβα και τα επιχειρήματα γενικά του μεγαλύτερου μέρους των Καρχηδονίων που συμφωνούσαν μαζί του δεν τα βλέπουμε καθόλου στην συζήτηση που ακολούθησε. Αντίθετα μέσα από το λόγο του Άννωνα παρακολουθούμε με τον ευρηματικό τρόπο του Λίβιου όχι μόνο την πλήρη ταυτότητα απόψεων αυτής της πλούσιας ολιγαρχίας, που εκπροσωπεί, με τις Ρωμαϊκές θέσεις, αλλά και την υπερθεμάτισή τους κατά τρόπο προκλητικό.

Ύστερα λοιπόν από αυτή την μεταβατική παράγραφο δρισκόμαστε στην Καρχηδόνα. Η πρώτη πρόταση είναι προπαρασκευαστική της ψυχολογίας του αναγνώστη για τον εκ των προτέρων χαρακτηρισμό της αποστολής ως *vana atque inrita*.

Ο λόγος που ακολουθεί συνδυάζει πλάγια και ευθεία εκφορά. Στο πρώτο μέρος οικονομείται σε πλάγια εκφορά η παρουσίαση του ομιλητή, του ακροατηρίου, του θέματος και το προοίμιο του λόγου: (10.2-4) *Hanno unus adversus senatum causam foederis magno silentio propter auctoritatem suam, non cum adsensu audientium egit, per deos foederum arbitros ac testes obtestans ne Romanum cum Saguntino suscitarent bellum; monuisse, praedixisse se ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent; non manes non stirpem ejus conquiescere viri, nec unquam donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit quietura Romana foedera.*

Ο Άννωνας, λέγει, μόνος αυτός απέναντι στη σύγκλητο ανέλαβε να υποστηρίξει τη συνθήκη αντίθετα με τη γνώμη των Καρχηδονίων, αλλά με την ανοχή τους λόγω του κύρους του. Αφού επικαλεσθεί τους θεούς μάρτυρες και εγγυητές της ειρήνης, εξορκίζει τη σύγκλητο να μην αναλάβει τον πόλεμο με τους Ρωμαίους με αφορμή το Σαγούνδο. Αυτό είναι και το θέμα του λόγου του. Στη δεύτερη ημιπερίοδο με τα δύο ασύνδετα ιστορ. απαρέμφ. *monuisse, praedixisse* η έμφαση δίνεται στην προφητική διαίσθηση του Άνωνα για τον κίνδυνο που αντιπροσώπευε ο Αννίδας και στην προσπάθειά του για την αποτροπή του. Στην τρίτη ημιπερίοδο γίνεται η αναφορά στο πατρώο μίσος και στην επιθυμία του νεκρού Αμίλκα να ανατρέψει τη συνθήκη μέσω των απογόνων του. Η γλώσσα παρά την πλάγια εκφορά, δηλώνει συγκινησιακή φόρτιση, ένδειξη προφανώς της εμπάθειας του ιστορικού προς τον Αννίδα. Σημειώνεται, εκτός από το ασύνδετο των απρφ., η επαλληλία των αρνήσεων (*non... non... nec unquam donec... qui supersit*) και η χρήση ποιητικού λεκτικού (*manes, stirpem*). Ο Αννίδας είναι *progeniem Hamilcaris* και το *conquiescere* μαζί με τα *sanguinis nominisque* υποβάλλει το αίσθημα του αναπόφευκτου και μοιραίου. Έτσι ολόκληρη η αφηγηματική ενότητα σε πλάγιο λόγο επικεντρώνεται στην προφητική προειδοποίηση του Άνωνα, αφού προηγηθεί η αναφορά στη συνθήκη που πρόκειται να παραβιασθεί και ακολουθήσει η υπόμνηση της διαδοχής του μίσους και του ρόλου του Αννίδα ως εκτελεστή του όρκου. Στην περίπτωση αυτή η χρήση του πλάγιου λόγου είναι απαραίτητη για τη διατήρηση της θεματικής ενότητας, ενώ με τις τελικές προτάσεις εκφράζεται η στωϊκή αντίληψη του τέλους, της προκαθορισμένης τύχης της πόλης⁴³.

Η μετάβαση στον ευθύ λόγο γίνεται απότομα με μια έντονη καταγγελία και επίκριση του Αννίδα και αποτελεί συνέχεια του κλίματος του προοιμίου. Η αναφορά στον Αννίδα ως *juvenem* αυτή τη στιγμή παραπέμπει στο περιεχόμενο του *monuisse, praedixisse*. Παρακολουθούμε δηλαδή μια επανάληψη της αρνητικής τοποθέτησης που είχε μέρος της ολιγαρχίας που εκπροσωπεί ο Άννωνας την εποχή που ο Αννίδας στην ηλικία των 17 ετών άρχισε τη στρατιωτική του καριέρα με τον Ασδρούδα. Η φαινομενική επιφύλαξη αφορούσε τη νεαρά ηλικία του Αννίδα, στην πραγματικότητα όμως επρόκειτο για την αντίθεση στην κληρονομική διαδοχή των Βαρκιδών.

Το κύριο λογοτεχνικό μέσο είναι η μεταφορά. Ο Αννίδας είναι *flagrans cupidine*

43. Βλ. Walsh, «Livy and stoicism», *AJP* (1958) σσ. 355-375.

regni bellis bella succinctus, velut materiam igni praedentes, aluistis ergo hoc incendium quo nunc ardentis. Η εναλλαγή των χρόνων τονίζει την κλιμάκωση της δραματικότητας: *misistis – vivat – aluistis – ardetis (nunc)*. Στο σύνολό του ο λόγος συνεχίζει και εντατικοποιεί τα δύο κύρια μοτίβα: ότι η πολιορκία του Σαγούνδου αποτελεί παραβίαση συνθηκών και ότι την ευθύνη υπέχουν αποκλειστικά οι Βαρκίδες και κυρίως ο Αννίβας. Έτσι εκτός από το πρώτο μέρος (10.2-4), όπου ο ομιλητής τοποθετείται απέναντι στο θέμα της συνθήκης και υπενθυμίζει τη στάση του στο παρελθόν, ο υπόλοιπος λόγος σε όλη του σχεδόν την έκταση (10.4-12) επεξεργάζεται και αναπτύσσει τα ίδια θέματα, και μόνο στο τέλος (10-13) παρουσιάζονται οι συγκρομημένες προτάσεις του ομιλητή.

Ας δούμε τώρα με συντομία τα κύρια σημεία του 10.4-12:

Στο 10.4 ως φυσική συνέχεια του *nunc ardetis* παρουσιάζονται απειλητικές εικόνες από τη μελλοντική καταστροφή της Καρχηδόνας. Η ενάργεια του επικείμενου κινδύνου εντατικοποιείται από την αναφορά σε ανάλογες σκηνές από το χώρο της πολιορκημένης πόλης του Σαγούνδου: *Saguntum vestri circumsedent exercitus unde arcentu foedere; mox Carthaginem circumsedebunt Romanae legiones ducibus iisdem dis per quos priore bello rupta foedera sunt ulti.*

Στην ενότητα 10.6-7 γίνεται αναφορά στην προεβεία *ab sociis and pro sociis* (βλ.9.3), η οποία δεν έγινε δεκτή από τον Αννίβα (*bonus imperator vester... non admisit...*). Σε μια σειρά από σύντομες προτάσεις ο ομιλητής κατηγορεί τον Αννίβα για παραβίαση του διεθνούς δικαίου (*jus gentium sustulit*), τονίζει την ανειλικρίμτητα των Ρωμαίων, που επιμένοντας στις διαπραγματεύσεις δρίσκονται αυτή τη στιγμή μπροστά τους, ζητώντας επανορθώσεις που απορρέουν από τη συνθήκη. Αυτό θα απαλλάξει την πολιτεία από την ευθύνη. Απαιτούν την παράδοση αυτού που είναι *auctor culpa et reus criminis*. Η ενότητα κλείνει με την προειδοποίηση (*vereor ne perseverantius saeviant*) ότι δεν πρέπει να παρεξηγηθεί η διαλλακτικότητα των Ρωμαίων, γιατί: *quo lenius agunt, segnius incipiunt... saeviant*. Η χρήση νομικών όρων υποβάλλει και τονίζει την έννοια της εγκληματικής παραβίασης κανόνων διεθνούς δικαίου και την υπευθυνότητα της πόλης που καλύπτει τον ένοχο.

Σε ένα τυπικά πολιτικό λόγο, όπως αυτός η χρήση ιστορικών παραδειγμάτων, αποτελεί κοινό τόπο. Στην ενότητα 10.7-9, η αναφορά στις Αιγάτες Νήσους και στον Έρκα αποτελεί μια οδυνηρή υπενθύμιση των τελευταίων επιχειρήσεων του α΄ Καρχηδονιακού πολέμου που οδήγησαν στη συνθήκη του Λουτάτιου⁴⁴. Ο Αμίλκας δεν ευθυνόταν στην πραγματικότητα γι' αυτή την καταστροφή, ο ιστορικός όμως χρησιμοποιεί έντεχνα την παρουσία του τονίζοντας ειρωνικά την πολεμική του γενναιότητα που δεν ωφέλησε σε τίποτα υποβάλλοντας αναλογικά συμπεράσματα για τον γιό του. Στη συνέχεια αναφέρεται μια ανάλογη με το Σαγούνδο περίπτωση επέμβασης των Καρχηδονίων κατά παράβαση των συνθηκών. Είναι η πρώτη φορά που ο ομιλητής χρησιμοποιεί α΄ πληθυντικό πρόσωπο (9.8): *Sed Tarento... non absteramus ex foedere, sicut nunc Sagunto non abstinemus*), μια ελάχιστη υπενθύμιση ότι ο ομιλητής είναι Καρχηδόνιος και όχι Ρωμαίος. Η ενότητα κλείνει με τα αναγκαία συμπεράσματα προσαρμοσμένα στη σκοπιμότητα αυτής της ιστορικής αναφοράς:

44. Βλ. σημ. 21.

vicerunt ergo di imminesque et, id de quo verbis ambigebatur uter populus foedus rupisset, eventus belli velut aequus iudex, unde jus stabat, ei victoriam dedit. Οι θεοί, λέγει, επέβαλαν τη θέλησή τους στους ανθρώπους και η έκβαση του πολέμου έκρινε αυτοδικαία αυτό που αποτελούσε αντικείμενο ανθρώπινης αντιδικίας.

Καθώς ο Λίβιος γνωρίζει την έκβαση του πολέμου, ευκολύνεται στο ρόλο του μάντη που χρησιμοδοτεί και προβλέπει την επικείμενη καταστροφή της Καρχηδόνας. Η εικόνα της πολιορκίας του Σαγούνδου που συνεχίζεται ενώ αυτοί συζητούν προβάλλεται πάλι με απειλητική ενάργεια μέσα στην Καρχηδονιακή σύγκλητο. Μόνο που δεν είναι τα τείχη του Σαγούνδου που βάλλονται αλλά της Καρχηδόνας (10.10): *Carthagini nunc Hannibal vineas turreaque admovet: Carthaginis moenia quatit ariete...*

Στο σημείο αυτό ο ομιλητής κρίνει πως έχει παρουσιάσει με όλους τους τρόπους τον έσχατο κίνδυνο που απειλεί την Καρχηδόνα ανάλογο του μεγέθους της παραδίασης των θείων και ανθρώπινων νόμων που ορίζουν τις συνθήκες, και στρέφεται σε μια πιο πραγματική βάση. Την πρόληψη του κινδύνου με τη συζήτηση της πρότασης της πρεσβείας. Η στροφή ορίζεται από την αμεσότητα της ρητορ. ερώτησης (11.12): *dedemus ergo Hannibal? dicet aliquis.* Η ενότητα που ακολουθεί αποτελεί ένα είδος *peroratio* πριν από τις σαφείς προτάσεις του επιλόγου. Στο σημείο αυτό διαπιστώνεται η αναμενόμενη πριν από το τέλος έξαρση του πάθους καθώς ο ομιλητής επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα που θέτει με βάση τα προσωπικά του αισθήματα για τον Αννίβα:

Scio meam levem esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias; sed et Hamilcarem eo perisse laetatus sum quod, si ille viveret, bellum jam haberemus cum Romanis, et hunc juvenem tamquam furiam facemque huius belli odi ac detestor; nec dedendum solum id piaculum rupti foederis... ego ita censeo.

Εγώ λέγει, έχω ελάχιστες πιθανότητες να σας επηρεάσω λόγω της εχθρότητας με τον πατέρα του. Ωστόσο, και για τον αφανισμό του Αμίλκα χάρηκα αφού έτσι αποφύγαμε τον πόλεμο με τους Ρωμαίους και τώρα δεν διατάζω να πω ότι μισώ και απεχθάνομαι αυτόν το νεαρό που σαν μαινάδα ανάβει τον πυρσό του πολέμου. Και κρίνω ότι όχι μόνο οφείλουμε να παραδώσουμε ως εξιλαστήριο θύμα αυτόν που παρέδωκε τις συνθήκες αλλά θα χαρώ, ακόμη και αν κανείς δεν ζητήσει την έκδοσή του, αν εξορισθεί στην άκρη της γης, απ' όπου δεν θα μπορεί πια να μας απειλήσει.

Στον επίλογο (10.13) διατυπώνονται τρεις προτάσεις για την αποστολή πρεσβειών στη Ρώμη (για να δοθούν ικανοποιήσεις στη Σύγκλητο) στον Αννίβα (για να σταματήσει αμέσως τον πόλεμο) και τέλος, στους ίδιους τους Σαγουνδίνους για να αποκαταστήσει τη σχέση του μαζί τους. Τέλος προτείνεται η παράδοση του Αννίβα, όπως το επέβαλλε η παραδίαση της συνθήκης.

Στο τέλος του λόγου ο Λίβιος θρίσκει την ευκαιρία να σχολιάσει την έλλειψη κάθε αντίδρασης στις θέσεις του Άννωνα: (11.1-2) *cum Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit; adeo prope omnis senatus Hannibalis erat...* (Πρφλ. ο.π. σελ. 9). Είπ'αν προσθέτει, ο Λίβιος, ότι ο Άννωνας *infestiusque locutum quam Flaccum Valerium, legatum Romanum.* Η απάντηση των Καρχηδονίων δίνεται σε πλάγιο λόγο: ο πόλεμος άρχισε από τους Σαγουνδίνους και όχι από τον Αννίβα και οι Ρωμαίοι θα έπρεπε να μείνουν πιστοί στην συμμαχία που είχαν παλαιότερα μαζί τους (*populum Romanum iniuste facere, si Sagunti nos vetustissi-*

mae Carthaginiensium societati praeponat).

Ο λόγος ανήκει τυπικά στο συμβουλευτικό είδος. Τα κύρια μοτίβα είναι:

a. *di-foedus*.

Η παραβίαση των συνθηκών (8 αναφορές) συνδυάζεται τις περισσότερες φορές με την αναφορά στους θεούς ως εγγυητές. (*fas, justum, fides*).

b. *Hannibal-Barcini*.

Ολόκληρος ο λόγος είναι μια έντονη αποστροφή στο πρόσωπο του Αννίβα και του πατέρα του (περισσότερες από 16 αναφορές) με την έκφραση αισθημάτων ψόγου (*vituperatio*), επίκρισης και μίσους.

γ. *falsus utinam vates sim...*

Η προειδοποίηση για την επαπειλούμενη καταστροφή και την τιμωρία (7 αναφορές) για την παραβίαση των συνθηκών. Τα *exempla* μαζί με τις προφητείες αποτελούν μέσα για εκφοβισμό.

Υπάρχει ακόμη ο τόπος του ωφέλιμου (*utile*) που θα συνιστούσε η απαλλαγή από τον Αννίδα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο ομιλητής δεν δοκιμάζει καθόλου να προσελκύσει την εύνοια του ακροατηρίου, αφού είναι δεδομένη η αποδοκιμασία της συγκλήτου. Ο ίδιος άλλωστε το γνωρίζει πολύ καλά (10.11) χωρίς να επηρεάζει καθόλου την έκφραση των αισθημάτων του. Ο ρήτορας είναι επιθετικός, απειλητικός και επιτιμητικός. Ο λόγος γενικά χαρακτηρίζεται από την υπερβολή και το πάθος, πράγμα που έρχεται σε αντίθεση τόσο με τη λογική και την ψυχραιμία που θα χαρακτήριζε ένα συμβουλευτικό λόγο, όσο και με τις ειδικές συνθήκες της εκφώνησης (ομιλητής, ακροατήριο, τόπος). Ο ίδιος ο Λίβιος αναγνωρίζει στο σχόλιο που ακολουθεί, σχετικά με την αντίδραση των Καρχηδονίων, την υπερβολή που τον χαρακτηρίζει (11.2) ... *infestiusque locutum arguebant Hannonem quam Flaccum Valerium, legatum Romanum*. Αυτό όμως δεν τον εμποδίζει να συνθέσει ένα λόγο που όχι μόνο δεν ανταποκρίνεται στις περιστάσεις, αλλά και όπως παρατίθεται ανταποκρίνεται περισσότερο στις προδιαγραφές του επιδεικτικού είδους⁴⁵. Η πληθώρα λεκτικών σχημάτων και ρητορικών ευρημάτων και καθόλου μονόπλευρη παρουσίαση απόψεων τον κάνουν να φαίνεται περισσότερο μια άσκηση, παρά ένας πραγματικός λόγος. Αυτό γίνεται εμφανέστατο αν συγκρίνουμε το λόγο του Άν-

45. Με την παρατήρηση αυτή δεν θα πρέπει να εννοηθεί ότι η διάκριση των ιδίων τόπων (Άριστοτ. Ψητ. Α.3, 1358b 20-29 και Quint.III.7.19.23 και 26) είναι τόσο αυστηρή, ώστε να αποκλείει τη χρήση ελαίνου ή ψόγου στον πολιτικό λόγο (πρβλ. Quint.III.7.28). Η επικάλυψη των ιδίων/ειδικών τόπων είναι συνήθης στα διαφορετικά είδη λόγων και η σφοδρότητα των ηθικών και παθητικών αποδείξεων ποικίλλει ανάλογα με τις συνθήκες σύνθεσης ενός λόγου και την προσωπικότητα του ρήτορα (πρβλ. Δημ. Λόγοι Φιλιππικοί). Στις περιπτώσεις αυτές, ωστόσο, υπάρχει ένα όριο «πιθανότητας» που δεν υπάρχει στο συγκεκριμένο λόγο. Πρβλ. Άριστ. Ψητ. Γ.17.1418α 25-33: (το δημηγορικό) *καὶ οὐκ ἔχει πολλὰς διατριβὰς, οἷον πρὸς ἀντίδικον ἢ περὶ αὐτοῦ, ἢ παθητικὸν ποιεῖν, ἀλλ' ἤκιστα πάντων, ἐὰν μὴ ἐξιστῆ. δεῖ οὖν ἀποροῦντα τοῦτο ποιεῖν ὅπερ οἱ Ἀθηνησὶ ῥήτορες ποιοῦσι καὶ Ἰσοκράτης· καὶ γὰρ συμβουλεύων κατηγορεῖ, οἷον Λακεδαιμονίων μὲν ἐν τῷ πανηγυρικῷ, Χάρητος δ' ἐν τῷ συμμαχικῷ*. Από τήν άλλη μεριά ο σκοπός ενός πανηγυρικού λόγου δεν είναι βέβαια μόνο ο έπαινος αλλά και ο ψόγος Quint. III.7.19. (Βλ. προηγούμενη παραπομπή) και δεν θα πρέπει να ξεχνούμε ότι σύμφωνα με την αντίστοιχη θεωρία του Κικέρωνα και του Κοϊντιλιανού η ιστορία ως είδος λογοτεχνικό ανήκει στο χώρο του επιδεικτικού είδους, όπως διαμορφώθηκε από τον Ισοκράτη και τη σχολή του: Βλ. Cic. *de leg.* 1.5, *de or.* II.53-54, 62-64, *or.* 207.

ωνα στο σημείο αυτό με το λόγο του Καρχηδόνιου ομιλητή που βρίσκεται στο κεφ. 18. Σ' αυτόν τον τελευταίο υπάρχει μια ισορροπία θέσης και αντίθεσης, ενώ στον πρώτο η έλλειψη πιθανότητας είναι έκδηλη. Έτσι ένας λόγος κατασκευασμένος για να εκφράσει Ρωμαϊκές ηθικές και πολιτικές απόψεις μπορεί να μας δώσει μια ιδέα του ρητορικού εξοπλισμού του ιστορικού αλλά επιβεβαιώνει το γεγονός ότι ο Λίβιος δεν διστάζει να αυτοσχεδιάσει παραποιώντας τα ιστορικά δεδομένα, εφόσον η σκοπιμότητα της ιστορικής του γραφής το απαιτεί.

β' μέρος πολιορκίας

Στο δεύτερο μέρος της πολιορκίας η αφηγηματική τεχνική παραμένει η ίδια στα κύρια της στοιχεία. Έτσι έχουμε κι εδώ την παρουσίαση των εχθροπραξιών σε διαδοχικά πλάνα που καλύπτουν τις εκατέρωθεν κινήσεις και τη συνεχή παρεμβολή του ιστορικού με ψυχολογικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις. Για τη διευκόλυνση της ανάλυσης διακρίνουμε 11 περίπου *ισομερή μέρη* οριζόμενα από τα ονόματα των εμπόλεμων ή επιρρήματα χρονικά: (11.3) *Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia... habebat, paucorum... quietem dedit stationibus... dispositis*. Σ' αυτό το πρώτο μέρος πραγματοποιείται η σύνδεση με το σημείο της διακοπής (9.2) αρχίζοντας από τον Αννίβα και το στρατόπεδο των Καρχηδονίων, όπου τους αφήσαμε να έχουν καταφύγει κυνηγημένοι από τους Σαγουνδίνους, ενώ την ίδια στιγμή δηλώνεται ότι οι Ρωμαίοι συνεχίζουν να χρονοτριβούν με την αποστολή πρεσβειών.

Στο διάστημα της διακοπής των εχθροπραξιών οι στρατιώτες αναλαμβάνουν δυνάμεις και προετοιμάζονται ψυχολογικά από τον Αννίβα για την επικείμενη επίθεση, άλλοτε με τη διέγερση του μίσους / οργής κατά των αντιπάλων και άλλοτε με υποσχέσεις που γεννούσαν την ελπίδα για ανταμοιβή με την απονομή των λαφύρων: (11.3-4) *Interim animos eorum nunc ira in hostes stimulanda, nunc spe praemiorum accendit*; και όταν σε ένα λόγο του ο Αννίβας δήλωσε πως όλη η λεία της πόλης θα μοιραζόταν στους στρατιώτες, το φρόνημα τους εξήφθη σε τέτοιο βαθμό ώστε αν δινόταν εκείνη τη στιγμή το σύνθημα για επίθεση, δεν θα μπορούσε να τους σταματήσει καμιά δύναμη.

Αντίθετα με τους Καρχηδόνιους οι Σαγουνδίνοι δεν ξεκουράζονται καθόλου. Μέρα και νύχτα προσπαθούν να επιδιορθώσουν το γκρεμισμένο τείχος. Είναι φανερό πως ο Λίβιος τάσσεται συναισθηματικά με τους πολιορκουμένους. Η επανάληψη των αρνήσεων και του *laccessentes, laccessiti* δηλώνουν την έμφαση στους άνισους όρους και τις συνθήκες της μάχης ανάμεσα στα δύο μέρη: (11.5) *Saguntini ut... habuerant nec laccessentes nec laccessiti... dies; ita non nocte, non die unquam cesseverant ab opere; ut novum... qua paretum oppidum ruinis erat reficeret...*

Στο σημείο αυτό η μάχη συνεχίζεται αργιότερη: (11.6) *inde oppugnatio eos aliquanto atrocior quam ante adorta est, nec qua primum aut potissimum parte ferrent opem, cum omnia variis clamoribus streperent, satis scire poterant*. Η δραματικότητα της αφήγησης τονίζεται από το συνδυασμό παρακειμ. και παρατατ. (*adorta est – nec poterant*) και η σφοδρότητα της μάχης τονίζεται από την αδυναμία των πολιορκη-

μένων να γνωρίζουν που να ενισχύσουν τις γραμμές τους (*aut primum aut potissimum*) μέσα στη γενική σύγχυση και τις κραυγές.

Και πάλι η προσοχή στρέφεται στον Αννίδα, ο οποίος και θα πρωταγωνιστήσει στη σημαντικότερη επιχείρηση αυτής της φάσης. Ακολουθεί η περιγραφή της κυριότερης εκπορθητικής προσπάθειας: (11.7) *ipse Hannibal qua turris mobilis, omnia munimenta urbis superans altitudine, agebatur hortator aderat*. Ο ίδιος ο Αννίδας πρωτοστατεί στη μεταφορά του υψηλότερου κινητού πύργου. Όταν η τρομακτική εκτόξευση συγκεντρωμένων πυρών από όλα τα επίπεδα του πύργου απογυμνώνει το τείχος από τους πολιορκητές, ο Αννίδας υπολογίζοντας ότι η στιγμή είναι κατάλληλη στέλνει μια ομάδα από πεντακόσιους Αφρικανούς να υποσκάψουν το τείχος: (11.7-8) *Quae cum... nudasset, tum Hannibal occasionem ratus, quingentos ad subruendum ab imo murum mittit*. Ο ενεστώτας ορίζει την κύρια ενέργεια, το αποτέλεσμα της *ratus* - πρότασης, εφόσον ο αρχικός σκοπός είχε επιτευχθεί. Εδώ μεσολαβεί μια σύντομη τεχνική περιγραφή της πρωτόγονης κατασκευής του τείχους και έτσι δικαιολογείται η ευκολία στο σχηματισμό του ορύγματος με αξίνες λόγω της χαλαράς σύνδεσης των δομικών υλικών.

Το αποτέλεσμα της προσπάθειας το βλέπουμε στην επόμενη χρονικά ενότητα: (11.9-10) *Itaque latius quam qua caderetur ruebat perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant*. Οι διπλοί παρατατικοί σημειώνουν την αιχμή της δραματικότητας. Το τείχος που γκεμίζεται σχεδόν από μόνο του και το πάτημα της πόλης μέσα από το ορύγμα. Στην επόμενη πρόταση οι δύο ενεστώτες οριστικοποιούν το αποτέλεσμα της προηγούμενης προσπάθειας. *Locum... capiunt, conlatisque... ut... haberent muro circumdant*.

Και οι Σαγουνδίνοι; Μόνο μια πρόταση για να μας πει πως χτίζουν τείχος με τη σειρά τους στο απόρρητο μέρος της πόλης: (11.10) *et Sagundini murum interiorem ab pondum capta parte urbis ducunt*. Ύστερα μια εικόνα και των δύο πλευρών: *utrumque summa vi et muniunt et pugnant...* Ωστόσο η μάχη είναι άنيση, αφού κάθε μέρα που περνά σημαίνει για τους έγκλειστους όχι μόνο περιορισμό του πραγματικού χώρου, αλλά ταυτόχρονα αύξηση της έλλειψης των πάντων και μείωση της ελπίδας για εξωτερική βοήθεια, αφού η μόνη ελπίδα είναι μακριά και ο εχθρός παντού τριγύρω: (11.11-12) *Sed interiora tuendo minorem in dies urbem Saquntini faciunt. Simul crescit inopia omnium longa obsidione et minuitur exspectatio externae opis, cum tam procul Romani, unica spes, circa omnia hostium esset*. Η επαλληλία των αντιθέσεων δείχνει με εκπληκτική ενάργεια τη διπλή διάσταση της τραγικής θέσης των εγκλείσεων.

Ακολουθεί μια πρόσκαιρη μείωση της έντασης με τη συνήθη για στιγμές κρίσιμες και λίγο πριν από την τελική έκβαση του επεισοδίου παρεμβολή ενός παρεκβατικού συμβάντος. Εδώ πρόκειται για την ξαφνική αναχώρηση του Αννίδα από το πεδίο της μάχης: (11.13) *paulisper tamen adfectos animos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque... qui... dilectus acerbitate consternati, cum praebuissent... emiserunt nota arma*.

Όμως η πολιορκία δεν σταματά. Αντίθετα συνεχίζεται με τον Μάαρβα και όταν γυρίζει ο Αννίδας: *strataque omnia recentibus ruinis adveniēti Hannibali ostendit*. Η τελευταία σκηνή της μάχης διαδραματίζεται γύρω από την ακρόπολη: (12.3) *Itaque ad ipsam arcem ex templo ductus exercitus atroxque proelium cum multorum utrimque*

caede initum et pars arcis capta est.

Στο σημείο αυτό διακόπτεται για δεύτερη φορά η αφήγηση της πολιορκίας με την παρεμβολή του λόγου του Αλόρκου.

Λόγος Αλόρκου

Το κεφ. 12.3-8 αποτελεί στο σύνολό του μια εισαγωγική ενότητα στο λόγο που ακολουθεί (βλ. 9.1-4): *Temptata deinde per duos est exigua spes, Alconem Saguntinum et Alorcum Hispanum*. Στη δραματικότερη στιγμή της πολιορκίας επιχειρείται μια ύστατη μεσολαβητική προσπάθεια εκ μέρους δύο ιδιωτών. Η προσπάθεια αυτή για ειρήνη χαρακτηρίζεται εκ των προτέρων μάταιη. Η τακτική αυτή (βλ. 10.1) της προειδοποίησης του αναγνώστη για την ματαιότητα όλων των διπλωματικών ενεργειών όχι μόνο δεν μειώνει τη δραματικότητα της περιγραφής αλλά προσδίδει τραγική διάσταση σε ένα ιστορικό συμβάν όπου όλα οδηγούν στο αναπόφευκτο τέλος.

Ας δούμε τώρα πως οικονομείται μέσα σε μια περίοδο ένα ολόκληρο μικρο-επεισόδιο: η πορεία μέσα στη νύχτα του Άλκωνα, οι προσθέσεις του αρχικά και η ολοκληρωτική μεταστροφή του όταν πληροφορείται τους όρους του Αννίβα: (12.4) *Alco insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, cum ad Hannibalem noctu transisset, postquam nihil lacrimae movebant condicionesque tristes, ut ab irato victore, ferebantur, transfuga ex oratore factus apud hostem mansit, moriturum adfirmans qui sub condicionibus iis de pace ageret.*

Ύστερα από την αφαιρέτ. απόλυτο που μας πληροφορεί ότι οι Σαγουνδίνοι δεν γνωρίζουν την ενέργεια του συμπατριώτη τους, με μια σειρά από μετχ. που προηγούνται και έπονται του κυρίου ρήματος διαγράφεται η διαδοχή των ψυχολογικών μεταπτώσεων του Αλόρκου, ενώ οι παρεμβαλλόμενες εξηρημένες προτάσεις δηλώνουν τα περιστασιακά δεδομένα της μεταστροφής. *Alco insciis Saguntinis... ratus... transfuga ex oratore factus... mansit... moriturum adfirmans... (cum... transisset... postquam nihil... novebant... condicionesque tristes, ut ab irato victore, ferebantur)... qui sub condicionibus iis de pace ageret.*

Αντίθετα με τη λογοτεχνικότητα αυτής της πργρφ. η λιτότητα των λογοτεχνικών μέσων της επόμενης υποβάλλει σε πλάγιο λόγο μια άλλη δραματικότητα, αυτή της άμεσης επαφής με τη σκληρή γλώσσα του οργισμένου νικητή που υπαγορεύει *condiciones tristes*.

(12.5) *Postulabatur autem, redderent res Turdetanis traditoque omni auro atque argento egressi urbe eum singulis vestimentis ibi habitarent ubi Poenus jussisset.*

Ενώ όμως ο Άλκωνας διαβεβαιώνει ότι οι Σαγουνδίνοι δεν θα δεχθούν ποτέ τους όρους, ο Αλόρκος αναλαμβάνει τη διαπραγμάτευση της ειρήνης πιστεύοντας ότι η ήττα των πραγμάτων καταβάλλει και το φρόνημα: (12.6) *Alorcus, vinci animos ubi alia vincatur adfirmans se pacis eius interpretem fore pollicetur; erat autem tum miles Hannibalis...* Αμέσως μετά σε μια ευθεία αφηγηματική γραμμή παρακολουθούμε τις κινήσεις του: (12.7-8) *Tradito palam telo custodibus... transgressus... ad praetorem... est deductus.*

Η άφιξη του Ξένου προκαλεί την άμεση συγκέντρωση του πλήθους γύρω του. Αμέσως μετά το πλήθος απομακρύνεται, και ο Αλόρκος εκφωνεί το λόγο του μπροστά στη σύγκλητο. Υπάρχει μια ακόμη παρόμοια σκηνή του πλήθους των πολιορκημένων στο τέλος του λόγου. Το πλήθος συρρέει, σχηματίζει κύκλο γύρω από το νεοφερμένο και απομακρύνεται, θυμίζοντας τραγικό χορό. Έτσι, ενώ το πλήθος παραμένει σιωπηλό, η περιγραφή της κίνησης εκφράζει την ψυχολογία του, την αγωνία και το φόβο για την τύχη των πολλών.

Ο λόγος που ακολουθεί χωρίζεται σε τρία μέρη:
 (13.1-3) *exordium* (*principium a nostra persona*)
 Το προοίμιο είναι δυσανάλογα μεγάλο σε σχέση με τα άλλα δύο, ιδιαίτερα τον επίλογο. Αυτό ανταποκρίνεται προφανώς στη σπουδαιότητα αυτού του μέρους: να πείσει δηλαδή ο μεσολαβητής τους Σαγουνδίνους ότι ο μόνος λόγος που επιχειρεί αυτή την κίνηση είναι το δικό τους συμφέρον. Οι αναφορές στον εαυτό του έχουν σκοπό να δείξουν ότι είναι φίλος τους και πρέπει να τον εμπιστευθούν: (13.1-2)
Sicivis vester Alco, sicut ad pacem petendam ad Hannibalem venit,
ita pacis condiciones ab Hannibalem, ad vos retulisset,
supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos veni;
sed cum ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem
sua, si metum simulavit
vestra, si periculum est apud vos vera referentibus
ego, nec ignoratis esse et salutis aliquas et pacis vobis condiciones,
pro vetusto hospitio, quod mihi vobiscum est ad vos veni.

Η πρώτη ημιπερίοδος οργανώνεται γύρω από την υποθετική πρόταση που δικαιολογεί την παρουσία του Αλόρκου εκεί, που θα έπρεπε να είναι ο συμπατριώτης τους. Η εκφορά της υπόθεσης ως μη πραγματικής τονίζεται από την αντίθεση *sicut ad... venit... ita... ad vos retulisset*, και τη διπλή άρνηση *nec... nec...* Η δεύτερη ημιπερίοδος λειτουργεί θετικά σε μια θεματική αντιστοιχία και αντιδιαστολή προς την πρώτη. Εκείνος δεν γύρισε, αυτομόλησε είτε από δική του ευθύνη είτε από δική σας (εδώ έχουμε έναν έμμεσο υπαινιγμό και μια πρόκληση για τους Σαγουνδίνους: *si periculum est apud vos vera referentibus*), εγώ όμως ήλθα στο όνομα των παλαιών δεσμών φιλίας που μας συνδέουν.

Στην τελευταία πρόταση του προοιμίου ο ρήτορας τονίζει ακόμη μια φορά ότι ο μόνος λόγος της μεσολάβησής του είναι το δικό τους συμφέρον και μόνο, και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι δεν τους μίλησε για συνθηκολόγηση ούτε όταν μπορούσαν ακόμη να στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις, ούτε ενώ υπήρχε ακόμη ελπίδα βοήθειας από τους Ρωμαίους (13.3) *Vestra autem causa me neque ullius alterius loqui quae loquor apud vos vel ea fides sit quod neque dum vstris viribus restitistis neque dum auxilia ab Romanis sperastis pacis umquam apud vos mentionem fecit.* Εντυπωσιακή είναι η παρήχηση ιδιαίτερα του *v* (17 φορές σε 8 περίπου σειρές) και η χρησιμοποίηση του *β'* προσώπου. Αυτή η αφθονία προσωπικών και κτητικών αντωνυμιών *β'* προσώπου δηλώνει την αναμφισβήτητη προτεραιότητα που δίνει ο ομιλητής στους πολιορκουμένους, στις δυνάμεις τους, στους όρους που τους αφορούν, στην υπόθεσή τους γενικά και στην ψυχολογία τους.

13.4-8: *Tractatio*

Ύστερα από τη μακρά ψυχολογική προετοιμασία του προοιμίου το κύριο μέρος προβάλλεται αμέσως (13.4):

Postquam nec ab Romanis vobis *ulla est spes nec vestra vos jam aut arma aut moenia satis defendunt, pacem adfero ad vos magis necessariam quam aequam.*

Τώρα πια που δεν υπάρχει καμιά ελπίδα για βοήθεια από τους Ρωμαίους ούτε τα όπλα σας ούτε τα τείχη σας μπορούν να σας καλύψουν, σας προσφέρω μια ειρήνη / συνθηκολόγηση που είναι περισσότερο αναγκαία παρά δίκαιη. Η έννοια του δίκαιου αντιπαρατίθεται στην πιεστική ανάγκη που δημιουργεί η κατεστραμμένη πόλη και η έλλειψη της ελπίδας. Οι έγκλειστοι θα πρέπει να αντιμετωπίσουν την πραγματικότητα που ορίζεται από τη θέση νικητή και νικημένου (13.5): *Cuius ita aliqua spes est, si eam, quemadmodum ut victor fert Hannibal, sic vos ut victi audiat, si non id quod amittitur in damno, cum omnia victoris sint, sed quidquid relinquitur pro munere habituris estis.*

Η πρώτη ημιπερίοδος σε θετική εκφορά προβάλλει τη δυνατότητα κάποιας ελπίδας. Η δεύτερη περίοδος συμπληρώνει σε αρνητική εκφορά (τι δεν θα πρέπει να υπολογίσουν ως απώλεια αλλά ως δώρο) τη θετική στάση απέναντι στη συνδιαλλαγή με κοινή βάση υπολογισμού τη συνειδητοποίηση των περιστάσεων. Η αντίθεση κυριαρχεί τόσο στη γενικότερη αντιπαράθεση νοημάτων όσο και στις επιμέρους προτάσεις ή λέξεις, εκφράζοντας έτσι με σαφήνεια την αδυναμία επιλογής και την έλλειψη εναλλακτικής λύσης στο λογικό σχήμα αναγκαιότητα - δικαιοσύνη.

Τέλος ακολουθούν οι όροι της συνθηκολόγησης (13.6-7): *Urbem vobis, quam ex magna parte dirutam, captam fere totam habet, adimit; agros relinquit, locum adsignaturus in quo novum oppidum aedificetis... Aurum et argentum omne, publicum privatumque, ad se jubet deferri: corpora vestra coniugum ac liberorum vestrorum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto exire.*

Οι δύο κύριοι όροι αφορούν στην παράδοση της πόλης, η οποία παρουσιάζεται ήδη κατεστραμμένη στο μεγαλύτερο της μέρος. Μια πόλη που έχει σχεδόν κυριευθεί. Αντ' αυτού τους παραχωρεί τη γύρω περιοχή με το σκοπό να κτίσουν μια καινούργια πόλη. Ο δεύτερος όρος αφορά στην παραχώρηση όλου του χρυσού και του αργύρου, δημόσιου και ιδιωτικού. Έτσι αφού απογυμνωθούν από όλα τους τα υπάρχοντα, άοπλοι με δύο κομμάτια ρουχιισμού μόνο μπορούν να διασώσουν τους εαυτούς τους και τους δικούς τους, εφόσον εγκαταλείψουν οικειοθελώς την πόλη. Η σκληρότητα μιας παράδοσης άνευ όρων, όπως η προτεινόμενη από το νικητή, επιτείνεται από τη λιτότητα των εκφραστικών μέσων και τον αποφασιστικό, κοφτό τόνο της έκφρασης. Αυτοί είναι οι όροι που επιβάλλει η τύχη σας όσο βαρείς και πικροί κι αν είναι (13.8): *Haec victor hostis imperat; haec, quamquam sunt gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet.* Η τύχη και η σκληρότητα του νικητή επιβάλλουν όρους απεχθείς και άδικους αλλά αυτό που προέχει είναι να επιδιώσουν. Μόνο στον επίλογο που ακολουθεί υπάρχει η έκφραση κάποιας προσδοκίας του ομιλητή ότι, όταν όλα θα έχουν περιέλθει στην εξουσία του νικητή, ίσως δείξει κάποια υποχωρητικότητα στις απαιτήσεις του.

13.9: *peroratio*

sed vel haec patienda censeo potius quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante

ora vestra coniuges ac liberos belli iure sinatis.

Στο σύντομο επίλογό του ο ομιλητής τονίζει την άποψή του ότι ακόμη και αυτή η σκληρότητα του νικητή είναι προτιμότερη από τη φρικτή τύχη που τους περιμένει. Αντίθετα με τη συνήθη ηπιότητα του επιλόγου ο ομιλητής κλείνει με την παρουσίαση της φοβερής εικόνα της καταστροφής (*trucidari corpora, rapi trahique ante ora vestra...*) με το σκοπό να ασκήσει μια ύστατη ψυχολογική πίεση στους Σαγουνδίους.

Άλωση

Το πλήθος, λέγει ο Λ., είχε συγκεντρωθεί σιγά - σιγά γύρω από τον ομιλητή και ενώνεται με τη συνέλευση των αρχόντων, όταν ξαφνικά, με το άκουσμα των τελευταίων λόγων του Αλόρκου, οι πρόκριτοι, πριν ακόμα δοθεί απάντηση συγκεντρώνουν όλα τα αποθέματα χρυσού και αργύρου στην αγορά και τα ρίχνουν στην πυρά που ετοίμασαν αμέσως γι' αυτό το σκοπό και συγχρόνως αρκετοί ρίχνονται μέσα στις φλόγες: (14.1)

Ad haec audienda

cum circumfusa paulatim multitudine permixtum senatui esset populi concilium repente primores successione facta priusquam responsum daretur argentum auremque omnem... in forum conlatum in ignem ad id raptim factum concientes eodem plerique semet ipsi praecipitaverunt.

Η αιφνίδια αντίδραση των προκρίτων επιτείνει τη δραματικότητα της περιγραφής. Η κύρια μακρά πρόταση συνδυάζει τρεις μορφές παρουσίασης της δράσης. Ύστερα από τον προσδιορισμό της στιγμής της εκκίνησης (*ad haec audienda*) με την αφαιρετική απόλυτο *successione facta* δηλώνεται η πρώτη κίνηση, με τις δύο μετοχές *conlatum, factum* η δεύτερη και η τρίτη κίνηση και τέλος το κύριο ρήμα *praecipitaverunt* σημειώνει την κατάληξη. Η ταχύτητα της εναλλαγής ορίζεται από τα επιρρήματα *repente, raptim* και το *priusquam*. Η *cum* πρόταση δίνει την πρώτη χρονικά εικόνα του πλήθους που σχηματίζει ένα σιωπηλό κύκλο γύρω από τη συνέλευση και ενώνεται σ' αυτή την κρίσιμη για όλους στιγμή με τους άρχοντες, ενώ η ξαφνική διάλυση του κύκλου δίνει την αμεσότητα της ψυχολογικής αντίδρασης των εγκλειστων.

Οι εξελίξεις που ακολουθούν έχουν την ίδια ταχύτητα, τον ίδιο φοβερό συγχρονισμό τόσο από το μέρος των Σαγουνδίων όσο και από το μέρος των Καρχηδονίων. Έτσι παρακολουθούμε ταυτόχρονα τον τρόμο και τον πανικό στην πόλη και την τελική έφοδο των Καρχηδονίων μέσα από το άνοιγμα του γκρεμισμένου τείχους: *cum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervassisset, alius insuper tumultus ex arce auditur. Turris diu quassata prociderat, perque ruinam eius cohors Poenorum impetu facto cum signum imperatori dedisset nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem, non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal, totis viribus aggressus urbem momento cepit, signo dato ut omnes interficerentur.* (14.2)

Η τελευταία σκηνή της κατάληψης της πόλης οικονομείται μέσα σε μια μακρά σύνθετη περιοδική πρόταση: *Turris... prociderat* (υπερσυντέλικος για το γκρέμισμα του τείχους). Ακολουθεί το σήμα στο στρατηγό ότι η πόλη είναι απογυμνωμένη από τους υπερασπιστές της (*cum... dedisset... nudatam... esse urbem*) και στη συνέχεια ο

Αννίβας υπολογίζει ότι δεν πρέπει να καθυστερήσει, ορμά με όλες τις δυνάμεις του και καταλαμβάνει την πόλη. Η περιγραφή της άλωσης θα κλείσει με την απάνθρωπη αλλά αναγκαία, όπως παρατηρεί ο Λίβιος, διαταγή του Αννίβα να θανατώνονται όλοι οι ενήλικες: (14.4) *quod imperium crudele, ceterum prope necessarium cognitum ipso eventu est; cui enim parci potuit ex iis qui aut inclusi cum coniugibus ac liberis domos super se ipsos concremaverunt aut armati nullum ante finem pugnae quam morientes fecerunt?* Το επεισόδιο κλείνει με αυτή τη ρητορική ερώτηση που τονίζει την εικόνα της μανίας για αυτοκαταστροφή των πολιορκημένων, ενώ συγχρόνως υπογραμμίζεται η σκληρότητα του Αννίβα.

Επίλογος επεισοδίου πολιορκίας

Η πόλη καταλήφθηκε και η λεία που αποκόμισαν οι νικητές ήταν τεράστια: *captum oppidum est cum ingenti praeda*. Ωστόσο το μέγεθος των λαφύρων είναι θέμα αμφισβήτησης καθώς οι διάφορες πηγές προβάλλουν εντελώς αντίθετες εκτιμήσεις. Η εκδοχή του Λίβιου είναι συμβιβαστική των δύο απόψεων⁴⁶.

Συμπεράσματα

Από την ανάλυση του επεισοδίου της άλωσης του Σαγούνδου (21.6-14) και όσων προηγήθηκαν (21.1-7), προκύπτουν δύο βασικές διαπιστώσεις:

1. Οι σημαντικές επιπτώσεις που έχει για τη δομή του επεισοδίου η εσφαλμένη χρονολόγηση της πολιορκίας της πόλης και η ταύτιση γενικότερα του Λίβιου με τις πηγές του.

2. Η λογοτεχνική ικανότητα του Λίβιου γενικά και ιδιαίτερα όσον αφορά στη συνοχή και στην ενάργεια της αφήγησης του επεισοδίου.

Ως προς την πρώτη διαπίστωση επιβεβαιώνεται η γενική αντίληψη για την έλλειψη κριτικής των πηγών του και την αμφίβολη αξιοπιστία του ως ιστορικού⁴⁷. Παρ' όλα αυτά δεν μπορούμε να πούμε ότι όλες οι διευθετήσεις του ιστορικού υλικού, όπως παρουσιάζονται στη σχηματική παράσταση που ακολουθεί, επηρεάζουν πάντα την ιστορικότητα της αφήγησης (π.χ. μέρος α, β). Αντίθετα αυτό που ενδιαφέρει κυρίως την έρευνά μας, είναι η διαπίστωση ότι αξιόπιστες και μη αξιόπιστες ιστορικά πληροφορίες, εντάσσονται σε ένα οργανικό σύνολο, με την εφαρμογή μιας συγκεκριμένης αφηγηματικής τεχνικής που αποσκοπεί στην προβολή της κύριας θεματικής γραμμής του ιστορικού.

Σχηματική παράσταση του επεισοδίου

α. Τα προ του επεισοδίου

προοίμιο   Ασδρούδας   λόγος   χαρακτηρισμός   επιχειρήσεις

46. Βλ. Πολ.ΙΙΙ. 17.10 και Ζων. 8.21.

47. Για τη μετατόπιση της χρονολογίας, ωστόσο, δεν ευθύνεται ο Λίβιος. Ο Walsh στο σχόλιο

γενικό/ειδικό εισαγωγή στο θέμα/γενική και ειδική τοποθέτηση /επηρεασμός	διαδοχή Αννίβα παρουσίαση των προσώπων/χαρακτήρες ηθικές αποδείξεις/ψυχολογική μασία των αναγνωστών	Άννωνα Αννίβα προετοι- μασία των αναγνωστών	στην Ισπανία παρουσίαση των συμβάντων με τρόπο που να αποκαλύπτε- ται η πρόθεση του Αννίβα
--	--	--	---

σκοπιμότητα: η παρουσίαση του πολέμου ως προκαθορισμένου και αναπόφευκτου με κύρια θεματική γραμμή την υπευθυνότητα των Βαρκιδών και δη του Αννίβα. Το μίσος και η φιλοδοξία του είναι τα βασικά αίτια του πολέμου που δρίσκει τη Ρώμη απροετοίμαστη. Υπογράμμιση της αντίδρασης μερίδος των Καρχηδονίων στους Βαρκίδες.

Επεισόδιο πολιορκίας

β. κεφ. 6: εισαγωγικό. Συμπίεση γεγονότων στο 218. Τα άμεσα αποτελέσματα αυτής της αλλαγής είναι:

1. Η πρώτη συζήτηση στη ρωμαϊκή σύγκλητο γίνεται, στο Λίβιο, το 218, όταν φθάνει και η πρώτη πρεσβεία των Σαγουνδίνων.
2. Η συζήτηση διακόπτεται στο άκουσμα της έναρξης της πολιορκίας και επαναλαμβάνεται με νέο περιεχόμενο κάτω από την πίεση των τετελεσμένων γεγονότων.
3. Η μη πραγματοποίηση, στην εκδοχή του Λίβιου, της πρώτης πρεσβείας η οποία είχε, ωστόσο, επισκεφθεί τον Αννίβα στην Καινή Πόλη το 219.
4. Η παρουσίαση της β' πρεσβείας του 218 (πρώτης στο Λίβιο) να έρχεται στον Αννίβα για πρώτη φορά, ενώ η πολιορκία του Σαγούνδου έχει αρχίσει. Η πρεσβεία, λέγει ο Λίβιος, δεν έγινε δεκτή.

σκοπιμότητα: υιοθέτηση της ρωμαϊκής προπαγάνδας που αποσκοπούσε:

α. στην κάλυψη της ευθύνης των Ρωμαίων για την καθυστέρηση στην έγκαιρη αποστολή βοήθειας στο Σαγούνδο. Έτσι η Ρώμη παρουσιάζεται να προκαταλαμβάνεται από τα γεγονότα και επομένως δεν τίθεται θέμα παραβίασης της συμμαχικής πίστης.

β. Παρουσίαση του Αννίβα ως κύριου υπεύθυνου για την παραβίαση των συνθηκών και του δικαίου των εθνών για τη μη αποδοχή της πρεσβείας.

γ. Πολιορκία

κεφ. 6

εισαγωγικό

πολιορκία

α' μέρος

α'

λόγος Άννωνα

α' διακοπή

γεωγραφικά/εθνογραφικά

πολιορκία

β' μέρος

α. εισαγωγικό μέρος (πρεσβεία/σκοπός/

λόγος Αλόρκου

β' διακοπή

άλωση

εισαγωγή	στοιχεία/τοπογραφία πολι- ορκημένης πόλεως/μηχανι- κά μέσα	τύπος)
β'	διαδοχικά πλάνα/ Roeni/oppidani	6. λόγος exordium tractatio conclusio
γ.	περιγραφή ακοντίου	γ. επιλογική/μεταδατική πρόταση
παρεκβάσεις	παρεμβατικές πληροφορίες	
δ.	τελικό πλάνο μάχης	
επίλογος		

σκοπιμότητα: δραματοποίηση επεισοδίου / ενάρχεια.

εντυπωσιασμός των αναγνωστών με τον εικαστικό τρόπο παρουσία-
σης των γεγονότων. Στη συνέχεια με τις ψυχολογικές παρατηρήσεις,
τον χαρακτηρισμό των προσώπων και την προβολή ηθικών αξιών,
επιτυγχάνεται η συναισθηματική φόρτιση των αναγνωστών και ο
επηρεασμός τους υπέρ του δικαίου των πολέμων της Ρώμης και η
συμπάθειά τους για τα παθήματα των συμμάχων της.

Από την ανάλυση του επεισοδίου επιβεβαιώνεται μια θα λέγαμε αρχή θεματικής
ενότητας από τις μικρότερες αφηγηματικές προτάσεις (Einzelelerzählungen) μέχρι και
τις μεγαλύτερες ενότητες όπως το επεισόδιο της πολιορκίας⁴⁸. Το χαρακτηριστικό
αυτών των ενότητων είναι η τήρηση στη δομή τους της αρχής, της μέσης και του
τέλους. Πρόκειται δηλαδή για κυκλικές, λιγότερο ή περισσότερο, αυτοτελείς ενότη-
τες αφήγησης, η σύνδεση των οποίων επιτυγχάνεται με τις απαραίτητες προοιμια-
στικές/μεταδατικές προτάσεις της αρχής και τις σύντομες επιλογικές/συμπερασμα-
τικές προτάσεις του τέλους. Αυτό το αίσθημα της κυκλικής οργάνωσης του επεισο-
δίου ενισχύεται συχνά από την περιοδική σύνταξη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η
ιστορική περιοδική πρόταση αποτελεί και κύριο αφηγηματικό μέσο στον Λίβιο⁴⁹.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο ιστορικός/ρήτορας εφαρμόζει στην κατασκευή
του επεισοδίου μεθόδους σύνθεσης ενός λόγου. Έτσι έχουμε:

του (σημ. 17) αναφέρει τρεις πιθανές εκδοχές α. εσφαλμένη μεταφορά από τον ελληνικό τρόπο
χρονολόγησης στον ρωμαϊκό (πρβλ. Burck, *The third...* σ. 36), β. τη σκόπιμη διαστροφή για την
εξυπηρέτηση της ρωμαϊκής προπαγάνδας και γ. απλή αντιγραφή εσφαλμένης πηγής.

48. Βλ. K.Witte (σημ. 29) *RhM*65 (1910) 270-305, 359-419, ειδικά σ. 273. Η σχηματική παρου-
σίαση δίνει μια ιδέα για τον οριζόντιο και κάθετο σχηματισμό των αφηγηματικών ενότητων.

49. Για το περιοδικό αφηγηματικό ύφος στον Λίβιο βλ. Walsh, *Livy*, σ. 250 και του ίδιου
Greece and Rome, Oxford (1974) σ. 26 και εξής. Βλ. ακόμη McDonald, *JRS* 1956-57) σ. 164. Βλ.,
ωστόσο, L.P. Wilkinson, *Golden Latin Artistry*, Cambridge (1963), ο οποίος αναφέρει χαρακτη-
ριστικά (σ. 186) «Yet Livy's «periods» are not generally like Cicero's. Indeed it is doubtful whether
we should speak of him as a periodic writer at all, in the sense in which we have seen the term defi-
ned. His sentences are not rounded». Πρβλ. H.Nettleship, «The historical development of classical
Latin prose», *JP* (1886) σσ. 35-56, σσ. 50-51. Η ανάλυση έχει δείξει στο δαθμό που η έκταση του
κειμένου και ο σκοπός της έρευνας επιτρέπουν, αυτή την ιδιορρυθμία του αφηγηματικού περιο-
δικού ύφους του Λίβιου.

α. αρχή προοιμιαστική/ μεταδατική	πληροφόρηση/εισαγωγή και σύνδεση ενοτήτων/ ψυχολογική προετοιμασία του αναγνώστη
β. κύριο θέμα: αφηγηματικές ενότητες/ πολεμικές συγκρούσεις εναλλαγή σκηνών δράσης/ πολιτικές/διπλωματικές ενέργειες	παρέμβαση σχόλια του ιστορικού χαρακτηρισμοί/γνώμαι ψυχολογικές παρατηρήσεις ευθύς/πλάγιος λόγος ή συνδυασμός και των δύο υφολογικά στοιχεία, ρυθμός ενάρχεια
γ. επίλογος, επιγραμματικό κλείσιμο της ενότητας	

Όπως φαίνεται ήδη από αυτή τη μερική εξαγωγή συμπερασμάτων ο Λίβιος χειρίζεται το υλικό του με ένα ορισμένο λογοτεχνικό τρόπο που αποσκοπεί στην προβολή και ενίσχυση της θεματικής του γραμμής. Πέρα από αυτό όμως ο Λίβιος επιδιώκει και τη δημιουργία μιας συγκινησιακής κατάστασης στους αναγνώστες του και σ' αυτό ακολουθεί μεθόδους «τραγικής ιστορίας». Η πρόκληση αισθημάτων φόβου και ελέους και γενικότερα συμπάθειας ή αντιπάθειας είναι μια διαδικασία σύνθετη. Η τελική δηλαδή επίτευξη μιας ορισμένης συγκινησιακής κατάστασης στους αναγνώστες συμβαδίζει απαραίτητα με την πειθώ, την πειστικότητα με άλλα λόγια της αφήγησης, πράγμα που προϋποθέτει την από κοινού χρησιμοποίηση λογικών και συναισθηματικών δεδομένων. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια ο ρήτορας/ιστορικός επεμβαίνει στο υλικό του με τρόπους λιγότερο ή περισσότερο εμφανείς, πράγμα που συνιστά και το προσωπικό του ύφος. Στην ιστορική αφήγηση οι δυνατότητες επέμβασης αφορούν στη συγκεκριμένη σειρά ή τρόπο παρουσίασης των *acta* και *consilia* με όλες τις πιθανές επεμβάσεις στο υλικό, συμπίεσεις, αναπτύξεις, μετατοπίσεις, παραλείψεις, παρεκβάσεις, επαναλήψεις και ό,τι θα αφορούσε θέματα δομής (τάξης) και σε ένα δεύτερο επίπεδο, περισσότερο εμφανές, τη χρήση ειδικού λεξιλογίου και ρητορικών σχημάτων.

a. narratio

Στο προηγούμενο μέρος των συμπερασμάτων είδαμε ήδη σε ένα γενικότερο επίπεδο την επέμβαση του ιστορικού στο υλικό του (ή τη χρήση). Από την ανάλυση αυτή διαπιστώθηκε η αποφασιστική σημασία που είχε η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης μονόπλευρης άποψης, της επίσημης δηλαδή προπαγάνδας της Ρώμης, στη δομή του επεισοδίου. Αυτή η συγκεκριμένη θεματική γραμμή επηρεάζει, όπως θα δούμε, και τη χρήση λογοτεχνικών μέσων στη δραματοποίηση της άλωσης της πόλης.

Ας δούμε τώρα αναλυτικότερα τη διαδικασία του επηρεασμού, α) με λογικά δεδομένα χωρίς τη χρήση συγκινησιακών όρων και β) με το λεκτικό και τα λοιπά υφολογικά στοιχεία.

α.

1. Μια μορφή παρέμβασης του ιστορικού αποτελούν οι προοιμιαστικές/μεταδατικές και επιλογικές προτάσεις με τις οποίες αρθρώνεται η αφήγηση. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο ιστορικός έχει την ευκαιρία να χρωματίσει την αφήγηση με την υποβολή

της προσωπικής του άποψης/ερμηνείας των γεγονότων. Με άλλα λόγια ο Λίβιος συνηθίζει να παρουσιάζει την προσωπική του εκδοχή για την πορεία των εξελίξεων ή σπανιότερα κλείνει την ενότητα με μια γνώμη.

Ενδεικτικά αναφέρουμε τις περιπτώσεις:

1. (1.3-5) *odiis etiam prope maioribus certarunt quam viribus...*
(2.1) *...ut appareret... agitare in animo bellum et, si diutius vixisset... intulerunt.*
2. (2.3) *Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis distulerunt bellum...*
3. (3.1) *In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit quinam successurus esset...*
(4.1) *Pauci ac ferme... absentiantur? sed ut plerumque fit, maior pars meliorem vicit.*
4. (5.1) *Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei pronincia decreta... est.*
5. (10.1) *Itaque, praeterquam... auditi sunt, qua vana atque irrita legatio fuit.*
6. (11.3) *Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal...*

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η τεχνική αυτή τηρείται ακριβέστερα στα προηγηθέντα του επεισοδίου μέρη, αυτά που συνιστούν και την κυρίως αφήγηση (*narratio*) σε αντιδιαστολή όχι μόνο με τους λόγους αλλά και με την ειδική αφήγηση ενός επεισοδίου. Ακόμη και με βάση αυτές τις ενδείξεις είναι εμφανής η ψυχολογική προετοιμασία των αναγνωστών ως προς τον θεματικό πυρήνα του επεισοδίου: το μίσος κύρια, το προκαθορισμένο του πολέμου, τη μονοπώληση της εξουσίας από τους Βαρκίδες και την ευθύνη τους για τον πόλεμο.

2. Ας δούμε τώρα την ίδια διαδικασία σε προτάσεις συνθετότερης μορφής μέσα στην αφήγηση.

1. (5.1-2): *Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia... decreta... esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret, Saguntinis bellum statuit.*
2. *Itaque et ingenio feroces et multitudine freti et quod cessisse credebant hostem, id morari victoriam rati quod interessent amnis... ruunt.*
3. (11.8) *Quae cum... nudasset, tum Hannibal occasionem ratus, quingentos ferme Afos... ad subruendum... mittit.*
4. (12.4) *Alco insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, cum ad Hannibalem noctu transisset, postquam nihil... ferebantur, transfuga ex oratore factus apud hostem mansit, moriturum adfirmans qui... ageret.*
5. (14.3) *Turris diu quassata prociderat, perque... impetu facto cum signum... dedisset... urbem, non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal, totis viribus... cepit, signo dato ut omnes puberes interficerentur.*

Και στα πέντε αυτά παραδείγματα έχουμε ένα αρκετά σύνθετο τύπο αφηγηματικής πρότασης ενώ το 1, 4 και 5 αποτελούν δείγματα της περιοδικής αφηγηματικής πρότασης του Λίβιου.

Στα παραδείγματα αυτά ο ιστορικός χρησιμοποιώντας τον τύπο της *ratus*- πρότασης παρουσιάζει έμμεσα και ερμηνεύει τους υπολογισμούς και τις σκέψεις ατόμων και ομάδων που τους οδήγησαν στη λήψη μιας απόφασης ή σε μια ορισμένη ενέργεια⁵⁰.

50. Βλ. Chausserie-Laprée (σημ. 38) σ. 238. Η πρώτη έρευνα έχει γίνει από τον Klaus Lindemann, *Beobachtungen zur livianischen Periodenkunst*, Marburg, (1964).

Στο παράδειγμα 1, 3, 5 υποκείμενο του βασικού συλλογισμού είναι ο Αννίβας. Υπάρχει, ωστόσο, μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στο 1 και στα 3, 5. Ενώ δηλαδή, στα 3,5 η *ratus*- πρόταση αφορά στην εκμετάλλευση μιας ορισμένης ευκαιρίας για δράση στη διάρκεια της πολιορκίας και της άλωσης ύστερα από υπολογισμό των πραγματικών δεδομένων, στο 1 αφορά στη λήψη μιας απόφασης που σκόπιμα αποδίδεται στον Αννίβα από τον Λίβιο. Η σκοπιμότητα αυτή ενισχύεται από τα συμφραζόμενα (*velut... esset*), αλλά και από τα ιστορικά δεδομένα.

Έτσι ενώ ο συλλογισμός βασίζεται στα πραγματικά δεδομένα του πρόωρου θανάτου του Αμίλκα και της δολοφονίας του Ασδρούδα, είναι παραπλανητικός και δεν αποσκοπεί παρά στην ενίσχυση της ρωμαϊκής θέσης για την ειλημμένη απόφαση του Αννίβα για ταχύτατη επίθεση κατά του Σαγούνδου.

Στο παράδ. 2 υποκείμενο της *ratus*- πρότασης είναι οι Καρπετάνοι και αποτελεί ενδιαφέρον δείγμα ερμηνείας μιας εσφαλμένης κίνησης. Εδώ ο εσφαλμένος υπολογισμός συνδυάζεται με τον χαρακτήρα της ομάδας (φυσική ορμή) και βασίζεται στην ψυχολογία της (εμπιστοσύνη στην αριθμητική υπεροχή της και δεβαιότητα για την υποχώρηση του εχθρού από φόβο).

Η περίοδος στο παράδειγμα 4 είναι επίσης χαρακτηριστική της ικανότητας του ιστορικού να απεικονίζει ψυχολογικές αντιδράσεις με την πολυπλοκότητα της σύνθεσης. Έτσι όπως είδαμε και παραπάνω, παρακολουθούμε μέσα στην ίδια περίοδο τον αρχικό υπολογισμό του Άλκωνα, την ενέργεια, την έκβαση της ενέργειας, την ολοκληρωτική μεταστροφή του, και την παραμονή του στο αντίπαλο στρατόπεδο με την περαιτέρω δραματικότητα που προσδίδει η *mtx. affirmans* στη διαμόρφωση της άποψής του μετά την απόπειρα.

3. Η επόμενη ομάδα περιλαμβάνει παραδείγματα τα οποία δεν ανήκουν σε ένα συγκεκριμένο τύπο πρότασης. Μπορεί κανείς, ωστόσο, να διακρίνει την προτίμηση του ιστορικού για ορισμένους συνδέσμους ή και τύπους προτάσεων με τις οποίες αιτιολογεί ή ερμηνεύει τα γεγονότα.

1. (2.1): ...*ita gessit ut appareret... agitare in animo bellum et, si diutius vixisset inlaturos fuisse...*
2. (2.7): *cum hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sollicitandis gentibus imperioque.*
3. (4.2): *Dein brevi effecit ut pater in se minimum... ad favorem conciliandum esset.*
4. (5.3): *quibus oppugnandis, quia haud dubie Romana arma movebantur, in Olcadum fines... induxit exercitus, ut non petisse Saguntinos sed rerum... tractus ad id bellum videri posset.*
5. (6.2): *quibus cum adesset idem qui litis erat sator, nec certamen iuris sed vim quaeri appareret, Legati a Saguntinis... ad bellum jam haud dubie imminens orantes.*
6. (9.1): *cum diu anceps fuisset certamen et Saguntinis quia praeter spem resisterent crevissent animi, Poenus quia non vicisset pro victo esset...*
7. (9.3-4): *apparebat non admissus protinus Carthaginem ituros.*
8. (11.3): *dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habebat...*
9. (11.4): *interim animos accendit ut vero pro contione... edixit militum fore, adeo*

accensi omnes sunt ut, si ex templo signum datum esset, nulla vi resisti videretur posse.

Έτσι έχουμε μια εμφανή προτίμηση στον αιτιολογικό σύνδεσμο *quia*. Στο παράδειγμα 3 (*quia... fuerat*), στο 6 (*quia... movebantur*) η οριστική δηλώνει τη δεδαιότητα του ιστορικού ότι πράγματι η αιτία που προβάλλει είναι καθοριστική.

Αυτή η δεδαιότητα ενισχύεται στο 6 από το *haud dubie* και ο λόγος γι' αυτή την πρόσθετη επιβεβαίωση είναι ευνόητος. Αντίθετα η υποτακτική στο 11 (*quia... resisterent quia non vicisset*) δείχνει την πιθανότητα που υπάρχει σε μια υποκειμενική αιτιολογία, όπως σ' αυτή την ψυχολογική παρατήρηση.

Στα παραδ. 1,5 και 15 παρατηρούμε τη χρήση συμπερασματικών προτάσεων σε θέση υποκειμένου ή αντικειμένου μετά από ρήματα ή φράσεις όπως:

1) *ita gessit — ut appareret... agitare...*

5) *effecit ut — conciliandum esset.*

15) *adeo accensi... sunt — (si datum esset) videretur posse.*

Περισσότερο ενδιαφέρον, ωστόσο, για τον τρόπο που ο ιστορικός παρουσιάζει τα πιθανά συμπεράσματά του παρουσιάζει το 1 και 15, όπου τα επιρρήματα *ita* και *adeo* και τα ρήματα *appareret* και *videretur*. Η επιλογή των τριτοπρόσωπων είτε εκφράζει την αντικειμενική δεδαιότητα στην πρώτη περίπτωση, ή την υποκειμενική άποψη του ιστορικού στη δεύτερη, ενισχύει την πειστικότητα των συμπερασμάτων του. Παρόμοια χρήση των *apparet* και *videtur* έχουμε στα παραδ. 6 (*tractus — videri posset*) όπου αποδίδεται μια ορισμένη πρόθεση στον Αννίβα, στο 12, με τον παρατατικό *apparebat* για τη σύγουρη πρόθεση των πρέσβων, και στο 8, όπου το... *quaeri appareret* δηλώνει την φανερότητα, κατά τον ιστορικό, πρόθεση τού Αννίβα για την επιλογή της βίας και όχι του δίκαιου διακανονισμού.

4. Ας δούμε τώρα τους καθαυτό συγκινησιακούς όρους, όρους δηλαδή που αποσκοπούν στην άμεση πρόκληση μιας ορισμένης συναισθηματικής αντίδρασης στους αναγνώστες ή όρους που στοχεύουν στο ίδιο αποτέλεσμα μέσω του χαρακτηρισμού.

1.3: *odiis, indignantibus (Romanis), superbe avareque (crederent).*

1.4: *pueriliter blandientem, hostem fore.*

1.5: *angebant, ingentis spiritus, desperatione rerum, fraude (Romanorum).*

2.1: *his anxius curis, agitare in animo.*

2.6: *palam ob iram, tormentis cum laceraretur, laetitia dolores ridentis.*

3.1: *favor etiam (3.4): cum admiratione.*

4.9: *inhumana crudelitas, perfidia plus quam, tantas... virtutes ingentia vitia, nihil veri, nihil sancti, nullum deum metus, nullum jus.*

5.4: *metu percussae.*

6.2: *qui litis erat sator, nec certamen juris sed vim quaeri appareret.*

7.4: *infesto exercitu*

8.1: *hinc spes, hinc deperatio animos irritat*

9.1: *quia praeter spem resisterent crevissent animi...*

9.4: *ut praepararent suorum animos ne... gratificari... posset.*

11.3: *nunc ira in hostes stimulando, numc spe praemiorum accendit*

11.6: *inde oppugnatio eos aliquanto atrocior... adorta est.*

12: *simul crescit inopia omnium longe et minuitur exspectatio externae opis, cum tam procul Romani, unica spes, circa omnia hostium essent. Paulisper tamen adfectos*

animos recreavit.

13.: *dilectus acerbitate consternati retendis conquisitoribus metum...*

12.1: *hec cives nec hostes sentirent, atroxque proelium... caede initum.*

14.2: *ex eo pavor et trepidatio, nudatam urbem*

14.3: *quod imperium crudele... cui enim parci potuit ex iis aut inclusi cum conjugibus ac liberis domos super se ipsos concremaverunt.*

Από την επιλογή αυτή θα μπορούσε κανείς να επισημάνει τις εξής ενότητες:

1. 1.3 - 2.1: Στο προοίμιο έμφαση στα αισθήματα οργής, αγανάκτησης και εχθρότητας των Βαρκιδών προς τους Ρωμαίους. Επισημαίνουμε ακόμη το *blandiendem pueriliter* με το οποίο μετριάζεται ο φορμαλισμός του όρκου και ο χαρακτηρισμός του Αννίβα ως *ingentis spiritus*.
2. 3.1 - 4.9: Κυρίως ηθικοί αφορισμοί και χαρακτηρισμός του Αννίβα.
3. 5.4 - 5.11: Σποραδικές αναφορές ψυχολογικής μορφής στις προ της πολιορκίας επιχειρήσεις. Αυτό που προέχει εδώ είναι κυρίως η λογοτεχνικότητα της περιγραφής.
4. 6.2 - 14.3: Στο καθαυτό μέρος της πολιορκίας εντείνεται η αναφορά στην ψυχολογία των αντιπάλων και στις ψυχικές τους διακυμάνσεις. Έτσι έχουμε 4 φορές τη λέξη *spes* και μία την *desperatio* καθώς και αναφορά σε άλλα αισθήματα *metu, ira*. Θα σημειώσουμε ακόμη τη χρήση επιθέτων όπως τα *infesto (exercitu), atrox, ior (oppugnatio, proelium), crudele (imperium)* με έντονο συναισθηματικό βάρος, μια χρήση στην οποία ο Λίβιος φαίνεται ιδιαίτερα φειδωλός. Όμως αυτό που είναι αξιοσημείωτο είναι οι αναφορές στη διαδικασία δημιουργίας ενός συγκεκριμένου ψυχολογικού κλίματος ή μεταστροφής:

<i>animos irritat</i>	<i>spe accendit</i>	<i>minuitur exspectatio</i>
<i>crevissent animi</i>	<i>ira stimulando</i>	<i>acerbitate consternati</i>
<i>praepararent animos</i>	<i>adfectos animos recreavit</i>	<i>nec... nec... sentirent</i>

Η πληθώρα αυτών των αναφορών στο κυρίως επεισόδιο σε αντίθεση με τη μετρημένη χρήση παρόμοιων αναφορών στα προ του επεισοδίου μέρη, και την αποφυγή γενικότερα του εντυπωσιασμού (*sensationalism*), επιβεβαιώνει την τάση του ιστορικού για δραματοποίηση του κυρίως επεισοδίου με την επικέντρωση της προσοχής στην ψυχολογία των αντιπάλων. Με τις αναφορές αυτές ο ιστορικός ερμηνεύει και αιτιολογεί την εξέλιξη της δράσης με τις ψυχολογικές μεταπτώσεις των ατόμων ή των ομάδων. Ταυτόχρονα με τη συγκινησιακή φόρτιση της περιγραφής και τις σκηνές του τέλους προκαλεί τη συμμετοχή του αναγνώστη στα διαδραματιζόμενα κινώντας έτσι τα ανάλογα προς την τραγική μοίρα των Σαγουνδίνων αισθήματα.

Συμπερασματικά για την αφήγηση (*narratio*) θα λέγαμε ότι ο ιστορικός όχι μόνο δεν παραμελεί αλλά επιδιώκει τη λογική και ψυχολογική προετοιμασία του αναγνώστη και ότι κύριο μέσο επηρεασμού δεν είναι τόσο η χρήση ενός συγκινησιακά φορτισμένου λεκτικού ή υφολογικών στοιχείων, όσο μια προσεκτική και σκόπιμη αφηγηματική τεχνική που προβάλλει τη θεματική γραμμή της αφήγησης και πείθει.

b. oratio recta - oratio obliqua.

Για την έκταση και τη σημασία των λόγων στην ιστορία του Λίβιου έχουν γίνει

πολλές και σημαντικές μελέτες⁵¹. Στο πρώτο μέρος αυτής της έρευνας έχει γίνει μια λεπτομερής ανάλυση των τριών λόγων σε ευθεία εκφορά. Εδώ θα δώσουμε ένα κατάλογο από όλα τα είδη σε ευθύ και πλάγιο λόγο που υπάρχουν στο κείμενό μας και θα συνοψίσουμε τα λογοτεχνικά του στοιχεία.

1. πλάγια εκφορά και ευθύς λόγος.

3.2-3.6: *Barcinis nitentibus ut adsuesceret militiae Hannibal atque in paternas succederet opes (Hanno inquit)*. Με το *nitentibus* δηλώνεται η προσπάθεια των Βαρκιδών να προωθήσουν τον Αννίδα στην αρχηγία του στρατού. Ακολουθεί σε ευθεία εκφορά ο α' λόγος του Άνωνα (3.3-6). Έτσι σε μια συζήτηση που γίνεται στην Καρχηδονιακή βουλή, μια από τις συνήθειες στον Λίβιο μεταθέσεις λόγου σε άλλη περίπτωση και με άλλο περιεχόμενο, ο ιστορικός χρησιμοποιεί την πλάγια εκφορά για να αναφερθεί απλώς στην άποψη των πολλών, ενώ επιλέγει τον ευθύ λόγο για την άμεση παρουσίαση των απόψεων του ενός δείχνοντας έτσι το βαθμό προβολής της μιας από την άλλη πλευρά.

2. πλάγιος λόγος.

6.3-4: *Qui cum legatis in senatum introductis de re publica retulissent... et Hannibali denuntiarent et Carthaginem traicerent ac... sociorum... quaerimonias deferrent.*

Στο σημείο αυτό η συνέλευση διακόπτεται και επαναλαμβάνεται με νέο περιεχόμενο: 6.6-7 (*tunc relata de integro res ad senatum est*) *alii... censebant, alii... intenderant bellum; erant qui... censerent...* Για άλλη μια φορά διακόπτεται η πλάγια εκφορά και αφού πληροφορηθούμε ποια άποψη υπερίσχυσε και τα ονόματα των πρέσβων, έχουμε την τελική πρόταση (6.8)... *si non absisteretur bello ad ducem ipsum in roenam foederis rupti deoscedum*. Πέρα από το γεγονός ότι ο Λίβιος συνήθως προτιμά την πλάγια εκφορά προκειμένου για απόψεις των πολλών ή ομάδων ή σπονδών σημασίας (στρατιώτες π.χ.), εδώ θα πρέπει να αναζητηθεί μια άλλη σκοπιμότητα για την επιλογή του ιστορικού. Φαίνεται λοιπόν ότι με τον τρόπο αυτό παρακάμπτεται τεχνικά το ουσιαστικό πρόβλημα της παρεμβολής ενός περιόδου χρόνου από την πρώτη πρεσβεία των Ρωμαίων και τη δεύτερη. Ταυτόχρονα με την πλάγια εκφορά των αλληπάλληλων συσκέψεων και αποφάσεων με τον ιστορικό στο ρόλο του *reporter* επιτυγχάνεται ο μεγαλύτερος βαθμός δραματικότητας με την κλιμάκωση από την απειλή της επίθεσης στην αιφνίδια είδηση της πολιορκίας.

3. πλάγιος λόγος

Στο 9.3 διακόπτεται η πρώτη φάση της πολιορκίας και παρεμβάλλονται οι διπλωματικές κινήσεις *interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est*). Εδώ έχουμε σε πλάγια εκφορά *qui dicerent* τις προφάσεις του Αννίδα για να μη δεχθεί τους Ρωμαί-

51. Βλ. γενική βιβλιογραφία (σημ. 3), και Burck, *Wege zu Livius*, Darmstadt (1977) VIII. Die Kunst die Reden, σσ. 395-452. H. V. Canter», *Livy the orator*», *CJ* (24-36), C. Gries, «Livy's use of dramatic speech», *AJP*, 70 (1949) 118-141 και σημ. 39. Δυστυχώς δεν μπόρεσα να συμβουλευθώ τις βασικές εργασίες του R. Ullman, *La Technique des discours dans Salluste, Tite-Live, et Tacite*, Oslo (1927), του ίδιου *Etude sur le style des discours de Tite-Live*, Oslo (1929) και R. Treptow, *Die Kunst der Reden in der 1. und 3. Decade des livianischen Geschichtswerks*, Kiel (1964).

ους πρέσβεις: *nec tuto eos adituros... nec operae esse... audire*. Σε πλάγια εκφορά επίσης το περιεχόμενο της επιστολής του Αννίδα στους συμπατριώτες του.

4. Πλάγιος και ευθύς λόγος

Το πρώτο μέρος του λόγου του Άνωνα δίδεται σε πλάγια εκφορά και συνεχίζεται σε ευθεία εκφορά: (10.2-3) *Hanno... senatum causam foederis... egit... obtestans ne... suscitarent bellum. monuisse, praedixisse se ne... mitterent, non... foedera*, και (10.4-13) «*Juvenem flagrantem... tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno*».

Μετά το τέλος του λόγου ο ιστορικός σχολιάζει την έλλειψη αντίδρασης του ακροατήριου και προσθέτει σε πλάγια εκφορά: (11.1) *adeo prope omnis senatus Hannibalis erat, infestiusque locutum arguebant Hannonem quam Flaccum Valerium, legatum Romanum*. Με τον ίδιο τρόπο επίσης δίδεται η απάντηση των Καρχηδονίων. (11.2): *Responsum inde legatis Romanis est bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse; populum Romanum iniuste facere, si Saguntinos verustissimae Carthaginiensium societati praeponat*.

5. πλάγιος λόγος (contio)

Στο 11.3-4, στη διάρκεια της πολιορκίας έχουμε τη μόνη περίπτωση προτροπτικού προς τους στρατιώτες λόγου από τον Αννίδα: *Interim animos eorum nunc ira in hostes stimulando, nunc spe praemiorum accendit, ut veto... videretur posse*⁵²

6. πλάγια εκφορά και ευθύς λόγος

Τέλος στο 12.3-4 διακόπτεται για δεύτερη φορά η πολιορκία και παρεμβάλλεται ο λόγος του Αλόρκου. Πριν από τον κυρίως λόγο όμως, ο ιστορικός μας αφηγείται τις ενέργειες που προηγήθηκαν. Είδαμε ήδη προηγουμένως (σελ. 30) με την αναφορά στη *ratu*-πρόταση, την απόφαση του Άλκωνα να παραμείνει στο εχθρικό στρατόπεδο, αφού άκουσε τους όρους του Αννίδα. Οι όροι αυτοί δίδονται αμέσως μετά σε πλάγια εκφορά: (12.5) *Postulabantur autem redderent res Turdetanis... egressi urbem... ibi habitarent ubi Poenus jussisset*.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη η παρουσίαση της διαφορετικής άποψης των δύο διαπραγματευτών:

(12.5) *(Alco) moriturum adfirmans qui sub condicionibus iis de pace ageret*.

(12.6) *Alorcus, vinci animos ubi alia vincantur adfirmans...*

Στο 13.1-9 έχουμε το λόγο του Αλόρκου σε ευθεία εκφορά.

Όπως φαίνεται από τα παραδείγματα, μια μορφή πλάγιας εκφοράς άλλοτε προηγείται του ευθέως λόγου ως απλή αναφορά στην άποψη της άλλης πλευράς (1), ή στις διπλωματικές /διαπραγματευτικές περιστάσεις που προηγήθηκαν του λόγου (6), ενώ στο παράδειγμα 4, έχουμε συνδυασμό πλάγιας και ευθείας εκφοράς στον ίδιο λόγο και την απάντηση στους πρέσβεις επίσης σε πλάγιο λόγο. Τέλος στο παράδειγμα 2, ο Λίβιος δεν χρησιμοποιεί καθόλου ευθύ λόγο. Η ποιικιλία αυτή στη χρήση του ευθέως και του πλάγιου λόγου είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο χρησι-

52. Παρά τη σύντομη έκταση του λόγου είναι ευδιάκριτοι οι τόποι α) της ευκολίας της νίκης (*facile*), του ωφέλιμου, ανταμοιβή/λάφυρα (*utile*) και της δόξας (*gloriosum*).

μπορεί ο Λίδιος το σημαντικότερο αυτό λογοτεχνικό μέσο.

Όπως προκύπτει από τη σύγκριση με τον Πολύβιο ή με άλλες πηγές του, όπου αυτό είναι δυνατό, ο Λίδιος χρησιμοποιεί το υπάρχον υλικό, ως προς τους λόγους, με μεγάλη ελευθερία. Η ελευθερία αυτή συνίσταται στην εξ ολοκλήρου ανασύνθεση των λόγων. Το αποτέλεσμα είναι η δική του εκδοχή να διαφέρει ως προς την παρουσίαση αλλά και ως προς το περιεχόμενο ακόμη από τις πηγές του. Οι σημαντικότερες διαφορές αφορούν στην αναδιάρθρωση/αναδιάταξη του υλικού, στη σκόπιμη έμφαση ή μείωση ορισμένων σημείων, την παράλειψη ή την παρεμβολή επιχειρημάτων και δέξια την επιλογή ανάμεσα στην πλάγια και στην ευθεία εκφορά, ανάλογα με τη σκοπιμότητα της περίπτωσης και με κριτήρια που δεν μπορούν πάντα να προσδιορισθούν με βεβαιότητα. Το αποτέλεσμα, ωστόσο, ως προς την τεχνική της *praesentatio* είναι ένα παιγνίδι εναλλαγής ανάμεσα σε περισσότερο ή λιγότερο προβαλλόμενα μέρη, ενώ συνεχίζεται η ομαλή ροή της ιστορικής αφήγησης με ένα ενδιάμεσο στο *paratio* και στο *oratio* είδος έκφρασης.

Οι τρεις ευθείς λόγοι που περιλαμβάνονται στο κείμενο μας δεν συγκαταλέγονται ανάμεσα στους γνωστούς λόγους του ιστορικού. Παρόλα αυτά η σύνθεση τους παρουσιάζει όχι μόνο την αναμφισβήτητη ρητορική ικανότητα του ιστορικού, αλλά και ιδιομορφίες ενδεικτικές του τρόπου που οι λόγοι εξυπηρετούν τη σκοπιμότητα της ιστορικής γραφής.

Μια γενική διαπίστωση είναι ότι σε ολόκληρο το επεισόδιο οι διαπραγματεύσεις γίνονται στην Καρχηδόνα με λόγους που απηχούν ρωμαϊκές θέσεις⁵³. Η πολιτική αντιπαράθεση Αννίδα- Άνωνα μεγενθύνεται καθώς ο Άνωνας εκφράζει όχι μόνο την πιθανή αντιπολιτευτική κίνηση προς τον Αννίδα, αλλά και τις ρωμαϊκές απόψεις. Έτσι δεν έχουμε καθόλου την ευκαιρία να ακούσουμε την άποψη της πλειοψηφίας των Καρχηδονίων παρά μόνο αργότερα στο κεφ. 18.

Ας δούμε τώρα τις ιδιομορφίες κάθε λόγου χωριστά: ο πρώτος λόγος, όπως είπαμε ήδη είναι παρένθετος με αναχρονιστικό περιεχόμενο και είναι συντομότερος από τους άλλους δύο. Η αμφίσημη πρόταση της αρχής διακόπτεται με το σχόλιο του Λ. από το κύριο μέρος που περιλαμβάνει: α. το βασικό επιχείρημα, την αναγκαιότητα δηλαδή της επιβολής του νόμου και της ηθικής τάξης στο στρατό και στην πολιτική εξουσία που παραδιάζονται από τους Βαρκίδες, και β. την πρόταση του ομιλητή για την αντιμετώπιση του προβλήματος που δημιουργείται με την ειδική μεταχείριση του Αννίδα, καθώς και την προειδοποίηση για το μελλοντικό κίνδυνο που αντιπροσωπεύει η περίπτωση αυτού του νεαρού. Και στον δεύτερο λόγο του Άνωνα τα βασικά περιστασιακά δεδομένα (τόπος, ομιλητής, ακροατήριο) δίδονται σε πλάγιο λόγο, όπως και το κύριο θέμα του προοιμίου που δεν είναι άλλο από την υπόμνηση στους Καρχηδονίους της προφητικής προειδοποίησης του Άνωνα. Έτσι συνδέεται ο λόγος αυτός με τον προηγούμενο. Κύριο λογοτεχνικό μέσο και στους δύο λόγους είναι η μεταφορά, ενώ συχνή είναι η χρήση και άλλων υφολογικών στοιχείων, όπως των ρητορικών ερωτήσεων, της αναφοράς, των ιστορικών παραδειγμάτων. Σημειώνεται ακόμη η αλληπαλληλία αρνήσεων, οι παρηχήσεις και η χρήση λεκτικού κατάλληλου για την πρόκληση της επιδιωκόμενης από τον ιστορικό συγ-

53. Βλ. Burck, *The thirde...* σ. 30.

νησιακής αντίδρασης. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του ενεστώτα στον δεύτερο λόγο του Άνωνα. Το τέλος δεν έχει έλθει ακόμη, όμως ο ρήτορας παρουσιάζει ενορατικά την καταστροφή όχι μόνο σίγουρη – δυνητική στον πρώτο λόγο – αλλά και παρούσα. Και στους δύο λόγους του Άνωνα η ευθεία εκφορά καλύπτει το κύριο μέρος (*tractatio*), τα επιχειρήματα δηλαδή και την τελική πρόταση, χωρίς το τυπικό επιλογικό μέρος. Η έλλειψη του επιλόγου φαίνεται να καλύπτεται από το σχόλιο του ιστορικού για την αντίδραση του ακροατηρίου. Στον τρίτο λόγο, του Άλωνα, υπάρχει μια ομαλή τριμερής διάκριση και η πιθανότητα του λόγου θεματικά είναι πολύ μεγαλύτερη. Η ιδιομορφία του έγκειται στην δυσανάλογη προς τα άλλα μέρη έκταση του προοιμίου, ενώ κύριο λογοτεχνικό μέσο είναι η αντίθεση λέξεων και φράσεων που ενισχύει το θεματικό πυρήνα του λόγου, το δίλημμα ανάμεσα στο συμβιβασμό ή την άρνηση, την παράδοση ή τον θάνατο.

Συνοψίζοντας καταλήγουμε σε μια γενική διαπίστωση:

Οι λόγοι προσδίδουν ενάργεια και ένταση στην ιστορική αφήγηση με τη δυνατότητα που παρέχουν για τη θεώρηση των ιστορικών συμβάντων μέσα από την οπτική γωνία ενός συγκεκριμένου ατόμου ή μιας ομάδας. Αυτή η οπτική γωνία, σε μια ιστορία όπως του Λίδιου δεν είναι παρά η άποψη του ιστορικού για την ψυχολογία και το χαρακτήρα των πρωταγωνιστών της ιστορίας, των οποίων ο ρόλος στην ιστορική εξέλιξη είναι καθοριστικός. Έτσι είναι φυσικό οι λόγοι να αποτελούν ένα κύριο μέσο χαρακτηρισμού και προβολής των ηθικών αξιών που προσδιόρισαν την πολιτική και στρατιωτική δράση σε μια δεδομένη στιγμή. Ο πρώτος λόγος του Άνωνα π.χ. είναι ένα ευρηματικό μέσο έκφρασης των ηθικών και πολιτικών απόψεων του Λίδιου και ορισμένων ρωμαϊκών κύκλων. Ο λόγος λοιπόν δεν χαρακτηρίζεται τόσο τον Άνωνα αλλά κυρίως την τάξη των ολίγων και των αρίστων ως προς τα ήθη και την πολιτική δράση και με αυτή την έννοια αποτελεί μέσο διδασχής των αναγνωστών της ιστορίας.

Πέρα όμως από τον ηθικοδιδασκτικό σκοπό της ιστορίας, από τις βασικές αρχές της ελληνιστικής ιστοριογραφίας, ο Λίδιος φαίνεται να υιοθετεί σε κάποιο βαθμό μεθόδους μιας δραματικής παρουσίασης των ιστορικών συμβάντων που χαρακτηρίζουν, αν και με εντονότερο τρόπο, την «τραγική» ιστορία. Έτσι ο ιστορικός μας, ενώ αποφεύγει την πρόκληση αίσθησης και εντυπωσιασμού, ύστερα από μια προσεκτική *ψυχαγωγία* των αναγνωστών μέσα από τη *παγνatio* με τη βοήθεια των ψυχολογικών και ηθικών παρατηρήσεων, καταλήγει στην παρουσίαση της τραγικής μοίρας των εγκλείστων. Πριν όμως από την περιγραφή της τελικής σκηνής της μανίας της αυτοκαταστροφής (*rabies*) των Σαγουνδίνων, οι δύο λόγοι που προηγούνται με το συνδυασμό των λογικών και ηθικο-παθητικών αποδείξεων φαίνεται να προετοιμάζουν και να ερμηνεύουν το τελικό πάθος.

Έτσι σε ένα πρώτο επίπεδο (6' λόγος του Άνωνα) η τύχη μιας οικογένειας και ειδικά του Αννίδα ταυτίζεται με την τύχη της πόλης. Η υπευθυνότητα των ατόμων, όπως προκύπτει από την παραβίαση των θείων και ανθρώπινων νόμων, γίνεται υπευθυνότητα της πόλης (*culpa*), η οποία και υφίσταται τις συνέπειες. Η ενορατική καταστροφή και τα παθήματα της Καρχηδόνας, όπως παρουσιάζονται στην αρχή της 7' δεκάδας, θα προκαλέσουν το δέος στους αναγνώστες. Με το αίσθημα, ωστόσο, του δικαίου, που θα προκληθεί από την τιμωρία των παραβατών των συνθηκών,

σε μια διαδικασία «καθάρσεως» θα αποτελέσουν αντίβαρο για την τραγική μοίρα των εγκλείστων.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο (λόγος Αλόρκου), το δίλημμα των εγκλείστων και η τραγική τους απόφαση αποτελεί μια κεντρική τοποθέτηση απέναντι στο κύριο θέμα της αντιπαράθεσης μιας σκληρής και απάνθρωπης δύναμης που πιέζει με την αποφασιστικότητα μιας μικρής ομάδας που επιλέγει το θάνατο αντί για το συμβιβασμό⁵⁴.

Τελειώνοντας θα επιστημόνουμε για άλλη μια φορά την ικανότητα του ιστορικού να συνδυάζει και να συνενώνει όλα τα επιμέρους στοιχεία σε ένα οργανικό όλον, σε μια κυκλική, περιοδική φορά που ορίζει το επεισόδιο. Η «περιοδικότητα» της αφήγησης του ιστορικού δεν έγκειται μόνο στην υιοθέτηση ενός περιοδικού ύφους, που παρά τις ιδιομορφίες του, διαφοροποιεί την ιστορία του από τα χρονικά, αλλά και στην ικανότητά του να παρουσιάζει μια άρτια και πειστική ιστορική αφήγηση με συνοχή των λογικών και αισθητικών στοιχείων.

Επίμετρο

Καθώς δεν έχουμε τη δυνατότητα να συγκρίνουμε την αφήγηση της πολιορκίας του Λίδιου με την πιθανή πηγή του, τον Κ.Κβαντριγκάριο και η εκδοχή του Πολύβιου είναι επιγραμματική⁵⁵, θα ήταν ίσως χρήσιμο να παραθέσουμε την αντίστοιχη αφήγηση ενός υστερότερου ιστορικού, του Δίωνα Κάσσιου (2ος/3ος αι. μ.Χ.), όπως σώζεται στην επιτομή του Ζωναρά (8.21) «'Εν τούτῳ δέ ὁ Ἄννίβας σπουδῆ τὰς προσβολὰς τῆς τειχομαχίας ἐποιεῖτο. πολλῶν δέ πιπτόντων καὶ πλειόνων τιρωσκομένων ἐκ τῶν τοῦ Ἄννίβου, καὶ ποτε τῶν Καρχηδονίων κατασεισάντων τι τοῦ περιβόλου καὶ κατὰ τό ῥῆγμα εἰσελθεῖν τολμησάντων, ἐπεξέδραμον οἱ Ζακύνθιοι καὶ ἀπεσόδησαν σφᾶς· ὄθεν αὐτοὶ μὲν ἐπερρώσθησαν, οἱ Καρχηδόνιοι δέ ἐνέδοσαν ἀθυμήσαντες. οὐκ ἀπέστησαν δέ πρὶν τὴν πόλιν ἐλεῖν, καίτοι ἐπ' ὄγδοον μῆνα τῆς πολιορκίας παραταθείσης· ἐν οἷς ἄλλα τε πολλὰ συνηρέθη καὶ ἄτοπα καὶ ὁ Ἄννίβας δεινῶς ἐτρώθη· ἦλω δέ οὔτως. μηχανήματα τῷ τείχει προσήγαγον πολὺ τε αὐτοῦ ὑπεραίρον καὶ ὀπίστας τοὺς μὲν ἐμφανεῖς ἔχον, τοὺς δέ λανθάνοντας. τῶν οὖν Ζακύνθιων τοῖς ὀρωμένοις ὡς μόνοις οὔσι μαχομένων ἐρρωμενέστερον, οἱ κεκρυμμένοι τό τείχος ὑπορῦξαντες εἰσεβιάσαντο καὶ ἔνδον ἐγένοντο. τῷ γοῦν παραδόξῳ οἱ Ζακύνθιοι ἐκπλαγέντες εἰς τὴν ἀκροπολιν ἀνέδραμον, καὶ εἰς λόγους ἦλθον, εἰ πως ἐπιεικῆ τι νι ὁμολογία περισωθεῖεν. ὡς δ' οὐδέν ὁ Ἄννίβας προΐσχετο μέτριον οὐδέ τις αὐτοῖς ὠφέλεια πρὸς τῶν Ῥωμαίων ἐγένετο, ἐπισχεθῆναι τὰς προσβολὰς ἐξητήσαντο, ὡς τι περὶ τῶν κατὰ σφᾶς βουλευσόμενοι. κὰν τούτῳ τα τιμιώτατα συμφορήσαντες τῶν χρημάτων ἐς πῦρ ἐνέβαλον, καὶ οἱ μὲν ἀπόμαχοι διεχειρίσαντο ἑαυτούς, οἱ δ' ἐν ἡλικίᾳ ἄθροοι πρὸς τοὺς ἐναντίους ὠρμήκεσαν καὶ προθύμως ἀγωνιζόμενοι κατεκόπησαν».

Από την αφήγηση αυτή ελλείπει ο διαχωρισμός της οκτάμηνης πολιορκίας σε τρία

54. Ο Κοϊντιλιανός (III, 8.26) υποστηρίζει πως καμιά επιλογή που στηρίζεται στο δίλημμα: αναγκαστική υποχώρηση στο μη τιμητικό αλλά ωφέλιμο ή θάνατος, δεν είναι απαραίτητα αναγκαστική, αφού ο θάνατος είναι εναλλακτική λύση (III.8.22).

55. Πολ. III.17.9: *πᾶσαν δέ κακοπάθειαν καὶ μέριμναν ὑπομείνας τέλος ἐν ὀκτῷ μηνὶ κατὰ κράτος εἶλε τὴν πόλιν.*

μέρη σαφώς διακρινόμενα από την παρεμβολή των λόγων. Μπορεί κανείς, ωστόσο, να διακρίνει ορισμένα βασικά στάδια της πολιορκίας τα οποία βρίσκουμε και στον Λίδιο. Έτσι ένα πρώτο μέρος καλύπτει το μεγαλύτερο διάστημα της οκτάμηνης πολιορκίας. Τα χαρακτηριστικά αυτής της πολύμηνης φάσης είναι η σθεναρή αντίσταση των εγκλείστων, οι εκατέρωθεν μεγάλες απώλειες, ο τραυματισμός του Αννίβα, η πρώτη δημιουργία ρήγματος στα τείχη και η τελική απώθηση των Καρχηδονίων. Το δεύτερο μέρος συνιστά και την τελική προσπάθεια των Καρχηδονίων, που έκρινε την μέχρι τότε αμφίβολη έκβαση της μάχης και οδήγησε στην άλωση της πόλης. Πέρα όμως από τις μηχανικές επινοήσεις των Καρχηδονίων και την αναμφισβήτητη ικανότητα και αποφασιστικότητα του Αννίβα, αυτό που θα πρέπει να έκρινε τον αγώνα των Σαγουνδίων ήταν η μακρά διάρκεια της πολιορκίας σε συνδυασμό με την έλλειψη τροφοδοσίας και βοήθειας από τους Ρωμαίους. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του μέρους είναι η χρησιμοποίηση του κινητού πολιορκητικού πύργου, που έδωσε τη δυνατότητα στους πολιορκητές να γκρεμίσουν το τείχος και να μπουν στην πόλη. Ύστερα από αυτό οι έγκλειστοι υποχωρούν στο κέντρο της πόλης, όπου οχυρώνουν ένα μικρό μέρος, κατά τον Λίδιο, ή την ακρόπολη κατά τον Ζωναρά. Στο σημείο αυτό, ενώ επίκειται η άλωση, οι Σαγουνδίνοι επιχειρούν να διαπραγματευθούν με τον Αννίβα. Στο ίδιο σημείο ο Λίδιος διακόπτει για δεύτερη φορά την πολιορκία και παρεμβάλλει το λόγο του Αλόρκου σε μια λεπτομερέστερη και συνθετότερη εκδοχή των διαπραγματευτικών ενεργειών.

Ακόμη και χωρίς μια λεπτομερή αντιπαράθεση της αφήγησης αυτής με την εκδοχή του Λίδιου φαίνεται καθαρά η διαφορά ως προς την τεχνική που ακολουθεί ο τελευταίος. Η τεχνική αυτή, όπως διαμορφώνεται από την επίδραση του Κικέρωνα και τη ρητορική παιδεία του ιστορικού, εντοπίζεται στα εξής σημεία: στην περιγραφή της τοπογραφίας και των τεχνικών μέσων, στην παρουσίαση της πολιορκίας σε πλάνα δράσης με σαφή χρονική διαδοχή, στην συνεχή αναφορά στις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις με έμφαση στις αντιδράσεις των εγκλείστων και κυρίως την παρεμβολή των λόγων που διακόπτουν την πολιορκία σε κρίσιμα σημεία, και στις ψυχολογικές και κριτικές παρατηρήσεις του ιστορικού (*consilia - acta*).

Η διαφορά ανάμεσα στην εκδοχή ενός ιστορικού, που υιοθετεί την ανναλιστική μέθοδο και κατ' επέκταση η διαφορά των χρονικογράφων από τον Λίδιο δεν θα πρέπει να έγκειται τόσο, ούτε μόνο στην έκταση και τη μορφή των πληροφοριών όσο στη λογοτεχνικότητα της περιγραφής, και στην αφηγηματική τεχνική γενικότερα. Είναι εμφανές ότι ο Λίδιος ενδιαφέρεται πρώτιστα για μια λογοτεχνική κατασκευή στην οποία επιδιώκεται η πληρότητα και η εγκυρότητα της περιγραφής, το κύριο βάρος, ωστόσο, πέφτει στην παρουσίαση των προθέσεων, των κινήτρων και της ψυχολογίας των αντιπάλων. Έτσι με τις τοπογραφικές και τεχνικές λεπτομέρειες της πολιορκίας δεν ενημερώνεται επακριβώς ο αναγνώστης σε τεχνικά θέματα, στα οποία άλλωστε ο Λίδιος δεν είναι εμπειρογνώμων. Δημιουργείται, ωστόσο, ένα πλαίσιο πραγματικών δεδομένων μέσα στο οποίο διαδραματίζονται τα συμβάντα. Ο προσδιορισμός του χρόνου, του τόπου και των τεχνικών μέσων προσδίδει ενάργεια, έστω και επιφανειακή, στην περιγραφή της πολιορκίας και τονίζεται περισσότερο με την εφαρμογή των στερεότυπων μεθόδων παρουσίασης της δράσης που αναφέραμε προηγουμένως. Με την παρουσίαση του χαρακτήρα και των ψυχολογικών μεταπτώσεων ομάδων ή ατόμων, όπως επιτυγχάνεται με τους λόγους και τις επιμέ-

ρους ψυχολογικές και κριτικές παρατηρήσεις, δηλώνεται η συνεχής παρέμβαση του ιστορικού, που με τον τρόπο αυτό συνδέει, ερμηνεύει και αιτιολογεί τα διαδραματιζόμενα (*consilia*). Πίσω από τη στερεότυπη τεχνική της αφήγησης ο Λίβιος παρουσιάζει την ιστορική εξέλιξη μέσα από τη δική του οπτική γωνία. Σ' αυτή την ιδιότυπη ερμηνεία της ιστορίας η αυστηρή επιστημονική έρευνα υποτάσσεται στη σκοπιμότητα και στη λογοτεχνικότητα της γραφής. Ως προς αυτό το τελευταίο η υπεροχή της εκδοχής του Λίβιου είναι ολοφάνερη. Στην ανάλιστική μέθοδο γραφής, στο δείγμα τουλάχιστο που παραθέτουμε, η περιγραφή της πολιορκίας και της άλωσης του Σαγούνδου δεν διαφοροποιείται από τον ομοιόμορφο, επίπεδο τρόπο εξιστόρησης των γεγονότων που προηγούνται ή έπονται του κυρίως επεισοδίου. Στον Λίβιο, αντίθετα, όλες οι πληροφορίες και τα διαδραματιζόμενα εντάσσονται σε ένα οργανικό σύνολο, το οποίο χωρίς να αποκόπτεται από την υπόλοιπη ιστορία, προβάλλει και τονίζει τη συνοχή και την αυτάρκειά του με τη σαφή διάκριση της αρχής, της μέσης και του τέλους.

Σ.Ν. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΟΣ ΠΡΟΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΙΡΓΙΝΙΑΣ (ΛΙΒΙΟΣ ΙΙ-ΙΙΙ)

Οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι ιστορικοί δεν ενδιαφέρονταν για την ξερή παράθεση γεγονότων, αλλά έγραφαν *μυμητική* ιστορία¹. Το αρχαίο ιστορικό κείμενο πλησιάζει ως γραφή το κείμενο της μυθολογικής αφήγησης (διήγημα, μυθιστόρημα)· μόνο που ο ιστοριογράφος επιδιώκει να αναπαραστήσει γεγονότα που έγιναν, ενώ ο μυθιστοριογράφος πλασματικά. Είναι βέβαια ευνόητο ότι και στις δύο περιπτώσεις η διαδικασία της αναπαράστασης έχει καθοριστικό χαρακτήρα: η επιλογή των αφηγηματικών μονάδων (τι δηλαδή ο αφηγητής συμπεριλαμβάνει και τι αποκλείει από το σύμπαν που αναπαριστάται), καθώς και ο τρόπος οργάνωσης των μονάδων αυτών (επειδή ο αφηγητής συνδυάζει έτσι τις μονάδες, ώστε να έχουν συγκεκριμένο νοηματικό αποτέλεσμα) θεμελιώνουν το νόημα του κειμένου και σημαδεύουν την ιδεολογική τοποθέτηση του αφηγητή.

Στη μυμητική ιστοριογραφία, όπως και στην πλασματική αφήγηση, το νόημα δεν παράγεται μόνο από τις σημασίες, οι οποίες δημιουργούνται από την αλυσίδα των φθόγγων του συνολικού κειμένου, αλλά και από σημασιολογικές σχέσεις, οι οποίες καθορίζονται από την ίδια την αφήγηση ως είδος λόγου². Η πλοκή π.χ. είναι η εξελικτική διαδικασία, η σύνταξη, μιας συστηματικής σχέσης, μιας γραμματικής, που σχηματίζεται από το σύνολο των δρώντων (αποστολέας, αποδέκτης, υποκείμενο, αντικείμενο, βοηθός και αντίπαλος)³. η συσχετική αυτή δομή των δρώντων ταξινομεί στο νου του αναγνώστη μέρος από την άπειρη πληροφοριοδότηση του κειμένου. Μια εξέταση λοιπόν της αρχαίας ιστοριογραφίας ως αφήγησης ίσως θα αποκάλυπτε το μηχανισμό της παραγωγής του νοήματος κι επομένως τους σημασιολογικούς χειρισμούς (semantic manipulations), οι οποίοι οφείλονται στην ιδεολογία του αφηγητή⁴.

Έχει παρατηρηθεί ότι ο Λίβιος γράφει «επεισοδιακή» ιστορία και ότι τα επεισόδια είναι πολλές φορές εικονογραφήσεις ηθικών αξιών· και ειδικότερα, ότι στο επεισόδιο της Βιργινίας (της όμορφης πληθείας, την οποία επιθύμησε παράφορα ο decemuir Άππιος Κλαύδιος και σκότωσε ο πατέρας της Βιργίνιος, για να την γλι-

---

1. Εδώ βέβαια η ιστορία εκλαμβάνεται στο στενότερό της ορισμό, όπως π.χ. την ορίζει ο Αριστοτέλης στην *Ρητορική* Α.4 (1360a36) (*αί των περι τάς πράξεις γραφόντων ιστορία*). Βλέπε σχετική συζήτηση στο βιβλίο του Charles William Fornara, *The Nature of History in Ancient Greece and Rome* (Μπέρκλεϊ 1983), σσ. 1 κ.ε.

2. A.J.Greimas, *Du sens* (Παρίσι 1970), σ. 159.

3. A.J.Greimas, *Sémantique structurale* (Παρίσι 1966), σ. 180.

4. Για την ιδεολογική βάση των ρητορικών και άλλων τεχνασμάτων στο επίπεδο του λόγου βλέπε Umberto Eco, *A Theory of Semiotics* (Λονδίνο 1976), σσ. 289 κ.ε.

τώσει από την ατίμωση) έχουμε ένα παράδειγμα της *rudicitia*⁵. Εξάλλου έχει υποστηριχθεί ότι κατά πάσαν πιθανότητα η Βιργινία είναι ανύπαρκτο πρόσωπο και ότι ο θρύλος έχει επινοηθεί για να αιτιολογήσει εκ των υστέρων την πολιτειακή μεταβολή που σημαδεύει η παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στους πληβείους από τους πατρικίους (*prolocutio, sacrosanctitas tribunorum plebis*)⁶.

Η δυνατότητα των δύο αυτών νοηματικών επιπέδων υπάρχει εδώ, διότι η ιστορία της Βιργινίας είναι μια ενσωματωμένη αφήγηση (*embedded fabula*) σε μιαν ευρύτερη αφήγηση για τη σύγκρουση πατρικίων και πληβείων (*primary fabula*)· η ενσωματωμένη αφήγηση αποσαφηνίζει την ευρύτερη αφήγηση και καθορίζει την έκτασή της ως ένα θαύμα⁷. Αλλά, αν αντί στο επίπεδο του μύθου (*fabula*) εξετάσουμε το θρύλο της Βιργινίας και στο επίπεδο του λόγου (*discourse*), και πάλι παρατηρείται μια παράλληλη εγγραφή: το δικανικό λεξιλόγιο γίνεται το μέσο με το οποίο επιτυγχάνεται η σημασιολογική ολίσθηση (*semantic sliding*) από την *indicatio in libertatem* (που είναι το συγκεκριμένο ζήτημα, όταν ο Άππιος Κλαύδιος είναι δικαστής στη δίκη για την Βιργινία) στην *prolocutio* και την *libertas* (που είναι η απαίτηση των επαναστατημένων πληβείων) και τανάπαλιν.

Το αντικείμενο πάντως της ανάλυσής μου δεν είναι τόσο το νόημα της ιστορίας της Βιργινίας, όσο ένα ειδικό πρόβλημα που σχετίζεται με την παραγωγή του νοήματος στις ενσωματωμένες αφηγήσεις: ο σημειωτικός — και με το σημειωτικός εννοώ το βαθύτατο επίπεδο του κειμένου, όπου οριοθετείται και ταξινομείται η πολύμορφη σημασιολογική πληροφοριοδότηση και έτσι αποκτά νόημα το κείμενο ως σύνολο — προκαθορισμός του αναγνώστη στα προηγούμενα κεφάλαια, ώστε όταν αυτός αρχίσει να διαβάξει την ιστορία της Βιργινίας, να είναι υποχρεωμένος να ακολουθήσει ορισμένα κανάλια νοηματικής οργάνωσης. Ο προκαθορισμός αυτός είναι θεμελιώδης παράγοντας στη διαδικασία της τελικής παραγωγής του νοήματος της ιστορίας ως συνόλου, παράλληλα βέβαια με τις σημειωτικές δομές που διέπουν την ίδια την ενσωματωμένη αφήγηση.

Στο θρύλο της Βιργινίας, όπως μας τον αφηγείται ο Λίβιος, έρχονται αντιμέτωπες δύο οικογένειες, οι Κλαύδιοι και οι Βιργίνιοι. Και ενώ η τραγική ιστορία της παρθένας διαδραματίζεται στο τρίτο βιβλίο (κεφ. 44-58) του *Ab urbe condita*, ο πρώτος από τους Κλαυδίους, ένας άλλος Άππιος Κλαύδιος, εμφανίζεται στο δεύτερο βιβλίο (κεφ. 16). Η επιμονή του Λιβίου στην εξιστόρηση συμβάντων μέσα από τις πράξεις μελών των αριστοκρατικών οικογενειών οφείλεται εν μέρει στις πηγές του: τα αρχεία της ρωμαϊκής ιστορίας διατήρησαν, όπως ήταν φυσικό, πληροφορίες για τις αριστοκρατικές οικογένειες (και για τον πρόσθετο λόγο ότι οι

5. Βλέπε π.χ. τα όσα αναφέρει για τον Κ. Witte ο Α.Η. McDonald στο άρθρο του «The Style of Livy», *JRS* 4 (1957), σ. 163· επίσης Ρ. G. Walsh, *Livy: His Historical Aims and Methods* (Κέμπριτζ 1961), σσ. 177 κ.ε. Για την Βιργινία συγκεκριμένα βλέπε Walsh, ό.π., σ. 215.

6. Ότι ο θρύλος της Βιργινίας είναι μεταγενέστερη επινόηση υποστηρίχθηκε για πρώτη φορά από τον Β. Niese· βλέπε *RE* VIII. A, σ. 1531· επίσης *Cambridge Ancient History* τ. 7 (Κέμπριτζ 1975, 1928), σ. 461· επίσης Ρ. M. Ogilvie, *A Commentary on Livy: Books 1-5* (Οξφόρδη 1978, 1965), σσ. 451 κ.ε. και 476 κ.ε.

7. Σχετικά με την ενσωματωμένη αφήγηση βλέπε Mieke Bal, *Introduction to the Theory of Narrative* (Τορόντο 1985), σσ. 142-46.

τηρητές των αρχείων, των *tabulae dealbatae* ή των *annales*, ήταν οι ποντίφηκες που ανήκαν στην τάξη των ιππέων). Φαίνεται όμως πως, παρόλο που ο Λίβιος γράφει ανναλιστική και επεισοδιακή ιστορία, επειδή επιδίωξε συνειδητά να θεωρήσει το υλικό του από μια συνεπή ιδεολογικά σκοπιά, χρησιμοποίησε την *gens* ως μια από τις *τεχνικές συνοχής* στην αφήγησή του. Ότι μια τέτοια οργάνωση του ιστορικού υλικού δεν ερχόταν σε αντίθεση με την κοσμοαντίληψη του ίδιου του Λιβίου, γίνεται φανερό από το γεγονός ότι συχνά επένδυε με χαρακτηριστικές αξίες όχι την κάθε συγκεκριμένη ιστορική προσωπικότητα, αλλά ολόκληρη την *gens*⁸.

Ο πρώτος λοιπόν Άππιος Κλαύδιος είναι ένας Σαβίνος που μεταναστεύει στη Ρώμη με τους *clientes* του, έπειτα από την έξωση των βασιλιάδων. Γρήγορα γίνεται ύπατος. Τότε όμως αρχίζει και η ανησυχία των πληθείων. Ο Άππιος Κλαύδιος θέλει να εφαρμόσει σκληρά μέτρα για την καταστολή κάθε προσπάθειας των πληθείων να αποτινάξουν την καταπίεση και εκμετάλλευσή τους από τους πατρικίους. Η αντίθεση στο επίπεδο της πλοκής δημιουργείται με την Άππιο Κλαύδιο στη μια πλευρά, και τον δεύτερο ύπατο, τον Πόπλιο Σεργίλιο, ο οποίος προτείνει τη χρήση μετριοπαθών μέτρων για την αντιμετώπιση της πολιτικής κρίσης, στην απέναντι πλευρά. Η διαμάχη μεταξύ πατρικίων και πληθείων εξαιτίας των *pechi* από χρέη φτάνει στην κορύφωσή της με την άρνηση των πληθείων να στρατευθούν, όταν οι Βόλσκοι βαδίζουν εναντίον της Ρώμης. Ο Σεργίλιος καταφέρνει να ψηφιστεί η απαλλαγή των χρεών κι όταν οι πληθείοι κατατάσσονται, τους οδηγεί σε νίκη εναντίον των εχθρών της Ρώμης Βόλσκων, Σαβίνων και Αουρούγκων (βιβλίο II, κεφ. 23 - 26).

Το σχήμα αυτό δράσης επαναλαμβάνεται δύο φορές. Η αντίθεση μεταξύ Κλαυδίου και Σεργιλίου μετασηματίζεται σε αντίθεση μεταξύ Κλαυδίου και Μάρκου Λαιτορίου, τον οποίο οι πληθείοι είχαν προτείνει για εγκαινιαστή του ναού του *Mercurius*: υπάρχει και πάλι κίνδυνος εξωτερικής επίθεσης· οι πληθείοι κάνουν κρυφές συγκεντρώσεις κι αρνούνται να στρατευθούν· ο Κλαύδιος προτείνει και πάλι αυστηρά μέτρα στους πατρικίους της συγκλήτου, αλλά παρ' όλη την εμπιστοσύνη που οι τελευταίοι του έχουν, η χρονιά του ως υπάτου λήγει (βιβλίο II, κεφ. 27). Εξακολουθεί όμως να είναι μέλος της συγκλήτου και εκεί μέσα προτείνει την εκλογή δικτάτορα για την αντιμετώπιση της κατάστασης (βιβλίο II, κεφ. 29).

Ο δεύτερος Άππιος Κλαύδιος, γιος του προηγούμενου, είναι, όπως έχει παρατηρηθεί, ένας διπλασιασμός του πρώτου⁹. Ο πολιτικός του αντίπαλος είναι κάποιος άλλος Λαιτόριος, και η σύγκρουσή τους οξύνει επικίνδυνα τις αντιθέσεις μεταξύ πατρικίων και πληθείων. Τελικά, η έξωση του Κλαυδίου από τη σύγκλητο οδηγεί στην εκλογή των πέντε *tribuni plebis*, δύο από τους οποίους, ο Νουμτώριος και ο Ικίλιος, είναι συγγενείς (θείος και αρραβωνιαστικός αντίστοιχα) της Βιργινίας. Αυτός ο δεύτερος Άππιος Κλαύδιος στέλνεται ως ύπατος εναντίον των Βόλσκων,

8. Οι γενεαλογίες αποτελούσαν μια μέθοδο παρουσίασης της χρονικής συνέχειας ήδη τον Όμηρο· βλέπε Albin Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μεταφρ. Α. Τσοπανάκη (Θεσσαλονίκη 1974), σ. 321. Στη συγκεκριμένη περίπτωση των Κλαυδίων και των Βιργινίων οι σύγχρονοι μελετητές υποστηρίζουν ότι ο Λίβιος άντλησε κυρίως από τον Βαλέριο Αντία· βλέπε Ogilvie, *ό.π.*, σσ. 300, 376, 454, και Walsh, *ό.π.*, στο κεφάλαιο σχετικά με τις πηγές του ιστορικού μας.

9. Ogilvie, *ό.π.*, σ. 376.

αλλά είναι τόσο σκληρός στρατηγός και τόσο μισητός στους πληθείους στρατιώτες του, ώστε οι τελευταίοι διαπνέονται από ένα πνεύμα αντίρρησης προς ό,τι διαταγές τους δίνει. Ηττούνται επαισχυντα, κι ο Κλαύδιος διατάζει την ατιμωτική μαστίγωση και τον αποκεφαλισμό των εκατοντάρχων του. Στο τέλος, οδηγείται σε δίκη, όπου παραμένει άκαμπτος, αλλά αρρωσταίνει και πεθαίνει τη δεύτερη μέρα (βιβλίο ΙΙ, κεφ. 56-59).

Η γενιά των Βιργινίων εμφανίζεται επίσης στο δεύτερο βιβλίο της ιστορίας του Λιδίου. Ο πρώτος αντιπρόσωπός της είναι ο Αύλος Βιργίνιος, για τον οποίο πληροφορούμαστε μόνο ότι εξελέγη ύπατος (βιβλίο ΙΙ, κεφ. 28). Ο δεύτερος Βιργίνιος, ο Πόπλιος, ταυτίζεται συνεκδοχικά με τον Σερβίλιο, γιατί προτείνει ό,τι ακριβώς και ο Σερβίλιος είχε προτείνει στο παρελθόν για τη λύση των συγκρούσεων μεταξύ των δύο τάξεων. Η πρόταση αυτή είναι συνετή, αλλά η εξαιρετικά κρίσιμη κατάσταση στη Ρώμη (οι Βόλσκοι, οι Αϊκβοι και οι Σαβίνοι έχουν ενώσει τώρα τις δυνάμεις τους) οδηγεί στην αποδοχή της πρότασης του Κλαυδίου για την εκλογή δικτάτορα (βιβλίο ΙΙ, κεφ. 29-30).

Ο τρίτος Βιργίνιος, ο Πρόκουλος, είναι αντίπαλος ύπατος του επικίνδυνου μεταρρυθμιστή Σπύριου Κάσσιου. Ο Κάσσιος ήθελε να διαμοιράσει τη γη, την οποία οι Ρωμαίοι είχαν κατακτήσει από τους Έρνικους, στους πληθείους και τους Λατίνους. Ο Βιργίνιος πολέμησε τον συνύπατό του με λόγους, όπου τον κατηγορήσε πως επιθυμούσε να γίνει βασιλιάς και γι' αυτό καλόπιανε το λαό· μόλις έπαψε να είναι ύπατος, ο Κάσσιος καταδικάστηκε και εκτελέστηκε (βιβλίο ΙΙ, κεφ. 41). Ο άλλος Αύλος Βιργίνιος είναι ο *tribunus plebis*, ο οποίος καταφέρει να κλείσει στη φυλακή τον παντοδύναμο Καίσονα Κοϊνκτιο, έναν άνθρωπο που καταπατάει τους νόμους και θυμίζει στη σκληρότητά του και ακαμψία τον Άππιο Κλαύδιο (βιβλίο ΙΙΙ, κεφ. 11-14). Ο πέμπτος Βιργίνιος, ο Λεύκιος Βιργίνιος, είναι ο πατέρας της Βιργινίας, αυτός που συγκρούεται με τον τρίτο Άππιο Κλαύδιο, τον άνομο άρχοντα (βιβλίο ΙΙΙ, κεφ. 44 κ.ε.).

Από την περιπληπτική αυτή παράφραση της δράσης, που προηγείται της ιστορίας της Βιργινίας, είναι προφανές ότι στο *επίπεδο της πλοκής* η αφήγηση έχει δομηθεί με βάση μια σειρά από διπολικές αντιθέσεις.

Ένας κατάλογος των δρώντων υποκειμένων και αντιπάλων ή αντι - υποκειμένων δίνει το ακόλουθο σχήμα:

1. Appius Claudius (I)	vs.	Publius Seruilius
2. Appius Claudius (I)	vs.	Marcus Laetorius
3. Appius Claudius (II)	vs.	C. Laetorius
Appius Claudius (III)	vs.	Lucius Verginius
4. Publius Verginius	vs.	Appius Claudius (I)
5. Proculus Verginius	vs.	Spurius Cassius
6. Aulus Verginius	vs.	Caeso Quinctius
Lucius Verginius	vs.	Appius Claudius (III)

Από τις παραπάνω αντιθέσεις ορισμένες αντικαταστάσεις επιτρέπουν την αναγωγή της σειράς σε μια βασική διπολική αντίθεση. Οι αντικαταστάσεις είναι δυνα-

τές, διότι ο αφηγητής συνεκδοχικά ταυτίζει τους χαρακτήρες είτε με το να τους αποδίδει ταυτόσημη δράση στο επίπεδο της πλοκής είτε να τους μαρκάρει με συνωνυμικά σήματα (semes ή semantic markers). Έτσι οι αντιθέσεις 1 και 4 είναι ισοδύναμες, διότι όπως είδαμε, ο Πόπλιος Βιργίνιος συνεχίζει τη δράση του Ποπλίου Σερβιλίου· αλλά και οι αντιθέσεις 1, 2 και 3 είναι ισοδύναμες, επειδή η δράση των Λαιτορίων αποτελεί αναδιπλασιασμό της δράσης του Σερβιλίου. Στις αντιθέσεις 5 και 6 οι Πρόκουλος και Αύλος Βιργίνιος συγκρούονται με πατρικίους που θέλουν να καταργήσουν την ελευθερία των Ρωμαίων πολιτών: ο Κάσσιος επιδιώκει να γίνει βασιλιάς και ο Κοϊνκτιος ενεργεί παράνομα, σαν βασιλιάς¹⁰. (Η βίαιη καταπάτηση των νόμων και στέρηση της πολιτικής ελευθερίας των πληθείων είναι βέβαια το μείζον ζήτημα στη δίκη της Βιργιλίας.) Έτσι η βασική διπολική αντίθεση είναι αυτή μεταξύ του περιληπτικού χαρακτήρα «Άλπιος Κλαύδιος» και του περιληπτικού χαρακτήρα «Βιργίνιος».

Οι σημειωτικές θεωρίες για την αφήγηση περιγράφουν το χαρακτήρα ως ένα σύνολο από διακριτικά χαρακτηριστικά (distinctive features)¹¹. Μια τέτοια περιγραφή προϋποθέτει μια σειρά από θέσεις. Πρώτα, ότι το κείμενο είναι ένα σύστημα σημείων, τα οποία αποκτούν νόημα, διότι ακριδώς αλληλοπροσδιορίζονται· ειδικότερα, ότι οι χαρακτήρες αποτελούν ένα υποσύστημα μέσα στο όλο σύστημα του κειμένου, το οποίο παρουσιάζει την ακόλουθη διακριτική μορφή:

χαρακτήρας X = /καλοσύνη/+γενναιότητα/+ευθύτητα/+κ.λπ.

χαρακτήρας Ψ = /κακία/+δειλία/+δολιότητα/+κ.λπ.

Δεύτερο, ότι ο αναγνώστης, με μια αφαιρετική διαδικασία, μετατρέπει συνταγματικά στοιχεία του κειμένου (εφόσον το κείμενο εξελίσσεται από την αρχή προς το τέλος) σε στοιχεία παραδειγματικά, ταξινομικά. Τρίτο, ότι η ταξινόμηση αυτή συμβάλλει αποτελεσματικά στην παραγωγή του νοήματος του κειμένου· αλλά στο σημασιολογικό περιεχόμενο των χαρακτήρων οι διαφοροποιητικές μονάδες παύουν να είναι αφηρημένα στοιχεία για τη λογική οργάνωση και αποβαίνουν αξιολογικές επενδύσεις, οι οποίες οριοθετούν τον ιδεολογικό κόσμο του αφηγητή¹².

10. Στην RE XII.1, στστ.449-50, υποστηρίζεται πως τα όσα αναφέρει ο Λίβιος για τον Κ.Λαιτόριο και τον Μ.Λαιτόριο δεν έχουν ιστορική υπόσταση. Μολονότι οι φράσεις που ανάγουν τον Κοϊνκτιο στον περιληπτικό χαρακτήρα «Άλπιος Κλαύδιος» ανήκουν στο επίπεδο του λόγου, το οποίο εξετάζεται αμέσως παρακάτω, θα άξιζε ίσως να τις αναφέρω εδώ, αφού εκεί καταγράφω μόνο τους «χαρακτηρισμούς» των δύο πρώτων Κλαυδίων. Όπως και οι Κλαύδιοι ο Κοϊνκτιος έχει atrox ingenium (III.11.9), acrius obstat legi (III.11.10), libertati obstat; omnes Tarquinios superbia exsuperat (III.11.13). (Η αντικατάσταση όμως γίνεται δυνατή, κυρίως επειδή αντιτίθεται σε Βιργίνιο.)

11. Η πρόσφατη αυτή θεωρία για τον αφηγηματικό χαρακτήρα αναπτύσσεται στα ακόλουθα θεωρητικά κείμενα: Jurij Lotman, *The Structure of the Artistic Text* (Μίσιγκαν 1977), σσ. 249 κ.ε.· Philippe Hamon, «Pour un statut sémiologique du personnage» στο συλλογικό έργο *Poétique du récit* (Παρίσι 1977), σσ. 124 - 36· Roger Fowler, *Linguistics and the Novel* (Λονδίνο 1983, 1977), σσ. 33-38.

12. Hamon, ό.π., σ.151.

Παράλληλα με το επίπεδο της αφηγηματικής πλοκής βλέπουμε να ανεβαίνουν στο επίπεδο του λόγου (discourse) αντίστοιχες αξίες, που χαρακτηρίζουν τον διπλασιασμένο δρώντα «΄Αππιος Κλαύδιος»:

uehemens ingenium (II.23.15)
 insita superbia animo (II.27.1)
 odium plebis (II.29.9)
 inuisus infestusque plebi (II.56.5)
 Appius familiaeque superbissimae ac crudelissimae in plebem Romanam (II.56.7-8)
 non consul, sed carnifex ad uexandam et lacerandam plebem creatus est (II.56.8)
 saeuitia (II.58.6)
 odisse plebem (II.58.5)
 ira indignatioque
 ferox animus
 saeuum imperium (II.58.6)

Η αντιστοιχία των αξιολογικών μονάδων του περιεχομένου του περιληπτικού χαρακτήρα «΄Αππιος Κλαύδιος» με τις μονάδες δράσης του ίδιου χαρακτήρα καθορίζει τον ένα χώρο, τη μια ταξινόμια, που παράγει το νόημα της αφήγησης. Ο σημειωτικός αυτός χώρος είναι η αρνητική ένδειξη (–) και δεν σχηματίζεται δίχως την ταυτόχρονη θέση της θετικής ένδειξης (+), το χώρο που οριοθετούν οι πράξεις και οι χαρακτηρισμοί του περιληπτικού χαρακτήρα «Βιργίνιος»:

lenis (Seruilius, II.23.15)
 medium maxime et moderatum consilium (II.30.1)
 /odium regni/ (II.41.5)
 /odium regni/ (III.11.13)

Η οργάνωση του κειμένου σε δύο αντιτιθέμενους περιληπτικούς χαρακτήρες με αντιθετικό αξιολογικό περιεχόμενο είναι δυνατή χάρι σε μια σειρά αφηγηματικά τεχνάσματα. Ο διπλασιασμός της πλασματικής ιστορικής προσωπικότητας του Λαιτορίου¹³, που κάνει το γιο ΄Αππιο Κλαύδιο να είναι το αποτύπωμα του πατέρα του (και τον άλλο γιο, τον decemuir, που φέρει επίσης όλα τα αρνητικά οικογενειακά χαρακτηριστικά), καθώς και ο διπλασιασμός της αποτυχημένης απόπειρας πατέρα και γιου να αποκρούσουν τον ίδιο εξωτερικό εχθρό, τους Βόλσκους, δείχνει τη σηματοποίηση του ιστορικού υλικού από τον Λίδιο όσον αφορά την Claudia gens.

Στην περίπτωση της οικογένειας των Βιργινίων η σημασιολογική ολίσθηση είναι βαθμιαία. Η gens Verginia είναι μια οικογένεια που ανήκει στην τάξη των πατρικίων¹⁴. Ο Πρόκουλος εξυπηρετεί τα συμφέροντα των πατρικίων, όταν αντιτίθεται στο διαμοιρασμό της γης· όμως ο πατρίκιος Αύλος Βιργίνιος όχι μόνο γίνεται tribunus plebis¹⁵, αλλά και καταδικάζει το πρωτοπαλικάρο των νεαρών και δυναμι-

13. Για τους Λαιτορίους βλέπε σημείωση 10.

14. Βλέπε RE VIII.A, σστ. 1512-14.

15. Ο Ogilvie, ό.π., σ. 419, θεωρεί απίθανη την εκλογή του Αύλου Βιργινίου ως δημάρχου των πληθείων, επειδή καταγόταν από αριστοκρατική γενιά.

κών πατρικίων, τον Κοϊνκτιο΄ και ο πατέρας της Βιργινίας, ο Λεύκιος, έχει πια μεταβληθεί σε πληβείο¹⁶.

Όλη αυτή δέβαια η αφηγηματική στρατηγική έχει σκοπό να δείξει ανάγλυφα τον κίνδυνο από τη σύγκρουση των τάξεων, μοιάζει σαν εικονογράφηση της discordia. Αλλά, εάν η ιστορία της Βιργινίας είναι εικονογράφηση της pudicitia, τότε ο θρύλος της παρθένας είναι μια αφήγηση δίχως σύνδεση με ό,τι προηγείται κι ό,τι έπεται.

Ο ίδιος ο Λίβιος συνδέει την ιστορία της Βιργινίας με την ιστορία της Λουκρητίας, μιαν ιστορία που έχει διηγηθεί νωρίτερα (βιβλίο I, κεφφ. 57-59). Εκεί φαίνεται πως η διπολική αντίθεση

libido vs. pudicitia

αποτελεί τη θεμελιώδη δομή, η οποία εξηγεί και την οργάνωση των χαρακτήρων και της πλοκής, και την οργάνωση των αξιών σε δυο αντιτιθέμενα σύνολα. Ο θρύλος όμως της Λουκρητίας βρίσκεται στο κρίσιμο ιστορικά σημείο της πολιτειακής μεταβολής από βασιλεία σε res publica και μ' αυτόν τον τρόπο η libido αποδίδει συνεκδοχική προέκταση ή μάλλον μέρος της σημασιολογικής δομής (μαζί με άλλες αρνητικές αξίες-σήματα) της superbia: ο διασμός της Λουκρητίας είναι μια ακόμα περίπτωση που αποδεικνύει την παράλυση των ηθικών αξιών, όταν το πολίτευμα είναι βασιλεία, δηλαδή ανεξέλεγκτη εξουσία σε βαθμό ύβρης¹⁷.

Και στην αρχή της ιστορίας της Βιργινίας επίσης τίθεται η διπολική αντίθεση

libido vs. pudicitia.

Αλλά, εξαιτίας των όσων προηγούνται, καθώς και εξαιτίας τμήματος της πληροφοριοδότησης που υπάρχει μέσα στην ίδια την ενσωματωμένη ιστορία, άλλες αντιθέσεις φαίνεται να καθορίζουν την ευρύτερη μορφή του περιεχομένου, το βαθύτατο, δηλαδή, επίπεδο, όπου η αφήγηση ως σύνολο παράγει κάποιο συγκεκριμένο νόημα¹⁸. Έτσι, όπως ο αναγνώστης είναι προκαθορισμένος από τα όσα προηγούνται, να δει όχι το δικαστή Άππιο Κλαύδιο, αλλά συνεκδοχικά όλους τους Κλαυδίους με τους αρνητικούς τους χαρακτηρισμούς από τη μία πλευρά, και όλους τους Βιργινίους με τους θετικούς τους χαρακτηρισμούς από την άλλη, η θεμελιώδης διπολική αντίθεση μετασχηματίζεται σε:

16. Ο Διόδωρος (ΧΙΙ.24, 2) γράφει για τον Άππιο Κλαύδιο πως έκανε ό,τι έκανε, «έρασθείς εύγενοϋς παρθένου πενιχράς». Ο Λίβιος (ΙΙΙ.44, 2) μετασχηματίζει αυτή τη φράση σε: «Ap. Claudium uirginis plebeiae stuprandae libido cepit». (Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.)

17. Βλέπε S.N. Philippides, «Narrative Strategies and Ideology in Livy's "Rape of Lucretia"», *Helios* 10.2 (1983), σσ. 113-19.

18. Ο όρος μορφή του περιεχομένου χρησιμοποιήθηκε από τον Δανό γλωσσολόγο Louis Hjelmslev στην προσπάθειά του να εξηγήσει το γεγονός ότι διαφορετικές γλώσσες «χωρίζουν» διαφορετικά το ίδιο σημασιακό σύνολο, π.χ. τα χρώματα. Ο θεωρητικός της λογοτεχνίας A.J. Greimas θεωρεί ότι το συνολικό νόημα ενός κειμένου (ή μεγάλης ενότητας κειμένου) θεμελιώνεται επάνω σε μια δομή, που έχει το σχήμα μιας διπλής διπολικής αντίθεσης: /άσπρο – μαύρο/ και /μη-μαύρο – μη-άσπρο/ το σχήμα αυτό είναι η μορφή του περιεχομένου του κειμένου, κατά τον Greimas, και ονομάζεται σημειωτικό τετράγωνο (*Du sens*, σσ. 160-62).

imperium patrum vs. libertas plebis¹⁹.

Η επιλογή λέξεων από τον αφηγητή δείχνει τον ιδεολογικό φορτισμό του κειμένου· στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για μιαν αντίθεση /υποδούλωση/vs./ελευθερία/, αλλά για την αντίθεση μεταξύ της χορήγησης ή μη του δικαιώματος της *proutatio* στη δίκη της Βιργινίας.

Και όμως ένα τόσο συγκεκριμένο πρόβλημα δεν θα δικαιολογούσε μια πολιτειακή μεταβολή. Αλλά η δίκη ενός κοριτσιού αποδραίνει η κορυφή, το υποδειγματικό τέλος (με τη διπλή έννοια της λέξης) μιας σειράς πολιτικών συγκρούσεων. Η *secessio* του 449 π.Χ. και η ακόλουθη παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στους πληβείους από τους πατρικίους μπορούν να κερδίσουν αληθοφάνεια μόνον όταν κοιτάξουμε τα πρώτα βιβλία του Λιβίου ως ένα σύνολο. Έτσι η διπολική αντίθεση που καθορίζει το συνολικό νόημα όσων προηγούνται, καθώς και της ενσωματωμένης ιστορίας της Βιργινίας, μετασχηματίζεται σε:

superbia vs. moderatio.

Αλλά και πάλι η αντίθεση αυτή οργανώνεται με σημασιολογική ολίσθηση, εφόσον και η *superbia* και η *moderatio* έχουν διαφορετικό σημασιολογικό περιεχόμενο μέσα στα τμήματα της αφήγησης: και η περίοδος της βασιλείας είναι διαφορετική από αυτήν της δημοκρατίας, και ο κάθε συγκεκριμένος, θετικός ή αρνητικός, «ήρωας» δημιουργείται με τη συσσώρευση διαφορετικών εν μέρει αξιών-σημάτων.

Τελικά, επειδή η αξία *moderatio* χρησιμεύει για την επίτευξη της *concordia*, ενώ η *superbia* οδηγεί στην *discordia* μεταξύ των Ρωμαίων, η αφήγηση στα πρώτα βιβλία του Λιβίου σχηματίζεται από την σημειωτική δομή δάθους, η οποία έχει τη μορφή:

discordia vs. concordia.

Οι αντιθέσεις αυτές αποτελούν μια σειρά, ένα σύστημα αλληλοδιαφοροποιήσεων και αλληλοπροσδιορισμών· δίνουν την εντύπωση να είναι συνωνυμικές προεκτάσεις της ίδιας αντίθεσης, αλλά παράλληλα σχηματίζουν μια ιεραρχία· η ιεραρχία θεμελιώνει το περιεχόμενο σε όλο και μεγαλύτερα τμήματα της αφήγησης· έτσι το σύστημα και ως αφήγηση και ως η θεμελιώδης δομή του μοιάζει με μια σειρά κινέζικα κουτιά (αλληπάλληλες ενσωματώσεις):

θετική ένδειξη (+)

concordia
moderatio
libertas
pudicitia

vs.

αρνητική ένδειξη (-)

discordia
superbia
imperium
libido

Και η τεχνική της συνωνυμικής προέκτασης αποτελεί μέθοδο σημασιολογικής

19. Ο Ogilvie (ό.π., σ. 478) γράφει εύστοχα: «*Virginia is an exemplum pudicitiae, but the words which sound the refrain are in libertatem vindicare*».

ολίσθησης για ιδεολογικούς σκοπούς²⁰, αλλά και η ιεραρχικά ανώτερη, πλατύτερη διπολική αντίθεση

concordia vs. discordia

είναι και αυτή σχηματισμένη με ηθελημένη σημασιολογική παραδρομή: οι συγκρούσεις μεταξύ πατρικίων και πληβείων έχουν κατά καιρούς διαφορετικό εν μέρει αξιολογικό περιεχόμενο, το οποίο καθορίζεται από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες²¹.

Κύριος σκοπός αυτής της ανάλυσης είναι να καταδείξει τον μηχανισμό της ιδεολογικής οργάνωσης του ιστορικού υλικού από τον Λίβιο στο δεύτερο και τρίτο διβλίο του *Ab urbe condita*. Αλλά παράλληλα επισημαίνει τη χρησιμοποίηση ηθικών αξιών για την προβολή συγκεκριμένων πολιτικών στόχων με μέσο αφηγηματικά και σημασιολογικά τεχνάσματα²²: την επίδραση της προπαγάνδας του Αυγούστου για *moderatio* και *concordia* (δηλαδή καθυπόταξη των αντιφρονούντων) και, τελικά, την εγγενή πόλωση που διέπει τις Ρωμαϊκές ιδεολογικές δομές²³.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

20. Ο Eco, ό.π., σσ. 279-86, χρησιμοποιεί τον όρο «μετωνυμική αντικατάσταση», όταν εξετάζει το φαινόμενο.

21. Το ότι το σημασιολογικό continuum έχει σχηματισθεί αιτιολογημένα καταφαίνεται και από το γεγονός ότι ο αφηγητής έχει καθορίσει το σημασιολογικό περιεχόμενο αυτών των διπολικών αντιθέσεων με συγκεκριμένο τρόπο. Στο επίπεδο της Λατινικής γλώσσας π.χ. η *superbia* θα μπορούσε να αντιτίθεται στην *pietas* και η *moderatio* στην *effrenatio*, αντί να νοούνται ως /κατάχρηση πολιτικής εξουσίας/ και /ελεγχόμενη πολιτική εξουσία/ αντίστοιχα.

22. Εκτός από τους Walsh και Ogilvie, ο Erich Burck στο δοκίμιό του «The Third Decade» (που μεταφρασμένο στα αγγλικά δημοσιεύτηκε στον τόμο *Liv* με εκδότη τον T.A.Dorey στο Λονδίνο το 1971) βλέπει ότι ο Λίβιος συνδέει χαρακτήρες της αφήγησής του με αντικείμενα-αξίες: ο Αννίδας διεξάγει επιχειρήσεις που τις χαρακτηρίζουν *insidiae*, *dolus*, *fraus* (σ. 33), ενώ στον Σκιπίωνα αποδίδονται αξίες, όπως *clementia*, *comitas*, *uerecundia* (σ. 34). Οι αναλύσεις του τύπου αυτού επιτυγχάνουν την επισήμανση αξιών μέσα από μια παράφραση του κειμένου, δεν εξετάζουν όμως ούτε πώς δημιουργείται το σύστημα των αξιών στην αφήγηση του Λιβίου ούτε και τους μηχανισμούς που ο αφηγητής επιστρατεύει για να επιτύχει ορισμένο, ιδεολογικά δηλαδή προσανατολισμένο, νοηματικό αποτέλεσμα.

23. Καίρια είναι τα όσα ο Andreas Alföldi γράφει στο άρθρο του «Zur Struktur des Römerstaates im 5. Jahrhundert v. Chr.» (που δημοσιεύτηκε στο συλλογικό έργο Olivier Reverdin (εκδ.), *Les Origines de la République romaine* (Γενεύη 1967), σ.277: «In Wahrheit aber sind das strenge System der Utopie und die förderlichen Zwischenlösungen der Politik ein antithetisches Paar, in dem sich das bipolare Prinzip der Welt spiegelt».

Κ.Χ.ΓΡΟΛΛΙΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΡΙΒΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΩΔΗ 1,37 ΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥΣ

Το καλοκαίρι του 30 π.Χ. η ηττημένη βασίλισσα της Αιγύπτου, που μετά τη ναυμαχία του Ακτίου είχε καταφύγει μαζί με τον Αντώνιο στην Αλεξάνδρεια, αυτοκτόνησε σαν τον Αντώνιο ακολουθώντας το παράδειγμά του. Όταν η είδηση έφτασε στη Ρώμη, ήταν δικαιολογημένη η γενική χαρά που κυριάρχησε. Ο ποιητής γράφει τότε την ωδή 1,37¹. Η επίνικια ωδή που έγραψε ο Οράτιος με την ευκαι-

1.

Nunc est bibendum, nunc pede libero pulsanda tellus, nunc Saliaribus ornare pulvinar deorum tempus erat dapibus, sodales.	
antehac nefas depromere Caecubum cellis avitis, dum Capitolio regina dementis ruinas funus et imperio parabat	5
contaminato cum grege turpium morbo virorum, quidlibet impotens sperare fortunaque dulci ebria. sed minuit furorem	10
vix una sospes navis ab ignibus, mentemque lymphatam Mareotico redegit in veros timores Caesar ab Italia volentem	15
remis adurgens, accipiter velut molliscolumbas aut leporem citus venator in campis nivalis Haemoniae, daret ut catenis	20
fatale monstrum; quae generosius perire quaerens nec muliebriter expavit ense nec latentis classe cita reparavit oras;	
ausa et iacentem visere regiam vultu sereno, fortis et asperas tractare serpentis, ut artum corpore combiberet venenum,	25

deliberata morte ferocior,
saevis Liburnis scilicet invidens
privata deduci superbo
non humilis mulier triumpho.

30

ρία αυτή αρχίζει κατά το παράδειγμα του Αλκαίου. Συνδυάζει δηλαδή ένα συμποτικό ποίημα με ένα πολιτικό θέμα θέλοντας να πανηγυρίσει για την πτώση της Κλεοπάτρας, όπως ο Αλκαίος να γιορτάσει την πτώση του τυράννου της πατρίδας του Μυρσίλου. Το αφήνει στο μορφωμένο αναγνώστη του, που γνώριζε το αλκαϊκό πρότυπο, να εννοήσει ευθύς από τους πρώτους στίχους ότι η βασίλισσα της Αιγύπτου, όταν γράφονται αυτές οι γραμμές, κατατροπώθηκε και δε δρίσκεται στη ζωή.

Ο Ορατίος αναγγέλλει ότι πρόκειται να γίνουν *Saliares dapes*. Την έκφραση, όπως μας πληροφορεί ο Πορφυρίων, τη χρησιμοποιούσαν στην αρχαία Ρώμη για πλουσιοπάροχα γεύματα, για τα οποία οι ιερείς του ιερατείου των *Salii* ιδιαίτερα φημίζονταν². Εννοείται ένα *lectisternium*. Πρόκειται για συμπόσια που οργανώνονταν σε έκτακτες περιπτώσεις εθνικών πανηγυρισμών κατά τη διάρκεια των οποίων προσφέρονταν τροφές και σε μοιώματα των θεών που τα τοποθετούσαν σε μαξιλάρια (στ. 3 *pulvinar*) πάνω σε ανάκλιτρα. Φήμες κυκλοφόρησαν πως η Κλεοπάτρα είχε απειλήσει ότι μια μέρα θα δίκασε από το Καπιτώλιο· βλ. Δίων Κάσιος 50, 5, 4, *ὥστ' αὐτὴν καὶ τῶν Ῥωμαίων ἄρξιν ἐλπῖσαι καὶ τὴν εὐχὴν τὴν μεγίστην, ὁπότε τι ὀμνῦοι, ποιείσθαι, τό ἐν τῷ Καπιτωλίῳ, δικάσαι*.

Η Κλεοπάτρα³ ανήκε στη δυναστεία των Λαγιδών και ήταν απόγονος του Μακεδόνα στρατηγού Πτολεμαίου του Σωτήρος, που μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου ίδρυσε το βασίλειο της Αιγύπτου (323 π.Χ.). Είχε διαδεχθεί τον πατέρα της Πτολεμαίο τον Αυλητή στο θρόνο της Αιγύπτου (52 π.Χ.) και σχεδιάζοντας να μεγαλώσει τα σύνορα του βασιλείου της προσπάθησε να αναπτύξει σχέσεις με τους Ρωμαίους ιθύνοντες, πρώτα με τον Ι. Καίσαρα και κατόπι με τον Μάρκο Αντώνιο, με τους οποίους συνδέθηκε για δύο δεκαετίες. Μετά το Μιθριδάτη η Κλεοπάτρα είχε γίνει ο πιο επικίνδυνος αντίπαλος της Ρώμης στη Μεσόγειο. Ιδίως από τον καιρό που ο Αντώνιος είχε διαζευχθεί την Οκταβία και φανέρωσε τη θέλησή του να ονομάσει τα παιδιά που απέκτησε από την Κλεοπάτρα κληρονόμους του (Σουητώνιος, *Augustus* 17), είχαν ζωηρέψει οι φόβοι και η ανησυχία των Ρωμαίων για τα φιλόδοξα σχέδια της Αιγύπτιας βασίλισσας και είχε δυναμώσει το μίσος εναντίον της. Γι' αυτό μόλις ο Οκταβιανός έγινε ύπατος (31 π.Χ.), κήρυξε εναντίον της τον πόλεμο, που κατέληξε στη ναυμαχία του Ακτίου. Ας σημειωθεί ότι την Κλεοπάτρα οι Ρωμαίοι συνήθως δεν την ανέφεραν με το όνομά της στην ποίησή τους, παρά μόνο ως *regina* (η λέξη *rex* ήταν ιδιαίτερα αντιπαθητική στους Ρωμαίους από παλαιότερες εποχές, από τον καιρό που είχε καταργηθεί η βασιλεία) ή *illa* ή *mulier*.

2. Βλ. Κικέρων, *Ad Atticum* 5, 9, 1 *epulati essemus Saliarem in modum*· επίσης Μακρόβιος, *Saturnalia* 3, 13, 2, όπου δίνεται ένας πράγματι μυθιστορηματικός κατάλογος των εδεσμάτων που προσφέρθηκαν σε ένα τέτοιο δείπνο.

3. Βλ. Μ. Grant, *Cleopatra*, Καίμπριτζ 1972.

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να προσεγγίσει τα ιστορικά δεδομένα ένας συγγραφέας. Πρόκειται για τρόπους θελημένους είτε αθέλητους, δηλαδή που εξαρτώνται από κίνητρα υποκειμενικά ή αντικειμενικά. Όταν πρόκειται για τον ιστορικό συγγραφέα λόγου χάρη, αν ο ιστορικός θέλει να είναι σωστός στην προσπάθειά του να καταγράψει τα γεγονότα, με βάση θετικά τεκμήρια και σίγουρες αποδείξεις θα ζητήσει να ανακαλύψει την καθαρή αλήθεια για όσα έγιναν: «*τῶν γενομένων τό σαφές σκοπεῖν*» σύμφωνα με την κλασική διατύπωση του Θουκυδίδη στον πρόλογό του. Όταν πρόκειται όμως για το ρήτορα που αναφέρεται σε ιστορικά γεγονότα, το έργο του δεν μπορεί πάντοτε να θεωρηθεί ότι είναι ιστορική πηγή αμερόληπτη. Ο Κικέρων έγραψε κάποτε για τον ιδιότυπο τρόπο που ο ρήτορας χρησιμοποιεί τα δεδομένα του. Σχετικά σημειώνει στο *De Oratore* 2,115, εκεί που τίθεται το ερώτημα πώς μπορεί να διαμορφωθεί ένας τέλειος ρήτορας, τα εξής: *Omnis ratio dicendi tribus ad persuadendum rebus est nixa: ut probemus vera esse, quae defendimus; ut conciliemus eos nobis, qui audiunt; ut animos eorum ad quemcumque causa postulabit motum vocemus*⁴. Ιδιότυπη βέβαια είναι ανάλογα και η θέση του λυρικού ποιητή απέναντι στην ιστορία. Ο ποιητής συλλαμβάνει πρώτα την ιδέα και έχοντάς την ως βάση του θίγει τα ιστορικά πράγματα μέσα στο ποίημά του. Γίνεται με άλλα λόγια μια υποταγή των ιστορικών γεγονότων στην ποιητική αλήθεια. Γιατί το ποίημα, και γενικά ένα έργο της τέχνης, ζει τη δική του ζωή και έχει το δικό του νόημα. Το λυρικό έργο του Ορατίου, για παράδειγμα, μπορεί να περιέχει πλούσιο υλικό για την ιστορία της εποχής του ή την παλαιότερη. Όμως αυτονόητο είναι πως δεν είναι δυνατό να περιμενόμε ότι θα βρούμε σ' αυτό την ανεπηρέαστη αγάπη του επιστήμονα ιστορικού για την αλήθεια. Πρέπει λοιπόν ο φιλόλογος να διακρίνει πώς χρησιμοποιεί το υλικό που αντλεί από τις πηγές του και, αν μπορέσει, να προσδιορίσει ως ποιο σημείο, και γιατί, παρεκκλίνει από το αληθινό.

Τούτο θα το επιχειρήσουμε εδώ σε άμεση συνάρτηση με τη 37η ωδή. Πρόκειται για την ωδή που στιχορρηγήθηκε μετά το θάνατο, όπως είπαμε και πιο πάνω, της Κλεοπάτρας, μια ωδή δηλαδή που γράφτηκε μετά το μήνα Αύγουστο, το έτος 30 π.Χ. Τι συγκεκριμένα θα δοκιμάσουμε να δείξουμε; Να εξετάσουμε πώς στην ωδή αυτή ο Οράτιος βλέπει την ήττα του Μάρκου Αντωνίου στο Άκτιο, πώς αναφέρεται, με τον τρόπο που αναφέρεται, στη στάση του Οκταβιανού και πώς αξιολογεί την πτώση και την αυτοκτονία της βασίλισσας της Αιγύπτου. Βεβαιωμένα ιστορικά γεγονότα του 31 π.Χ. έχουμε εδώ ότι η τελική διαμάχη ανάμεσα στον Οκταβιανό και το Μάρκο Αντώνιο — αυτή που είχε ξεσπάσει από το 33 π.Χ., όταν η Κλεοπάτρα απομάκρυνε τον Αντώνιο από την υπηρεσία της Ρώμης και πρέπει να αποκορυφώθηκε, όταν γνωστοποιήθηκε η επιθυμία του Αντωνίου να τον θάψουν στο πλευρό της — κατέληξε στην εμφύλια σύρραξη του Ακτίου. Η ναυμαχία έγινε στις 2 Σεπτεμβρίου του

4. Αναφέρεται κατόπι ο Κικέρων στο διττό υλικό που διαθέτει ο ρήτορας για να αποδείξει αυτό που θέλει:

Ad probandum autem duplex est oratori subiecta materies: una rerum earum, quae non excogitantur ab oratore, sed in re posita ratione tractantur, ut tabulae, testimonia, pacta conventa, quaestiones, leges, senatus consulta, res iudicatae, decreta responsa, reliqua, si quae sunt, quae non reperiuntur ab oratore, sed ad oratorem a causa deferuntur; altera est, quae tota in disputatione et in argumentatione oratoris conlacata est; ita de inveniendis cogitandum est.

31 π.Χ. Εκατοντάδες τότε τα ρωμαϊκά και τα αιγυπτιακά καράδια αντιπαρατάχθηκαν και η κοσμοϊστορική ναυμαχία τάρραξε τα ήσυχα νερά του Ιονίου και τα έβαψε με αίμα. Αρκετά μεταγενέστερη πηγή από τα ίδια τα γεγονότα, αλλά η σχετικά πιο αξιόπιστη από άλλες, είναι ο βίος του Αντωνίου που έγραψε ο Πλούταρχος.

Αναφερόμενος ο Οράτιος σ' αυτά τα γεγονότα είχε γράψει, νωρίτερα από την ωδή, την 9η επωδό. Ας δούμε λοιπόν πρώτα τι λέει αυτή η επωδός, που η ωδή αποτελεί κατά ένα τρόπο τη συνέχειά της. Το ποίημα αρχίζει με ένα ερωτηματικό: *Quando... Caecubum... victore Caesare... Maecenas, bibam?*⁵. Το ποίημα, υποθέτουν πολλοί σχολιαστές, αυτοσχεδιάστηκε από τον Οράτιο μέσα στην πολεμική τριήρη του Μαικήνα, όπου, καθώς φαίνεται, βρισκόταν και ο ίδιος ο ποιητής τις μέρες της μεγάλης ναυμαχίας. Γράφτηκε η επωδός — όπως το περιεχόμενό της το φανερώνει — ακριβώς την ώρα που δεν είχαν γίνει ακόμη γνωστές οι κατοπινές κινήσεις των αντιπάλων του Οκταβιανού οι οποίοι έφυγαν σε άγνωστη ακόμη κατεύθυνση προσπαθώντας να σωθούν⁶. Η επωδός έχει συνεπώς το ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον ότι είναι και αυτή μια πηγή απολύτως σύγχρονη με τα γεγονότα του 31 π.Χ. Και αν η υπόθεσή μας είναι σωστή, μπορούμε να φανταστούμε τότε τον Οράτιο, μόλις τελείωνε η ναυμαχία, να παίρνει στο χέρι έναν *stilus* και να γράφει το ποίημα πάνω σε μια αλειμμένη με κερί *tabella*.

Η επωδός αυτή ήταν το πρώτο επινίκιο τραγούδι του Ορατίου για τη νίκη του Ακτίου. Αλλά ένα περίπου χρόνο αργότερα, όταν πια πληροφορείται στη Ρώμη, τα σημαντικά γεγονότα του 30 π.Χ., ο ποιητής γράφει την θριαμβευτική 37η ωδή του, ενθουσιασμένος από τη νίκη της Ρώμης εναντίον της Αιγύπτου, και με αυτήν την ωδή, που αρχίζει ως συμποτική, προσκαλεί τους φίλους του σε ένα ιδιωτικό συμπόσιο. Πρόκειται χωρίς άλλο για ένα συμπόσιο που θα γινόταν στη Ρώμη, μέσα στα πλαίσια της μεγάλης δημόσιας γιορτής για τη νίκη, των *lectisternia*. Η αρχή της ωδής ξεκινά με πανηγυρικές παραστάσεις:

Τώρα πρέπει να πιούμε, τώρα πόδι
πρέπει στο χώμα, ελεύθερα να κρούμε,
τώρα και των θεών οι κλίνες
καιρός ήταν, φίλοι, με ευωχίες
Σαλιακές να στολιστούνε.

Ένα τριπλό *nunc*, ιδιαίτερα τονισμένο από τη θέση του, αποκρίνεται στο ερωτηματικό *quando*, τη λέξη με την οποία ο Οράτιος είχε αρχίσει την ένατη επωδό του.

5. «Ο εχθρός νικημένος σε ξηρά και σε θάλασσα», συνεχίζει ο Οράτιος στο ποίημα, «άλλαξε τον προφυρό μανδύα του και φόρεσε πένθιμα ρούχα. Κάνει πανιά για την Κρήτη, με τις εκατό πολιτείες είτε, σπρωγμένος από αντίθετους ανέμους, για τις Σύρτες είτε, παραδέρνοντας μέσα στο Νοτιά, περιπλανιέται σε αδέβαια πέλαγα. Φέρε, παιδί μου, φέρε μας ποτήρια από τα πό μεγάλα και γέμισέ τα με κρασί από τη Χίο ή τη Λέσβο».

6. *Epod* 9,29 κ.ε. Βλ. σχετικά A.Noyes, *Portrait of Horace*, London 1947, σ.126 κ.ε.

εξιλεώσει τη Ρώμη από τα εγκλήματα των εμφύλιων πολέμων και να στρέψει τα όπλα της εναντίον των εξωτερικών της εχθρών, τώρα αρχίζει να πραγματώνεται.

Η ωδή συνεχίζεται και αρχίζει από εδώ και κάτω να αναφέρεται στις διαφορετικές ψυχολογικές καταστάσεις της Κλεοπάτρας, καθώς ξετυλίγεται το ψυχολογικό της δράμα. Ως εδώ έγινε αναφορά μόνο σε μια πρώτη φάση στην ψυχολογία της: ήταν η υπερφίαλη Κλεοπάτρα. Αυτή που πριν από το 'Ακτιο τυφλώνεται από τη μανία και είναι μεθυσμένη από τις παράτολμες ελπίδες που της γεννά η μέθη της από την καλοτυχία: *fortuna dulci ebria*. Μπορεί γι' αυτό να εκτοξεύει τις πιο απίθανες απειλές στο Καπιτώλιο που είναι το σύμβολο της αιωνιότητας της Ρώμης και είναι ο στόχος της αστόχαστης βασιλισσας. Η γυναίκα από τη μέθη της οδηγείται ως την αλλοφροσύνη: *quidlibet sperare*. Αξιοσημείωτο είναι εδώ ότι πολλές είναι οι διατυπώσεις που — όπως τα *dementis* (στ. 7), *improvens* (στ. 10), *furorem* (στ. 12) — παρουσιάζουν την *ebria* Αιγυπτία κυριολεκτικά να βρίσκεται σε μια κατάσταση παραισθήσεων.

Όμως δε είναι απροσδόκητο σε ένα επινίκιο, όπου θα περίμενε κανείς να βρει θερμούς και ανεπιφύλακτους επαίνους για τον τροπαιούχο νικητή, τον Καίσαρα (αν βέβαια ο Οράτιος ήταν ποιητής «αυλόφιλος» και «αυλοκόλακας», όπως πολλοί τον είδαν), η σκέψη του να απορροφάται εντελώς από την κατάσταση του εχθρού και για τον νικητή να έχει ελάχιστα λόγια να πει. Ένας προσεκτικός μελετητής των τριών πρώτων διδύλων των *Ωδών* διακρίνει ότι για πολύ καιρό ο Οράτιος εξακολουθεί να δείχνει την ίδια στάση, να είναι δηλαδή διστακτικός και να αποφεύγει για αρκετά χρόνια ακόμη (ακόμη και ύστερα από τη μεγάλη ναυμαχία που έγινε στο 'Ακτιο), να εγκωμιάσει κάπου τον Καίσαρα απροκάλυπτα. Πως να το εξηγήσουμε; Η μόνη εξήγηση είναι ότι φόβοι υπήρχαν πάντοτε στο μυαλό του. Φοβάται πως η ανάπαυλα από τους μακροχρόνιους εμφύλιους πολέμους, αυτή η ανακωχή που σημειώνεται με τη νέα εποχή η οποία αρχίζει με την επικράτηση του Οκταδιανού, θα μπορούσε να είναι μόνο προσωρινή και από στιγμή σε στιγμή ίσως θα μπορούσε να ξεσπάσει χάρποιος νέος εσωτερικός πόλεμος· εμείς γνωρίζουμε βέβαια ότι κάτι τέτοιο δεν έγινε. Ο Οράτιος όμως μπορούσε να το ξέρει; Έτσι, νομίζουμε, εξηγείται πως δε φανερώνει εδώ κανένα ενθουσιασμό ειδικά για το πρόσωπο του Οκταδιανού: Είναι γιατί φυλάγει μέσα του τις παλιές δημοκρατικές επιφυλάξεις του αντίκρου στον Οκταδιανό, νέο ηγεμόνα της Ρώμης, αυτές που τον είχαν άλλοτε οδηγήσει στους Φιλίππους.

Προχωρώντας η ωδή αναφέρεται στα κατοπινά γεγονότα. Τα παρουσιάζει όπως διαμορφώθηκαν στην πραγματικότητα. Αλλά και με ορισμένες αποκλίσεις:

15 Αλλά ένα μεταδίας πλοίο,
από τις φωτιές που είχε γλιτώσει,
μίκρυνε τη μανία κι όταν επέτα
μακριά να φύγει από την Ιταλία,
από Μαρεωτικό το νου της
που ήταν μεθυσμένος, τότε ο Καίσαρ
μέσα σε αληθινές τρομάρες ρίχνει
γερά λαμποκοπώντας τα κουπιά του
(σάμπως γεράκι περιστέρες
απαλές ή κυνηγός στα σιάδια)

20 γοργός της Αιμονίας τα χιονισμένα
λαγό ξετρέχει) να το αλυσοδέσει
το τέρας, όπως διορισμένο
το είχε η μοίρα·

Σε μια δεύτερη ψυχολογική της φάση η ηρώιδα της ωδής (που βρίσκεται τώρα στο Άκτιο) είναι *mente lymphata Mareotico*. Πάλι δηλαδή μεθυσμένη, όχι όμως πια από ελπίδες και μεγάλα σχέδια. Το μεθύσι της τώρα είναι από το κρασί που πίνει για να κάμει κουράγιο⁹. Τις παλιές (και φανταστικές) ελπίδες της Αιγύπτιας βασίλισσας τις αντικαθιστούν τώρα οι «πραγματικοί» φόβοι. Και κατατρομαγμένη διάζεται να φύγει. Κατά την ωδή μας το στόλο της Κλεοπάτρας (και του Αντωνίου) τον καταδίωξε ο ίδιος ο Καίσαρ¹⁰. Τούτο όμως είναι μια άλλη παραποίηση της ιστορικής ακρίβειας. Ας ρίξουμε πάλι μια ματιά στον Πλούταρχο για να ιδούμε τί σχετικά γράφει η ιστορική πηγή¹¹. Μόνο ένα μέρος του εχθρικού στόλου παραδόθηκε στον Οκταδιανό άθικτο, λέει ο Πλούταρχος. Δεν είναι συνεπώς ακριβολογία το ότι σώθηκε ένα μονάχα πλοίο της Κλεοπάτρας από τις φλόγες, όπως ισχυρίζεται ο ποιητής. Αλλά διαφορετικά επίσης περιγράφει ο Πλούταρχος και τα σχετικά με τους στρατιώτες και τη φυγή του Αντωνίου¹². Ο ποιητής δηλαδή (και τούτο προφανώς από λόγους ρωμαϊκού γοήτρου), όταν αναφέρεται στην καταδίωξη και την καταστροφή του εχθρικού στόλου, παρεκκλίνει από την πραγματική αλήθεια, γιατί από τις φωτιές του Οκταδιανού σώθηκαν περισσότερα πλοία από αυτό που αναφέρει. Επίσης άξιο προσοχής είναι και το ότι υποβαθμίζεται από τον Οράτιο η προσωπική συμβολή του Οκταδιανού στην περιγραφή της πτώσης του «μοιραίου τέρατος», δηλαδή της Κλεοπάτρας. Στην υποβάθμιση συντελούν οι δύο εικόνες (ομηρικές στην καταγωγή τους)¹³ με τις οποίες ο Οράτιος περιγράφει την καταδίωξη. Η Κλεοπάτρα εμφανίζεται σ' αυτές τις εικόνες σαν ένα κυνηγημένο θήραμα να πετά διαστικά για να φύγει μακριά από την Ιταλία, όπως ένα περιστέρι φεύγει μπροστά σε ένα γεράκι

9. Πίνει ίσως με συντροφιά τον Αντώνιο. Για την αγάπη που είχε ο Αντώνιος για το κρασί μας μιλεί ο Κικέρων· βλ. *Philippicae* 2 ευκαιριακά.

10. στ. 17 κ.ε. *remis adurgens... rededit in veros timores Caesar*.

11. *Αντωνίου βίος* 67,11 κ.ε. Εκεί διαβάζουμε: (*Αντώνιος*) *παρελθών μόνος εις πρόωρον ἐφ' ἑαυτοῦ καθῆστο σιωπῇ, ταῖς χερσίν ἀμφοτέραις ἐχόμενος τῆς κεφαλῆς· ἐν τούτῳ δέ λιβυρνίδες ᾤφθησαν διώκουσαι παρά Καίσαρος· ὁ δ' ἀντίπρωρον ἐπιστρέφειν τήν ναῦν κελεύσας, τὰς ἄλλας ἀνέστειλεν... Ταῦτα μὲν οὖν τά κατ' Ἀντώνιον. ἐν Ἀκτίῳ δέ πολὺν ὁ στόλος ἀντισχῶν Καίσαρι χρόνον, καὶ μέγιστον βλαβεῖς ὑπὸ τοῦ Κλύδωνος ὑψηλοῦ κατὰ πρόωρον ἰσταμένου, μόλις ὤρας δεκάτης ἀπέιπε. καὶ νεκροὶ μὲν οὐ πλείους ἐγένοντο πεντακισχιλίων, ἔάλωσαν δέ τριακόσιοι νῆες, ὡς αὐτὸς ἀνέγραψε Καίσαρ.*

12. *Αντώνιος* 68: *Ἦσθηοντο δ' οὐ πολλοὶ πεφευγότος Ἀντωνίου, καὶ τοῖς πυθομένοις τό πρόωτον ἄπιστος ἦν ὁ λόγος, εἰ δέκα καὶ ἑννέα τάγματα πεζῶν ἀπηττήτων καὶ δισχιλίους ἐπὶ μυρίοις ἰππεὶς ἀπολιπὼν οἴχεται, καθάπερ οὐ πολλάκις ἐπ' ἀμφοτέρω τῇ τύχῃ κεχηρημένος, οὐδὲ μυρίων ἀγώνων καὶ πολέμων μεταβολαῖς ἐγγεγυμνασμένος. οἱ δέ στρατιῶται καὶ πόθον τινὰ καὶ προσδοκίαν εἶχον, ὡς αὐτίκα ποθὲν ἐπιφανησομένου, καὶ τοσαύτης ἐπεδείξαντο πίστιν καὶ ἀρετήν, ὥστε καὶ τῆς φυγῆς αὐτοῦ φανερᾶς γενομένης ἡμέρας ἐπτά συμμαίειναι, περιορῶντες ἐπιπροσπορευόμενον αὐτοῖς Καίσαρα. τέλος δέ τοῦ στρατηγοῦ Κανιδίου νύκτωρ ἀποδράντος καὶ καταλιπόντος τό στρατόπεδον, γενόμενοι πάντων ἐρημοὶ καὶ προδοθέντες ὑπὸ τῶν ἀρχόντων, τῷ κρατούντι προσεχώρησαν.*

13. Βλ. Ὀμηρος, *Ἰλιάδ.* Φ 493 κ.ε., Χ 139 κ.ε., Ο 271 κ.ε., Χ 189 κ.ε.

ή όπως ένα λαγός τρέχει για να σωθεί από έναν κυνηγό. Ο ρόλος του Οκταδιανού δεν εμφανίζεται έτσι σαν ιδιαίτερα ηρωϊκός και το *fatale monstrum* (:εδώ, τέρας που αποφάσισαν τα *fata* να καταστραφεί) δεν είναι δικό του θύμα παρά είναι το θύμα της μοίρας, που αυτή είχε προκαθορίσει τη σίγουρη πτώση του.

Από την άποψη της δομής του πρέπει εδώ να πούμε ότι το ποίημα έχει ένα άρτιο χτίσιμο. Το ωραιότερο κομμάτι του είναι το τρίτο και τελευταίο μέρος. Στον προσεγμένο λόγο της ωδής ολόκληρης αναγνωρίζει κανείς την επιδέξια κατασκευή που κυριαρχείται από μια κίνηση ενιαία, που ξεκινά από την αρχή και φτάνει ως το τέλος του με συνεχή ροή. Αν η μορφική ανάλυση εισχωρήσει στο λόγο του κειμένου, θα φανεί τότε ότι το τρίτο μέρος της ωδής¹⁴ έχει σχεδιαστεί για να αποτελέσει το κορύφωμά της. Η ροή του λόγου παραμένει από την αρχή της αδιάσπαστη. Και από το στ. 12 ολόκληρος να αποτελεί στην ουσία μια μεγάλη συντακτική περίοδο που στο τέλος προεκτείνεται στηριγμένη σε δύο μετοχές (στ. 17 *quaerens* και στ. 30 *invidens*). Μόνο δηλαδή την τελευταία στιγμή, όταν νομίζει κανείς ότι η ωδή πρόκειται να τελειώσει, συνεχίζεται προς μια απροσδόκητη κατεύθυνση¹⁵. Ιδιαίτερη φροντίδα δίνεται στη συμμετρία του τελευταίου μέρους, σ' αυτό που το ονομάσαμε προέκταση¹⁶. Μέσα στα πλαίσια τούτα εντάσσονται πρώτα δύο προτάσεις που εισάγονται με δύο αποφατικά *ne*¹⁷. Έπειτα δύο καταφατικές προτάσεις που συνδέονται μεταξύ τους με δύο *et*¹⁸, από τις οποίες η δεύτερη πρόταση προεκτείνεται με την πρόταση που εισάγεται με το *ut*¹⁹. Με μια παραλλαγή της προηγούμενης σύνταξης, όπου όλα τα μέλη της ήταν εξαρτημένα από το ρήμα *ausa* (ενν. *est*), τοποθετημένο σε μια θέση της στροφής που είναι καίρια προβάλλει τονισμένο το κατηγορούμενο *ferocior*²⁰.

Η συμπάθεια του ποιητή για την ηττημένη πια Κλεοπάτρα γίνεται ολοένα πιο αισθητή, ενώ ο Οκταδιανός παραμένει να είναι ο κυνηγός που καταδιώκει ένα τρυφερό περιστέρι. Και δυναμώνει στην περιγραφή της τελευταίας φάσης την ψυχολογία της. Η Κλεοπάτρα συνειδητοποιεί ότι βρίσκεται άμεσα αντιμέτωπη με τη δουλεία ή το θάνατο. Απαλλάσσεται τώρα από όλες τις προηγούμενες παραισθήσεις της και η τόλμη της θεμελιώνεται στην πραγματικότητα²¹. Ο εξημμένος τόνος του ποιητή εδώ καταλαγιάζει:

όμως αυτή ποθώντας
πιο ευγενική να βρει θανάτο ξίφος

14. στ. 21 *quae* - 32.

15. Βλ. για περισσότερα F. Pasquali, *Orazio lirico*, Firenze 1964² και H. P. Syndikus, *Die Lyrik des Horaz*, Darmstadt 1972 - 73, τ. 1, σ.331 κ.ε.

16. στ. 22 *quaerens*, στ. 30 *invidens*.

17. στ. 22 - 24.

18. στ. 25 - 27.

19. στ. 27.

20. στ. 29.

21. Βλ. στ. 14 - 16 *mentem... rededit* κλπ. και στ. 25 - 26 *ausa et iacentem visere regiam voltu sereno*.

25 δεν τρώμαξε, καθώς γυναίκα, μήτε
 κρυφά να πάει να βρει λιμάνια
 γύρευε με γρήγορα καράδια,
 30 μα τόλμησε με πρόσωπο γαλήνιο
 να πάει σε παλάτι ρημαγμένο
 και μες στα χέρια της γενναία
 ανελέητα φίδια ν' αδράξει
 με το κορμί να πιεί μαύρο φαρμάκι,
 απ' την απόφασή της να πεθάνει
 30 πιο πολύ ως ήταν θεριεμένη·
 δίχως στις αγέρωχες γαλέρες
 (φθονώντας τις) να αφήσει να τη φέρουν
 σε μια πομπή θριάμβου υπερόχου,
 σα να ήτανε μια ξεπεσμένη
 αυτή, μια περήφανη γυναίκα.

Ο ποιητής υπαινίσσεται εδώ πρώτα την απόπειρα της αυτοκτονίας της Κλεοπάτρας με ξίφος, όταν προσπάθησε να τη συλλάβει ζωντανή ο Οκταβιανός (Πλούταρχος *Ἀντών*. 78 κ.ε.), απεσταλμένος του Αυγούστου, και κατόπι μιλεί για την τελική αυτοχειρία της με το δάγκωμα μιας ασπίδας — φαρμακερό φίδι, είδος έχιδνας, που λέγεται ότι η ίδια έβαλε να της κεντήσει το σώμα. Αμφισβητείται εντούτοις σήμερα από πολλούς η αλήθεια αυτού του γεγονότος. «The story was almost too good to be true. Perhaps it was not true», παρατηρούν οι R.G.M. Nisbet και M.Hubbard²². Το περιστατικό αναφέρεται πάντως και από τον Πλούταρχο με κάποιαν επιφύλαξη²³. Ανακρίβεια ιστορική είναι επίσης το ότι ο Οράτιος συγχωνεύει χρονικά την καταδίωξη της βασίλισσας με την παράδοση της Αιγύπτου στους Ρωμαίους. Γνωρίζουμε καλά από τις πηγές μας ότι τούτο δεν έγινε αμέσως παρά μεσολάδησε ένα χρονικό διάστημα σημαντικό²⁴.

Αυτό όμως που είναι ιδιαίτερα αξιοπαρατήρητο είναι το ότι ο Οράτιος ύστερα από ένα ανελέητο μαστίγωμα των σχεδίων της Κλεοπάτρας, όσο δρισκόταν στη ζωή, εδώ βλέπει τον ηττημένο εχθρό με άλλο μάτι. Η αντιπαθητική και ταραγμένη Κλεοπάτρα από το στ. 17 κ.ε. χάνεται και γίνεται η non humilis mulier, αυτή που ατάραχη

22. Βλ. τα σχόλιά τους για την ωδή, R.G.M.Nisbet - M.Hubbard, *A Commentary on Horace*, Oxford 1975²τ.1, σ. 410.

23. Ο Πλούταρχος (*Αντώνιος* 84, 28 κ.ε.) σημειώνει για την αυτοκτονία τα παρακάτω: *Ἐκείνην δέ μετὰ τῶν τέκνων ἀποστέλλειν εἰς Ρώμην μετὰ τρίτην ἡμέραν ἐγνωκεν... Λέγεται δέ τήν ἀσπίδα κομισθῆναι σὺν τοῖς σύκοις ἐκείνοις καὶ τοῖς θρίοις ἄνωθεν ἐπικαλυφθεῖσαν. οὕτω γὰρ τήν Κλεοπάτραν κελεῦσαι, μηδ' αὐτῆς ἐπισταμένης τῷ σώματι προσπεσεῖν τό θηρίον ὡς δ' ἀφαιροῦσα τῶν σύκων εἶδεν, εἰπεῖν «ἐνταῦθ' ἦν ἄρα τοῦτο» καὶ τὸν βραχίονα παρασχέιν τῷ δήγματι γυμνώσασαν... τό δ' ἀληθές οὐδεὶς οἶδεν.*

24. Ο Πλούταρχος γράφει σχετικά (*Αντώνιος* 73, 9 κ.ε.): *Ἐκ τούτου, Κλεοπάτρα μὲν ἀπολομένη τὰς αἰτίας καὶ ὑπονοίας ἐθεράπευεν αὐτόν (δηλ. τον Καίσαρα) περιπτῶς· καὶ τήν ἐαυτῆς γενέθλιον ταπεινῶς διαγαγοῦσα καὶ ταῖς τύχαις πρεπόντως, τήν ἐκείνου πᾶσαν ὑπερβαλλομένη λαμπρότητα καὶ πολυτέλειαν ἐώρτασεν, ὥστε πολλοὺς τῶν κεκλημένων ἐπὶ το δεῖπνον πένητας ἐλθόντας ἀπελθεῖν πλουσίους. Καίσαρα δ' Ἄγριππας ἀνεκαλεῖτο πολλάκις ἀπὸ Ρώμης γράφων, ὡς τῶν ἐκεῖ πραγμάτων τήν παρουσίαν αὐτοῦ ποθοῦντων. Ἔσχεν οὖν ἀναβολὴν ὀπόλεμος τότε.*

δέχεται την πτώση της με «στωική» καρτερία²⁵. Η ριζική αλλαγή που παρουσιάζει εδώ η μορφή της Κλεοπάτρας είναι η κάθαρσή της, ο «εξαγνισμός» της ηρωίδας²⁶. Εύστοχη είναι και η παρατήρηση ενός άλλου μελετητή του Ορατίου, που εδώ την επαναλαμβάνουμε: «Η θριαμβική ωδή μεταβάλλεται στο τέλος σχεδόν σε πανηγυρικό της ηττημένης βασίλισσας»²⁷. Υπήρξαν ασφαλώς πολλοί ανάμεσα στους Ρωμαίους που δεν έδειξαν στη πράξη τη μεγαλοψυχία που πηγάζει από το σεβασμό για την αξιοπρέπεια του ατόμου. Όμως σημασία έχει ότι υπήρξαν ποιητές που οδηγημένοι από το αίσθημα της ανθρωπιάς την ύψωσαν σε ιδανικό: *Parcere subiectis*, ήταν η συμβουλή που έδινε ο Βιργίλιος με το στόμα του Αγχίση²⁸.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Σεπτέμβριος 1985

---

25. Προσέχουμε εδώ την ομοιότητα της περιγραφής του θανάτου της Κλεοπάτρας με την περιγραφή του θανάτου του στωικού φιλοσόφου Κάτωνα στη Θάψο· πβλ. *Carm.* 1, 12, 35-6 και *Carm.* 2, 1, 23-24. Ότι η προέλευση της εικόνας είναι στωική δείχνεται από το χαρακτηριστικό του στωικού σοφού που αποδίδεται στη βασίλισσα, ότι η Κλεοπάτρα παραμένει μέσα στη συμφωρά της *voltu sereno*· βλ. σχετικά και τις παρατηρήσεις του St. Commager, *The Odes of Horace*, London 1962, σ. 9.

26. Βλ. V. Pöschl, *Horazische Lyrik*, Heidelberg 1970, σ. 111.

27. Βλ. L.P. Wilkinson, *Horace and his lyric Poetry*, Cambridge 1951, σ. 133· πβλ. Commager, ό.π., σ. 91 κ.ε., επίσης B. Otis «A reading of the Cleopatra Ode», *Arethusa* 1, 1968, 48 κ.ε. Απεναντίας θα διαφωνήσουμε με την κρίση του R.G.M. Nisbet που έγραψε: «The Cleopatra ode is a splendid paean of victory... but it shows little compassion or understanding»· βλ. *Romanae fidicen lyrae: The Odes of Horace, Critical Essays on Roman Literature*, έκδ. J.P. Sullivan, σ. 208.

28. Βλ. *Αινειάδα* 6, 853.

ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΜΑΛΕΓΚΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΧΩΡΙΑ ΣΤΗΝ ΑΙΝΕΙΑΔΑ ΤΟΥ ΒΙΡΓΙΛΙΟΥ

Η Ιστορία και η Ποίηση προσπάθησαν συχνά να συνυπάρξουν αρμονικά σε έργα της ρωμαϊκής λογοτεχνίας. Για την επιτυχία αυτής της σύζευξης καθοριστική ήταν η ικανότητα του δημιουργού να εξισορροπεί τα δύο συνθετικά μέρη και να διατηρεί την ενότητα του ύφους¹.

Είτε πρόκειται για τους ποιητές - ιστορικούς των πρώτων χρόνων, όπως ο Ναίδιος και ο Έννιος, οι οποίοι έγραψαν επικά ποιήματα με θέμα την παλαιότερη και σύγχρονη ιστορία της Ρώμης, είτε για τους πεζογράφους - ιστορικούς αργότερα, όπως π.χ. ο Τίτος Λίβιος, οι οποίοι ενσωματώνουν ποιητικά στοιχεία στην ιστορική αφήγηση, ο στόχος είναι κοινός: να αξιοποιηθούν οι συγκινησιακές δυνατότητες της ποίησης στο χώρο της ιστοριογραφίας.

Με αυτή τη συλλογιστική μπορεί εύκολα να γίνει κατανοητή η συζήτηση για ιστορία και ιστορικά χωρία στην *Αινειάδα* του Βιργιλίου, ένα έργο καθαρά ποιητικό. Ο Βιργίλιος βρίσκεται στη συνέχεια της παράδοσης των ρωμαίων ποιητών, οι οποίοι ασχολήθηκαν σε έμμετρο λόγο με την ιστορία της Ρώμης², και αυτό ερμηνεύει τις θεματικές του επιλογές.

Ίσως γεννηθεί η απορία πώς σε ένα έπος με κύριο θέμα καθαρά μυθικό είναι δυνατόν να συνυπάρχουν αβίαστα ιστορικές αναφορές. Η επιφανειακή αντινομία αίρεται αν λάβουμε υπόψη μας τις αντιλήψεις των αρχαίων για τις έννοιες μύθος - ιστορία³ και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ρωμαϊκής ιστοριογραφίας.

Για τους αρχαίους τα συνορα μύθου και ιστορίας δεν ήταν τόσο ευδιάκριτα όσο είναι για μας σήμερα. Στη συνείδηση των Ρωμαίων ο Αχιλλέας ήταν εξίσου αληθινός

---

1. Χαρακτηριστικό παράδειγμα δυσαρμονίας των δύο συνθετικών μερών το έργο του Ναίδιου *Poenicum bellum*, του οποίου τα ιστορικά αποσπάσματα διακρίνει υπερβολική αυστηρότητα και ξηρότητα ενώ στην μυθολογική αφήγηση κυριαρχεί η ποιητική μεγαλοπρέπεια.

2. Για τον ιστορικό χαρακτήρα του ρωμαϊκού έπους βλ. W. Y. Sellar, *The Roman Poets of the Augustan Age. Virgil*, New York, 1965, σ. 287 κ.ε. Για τις σχέσεις του Βιργιλίου με το παλαιό ρωμαϊκό έπος βλ. F. Klingner, *Virgil, Bucolica, Georgica, Aeneis*, Zürich, 1967, σ. 267 - 380· B. Otis, *Virgil, A study in civilised poetry*, Oxford Clar. Pr. 1963, σ. 5-40· M. Wigodsky, *Virgil and early Latin poetry, Hermes Einzelschr. XXIV* Wiesbaden Steiner, 1972. Ειδικώς για τις επιδράσεις του Εννίου βλ. E. Norden, *Ennius und Virgil, Kriegsbilder aus Roms grosser Zeit*, Teubner, 1915· S. Wiemer, *Ennianischer Einfluss in Vergils Aeneis VII - XII*. Greifswald, Dallmeyer, 1933· B. Otis, *op.cit.* σ. 21 κ.ε.· J. Perret, *Virgile*, Paris, Hatier, 1967, σ. 103 κ.ε.· G. Highet, *The speeches in Virgil's Aeneid*, Princeton Univ. Pr., 1972, σ. 241 κ.ε.· O. Skutsch, *The Annals of Q. Ennius*, Oxford, Cl. Pr., 1985, σ. 8 κ.ε.

3. Βλ. H. Doerr, «Der Mythos im Verständniss der Antike, II: Von Euripides bis Seneca» *Gymnasium LXXIII* (1966) 44-62· R. D. Williams, «The Mythology of the Aeneid», *Vergilius XI* (1965) 11-15· Ch. Knapp, «Legend and history in the Aeneid», *CJ XIX* (1923-1924) 198- 214.

με τον Αννίβα και ο Αλέξανδρος με τον Αγαμέμνονα⁴. Ο Ναίβιος⁵, ο Ένιος⁶, ο Τίτος Λίδιος⁷ αρχίζουν την ιστορία τους από τις μυθικές τρωϊκές ρίζες. Έτσι ο Βιργίλιος μπορούσε να περάσει εύκολα από το χώρο του μύθου στο χώρο της ιστορίας χωρίς να χρειάζεται να υπερπηδήσει αζεπέραστα εμπόδια.

Η ρωμαϊκή ιστοριογραφία εξ άλλου στο σύνολό της είναι ένα γραμμαστειακό είδος στο οποίο ο συγγραφέας δεν ενδιαφέρεται τόσο για την ακρίβεια των πληροφοριών του όσο για τη μορφή με την οποία θα εκφραστεί και για το ιδανικό, το οποίο θα προβάλει⁸. Ιδανικό πατριωτικό, μεγαλείου και ελευθερίας με μόνιμο προσανατολισμό το παρελθόν και την αποστολή της Ρώμης.

Στο έπος του Βιργιλίου η ιστορία της Ρώμης⁹ — το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της — είναι έντεχνα ενσωματωμένη στο μυθικό επεισόδιο της ίδρυσής της¹⁰. Χωρίς ο ποιητής να μνημονεύει ευθέως την ιστορία, ο μύθος, τα σύμβολα και οι αλληγορίες λειτουργούν κατά τέτοιο τρόπο ώστε ο αναγνώστης ανάγεται μόνος του σε αυτήν¹¹.

Υπάρχουν όμως δύο χωρία, στα οποία ο ποιητής μνημονεύει ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα και διεισδύει στην ουσία της ρωμαϊκής ιστορίας.

Είναι τα χωρία, τα οποία έχουν ως θέμα το πρώτο την προφητεία του Αγκίσση

4. Βλ. P.Grimal, *Le siècle d' Auguste*, Paris, 1974, σ. 68.

5. Στο έργο του *Poenicum bellum*, κεντρικό θέμα του οποίου ήταν ο πρώτος πόλεμος με την Καρχηδόνα.

6. Τα βιβλία I-VI των *Annales*.

7. *Ab Urbe Condita*, I, 1-4 (μυθική διήγηση περί Αινεία, θεμελίωση της *Alba Longa*). Άλλωστε το βιβλίο I στο σύνολό του βρίσκεται στα όρια μύθου και ιστορίας.

8. Βλ. J.M.André et A.Hus, *L' histoire à Rome*, Paris, 1974, σ. 5-7.

9. Την έντονη παρουσία της ιδέας της Ρώμης στο έπος του Βιργιλίου επισημαίνουν όλοι σχεδόν οι ερευνητές. Ενδεικτικώς βλ. W.A.Camps, *An introduction to Vergil's Aeneid*, Oxf. Univ. Pr., 1969, σ. 11-20, 110.

10. Βλ. J.Perret, *op.cit.*, σ. 91 κ.ε. 132 κ.ε. Βλ. επίσης M.Pokrowsky, «L' Eneide de Virgile et l' histoire romaine», *REL* V (1927) 169-190· S.Saunders, «Cremation and inhumation in the Aeneid», *AJPh* XLVI (1925), 352-357. Για τις καινοτομίες του Βιργιλίου και την παράδοση της μυθικής διήγησης περί Αινεία βλ. J.A.Hild, *La légende d' Énée avant Virgile*, Paris, Leroux, 1883· G.Boissier, *Nouvelles promenades Archéologiques*, 7e éd., Paris, 1910, σ. 127-230· P.J.Enk, «De Aeneis en de vorgeschiedenis der Aeneassage», *Hermeneus* (1930), 181-184.

11. Βλ. D.L.Drew, *The allegory of the Aeneid*, Oxford, 1927 (τονίζεται ο συμβολικός χαρακτήρας της Αινειάδας και οι σχέσεις Αινεία - Αυγούστου)· J.Perret, *op.cit.*, σ. 94 κ.ε. (τα επεισόδια του ποιήματος ως συνεχής συμβολισμός του ρωμαϊκού πεπρωμένου). W.A.Camps, *op.cit.*, σ. 95-104, 137-143 (ιστορικοί απόηχοι στα μυθικά χωρία)· W.Clausen, «An interpretation of the Aeneid», *HSPH* LXVIII (1964) 139-147 (η Αινειάδα ως έκφραση του μεγαλείου και των δεινών της ρωμαϊκής ιστορίας) και με το ίδιο περίπου πνεύμα η μελέτη του J.Perret, «Optimisme et tragédie dans l' Éneide», *REL* XLV (1967) 342-362· R.D.Williams, «The purpose of the Aeneid», *Antichthon*, I (1967) 29-41 (ή δια μέσου των μυθικών και ποιητικών συμβόλων παρουσίαση της ιστορίας της Ρώμης) και κυρίως το έργο του V.Pöschl, *Die Dichtkunst Virgils, Bild und Symbol in der Aeneis*, Darmstadt, 1964, σ. 57-115.

(έκτο βιβλίο)¹², το δεύτερο την περιγραφή της ασπίδας του Αινεία (όγδοο βιβλίο)¹³.

Η προσέγγιση των ιστορικών αυτών χωρίων της *Αινειάδας* με τον τρόπο που επιχειρείται εδώ, η παράλληλη μελέτη των με στόχο την επισήμανση της ιδιαιτερότητας καθενός από αυτά και την κατάδειξη συγχρόνως της μεταξύ των σχέσης δεν έχει γίνει αντικείμενο έρευνας.

Τα χωρία αυτά, εξεταζόμενα φυσικά ως αναπόσπαστα στοιχεία του συνόλου, μας βοηθούν να διακρίνουμε την άποψη του Βιργιλίου για τον τρόπο ανέλιξης της ρωμαϊκής ιστορίας¹⁴. Διαπιστώνουμε ότι ο ποιητής την θεωρεί όχι ως μία διαδοχή ανεξάρτητων (ασύνδετων) γεγονότων, αλλά ως μία αλληλουχία γεγονότων, με πρόδηλο εσωτερικό δεσμό, τα οποία πραγματοποιούν ένα προκαθορισμένο πεπρωμένο.

Η σύγκριση των δύο χωρίων επιτρέπει να κατανοήσουμε πως αντιλαμβάνεται ο Βιργίλιος την μετάβαση από το πεπρωμένο στην ιστορική πράξη.

Στο πρώτο χωρίο ο Αινείας επισκέπτεται στον Άδη τον πατέρα του Αγχίση, ο οποίος τον εμψυχώνει με προφητικούς λόγους¹⁵. Θέμα της προφητείας του είναι το πεπρωμένο των ψυχών, οι οποίες προορίζονται να ολοκληρώσουν το έργο που θα αρχίσει σε λίγο ο Αινείας¹⁶.

Στο δεύτερο χωρίο η Αφροδίτη παραδίνει στο γιό της την ασπίδα που ετοίμασε μετά από παράκλησή της ο Ήφαιστος. Η ασπίδα, έργο τέχνης του θεού, έχει ως διά-

12. Στ. 752-887. Για τη σημασία του έκτου βιβλίου βλ. G.B.Pighi, *De libro Aeneidos VI quae est catabasis Aeneae. Praelectiones, Veterum Sapientia ser. A.III*, Roma, 1967· K.Quinn, *Virgil's Aeneid. A critical description*, London, 1968, σ. 160-174· B.Otis, *Virgil, A study*, σ. 301· W.A.Camps, «The role of the sixth book of the Aeneid», *PVS VII* (1967-1968) 22-30· A.J.Boyle, «The meaning of the Aeneid. A critical inquiry», *Ramus I* (1972) 113-151. Για την πρωτοτυπία και τη μίμηση στο βιβλίο αυτό βλ. E.Norden, «Vergilstudien I. Die Nekyia; ihre Composition und Quellen», *Hermes* 28 (1893) 360-406· Solmsen F., «Greek ideas of the hereafter in Vergil's Roman epic», *PAPhS CXII* (1968) 8-14· R.Schilling, «Tradition et innovation dans le chant VI de l'Énéide», *JS* (1980) 193-210. Για τον απόηχο των πολιτικών γεγονότων της εποχής, βλ. P.Grimal, «Le livre VI de l'Énéide et son actualité en 23 av. J.C.», *REA LVI* (1954), 40-60.

13. Στ. 625-731. Με το χωρίο αυτό τελειώνει ένα από τα σημαντικότερα βιβλία της *Αινειάδας*: βλ. P.Faider, «Remarques sur le VIIIe livre de l'Énéide», *Musée Belge* (1928), 33-43, 129-139, 140-156· K.Quinn, *op. cit.*, σ. 189-198· P.T.Eden, *A commentary on Virgil's Aeneid VIII Mnemosyne Suppl. XXXV*, Leiden Brill., 1975. Για την ασπίδα του Αχιλλέα βλ. Ι.Θ.Κακριδής, *Ομηρικά θέματα*, Αθήνα, 1954, σ. 65-71.

14. Οι μελετητές τονίζουν συνήθως τον πατριωτικό, ηθικό και πολιτικό σκοπό της ιστορίας στο Βιργίλιο (βλ. B.Otis, «Virgil and Clio. A consideration of Virgil's relation to history», *Phoenix XX* (1966) 59-75 και παλαιότερα M.Pokrowsky, «L'Énéide de Virgile et l'histoire romaine», *REL V* (1927) 169-190), την μέσω αυτής έκφραση της ιδέας του imperium (R.Girod, «Virgile et l'histoire dans l'Énéide» Actes du Colloque des 9, 11 et 12 déc. 1976 (Paris EN.S., Tours) έκδ. από τον R.Chevallier: *Caesarodunum XIII bis* (1978) 17-33) και επιμένουν ιδιαίτερα στην ερμηνεία των επιλογών του ποιητή στο θέμα των ιστορικών προσώπων και γεγονότων (βλ. σχετικές μελέτες *infra*).

15. Τις πηγές και το ρητορικό σχέδιο της προφητείας του Αγχίση εξετάζουν ο B.Otis, *op. cit.* σ. 301 κ.ε. και G.Highet, *The speeches in Virgil's Aeneid*, Princeton, Un. Press, 1972, σ. 231-244.

16. Οι ψυχές θα επανέλθουν στη γη, όπου έζησαν ήδη κάποτε. Βλ. B.Otis, «Three problems of Aeneid 6», *TAPhA XC* (1959) 165-179· F.Solmsen, «The world of dead in Book 6 of the Aeneid», *CPh LXVII* (1972), 31-41· E.L.Harrison, «Metempsychosis in Aeneid Six», *CJLXXIII* (1978) 193-197.

κοσμο παραστάσεις με τα σπουδαιότερα γεγονότα της ρωμαϊκής ιστορίας.

Στη ροή της *Αινειάδας* το επεισόδιο του Άδη προηγείται της ασπίδας. Κατά συνέπεια ο Αινείας θα έπρεπε να αναγνωρίσει στις εικόνες της ασπίδας τις εικόνες που του είχε αποκαλύψει ο Αγκίσης. Αλλά στο τέλος του όγδοου βιβλίου ο Βιργίλιος λέει σαφώς ότι ο Αινείας δεν αντιλαμβάνεται τη σχέση ανάμεσα στην προφητεία και στην παράσταση.

*Talia per clipeum Volcani, dona parentis,
miratur rerumque ignarus
imagine gaudet*¹⁷.

Υπάρχει επομένως κάποιο πρόβλημα, που εύλογα γεννά την απορία αν τα δύο χωρία αφορούν ή όχι στα ίδια γεγονότα.

Ένας πρώτος παραλληλισμός μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα δύο χωρία αναφέρονται στις ίδιες στιγμές της ρωμαϊκής ιστορίας: την ίδρυση της Ρώμης¹⁸, την ανάπτυξη και εδαφική επέκτασή της¹⁹, τα γεγονότα που συνδέονται με τους Γαλάτες²⁰, τη νίκη και την ειρήνη του Αυγούστου²¹.

Η ιστορία λοιπόν της Ρώμης είναι το θέμα και των δύο χωρίων. Αν όμως μελετήσουμε προσεκτικότερα τα δύο αποσπάσματα, είναι προφανές ότι οι δύο προφητείες δεν επικαλύπτονται σημασιολογικά, γιατί δεν αναφέρονται στην ίδια διάσταση του ιστορικού γίγνεσθαι. Η πρώτη αναφέρεται στα πεπρωμένα των ηρώων, στις ψυχές που θα έχουν κάποιο σπουδαίο προορισμό. Αλλά το πεπρωμένο αυτό (*fatum*) περνάει από τις πράξεις, δημιουργείται μέσα από μία συγκυρία γεγονότων, στα οποία αναγκαστικά παρεμβαίνει το στοιχείο του τυχαίου (*fortuna*). Αυτό σημαίνει ότι ένα πεπρωμένο μπορεί να πραγματοποιηθεί με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με τις περιστάσεις. Ο Ρωμύλος π.χ. οφείλει να ιδρύσει τη Ρώμη. Είναι το πεπρωμένο του, αλλά οι συνθήκες της ίδρυσης δεν είναι προκαθορισμένες.

Η προφητεία του Αγκίση αποκαλύπτει τα πεπρωμένα, η προφητεία του Ηφαίστου παρουσιάζει την πραγματοποίηση αυτών των πεπρωμένων, τις πράξεις. Ο ποιητής τονίζει τη λέξη *res*: *Illic res Italas*²², *rerumque ignarus*²³.

Η διαφοροποίηση στο επίπεδο των νοημάτων τονίζεται εξωτερικά από την επιλογή διαφορετικού εκφραστικού μέσου στις δύο περιπτώσεις.

Στην πρώτη προφητεία το «μέσο» είναι ο λόγος, ο λόγος μάλιστα ενός θνητού με προφητικές ικανότητες, αλλά πεπερασμένες δυνατότητες. Στη δεύτερη το «μέσο» είναι η εικόνα, η εικόνα έργο ενός θεού, ο οποίος έχει την δυνατότητα μιας πλήρους εποπτείας των πραγμάτων, άρα και του μέλλοντος, όχι μόνο από την οπτική του πεπρωμένου, αλλά και στο επίπεδο των πράξεων. Η εικόνα εξ άλλου παρουσιάζεται ως ένα αντικείμενο. Χωρίς εξηγήσεις. Σε αντιδιαστολή με τις ερμηνευτικές δυνατότητες του λόγου, η εικόνα παραμένει πάντα μυστηριώδης. Ο Αινείας δεν καταλαβαίνει. Η εικόνα, όπως συμβαίνει συχνά στα όνειρα, δεν επεξηγεί, έστω και αν ανα-

17. στ. 729-730.

18. VI. 760-787 και VIII, 626-638.

19. VI. 808-823 και VIII, 639-651.

20. VI. 824-825 και VIII, 652-662.

21. VI. 788-807 και VIII, 671-728.

22. VIII, 626.

23. VIII, 730.

παριστάνει λεπτομερώς την ιστορική πράξη.

Η προφορική προφητεία του Αγχίση, που σταματά στο επίπεδο του πεπρωμένου, δεν περιέχει λεπτομέρειες. Η μνεία των ηρώων είναι σύντομη και αφορά στα χαρακτηριστικά που διακρίνει στην ψυχή τους ο Αγχίσης και στην αποστολή για την οποία προορίζονται.

Έτσι ο *Silvius*, γιός του Αινεία, οφείλει να προετοιμάσει την κυριαρχία των Ρωμαίων στην *Alba Longa*²⁴. Το ίδιο και οι άλλοι βασιλείς της τρωϊκής ρίζας που θα ακολουθήσουν²⁵: ο *Procas*, ο *Numitor*, ο *Silvius Aeneas*. Ο Ρωμύλος, γιός του Άρη και της Ίλιας, πρέπει να θεμελιώσει τη Ρώμη, αλλά δεν μνημονεύονται ούτε οι συνθήκες της γέννησής του, ούτε οι συνθήκες της ίδρυσης της Ρώμης²⁶. Την ψυχή του *Numa* αναγνωρίζουμε αμέσως, χωρίς να τον κατονομάζει ο Αγχίσης, από μόνο τον προσδιορισμό του χρέους του απέναντι στα πεπρωμένα: την δημιουργία ενός εννομούμενου κράτους²⁷. Ο *Tullus* αντίθετα πρέπει να ανανεώσει τους πολέμους για να συνεχιστεί η επέκταση της Ρώμης²⁸. Ο Βρούτος πρέπει να αναδειχθεί εκδικητής των δεινών του Ρωμαϊκού λαού²⁹. Ο Αγχίσης διακρίνει τα κύρια στοιχεία που συνθέτουν την ψυχή και το χαρακτήρα του. Δεν προκαθορίζει όμως την πράξη του: το φόνο του τελευταίου βασιλιά της Ρώμης. Ακόμη και η παρουσίαση της ψυχής του Αυγούστου, μολονότι εκτείνεται σε μεγάλο αριθμό στίχων³⁰, αποφεύγει να παραδιάσει τον αφηγηματικό κανόνα της προφητείας που ισχύει για τους άλλους ήρωες. Ο Αύγουστος θα πραγματοποιήσει το όνειρο του ρωμαϊκού έθνους, θα επαναφέρει το χρυσό αιώνα και θα οδηγήσει σε μοναδικούς θριάμβους τους Ρωμαίους. Δεν προσδιορίζεται όμως ούτε ο τρόπος επανόδου του χρυσού αιώνα, ούτε ο τρόπος εξάπλωσης της αυτοκρατορίας στα συγκεκριμένα σύνορα. Το ίδιο ισχύει για όλες τις ψυχές, οι οποίες περιμένουν στην όχθη του ποταμού την επάνοδό τους στη γη. Ηθελμένη ασάφεια κυριαρχεί στα λόγια του ποιητή.

Εντυπωσιακή αντίθετα ακρίβεια χαρακτηρίζει το χωρίο που επιδεδαιώνει την πραγματοποίηση των πεπρωμένων, την περιγραφή, δηλαδή, της ασπίδας.

Η λύκαινα - τροφός του ιδρυτή της Ρώμης και του διδύμου αδελφού του, παρουσιάζεται σε μία εικόνα πλούσια σε λεπτομέρειες³¹. Η αναπαράσταση της αρπαγής των Σαβίνων³², του πολέμου με τους Σαβίνους³³ και της ειρήνης³⁴ ή της φρικτής σκηνής με θέμα την τιμωρία του *Mettus*³⁵ και των γαλατικών επεισοδίων³⁶ στηρίζεται στη χρήση πλούσιων σε συμβολισμό λεπτομερειών. Ακρίβεια χαρακτηρίζει και την περιγραφή όλων των σταθμών της ρωμαϊκής ιστορίας, που προετοιμάζουν την

24. *Verg. Aen.*, VI, 760-766.

25. *Ibid.*, 767-776.

26. *Ibid.*, 777-787.

27. *Ibid.*, 808-812.

28. *Ibid.*, 812-815.

29. *Ibid.*, 817-823.

30. *Ibid.*, 788-807.

31. *Verg., Aen.*, VIII, 630-634.

32. *Ibid.*, 635-637.

33. *Ibid.*, 637-638.

34. *Ibid.*, 639-641.

35. *Ibid.*, 642-645.

36. *Ibid.*, 652-662.

απεικόνιση της κεντρικής σκηνής: της ναυμαχίας του Άκτιου³⁷ και της ειρήνης που την ακολουθεί³⁸. Λεπτομερής περιγραφή των δύο στρατοπέδων, των κεντρικών προσώπων, του φυσικού χώρου στον οποίο εκτυλίσσονται τα γεγονότα, των θεών που προστατεύουν τους αντιπάλους, της μάχης, του τριπλού θριάμβου του Αυγούστου μέσα στα τείχη της Ρώμης, των αποκατασταθέντων ναών και δωμών και των εικόνων που ανάγονται σε σύμβολα της ειρήνης.

Εκτός από την επιλογή του μέσου έκφρασης, ο ποιητής ενισχύει την διάκριση των δύο διαστάσεων της ιστορίας και με την επιλογή του χρόνου εξαγγελίας των προφητειών.

Η πρώτη παρεμβάλλεται στο σημείο εκείνο της επικής διήγησης, όπου τελειώνει η αναδρομή στο τρωϊκό παρελθόν και στις καρχηδονιακές περιπέτειες του Αινεία και αρχίζει σταθερά η πορεία προς το μέλλον. Η εμπύχωση του ήρωα συντελείται με την αποκάλυψη των πεπρωμένων της φυλής του, τα οποία τον καλούν και τον υποχρεώνουν να προχωρήσει³⁹.

Η δεύτερη, η προφητική παράσταση της ασπίδας, ενσάρκωση όσων πρόκειται να πραγματοποιηθούν, τοποθετείται ακριβώς στο σημείο όπου αρχίζει η εξιστόρηση των επεισοδίων της κυρίως ρωμαϊκής ιστορίας πάνω στην ιταλική γη: η Ιλιάδα της Αινειάδας⁴⁰. Ως πραγματικό θέμα της διήγησης διαφαίνεται τώρα η διαδικασία με την οποία τα πεπρωμένα κατακτούν την ψυχή του ανθρώπου και μεταβάλλουν τον λίγο ονειροπόλο μέχρι τότε Αινεία σε ένα αληθινό άνθρωπο της δράσης⁴¹.

Έτσι εξηγείται και το τέλος της Αινειάδας. Ο ανηλεής άνδρας, όταν σκοτώνει τον

37. Ibid., 671-713.

38. Ibid., 714-728.

39. Στο σημείο αυτό του διδύλου VI γίνεται σαφέστερος ο διαχωρισμός του Αινεία από τον Ομηρικό ήρωα κατά τον B. Otis («The Originality of the Aeneid», στο *Virgil* (έκδοση του D. R. Dudley), London, 1969, σ. 40) βλ. επίσης L. Wickert, «Homerisches und Römisches im Kriegswesen der Aeneis», *Philologus* LXXV (1929) 285-302, 437-462· H. W. Prescott, *The development of Virgil's Art*, New York, 1963, σ. 178-186· G. N. Knauer, *Die Aeneis und Homer Studien zur poetischen Technik Vergils*, Göttingen, 1964, σ. 139-147· W. F. J. Knight, *Roman Virgil*, New York, 1971, σ. 18 κ.ε.· K. Quinn, *op. cit.*, σ. 284 κ.ε.

40. Κατατοπιστικό για το τμήμα αυτό της Αινειάδας το έργο του K. W. Gransden, *Virgil's Iliad. An essay on epic narrative*, Cambridge Un. Pr., 1984, μολονότι δεν γίνεται ειδικός λόγος για την ασπίδα του Αινεία. Βλ. επίσης A. Trendelenburg, *Virgil und Homer*, Berlin, 1930· R. S. Conway, «Virgil as a student of Homer», *Martin Class. Lectur* (1930) 158-181· H. W. Prescott, *op. cit.*, σ. 170-226· G. N. Knauer, *op. cit.*, σ. 260-261· B. Otis, «The Odyssean Aeneid and the Iliadic Aeneid», *Virgil*, (έκδ. του S. Commager), New Jersey, 1966, σ. 89-106.

41. Η εξέλιξη της προσωπικότητας του ήρωα ερευνήθηκε από πολλούς μελετητές της Αινειάδας. Βλ. J. Perret, *Virgile* σ. 135-141· W. A. Camps, *op. cit.*, σ. 21-30· B. Morris, «Virgil and the heroic ideal», *PVS IX* (1969-1970), 20-34· M. Reinhold, «The unheroic Aeneas», *C & M XXVII* (1966 (1969)) 195-207 (διαχρονική εξέταση του προτύπου που ενσαρκώνει ο Αινείας).

Τύρνο⁴², δεν είναι παρά το χέρι του Δία⁴³. Είναι έμπλεος του θεού και αποτελεί μέσο πραγμάτωσης του πεπρωμένου⁴⁴.

Ένα τελευταίο κριτήριο που μας επιτρέπει να διακρίνουμε τις δύο διαστάσεις της ιστορίας είναι η επιλογή των γεγονότων και των προσώπων στις δύο προφητείες.

Οι εμφύλιοι πόλεμοι γεννούν τα απελπισμένα επιφωνήματα του Αγγίση⁴⁵, δεν έχουν όμως θέση στην ασπίδα του Ηφαίστου. Η παρουσία τους στην προφητεία είναι αναγκαία λόγω της αξίας και της συμβολής τους στο χώρο των πεπρωμένων, δεν παύουν όμως να θεωρούνται ως έγκλημα ασυμπίδαστο με τις ηρωϊκές πράξεις. Στα πεπρωμένα είναι απαραίτητοι, γιατί μέσω αυτών εγκαθιδρύθηκε το καθεστώς του Αυγούστου, ως πράξη όμως είναι καταδικαστέα. Ο συλλογισμός αυτός θα επαναληφθεί στην αρχή του Εμφυλίου πολέμου τού Λουκανού⁴⁶, όπου ο ποιητής υποστηρίζει ότι είναι ευτύχημα που η βασιλεία του Νέρωνα έγινε δυνατή έστω και με το τίμημα ενός εγκλήματος.

Στην Ασπίδα ο ποιητής έχει μεριμνήσει ώστε η σύγκρουση Αυγούστου και Αντωνίου⁴⁷ να μην έχει τη μορφή μιας εμφύλιας σύρραξης. Εκεί είναι η αντιπαράθεση της

42. Ο φόνος του Τύρνου, παρά τις ικεσίες του προς τον Αινεία, ερμηνεύτηκε με ποικίλους τρόπους: βλ. W.W.Fowler (*The Death of Turnus*, Oxford, 1927)· ο B.Otis (*Virgil. A study*, σ. 393) και ο P.Schenk (*Die Gestalt des Turnus in Vergils Aeneis*, Königstein, 1984, σ. 189-287) επιμένουν στην έννοια του *furo* του Τύρνου, που είχε ως αναπόφευκτη συνέπεια το τέλος του· ο Schenk, όμως (op.cit., σ. 27-78) προσδιορίζει και τη θέση του Τύρνου στο χώρο των *fata*· ο J.R.Wilson («Action and emotion in Aeneas», *G & R* XVI (1969) 67-75) και ο H.P.Stahl («Aeneas, an unheroic hero?», *Arethusa* XVI (1981), 157-177) τονίζουν την pietas του Αινεία και το χρέος προς τον νεκρό Πάλλαντα που δικαιολογούν την αλλαγή του ήρωα· ο S.Farron («The death of Turnus viewed in the perspective of the historical background», *A Class*. XXIV (1981) 97-106) αναζητεί την ερμηνεία της σκηνής στις ιστορικές - πολιτικές σκοπιμότητες του ποιητή, ενώ ο A.Michel («Virgile et la politique impériale», *Vergiliana. Recherches sur Virgile* (έκδ. Bardon & Verdière), Leiden Brill., 1971, σ. 241 διακρίνει στη σκιαγράφιση της προσωπικότητας του Τύρνου και στο νόημα του θανάτου του φιλοσοφικο-πολιτικές επιδράσεις· ο D.A.Little («The death of Turnus and the pessimism of the Aeneid», *AUMLA* 33 (1970), 67-76) σημειώνει ότι ο Βιργίλιος με το τέλος του Τύρνου, εκφράζει την άποψη ότι η πρόοδος του ανθρώπου δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς πόνο και δοκιμασίες· ο J.Hellegouarc' h («Le récit de la mort de Turnus (Aen.XII, 919-952)», *StudClass X* (1968) 133-139) επιχειρεί με την υφολογική και μετρική ανάλυση του χωρίου να καταδείξει τον ιεροτελεστικό χαρακτήρα της τελευταίας πράξης του Αινεία.

43. Ο L.-A.Constans (*L'Énéide de Virgile*, σ. 370-379) σημειώνει την προετοιμασία του αναγνώστη για το αναπόφευκτο τέλος του Τύρνου και την συμβολή του Δία στην επίτευξη των γεγονότων.

44. Για την ιδιαίτερη σχέση του Δία με το *Fatum*, η οποία τον διαχωρίζει από τους άλλους θεούς, βλ. W.A.Camps, op.cit. σ. 42-43· A.Michel, op.cit., σ. 241 κ.ε.· M.Ruch, «Le destin dans l'Énéide. Essence et réalité», *Vergiliana*, σ. 314· C.H.Wilson, «Jupiter and the Fates in the Aeneid», *CQ* 29 (1979) 361-371.

45. *Verg., Aen.*, VI, 826-835. Το χωρίο προβλημάτισε τους μελετητές. Η ιδέα του Αγγίση να διδάσκει τον Καίσαρα δεν θα ήταν κολακευτική για τον Αύγουστο. Διατυπώθηκε ακόμη η άποψη ότι επρόκειτο για σημείωση του περιθωρίου, η οποία δεν είχε πάρει την τελική της μορφή. Βλ. L.-A.Constans, op.cit., σ. 224-226· S.Farron, «Aeneid VI, 826-835 (The vision of Julius Caesar and Pompey) as an attack of Augustan propaganda», *A Class* XXIII (1980) 53-68.

46. στ. 33-38.

47. *Verg., Aen.*, VIII, 671-713.

Δύσης με την Ανατολή, είναι ο αγώνας για το θρίαμβο της Ρώμης πάνω στις σκοτεινές δυνάμεις που απειλούν με αλλοίωση τη φυσιογνωμία της:

*Hinc Augustus agens Italos in proelia Caesar
cum patribus
populoque, penatibus et magnis dis*⁴⁸
*Hinc ope barbarica variisque Antonius armis*⁴⁹,
*Aegyptum virisque Orientis et ultima secum
Bactra vehit, sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx*⁵⁰.

Η καταστολή της συνωμοσίας του Κατιλίνα απεικονίζεται στις πράξεις⁵¹ όχι όμως και στην εξαγγελία των πεπρωμένων. Είναι απλώς ένας τρόπος πραγματοποίησης των πεπρωμένων.

Ή αξία ιδιαίτερης προσοχής είναι η πληθωρική παρουσία των θεών στις παραστάσεις της ασπίδας. Στην κεντρική κυρίως σκηνή της Ναυμαχίας συμμετέχουν όλοι οι θεοί προστάτες του Αυγούστου — χαρακτηριστική η ταύτιση τους με θεότητες των οποίων οι ναοί είχαν ανακαινιστεί ή κτιστεί επί Αυγούστου⁵² — με ιδιαίτερα τονισμένη την μορφή του Απόλλωνα⁵³, του θεού που πρώτος ο Οκτάβιος εισήγαγε στο εσωτερικό του *Pomerium* της Ρώμης. Οι θεοί αυτοί συγκρούονται με τις σκοτεινές θεότητες της Ανατολής, διεξάγοντας τη δική τους παράλληλη μάχη. Οι θεοί δρουν στο επίπεδο της *Fortuna*, στο επίπεδο της σύμπτωσης, δεν μπορούν όμως να επέμβουν στο επίπεδο του πεπρωμένου και να το αλλοιώσουν. Αδυνατούν να επέμβουν στο *fatum*, μπορούν όμως με την παρέμβασή τους να ρυθμίσουν τις πράξεις⁵⁴. Ήδη στην προφητεία προς την Αφροδίτη⁵⁵ ο Ζεύς είναι κατηγορηματικός: οι θεοί και κυρίως η Ήρα ίσως μηχανευθούν ποικίλα προσκόμματα, η αναχαίτιση όμως των πεπρωμένων κείται εκτός των δυνατοτήτων τους.

Η ίδια αντίληψη εκφράζεται εμμέσως στο δεύτερο διβλίο του Εμφυλίου Πολέμου του Λουκανού, όπου οι θεοί κινούνται στο χώρο της *fortuna* και όχι μέσα στο περιγραμμα του *fatum*.

Η παρουσία τέλος του Μάρκελλου στην προφητεία μόνο του Αγχίση⁵⁶ προσλαμ-

48. *Ibid.*, 678-679.

49. *Ibid.*, 685.

50. *Ibid.*, 687-688.

51. *Ibid.*, 668-669.

52. Βλ. J. Bayet, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris, 1973, σ. 171 κ.ε. · P. Grimal, *Le siècle d' Auguste*, σ. 92 κ.ε.

53. Βλ. J. Gagé., *Apollon Romain*, Paris, 1955, σ. 419-682 · G. Binder, *Aeneas und Augustus. Interpretationem zum 8. Buch der Aeneis*, Beiträge των Klass. Phil., Meisenheim Hain, 1971, σ. 250 κ.ε.

54. Για τις σχέσεις θεών - *fatum* και τη δράση των θεών στην *Αινειάδα*, βλ. R. Heinze, *Virgils epische Technik*, Leipzig, 1903, σ. 293-295, 312 · L.E. Mathaei, «The fates, the Gods and the freedom of man's will in the Aeneid», *CQ* XI (1917), σ. 11-26 · D.C. Woodworth, «The function of the Gods in Vergil's Aeneid», *CJ* XXVI (1930), σ. 112-126 · P. Boyancé, *La religion de Virgile*, Paris, 1963 · W.A. Camps, *op.cit.*, σ. 41-50 · W. Kuehn, *Götterszenen bei Vergil*, Bibl. der Klass. Altertumswiss., Heidelberg, 1970 · A. Michel, *op.cit.*, σ. 240-241 · M. Ruch, *op.cit.*, σ. 314-319 · W. Fauth, «Funktion und Erscheinung neiderer Gottheiten in Vergils Aeneis», *Gymnasium* LXXVIII (1971) 54-75 · R. Coleman, «The Gods in the Aeneid», *G & R* XXIX (1982) 143-168.

55. *Verg.*, *Aen.*, I, 254-296.

56. *Ibid.*, VI, 860-886.

βάνει νέα διάσταση, αν εξεταστεί σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές που χαραξάμε στη διάκριση των ιστορικών επιπέδων. Με τη νέα προσέγγιση εξηγείται η βαρύτητα του χωρίου, το οποίο υποσκελίζει σε έκταση και αυτή ακόμη τη σκιαγράφιση του πεπρωμένου του Αυγούστου⁵⁷.

Ο Μάρκελλος πέθανε το 23 π.Χ. περίπου. Ο θάνατός του επομένως είναι πολύ πρόσφατος την εποχή που ο ποιητής συνθέτει την *Αινειάδα*. Ο θάνατος του νεαρού διαδόχου, που συγκέντρωνε τις τιμές και τις ελπίδες του αυτοκράτορα, έκοψε απότομα τις γέφυρες με τη θεωρία περί *saeculum*, που είχε έπιμελημένα προδληθεί από το καθεστώς και καθυστέρησε τη γέννηση του καινούριου αιώνα⁵⁸. Ο Βιργίλιος δίνει τη δική του απάντηση στις απορίες που εύλογα δημιουργήθηκαν από αυτό το θάνατο — καταστροφή ενός ζωτικού τμήματος του ιδεολογικού οικοδομήματος του Αυγούστου.

Όπως είναι γνωστό, ο Μάρκελλος ήταν υιοθετημένος γιός του Αυγούστου. Η υιοθεσία συνιστά ένα είδος εμβολιασμού (εμβολίου). Η οικογένεια των *Marcelli* εμβολιάζει τη *gens Julia*⁵⁹. Με αυτή την πράξη ο Μάρκελλος καθίσταται *divi filius* και εγγονός ενός θεού. Εισέρχεται έτσι στο χώρο των πεπρωμένων, γιατί τα πεπρωμένα απαιτούν η τύχη της Ρώμης να συνδεθεί με την *gens Julia*⁶⁰. Το πεπρωμένο όμως αρνείται αυτό το μπόλιασμα. Η συνέχιση της *gens Julia* θα γίνει κατ' άλλο τρόπο με το γάμο της Ιουλίας με τον Αγρίππα και έτσι η διαδοχή θα εξασφαλιστεί από τη μητέρα, τη γυναίκα, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή παράδοση. Η μεταβίβαση του βασιλικού χρίσματος από τις γυναίκες ήταν πολύ συχνό φαινόμενο την περίοδο της βασιλείας⁶¹.

57. Οι παλαιότεροι ερευνητές περιορίζονταν συνήθως στη διαπίστωση της ικανότητας του χωρίου να συγκινεί τον αναγνώστη και θύμιζαν τα αισθήματα του Αυγούστου και τη λιποθυμία της Οκταβίας· βλ. P.F. Tissot, *Études sur Virgile*, Paris, 1841, σ. 564-565· L.-A. Constans, *op.cit.*, σ. 227-229. Οι νεώτεροι εξαίρουν την έννοια της *humanitas* που εκφράζεται μέσω της σκηνης αυτής και θεωρούν τον Μάρκελλο προάγγελο της θυσίας των νεαρών ηρώων των τελευταίων διδύλων της *Αινειάδας*: Πάλλαντα, Ευρυάλλου, Καμίλλας, Τύρνου· βλ. B. Otis, *op.cit.*, σ. 302-304. H.W. Prescott, *op.cit.*, σ. 408-409· S.J. Tracy, «The Marcellus passage (Aeneid, 6 860-886) and Aeneid 9-12», *CJLXX* 4 (1975) 37-42· K.W. Gransden, *op.cit.*, σ. 105· ο F. Klingner (*Virgil: Bucolica, Georgica, Aeneis*, Zürich, 1967, σ. 367-380) διακρίνει σχέσεις ανάμεσα στη σκηνή των τοιχογραφιών με θέμα τον Ίκαρο και την παρουσίαση του Μάρκελλου στο τέλος του ίδιου διδύλου· οι F. Dupont & J.P. Neraudau («Marcellus dans le chant VI de l' *Énéide*», *REL XLVIII* (1970) 259-279) βλέπουν στη θυσία του Μάρκελλου την αναγγελία της μελλοντικής αναγέννησης της Ρώμης· ο J. Henry (*Aeneidea*, vol III, Hildesheim, 1969, σ. 451-453) επιμένει στη *spes Marcelli*.

58. Βλ. P. Grimal, *Le siècle d' Auguste*, σ. 28, 54-55· id., «Le livre VI de l' *Énéide*...», σ. 54 κ.ε.· R. Schilling, «Virgile 'poète total'», *REL LIX* (1982) 177-192.

59. Ο Οράτιος (*Carm.*, I. 12) υμνεί τη δόξα και το δεσμό των δύο γενεών (παρομοιώσεις του δέντρου και των άστρων) εκφράζοντας έμμεσα την ιδέα αυτής της ένωσης που επιχείρησε ο Αύγουστος.

60. Βλ. ενδεικτικώς W.Y. Sellar., *op.cit.*, σ. 308 κ.ε. Λεπτομέρειες ανευρίσκονται στον Τίτο Λίδιο (*Ab Urbe Condita*, I. 32, 40-41, 46).

61. Ο *Ancus Marcius* ήταν εγγονός από τη μητέρα του του *Numa*, ο *Servius Tullius*, γαμπρός του προκατόχου του, έλαβε το χρίσμα από την πεθερά του, ο *L. Tarquinius* ήταν γαμπρός του *Servius Tullius* και ανέβηκε στο θρόνο με την παρότρυνση και την γνωστή εγκληματική πράξη της γυναίκας του. Πολύτιμο για το θέμα της διαδοχής στους Ρωμαίους αυτοκράτορες το άρθρο του

Η απόπειρα να γίνει ο Μάρκελλος ένας *Julius* ήταν μια αποτυχία, επομένως είναι εύλογη η μνεία του θανάτου του στο χώρο των πεπρωμένων.

Οι επιλογές του Βιργιλίου στο θέμα των ιστορικών προσώπων και γεγονότων⁶², οι σχέσεις των δύο αφηγηματικών επιπέδων της *Αινειάδας*, του μυθικού και του ιστορικού, σχέσεις παραλληλίας, αντίθεσης και παραδείγματος, η εκμετάλλευση των συμβολικών δυνατοτήτων γνωστών διηγήσεων από την προϊστορία της Ρώμης⁶³, την εποχή μάλιστα που παρατηρείται παρόμοια αντιμετώπισή τους στο έργο του Ορατίου και κυρίως στο IV βιβλίο των Ελεγείων του Προπερτίου, είναι ένα περιορισμένο δείγμα από τα θέματα που συνδέονται με το ευρύ πρόβλημα των δύο ιστορικών χωρίων του Βιργιλίου, η εξέτασή τους όμως ξεφεύγει από τη γραμμή της παρούσης μελέτης.

Έτσι το ενδιαφέρον μας επικεντρώθηκε στην απόδειξη των δύο διαστάσεων — επιπέδων της ιστορίας που διακρίνει ο Βιργίλιος, δηλαδή εκείνου των πεπρωμένων και εκείνου των γεγονότων. Η διαπίστωση αυτή μας οδήγησε αναπόφευκτα στο θέμα του *fatum* και της ελευθερίας του ανθρώπου⁶⁴, το οποίο φωτίζουν τα συμπεράσματα της παράλληλης εξέτασης των δύο χωρίων. Η θεώρηση, τέλος, της ιστορίας ως μιας σειράς γεγονότων με άρρηκτους μεταξύ των δεσμούς και κοινό στόχο κατευθύνουν την έρευνα στο χώρο της στωϊκής φιλοσοφίας⁶⁵ και ειδικότερα στις θεωρίες

J.Carcopino, «L' hérité dynastique chez les Antonins», *REA* 51 (1949) 262-321, όπου γίνεται λόγος και για την διαδοχή του Αυγούστου (σ. 263 κ.ε.)· βλ. επίσης P.Grimal, «Les intentions de Properce et la composition du livre IV des «Elégies», *Latomus* XI (1952) 317 κ.ε.

62. Βλ. J.P.Brisson, «Temps historique et temps mythique dans l' 'Enéide», στο *Vergiliana* (πρόβλ. supra), σ. 56-69· A. Michel, *op.cit.*, σ. 230-234.

63. Βλ. L.-A.Constans, *op.cit.*, σ. 306-338 για τη σχέση του Αυγούστου με τις παραδοσιακές μυθικές διηγήσεις· D.L.Drew, *op.cit.*, ο οποίος επιμένει ιδιαίτερα στο συμβολικό βάρος της μυθικής διήγησης που αποτελεί το κεντρικό θέμα της Αινειάδας· F.Robertson, «Allegorical interpretations of Virgil», *PVS* VI (1966-1967), 34-45.

64. Για την έννοια του *fatum* στο Βιργίλιο και τις απόψεις των μελετητών βλ. βιβλιογραφία *infra*. Επίσης R.Heinze, *op.cit.*, σ.296 κ.ε.· W.A.Camps, *op.cit.*, σ. 42 κ.ε., N.I.Barbu, «Valeur romaines et idéaux humains dans le livre VI de l' 'Enéide», *Vergiliana* (πρόβλ. supra), σ. 19-34 (θίγεται το θέμα του *fatum* και παρατίθεται πλούσια σχετική βιβλιογραφία στις σ. 19-20, 29-34)· M. Ruch, *op.cit.*, σ. 312-321, όπου αναλύονται και οι έννοιες *fatum*, *fortuna*, *casus*· W.Y.Sellar, *op.cit.*, σ. 336-344 για την αρχή και τη σημασία της ρωμαϊκής ιδέας του *fatum* και τη σχέση της με τη θρησκευτική ιδέα της Ρώμης· R.F.Lebtrum, «La notion de *Fatum* dans l' oeuvre de Virgile», *LEC* XLIV (1976) 35-44.

65. Η έρευνα των φιλοσοφικών προτύπων του Βιργιλίου στο θέμα της ιστορίας επικεντρώνεται συνήθως στην προέλευση των θεωριών περί μετεμψύχωσης των ηρώων του βιβλίου VI. Οι μελετητές συγκλίνουν στην αποδοχή στωϊκοπλατωνικών επιδράσεων. Βλ. A.Michel, *op.cit.*, σ. 230-245· G.Highet, *op.cit.*, σ. 231 κ.ε.· R.J.Clark, «The wheel and Vergil's eschaetology in Aeneid Book 6», *SOL* (1975) 121-141, ενώ ο P.Grimal, «Virgile en face de la philosophie», *VL* 87 (1982) 2-10, 88 (1982) 1-8 προχωρεί σε γενικότερη θεώρηση της Φιλοσοφίας του Βιργιλίου. Βλ. επίσης βιβλιογραφία *infra*.

περί «ειμαρμένης»⁶⁶ και περί «συμπαθείας»⁶⁷. Η έννοια της αλυσίδας των αιτίων που συνδέει τα γεγονότα, η διάκριση μεταξύ αυτοτελών αιτιών, του αιτίου δι' ὃ και προκαταρκτικών αιτιών, του αιτίου οὐ οὐκ ἄνευ⁶⁸ ή η παραδοχή της άποψης του Αριστοτέλη για το ἐφ' ἡμῖν⁶⁹, όπως διατυπώθηκαν κυρίως από το Χρύσιππο⁷⁰ και αναλύονται στο *De Fato* του Κικέρωνα⁷¹, είναι βέβαιο ότι βρίσκουν πεδίο εφαρμογής στην *Αινειάδα*⁷².

Η πορεία της ιστορίας ακολουθεί τα ίχνη που έχουν καθοριστεί από το *Fatum*, το *Fatum* όμως αυτό πραγματοποιείται δια μέσου της *Fortuna*, του τυχαίου που δεν είναι προκαθορισμένο.

Η προφητεία του Αγκίστη, αποκάλυψη του *Fatum* και οι απεικονίσεις της ασπίδας, προβολή του *Fatum* πάνω στην πραγματικότητα, συμβάλλουν ώστε να καταξιωθεί το έργο του Αυγούστου. Ο Αύγουστος της πρώτης προφητείας είναι ο σκοπός, η κορυφή των πεπρωμένων της Ρώμης, ο Αύγουστος πολεμιστής του Άκτιου και θεμελιωτής της ειρήνης είναι η πραγματοποίηση του προορισμού του που ολοκληρώνει την ιστορική πορεία της Ρώμης⁷³. Παράλληλα όμως με την ιδεολογική - μεταφυσική στήριξη του πολιτικού έργου του αυτοκράτορα, μια παρόμοια οριοθέτηση της ιστορίας δοηθάει να αποκτήσουν οι Ρωμαίοι, χάρη στο Βιργίλιο, συνείδηση της θέσης τους στον κόσμο και της αποστολής που τους εμπιστεύθηκε η Πρόνοια⁷⁴.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

66. Βλ. M. Pohlenz, *Stoa und Stoiker*, Zürich, 1950, σ. 101 κ.ε.· id., *Die Stoa*, Göttingen, 1959, σ. 101-106· S. Sambursky, *Physics of the Stoics*, London, 1959, σ. 57 κ.ε.· E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, vol. III, Hildesheim, 1963, σ. 165-171· F.H. Sandbach, *The Stoics*, London, 1975· M.E. Reesor, «Fate and Possibility in Early Stoic Philosophy», *Phoenix* 19 (1965) 285-297.

67. Βλ. K. Reinhardt, *Kosmos und Sympathie. Neue Untersuchungen über Poseidonios*, München, 1926· E. Zeller, op.cit. σ. 172-174.

68. Βλ. M. Pohlenz, *Die Stoa*, σ. 104 κ.ε., 295 κ.ε.· J. Brun, *Le Stoïcisme*, Paris, 1972, σ. 89 κ.ε.

69. Βλ. M. Pohlenz, op.cit., σ. 105 κ.ε.· Ch. Stough, «Stoic Determinism and Moral Responsibility», στο *The Stoics*, έκδ. του J.M. Rist, Univers of Calif. Press, 1978, σ. 203-231.

70. Βλ. E. Bréhier, *Chrysippe et l'ancien stoïcisme*, Paris, 1951, σ. 40 κ.ε., 170 κ.ε.· M. Reesor, «Necessity and fate in Stoic Philosophy», στο *The Stoics* (cf. infra), σ. 187-202.

71. Βλ. την Εισαγωγή του A. Yon στην έκδοση του κειμένου Belles Lettres, (Paris, Belles, Lettres), επίσης J.M. Rist, *Stoic Philosophy*, Cambridge, 1962, σ. 112-132.

72. Για τις επιδράσεις της Στωϊκής Φιλοσοφίας σε άλλα σημεία της *Αινειάδας* βλ. C.M. Bowra, «Aeneas and the stoic ideal», *G & R* III (1933-1934) 8-22· E.V. Arnold, *Roman Stoicism*, London, 1958, σ. 390 κ.ε.· F.H. Sandbach, op.cit., σ. 16 κ.ε.

73. Ο A. Michel (op.cit., σ. 212-245) τονίζει την προσπάθεια του Βιργιλίου να αναζητήσει στη φιλοσοφία της εποχής του τα ερείσματα που θα προσέδιδαν παγκόσμια αξία στο καθεστώς του Αυγούστου. Για την προβολή του Αυγούστου στο έργο του Βιργιλίου βλ. A. Schenk Graf von Stauffenberg, «Vergil und der Augusteische Staat», στο *Wege zu Vergil* του H. Oppermann, Darmstadt, 1963, σ. 190-195· P. Grimal, *Le siècle d'Auguste*, σ. 70-71· W. Y. Sellar, op.cit., σ. 347-354· V. Pöschl, «Vergil und Augustus», *ANRW* II, 31.2 (1981) 707-727. Για την ειρήνη του Αυγούστου, βλ. R. Syme, *Roman Revolution*, Oxford, 1939, σ. 508 κ.ε.· P. Grimal, op.cit., σ. 108 κ.ε.

74. Βλ. P. Grimal, *Virgile ou la seconde naissance de Rome*, Paris, 1985, σ. 213· id. «Virgile artisan de l'empire romain», *Institut de France, Séance publique annuelle et hommage à Virgile* 17 (1982) 15-27· E. Norden, «Vergils Aeneis im Lichte ihrer Zeit», *NJA* VII (1901), 249-282. Για την

Αινείαδα ως έκφραση του ρωμαϊκού πατριωτισμού, βλ. R.M.Henry, «Virgil and roman civilisation», *PCA XXVII* (1930), σ. 52-80. Για την έννοια της *Providentia* στην ιδεολογία της αυτοκρατορίας βλ. J.P.Martin, *Providentia deorum. Recherches sur certains aspects religieux du pouvoir impérial romain* (Coll. de l'École fr. de Rome), Rome, 1982 (κυρίως σ. 62 κ.ε.).

Δ.Ζ.ΝΙΚΗΤΑ

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΦΥΣΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΣΤΙΣ ΔΥΟ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΠΛΙΝΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΡΗΞΗ ΤΟΥ ΒΕΖΟΥΒΙΟΥ (6,16 και 6,20)

Το 1974 είδε το φως της δημοσιότητας ένα πολύ σύντομο άρθρο της J.A.Maritz¹, που διαπίστωνε ότι η επιστολή 6,16 του Πλινίου έχει πολλά κοινά με τη σύγχρονη τεχνική του «technicolour» και «cinemascope» της κινηματογραφίας: Ο «φακός» του επιστολογράφου κινείται, κατά τη Maritz, από τη διήγηση στην περιγραφή περνώνας από τους χαρακτήρες στα αντικείμενα και ανάποδα². Αυτό εξηγείται, κατά την ίδια, από το ότι τα σύγχρονα μέσα (όπως ο κινηματογράφος) βασίζονται για την απεικόνιση της δράσης ή την παραγωγή μιας σκηνής σε κανόνες που χρησιμοποίησαν κατά καιρούς συγγραφείς, όπως ο Βεργίλιος, ο Πλίνιος κ.ά.³. Ωστόσο η αφετηρία αυτής της άποψης, δηλ. η εναλλαγή διηγηματικών και «σκηνικών» μερών κειμένου⁴, είχε διαπιστωθεί ήδη παλαιότερα (η Maritz δεν το αναφέρει), βέβαια μόνο σε σχέση με την επ. 6,20, από τον W.E.Forehand⁵: ο τελευταίος διατύπωσε την άποψη ότι τα φυσικά φαινόμενα στην επ. 6,20 έχουν μεταφορικό χαρακτήρα, δηλ. χρησιμοποιούνται για να εισαγάγουν και να τονίσουν τις ανθρώπινες αντιδράσεις, με τις οποίες συνδέονται⁶. Την άποψη αυτή αντέκρουσε ο D.S.Barrett σε άρθρο του στο ίδιο περιοδικό την επόμενη χρονιά⁷, προκαλώντας την ανταπάντηση του Forehand⁸. Στο ίδιο πρόβλημα επανέρχεται η μελέτη αυτή διερευνώντας το διεξοδικά σε σχέση και με τις δύο περίφημες επιστολές του Πλινίου.

Η δομή των δύο επιστολών ήδη με τη βασική, όσον αφορά τη λογοτεχνική αξία τους, μελέτη του F.Lillge⁹, διαπιστώθηκε ότι είναι σε αδρές γραμμές τριμερής: Το κύριο μέρος της κάθε επιστολής περικλείεται από μια εισαγωγή και ένα επίλογο.

---

1. J.A. Maritz, «The Eruption of Vesuvius. Technicolour and Cinemascope?», *Acroterion* 19,3 (1974), σσ. 12-15. Ευχαριστώ τον Τομέα Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Stellenbosch, που είχε την ευγενή καλωσύνη να μου αποστείλει μια φωτοτυπία του άρθρου.

2. ό.π., σ.12.

3. ό.π., σ.15.

4. Στη σελίδα 13 του άρθρου της η Maritz επιχειρεί μια ενδεικτική και χωρίς αξιώσεις πληρότητας απαρίθμηση τέτοιων ενοτήτων του κειμένου της επ. 6,16.

5. «Natural Phenomena as Images in Pliny, Ep. 6.20», *CB* 47 (1971), σσ. 33-39.

6. ό.π., σ.38.

7. «Pliny, Ep. 6.20 again», *CB* 48 (1972), σσ. 38-40.

8. «Comment on Pliny, Ep. 6.20 again», *CB* 48 (1972), σσ. 40-41. Πρβλ. K.Sallmann, «Quo verius tradere possis», *WJA N.F.* 5 (1979), σ. 214.

9. F.Lillge, «Die literarische Form der Briefe Plinius d. J. über den Ausbruch des Vesuvus», *Socrates* 6 (1918), σσ. 209-234, 273-297.

Συγκεκριμένα τα τρία αυτά μέρη κατανέμονται ως εξής¹⁰:

Επιστολή 6,16. Εισαγωγή: παράγρ. 1-3, κύριο μέρος: παράγρ. 4-20, επίλογος: παράγρ. 21-22.

Επιστολή 6,20. Εισαγωγή: παράγρ. 1, κύριο μέρος: παράγρ. 2-20 *nuntius*, επίλογος: παράγρ. 20¹¹.

Ειδικότερα ως προς τη δομή των κυρίων μερών των δύο επιστολών διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις. Ο Lillge στη διεξοδική του ανάλυση των δύο επιστολών παρατηρεί ότι το κύριο μέρος καθεμιάς αποτελείται από δέκα «σκηνές», που ανά δύο απαρτίζουν πέντε «πράξεις», κατά το πρότυπο του αρχαίου ελληνικού (αριστοτελικού) δράματος, στην περίπτωση της επ. 6,16 ενός ιστοριογραφήματος τραγικού χαρακτήρα στο ύφος του Τακίτου, στην περίπτωση της επ. 6,20 ενός ιστοριογραφήματος επικού χαρακτήρα στο ύφος του Βεργιλίου. Οι απόψεις αυτές του Lillge αντιμετωπίζονται σήμερα με αρκετή επιφύλαξη¹². Πρόσφατα ο K.Sallmann, αναφερόμενος μόνο στην επ. 6,16, βρίσκει σ' αυτήν μια διαφορετική δομή¹³. Διακρίνει στο κύριο μέρος της τρεις ενότητες: α. την περιγραφή του σκηνικού πλαισίου (τόπος, χρόνος, πρόσωπα), β. την περιγραφή του τέλους του Πλινίου του Πρεσβυτέρου, γ. τα σχετικά με τον Πλίνιο το Νεότερο και τη μητέρα του. Στην καθεμιά από τις ενότητες αυτές ανήκουν παράγραφοι από διάφορα σημεία του κειμένου, έτσι ώστε οι ενότητες αυτές να πλέκονται μεταξύ τους, και αυτό είναι, νομίζω, μια από τις βασικές αδυναμίες αυτής της άποψης. Τέλος μια διαφορετική άποψη, ως προς τη δομή μόνο της επ. 6,20, διατύπωσε ο Forehand¹⁴. Κατ' αυτόν η επιστολή αυτή διαιρείται σε 9 ενότητες («sections»), καθεμιά από τις οποίες είναι ένα ζεύγος εναλλασσόμενων μερών περιγραφών φυσικών φαινομένων και ανθρώπινων αντιδράσεων. Ωστόσο και η διάρθρωση αυτή βασίζεται σε σαθρό έδαφος, αφού, όπως σωστά παρατήρησε ο Barrett¹⁵, αυτή καθαυτή η βάση αυτής της άποψης, ότι δηλ. τα φυσικά φαινόμενα λειτουργούν συμβολικά, είναι λανθασμένη.

Η δομή που διέπει το κύριο μέρος κάθε επιστολής είναι πολύ πιο απλή από αυτήν που περιέγραψε τόσο ο Lillge, όσο και ο Sallmann (για την 6,20) και ο Forehand (για την 6,16). Το κύριο σώμα κάθε επιστολής είναι μια έκθεση των σχετικών συμβάντων σε καθαρά και αυστηρά χρονολογική διάταξη: γεγονότα της πρώτης ημέρας του φόβερου φυσικού φαινομένου (24 Αυγούστου) και γεγονότα της δεύτερης ημέρας (25 Αυγούστου). Στην περιγραφή των δύο αυτών ημερών, που διήρκεσε η έκρηξη

10. Βλ. Lillge, ό.π., σσ. 210-212 και 280-282· πρδλ. Sallmann, ό.π., σ. 213 και Forehand, *CB 47* (1971), σ. 33.

11. Οι παραπομπές στο κείμενο του Πλινίου θα γίνονται με βάση την έκδοση των M.Schuster - R.Hanslik, *C.Plini Caecili Secundi Epistularum libri novem*, Λειψία 1958.

12. Βλ. π.χ. N-M.Dragičević OFM, *Essai sur le caractère des Lettres de Pline le Jeune*, Diss. Fribourg / Mostar 1936, σ. 78 εξ.· H-P.Bütler, *Die geistige Welt des jüngeren Plinius* (Bibliothek der Klassischen Altertumswissenschaften N.F. 2.38), Heidelberg 1970, σ. 80· Sallmann, ό.π., σ. 209 εξ.· Forehand, *CB 47* (1971), σ. 38 σημ. 3 και M.Gigante, «Il racconto pliniano dell'eruzione del Vesuvio dell' a. 79», *PP 34* (1979), σ. 373 εξ.

13. Βλ. Sallmann, ό.π., σ. 213.

14. *CB 47* (1971), σ. 33.

15. *CB 48* (1972), σ. 38.

του Βεζουβίου¹⁶, προστίθεται, μόνο στην επ. 6,16, και η έκθεση κάποιων γεγονότων που συνέβησαν την 26η Αυγούστου. Η διμερής διάρθρωση του κύριου μέρους κάθε επιστολής επιμερίζεται περαιτέρω σε τέσσερις μικρότερες ενότητες, που καλύπτουν τα γεγονότα της ημέρας και της νύχτας καθενός από τα δύο καταστροφικά εικοσιτετράωρα. Από τις κατά ημέρα και νύχτα χρονικές αυτές ενότητες οι πιο πλούσιες σε γεγονότα και γι' αυτό και εκτενέστερες από πλευράς κειμένου είναι η ενότητα της ημέρας της 24ης Αυγούστου της επ. 6,16 (παράγρ. 4-12) και η ενότητα της ημέρας της 25ης Αυγούστου της επ. 6,20 (παράγρ. 6-17). Η πρώτη από τις εκτενέστερες αυτές ενότητες (επ. 6,16, 4-12) περιέχει δύο μέρη: α. μετά από την παρουσίαση του γενικού πλαισίου (τόπος, χρόνος, συνθήκες) περιγράφεται η πρώτη επιχείρηση του Πρεσβυτέρου και β. ακολουθεί η δεύτερη επιχείρησή του. Διαφορετική είναι η δομή της δεύτερης εκτενέστερης ενότητας (επ. 6,20, 6-17): Στο επίκεντρο της αφήγησης εξατομικεύονται επεισόδια που αφορούν τον Πλίνιο το Νεότερο και τη μητέρα του, ενώ πριν και μετά από αυτά (περιβάλλοντάς τα) απεικονίζεται ζωηρά η γενική ζοφερή φυσική και ανθρώπινη εικόνα, το γενικό κλίμα. Εκτός από τις δύο παραπάνω εκτενέστερες ενότητες στις υπόλοιπες κατά ημέρα και νύχτα ενότητες (που είναι άλλωστε σύντομες) δεν διαπιστώνεται πιο αναλυτική δομή. Αυτά είναι κατά κάποιο τρόπο τα «κατά ποσόν» μέρη του κύριου σώματος των δύο επιστολών.

Ωστόσο οι δύο επιστολές, παρά την αμιγή χρονολογική τους διάρθρωση, παρουσιάζουν από την ίδια τη φύση του περιεχομένου τους μικτό χαρακτήρα. Βασικό σημείο αναφοράς των γεγονότων είναι η φυσική θεομηνία, η έκρηξη του ηφαιστείου, με όλα της τα φυσικά επακόλουθα στον ουρανό, στη γη, στη θάλασσα: τα φυσικά αυτά φαινόμενα πρέπει να περιγραφούν με ακρίβεια και ζωηρότητα: Εδώ έγκειται ο «σημνικός» χαρακτήρας των επιστολών, που τις εντάσσει στις «εκφράσεις»¹⁷, είδος που ακμάζει αυτήν την εποχή. Αλλά η θεομηνία είναι απλώς η αφετηρία: το ουσιαδέστερο είναι οι συνέπειες του φυσικού φαινομένου στην ανθρώπινη ζωή και τον πολιτισμό: Αυτός είναι ο δεύτερος και σημαντικότερος χαρακτήρας των επιστο-

16. Η σύγχρονη ηφαιστειολογία συμφωνεί με τη μαρτυρία του Πλινίου ότι η φοβερή έκρηξη του Βεζουβίου είχε δύο φάσεις, μια στις 24 και τη δεύτερη στις 25 Αυγούστου του 79 μ.Χ., βλ. H.Sigurdsson, S.Casadollar, S.R.J. Sparks, «The Eruption of Vesuvius in A.D. 79. Reconstruction From Historical and Volcanological Evidence», *AJA* 86 (1982), σσ. 39-51. Αλλά και με την εξέταση και άλλων δεδομένων, π.χ. με την ανάλυση των ηφαιστειογενών αποθέτων της Πομπηίας, η ηφαιστειολογία δεν οδηγείται σε αντίθεση προς τις μαρτυρίες του Πλινίου (βλ. F.A.Sullivan, «Pliny Epistulae VI, 16 and 20 and Modern Volcanology», *CPh* 63 (1968), σσ. 196-200· A.Rittmann, «L' eruzione vesuviana del 79. Studio magmatologico e vulcanologico», *Pompeiana*, Napoli 1950, σσ. 466-470, πρβλ. Gigante, ό.π., σ. 364), γεγονός που αποδεικνύει την ιστορική αξία και αξιοπιστία του επιστολογράφου.

17. Πρβλ. Sallmann; ό.π., σ. 213 εξ.· για την «έκφραση» στην επιστολογραφία και τα τέσσερα είδη της βλ. H.Peter, *Der Brief in der römischen Literatur*, Leipzig 1901, σσ. 113-116.

λών¹⁸, ο «ιστορικός»¹⁹. Και ενώ στο «σκηνικό» μέρος χρησιμοποιείται το μέσο της περιγραφής, στο «ιστορικό» μέρος χρησιμοποιείται η διήγηση²⁰. Τα δύο αυτά στοιχεία είναι, θα μπορούσε να πει κανείς, τα «κατά ποιόν» μέρη των δύο επιστολών.

Ο κύριος κορμός κάθε επιστολής, εάν εξεταστεί με κριτήριο τα δύο παραπάνω στοιχεία, κατανέμεται σε μέρη με περιγραφή φυσικών φαινομένων (για τα μέρη αυτά θα χρησιμοποιείται στο εξής το σύμβολο φ) και σε μέρη που εκθέτουν ανθρώπινες πράξεις (στο εξής: α). Τη λεπτομερή κατανομή των α και φ παρουσιάζει ο πίνακας 1. Οι δύο επιστολές διαφοροποιούνται ως προς το περιεχόμενο του α, ενώ το περιεχόμενο του φ είναι κοινό: Το α στην επ. 6,16 αναφέρεται στον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο και σε πράξεις του που σχετίζονται είτε με τον ίδιο είτε με τα φυσικά φαινόμενα είτε με άλλους ανθρώπους· το α στην επ. 6,20 αναφέρεται σε πράξεις του Πλινίου του Νεοτέρου ή της μητέρας του ή φίλων τους ή τέλος του ανώνυμου πλήθους.

18. Ο A.N.Sherwin - White στην πολύ εμπεριστατωμένη εισαγωγή (που προτάσσεται του υπομνηματισμού των επιστολών του Πλινίου) του διδλίου του *The Letters of Plinius, A Historical and Social Commentary*, Oxford 1966, σ. 45, κατατάσσει τις δύο επιστολές στις κατηγορίες Ib («historical») και VII («scenic»). Ωστόσο δεν πρέπει να υποτιμούμε το βασικό χαρακτήρα της επ. 6,16 ως «laus hominis» και ειδικότερα «exitus hominis illustris», χαρακτήρα που διαπιστώνεται τόσο από την εισαγωγή (παράγρ. 1-3), όσο και από το όλο περιεχόμενο της επιστολής αυτής και που αναγνωρίζεται από τους μελετητές: Lillge, ό.π., σ. 231· Büttler, ό.π., σσ. 80-84· Sallmann, ό.π., passim· Gigante, ό.π., σσ. 333-347· ακόμη: R.Matin, «La morte étrange de Pline l' Ancien ou l' art de la déformation historique chez Pline le Jeune», *VL* 73 (1979), σσ. 13-21· W.Görler, «Kalt- blütiges Schnarchen», *Arktouros, Hellenic Studies*, presented to B.M.W. Knox, Berlin - New York 1979, σ. 431 εξ.· P.V.Cova, «Per una lettura retorica delle lettere pliniane sull'eruzione del 79», *Aevum* 54 (1982), σσ. 58-62· M.P.Martin, «Pline l' Ancien 22 ou une mort ordinaire», *VL* 86 (1982), σσ. 12-22.

19. Ο όρος «ιστορικές» (επιστολές) πρέπει να νοηθεί με τη συμβατική του σημασία, δεδομένου ότι, όπως πολύ πειστικά έδειξε ο H.W.Traub, «Pliny's Treatment of History in Epistolary Form», *TAPA* 86 (1955), σ. 229 εξ., μόνο η επ. 6,16 είναι «ιστοριογραφική», έτσι όπως αντιλαμβανόταν την ιστοριογραφία ο ίδιος ο Πλίνιος, ενώ η επ. 6,20 είναι περισσότερο καθαρού επιστολικού χαρακτήρα.

20. Το διπλό αυτό χαρακτήρα των δύο επιστολών, περιγραφικό και συγχρόνως διηγηματικό, αναγνωρίζει και ο F.Gamberini, *Stylistic Theory and Practice in the Younger Plinius*, Hildesheim - Zürich - New York 1983 (*Alturtumswissenschaftl. Texte und Studien*, Bd. XI), σ. 304, που ωστόσο κατατάσσει τις δύο επιστολές μόνο στην κατηγορία III.ii («excursus: laus locorum - descriptio regionum»).

1. ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΤΩΝ α ΚΑΙ φ

ΕΠΙΣΤΟΛΗ 6, 16²¹

Α. 24η Αυγούστου (παράγρ. 4-16)

παράγρ. 4-5 poterat	α
5 nubes - 6	φ
7 - 10	α
11 - 11 obstantia	φ
11 cunctatus - 12	α
13 - 13 excitabatur	φ
13 Ille - 13 audiebatur	α
14 - 14 negaretur	φ
14 excitatus - 15 vagentur	α
15 nam - 16 metuebatur	φ
16 quod - 16 fuit	α

Β. 25η Αυγούστου (παράγρ. 17-19)

παράγρ. 17-17 solabatur	φ
17 placuit - 17 admitteret	α
17 quod - 17 permanebat	φ
18 - 18 hausitque	α
18 deinde - 18 illum	φ
19	α

Γ. 26η Αυγούστου (παράγρ. 20)

α

ΕΠΙΣΤΟΛΗ 6, 20²²

Α. 24η Αυγούστου (παράγρ. 2-5)

παράγρ. 2	α
3	φ
4 - 5	α

Β. 25η Αυγούστου (παράγρ. 6-20 nuntius)

παράγρ. 6	φ
7 - 8 consistimus	α
8 multa - 9	φ
10-11 aufertur	α
11 Nec - 11 abstulerat	φ
12	α
13 - 13 sequebatur	φ
13 deflectamus -	
14 consideramus	α
14 et nox - 14 extincto	φ
14 audires - 15	α
16 - 16 gravis	φ
16 hunc - 17	α
18	φ
19 - 19 praevalebat	α
19 nam - 19 perseverabat	φ
19 et plerique - 20 nuntius	α

21. Ήδη αναφέρθηκε παραπάνω ότι η Maritz δεν παρέχει αναλυτική εικόνα της κατανομής των α και φ.

22. Στην κατανομή των α και φ αυτής της επιστολής διαφωνώ με τον Forehand ως προς τα όρια κάποιων «sections» (ζεύγών φ-α), συγκεκριμένα: το 3 «section» του Forehand τελιώνει με την παράγρ. 7, ενώ εκτείνεται μέχρι και την 8 consistimus· επίσης το 6 «section» φτάνει μέχρι την 14 consideramus, ενώ κατά τον Forehand μέχρι την 13, και το 9 «section» (παράγρ. 18-20) δεν περιέχει ένα μόνο (όπως νομίζει ο Forehand), αλλά δύο ζεύγη εναλλασσόμενων α και φ.

Από τον παραπάνω πίνακα γίνεται φανερό ότι χωρίς καμιά εξαίρεση τα διηγηματικά μέρη που παρουσιάζουν γεγονότα ανθρώπινης ζωής ακολουθούνται κάθε φορά από περιγραφικά μέρη με κυρίαρχο το φυσικό στοιχείο. Το γεγονός ότι η αλληλοδιαδοχή αυτή τηρείται απαρέγκλιτα πείθει ότι δεν πρόκειται για μια τυχαία σύμπτωση ούτε για επινόηση της φαντασίας του ερευνητή: Είναι φανερό ότι συνειδητά ο επιστολογράφος εναλλάσει το διηγηματικό ανθρώπινο με το περιγραφικό φυσικό στοιχείο. Αυτήν την αλληλουχία προσπάθησαν να εξηγήσουν ο Forehand (επ. 6,16) και η Maritz (επ. 6,20), αλλά ο πρώτος οδηγήθηκε στην καθόλου τεκμηριωμένη εκδοχή της συμβολικής λειτουργίας των φυσικών φαινομένων ως alter ego των ανθρώπινων πράξεων, ενώ η δεύτερη περιορίστηκε να βρει εδώ κοινά σημεία σκέψης και λειτουργικότητας μεταξύ των επιστολών και των σημερινών κινηματογραφικών ταινιών.

Με ποιό όμως τρόπο συνδέονται μεταξύ τους τα στοιχεία α και φ, που στον παραπάνω πίνακα φαίνονται να βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση; Από τους μελετητές που διαπίστωσαν την εναλλαγή α και φ η μεν Maritz δεν ασχολήθηκε με το ερώτημα αυτό, ενώ ο Forehand συνέδεσε τα εναλλασσόμενα α και φ ανά δύο «υποτάσσοντας» πάντα το προηγούμενο φ στο επόμενο α. Αλλά το εάν οι ενότητες που συναποτελούν εναλλασσόμενα α και φ είναι δυαδικές, τριαδικές κ.λπ. ή ποικίλου μεγέθους εξαρτάται από την εσωτερική συνάφεια αυτών των στοιχείων μέσα στο ίδιο το κείμενο. Σύμφωνα με αυτή τη λογική η πραγματική εικόνα της εσωτερικής αλληλουχίας των α και φ μπορεί να διαπιστωθεί, μόνο εάν η διάρθρωση των δύο επιστολών που περιγράφηκε προηγουμένως παρασταθεί με τη χρήση των συμβόλων α και φ.

Έτσι προκύπτει ο παρακάτω πίνακας 2. Στον πίνακα αυτό εκτός από την εικόνα της εσωτερικής αλληλουχίας των α και φ δίνεται και η εικόνα της ποσοτικής τους αλληλουχίας, που διαμορφώνεται ανάλογα με την ποσοτική (δηλ. από πλευράς έκτασης κειμένου) υπεροχή των χωρίων, στα οποία αντιστοιχούν τα α και φ: Ένα βέλος ανάμεσα σε αλληπάλληλα α και φ²³ δηλώνει τη σαφή υπεροχή από πλευράς έκτασης κειμένου του α ή του φ, προς το οποίο κατευθύνεται το βέλος (κλιμάκωση): διαδοχικά βέλη δηλώνουν διαδοχικά κλιμακούμενη ποσοτική υπεροχή²⁴. Ανάλογα με την εικόνα που δημιουργείται, είναι δυνατόν να υπάρξει ποσοτική υπερίσχυση του α ή φ στην ενότητα, γεγονός που δηλώνεται με το έντονα τυπωμένο α ή φ που σημειώνεται πλάι στην ενότητα²⁵. Η απουσία του στοιχείου της κλιμάκωσης, δηλ. η απλή παράθεση περίπου ισόποσων α και φ στην ενότητα, οδηγεί σε «ισοπαλία», δηλ. ισοδύναμη παρουσία τους στην ενότητα (έντονα τυπωμένο φ/α πλάι στην ενότητα)²⁶.

23. Π.χ. στην ενότητα επ. 6,16, A1ii.

24. Π.χ. στην ενότητα επ. 6,16, A1i.

25. Π.χ. στην ενότητα επ. 6,16, A1i.

26. Π.χ. στην ενότητα επ. 6,16, A2.

2. ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΣΟΤΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΟΥΧΙΑΣ ΤΩΝ α ΚΑΙ φ

ΕΠΙΣΤΟΛΗ 6,16

(παράγρ. 4 - 16)

(παράγρ. 4 - 12)

i. παράγρ. 4-10: πλαίσιο, α' επιχείρηση

$$\left. \begin{array}{c} \alpha \\ \downarrow \\ \phi \\ \downarrow \\ \alpha \end{array} \right\} \alpha$$

ii. παράγρ. 11-12: 6' επιχείρηση

$$\left. \begin{array}{c} \phi \\ \downarrow \\ \alpha \end{array} \right\} \alpha$$

(παράγρ. 13-16)

$$\left. \begin{array}{c} \phi \\ \alpha \\ \phi \\ \alpha \\ \phi \\ \alpha \end{array} \right\} \phi/\alpha$$

(παράγρ. 17-19: τέλος Πλινίου)

$$\left. \begin{array}{c} \phi \\ \alpha \\ \phi \\ \alpha \\ \phi \\ \alpha \end{array} \right\} \phi/\alpha$$

(-)

Α. 24η Αυγούστου

1. Ημέρα

2. Νύχτα

Β. 25η Αυγούστου

1. Ημέρα

2. Νύχτα

Γ. 26η Αυγούστου

α

(παράγρ. 20: νεκροψία)

ΕΠΙΣΤΟΛΗ 6,20

(παράγρ. 2-5)

(παράγρ. 2)

α

(παράγρ. 3-5)

$$\left. \begin{array}{c} \phi \\ \downarrow \\ \alpha \end{array} \right\} \alpha$$

α

(παράγρ. 6-20)

(παράγρ. 6-17)

i. παράγρ. 6-9: γενικό κλίμα

$$\left. \begin{array}{c} \phi \\ \downarrow \\ \alpha \\ \downarrow \\ \phi \end{array} \right\} \phi$$

ii. παράγρ. 10-12: εξατομικευμένα επεισόδια

$$\left. \begin{array}{c} \alpha \\ \downarrow \\ \phi \\ \downarrow \\ \alpha \end{array} \right\} \alpha$$

iii. παράγρ. 13-17: γενικό κλίμα

$$\left. \begin{array}{c} \phi \\ \alpha \\ \phi \\ \downarrow \\ \alpha \\ \uparrow \\ \phi \\ \downarrow \\ \alpha \end{array} \right\} \alpha$$

(παράγρ. 18-20)

$$\left. \begin{array}{c} \phi \\ \uparrow \\ \alpha \\ \phi \\ \downarrow \\ \alpha \end{array} \right\} \phi/\alpha$$

(-)

Αν μελετήσουμε προσεκτικότερα την εικόνα της εσωτερικής και ποσοτικής αλληλουχίας των α και φ στις δύο επιστολές, διαπιστώνουμε τα εξής:

Α. Όσον αφορά την επ. 6,16:

1. Παρατηρούνται 18 εναλλασσόμενα α και φ: 11 στο μέρος Α, 6 στο μέρος Β και 1 στο μέρος Γ. Επομένως το μέρος Α έχει περίπου τα 2/3 του συνόλου των α και φ. Τα α και φ όμως του μέρους Α κατανέμονται περίπου ισόποσα στις ενότητες του Α1 και Α2 και έτσι οι χρονικές ενότητες ημέρας και νύχτας είναι περίπου ισόποσες (Α1:5, Α2:6, Β1:6).
2. Ο χαρακτήρας όμως της ποσοτικής αλληλουχίας των α και φ, στις τρεις ενότητες Α1, Α2, Β1 είναι διαφορετικός. Στην ενότητα Α1 με τη βοήθεια κλιμακώσεων υπερισχύει το α στα τμήματα Α1i και Α1ii και έτσι επιτυγχάνεται η τελική υπερίσχυση του α. Αντίθετα στις δύο άλλες ενότητες Α2, Β1 παρατηρείται «ισοπαλία» των α και φ και απουσιάζει το στοιχείο της κλιμάκωσης.
3. Η παραπάνω ενότητα Α1, επειδή είναι από πλευράς κειμένου η εκτενέστερη της επιστολής (παράγρ. 4-12 με 43 σειρές κειμένου έναντι παραγρ. 13-19 με 33 σειρές), παρά το γεγονός ότι σ' αυτήν εναλλάσσονται μόνο 5 α και φ, είναι από πλευράς α και φ η ισχυρότερη της επιστολής.
4. Έτσι η υπεροχή του α σ' αυτήν αποχτά αποφασιστική σημασία για όλη την επιστολή: Το ανθρώπινο στοιχείο και ο αφηγηματικός «ιστορικός» χαρακτήρας της επιστολής γίνονται τα δαρύνοντα χαρακτηριστικά της. Αυτή η διαπίστωση εναρμονίζεται προς την ήδη γνωστή βασική ιδιότητα της επιστολής ως «laus hominis»²⁷, στα πλαίσια της οποίας έχει σημαντική θέση η «amplificatio»²⁸ του επαινουμένου.
5. Με την υπερίσχυση του α έναντι του φ στην κεντρική αυτή ενότητα ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, το «exemplum heroicum»²⁹ προβάλλει σθεναρός και ακαταμάχητος έναντι των φυσικών δυνάμεων, και έτσι εδώ βρίσκεται το κατακόρυφο της δράσης του «homo illustris», εδώ συντελείται κατά κάποιον τρόπο η «δέσις», που με άλλα κριτήρια τοποθέτησε στο ίδιο περίπου σημείο ο Lillge³⁰. Αντίθετα στις δύο επόμενες ενότητες Α2 και Β1 ο άνθρωπος και η φύση, ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος και η καταστροφική θεομηνία, έρχονται «ισόπαλοι», και σ' αυτές συντελείται, θα λέγαμε, η «λύσις» του Lillge³¹. Η οριοθέτηση μεταξύ θέσης και λύσης στο τέλος της παραγρ. 12 συμφωνεί απόλυτα και με το περιεχόμενο του κειμένου: Η παράγρ. 13 (αρχή της ενότητας Α2) είναι η αρχή του τέλους του Πρεσβυτέρου. Με την ποσοτική «ισοπαλία» των α και φ της δεύτερης και τρίτης ενότητας (Α2 και Β1) χαρακτηρίζεται σχηματικά και παραστατικά ο θάνατος του

27. Βλ. παραπάνω, σημ. 18.

28. Πρβλ. Sallmann, ό.π., σ. 216 εξ.

29. Ο όρος του Martin, ό.π.

30. Πρβλ. Lillge, ό.π., σ. 227. Οι απόψεις των μελετητών συγκλίνουν ότι ο βασικότερος χαρακτήρας της επιστολής αυτής είναι η «laudatio funebris» του Πλινίου του Πρεσβυτέρου (βλ. παραπάνω, σημ. 18)· αυτό όμως δεν αποκλείει την ύπαρξη μιας ανιούσας και έπειτα κατιούσας καμπύλης έντασης (αντίστοιχης με τη «δέση» και «λύση» της τραγωδίας), που φτάνει στο κατακόρυφό της στο τέλος της ενότητας Α1 (παράγρ. 12, όχι 13, όπως κατά τον Lillge).

31. Πρβλ. Lillge, ό.π., σ. 228.

ήρωα όχι ως ήττα από τις φυσικές δυνάμεις, αλλά ως ισοπαλία στον μεταξύ τους αγώνα.

B. Όσον αφορά την επ. 6,20:

1. Το κείμενο της επιστολής αυτής κατανέμεται σε 19 α και φ: 3 στο μέρος A (A1:1, A2:2) και τα υπόλοιπα 16 στο μέρος B (B1:12, B2:4). Η ενότητα επομένως B1 έχει περίπου τα 2/3 του συνόλου των α και φ της επιστολής, και έτσι οι ενότητες ημέρας - νύχτας δεν είναι ισόποσες.
2. Ως προς την ποσοτική αλληλουχία των α και φ καταρχήν διαπιστώνεται ότι το στοιχείο της κλιμάκωσης διέπει όλες σχεδόν τις ενότητες, αλλά κατά διάφορο τρόπο, έτσι ώστε να επιφέρει διαφορετικά αποτελέσματα. Στις ενότητες A1 και A2 υπερισχύει το α. Στην ενότητα B1 παρατηρείται η εξής εικόνα: Στα τμήματα Bli και Bliii, που συγκροτούν το γενικό κλίμα της ημέρας της 25ης Αυγούστου, υπερισχύει αρχικά το φ (Bli) και έπειτα το α (Bliii)· αυτή η αντίθεση θα επέφερε «ισοπαλία» των δύο στοιχείων στην ενότητα, αν και στο κεντρικό της τμήμα (Blii) υπήρχε ισορροπία των α και φ· η υπερίσχυση όμως του α στο κεντρικό τμήμα οδηγεί στην τελική επικράτηση του α στην ενότητα. Τέλος στην ενότητα B2 παρατηρείται «ισοπαλία» των α και φ, που προκύπτει από τις αντίθετες κλιμακώσεις.
3. Η επικράτηση του στοιχείου α στην ενότητα B1 που είναι η κεντρική ενότητα της επιστολής (τόσο από πλευράς έκτασης κειμένου, όσο και από πλευράς αριθμού α και φ), έχει αποφασιστική σημασία για όλη την επιστολή: Το ανθρώπινο στοιχείο και ο αφηγηματικός χαρακτήρας της επιστολής έχουν το κύριο βάρος.
4. Η συνύπαρξη των δύο αντίθετων υπερισχύσεων, αρχικά του φ και έπειτα του α στο «γενικό κλίμα» της ημέρας της 25ης Αυγούστου (Bli και iii), δημιουργεί την εικόνα μιας πάλης μεταξύ του φυσικού και του ανθρώπινου στοιχείου. Η ίδια εντύπωση προκαλείται και από τις αντίθετες κλιμακώσεις της ενότητας B2 (υπερίσχυση αρχικά του φ, έπειτα του α). Επειδή όμως η πρώτη αντίθεση (Bli - iii) εκτείνεται σε πολύ περισσότερο κείμενο και περιέχει πολύ περισσότερα α και φ από ό,τι η δεύτερη (B2), σχηματίζεται η εντύπωση δύο φάσεων πάλης ανάμεσα στο φυσικό και στο ανθρώπινο στοιχείο: Η πρώτη φάση είναι αποφασιστικότερη και δυναμικότερη, η δεύτερη μικρότερης σημασίας. Κοντά στην παραπάνω εικόνα που δημιουργείται από τη σχηματική διάταξη και ποσοτική αλληλουχία των α και φ υπάρχουν και άλλες της ίδια φύσης εικόνες, λιγότερο εντυπωσιακές: α) Τα «εξατομικευμένα επεισόδια» (Blii), που περιβάλλονται κυκλικά από το «γενικό κλίμα» (Bli - iii), παρουσιάζουν στη διάταξη των α και φ επίσης κυκλική μορφή: Το φυσικό στοιχείο στο κέντρο περιβάλλεται εκατέρωθεν από ισχυρότερα α. Παρόμοιοι κύκλοι με ισχυρότερα α περιβάλλουν φ και στο τμήμα Bliii. β) Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η ύπαρξη στις δύο φάσεις του «γενικού κλίματος» αρχικά (Bli) λίγων και ισχυρών (από πλευράς έκτασης κειμένου) α και φ, έπειτα (Bliii) ακριβώς διπλάσιων και λιγότερο ισχυρών α και φ.
5. Η παραστατική, με τη βοήθεια των εναλλασσόμενων α και φ, απεικόνιση της πάλης του φυσικού με το ανθρώπινο στοιχείο που περιγράφηκε παραπάνω σε δύο κλιμακωτά εξασθενούσες φάσεις, στην πρώτη από τις οποίες υπερέχει το φυσικό στοιχείο και στη δεύτερη το ανθρώπινο, σε συνδυασμό με τα άλλα σχηματικά επιμέρους στοιχεία που αναφέρθηκαν παραπάνω, προσδίδει στην όλη

επιστολή (της οποίας βασικότερο μέρος είναι η ενότητα B1) ένα τραγικό χαρακτήρα, που άλλωστε έχει ήδη επισημανθεί εξαφορμής άλλων παρατηρήσεων³². Στα πλαίσια αυτού του τραγικού χαρακτήρα το κατακόρυφο της κλιμάκωσης της έντασης, η «δέσις», βρίσκεται³³ στο τμήμα Blii, που, όπως αναφέρθηκε, έχει τον αποφασιστικό ρόλο για την τελική επικράτηση του α στην ενότητα, ενώ κατόπιν αρχίζει η «λύσις». Τα σύντομα εναλλασσόμενα και αντιτιθέμενα φ και α του τμήματος Bliii που διαδέχονται λιγότερα και εκτενέστερα του Bli (βλ. παραπάνω) δημιουργούν εποπτικά την εντύπωση ενός «άγωνα λόγων» που διαδέχεται εκτενέστερες «ρήσεις» στην τραγωδία.

Γ. Συγκρίνοντας τις δύο επιστολές παρατηρούμε:

1. Η εναλλαγή ανθρώπινου και φυσικού στοιχείου εμφανίζεται και στις δύο επιστολές και μάλιστα στον ίδιο αριθμό (18 α και φ στην επ. 6,16 και 19 στην επ. 6,20).
2. Τα α και φ διαδέχονται το ένα το άλλο στο κείμενο των επιστολών, ωστόσο ο αριθμός των α και φ που συναποτελούν ενότητες καθορίζεται από τη δομή κάθε επιστολής (εσωτερική αλληλουχία) και ποικίλλει από ένα (6,20 A1) μέχρι έξι στοιχεία (π.χ. 6,16 A2 και 6,20 Bliii). Ποικίλη είναι επίσης και η ποσοτική αλληλουχία των διαδοχικών α και φ των ενότητων: Άλλοτε πρόκειται για ισόποσα α και φ (π.χ. 6,16 A2), άλλοτε για κλιμακούμενα δύο α και φ (π.χ. 6,16 Alii) ή περισσότερα (π.χ. 6,20 B1) σε κλιμάκωση μονόδρομη (π.χ. 6,16 Ali) ή αμφίδρομη (π.χ. 6,20 Blii) ή ποικίλη (π.χ. 6,20 Bliiii) και άλλοτε συνδυασμός ισόποσων και κλιμακούμενων στοιχείων (π.χ. 6,20 Bliii).
3. Με κριτήριο την παραπάνω διπλή διάκριση (εσωτερική και ποσοτική αλληλουχία των α και φ) οι δύο επιστολές παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα. Η επ. 6,16 έχει σύμμετρες ενότητες που αποτελούνται από σχετικά μεγαλύτερο αριθμό α και φ με εξαίρεση την ενότητα Γ (5-6-6-1) και που διαφοροποιούνται σαφώς ως προς την ποσοτική αλληλουχία των α και φ (η ενότητα A1 έχει κλιμακούμενα, ενώ οι A2 και B1 ισόποσα στοιχεία). Η επ. 6,20 έχει ενότητες, των οποίων ο αριθμός των α και φ ποικίλλει κατά τρόπο ανομοιόμορφο (1-2-12-4) και παρουσιάζουν όλες εκτός από την A1 το στοιχείο της κλιμάκωσης. Έτσι η γενική εντύπωση της 6,16 είναι πιο αρμονική και απλή, ενώ της 6,20 πιο ποικίλη και σύνθετη. Η διαφορετική αυτή εικόνα της καθεμιάς αρμόζει στον ιδιόμορφο χαρακτήρα της: Ένας «έταινος» ταιριάζει ίσως να είναι απλός και αρμονικός, ενώ η τραγική αντιπαράθεση του ανθρώπου με τη φυσική βία είναι περιπλοκότερη και ποικίλη.
4. Κοινό και στις δύο επιστολές είναι το προβάδισμα του α έναντι του φ. Ωστόσο η κοινή τελική αυτή εικόνα προκύπτει από διαφορετικές στην κάθε επιστολή

32. Δεν αναφέρομαι τόσο στον Lillge, που, όπως αναφέρθηκε στην αρχή αυτής της εργασίας, θεώρησε και τις δύο επιστολές «τραγικές», όσο στις σημερινές απόψεις των ερευνητών, που συμφωνούν ότι στην επιστολή αυτή επικρατεί το τραγικό κλίμα της νύχτας μας καταστροφής σαν την καταστροφή της Τροίας, όπως περιγράφεται στο 2ο διβλίο της *Αινειάδας* του Βεργιλίου (βλ. Göller, ό.π., σ. 427 εξξ. και σημ. 3, Cova, ό.π., σ. 59 και κυρίως Gigante, ό.π., σσ. 348-361).

33. Και κατά την άποψη του Lillge, ό.π., σ. 288, η «δέση» συντελείται μέχρι την παράγρ. 12 (τέλος του τμήματος Blii).

κατανομές των α και φ στις επιμέρους ενότητες. Στην τελική υπερίσχυση του α βαρύνοντα ρόλο παίζει και στις δύο επιστολές η από πλευράς έκτασης κειμένου κεντρική ενότητα (6,16 A1 και 6,20 B1). Έτσι και στις δύο επιστολές η ανθρωποκεντρική αφήγηση υπερέχει της «σκηνικής» περιγραφής, η τελευταία όμως κατέχει ισχυρότερη θέση στην επ. 6,20, σε μερικά τμήματα της οποίας παρατηρείται υπερίσχυση του φ.

5. Αλλά και η υπεροχή του ανθρωποκεντρικού αφηγηματικού στοιχείου προσδίδει διαφορετικό χαρακτήρα στην κάθε επιστολή: Η επ. 6,16 αποχτά τελικά τον κυρίαρχο χαρακτήρα μιας «laudatio funebris» του Πλινίου του Πρεσβυτέρου, που είναι άλλωστε και το μοναδικό περιεχόμενο του α αυτής της επιστολής, ενώ η επ. 6,20 είναι μάλλον η τραγική πάλη για επιδίωξη ενάντια στην αδυσώπητη θεομηνία ενός πλήθους κόσμου, ανάμεσα σ' αυτούς και του Πλινίου του Νεότερου με τη μητέρα του, που όλοι αποτελούν το περιεχόμενο του α σ' αυτήν την επιστολή.

Η ύπαρξη της διαλεκτικής σχέσης α-φ στις δύο αυτές επιστολές³⁴ και μάλιστα σε περίπου ίσο ποσοστό, δεν είναι δυνατόν να είναι τυχαία. Αποδεικνύει το γεγονός της στενής συνάφειάς τους, που ήδη με αφορμή και άλλες παρατηρήσεις έχει διαπιστωθεί³⁵. Οι δύο επιστολές συνδέονται στενά, όχι μόνον επειδή και οι δύο αναφέρονται στην ίδια φυσική καταστροφή και στις συνέπειές της σε δύο διαφορετικές περιοχές σε σχέση με διαφορετικά πρόσωπα: το περιεχόμενο του κύριου μέρους της 6,20 ξεκινά και προϋδεάζεται με την «αποσιώπηση» του τέλους της επ. 6,16 (21). Το κείμενο που αρχίζει με την «αποσιώπηση» και συνεχίζεται με το κύριο μέρος της 6,20 (2) συνάπτεται τοπικά και χρονικά με το σημείο 6,16,7 και εξελίσσεται χρονικά παράλληλα με το κείμενο 6,16,8-20. Η «αποσιώπηση» του 6,16,20 κατά μια άποψη³⁶ είναι ένδειξη του «ρετουσαρίσματος» που υπέστη η επιστολή, κατ' άλλη³⁷ έχει διπλό

34. Η μόνη επιστολή του Πλινίου, στην οποία μπορεί να διαπιστωθεί η ύπαρξη του διαλεκτικού ζεύγους α-φ, είναι η επ. 8,17, που αναφέρεται στις πλημμύρες του ποταμού Τίβερη. Η δομή της και η κατανομή των α και φ έχει ως εξής:

A. Εισαγωγή: παράγρ.	1 - 1 diluvia.
B. Κύριο μέρος:	1 Tiberis - 3 (φ)
	4 (α)
	5 ac - 5 monumenta (φ)
	5 multi - 5 damna (α)
Γ. Επίλογος:	6

Είναι χαρακτηριστικό ότι και η επιστολή αυτή, ακριβώς όπως οι επ. 6,16 και 20, έχει μικτό «σκηνικό» και ιστορικό χαρακτήρα (ο Sherwin - White, ό.π., σ. 45, την κατατάσσει στην κατηγορία μόνο των «σκηνικών» επιστολών και ο Gamberini, ό.π., σ. 143, στην παρόμοια κατηγορία Π.ii) και μάλιστα ότι το «σκηνικό» στοιχείο και των τριών επιστολών αφορά την περιγραφή θεομηνιών. Αν είχαμε περισσότερα παραδείγματα αυτού του είδους επιστολής του Πλινίου, θα μπορούσαμε να ελέγξουμε αν ίσως η διαλεκτική σχέση α-φ είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της πλινιακής επιστολής αυτού του είδους.

35. Βλ. Cova, ό.π., σ. 62· Barrett, ό.π., σ. 38· Gigante, ό.π., σ. 374.

36. Έτσι υποστήριξε η Α.-M. Guillemin, βλ. Sherwin - White, ό.π., σ. 374.

37. Βλ. Traub., ό.π., σ. 229 και πρβλ. Gigante, ό.π., σ. 347, που χαρακτηρίζει αυτήν την «αποσιώπηση» «stupenda».

χαρακτήρα: νύξη για τον Τάκιτο και συνάμα μέρος της επιστολογραφικής τεχνικής και θεώρησης του Πλινίου. Μήπως όμως η «αποσιώπηση» αυτή μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη της διάσπασης μιας αρχικά ενιαίας διήγησης, που εξέθετε τα γεγονότα που περιέχουν τα κύρια μέρη και των δύο επιστολών; Αυτό το ενιαίο corpus θα μπορούσε να ήταν ένα σχεδιάσμα, ένα «χρονικό» των σχετικών γεγονότων, που πιθανόν είχε καταστρώσει ο επιστολογράφος λίγο χρόνο μετά τα γεγονότα³⁸, και που χρησιμοποίησε ως πηγή για τη συγγραφή των δύο επιστολών διασπώντας το σε δύο μέρη³⁹, το καθένα από τα οποία το ενσωμάτωσε (αφού βέβαια το επεξεργάστηκε κατά την τακτική της «*epistula curatius scripta*»⁴⁰) ως κύριο μέρος κάθε επιστολής.

Με την υπόθεση αυτή θα εξηγούνταν εύκολα: α) η ίδια τεχνική του διαλεκτικού ζεύγους α-β) η παρόμοια δομή κατά ημέρες και νύχτες των κυρίων μερών των επιστολών, καθώς και η αντιστοιχία στη θεματολογία των προλόγων και επιλόγων⁴¹. γ) η ζωηρότητα, η πλαστικότητα και κυρίως η ακρίβεια των περιγραφών φυσικών φαινομένων⁴² που έγιναν 27 με 28 χρόνια πριν από τη συγγραφή των επιστολών⁴³.

Πέραν αυτής της υπόθεσης πρέπει να υπογραμμιστεί ότι με την τεχνική της διαλεκτικής σχέσης α-β, όπως περιγράφηκε αναλυτικά παραπάνω, επιτυγχάνεται ένα αισθητικό αποτέλεσμα πολύ καλύτερο από εκείνο που θα προέκυπτε είτε από την απλή αφήγηση των σχετικών ιστορικών γεγονότων είτε από την περιγραφή στο πλαίσιο μιας «έκφρασης» μόνο των σχετικών φυσικών φαινομένων είτε από την παρατακτική σύνδεση μιας ενιαίας και πλήρους ιστορικής αφήγησης με μια ενιαία και πλήρη «έκφραση» είτε με μια «είκη και ώς έτυχεν» ανάμιξη των δύο στοιχείων σε μια τυχαία αναλογία. Διδακτική σ' αυτό το σημείο είναι η αντιβολή των επιστολών αυτών του Πλινίου με την αντίστοιχη περιγραφή του Δίωνος Κασσίου (66, 21-23), που είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος της απλή «έκφραση» των φυσικών φαινομένων με παρεμβολή μόνο στα σημεία 66, 23, 1-2 και 66, 23, 5 στοιχείων ανθρώπινης παρουσίας: Το κείμενο του Έλληνα συγγραφέα υστερεί κατά πολύ από πλευράς

38. Στο «χρονικό» αυτό εκμεταλλεύτηκε πιθανότατα ο Πλίνιος και τις παρατηρήσεις του θείου του, που κατά τη διάρκεια του πλου προς τις ακτές κοντά στο Βεζούβιο κατέγραφε ο ίδιος ή υπαγόρευε σε γραφέα (επ. 6,16,10) παρατηρήσεις, οι οποίες πρέπει να είχαν διασωθεί, γιατί δεν γίνεται στην επ. 6,16 λόγος για καμιά απώλεια ή ναυάγιο του λιβουρνικού πλοίου, όπου είχε επιβιβαστεί ο Πρεσβύτερος, και άλλωστε όλη η επιστολή σε συνδυασμό με όσα λέγονται στην παράγρ. 6,16,22 προϋποθέτει τη διάσωση του πληρώματος του πλοίου και των συνοδών του Πρεσβυτέρου.

39. Στα πλαίσια αυτής της υπόθεσης θα αποχτούσαν οι φράσεις «*finem... faciam*» (6,16,21) και «*abrupteram*» (6,20,1) ένα πιο εξειδικευμένο περιεχόμενο, δηλωτικό της εκούσιας από τον Πλίνιο διάσπασης του αρχικού σχεδίου - πηγής των επιστολών.

40. Για το θέμα της αυθεντικότητας ή επεξεργασίας των επιστολών του Πλινίου από τον ίδιο το συγγραφέα τους βλ. Gambetini, ό.π., σσ. 122-145, ειδικά για τις επιστολές της κατηγορίας III σ. 145: Οι επιστολές αυτής της κατηγορίας είναι από τις πιο επεξεργασμένες του Πλινίου.

41. Για το σημείο αυτό βλ. το άρθρο του Cona, ό.π.

42. Η ακρίβεια των περιγραφών των φυσικών φαινομένων όχι μόνο δεν αμφισβητήθηκε, αλλά αποδεικνύεται συνεχώς και περισσότερο, ακόμα και στις λεπτομέρειες, από τους ειδικούς επιστήμονες, βλ. παραπάνω σημ. 16. Για ορισμένα ωστόσο επεισόδια ανθρώπινης δραστηριότητας διατυπώθηκε τελευταία η άποψη ότι πρόκειται για λογοτεχνικές επινοήσεις του επιστολογράφου, βλ. Gigante, ό.π., σ. 350 εξξ.

43. Βλ. Sherwin - White, ό.π., σσ. 36,41,371.

αισθητικού αποτελέσματος έναντι της ανεπανάληπτης αντιπαράθεσης του φυσικού και ανθρώπινου στοιχείου, η οποία απεικονίζεται έντονα και ανάγλυφα στις δύο πολυμελετημένες και πολυσυζητημένες επιστολές του Πλινίου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

La relation dialectique de l'élément humain et physique dans les lettres de Pline le Jeune au sujet de l'éruption du Vésuve (6,16 et 6,20)

par D.Z.Nikitas

Résumé

Dans les deux lettres de Pline qui se rapportent à l'éruption du Vésuve en 79 an. J.C. les parties du texte à caractère descriptif (phénomènes physiques en rapport avec l'éruption: ϕ) alternent avec les parties dont le mode est celui de la narration historique (réactions humaines aux phénomènes physiques: α). L'étude de la relation dialectique entre les différentes parties du texte constitue l'objet de cet article.

Le texte des parties principales des deux lettres se compose d'un nombre à peu près égal d'éléments α et ϕ (Tableau 1). Les sections que constituent les alternances α et ϕ sont déterminées par la construction de chacune des lettres selon son contenu. Selon la section, l'élément α prévaut, ou l'élément ϕ ou bien encore les deux éléments se distribuent de façon égale (Tableau 2). D'après le tableau 2, on constate que dans les deux lettres l'élément α prédomine: dans la lettre 6,16, dans le cadre du «laudatio funebris» de Pline l'Ancien, et dans la lettre 6,20, dans le cadre de la description de la lutte tragique de l'homme avec la nature.

Le nombre égal des alternances α et ϕ dans les parties principales des deux lettres indique leur étroite relation, que l'on perçoit dans leur thématique et qui se fonde sur «l'aposiopèse» de la lettre 6,16,21 qui lie les deux récits en un tout. Peut-être l'auteur des lettres a-t-il utilisé comme source pour ces deux récits une «chronique» de l'éruption, la quelle aurait été rédigée peu après les événements. Ainsi s'expliquerait l'exactitude avec laquelle sont décrits des événements qui eurent lieu 27 à 28 ans auparavant.

Esthétiquement, l'effet produit par la relation dialectique $\alpha - \phi$ est admirable; il apparaît d'autant mieux quand on compare ces textes à la description correspondante de Dio Cassius (66, 21-23).

Patrocinium orbis terrae
(Η εξιδανίκευση του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού και η
πατρωνεία ελληνικών πόλεων από Ρωμαίους κατά
τον 2ο και 1ο αι. π.Χ.)*

Λίγο πριν από την αναχώρηση των ρωμαϊκών στρατευμάτων από την Ελλάδα και την επιστροφή του στην Ρώμη (το 194 π.Χ.) ο Ρωμαίος ανθύπατος Τίτος Φλαμίνιος εκφώνησε στην Κόρινθο προς τις συγκεντρωμένες εκεί πρεσβείες ελληνικών κρατών ένα αποχαιρετιστήριο λόγο. Σύμφωνα με την έκθεση του Λιβίου, ο οποίος παραδίδει τον λόγο αυτόν, οι Έλληνες άκουαν τον Ρωμαίο στρατηγό σαν πατέρα και από την χαρά που τους προξένησαν τα «πατρικά» του λόγια συγκινήθηκαν τόσο πολύ, ώστε δάκρυσαν¹. Τα πατρικά λόγια του Φλαμίνιου που συγκίνησαν και ενθουσίασαν τους Έλληνες ήταν κατά τον Ρωμαίο ιστορικό πρώτα - πρώτα η διαβεβαίωση ότι θα αποχωρούσαν όλα τα ρωμαϊκά στρατεύματα και ότι οι ελληνικές πόλεις δεν θα άλλαζαν κυρίους, αλλά θα ήταν ελεύθερες². έπειτα η σύσταση ότι οι Έλληνες όφειλαν να ζουν με ομόνοια και να κάνουν χρήση της ελευθερίας τους με μετριοπάθεια· τέλος η υπόμνηση, ότι η ελευθερία, η οποία αποδόθηκε στους Έλληνες χάρη στην ένοπλη βοήθεια και την καλή θέληση άλλων (δηλ. των Ρωμαίων) έπρεπε να διατηρηθεί με δική τους φροντίδα, έτσι ώστε ο ρωμαϊκός λαός να γνωρίζει ότι οι Έλληνες αξίζουν την ελευθερία που τους απέδωσε και ότι η υπηρεσία που τους πρόσφερε αξιοποιείται σωστά³. Από τον Πολύβιο δεν παραδίδεται ο λόγος αυτός και, αν δεν κάνω λάθος, στο έργο του Έλληνα ιστορικού που έχει σωθεί δεν υπάρχει καμία από αυτές τις παραινέσεις του Ρωμαίου ανθυπάτου· επίσης δεν υπάρχει καμία ένδειξη για το ότι ο Πολύβιος μπορεί να τις είχε χαρακτηρίσει ως «πατρικά λόγια». Γι' αυτόν τον λόγο η άποψη, ότι ο Λίβιος βρήκε τις σκέψεις αυτές στον (πολύ πλησιέστερο προς τα γεγονότα) Πολύβιο και επομένως η πατερναλιστική αντίληψη της ρωμαϊκής

---

* Μικρό μέρος του άρθρου αυτού περιλαμβάνεται σε μία ευρύτερη μελέτη με τίτλο «Η πατρωνεία ελληνικών πόλεων από Ρωμαίους κατά τον 2ο και 1ο αι. π.Χ.», η οποία δεν έχει ακόμη περατωθεί.

1. Λιβ. 34,50,1: *Has velut parentis voces cum audirent, manare omnibus gaudio lacrimae, adeo ut ipsum quoque confunderent dicentem.* Η έξαρση του αισθήματος της χαράς δίνει επίσης τον τόνο στην περιγραφή εκ μέρους του Ρωμαίου ιστορικού των εκδηλώσεων των Ελλήνων κατά την «απελευθερωτική» διακήρυξη του Φλαμίνιου στην Κόρινθο το 196 π.Χ. (Πρβλ. Λιβ. 33,32,6 κ.εξ. Πολυβ., 18,46,6 κ.εξ. βλ. H. Tränkle, *Livius und Polybios*, Βασιλεία 1977, σ. 137 κ.εξ.).

2. Λιβ. 34,49,5: Ο περί του αντιθέτου ισχυρισμός (ότι δηλ. οι Ρωμαίοι πολέμησαν κατά των Μακεδόνων για να γίνουν αυτοί κύριοι των Ελλήνων) προερχόταν από τους κατονομαζόμενους από τον Φλαμίνιο Αιτωλούς· πρβλ. Πολυβ. 18,45,3 κ.εξ.

3. Λιβ. 34,49,11: *Alienis armis partam, externa fide redditam libertatem sua cura custodirent servarentque, ut populus Romanus dignis datam libertatem ac munus suum bene positum sciret.*

εξωτερικής πολιτικής που εκφράζουν υπήρχε ήδη κατά την πρώτη φάση της αναμίξεως των Ρωμαίων στην Ανατολή, δεν είναι πειστική⁴. Πολύ πιθανώτερο φαίνεται ότι ο λόγος αυτός του Φλαμινίου έχει συντεθεί πολύ αργότερα από τον ίδιο τον Λίβιο, κάτω από την επίδραση των πολιτικών αντιλήψεων που υπήρχαν στην εποχή του Ρωμαίου ιστορικού· συνεπώς η εικόνα των Ελλήνων που ακούουν τον Φλαμινίο σαν «πατέρα», όπως έχει ήδη σωστά παρατηρηθεί, πρέπει να θεωρηθεί αναχρονισμός⁵.

Το ίδιο ισχύει προφανώς και για ορισμένες αντιλήψεις που διατυπώνονται σε ένα άλλον — επίσης μόνο από τον Λίβιο — παραδιδόμενο λόγο του Φλαμινίου, ο οποίος, σύμφωνα με τον Ρωμαίο ιστορικό, εκφωνήθηκε κατά την διάρκεια των διαπραγματεύσεων με τους πρέσβεις του Αντιόχου Γ΄ στη Ρώμη το 193 π.Χ.⁶. Την αξίωση των Ρωμαίων να αποσύρει ο Αντίοχος τα στρατεύματά του από τη Θράκη — που συνδέεται με την παραχώρηση, ότι στην περίπτωση αυτή θα ανεγνώριζαν την κυριαρχία του στις ελληνικές πόλεις της Μ.Ασίας — απέρριψαν οι πρέσβεις ως άδικη και υποτιμητική για το Σελευκίδη βασιλιά· στην άρνηση αυτή αντέτεινε — κατά τον Λίβιο — ο Ρωμαίος διπλωμάτης ότι το αξιοπρεπέστερο απ' όλα είναι η διαφύλαξη της ελευθερίας των ελληνικών πόλεων και ότι αν ο Αντίοχος επικαλείται τα κληρονομικά δικαιώματά του στη Θράκη, τότε και ο ρωμαϊκός λαός θεωρεί ως υποχρέωση που απορρέει από την αξιοπιστία και σταθερότητά του να μην παραιτηθεί από την προστασία της ελευθερίας των Ελλήνων που έχει αναλάβει («et populus Romanus susceptum patrocinium libertatis Graecorum non deserere fidei constantiaeque suae ducit esse»)· διότι όπως ο ρωμαϊκός λαός απελευθέρωσε την Ελλάδα από τον (Μακεδόνα βασιλιά) Φίλιππο (τον Ε΄), έτσι και τώρα έχει ως σκοπό να απελευθερώσει από τον Αντίοχο τις ελληνικές πόλεις της Ασίας⁷. Όλες αυτές οι προτάσεις, όπου προβάλλεται το έντονο ενδιαφέρον των Ρωμαίων για την προστασία της ελευθερίας των Ελλήνων, έχουν προφανώς επινοηθεί από τον ίδιο τον Λίβιο: Προξενεί· έντύπωση ότι η διακήρυξη περί της «προστασίας» του ρωμαϊκού λαού προς τους Έλληνες — που διατυπώνεται μάλιστα σε πανηγυρικό τόνο — δεν συμβιδάζεται καθόλου με την παραχώρηση που είχε κάνει πριν ο Φλαμίνιος, ότι η Ρώμη θα ανεγνώριζε την κυριαρχία του Αντιόχου στις ελληνικές πόλεις της Μ.Ασίας, αν αυτός αποχωρούσε από τη Θράκη⁸. Ρητορική υπερβολή, που προσιδιάζει στο ύφος του Λιβίου^{8α}, είναι εξ άλλου η πρόταση, όπου ο Φλαμίνιος φέρεται να λέγει ότι οι

4. Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο E. Badian, *Foreign Clientelae, 264-70 B.C.*, Οξφόρδη 1958, σ. 75, 294· βλ. επίσης του ίδιου, *Rome and Antiochus the Great, A study in civil war*, Cl. Phil., 54, 1959, 91.

5. E. S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Λονδίνο 1984, I, σ. 159 κ.εξ., 176. Βλ. επίσης H. Tränkle, όππ., σ. 138, σημ. 21, J. Briscoe, *A Comm. on Livy, XXXIV - XXXVII*, Οξφόρδη 1981, σ. 125. Τις (ευνόητες) διαφορές μεταξύ του Πολυβίου και του Λιβίου που υπήρχουν στην απόδοση των λόγων των δρώντων προσώπων από τους δύο ιστορικούς είχε ήδη επισημάνει ο H. Nissen στο βασικό βιβλίο του *Kritische Untersuchungen über die Quellen der 4. und 5. Dekade des Livius*, Βερολίνο 1863, σ. 25 κ.εξ.

6. Λιβ. 34,58,1 κ.εξ. Η αντίστοιχη έκθεση του Πολυβίου δεν έχει σωθεί. Πρβλ. Διοδ. 28,15,3· βλ. Nissen, όππ., σ. 164.

7. Λιβ. 34,58,12, βλ. Badian, *Rome and Antiochus*, όππ. σ. 90 κ.εξ.

8. Όπως (πολύ σωστά) υποστηρίζει ο Briscoe, όππ., σ. 140.

8α. Βλ. Tränkle, όππ., σ. 135 κ.εξ.

ελληνικές αποικίες στην Ασία ιδρύθηκαν εκεί όχι για να γίνουν δούλες ενός βασιλιά, αλλά για να αυξηθεί και να εξαπλωθεί στην οικουμένη ένα «παλαιότατο» έθνος⁹. Ότι ο λόγος του Φλαμίνιου έχει συντεθεί αργότερα (από τον Λίβιο) δείχνει τέλος η πρόταση όπου ο ρωμαϊκός λαός χαρακτηρίζεται ως «*princeps orbis terrarum*»: διότι η αντίληψη ότι οι Ρωμαίοι έγιναν κύριοι της οικουμένης δεν φαίνεται να είχε χρησιμοποιηθεί στη Ρώμη στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. (για πρώτη φορά μαρτυρείται στη λατινική γραμματεία στην δεύτερη δεκαετία του 1ου αι. π.Χ.)¹⁰. Γι' αυτό και ο χαρακτήρας της ρωμαϊκής κυριαρχίας ως «*patrocinium libertatis Graecorum*» πρέπει να θεωρηθεί αναχρονισμός¹¹.

Αναχρονιστική χρήση του ίδιου χαρακτηρισμού (*patrocinium*) για τη ρωμαϊκή κυριαρχία στον ελληνικό χώρο κάνει ο Λίβιος και σ' ένα άλλο πλαίσιο, όπου μάλιστα η αναφορά στην «πατρική προστασία» των Ελλήνων εκ μέρους των Ρωμαίων γίνεται όχι από τους «προστάτες» Ρωμαίους, αλλά από τους «προστατευόμενους» Έλληνες. Πρόκειται για μια από τις φράσεις που παρεμβάλλει ο Ρωμαίος ιστορικός στον λόγο των Ροδίων ο οποίος εκφωνήθηκε στην Σύγκλητο το 189 π.Χ., λίγο μετά την λήξη του πολέμου με τον Αντίοχο¹². Για να αντικρούσουν τις εδαφικές αξιώσεις στην Μ.Ασία του βασιλιά της Περγάμου Ευμένη Β' οι Ρόδιοι — σύμμαχοι, όπως και ο Ευμένης, των Ρωμαίων — αναφέρονται, μεταξύ άλλων και στον απελευθερωτικό χαρακτήρα των πολέμων που διεξήγαν οι Ρωμαίοι για να απαλλάξουν το «παλαιότατο και επιφανέστατο γένος των Ελλήνων» (*vetustissima et nobilissima gens*) από την δουλεία σε βασιλείς· αμέσως κατόπιν τονίζουν την ανάγκη να συνεχίσουν οι Ρωμαίοι αυτήν την πατρική προστασία όλου του ελληνικού γένους, που δέχθηκαν να έχουν σε σχέση πίστης και εξάρτησης («*hoc patrocinium receptae in fidem et clientelam vestram universae gentis perpetuum vos praestare decet*»)^{12α}. Πρέπει να σημειωθεί ότι η αναφορά αυτή στην «πατρική προστασία» της Ρώμης γίνεται στο πλαίσιο μιας εξιδανίκευσης της ρωμαϊκής κυριαρχίας, η οποία χαρακτηρίζεται από έντονη ρητορική υπερβολή: Έτσι π.χ. οι Ρόδιοι πρέσβεις φέρονται να λένουν ότι οι Ρωμαίοι δεν έκα-

9. Λίβ. 34,58,13. Ότι «the statements about early Greek colonisation look as if they come from Polybius», όπως γράφει ο Briscoe (όππ., σ. 140) — μολονότι δέχεται ότι το κείμενο του Πολυβίου έχει υποστεί αλλαγές από τον Λίβιο — δεν μου φαίνεται πιθανό.

10. Βλ. Auct. ad Herennium IV,9,13: «*nedum illi* (δηλ. οι άλλοι λαοί) *imperium orbis terrae, cui imperio omnes gentes, reges, nationes partim vi, partim voluntate consenserunt, cum aut armis aut liberalitate a populo Romano superati essent, ad se transferre tantulis viribus conarentur*». (Για την χρονολόγηση του έργου — στο διάστημα 86 - 82 π.Χ. — βλ. Brzoska, RE, άρ. Cornificius, . 1608 κ.εξ.). Η αντίληψη αυτή έχει προφανώς ελληνική προέλευση (πρβλ. Πολυβ. 21,23,4· βλ. παρακάτω, σημ. 15)· σύμφωνα με την άποψη του J. Vogt (Orbis, Freiburg 1960, σ. 155 κ.εξ.) την οποία δέχονται και άλλοι ερευνητές (βλ. π.χ. R. Werner, Das Problem des Imperialismus und die römische Ostpolitik im zweiten Jahrhundert v. Chr., ANRW, I,1,1972, σ. 532 κ.εξ. E.S. Gruen, όππ., σ. 274, 281) εμφανίζεται στην Ρώμη πρώτα στην δεκαετία 90 - 80 π.Χ. με τον Σύλλα. (Αρκετά ενδεικτικές είναι και οι παραστάσεις σε νομίσματα: βλ. M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, Cambridge 1974, II, άρ. 393, 397, 403, κ.α.· πρβλ. Vogt, όππ., Gruen, όππ., σ. 274, σημ. 5).

11. Βλ. Gruen, όππ., σ. 176.

12. Λίβ. 37,54,3-28.

12α. Λίβ. 37,54,17. Η μετάφραση που παρατίθεται εδώ δεν είναι απολύτως ακριβής, νομίζω όμως ότι αποδίδει σαφώς το νόημα της φράσης· βλ. παρακάτω, σημ. 16α.

ναν, όπως άλλοι λαοί, πολέμους για εδαφικές κατακτήσεις, αλλά μόνο επειδή ήθελαν να αναγνωρίζεται από κάθε άλλο έθνος η ρωμαϊκή «dignitas» και «gloria» και να τιμάται το όνομα της Ρώμης σε δεύτερη θέση μετά τους θεούς¹³. πρόσκτηση εδαφών δεν επιδιώκουν ακόμη και τώρα, όπου όλη η οικουμένη βρίσκεται υπό την δικαιοδοσία τους¹⁴. Στον ίδιο λόγο των Ροδίων που παραδίδει ο Πολύβιος, αναφέρεται βέβαια επίσης ότι οι Ρωμαίοι δεν είχαν ανάγκη να υποτάξουν ξένους λαούς για υλικά οφέλη και ότι σύμφωνα με την θέληση των θεών η οικουμένη έχει περιέλθει υπό την κυριαρχία τους· περί «προστασίας» όμως των Ρωμαίων σε όλο το ελληνικό γένος δεν γίνεται λόγος πουθενά. Εξ άλλου λείπει εντελώς η τόσο έντονη ρητορική εξύμνηση της ρωμαϊκής κυριαρχίας που διαπιστώνεται στο κείμενο του Λίβιου¹⁵. Νομίζω ότι δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι και ο λόγος των Ροδίων, όπως τον παραδίδει ο Λίβιος, πρέπει να έχει συντεθεί στο μεγαλύτερο μέρος του πολύ αργότερα, από τον ίδιο τον Ρωμαίο ιστορικό. Αν ληφθεί υπ' όψη η γνωστή ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική που ασκούσε η Ρόδος ως τον τρίτο Μακεδονικό πόλεμο — και επισημαίνει ο Λίβιος σε άλλα σημεία του έργου του¹⁶ — φαίνεται εντελώς απίθανο ότι οι Ρόδιοι πρέσβεις μπορούσαν να είχαν μιλήσει, και μάλιστα με τόση έμφαση, για την εξάρτηση του ελληνικού έθνους από την Ρώμη το έτος 189 π.Χ.^{16α}.

Η εξιδανίκευση αυτή της ρωμαϊκής κυριαρχίας ασφαλώς δεν μπορεί να είναι τυχαία. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι, όπως συμβαίνει σε παρόμοιες περιπτώσεις σε άλλους λαούς, βρίσκεται σε συνάρτηση με αρνητικές εμπειρίες της (κατοπνής) εποχής, στην οποία ο συγγραφέας έχει ζήσει ή ακόμη ζει. Στην περίπτωση του Λίβιου οι εμπειρίες αυτές προέρχονται από τους εμφυλίους πολέμους της ύστερης επαναστατικής εποχής της Ρώμης (49-31 π.Χ.)¹⁷. Ο Λίβιος εξαμύλωνούσε, ως γνω-

13. Λίβ. 37,54,16: Pro dignitate et gloria apud omne humanum genus, quod vestrum nomen imperiumque juxta ac deos immortales jam pridem intuetur, pugnastis. Τα ίδια ακριβώς φέρεται να λέγει ο ύπατος Acilius Glabrio στον (προφανώς από τον Λίβιο επινοημένο) λόγο του προς τους Ρωμαίους στρατιώτες λίγο πριν από την μάχη κατά του Αντιόχου Γ' στις Θερμοπύλες, το 191 π.Χ. «Quid deinde aberit quin ab Gadibus ad mare rubrum Oceano fines terminemus, qui orbem terrarum amplexu finit, et omne humanum genus secundum deos nomen Romanum veneretur?». (36,17,15). Πρβλ. Briscoe, όππ., σ. 247, Tränkle, όππ., σ. 131.

14. Λίβ. 37,54,15: Alia enim aliis et honesta et probabilis est causa armorum; illi agrum, hi vicus, hi oppida, hi portus oramque aliquam maris ut possideant; vos nec cupiditas haec antequam habere-tis, nec nunc cum, orbis terrarum in ditione vestra est, cupere potestis.

15. Πολυβ. 21,23,3 κ.εξ.: «οί μὲν γάρ ἄλλοι πάντες ὁρμῶσιν πρὸς τὰς πράξεις ὀρεγόμενοι τοῦ καταστρέψασθαι καὶ προσλαβεῖν πόλεις, χωρηγίαν, ναῦς· ὑμᾶς δὲ πάντων τούτων ἀπροσδεή-τους οἱ θεοὶ πεποιήκασιν, πάντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην τεθεικότες ὑπὸ τὴν ὑμετέραν ἔξουσίαν». Η φράση είναι δυνατόν να δηλώνει απλώς την εντύπωση που προκάλεσε η νίκη των Ρωμαίων κατά του Αντιόχου στην Μαγνησία (το 189 π.Χ.) και όχι ότι ο Πολύβιος χρονολογούσε την κυριαρχία των Ρωμαίων στην «οἰκουμένη» από την μάχη αυτή. (Briscoe, όππ., σ. 359).

16. Λίβ. 45,25,9. Πρβλ. επίσης τον λόγο του Κάτωνα στην Σύγκλητο το 167 π.Χ. (Peter, HRR, Fr. 95; Λίβ. 45,34,2) βλ. H. Schmitt, Rom und Rhodos, Μόναχο 1957, σ. 153 κ.εξ.

16α. Εξ ίσου απίθανη είναι και η εξής εκδήλωση υποταγής όλων των Ελλήνων που θέτει ο Λίβιος στο στόμα των Ροδίων: «Barbari, quibus pro legibus semper dominorum imperia fuerunt, quo gaudent, reges habent; Graeci suam fortunam, vestros animos gerunt. Domesticis quondam viribus etiam imperium amplectebantur; nunc imperium, ubi est, ibi ut sit perpetuum, optant; libertatem vestris tueri armis satis habent, quoniam suis non possunt» (!) (37,54,24 κ.εξ.).

17. Τα νεανικά χρόνια του έζησε, ως γνωστόν, ο Λίβιος (59 π.Χ. - 17 μ.Χ. ή 64 π.Χ. - 12 μ.Χ.)

στόν, να θαυμάζει το παλαιό αριστοκρατικό καθεστώς της Ρώμης, όπου δεσπόζοντα ρόλο έπαιζε η Σύγκλητος¹⁸. Την σχέση των εμπειριών από την εποχή των εμφυλίων πολέμων με την εξιδανίκευση της «κλασικής» εποχής της ρωμαϊκής πολιτείας, δείχνουν σαφώς τα σχόλια του Λιδίου, με τα οποία εξαιρείται η ανιδιοτελής και δίκαιη συμπεριφορά της Ρώμης προς τα κράτη που νικούσε: Εκθειάζοντας τον τρόπο με τον οποίο η Ρώμη ρύθμισε μετά την καταστολή της εξεγέρσεως των Λατίνων και των συμμάχων τους (340-338 π.Χ.), τις σχέσεις της με αυτούς, παρατηρεί ότι η εξομάλυνση της καταστάσεως στην Καπύη προκάλεσε τόσο καλή εντύπωση στους άλλους, ώστε οι κάτοικοι του Αντίου ζήτησαν από την Ρώμη πάτρωνες για να καταρτίσουν ένα (νέο) πολίτευμα για την πόλη· η Ρώμη ανταποκρίθηκε στην έκκλησή τους εφ' όσον τότε «*pecunia modo, sed iura etiam Romana pollebant*»¹⁹. Ως κατευθυντήρια γραμμή της πολιτικής της Ρώμης που εφαρμόστηκε τότε απέναντι των Λατίνων παρουσιάζει ο Λίδιος την συμβουλή του υπάτου (το 338 π.Χ.) L. Furius Camillus: Σε ένα λόγο του προς την Σύγκλητο ο ύπατος αυτός, για τον οποίο ο Λίδιος δεν παραλείπει να αναφέρει ότι καταγόταν από γένος πατρικίων²⁰, συνέστησε στους Ρωμαίους, αντί να τιμωρούν τους ηττημένους με την ολοκληρωτική καταστροφή των πόλεών τους, να τους συγχωρούν και, ακολουθώντας την συνήθεια των προγόνων (*mos majorum*) να τους απονέμουν τον τίτλο του Ρωμαίου πολίτη, καθιστώντας έτσι μεγαλύτερη την ρωμαϊκή επικράτεια: διότι, όπως τονίζει αμέσως κατόπιν, εκείνη η εξουσία είναι πολύ σταθερότερη, με την οποία οι υπήκοοι είναι ευχαριστημένοι²¹. Στον λόγο αυτόν του πατρικίου υπάτου — που αναμφίβολα έχει συντεθεί πολύ αργότερα — όπως και στο σχόλιο του ιστορικού που αναφέρεται στην αποστολή πατέρων στο Άντιο, υπονοείται, νομίζω, η διαφοροτική, δηλ. σκληρή συμπεριφορά των Ρωμαίων σε άλλες (κατοπινές) εποχές, όταν κατέστρεφαν τις πόλεις των ηττημένων αντιπάλων τους και ίσχυαν μόνο τα όπλα και όχι το δίκαιο.

Η εξιδανίκευση της ηγεμονίας της Ρώμης — και συνάμα του παλαιού αριστοκρατικού καθεστώτος της — ως ανιδιοτελούς και δίκαιης προστάσις των υποταγμένων σε αντιδιαστολή προς την σκληρότητά της κατά την ύστερη επαναστατική εποχή

με τις εμπειρίες των πολέμων αυτών και ο Αύγουστος τον αποκαλούσε οπαδό του Πομπηίου (Tac. Ann. 4,34,3). Βλ. R. Syme, *Livy and Augustus*, Harvard Stud. in Class. Phil., τ. 64, 1959, σ. 37 κ.εξ. (= *Wege zu Livius*, εκδ. από τον E. Burck, Darmstadt 1967, 39 κ.εξ.).

18. Βλ. W. Hoffmann, *Livius und die römische Geschichtsschreibung*, Antike und Abendland, 4, 1954, (= *Wege zu Livius*, σ. 78 κ.εξ., P. G. Walsh, *Livy, his historical aims and methods*, Cambridge 1970, σ. 11 κ.εξ., H. Tränkle, *όπλ.*, 156 κ.εξ.).

19. Λίβ. 9,20,10. Η πραγματικότητα ήταν βέβαια διαφορετική: Το Άντιο, όπως και άλλες πόλεις, που τάχθηκαν υπέρ της Ρώμης, έχασε την ανεξαρτησία του και στο νέο πολίτευμα που κατάρτισαν οι Ρωμαίοι «πάτρωνες» ρυθμιζόνταν οι σχέσεις των παλαιών κατοίκων (Ουόλσκων) με τους Ρωμαίους αποίκους που εγκαταστάθηκαν τότε εκεί φυσικά έτσι ώστε οι πρώτοι να μην έχουν τα δικαιώματα των τελευταίων. Πρβλ. Λίβ. 8,14,8· βλ. E. Badian, *Foreign Clientelae*, σ. 23. A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Οξφόρδη 1973², σ. 81 κ.εξ.

20. Λίβ. 8,13,11 κ.εξ. Αναμφίβολα ο λόγος του υπάτου είναι μεταγενέστερο επιπόνημα: βλ. F. Münzer, *RE, Furius* (1910), αρ. 42, σ. 324.

21. 8,13,16: «*certe id firmissimum longe imperium est, quo oboedientes gaudent*». Με την φράση υπονοείται πιθανότατα το αυτοκρατορικό καθεστώς του Αυγούστου. Πρβλ. Gruen, *όπλ.*, σ. 283 με σημ. 52.

φαίνεται όμως σαφέστερα στις — οπωσδήποτε ευκαιριακού χαρακτήρα — ιστορικές αναδρομές του Κικέρωνα. «Στις καλύτερες εποχές της ιστορίας μας» τονίζει στον λόγο του εναντίον κάποιου Q. Caecilius Niger (εκφωνήθηκε το 70 π.Χ. και συνδέεται με την περίφημη δίκη του C. Verres, οπαδού, ως γνωστόν, του Σύλλα)²² «οι επιφανέστεροι άνδρες θεωρούσαν ως το σπουδαιότερο και ωραιότερο έργο τους να υπερασπίζονται τους ξένους φίλους και προστατευόμενους που είχε ο καθένας και τους ξένους λαούς που ήταν φίλοι του ρωμαϊκού από αδικίες και να διαφυλάσσουν την ύπαρξή τους»²³. Ως παραδείγματα αναφέρει τον Κάτωνα (τον πρεσβύτερο), τον Σκιπίωνα Αιμιλιανό και τον Π. Κορνήλιο Λέντουλο (διοικητή στρατιωτικού τμήματος στην Ελλάδα κατά τον τρίτο Μακεδονικό πόλεμο, princeps senatus από το 125 π.Χ. και αντίπαλο των Γράκχων)²⁴ που δεν δίστασαν να φέρουν σε δίκη άλλους nobiles εξ αιτίας των αδικιών ή άλλων ατασθαλιών τους στις επαρχίες· και επειδή τότε η Ρώμη προστάτευε τους λαούς που είχε υποτάξει, τονίζει κατόπιν ο Κικέρων, «jure tum florebat populi Romani nomen, jure auctoritas huius imperii civitatisque majestas gravis habebatur»²⁵. Ανεξάρτητα από το ότι ο Κικέρων παραβλέπει εδώ τα πραγματικά — πολιτικά ή προσωπικά — κίνητρα των δικών αυτών²⁶, είναι αξιοσημείωτο ότι όλα τα παραδείγματα που αναφέρει ανήκουν σε μια εποχή (170-125 π.Χ.) κατά την οποία η εξωτερική πολιτική της Ρώμης διακρινόταν από ιδιαίτερη σκληρότητα και, προπάντων, ότι αυτοί οι «επιφανέστατοι άνδρες» ανήκαν σ' εκείνους ακριβώς, που υποστήριξαν ή και εφάρμοσαν αυτήν την σκληρή ιμπεριαλιστική πολιτική²⁷.

Παρά τον ευκαιριακό χαρακτήρα της παρεκβάσεως, η παρέκκλιση αυτή από την ιστορική πραγματικότητα αποτελεί, νομίζω, ένα χρήσιμο στοιχείο για την ερμηνεία της εξιδανίκευσης της ρωμαϊκής κυριαρχίας: οι αρνητικές εμπειρίες από το παρόν,

22. Για τον λόγο αυτόν του Κικέρωνα και τον Q. Caecilius, βλ. Schanz - Hosius, *Gesch. d. röm. Lit.*, I, 1927⁴, σ. 411.

23. Κικ., *Div. in Caec.*, 66 κ.εξ.

24. Βλ. F. Münzer, *RE*, Cornelius, (1900), αρ. 202, σ. 1375.

25. Κικ., *Div. in Caec.*, 69. Πρβλ. Gruen, *όππ.*, σ. 163, P. A. Brunt, «*Laus Imperii*» στην συλλογή άρθρων διαφόρων ερευνητών με τίτλο «*Imperialism in the Ancient World*», έκδ. P. D. A. Garnsey - C. R. Whittaker, Cambridge, 1978, 159 κ.εξ.

26. Π.χ. τον Κάτωνα δεν ενδιέφερε τόσο η δικαίωση των κατοίκων των ισπανικών επαρχιών στη δίκη (το 171 π.Χ.) κατά του P. Furius Philus (αντιπραίτωρος στην Ισπανία το 174 π.Χ.), όσο η προφύλαξη της ρωμαϊκής αριστοκρατίας από την ηθική αυτοκαταστροφή της (Λιβ. 43,2,1 κ.εξ. βλ. D. Kienast, *Cato der Zensor*, Αϊδελβέργη 1954, σ. 96 κ.εξ.). Ο L. Aurelius Cotta διώχθηκε (ανεπιτυχώς) από τον Σκιπίωνα Αιμιλιανό και για τις αυθαιρεσίες του εις βάρος υπηκόων ή συμμάχων (για τις οποίες όμως τίποτε δεν είναι ακριβώς γνωστό), αλλά και διότι ήταν φίλος των Μετέλλων, πολιτικών αντιπάλων του Αιμιλιανού. Εξ άλλου είναι γνωστό, ότι ο Κόττας κατά την δίκη που έγινε το 138 (και όχι μετά το 134, δηλ. μετά την δεύτερη υπατεία του Αιμιλιανού, όπως γράφει ο Κικέρων) αθωώθηκε επειδή δωροδόκησε τους δικαστές. Βλ. A. E. Astin, *Scipio Aemilianus*, Οξφόρδη 1967, σ. 90, 129, 258. Klebs, *RE* αρ. Aurelius (1896), αρ. 98, σ. 2485.

27. Είναι γνωστή η επιμονή με την οποία ο Κάτων συνιστούσε στην Σύγκλητο την καταστροφή της Καρχηδόνας· την πόλη κατέστρεψε (το 146) όπως και την Νουμαντία (το 133) ο Σκιπίων Αιμιλιανός. Ο Π. Κορνήλιος Λέντουλος έλαβε ενεργό μέρος στον τρίτο Μακεδονικό πόλεμο και ήταν μέλος της τριμελούς ρωμαϊκής αντιπροσωπείας κατά τις διαπραγματεύσεις του Αιμιλίου Παύλου με τον Περσέα μετά την μάχη της Πύδνας (Λιβ. 45,4,7).

δηλ. την εποχή του Κικέρωνα, ήταν τόσο έντονες, ώστε να εξιδανικεύεται ακόμη και εκείνη η εποχή από το παρελθόν κατά την οποία ο ρωμαϊκός ιμπεριαλισμός θρυσκόταν σε κρίση²⁸. Στον ίδιο λόγο χαρακτηρίζει ο Κικέρων την *lex Calpurnia de pecuniis repetundis* (η οποία, ως γνωστόν, έγινε το 149 π.Χ. και έδινε το δικαίωμα στους κατοίκους των επαρχιών να προσφεύγουν σε μόνιμο δικαστήριο για τις ατασθαλίες των Ρωμαίων διοικητών) ως «προστάτιδα των φίλων και συμμάχων του ρωμαϊκού λαού» (*patrona sociorum et amicorum populi Romani*), ως «νόμο για τους συμμάχους» (*lex socialis*), «δίκαιο για ξένους λαούς» (*ius nationum exterarum*) και, προπάντων ως «δικό τους προπύργιο, που μπορεί να είναι τώρα λιγότερο ισχυρό απ' όσο πριν, οπωσδήποτε όμως ακόμη σημαντικό»²⁹: διότι, όπως παρατηρεί αμέσως κατόπιν ο Κικέρων, «αν υπάρχει κάποια ελπίδα που μπορεί να παρηγορήσει τους συμμάχους μας, αυτή βρίσκεται σ' εκείνον ακριβώς τον νόμο»^{29α}. Και η άποψη αυτή, η οποία δεν ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα³⁰, εξηγείται με την σαφή αντίθεση προς το παρόν: «Η πολιτεία είναι άρρωστη και βρίσκεται σχεδόν σε απελπιστική κατάσταση» επισημαίνει παρακάτω ο Κικέρων «εξ αιτίας της διαφθοράς και της νόθευσης των δικαστηρίων, που οφείλονται στην αβελτηρία και φαυλότητα λίγων· το μόνο φάρμακο είναι να αναλάβουν την υπεράσπιση των νόμων και την πλήρωση των δικαστηρίων οι πιο έντιμοι και ακέραιοι άνδρες»³¹.

Πολύ πιο έντονη είναι η εξιδανίκευση της ρωμαϊκής κυριαρχίας κατά το παρελθόν αλλά και η κριτική στην συγγνώμη της κατά το παρόν που γίνεται από τον Κικέρωνα 25 χρόνια αργότερα, στο φιλοσοφικό του έργο «*De officiis*» (εγράφη τον χειμώνα του 45/44 π.Χ.)³². «Όσο η κυριαρχία του ρωμαϊκού λαού» γράφει «δρασιζόταν σε πράξεις ευεργεσίας και όχι σε αδικίες, γίνονταν πόλεμοι υπέρ των συμμάχων ή για την διατήρηση της κυριαρχίας μας και η έκβαση των πολέμων ήταν ήπια ή μόνο

28. Για την κρίση του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού (στο διάστημα 188 - 146 π.Χ.) βλ. A.Heuss, *Römische Geschichte*, Braunschweig 1976⁴, σ. 111 κ.εξ.

29. Κικ., *Div. in Caec.* 18,65. Για τους προϋπάρχοντες σχετικούς θεσμούς (τους *recuperatores* και την έκτακτη *quaestio de repetundis*) όπως και την πολιτική σκοπιμότητα της *Lex Calpurnia* (που ήταν κυρίως η αύξηση της δυνάμεως της Συγκλήτου και όχι η προστασία των κατοίκων των επαρχιών) βλ. W.S.Ferguson, *The lex Calpurnia of 149 B.C.*, *JRS*, 11,1921,86 κ.εξ. και E.S.Gruen, *Roman Politics and the Criminal Courts, 149-78 B.C.*, Harvard 1968, σ. 8 κ.εξ.

29α. Κικ., *όππ.*, 18: «*hanc habent arcem, minus aliquanto nunc quidem munitam quam antea, verum tamen si qua reliqua spes est quae sociorum animos consolari possit, ea tota in hac lege posita est*».

30. Εφ' όσον σύμφωνα με τον νόμο αυτόν οι δικαστές προέρχονταν μόνο από την συγκλητική τάξη, δηλ. παραμερίζονταν τα *comitia*, κύριος σκοπός του ήταν η ενίσχυση της θέσεως της Συγκλήτου (βλ.π.π., σημ. 29). Από την άλλη μεριά η ύπαρξη μόνιμου θεσμικού οργάνου για την αντιμετώπιση των ατασθαλιών των Ρωμαίων αξιωματούχων στις επαρχίες απέδλεπε ασφαλώς και στον ηθικό αυτοέλεγχο της συγκλητικής ολιγαρχίας (πράγμα καθόλου εύκολο, αφού δικαστές και κρινόμενοι προέρχονταν από την ίδια τάξη). βλ. Gruen, *Roman Politics*, σ. 14 κ.εξ., H.Scullard, *A History of the Roman World from 753 to 146 B.C.*, Λονδίνο 1961³, σ. 320. A. Heuss, *Röm.-Gesch.*, 1976⁴, σ. 136.

31. Κικ., *όππ.*, 70. Φυσικά με την φράση αυτή υπονοεί ο Κικέρων και τον εαυτό του.

32. Για την χρονολόγηση βλ. τελευταία Kl.Bringmann, *Untersuchungen zum späten Cicero, Hypomnemata*, 29, Göttingen 1971, σ. 229.

όσο ήταν αναγκαίο σκληρή. Λιμάνι και καταφύγιο των ξένων βασιλέων, κρατών και λαών ήταν η Σύγκλητος· οι άρχοντες και οι στρατηγοί μας φιλοδοξούσαν να αποκτήσουν μεγαλύτερη δόξα μόνο με ένα τρόπο, δηλ. να υπερασπίζονται τις επαρχίες και τους συμμάχους με δικαιοσύνη και πίστη». Γι' αυτούς τους λόγους επισημαίνει με έμφαση κατόπιν, «η διακυβέρνηση των υποταγμένων χωρών μπορούσε τότε να χαρακτηριστεί ακριβέστερα ως προστασία της οικουμένης παρά ως εξουσία» (*itaque illud patrocinium orbis terrae verius quam imperium poterat nominari*)³³. Αμέσως κατόπιν περιγράφεται και ερμηνεύεται η στυγνή ηγεμονική πολιτική της Ρώμης στην εποχή του Κικέρωνα: «Αυτή η αυτοπειθαρχία και ηπιότητα παρατηρεί «μειωνόταν αργότερα βαθμιαία, την χάσαμε όμως ολότελα μετά την νίκη του Σύλλα· γιατί από την στιγμή που εκδηλώθηκε τόση σκληρότητα απέναντι σε Ρωμαίους πολίτες, δεν υπήρχε πια τίποτε που θα φαινόταν άδικο εις βάρος των συμμάχων»³⁴. Την πρακτική να εκποιούνται στην Ρώμη (με τις προγραφές) οι περιουσίες των πλουσίων και εντίμων πολιτών ακολούθησε σε λίγο διάστημα η στυγνή εκμετάλλευση και εξάντληση ολόκληρων επαρχιών. Ως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της στυγνής συμπεριφοράς αναφέρει ο Κικέρων το γεγονός ότι σύρθηκε σε θρίαμβο η παλιά και πιστή σύμμαχος της Ρώμης Μασσαλία (το 49 π.Χ.). (Με αυτό υπονοείται ότι η πόλη, επειδή τάχθηκε με το μέρος του Πομπηίου, τιμωρήθηκε από τον Καίσαρα και κατά τον θρίαμβο του δικτάτορα μεταφερόταν η εικόνα της, για να δηλωθεί ότι η πόλη είχε τιμωρηθεί). Ενδεικτική για την οξύτητα αυτής της κριτικής του Κικέρωνα είναι και η άποψη ότι δεν θα είχαν συμβεί ποτέ αυτές οι ωμότητες της εποχής του Σύλλα, αν προηγουμένως δεν είχαν μείνει ατιμώρητες οι ωμότητες πολλών άλλων^{34α}.

Σε συνάρτηση με την εξιδανίκευση του παλαιού (αριστοκρατικού) καθεστώτος της Ρώμης που διακρινόταν (κατά τον Κικέρωνα) για την δικαιοσύνη του, αλλά και σε αντίθεση με την ασυδοσία και τις ωμότητες της εποχής που ζει, προβάλλεται σε άλλο μέρος του ίδιου έργου η προστασία που πρόσφερε κατά το παρελθόν η Ρώμη στους ηττημένους λαούς: διότι υπό το καθεστώς αυτό, όπως γράφει, «*tantopere apud nostros justitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem receperant, earum patroni essent more majorum*»³⁵. Προξενεί εντύπωση ότι η ρόδινη αυτή εικόνα της ρωμαϊκής κυριαρχίας δεν αμαυρώνεται ακόμη και από εκείνα τα γεγονότα παλαιότερων εποχών, όπου η συμπεριφορά της Ρώμης προς τους αντιπάλους της διακρινόταν για την σκληρότητά της. Η σκληρότητα αυτή οφειλόταν κατά τον

33. Κικ., *De off.*, II,8,27. βλ. επίσης του ίδιου, *De r.p.*, III,24,35: «*noster autem populus sociis defendendis terrarum jam omnium potitus est*». βλ. Werner, *όππ.*, σ. 527 κ.εξ.

34. Κικ., *De off.* II,8,27: *desitum est enim videri quicquam in socios iniquum, cum exstitisset in cives tanta crudelitas*. Στην νίκη του Σύλλα αποδίδει επίσης την παρακμή της Ρώμης ο Σαλλούστιος (βλ. *Cat.* 11,4 κ.εξ.), έχοντας βέβαια διαφορετικά κίνητρα: Ο Κικέρων στρέφεται (εμμέσως) κατά της πολιτικής του Καίσαρα, ο οπαδός του δικτάτορα Σαλλούστιος κατά της συγκλητικής αριστοκρατίας.

34α. Κικ., *De off.* II,8,28.

35. Κικ., *De off.* I,11,35. Από πότε ίσχυε αυτή η «προγονική» συνήθεια της πατρωνείας σε ηττημένους δεν αναφέρει ο Κικέρων ούτε είναι από αλλού γνωστό. Το πρώτο γνωστό παράδειγμα είναι η πατρωνεία του M.Claudius Marcellus στις Συρακούσες, το 212 π.Χ. (Λιβ. 26,31,8). Βλ. Badian, *Foreign Clientelae*. σ. 7 κ.εξ., Gruen, *The Hellenistic World etc.*, σ. 163.

Κικέρωνα είτε στις ωμότητες του εχθρού (όπως στην Καρχηδόνα και στην Νουμαντία) είτε στην ανάγκη εκφοβισμού του (έτσι δικαιολογείται π.χ. η καταστροφή της Κορίνθου με το επιχείρημα, ότι η εξαιρετική θέση της πόλης θα μπορούσε να παρασύρει τους Αχαιούς σε νέο πόλεμο)³⁶. Σε άλλο εδάφιο του ιδίου έργου που παρατέθηκε παραπάνω (De off. II,8,27) ο Κικέρων δικαιολογεί ωστόσο, όπως είδαμε, την σκληρότητα αυτή με την ανάγκη της διατηρήσεως της ρωμαϊκής κυριαρχίας³⁷. Η διαφορά αυτή των ερμηνειών εξηγείται με την (κατά την γνώμη μου σωστή) διαπίστωση, ότι ο Κικέρων εδώ, όπως και αλλού, δεν έχει ως σκοπό να δώσει μια συστηματικά θεμελιωμένη γενική άποψη περί του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού^{37α}. Εκείνο που τον ενδιαφέρει κυρίως είναι να δείξει την υπεροχή του παλαιού αριστοκρατικού καθεστώτος της Ρώμης (που βασιζόταν στην Σύγκλητο) σε αντίθεση με την πολιτική σύγχυση της εποχής του: Σε κάθε κράτος, τονίζει στο ίδιο έργο, πρέπει να γίνονται σεβαστά τα «*jura belli*», δηλ. θα πρέπει να επιδιώκεται η σύναψη ειρήνης, όχι όμως με απάτη: αν η αρχή αυτή εφαρμοζόταν, τότε θα μπορούσε η Ρώμη να έχει ένα έννομο καθεστώς, «οπωσδήποτε όχι το καλύτερο, πάντως όμως όχι τέτοιο σαν το σημερινό που ουσιαστικά δεν υφίσταται»³⁸.

Παρέθεσα κάπως διεξοδικά τα εδάφια αυτά διότι εξ όσων γνωρίζω είναι οι ενδεικτικότερες μαρτυρίες για την αντίληψη ότι η ρωμαϊκή κυριαρχία αποτελούσε ένα είδος προστασίας για τους υποταγμένους και όλη την οικουμένη. Η αντίληψη αυτή θεωρήθηκε από τον M. Gelzer ως ένα από τα βασικά στοιχεία της ρωμαϊκής «προπογάνας», η οποία — κατά την ίδια άποψη — χρησιμοποιήθηκε ήδη στην πρώτη φάση της αναμίξεως των Ρωμαίων στον ελληνικό χώρο και αντικατοπτρίζεται στο (ελληνιστί γραμμένο) έργο του (πατρικίου) συγκλητικού και πρώτου ρωμαίου χρονογράφου Q. Fabius Pictor που ζει και δρα στην εποχή αυτή³⁹. Μολονότι η ανάγκη για κάποια ιδεολογική θεμελίωση της ρωμαϊκής εξωτερικής πολιτικής υπήρχε ασφαλώς τότε — όπως και αργότερα^{39α} — η άποψη αυτή δεν είναι κατά την γνώμη μου πειστι-

36. Κικ., De off. I, 11, 35: *nollem Corinthum, sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquanto ad bellum faciendum locus ipse adhortari.*

37. Αλλού βέβαια (De off. III, 11, 46) αποδίδει ο Κικέρων την καταστροφή της Κορίνθου σε ωφελμιστικά κίνητρα και επικρίνει γι' αυτό την τότε ρωμαϊκή ηγεσία («*sed utilitatis specie in re publica saepissime peccatur, ut in Corinthi disturbance nostris*»). Η καταστροφή της Κορίνθου, της Καρχηδόνας και της Νουμαντίας αποτελούσε, όπως φαίνεται, σημείο αναφοράς στις συζητήσεις περί του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού: Πρβλ. Auct. ad. Herennium, VI, 53 (66), 27 (37), Διοδ. 32, 4, 3, κ.εξ.· βλ. σχετικά την εργασία μου: «Συμβολή στην έρευνα της ιστορικής συνειδήσεως των Ελλήνων στην εποχή της ρωμαϊκής κυριαρχίας», Αθήνα 1972, σ. 30, σημ. 2. E.S. Gruen, όπλ., I, σ. 343, σημ. 138.

37α. Βλ. Gruen, The Hellenistic World etc. I, σ. 277 κ.εξ.

38. Κικ., De off. I, 11, 35. Και εδώ εννοείται βέβαια ως πρότυπο το παλαιό «κλασικό» πολίτευμα της Ρώμης· βλ. Chr. Meier, Res publica amissa, Wiesbaden 1966, σ. 301 κ.εξ.

39. M. Gelzer, Römische Politik bei Fabius Pictor, Hermes, 68, 1933 = Kleine Schriften, III (1964) σ. 69· βλ. επίσης R. Schottlaender, Römische Gesellschaftsdenken, Weimar 1969, σ. 99 κ.εξ., R. Werner, όπλ. σ. 528, σημ. 81.

39α. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από την ποικιλόμορφη ως προς τις αφετηρίες και τα στοιχεία της κριτικής που ασκείται κατά της Ρώμης εξ αιτίας της επεκτατικής της πολιτικής· βλ. σχετικά H. Fuchs, Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt, Βερολίνο 1964².

κή: Πρώτα - πρώτα διότι η βασική της προϋπόθεση, δηλ. η απόδοση αντιλήψεων που διατυπώνονται σε πολύ μεταγενέστερους συγγραφείς, όπως ο Κικέρων και ο Λίβιος, στο έργο του Φάβιου Πίκτωρα είναι τουλάχιστον προβληματική, εφ' όσον μάλιστα το έργο αυτό έχει χαθεί⁴⁰. και έπειτα, διότι με το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας δεν μπορεί να γίνει λόγος για «προπαγάνδα», δηλ. για μια συστηματική και — τουλάχιστον για τους ίδιους τους Ρωμαίους — καθοριστική ιδεολογική θεμελίωση του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού: Πρόκειται, όπως είδαμε, για ευκαιριακού χαρακτήρα κρίσεις και σχόλια, όπου εκθειάζεται βέβαια ο προστατευτικός ρόλος της Ρώμης, υπονοείται όμως κυρίως ο ρόλος της Σύγκλητου⁴¹. γι' αυτό μπορούσαν να αμφισβητηθούν — και αμφισβητήθηκαν — από την αντίπαλη παράταξη, τους *populares*⁴². Εξ άλλου λείπει, όπως φάνηκε από τα εδάφια που παρατέθηκαν, η εσω-

---

40. Η κρίση που διατυπώνει π.χ. ο Κικέρων στο έργο του *de re publica* (III,24,35) «*noster autem populus sociis defendendis jam omnium potitus est*» (βλ. π.π., σημ. 33), δύσκολα μπορεί να αναχθεί στα «πνευματικά εργαλεία» της ρωμαϊκής εξωτερικής πολιτικής, τα οποία, κατά την άποψη του Gelzer, (όππ., σ. 61) είχαν ήδη διατυπωθεί από τον Φάβιο Πίκτωρα. Την άποψη αυτή στηρίζει ο Gelzer σε λόγους Ρωμαίων αξιωματούχων που παραδίδονται από τον Λίβιο και συνδέονται με γεγονότα των ετών 211 και 199 π.Χ. (Λίβ. 26,24,3,31,31,2· βλ. Gelzer, όππ., σ. 52 κ.εξ.). Εκεί προβάλλεται η προγονική συνήθεια των Ρωμαίων να βοηθούν τους συμμάχους τους (*jam inde a majoribus traditum morem Romanis colendi socios*) (Λίβ. 26,24,3· από τον λόγο του αντιπράιτωρα M. Valerius Laevinus στη συνέλευση των Αιτωλών). Ότι οι λόγοι αυτοί προέρχονται από τον Φάβιο Πίκτωρα δεν αποδεικνύεται όμως από τον Gelzer (και δεν φαίνεται πολύ πιθανό): βλ. Tränkle, όππ., σ. 211 κ.εξ.).

41. Οι αποφάσεις για την παροχή βοήθειας στους συμμάχους, ακόμη και κάτω από δύσκολες για την Ρώμη συνθήκες, λαμβάνονται από την Σύγκλητο (βλ. π.χ. Λίβ. 3,6,5), η Σύγκλητος υπερασπίζεται την ακεραιότητα και την ασφάλεια των «προστατευομένων» από την Ρώμη λαών, τόσο από τις επεμβάσεις άλλων κρατών (βλ. π.χ. Λίβ. 41,6,11. 42,25,7 κ.εξ.), όσο και από την σκληρότητα και πλεονεξία Ρωμαίων αξιωματούχων (βλ. π.χ. Λίβ. 42,8,6 κ.εξ.). Βέβαια ο Λίβιος αναφέρει και περιπτώσεις όπου η Σύγκλητος είτε απέφυγε να τιμωρήσει διαυτίτες Ρωμαίων αξιωματούχων (βλ. π.χ. 43,5,2. 43,7,1 κ.εξ.), είτε ενέκρινε με απόφασή της τις ηθικά επιλήψιμες πράξεις τους. Αλλά και στις περιπτώσεις αυτές ο Ρωμαίος ιστορικός φροντίζει να μειώσει την αρνητική εντύπωση, είτε τονίζοντας ότι η Σύγκλητος δεν έφερε καμία ευθύνη ή δεν μπορούσε να τιμωρήσει (ως απόντες) τους υπεύθυνους, είτε προβάλλοντας την αντίθετη στάση μιας μειοψηφίας στην Σύγκλητο, η οποία (μειοψηφία) εξακολουθούσε, κατά τόν ιστορικό, να μένει πιστή στις παλιές ηθικές αξίες της συμπεριφοράς της Ρώμης ως ηγεμονικής δύναμης: Όταν π.χ. οι Ρωμαίοι πρέσβεις που είχαν έλθει στην Ελλάδα το 172 π.Χ. ανέφεραν με έπαρση στην Σύγκλητο ότι με την σύναψη ανακωχής εξαπάτησαν τον βασιλιά της Μακεδονίας και προετοίμασαν το έδαφος για μια εύκολη επέμβαση των Ρωμαίων, ο Λίβιος παρατηρεί ότι η πλειοψηφία της Σύγκλητος επεδοκίμασε αυτήν την τακτική ως «*summa ratione actam*», επισημαίνει όμως ότι οι γεροντότεροι συγκλητικοί που δεν είχαν ξεχάσει τα παλαιά ρωμαϊκά ήθη δεν ανεγνώριζαν πια στην συμπεριφορά αυτή τον χαρακτήρα των Ρωμαίων (42,47,4 κ.εξ.). Για την φιλοσυγκλητική τάση του Λιβίου στην έκθεση των γεγονότων της εσωτερικής πολιτικής αρκετά ενδεικτικό είναι το εδάφιο 3,20,5 κ.εξ., όπου εξαιρείται το γεγονός ότι ο λαός, παρά την αντίθετη επιχειρηματολογία των δημάρχων, συντάχθηκε με τους πατρικίους (460 π.Χ.). Βλ. Hoffmann, όππ., σ. 91 κ.εξ. Για την παρόμοια στάση του Κικέρωνα, βλ. *De off.* II,8,27, π.π., σημ. 33.

42. Από την ρωμαϊκή ιστοριογραφία που απηχεί τις απόψεις της αντισυγκλητικής παράταξης των *populares* δεν έχει βέβαια σωθεί κανένα έργο παρόμοιο με εκείνο του Λιβίου (δηλ. χρονογραφία), γι' αυτό και δεν γνωρίζουμε την εικόνα που έδινε η παράταξη αυτή για τον ρωμαϊκό ιμπεριαλισμό της παλαιότερης εποχής. Ενδεικτικές είναι ωστόσο οι κρίσεις που διατυπώνονται

τερική εκείνη συνέπεια που θα έκανε πειστική αυτήν — όπως και κάθε άλλη — προπαγάνδα⁴³.

Προσπάθειες για θεωρητική θεμελίωση και ερμηνεία του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού δεν έλειψαν βέβαια, προέρχονταν όμως από Έλληνες και προφανώς δεν έχουν καμιά σχέση με την πατερναλιστική θεώρηση της ρωμαϊκής κυριαρχίας⁴⁴. Γι' αυτό είναι, νομίζω, σφάλμα να συσχετίζεται η θεώρηση αυτή με (δήθεν) παρόμοιες ελληνικές αντιλήψεις και να υποστηρίζεται ότι ο χαρακτηρισμός της ρωμαϊκής κυριαρχίας ως «patrocinium» δεν αποτελεί καθαρά ρωμαϊκή ιδέα, αλλά ότι έχει την πρόελευσή του στον ελληνικό — κατά την ίδια άποψη — θεσμό της πολιτικής πατρωνείας. Η άποψη αυτή που υποστηρίχθηκε προσφάτως⁴⁵ δεν μπορεί να είναι σωστή, πρώτα - πρώτα διότι παραβλέπει εντελώς το σαφέστατο εννοιολογικό περιεχόμενο του ρωμαϊκού όρου *patronus* και τον συσχετίζει με ελληνικούς χαρακτηρισμούς, όπως «ευεργέτης» και «σωτήρ»⁴⁶, και έπειτα διότι κάνει λόγο περί πολιτικής πατρωνείας στους Έλληνες (κατά την προρωμαϊκή ελληνιστική εποχή) ακόμη και σε περι-

---

στον (επινοημένο) λόγο του δημάρχου του 111 π.Χ., Γ.Μεμίου από τον Σαλλούστιο για την πλεονεξία της συγκλητικής ολιγαρχίας της εποχής του (B.J. 31,9. 31,23· πρβλ. Cat. 10 κ.εξ.)· βλ. D.Timpe, *Herrschaftsidee und Klientelstaatenpolitik in Sallust' s Bellum Jugurthinum*, *Hermes* 90, 1962, 334 κ.εξ., E.Badian, *Roman Imperialism in the late Republik*, Νέα Υόρκη, 1968, σ. 59.

43. Η έλλειψη αυτής της συνέπειας φαίνεται π.χ. στο έργο του Κικέρωνα *De officiis* (II,8,27· βλ. π.π.σημ. 33) όπου αναφέρεται ότι οι Ρωμαίοι πολεμούσαν είτε υπέρ των συμμάχων (*pro sociis*) είτε για την διατήρηση της κυριαρχίας τους (*de imperio*). Ενδεικτική — παρά τον περιστασιακό χαρακτήρα της — είναι επίσης η άποψη που υποστηρίζει στον λόγο του «*de haruspicum responso*» (εκφωνήθηκε το 56 π.Χ.) κατά την οποία οι Ρωμαίοι έγιναν κύριοι της οικουμένης χάρις στην θρησκευτικότητά τους: «*pietate ac religione atque hac una sapientia, quod deorum numine omnia regi gubernatique perspeximus, omnis gentis nationesque superavimus*» (19). Την ίδια έλλειψη συνέπειας δείχνουν και ορισμένα εδάφια του Λιδίου: Αναφερόμενος ο ιστορικός στις (επιτυχείς) ρυθμίσεις της Ρώμης μετά την νίκη της επί των Λατίνων το 338 π.Χ., παρατηρεί ότι η καλή θέληση των Ρωμαίων συνέβαλε στην διατήρηση της ειρήνης τόσο, όσο και η στρατιωτική της ισχύς (8,15,1). Σε (επινοημένο) λόγο του υπάτου *Acilius Glabrio* προς τους Ρωμαίους στρατιώτες κατά τον πόλεμο εναντίον του Αντιόχου Γ', προβάλλονται, όπως είδαμε, οι «κοσμοκρατορικές» βλέψεις της Ρώμης (36,37,15· βλ.π.π., σημ. 13). Αντίθετα ο ύπατος του 169 π.Χ. *Q.Marcus Philippus*, αντιπαλος του Περσέως (και γνωστός για τις ραδιουργίες του) φέρεται να λέγει προς τους στρατιώτες του ότι η *pietas* και η *fides* είναι εκείνα τα χαρακτηριστικά των Ρωμαίων *per quae populus Romanus ad tantum fastigium venerit*» (44,1,11), ενώ ο Αύγουστος σε λόγο του προς τον λαό της Ρώμης είπε, κατά τον ιστορικό, «*totum orbem terrarum tam bello quam amicitia Romano imperio subditum*». (Fragm.1.135). βλ. E.S.Gruen, *The Hellenistic World etc.*, I. σ. 276 κ.εξ.

44. Βλ. W.Capelle: *Griechische Ethik und römischer Imperialismus*, *Klio* 25, 1932, 86 κ.εξ. Για την παραδιδόμενη από τον Διόδωρο (32,4,3 κ.εξ.) «θεωρία» περί των τριών σταδίων του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού (η οποία δεν μπορεί να αποδοθεί στον Πολύβιο) βλ. την αναφερόμενη στην σημ. 37 μελέτη και E.S.Gruen, *όπλ.*, I, σ.160 σημ. 15, 343 σημ. 138.

45. Από τον E.S.Gruen, *όπλ.*, I, σ. 181 κ.εξ.

46. Πρωταρχικό στοιχείο της πατρωνείας σε όλες τις περιπτώσεις όπου απαντά (*manumissio, applicatio, deditio*) είναι η αντίληψη που διέπει την σχέση του πρώην κυρίου με τον απελεύθερο: Ο απελευθερωμένος δούλος θρίσκειται σε παρόμοια εξάρτηση από τον πρώην κύριο του με εκείνη του παιδιού από τον πατέρα, δηλ. ο πρώην κύριος έχει την θέση του πατέρα, γι' αυτό και ο τελευταίος λέγεται *patronus*. Ο προστατευόμενος (και εξαρτώμενος) απελεύθερος λέγεται *cliens* (από το ρήμα *cluere*, που σημαίνει υπακούω). Όπως αυτός είναι «πελάτης» ενός συγκε-

πτώσεις, όπου δεν απαντούν ούτε αυτοί οι χαρακτηρισμοί (ευεργέτης και σωτήρ)^{46α}.

Καλύτερο θα ήταν κατά την γνώμη μου αν ξεκινούσε κανείς από τον ίδιο τον ρωμαϊκό θεσμό της πατρωνείας, ακριβέστερα από το ερώτημα, αν και πως συνδέεται η εξιδανίκευση της ρωμαϊκής κυριαρχίας ως «patrocinium» της οικουμένης με την πρακτική εφαρμογή του θεσμού αυτού. Το ερώτημα αυτό δικαιολογείται τόσο από την χρήση των ίδιων των όρων (patronus και patrocinium), όσο και από τα εδάφια του Κικέρωνα, όπου η δίκαιη και ήπια συμπεριφορά της Ρώμης καταδεικνύεται με την «πατρωνεία» των νικητών στρατηγών στους ηττημένους και τον προστατευτικό ρόλο της Συγκλήτου.

Συνθετική μελέτη για την ρωμαϊκή πατρωνεία σε πόλεις, ιδιαίτερα στον ελληνικό χώρο, απ' όπου προέρχονται κυρίως οι πηγές, δεν έχει γίνει ακόμη, παρά την ευρύτερη σημασία του αντικειμένου και παρά το γεγονός, ότι το διαθέσιμο υλικό σχετικά δεν είναι λίγο⁴⁷. Οι παρατηρήσεις που γίνονται παρακάτω βασίζονται σε μία — οπωσδήποτε όχι πλήρη — συλλογή του (αποκλειστικά) επιγραφικού υλικού και αναφέρονται μόνο στο ερώτημα που διατυπώθηκε παραπάνω.

Το ερώτημα αυτό αποκτά, νομίζω, περισσότερο ενδιαφέρον αν λάβει κανείς υπ' όψη του ότι όλα τα βασικά στοιχεία με τα οποία μπορούσε να υποστηριχθεί η ρωμαϊκή κυριαρχία στον ελληνικό χώρο προέρχονταν από τους ίδιους τους Έλληνες, δηλ. το ανώτερο κοινωνικό στρώμα, πράγμα που καθιστούσε την προπαγανδιστική υποστήριξη της ρωμαϊκής κυριαρχίας εκ μέρους των ίδιων των Ρωμαίων μάλλον περιττή. Τα στοιχεία αυτά είναι σε γενικές γραμμές τα εξής⁴⁸:

α) Η εξιδανίκευση της ρωμαϊκής κυριαρχίας στην (φιλορωμαϊκή) ελληνική γραμματεία, κυρίως την ιστοριογραφία, δηλ. η προσπάθεια να δειχθεί η υπεροχή των πολιτειακών και κοινωνικών θεσμών της Ρώμης σε σύγκριση προς τα ελληνικά κράτη, ακόμη και κατά την κλασσική εποχή.

β) Οι χαρακτηρισμοί «ευεργέτης» ή «προστάτης» της ελευθερίας και ομονοίας των Ελλήνων» που αποδίδονται γενικά στους Ρωμαίους.

γ) Η θέσπιση αγώνων ή και λατρείας προς τιμήν Ρωμαίων αξιωματούχων ή και της

κρίμενου Ρωμαίου πολίτη, έτσι και η ξένη (υποταγμένη) κοινότητα θεωρείται ότι έχει ως «προστάτη» τον Ρωμαίο αξιωματούχο που την υπέταξε και όχι το ρωμαϊκό κράτος. Πρβλ. Th.Mommsen, R.StR. III³, σ.62, A.Premierstein, RE, Clientes (1900), σ. 25 κ.εξ., E.Badian, Foreign Clientelae, σ. 1 κ.εξ. Είναι φανερό ότι οι ελληνικοί χαρακτηρισμοί «ευεργέτης» και «σωτήρ» πολύ λίγα κοινά σημεία έχουν με την αντίληψη αυτή.

46α. Από το γεγονός π.χ.: ότι απεσταλμένοι του Φιλίππου Ε' σε πόλεις της Κρήτης υποστηρίζουν το αίτημα της μικρασιατικής πόλεως Τέω για «ασυλία», δεν μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα, ότι ο βασιλιάς της Μακεδονίας θεωρούσε με αυτόν τον τρόπο τον εαυτό του «πάτρωνα» της Τέω, όπως υποστηρίζει ο Gruen (όππ., I, σ.182, σημ. 148, όπου και οι πηγές).

47. Το βιβλίο του L.Harmand, Le patronat sur les collectivités publiques des origines au bas-empire, Παρίσι 1957, εξ αιτίας της ελλιπούς συλλογής του υλικού και των άλλων αδυναμιών του (βλ. την κριτική του E.Badian, Latomus, 17, 1958, 774 κ.εξ.) κάθε άλλο παρά καλύπτει το κενό. Το ίδιο ισχύει — όπως δείχνει ο τίτλος της — για την μελέτη του R.Saller, Personal patronage under the early empire, Cambridge 1980.

48. Για τις πηγές και την σχετική βιβλιογραφία βλ. την αναφερόμενη στην σημείωση 37 εργασία μου, σ. 24 κ.εξ.

ίδιαι της Ρώμης (που ως γνωστόν, έχουν ως πρότυπο την λατρεία των ελληνιστικών ηγεμόνων) από τις αρχές του 2ου αι.π.Χ. ως το τέλος της ρεπουμπλικανικής περιόδου.

δ) Η απόδοση μικρότερων τιμών (π.χ. η απονομή πολιτικών δικαιωμάτων και η ανέγερση ανδριάντων) σε Ρωμαίους αξιωματούχους, με την συχνή χρήση των χαρακτηρισμών «σωτήρ» ή «ευεργέτης» (ή και των δυο) που ανάγεται, ως γνωστόν, επίσης στην (προηγούμενη) Ελληνιστική εποχή. Συχνά εξαιρούνται εξ άλλου η «αρετή» και η «εύνοια» των Ρωμαίων αξιωματούχων προς την πόλη που τους τιμά — έννοιες που απαντούν, ως γνωστόν συχνότατα σε τιμητικά ψηφίσματα της προρωμαϊκής εποχής για ηγεμόνες αλλά και επιφανείς πολίτες.

Από τα στοιχεία αυτά έχει κανείς την εντύπωση ότι η Ρώμη δεν είχε κανένα ουσιαστικό λόγο να τονίσει τον «προστατευτικό» ρόλο της απέναντι των υποταγμένων Ελλήνων με τον ξένο γι' αυτούς όρο «πάτρων» ή «πατρωνεία»: πρώτα - πρώτα διότι οι ελληνικοί χαρακτηρισμοί και αντιλήψεις αρκούσαν γι' αυτό πλήρως (και όπου η πολιτική της μπορούσε να εφαρμοσθεί με τις υπάρχουσες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες η Ρώμη απέφευγε την εισαγωγή νέων θεσμών) και έπειτα διότι ο όρος πάτρων προκαλούσε αναγκαστικά τους συνειρμούς της άμεσης εξάρτησης (που δήλωνε η σχέση *patronus - clientes*), πράγμα που δεν συνέφερε στην πολιτική της Ρώμης κατά την πρώτη φάση της αναμίξεώς της στην Ελλάδα και πιθανόν δεν ανταποκρινόταν στις προθέσεις της. Στην κατοπινή εποχή, όταν είχε ήδη εδραιωθεί η ρωμαϊκή κυριαρχία (ιδιαίτερα μετά τον τρίτο Μακεδονικό πόλεμο) Ρωμαίοι αξιωματούχοι αποκαλούνται βέβαια από ελληνικές πόλεις «πάτρωνες», ωστόσο και από μια πρόχειρη μελέτη του σχετικού υλικού προκύπτει ότι ο ρωμαϊκός όρος δεν παραμέρισε ούτε μπορούσε να παραμερίσει τους παραδοσιακούς ελληνικούς χαρακτηρισμούς «ευεργέτης» και «σωτήρ»: Πρώτα - πρώτα διότι οι τελευταίοι χρησιμοποιούνταν ήδη από δύο αιώνες, κυρίως όμως διότι τους προτιμούσαν οι ίδιοι οι Ρωμαίοι αξιωματούχοι, εφ' όσον, όπως φαίνεται, οι ελληνικοί χαρακτηρισμοί και οι συνδεδεμένες με αυτούς τιμές ήταν πολύ πιο κατάλληλοι για να ικανοποιήσουν την φιλο- (ή μάταιο) δοξία τους από τον ρωμαϊκό «πάτρων»⁴⁹. Στις ελληνικές πόλεις υπήρχε βέβαια κάποια λίγο - πολύ ισχυρή ανάγκη προστασίας και γι' αυτό ήθελαν να έχουν την εύνοια Ρωμαίων αξιωματούχων με επιρροή και στην περίπτωση αυτή μπορούσαν όμως να χρησιμοποιήσουν — και το έκαναν μάλιστα συχνά καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής κυριαρχίας — τους ελληνικούς χαρακτηρισμούς «ευεργέτης», «σωτήρ» και — λιγότερο συχνά — «κτίστης»⁵⁰. Αντίθετα προξενεί εντύπωση ότι ο χαρα-

49. Στο πλαίσιο του άρθρου αυτού αρκεί, νομίζω, να αναφερθεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: ο περιδότης εξ αιτίας των ωμοτήτων που διέπραξε ως διοικητής της Σικελίας (74-72 π.Χ.) C. Verges απαιτούσε, σύμφωνα με την μαρτυρία του Κικέρωνα, από τις ελληνικές κοινότητες της επαρχίας του, να τον τιμούν όχι μόνο ως «πάτρωνα», αλλά και ως «σωτήρα», προφανώς επειδή ο ρωμαϊκός τίτλος δεν τον ικανοποιούσε: Ως «σωτήρ» ετιμάτο ο Verges, όπως παρατηρεί αμέσως κατόπιν ο Κικέρων, με ειδική γιορτή, η οποία κατά διαταγή του αντικατέστησε την παλαιότερη που γινόταν προς τιμήν του Μ.Κλαυδίου Μαρκέλλου (Κικ. In C. Verrem, II, 2,63,154).

50. Σε αρκετές περιπτώσεις επίσης οι ελληνικοί χαρακτηρισμοί (ένας ή περισσότεροι) συνοδεύονται από τον ρωμαϊκό τίτλο «πάτρων», ενώ παράλληλα (και για το ίδιο πρόσωπο) χρησιμο-

κτηρισμός «προστάτης» που κατά κάποιον τρόπο βρίσκεται εννοιολογικά πλησιέστερα προς τον ρωμαϊκό όρο «πάτρων», όπως και το ουσιαστικό «πατρωνεία» μαρτυρούνται πολύ σπάνια⁵¹. Με τα δεδομένα αυτά νομίζω ότι η εισαγωγή του θεσμού της πατρωνείας στον ελληνικό χώρο δύσκολα θα μπορούσε να αποτελέσει την αφετηρία για την ιδεολογική θεμελίωση του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού ή σχετική προπαγάνδα. Σε ποιούς λόγους οφείλεται η εισαγωγή του θεσμού αποτελεί πρόβλημα που δεν μπορεί να εξετασθεί εδώ⁵².

Το αρνητικό αυτό συμπέρασμα ενισχύει, νομίζω, την εντύπωση που αποκομίζει κανείς από τα εδάφια που παρατέθηκαν στην αρχή, ότι δηλ. η εξιδανίκευση της ρωμαϊκής κυριαρχίας από Ρωμαίους συγγραφείς του πρώτου αιώνα π.Χ., όπως ο Κικέρων και ο Λίβιος, δεν έχει καμιά σχέση με «ρωμαϊκή προπαγάνδα» που έγινε στον δεύτερο, αλλά οφείλεται στις (αρνητικές) εμπειρίες της επαναστατικής εποχής και συνδέεται με μία συγκεκριμένη πολιτική τοποθέτηση, δηλ. την υποστήριξη του αριστοκρατικού καθεστώτος της Ρώμης που διασφαλιζόταν στην Σύγκλητο. Σαφέστερα: Προβάλλοντας μια τόσο θετική εικόνα της ρωμαϊκής κυριαρχίας κατά την προηγούμενη (προεπαναστατική) εποχή οι συγγραφείς αυτοί έχουν ως σκοπό όχι τόσο να δικαιολογήσουν τον ρωμαϊκό ιμπεριαλισμό, όσο να αποδείξουν την υπεροχή αυτού ακριβώς του αριστοκρατικού καθεστώτος. Αξιοσημείωτα είναι π.χ. μερικά εδάφια

πουούνται μόνο οι ελληνικοί. Μερικά παραδείγματα: Ο γνωστός Ρωμαίος στρατηγός Λ. Λικίνιος Λούκουλλος τιμάται στα Σύνναδα ως «πάτρων και ευεργέτης» (IGRR IV 701), στα Θυάτειρα ως «σωτήρ, ευεργέτης και κτίστης» (IGRR IV 1191), ο Πομπήϊος ως «πάτρων και κτίστης» στους Σόλους (IGRR III 869), ενώ ο Καίσαρ χαρακτηρίζεται στην Χίο ως «πάτρων» (IGRR IV 928), αλλά και ως «ευεργέτης» (IGRR, IV, 929), σε επιγραφή των Θεσπιών ως «σωτήρ και ευεργέτης» (IG VII 1835) και στην Πέργαμο τιμάται ως «πάτρων και ευεργέτης» και χαρακτηρίζεται ακόμη ως «των Ελλήνων απάντων σωτήρ και ευεργέτης» (IGRR IV 305).

51. Για το ουσιαστικό πατρωνεία υπάρχουν απ' ό,τι ξέρω, δύο γραμματειακές μαρτυρίες (Διον. Αλικ. Ρωμ. Αρχ. II, 10, Πλουτ. Ρωμ. 13), όπου όμως γίνεται λόγος για την ίδρυση και την εξέλιξη του θεσμού στους Ρωμαίους, και τρεις επιγραφικές: ένα (ανέκδοτο) τιμητικό ψήφισμα από την Κολοφώνα (βλ. L. Robert, CRAI, 1969, 43, σημ. 4' από τον Robert χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ.), μία επιστολή του ανθυπάτου της Κιλικίας Q. Oppius προς την πόλη της Αφροδισιάδος (βλ. J. Reynolds, Aphrodisias and Rome, Λονδίνο 1982, Documents Nr. 3, στ. 49 κ.εξ. - περ. 80 π.Χ.) και ένα τιμητικό ψήφισμα από την Πάρο του 1ου αι. π.Χ. (SEG XXXII 825). Η σημασιολογική συγγένεια των όρων «προστάτης» και «πάτρων» είναι αναμφισβήτητη, εφ' όσον με τον πρώτο αποδίδεται, ως γνωστόν, στα ελληνικά ο δεύτερος (βλ. Διον. Αλικ. Ρωμ. Αρχ. II, 11, 1 Πλουτ. Ρωμ. 13, Μάρ. 5. Lidell - Scott, λ. προστάτης III, 2.3): Αυτό όμως δεν σημαίνει βέβαια ότι οι όροι είναι ταυτόσημοι· στις (ελάχιστες) επιγραφές της ρωμαϊκής εποχής όπου απαντά ο όρος προστάτης αλλού φαίνεται να ισοδυναμεί με τον όρο «πάτρων» (βλ. IGRR, IV, 787, στ. 6: προστάτην και ευεργέτην — από την Απάμεια), αλλού όμως όχι (IG IX 2, 1108, στ. 16: αγαθοί προστάται, από την Δημητριάδα). Αν οι Ρωμαίοι χαρακτηρίζονται στην επιγραφή Syll³ 665 (περ. 160 π.Χ.) ως «προεστακότες τὰς τῶν Ἑλλήνων εὐνομίας καὶ ὁμονοίας», αυτό δεν υποδηλώνει βέβαια καθόλου την αντίληψη της πατρωνείας.

52. Εδώ θα μπορούσε μόνο να παρατηρηθεί ότι, σε αντίθεση προς την άποψη του Badian, φαίνεται μάλλον απίθανο να έγινε η εισαγωγή του θεσμού ή η χρησιμοποίηση των σχετικών με αυτόν αντιλήψεων κατά την πρώτη φάση της αναμίξεως των Ρωμαίων στην Ελλάδα: βλ. J. Bleicken, Gnomon 36, 1964, 182.

από το έργο του Λιβίου, όπου εξαίρονται το αίσθημα δικαιοσύνης και ο προστατευτικός ρόλος της Σύγκλητου απέναντι σε ξένους λαούς, σε μια περίπτωση μάλιστα σε αντιδιαστολή προς την αδιάστατη, ιμπεριαλιστική πολιτική που — κατά τον συγγραφέα — θέλει και αποφασίζει η plebs^{52α}.

Παρόν για τον ιστορικό Λίβιο είναι όμως — σε αντίθεση με τον ρήτορα και πολιτικό Κικέρωνα — όχι μόνο οι εμφύλιοι πόλεμοι της ύστερης επαναστατικής εποχής αλλά και η νέα εποχή για την Ρώμη και όλη την ρωμαϊκή αυτοκρατορία που αρχίζει με τον πρώτο Ρωμαίο αυτοκράτορα. Ένα από τα βασικά στηρίγματα του νέου καθεστώτος είναι, ως γνωστόν, το αίσθημα της ανακούφισης και της ασφάλειας (που εκφράζεται σαφέστατα σε διάφορα κείμενα της εποχής)⁵³ και η απορρέουσα από αυτό πίστη των υπηκόων — την οποία καλλιέργησε βέβαια και ο ίδιος ο Αύγουστος — ότι ευγυνετής της ειρήνης και της ευημερίας στην αυτοκρατορία είναι μόνο ο αυτοκράτορας. Έτσι θα μπορούσε ίσως να εξηγηθεί το ότι στον Λίβιο ο προστατευτικός ρόλος της Ρώμης εξαιρείται από τους ίδιους τους υποταγμένους. «Στην σκιά της βοήθειάς σας, Ρωμαίοι, βρίσκουμε εμείς προστασία και ό,τι έχουμε και ό,τι είμαστε πρέπει να θεωρείτε δικό σας» φέρονται να λένουν οι Καμπανοί πρέσβεις στην Σύγκλητο, όταν ζητούν την βοήθεια της Ρώμης κατά την έναρξη του πρώτου Σαμνιτικού πολέμου (325 π.Χ.)⁵⁴. Το να ζητούν οι Καμπανοί πρέσβεις προστασία στην «σκιά της βοήθειας της Ρώμης» (*umbra vestri auxilii*), περισσότερο όμως το να υποστηρίζουν ότι η βοήθεια αυτή πρέπει να παρέχεται σε όλους («*omnibus quidem, Romani, vestram misericordiam vestrumque auxilium aequum est patere*») προσιδιάζει κατά την γνώμη μου μόνο στην εποχή του Αυγούστου. Το ίδιο ισχύει και για τον λόγο των Ροδίων πρέσβων στην Σύγκλητο το 189 π.Χ., όπου μεταξύ άλλων λέγεται, ότι οι Ρωμαίοι πρέπει να συνεχίσουν αδιάκοπα την «πατρική προστασία» τους απέναντι σε όλο το ελληνικό γένος (βλ.π.π., σημ. 12α). Ακόμη και τον βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα παρουσιάζει ο Λίβιος να λέγει (κατά τις διαπραγματεύσεις με τον ύπατο Q.Marcus Philippus, λίγο πριν από την έναρξη του τρίτου Μακεδονικού πολέμου, το 172 π.Χ.), ότι η καλή φήμη των Ρωμαίων για την «*clementia*» και «*gravitas*» που τους χαρακτηρίζει είναι διαδεδομένη σε όλα τα έθνη⁵⁵. κάτι τέτοιο μπο-

52α. Η απόφαση για την κατοχή από τους Ρωμαίους μιας περιοχής για την οποία φιλονικούσαν οι Αρδεάτες και οι Αρικίνοι (και είχαν μάλιστα προσφύγει στην διαιτησία των Ρωμαίων) λαμβάνεται κατά την διήγηση του Λιβίου από την φυλετική εκκλησία και μάλιστα ύστερα από τον λόγο κάποιου δετεράνου πληθείου που ισχυρίζεται ότι η περιοχή είχε καταληφθεί στο παρελθόν από τους Ρωμαίους· η Σύγκλητος και οι ύπατοι εκφράζουν όμως την αντίθεσή τους και θεωρούν την κατάληψη της περιοχής «*flagitium ingens*» (Λιβ. 3,72· πρβλ.4,7,4,4,11). Η διήγηση έχει προφανώς επινοηθεί στο πλαίσιο των πολιτικών ανταγωνισμών της επαναστατικής εποχής με σκοπό την υποστήριξη της παρατάξεως των *optimates*. Αλλού παρουσιάζεται η Σύγκλητος να θέτει υπεράνω της *utilitas* την *fides* (Λιβ.7,31,2 - 345 π.Χ.).

53. Βλ. V.Ehrenberg - A.H.M.Jones, *Documents illustrating the reigns of Augustus and Tiberius*, Οξφόρδη 1955², αρ.98,98α. R.Syme, *The Roman Revolution*, Οξφόρδη 1939 (1968), σ. 518 κ.εξ.: Ed.Norden, *Die Geburt des Kindes*, 1924, σ. 157 κ.εξ.

54. Λιβ. 7,30,18. Αρκετά ενδεικτικές είναι επίσης — κατά την περιγραφή του Λιβίου — οι εκδηλώσεις ευγνωμοσύνης των Λατίνων προς τους Ρωμαίους (2,22,7 - 495 π.Χ.).

55. Λιβ. 42,42,9. Παρακάτω βέβαια (42,47,4 κ.εξ.) ο Λίβιος παρουσιάζει τον Ρωμαίο ύπατο να υπερηφανεύεται στην Σύγκλητο διότι εξαπάτησε τον Περσέα· βλ.π.π., σημ. 41.

ρούσε, νομίζω, να επινοηθεί μόνο στην εποχή του Αυγούστου.

Στην εποχή του Αυγούστου ο πρώτος Ρωμαίος αυτοκράτορας αποκαλείται από τους Έλληνες «πατήρ της πατρίδος και σύμπαντος των ανθρώπων γένους»⁵⁶. Η πατεριναλιστική αντίληψη για την μοναρχία που εκφράζεται με το δεύτερο μέρος του χαρακτηρισμού (το οποίο αποτελεί ως γνωστόν, ακριβή απόδοση του ρωμαϊκού *pater patriae*)⁵⁷, είναι πολύ παλαιότερη και χρησιμοποιήθηκε εντελώς ανεξάρτητα από τον ρωμαϊκό θεσμό της πατρωνείας⁵⁸. Ο ίδιος αυτοκράτορας (όπως και οι επόμενοι) αποκαλείται επίσης «ευεργέτης και σωτήρ του κοινού των ανθρώπων γένους»⁵⁹ — ένας χαρακτηρισμός που δείχνει επίσης την επιδίωξη παλαιών (προρωμαϊκών) αντιλήψεων. Αντίθετα ο ρωμαϊκός χαρακτηρισμός «πάτρων» χρησιμοποιείται στην εποχή του Αυγούστου (και αργότερα) σχετικά πολύ σπάνια. (Για τον Αύγουστο δεν μου είναι καμιά περίπτωση γνωστή). Οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τότε, όπως και πριν, τις δικές τους αντιλήψεις και εκφραστικά μέσα για την «προστασία» εκ μέρους του ισχυρού κυρίου, όπως άλλωστε και για την οικουμενικότητα της κυριαρχίας του. Ο Αύγουστος αποκαλείται «γης και θαλάσσης επόπτης», παρόμοιοι χαρακτηρισμοί αποδίδονται σχεδόν σε όλους τους Ρωμαίους αυτοκράτορες⁶⁰.

Συμπέρασμα: αντίθετα προς την μέχρι τούδε υποστηριζόμενη άποψη, η παρουσίαση της ρωμαϊκής κυριαρχίας ως «*patrocinium*» της οικουμένης σε συγγραφείς του 1ου αι. π.Χ. (Κικέρων, Λίβιος) δεν έχει καμία σχέση με ρωμαϊκή προπαγάνδα των αρχών του 2ου αι. π.Χ. (η οποία, σύμφωνα με τα δεδομένα που έχουμε δεν φαίνεται ότι υπήρξε): αποτελεί ένα — οπωσδήποτε βασικό — στοιχείο της εξιδανίκευσης της ρωμαϊκής κυριαρχίας, η οποία (εξιδανίκευση) οφείλεται στις αρνητικές εμπειρίες από την ύστερη επαναστατική εποχή της Ρώμης και αποδίδεται στην προβολή του παλαιού αριστοκρατικού καθεστώτος, δηλ. της Συγκλήτου. Σφάλμα είναι όμως εξ άλλου να συνδέεται ο (καθαρά ρωμαϊκός) θεσμός της πατρωνείας με τους ήδη από την προρωμαϊκή εποχή ευρύτατα χρησιμοποιούμενους ελληνικούς χαρακτηρισμούς «ευεργέτης», «σωτήρ» ή και τον θεσμό της «προξενίας» και τις συναφείς με αυτούς αντιλήψεις. Ο θεσμός της πατρωνείας είχε, όπως φαίνεται, σχετικά πολύ μικρότερη απήχηση στον ελληνικό κόσμο και γι' αυτό δύσκολα μπορούσε να αποτελέσει στοιχείο θεωρητικής θεμελίωσης ή προπαγάνδας του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

56. OGIS 470 (=IGRR, IV 1611 — Ύπαιπα, μετά το 2 π.Χ.), στ. 15 κ.εξ.

57. Βλ. A.Premmerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, Μόναχο 1937, σ. 173 κ.εξ., A.Alföldi, *Der Vater des Vaterlandes im römischen Denken*, Darmstadt 1971, σ. 47 κ.εξ. (=Mus.Helv. 9, 1952, 211).

58. Βλ. Kaerst, *Studien zur Entwicklung und theoretischen Begründung der Monarchie im Altertum*, Μόναχο 1898, σ. 66 κ.εξ. Alföldi, όππ., σ. 118 (=Mus. Helv.11,1954,139 κ.εξ.).

59. Βλ. Ehrenberg - Jones, όππ., αρ. 98, στ. 39 κ.εξ., 98α, στ. 6 κ.εξ.

60. IGRR, IV 315 (Πέργαμος). Πρβλ. Στράβ. VI,4,2 (288): χαλεπόν δέ άλλως διοικείν τήν τηλικαύτην ήγεμονίαν ή ενί επιτρέψαντες ως πατρί.

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΣΤΟΝ ΒΕΛΛΗΙΟ ΠΑΤΕΡΚΟΥΛΟ

Ο Βελλήιος Πατέρκουλος κατηγορήθηκε συχνά ότι δεν έγραψε ιστορία, αλλά απλώς έναν πανηγυρικό για τον Τιβέριο, καθώς ο άμετρος έπαινος¹ και η προβολή του προσώπου του αυτοκράτορα αποτελούν αναμφισβήτητα χαρακτηριστικά του ιστορικού του έργου². Βέβαια η παραπάνω θέση είναι ίσως υπερβολική, όταν ολόκληρη η διήγηση, που αναφέρεται στην προαυτοκρατορική εποχή, διυλίζεται και ερμηνεύεται από μερίδα ερευνητών με βάση το προχωρημένο τμήμα του II βιβλίου³. Και είναι γεγονός ότι στο σύνολο του έργου του — όπως τουλάχιστον αυτό μας σώζεται — μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι το βάρος της διήγησης πέφτει κατά κύριο και αποφασιστικό λόγο στην εκάστοτε εξεταζόμενη προσωπικότητα. Ο συγγραφέας δεν ενδιαφέρεται τόσο για την ιστορική εξέλιξη αυτή καθ' αυτήν⁴, όσο για τη βιογραφική παρουσίαση των πρωταγωνιστών της⁵. Στο σημείο αυτό πειστική είναι η

---

1. Βλ. Ruhnken, David, *C. Velleii Paterculi quae exstant opera*, Augustae Taurinorum, 1821, σελ. XXIII-XXIV. Για το θέμα αυτό βασικό είναι το έργο του Lana, Italo, *Velleio Patercolo o della Propaganda*. Torino, 1952. Βλ. και Duff, J. W., *A Literary History of Rome in the Silver Age*, London, 1964, σελ. 69-70: «For his commander's greatness he conceived and expressed unbounded enthusiasm in an almost eighteenth century sense of the term» και παρακάτω (σελ. 73): «Velleius can at least be spirited and interested... when he relates his personal impressions of Tibertius». Rose, H. J., *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας*, τ. ii, Αθήνα, 1978 (μετ. Κ. Γρόλλιου), σελ. 66: «... φαίνεται πως ήταν κυριευμένος από ένα απέραντο θαυμασμό για τον Τιβέριο και ολόκληρη την αυτοκρατορική οικογένεια». Βλ. και Criniti, Nicola, *Velleio Patercolo, Storia di Roma*, Milano, 1978, σελ. 21: «V.P. ... non vuole né educare il lettore non è un moralista — né tanto memo informarlo — non è neppure un cronistorico —: egli si prefigge solo uno scopo politico — ed è doveroso qui riconoscergli una certa abilità».

2. Εδώ πρέπει να ληφθεί υπόψη η θέση του Sumner, G. (The Truth about V.P.: Prolegomena, *HStCPh* 74 (1976, σελ. 297), η οποία ερμηνεύει ίσως ως ένα βαθμό τη συγγραφική στο θέμα αυτό συμπεριφορά του Β.Π. Βλ. και Lana, *ό.π.*, σελ. 189, όπου γράφει: «Non solo le allusioni dunque erano perseguite ma anche i silenzi», ενώ στη σελ. 190 αναφέρεται στο εντυπωσιακό θα έλεγε κανείς περιστατικό του Κρεμούτιου Κόρδου.

3. Βλ. Lana, *ό.π.* passim και ιδιαίτ. σελ. 69.

4. Duff, J. W., *ό.π.*, τ. ii, σελ. 76: «He (=V.P.) does not appreciate great movements in history; he does not exhibit the essential nexus of continuous evolution between periods».

5. Duff, *ό.π.*, τ. ii, σελ. 77: «It is going too far to say that his interest centres upon individuals only». Αμέσως πιο κάτω δέχεται ότι «its cardinal method is the biographic, with some of the merits and most of the defects entailed». Βλ. και Shipley, Fr. στην εισαγωγή της έκδοσης *Velleius Paterculus* της Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts / London, 1924, σελ. XIV-XV: «His interest in history is biographical rather than strictly historical». Βλ. και Paladini, Maria Luisa, *Studi su V.P.*, *Acme* 6 (1953), σελ. 451 και Lana, *ό.π.*, σελ. 69, ο οποίος διατυπώνει τη θεωρία ότι αυτό το ενδιαφέρον για τα άτομα και τις οικογένειές τους αποτελεί ουσιαστικά μια πρωτοτυπία του Β.Π.

άποψη του Woodman, σύμφωνα με τον οποίον στα πλαίσια της ιστορίας της ιστοριογραφίας ο Β.Π. βρίσκεται σε κάποιο προχωρημένο σημείο μιας πορείας, όπου προβάλλεται η προσωπικότητα και τίθεται ή αναλύεται το γεγονός κυρίως μέσα από τη βιογραφία⁶, κάτι που ίσως αποτελούσε δείγμα μιας ευρύτερης κοινωνικής ανάγκης.

Τις θέσεις αυτές των μελετητών μπορεί κανείς να τις επιβεβαιώσει μόνο μέσα από το συγκεκριμένο ιστορικό κείμενο. Ειδικότερα διαπιστώνουμε μια συχνή και διεξοδική αναφορά όχι τόσο — ή τουλάχιστον όχι μόνο — στο πολιτικό γεγονός, αλλά στην προβαλλόμενη προσωπικότητα που έχει άμεση σχέση μ' αυτό ο χαρακτήρας και τα αξιόλογα σημεία της ζωής «καταγράφονται» σύμφωνα πάντα με τις πηγές και τις αντιλήψεις του συγγραφέα. Σε μια τέτοια «καταγραφή» κυρίαρχο γεγονός φαίνεται να είναι ο θάνατος, τον οποίο ο ιστορικός δύσκολα θα βρούμε να αποσιωπά⁷. Και δεν τον αναφέρει πληροφορώντας μας απλά και μόνο για το γεγονός, αλλά και κάποτε προχωρεί σε φρικιαστικές λεπτομέρειες, όπως στην περίπτωση του *Caldus Caelius*, της ηρωϊκής εκείνης μορφής που, όταν αιχμαλωτίστηκε από τους Γερμανούς, αυτοκτόνησε συντρίβοντας το κεφάλι του στα σιδερένια του δεσμά⁸. Συχνότατα όμως προβαίνει σε ποικίλα σχόλια αποκαλύπτοντας έτσι τις βαθύτερες σκέψεις του, τις όποιες φιλοσοφικές του διαθέσεις και τους ευρύτερους κοινωνικούς του προβληματισμούς. Ο χώρος, επίσης, που αφιερώνει στο θάνατο ορισμένων προσωπικοτήτων συχνά δεν είναι μικρός⁹. Αυτό ως ένα βαθμό υποδηλώνει τη σπουδαιότητα που ο Β.Π. αποδίδει στο τέλος της ανθρωπίνης ζωής. Τούτο βέβαια δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν περιπτώσεις που ο συγγραφέας περιορίζεται σε μια απλή αναφορά, όπως π.χ. στο θάνατο του Περσέα¹⁰.

6. Βλ. Woodman, A.J., *Velleius Paterculus, The Caesarian and Augustan Narrative*, Cambridge, 1983, σελ. 30. Ο συγγραφέας εξετάζει πώς η ρωμαϊκή ιστοριογραφία προοδευτικά ενδιαφέρθηκε για τη συμβολή της προσωπικότητας στην ιστορική εξέλιξη, ενώ στη σελ. 45 θα γράψει: «Whereas historians of an earlier period had come to see history in terms of a variety of individuals..., imperial historians saw history primarily in terms of one individual, the emperor of the day». Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαμε ίσως να διατυπώσουμε την άποψη ότι ο Β.Π. ανήκει για τα πριν από την αυτοκρατορία γεγονότα στην πρώτη κατηγορία, για τα γεγονότα όμως της αυτοκρατορικής περιόδου στη δεύτερη.

7. Όπως κάνει με την περίπτωση του Κάτωνα του Νεότερου.

8. 2.120.6. Πρβλ. και 2.19.2.

9. Βλ. για παράδειγμα την αναφορά στο θάνατο του *Telesinus*, αρχηγού των Σαμνιτών στο 2.27.3. Πολλές φορές η αναφορά στο θάνατο ενός ατόμου αποτελεί ευκαιρία για μια σύντομη προσωπογραφία. Πρβλ. στο 2.4.5-6 την αντίστοιχη περίπτωση του Σκιπίωνα Αιμιλιανού. Εδώ όχι μόνο συνοψίζει τα περί Σκιπίωνα Αιμιλιανού, αλλά και προχωρεί σε ορισμένες παρατηρήσεις κοινωνιολογικού τύπου ξεφεύγοντας έτσι σαφώς από τα πλαίσια μιας «αυστηρής» ιστορίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο συγγραφέας προκειμένου περί του θανάτου του *Marcus Lollius* (2.102.1) αναφέρεται στις σχετικές κοινωνικές αντιδράσεις υποδηλώνοντας έτσι έμμεσα τα προσωπικά του «αισθήματα». Πρβλ. επίσης 2.14.1-2 (*Marcus Livius Drusus*), 2.23.1 (*Marius*), 2.24.5 (*Cinna*), 2.47.4 (*Clodius*), 2.93.1 (*Marcellus*), 2.96.1 (*M. Agrippa*). Μέσα από αυτές τις «προσωπογραφίες» συχνά διαφαίνονται σε συνδυασμό με το γεγονός του θανάτου οι ατομικές αντιλήψεις του συγγραφέα γύρω από τα ανθρώπινα: Πρβλ. 2.53.2-3 (*Pompeius*: «in tantum in illo viro a se discordante fortuna, ut cui modo ad victoriam terra defuerat, deesset ad sepulturam»). 2.69.1 (*C. Trebonius*).

10. 1.11.1.

Εδώ θα ήταν ίσως ενδιαφέρον να θυμηθούμε το Χ.Θεοδωρίδη που έγραφε¹¹: «Στις δημιουργικές εποχές, όταν η δράση γεμίζει κοινωνία κι άτομο, όπως στα χρόνια της ελληνικής ακμής, η έγνοια του θανάτου παραμερίζεται στο υποσυνείδητο. Παίρνει όμως κυρίαρχη θέση στις ξεθυμασμένες εποχές», για να εντάξει σ' αυτές αμέσως πιο κάτω τους «ασάλευτους αιώνες της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας».

Ανεξάρτητα από το πως τεκμηριώνεται στο παραπάνω κείμενο αυτή η θέση, γεγονός είναι ότι ο Β.Π. αναφέρεται διεξοδικά στο θάνατο των προσωπικοτήτων - ηθοποιών του. Γράφει στο πρώτο μισό του πρώτου αιώνα μ.Χ. Έχει έλθει η εποχή της Pax Romana του Αυγούστου, ύστερα από δεκαετίες πολιτικών ταραχών, που αιματοκύλησαν τη Ρώμη. Οι εξωτερικοί και εσωτερικοί πόλεμοι άφησαν ίχνη ανεξίτηλα στην ψυχή και στην προσωπικότητα των Ρωμαίων. Ο βίαιος θάνατος ήταν φαινόμενο τόσο συχνό, ώστε σειρά γενεών μεγάλωνε κάτω από τη σκιά του¹². Με τον τρόπο αυτό διαμορφώθηκε μια παράξενη, θα έλεγε κανείς — για τις σημερινές τουλάχιστον αντιλήψεις — ψυχοσύνθεση¹³, που, σύμφωνα με τον Friedländer, δε διακρίνεται καθαρά στα κείμενα¹⁴. Θα μπορούσε όμως κανείς να προσθέσει ότι η αναλυτική μελέτη του θέματος οδηγεί με ασφάλεια σε ορισμένα συμπεράσματα.

Οι μονομαχίες συγκεκριμένα είναι γνωστό ότι αποτελούν ένα πολύ παλιό θεσμό¹⁵ και παλιότερα συνδέονταν με νεκρικές τελετές¹⁶. Κατά τα χρόνια του Αυγούστου η επίσημη τουλάχιστο διεξαγωγή τους περιορίστηκε σε δύο φορές το χρόνο. Δε μειώθηκε όμως αντίστοιχα και η αγριότητά τους. Ο Σενέκας¹⁷ με βδελυγμία περιγράφει τις θανατικές εκτελέσεις των καταδίκων.

Ο Keith Hopkins επιχειρεί μian ερμηνεία του φαινομένου αυτού αποδίδοντάς το

11. Θεοδωρίδη, Χ., 'Επίκουρος, Αθήνα, 1954, σελ. 348.

12. Hopkins, Keith, *Death and Renewal, Sociological Studies in Roman History*, τ. 2, Cambridge, 1983, σελ. 7, όπου αναφέρει πως πηλίνο μπιμπερόν μωρού που δρέθηκε στην Πομπηία είχε επάνω παράσταση μονομάχων, για να καταλήξει πως «gladiatorial shows suffused Roman life». Βλ. και Friedländer, L., *Roman Life and Manners under the Early Empire*, μετ. από τους Freese, J.H. και Leonard A. Magnus, London, 1965, τ.ii, σελ. 78. Εκεί μιλά για μια «acquired love of brutality» η οποία «was perpetuated from age to age» και η οποία «pervades every individual».

13. Lintott, A.W., *Violence in Republican Rome*, Oxford, 1968, σελ. 51: «the bloodshed in and after the first civil war, although its horrors were a warning must have aggravated this familiarity with death. Under the cover of the Sullan proscriptions there were many unsolved and unpunished murders» και διαπιστώνει πως αυτό που ο Κικέρωνας αποκαλεί «domestica crudelitas» (*Rosc. Am.* 92.3) «deprived men of pity by its frequency». Στη σελ. 175 αναφέρει ακόμα ότι και ο Κικέρωνας ενθάρρυνε τη βία, αν αυτή ασκείτο από τους boni εναντίον των audaces και improbi, που προσπαθούσαν να θίξουν την τάξη των πραγμάτων. Βλ. και Paoli, Ugo Enrico, *Rome; Its People, Life and Customs*, μετ. στα αγγλικά από Macnaghten, R.D., London, 1963, σελ. 252-4.

14. Friedländer, ό.π.τ.ii, σελ. 76. Βλ. και Hopkins, ό.π., σελ. 204.

15. Για μια σύντομη ιστορία των μονομαχιών βλ. Friedländer, τ.ii, σελ. 41-43, αναλυτικά όμως το διδύλιο του Ville, Georges, *La Gladiature en Occident des Origines à la Mort de Domitien*, école Française de Rome, 1981. Χαρακτηριστικό είναι και το ίδιο το κείμενο του Β.Π.: «magnificentissimis gladiatorii muneris naumachiaequae spectaculis divus Augustus... animos oculosque populi Romani replerant» (2.100.2).

16. Hopkins, ό.π., σελ.5, 204. Σιγά - σιγά όμως έγινε μέσο επίδειξης της άρχουσας τάξης (σελ. 13).

17. *Epist.* 7.2 κξξ.

στους ψυχολογικούς μηχανισμούς της μάζας, η οποία θέλει να ταυτίζεται με τον επιτιθέμενο που νικά και όχι βέβαια με τον ηττημένο που χάνει¹⁸. Η Ρώμη — λέει — ήταν μια «σκληρή» κοινωνία¹⁹ και παρακάτω την αποκαλεί χαρακτηριστικότερα «μιλιταριστική κοινωνία»²⁰. Ο ίδιος συγγραφέας πάλι θεωρεί ότι οι μονομαχίες ήταν μια ευκαιρία για επιβεβαίωση της ηθικής τάξης μέσα από τη θυσία των καταδίκων²¹.

Δεν ήταν όμως μόνο οι μονομαχίες ή οι θηριομαχίες, όπου το ανθρώπινο αίμα χυνόταν άφθονο και χωρίς λόγο. Υπάρχουν μαρτυρίες που λένε ότι ακόμα και η παιδοκτονία για ποικίλους λόγους αποτελούσε κατά τους χρόνους εκείνους μια πρακτική²².

Μέσα σ' αυτή την κοινωνία και μέσα σ' αυτό το κλίμα των χιλιάδων δικαιολογημένων και αδικαιολόγητων θανάτων ήταν ίσως φυσικό να ευδοκιμήσουν οι στωικές αντιλήψεις του Σενέκα, που υποστήριξε ότι ο θάνατος είναι μια λύση στις δυσκολίες της ζωής. «Αν κάτι σε εμποδίζει να ζήσεις καλά, τίποτε δεν σε εμποδίζει να πεθάνεις καλά»²³. Οπωσδήποτε ο στωικός δε φοβόταν το θάνατο²⁴, αλλά ούτε κι ο επικύριος. Για άλλη μια φορά στην ιστορία του ανθρώπινου στοχασμού η πίστη στη μεταθανάτια ζωή παρέμεινε διαδεδομένη σε ευρύτατη κλίμακα και σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, παρά το σκεπτικισμό ορισμένων καλλιεργημένων ατόμων²⁵. Παράλληλα ο φόβος της μεταθανάτιας τιμωρίας φαίνεται πως συχνά βασάνιζε την ανθρώπινη συνείδηση²⁶.

Είναι, λοιπόν, η εποχή του Β.Π. εποχή αίματος, φόβου και στη συνέχεια συμβιβα-

18. Hopkins, *ό.π.*, σελ. 27.

19. Σελ. 28: «Brutality was built into its culture in private life as well as in public shows».

20. Σελ. 29.

21. *ό.π.* Ενδιαφέρουσες επίσης είναι οι απόψεις του Lintott, (*ό.π.*, σελ. 20 κέξ.), ο οποίος εξετάζει το ζήτημα της αυτοδικίας κατά τα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας, ενώ στη σελ. 66 κάνει λόγο για το συσχετισμό της *vis* με το *ius*.

22. Hopkins, *ό.π.*, σελ. 226. Βλ. και Brunt, P. A., *Italian Manpower* 225 B.C. - A.D. 14, Oxford, 1971, σελ. 148 κέξ.

23. *Ep.* XVII.5: «si quid te vetat bene vivere, bene mori non vetat». Για σχετικές μαρτυρίες από τη λατινική λογοτεχνία βλ. Friedländer, τ.iii, σελ.313. Στο σημείο αυτό ενδεικτική παρουσιάζεται η διαπίστωση ότι από τον Αύγουστο μέχρι τον Τραϊανό ο συντριπτικός αριθμός των φιλοσόφων ήταν αντικαθεστωτικοί. Βλ. Macmullen, Ramsay, *Enemies of the Roman Order*, Harvard, 1966, σελ. 48-9: «There seems to be no prominent philosopher from the death of Athenodorus to the reign of Trajan who sided with the emperors against the large number of "opposition" philosophers».

24. Arnold, E. V., *Roman Stoicism*, Florida, 1911, σελ. 263-4, 308-9. Εκεί παραθέτει τους στίχους του Silius Italicus (*Pun.* XI.186-8): «nullo nos invidia tanto / armavit natura bono, quam ianua mortis / quod patet» και το χωρίο του Σενέκα (*Ep.* 24.11): «adeo mors timenda non est, ut beneficio eius nihil timendum sit».

25. Βλ. και Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, 1970, σελ. 190 - 191, 194 (για τους στωϊκούς), 134 (για τον απλό κόσμο). Βλ. ακόμα και Friedländer, *ό.π.*, τ.iii, σελ. 282-3, 286-7, 296, 310 (για τον Επίκουρο): 311-312· Toynbee, J.M.C., *Death and Burial in the Roman World*, N. York, 1971, σελ. 34, 35, 38· Hopkins, *ό.π.*, σελ. 229, 234.

26. Ferguson, *ό.π.*, σελ. 133-4 με τις σχετικές παραπομπές σε χωρία του Κικέρωνα, Οβιδίου και Σενέκα· Arnold, *ό.π.*, σελ. 265.

μού με το θάνατο. Στο τελευταίο αυτό συντέλεσαν ασφαλώς και οι φιλόσοφοι που — όπως αναφέρει ο Friedländer — ξεπέρασαν τον τρόμο που προκαλεί ο θάνατος, όχι με την ελπίδα μιας ουράνιας ευτυχίας, αλλά με την επίγνωση της μικρής αξίας που έχει η ανθρώπινη ύπαρξη πάνω στη γη²⁷.

Σ' αυτή την εποχή που ο Ρωμαίος συνυπάρχει καθημερινά με το θάνατο, καθώς ο απόηχος της φρίκης και του τρόμου βασανίζει το μέσο άνθρωπο, ζει και γράφει ο Β.Π. Πώς όμως αντιμετωπίζει ο ίδιος το πρόβλημα;

Τα παρακάτω δε φαίνεται να εξαντλούν το θέμα. Θίγονται όμως ορισμένες του πτυχές — οι πιο καιρίες πιστεύω — που με βάση τη μελέτη του κειμένου είναι ίσως καθοριστικές για ένα γενικότερο συμπέρασμα.

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες που το ίδιο το ιστορικό κείμενο προσφέρει, ο Β.Π. πιστεύει ότι, όταν ένας θάνατος επέλθει ένδοξα ή έπειτα από μια άξια λόγω ζωή, μπορεί να αποτελέσει μια καινούρια αφετηρία κι όχι ένα τέλος. Η φήμη και η δόξα οδηγούν στην αιωνιότητα²⁸. Τον τελευταίο βασιλιά των Αθηνών Κόδρο για την πασίγνωστη θυσία του «cum morte aeterna gloria... secuta est»²⁹. Αλλά και από την εξιστόρηση των πιο κοντινών στην εποχή του γεγονότων ο συγγραφέας, επιχειρώντας μια ρητορική αποστροφή προς τον Αντώνιο, προβάλλει τη δόξα που για πάντα θα ακολουθεί τον Κικέρωνα: «Vivit vivetque per omnem saeculorum memoriam» (II.LXVI.5)³⁰. Οι φράσεις αυτές υποδηλώνουν τη σκέψη ότι η αιωνιότητα εξασφαλίζεται και διώνεται μέσα στην ίδια τη ζωή. Ο άνθρωπος, που έζησε σωστά και βρήκε ένα αντάξιο τέλος, θα παραμένει αιώνια στις ψυχές των ανθρώπων. Είναι γεγονός ότι το όλο έργο δε μας δίνει στοιχεία σαφή που θα μας οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι ο ιστορικός πιστεύει σε κάποια άλλη μετά το θάνατο ζωή. Ίσως βέβαια αφήνει κάποια «παράθυρα ανοικτά», όπως όταν αναφέρει ότι ο Πομπήιος πήρε εκδίκηση από τους αντιπάλους του, όταν κιόλας ήταν νεκρός³¹. Γενικά όμως δεν προσπαθεί πουθενά να υποδηλώσει τη θέση του για τα μετά το θάνατο πράγματα. Θα έλεγε κανείς ότι το ζήτημα μάλλον δεν τον απασχολεί.

27. τ.iii, σελ. 220. Βλ. όμως και Toynebee, *ό.π.*, σελ.38.

28. Χαρακτηριστική είναι η θέση του ιστορικού απέναντι στην αντίστροφη — όπως τη διατυπώνει — περίπτωση του Τιβ. Γράκχου, ο οποίος «vitam quam gloriosissime degere potuerat immatura morte finivit» (2.3.2) αφού «hoc initium in urbe Roma civilis sanguinis gladiatorumque impunitatis fuit» (3).

29. 1.2.1-2.

30. Πρβλ. και το χωρίο 2.27.5, όπου γίνεται λόγος για το γιο του Μάριου: «utcumque cecidit, hodieque tanta patris imagine non obscuratur eius memoria».

31. 2.54.1: «utrique summo imperatorum alteri mortuo alteri superstiti meritas poenas luere supplicii» (η ανάγνωση του χωρίου κατά Woodman, όπου βλ. και σχετικά σχόλια, *ad loc.*). Στο χωρίο αυτό πράγματι θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι διαφαίνεται μια κάποια πίστη στη μεταθανάτια ζωή. Η συνέχεια όμως του κειμένου («nusquam erat Pompeius corpore; adhuc ubique vivebat nomine 54.2) μας οδηγεί πίσω στη σκέψη ότι η αιωνιότητα διώνεται μέσα στη ζωή. Κάποια ανάλογη νύξη μπορεί κανείς να διαπιστώσει στο 2.48.1-2, όπου ο συγγραφέας διατυπώνει την ευχή ο Πομπήιος να είχε πεθάνει νωρίτερα διότι «quam apud superos habuerat magnitudinem, inlibatam detulisse ad inferos». Στο 1.2.1 επίσης ο Πατέρικουλος μιλώντας για τον Ηρακλή γράφει ότι «ad deos excesserat». Ίσως όμως εδώ η φρασεολογία του απλά και μόνο να ταιριάζει στο μυθολογικό περιεχόμενο του χωρίου χωρίς να έχει οποιαδήποτε άλλη φιλοσοφική ή θρησκευ-

Όπωςδήποτε η σκέψη του Β.Π. για την αιώνια δόξα έχει κάποια συνέχεια. Η ζωή αξίζει μόνο όταν έχει κάποιο σκοπό, όταν «στηρίζεται» σε κάποιες αρχές, είναι αξιοπρεπής και δεν προσκρούει στο κοινό συμφέρον. Ο θάνατος λοιπόν αποτελεί λύση και πρέπει να είναι επιθυμητός, όταν δεν συντρέχουν οι παραπάνω προϋποθέσεις. Και κάτι περισσότερο: Ο άνθρωπος αξίζει να φεύγει από τον κόσμο αυτό όσο είναι ακμαίος και εν πάση περιπτώσει πριν αντιμετωπίσει τη φθορά οποιασδήποτε μορφής³².

Έτσι, χαρακτηριστική είναι η θέση του συγγραφέα απέναντι στο θάνατο του Μέτελλου. Αφού έζησε σωστά και είδε τα παιδιά του σε ψηλά αξιώματα, έκλεισε τον κύκλο της ζωής του σε μεγάλη ηλικία ευτυχισμένος. Αυτό αποτελεί αποδημία (*migrare*) κι όχι θάνατο (*moriri*), υπογραμμίζει³³. Με όμοιο ακριδώς σκεπτικό εκφράζει τη λύπη του, γιατί ο Πομπήιος δεν πέθανε τη χρονιά που αρρώστησε βαριά στην Καμπανία. Τότε ήταν στον κολοφώνα της δόξας του, έχοντας κιόλας προσφέρει τόσα πολλά στο ρωμαϊκό λαό. Έτσι — προσθέτει — η τύχη θα έχανε την ευκαιρία να τον καταστρέψει³⁴. Χαίρεται λοιπόν που ο Κόϊντος Λουτάτιος Κάτουλος, οι δύο Λούκουλλοι, ο Μέτελλος και ο ρήτορας Ορτήνσιος έπειτα από ένα βίο επιφανή πέθαναν πριν την έκρηξη του εμφύλιου πολέμου³⁵. Ο Αύγουστος επίσης — πάντα σύμφωνα με τη διήγηση του ιστορικού — δήλωνε τις τελευταίες του στιγμές πως δεν αρνιόταν το τέλος του, «*si fata poscerent*»³⁶.

Το πότε είναι καιρός — κατά το κείμενο — για να έλθει ο θάνατος το δείχνουν μερικές φορές κάποιες διουσημίες, όπως π.χ. στην περίπτωση του Ιούλιου Καίσαρα. Ο Β.Π., αφού απαριθμεί τα προειδοποιητικά στοιχεία που είχε ο Καίσαρας, καταλήγει: «Δεν μπορείς βέβαια να ξεφύγεις τη δύναμη του πεπρωμένου που, όποιου την τύχη αποφάσισε να αλλάξει, τη σκέψη του θολώνει»³⁷. Το ίδιο συμβαίνει και με τον *Vagus*. Παρά το ότι του αποκαλύφθηκαν τα επικίνδυνα για τους Ρωμαίους σχέδια των Γερμανών, εκείνος δεν τα πίστεψε καθόλου. Το αποτέλεσμα ήταν τρομακτικά καταστρεπτικό για τη δική του πλευρά. Κι αυτό γιατί — όπως μας λέει κι εδώ ο ιστορικός — «όποιου την τύχη άλλαξε ο θεός, τη σκέψη του θολώνει»³⁸.

τική διαρύτητα. (Το πόσο όμως ο συγγραφέας συγγέει το μύθο με το ιστορικό γεγονός διαφαίνεται — εκτός των άλλων — και από τον τρόπο που αντιμετωπίζει το θέμα της ίδρυσης της Ρώμης, όπου παρουσιάζει το μύθο, κάνει όμως κριτική σαν σε κάποια διαπιστωμένη πραγματικότητα). Όλες όμως οι σχετικές μαρτυρίες που είναι λιγοστές, αν συνεξετασθούν, δεν μπορούν να διαμορφώσουν κάποια συγκεκριμένη εικόνα των αντιλήψεων του συγγραφέα για τη μεταθανάτια ζωή.

32. Βλ. 2.76.1-2: Ο C. Velleius αυτοκτόνησε «*gravis iam aetate et corpore cum comes esse non posset*».

33. 1.11.7.

34. 2.48.2: «*defuisset fortunae destruendi eius locus*».

35. 2.48.6.

36. 2.123.2.

37. 2.57.1-3. Πρβλ. 1.1.3 σχετικά με τον Ορέστη: «*Factum eius a diis comprobatum spatio vitae et felicitate imperii apparuit*». Πρβλ. και 1.10.5 και 2.46.2-3.

38. 2.118.4. Αν και δεν εμπίπτει άμεσα σ' αυτήν εδώ την εργασία το θέμα του *fatum* και της *fortuna*, ενδιαφέρον είναι να δει κανείς μαν επιγραμματική θα έλεγε κανείς παρουσίαση του θέματος από τον Ferguson, *ό.π.*, σελ. 78 που θα διαφώτιζε ίσως κάποιες σχετικές «θέσεις» του Β.Π. Αξίζει επίσης να παρατηρήσει κανείς ότι όσο προχωρά το έργο, ο συγγραφέας θίγει όλο και συχνότερα το θέμα «τύχη».

Το αυτονόητο συμπέρασμα είναι ότι δεν χρειάζεται να επιμηκύνεται η ζωή του ανθρώπου άσκοπα. Το τέλος του πρέπει να γίνεται αποδεκτό. Εδώ θα θυμηθούμε την περιφημη φράση του Σενέκα³⁹ ότι «*malum est in necessitate vivere, sed in necessitate vivere necessitas nulla est*». Ενδιαφέρον έχει πάντως ο τρόπος που αντιμετωπίζει ο Β.Π. το θέμα αυτό μιλώντας μας για το γιο του Αγρίππα Γάιο που υιοθέτησε ο Αύγουστος. Όταν εκείνος τραυματίστηκε, έχασε τις σωματικές του δυνάμεις με αποτέλεσμα να μην είναι πια το ίδιο χρήσιμος στην πολιτεία⁴⁰. Προέχει λοιπόν — σύμφωνα με τα παραπάνω — όχι η ζωή ως βιολογικό φαινόμενο, αλλά η ζωή «*cum dignitate et utilitate*».

Φτάνουμε έτσι στο βασικό ζήτημα της αυτοκτονίας. Οι περιπτώσεις που ο Β.Π. αναφέρει δεν είναι λίγες και μπορούμε να διαπιστώσουμε κάποια χαρακτηριστικά που επικρατούν.

Πρώτο από αυτά είναι η προβολή της επιθυμίας του ατόμου να μη χαθεί η αξιοπρέπειά του, που διακυβεύεται ή η θέλησή του να την επανακτήσει θυσιάζοντας τη ζωή του⁴¹. Κατά συνέπεια συχνός λόγος αυτοκτονίας είναι η διαφύλαξη των αρχών που ο καθένας πρεσβεύει.

Είναι πρακτικά αδύνατο να παραθέσουμε εδώ όλες τις σχετικές περιπτώσεις. Θα δούμε όμως μερικές χαρακτηριστικές. Ο Γάιος Γράκχος, όταν επρόκειτο να πέσει στα χέρια των αντιπάλων του, αυτοκτόνησε πέφτοντας πάνω στο ξίφος του δούλου του Εύπορου⁴². Ο Q.Lutatius Catulus, «*cum ad mortem conquireretur*» από τους αντιπάλους του, αυτοκτόνησε «*magis voto quam arbitrio inimicorum*»⁴³. Παράμοιοι ήταν οι λόγοι της αυτοκτονίας του Κάσσιου στη μάχη των Φιλίππων⁴⁴.

Το κείμενο μας δίνει κι άλλες περιπτώσεις αυτοκτονιών προσώπων που δεν ήθελαν να πέσουν στα χέρια του εχθρού⁴⁵. Το ότι ο ιστορικός συχνά επανέρχεται σ' ένα τέτοιο θέμα στα πλαίσια της καθορισμένης από τον ίδιο οικονομίας της ιστορίας του και το ότι αποφεύγει την καταδίκη του φαινομένου αυτού είναι πολύ πιθανό να υποδηλώνει και την κατάφασή του απέναντι σ' αυτό. Εκείνο δηλαδή που τον απασχολεί είναι η σκέψη ότι δεν πρέπει να διακυβεύει κανείς την αρετή του. Το θάνατο πρέπει να ξέρεις να τον συναντάς ή και να τον επιδιώκεις. Και ο Σενέκας θα έγραφε: «*male vivet quisquis nesciet bene mori*»⁴⁶. Ο Β.Π. τη σκέψη αυτή τη διατυπώνει με αρκετή

39. *Ep.* XII. 10.

40. «*ita animum minus utilem rei publicae habere coepit*»: II. CII. 2. Ο Sumner, *ό.π.*, σελ. 267 παραλληλίζει τη μαρτυρία αυτή του Β.Π. με την αντίστοιχη του Δίωνα του Κάσσιου (55.10α.8) «ἐκ τοῦ τραύματος ἠρρώσθησε καὶ ἐπειδὴ μὴδ' ἄλλως ὑγιεινὸς ἦν, ὑφ' οὐπερ καὶ τὴν διάνοιαν ἐξελέλυτο, πολλῶ μᾶλλον ἀτημβλύνθη...». Πρβλ. και τα σχετικά με το θάνατο του Πομπήου 2.76.1-2.

41. Θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ως ένα βαθμό ότι το ζήτημα της «επανάκτησης» της αξιοπρέπειας μέσα από μια αυτοκτονία μας οδηγεί πίσω στο θέμα της επιδίωξης της φήμης και της δόξας.

42. 2.6.6.

43. 2.22.3-4.

44. 2.70.2-3.

45. Πρβλ. 2.69.2 (Dolabella), 2.70.4 (Brutus στη μάχη των Φιλίππων), 2.119.3 (P.Quintilius Varus), 2.24.1 (C.Flavius Fimbria), 2.79.5 (Sextus Pompeius, παράδειγμα εκ του αντιθέτου).

46. Sen., *Dial.* IX.11.4.

σαφήνεια, όταν μιλά για τον Ceionius, που ήταν praefectus castrorum στον πόλεμο κατά των Γερμανών. Συγκεκριμένα, ενώ μπορούσε να μείνει και να πέσει ένδοξα στο πεδίο της μάχης, όταν πια αυτή είχε κριθεί σε βάρος του, παραδόθηκε στους εχθρούς, οι οποίοι και τον θανάτωσαν. Ο Πατέρκουλος το ατόπημα αυτό το χαρακτηρίζει «turpe», γιατί «supplicio quam proelio mori maluit»⁴⁷. Φαίνεται λοιπόν ότι εγκρίνει την αυτοκτονία και της Σερβιλίας, γυναίκας του Μ.Λέπιδου⁴⁸, και της Καλπουρνιας, γυναίκας του Αντίστιου⁴⁹ προβάλλοντάς τις ιδιαίτερα παρά το ότι οι σχετικές αναφορές δεν προσθέτουν τίποτε στην ιστορική διήγηση ούτε ερμηνεύουν τα γεγονότα. Ένα προέχει για το συγγραφέα κι αυτό αξίζει ξεχωριστής μνείας: η τήρηση της γυναικείας πίστης και η αρετή της συζύγου⁵⁰.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό στις αυτοκτονίες που παρουσιάζει ο Β.Π. είναι το ότι συχνά καταγράφοντας το επεισόδιο και θέτοντας την ηθική βάση της πράξης την σχολιάζει κατάλληλα, ώστε ή να αιτιολογείται η πράξη ή να προβάλλει η θέση του ιστορικού απέναντι στον αυτόχειρα⁵¹. Τα κριτήρια δέβαια ως προς τα κίνητρα μπορεί να είναι είτε του ίδιου του συγγραφέα είτε του αυτόχειρα. Δεν μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι ότι μεταξύ τους ταυτίζονται, αφού το κείμενο δεν μας ξεκαθαρίζει την κατάσταση σε κάθε περίπτωση.

Ενδεικτικό είναι το χωρίο εκείνο, όπου γίνεται λόγος για την αυτοκτονία του Αντώνιου και της Κλεοπάτρας⁵². Στα κίνητρα εκείνης δεν κάνει καμία αναφορά και κατά συνέπεια καμία κριτική. Αφήνει όμως να διαφανεί η κατάφασή του — όπως πολύ σαφέστερα γίνεται για τις δύο άλλες περιπτώσεις γυναικών — γράφοντας για το θέμα αυτό ότι η Κλεοπάτρα αναδείχθηκε έτσι «expers muliebris metus». Όταν όμως μιλά για τον Αντώνιο γράφει ότι «se ipse non segniter interemit, adeo ut multa desidiae crimina morte redimere». Την κρίση όμως αυτή ο Β.Π. δεν μας διευκρινίζει αν την έκανε ο ίδιος ο Αντώνιος ή είναι μόνο δική του σκέψη ή και ευχή.

Ανεξάρτητα από το είδος του σχολίου, στο οποίο προβαίνει ο συγγραφέας και τον τρόπο εξιστόρησης των γεγονότων, μπορεί κανείς να κάνει την διαπίστωση ότι η αυτοκτονία δεν αποτελεί αυτοσκοπό. Από πουθενά δε διαφαίνεται κάποια τάση από την πλευρά του Β.Π. για άρνηση της ζωής. Αντίθετα, με βάση τις σχετικές του αναφορές, στόχος του είναι να τονίσει τις αξίες της ανάγοντάς την έτσι σε υψηλότερες ηθικές σφαίρες. Ο Κικέρωνας, τον οποίο φαίνεται να θαυμάζει ιδιαίτερα ο ιστορικός⁵³, διατυπώνει παρόμοιες σκέψεις. Συγκεκριμένα στο *De Officiis*⁵⁴ επαινεί τον

47. 2.119.3-4.

48. 2.88.3.

49. 2.26.2-3.

50. Σχετικά με αυτοκτονίες γυναικών βλ. Woodman (ό.π.) σχόλια στο 2.87.1.

51. Βλ. 2.63.2 (Iuventius Laterensis, ο οποίος αυτοκτόνησε «vir vita ac morte consentaneus») και 2.100.4 (Ο Iulus Antonius αυτοκτονεί, όταν γίνονται γνωστές οι σχέσεις του με την Ιουλία, την κόρη του αυτοκράτορα Αυγούστου. Η αναφορά στο ιστορικό του από τον Β.Π. γίνεται για να αξιολογηθεί καλύτερα το μέγεθος του αμαρτήματός του και να δικαιολογηθεί κατά συνέπεια η πράξη του από ηθικής πλευράς).

52. 2.87.1-2.

53. 1.17.3 και 2.66.2 κέξ.

54. 1.11.2.

Κάτωνα το Νεότερο που αυτοκτόνησε, γιατί ο χαρακτήρας του και το ήθος του ήταν τέτοια, ώστε να δικαιολογείται πολύ περισσότερο μια τέτοια πράξη από όσο θα εδικαιολογείτο η απόφασή του να ζήσει και να βλέπει το πρόσωπο του τυράννου. Η αναφορά μας φυσικά αυτή στον Κικέρωνα δεν είναι και υπαινικτική της επίδρασης του ρήτορα στον ιστορικό για το συγκεκριμένο ζήτημα.

Στο θέμα πάντως της αυτοκτονίας φαίνεται να ακολουθεί περισσότερο τους στωικούς παρά τους επικούρειους⁵⁵, ακριβώς γιατί οι τελευταίοι ελαχιστοποιούν το πρόβλημα του θανάτου. Συγκεκριμένα η πασίγνωστη φράση «τὸ φρικωδέστατον οὖν τῶν κακῶν ὁ θάνατος οὐθὲν πρὸς ἡμᾶς, ἐπειδήτερον ὅταν μὲν ἡμεῖς ὦμεν, ὁ θάνατος οὐ πάρεστιν, ὅταν δὲ ὁ θάνατος παρῆ τόθ' ἡμεῖς οὐκ ἔσμεν»⁵⁶, δεν θα ήταν δυνατό να λεχθεί πως παραλληλίζεται καν με την αντίληψη της Αρχαίας Στοάς που απλώς δε θεωρούσε το θέμα του θανάτου αυτό καθαυτό ως κεντρικό θέμα συζήτησης, αλλά πάντως εξέταζε το θέμα: «What matters is the intention. The intention must be rational», όπως συνοπτικά διατυπώνει τη θέση αυτή ο Rist⁵⁷.

Στο πέρασμα των αιώνων αυτονόητο είναι ότι οι θεωρίες άλλαξαν λίγο ή πολύ⁵⁸. Η σοβαρότητα όμως του θέματος έμεινε πάντα η ίδια. Είναι γνωστό ότι κατά την εποχή του Σενέκα ο στωικισμός αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο θάνατο και συγκεκριμένα στην αυτοκτονία.

Πέρα όμως από το ζήτημα της αυτοκτονίας ο ιστορικός θεωρεί το θάνατο ως μέσο τιμωρίας και εκδίκησης. Μιλώντας για το Γ.Γράκχο ο συγγραφέας αναγνωρίζει πως κίνητρο για τις ενέργειες ενός ατόμου μπορεί να είναι η εκδίκηση⁵⁹. Στο σημείο αυτό μας δηλώνει καθαρά εάν τη δέχεται έστω κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Φαίνεται όμως πως δεν την επιδοκιμάζει, όταν αυτό που λέμε εκδίκηση ξεφεύγει από τα όρια της τιμωρίας και εξαλλάσσεται σε άσκοπη αγριότητα και πολλές φορές σε νέα αιματοχυσία. Μην ξεχνάμε ότι του προκαλεί κατάπληξη η σκληρότητα που επέδειξαν αυτοί που έρριξαν το νεκρό ήδη Γ.Γράκχο στον Τίβερη⁶⁰.

Μερικά κεφάλαια πιο κάτω μας διαβεβαιώνει ότι ο Μάριος πρέπει να δοξάζεται, διότι κατά τη διάρκεια της έκτης υπατείας του εξουδετέρωσε τους δημαγωγούς Σερβίλιο Γλαυκία και Σατουρνίνο Απουλήιο, τους οποίους ετιμώρησε στην Curia Hostilia με θάνατο. Η όλη φρασεολογία «non tamen huius consulatus fraudetur gloria, quo Servili Glaucae Saturninique Apulei furorem continuatis honoribus rem publicam lacerantium et gladiis quoque et caede comitia discutentium consul... homines exitiabi-

55. Το ότι ο ίδιος ο συγγραφέας φαίνεται να διχάζεται ανάμεσα σε διαφορετικά φιλοσοφικά δόγματα και σχολές προκύπτει από το 2.123.2, όπου γίνεται λόγος για το θάνατο του Αύγουστου. Εκεί συμπλέκονται φράσεις που δεν μπορούν να μας οδηγήσουν σε κάποιο συμπέρασμα, για το που «ανήκει» φιλοσοφικά ο ιστορικός. Συγκεκριμένα γράφει: «Augustus... cum omnem curam fata vincerent, in sua resolutus initia Pompeio Apuleioque consulibus septuagesimo et sexto anno animam caelestem caelo reddidit».

56. Γ' επιστολή προς Μενουκία, 125 από την έκδοση του Bailey, Cyril, *Epicurus, The extant Remains*, Oxford, 1926. Πρβλ. Lucr. III.830 και Cic., *de Fin.* II.31.100.

57. Rist, J.M., *Stoic Philosophy*, Cambridge, 1969, σελ. 239.

58. ό.π., κεφ. «Suicide», σελ. 233 - 255.

59. 2.6.2.

60. «mira crudelitate», 2.6.7.

lis... morte multavit»⁶¹ δείχνει ότι σε κάποιο βαθμό αποδέχεται τη θανατική ποινή, όταν αυτή είναι μέσο να απαλλαγεί η πολιτεία από κάποιο δεινό.

Για την περίπτωση του Κίννα όμως επισημαίνει ότι δεν έπρεπε να θανατωθεί «ἐν θερμῶ», αλλά «ἐν ψυχρῶ» από τους νικητές του. Συγκεκριμένα τον χαρακτηρίζει «vir dignior, qui arbitrio victorum moreretur quam iracundia militum». Η τιμωρία ως εκδίκηση λοιπόν πρέπει να περνάει από ψύχραιμη απόφαση· αλλιώς χάνει την αξία της μετατρεπόμενη σε άλογη ενέργεια⁶². Παράλληλη είναι η περίπτωση του φόνου του Κλώδιου από το Μίλωνα, που ο Β.Π. αντιμετωπίζει ως *exemplum inutile*⁶³. Η διατύπωση είναι σκληρότερη στην περίπτωση του L. Murena και Fannius Caerpio, οι οποίοι για τη συνωμοσία τους σε βάρος του Αυγούστου που αποκαλύφθηκε «αυτό που με τη βία ήθελαν να κάνουν, δίκαια το υπέστησαν» (*Quod vi facere voluerant, iure passi sunt*)⁶⁴

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο ιστορικός αποδέχεται την ποινή του θανάτου για παραδειγματισμό, τιμωρία⁶⁵ ή εκδίκηση, όχι όμως στο επίπεδο της αυτοδικίας⁶⁶, όπως φαίνεται από την περίπτωση του Κίννα που αναφέραμε πιο πάνω για παράδειγμα.

Είναι παράλληλα γεγονός ότι συχνά επιδεικνύει σκληρότητα ή ίσως αδιαφορία για τη ζωή των κοινών ανθρώπων, των ανώνυμων, των πολλών. Ο μαζικός θάνατος δε φαίνεται να τον φορτίζει συναισθηματικά, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για αντιπάλους⁶⁷. Οι επιτυχίες λόγου χάρη του Γάιου Ιούλιου Καίσαρα στη Γαλατία εκτιμώνται με βάση τον αριθμό των νεκρών⁶⁸. Φυσικά τα πράγματα δεν είναι έτσι, όταν το

61. 2.12.6.

62. 2.24.5.

63. 2.47.4. «*exemplo inutili, facto salutari rei publicae*».

64. 2.91.2. Πρβλ. 2.54.1 και 2.64.1-2.

65. Υπάρχουν περιπτώσεις που η τιμωρία είναι «θεία». Πρβλ. 2.68.3 «*Milo... ictusque lapide... poenas dedit*». Μ' αυτό το σκεπτικό ο L. Cornelius Merula, *flamen dialis* «*deos... in execrationem Cinnae partiumque eius tum precatus optime de re publica meritum spiritum reddidit*» (2.22.2). Βλ. επίσης 2.119.4: «*Quod factum eius fortuna ulta est*». Ο λόγος για τον Vola Numonius (*legatus* του Varus) που εγκατέλειψε τους στρατιώτες του, για να σωθεί. Εδώ η ίδια η τύχη εκδικείται: «*non enim desertis superfuisset, sed desertor occidit*».

66. Πρβλ. και 2.7.6: «*Factum Opimii, quod inimicitiarum quaesita erat ultio, minor secuta auctoritas, et visa ultio privato otio magis quam publicae vindictae data*».

67. Στο 1.12.5 ο συγγραφέας μιλώντας για την καταστροφή της Καρχηδόνας αναφέρει ότι ο Scipio Aemilianus «*funditus sustulit*». Αυτή η φράση υποδηλώνει ότι έχασε τη ζωή του μεγάλος αριθμός ανθρώπων. Αυτό όμως δε φαίνεται να ενδιαφέρει. Αυτό που αισθάνεται την ανάγκη να πει είναι ότι την καταστροφή αυτή ο Σκιπίωνας Αιμιλιανός «*fecit suae virtutis monimentum*». Πρβλ. και 2.42.3. Φυσικά υπάρχουν στιγμές «ευαισθησίας». Για τα γεγονότα της Perusia θεωρεί απαραίτητο να «δικαιολογήσει» τον Οκταβιανό μεταθέτοντας την ευθύνη για τη σφαγή στους στρατιώτες (2.74.4). Έτσι — έμμεσα — δείχνει ότι δε συμφωνούσε με μια τέτοια ενέργεια. Κάπου αλλού πάλι στο 2.85.3, γίνεται μια ιδιαίτερη προβολή του ηρωικού θανάτου των στρατιωτών του Αντώνιου στο Άκτιο. Εδώ όμως στόχος του συγγραφέα δεν είναι η αποτίμηση του μαζικού αυτού θανάτου, όσο η επιθυμία του να μειώσει τον Αντώνιο που τους εγκατέλειψε αποδεικνύοντας έτσι ότι ο ίδιος είναι κατώτερος και αυτών των απλών στρατιωτών. Το πόσο ενδιαφέρεται για τον επώνυμο άνθρωπο και όχι για τον ανώνυμο προκύπτει από τα χωρία 2.22.1 και 2.72.1-2.

68. 2.46.1, 2.47.1. Πρβλ. και 2.12.4-6, 32.4, 95.2.

αίμα που χύνεται είναι ρωμαϊκό. Η φράση τότε χρωματίζεται κάπως: «Cinna et Marius haud incruentis utrimque certaminibus editis urbem occupaverunt»⁶⁹. Η αναφορά στο «όχι αναίμακτο των μαχών» δηλώνει μια άμεση αίσθηση της καταστροφής. Τη μέρα επίσης της μάχης στα Φάρσαλα ονομάζει «illum cruentissimum Romano nomini diem...»⁷⁰.

Ένα σημείο όμως του ιστορικού κειμένου νομίζω ότι πρέπει να συζητηθεί σχετικά με το θέμα «μαζικός θάνατος». Πρόκειται για τη σφαγή του Σύλλα στην Αθήνα. Εδώ θα έλεγα ότι ο συγγραφέας κάνει έναν «ελιγμό». Το ίδιο το γεγονός δεν το σχολιάζει καθόλου από την πλευρά του Σύλλα. Μιλώντας όμως για την παροιμιώδη, όπως τη θεωρεί, πίστη των Αθηναίων προς τους Ρωμαίους, αναφέρεται στη δύσκολη κατάσταση τους, αφού «ab inimicis tenerentur, oppugnabantur ab amicis»⁷¹, όπου δέδαια «amici» εδώ είναι οι Ρωμαίοι. Έτσι, χωρίς ουσιαστικά να κάνει οποιαδήποτε ανάλυση, ο Β.Π. μας οδηγεί στο να συνειδητοποιήσουμε την τραγικότητα και το φρικώδες της μαζικής σφαγής των Αθηναίων.

Πρέπει τέλος να αποδεχθούμε ότι δεν μπορούμε να περιμένουμε από έναν άνθρωπο, που γεννήθηκε και μεγάλωσε σε μια εποχή αίματος, σκληρότητας και δοκιμασίας της ανθρωπίνης ηθικής, να συγκινείται από τον κάθε θάνατο του κάθε απλού στρατιώτη, του κάθε απλού ανώνυμου ανθρώπου.

Στον κόσμο και στην εποχή που ο Β.Π. ζει, όταν όλες οι αξίες διακυβεύονται διαρκώς — παρά τις προσπάθειες του Αυγούστου για την αποκατάσταση της βαθύτατα τραυματισμένης ηθικής τάξεως στη Ρώμη — ο ιστορικός δεν βλέπει το θάνατο μεταφυσικά. Δεν ενδιαφέρεται για το τι γίνεται μετά από αυτόν, ούτε ποιες είναι οι ποικίλες φιλοσοφικές ή λαϊκές αντιλήψεις γύρω από αυτόν. Δεν τον απασχολεί το φαινόμενο αυτό καθαυτό. Εκείνο που τον ενδιαφέρει είναι ο θάνατος ως γεγονός που καταξιώνει τη ζωή — είτε του ατόμου είτε του κοινωνικού συνόλου. Ο θάνατος — ανεξάρτητα του πώς επέρχεται — πρέπει να σφραγίζει μια ζωή στηριγμένη σε αρχές ή να αφήνει μια κοινωνία ελεύθερη από τους ποικίλους κλυδωνισμούς που την απειλούν. Η μελέτη του θανάτου από τον ιστορικό δεν είναι τίποτε άλλο από μια προσπάθεια «ξεκαθαρίσματος» των ηθικών κανόνων της ζωής στη σκοτεινή εποχή του τέλους του 1ου π.Χ. και των αρχών του 1ου μ.Χ. αιώνα στη Ρώμη.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

69. 2.21.6.

70. 2.52.3.

71. 2.23.5. Πρβλ. και 2.39.1: «magna mox clade nostra». Εδώ είναι γεγονός ότι η φράση είναι μάλλον αποχρωματισμένη.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ AGER DENTHALIATIS

1. *Auditae dehinc Lacedaemoniorum et Messeniorum legationes de iure templi Dianae Limnatidis, quod suis a maioribus suaque in terra dicatum Lacedaemonii firmabant annalium memoria vatumque carminibus, sed Macedonis Philippi, cum quo belassent, armis ademptum ac post C. Caesaris et M. Antonii sententia redditum.*

2. *Contra Messenii veterem inter Herculis posteros divisionem Peloponnesi protulere, suoque regi Denthaliatem agrum in quo id delubrum cecidisse, monumentaque eius rei scripta saxis et aere prisco manere.*

3. *Quod si vatium, annalium ad testimonia vocentur, plures sibi ac locupletiores esse; neque Philippum potentia, sed ex vero statuisset: idem regis Antigoni, idem imperatoris Mummii iudicium; sic Milesios permissio publice arbitrio, postremo Atidium Geminum, praetorem Achaiae decrevisse. Ita secundum Messenios datum.*

Τάκ. Ann. IV.43,1-3

Χρονογραφία της Ρώμης των Ιουλιών-Κλαυδίων, όπως ορίζεται στην αρχή ήδη του έργου¹, οι *Annales* έχουν ως θέμα τις προσωπικές σχέσεις του αυτοκράτορα με τους συγκλητικούς, το στρατό και τους διοικητές των επαρχιών². Η εσωτερική ιστορία των ρωμαϊκών επαρχιών, ιδιαίτερα εκείνων που – όπως η Αχαΐα – βρίσκονται στο περιθώριο των μεγάλων συγχρόνων γεγονότων, θίγεται μόνο περιστασιακά, στο βαθμό που εξυπηρετεί το σκοπό ή την οικονομία του έργου³.

Οι ελάχιστες – 5 ή 6 συνολικά – αναφορές σε υποθέσεις ελληνικών πόλεων, που περιέχει η πρώτη εξέδα, δίνονται με αφορμή τις συνεδριάσεις της Συγκλήτου⁴. Όπως και το γενικό, αυστηρά χρονογραφικό σχήμα στο οποίο εντάσσονται⁵, χρησιμεύουν στην απεικόνιση της επιδίωξης κάποιας μορφής δημοκρατίας (*imago quaedam rei publicae*) στην εποχή του Τιβερίου⁶. Οι πληροφορίες αντλούνται από τα πρακτικά της Συγκλήτου⁷, σε ορισμένες περιπτώσεις μεταφέρονται αυτούσιες οι επίσημες περιλήψεις των συζητήσεων⁸.

---

1. Tac. *Ann.* I.1 (Cod. Medic. I: ab excessu divi Augusti).

2. R. Syme, *Tacitus*, τ. I (Oxford 1958), σ. 443.

3. Syme, ό.π., σσ. 445, 449· τ. II, σ. 776. Πρβλ. αντίθετα τις παρεκβάσεις στον Agricola και την Germania.

4. Tac. *Ann.* III. 60-63, IV. 15, 26, 43, 55-56, ή με αφορμή των αυτοκρατορικών αποφάσεων: I. 76, II. 80 (η Αχαΐα αυτοκρατορική επαρχία), IV. 13 (σεισμός Αιγίου), VI. 10 (εξορία Λάκωνος), VI. 17 (ψευδο-Δροσόςος στην Αχαΐα).

5. Syme, ό.π., I, σσ. 266, 269, 278, 279.

6. Tac. *Ann.* III. 60-63. Πρβλ. Syme, ό.π., σ. 267.

7. Syme, ό.π., σσ. 278, 280, 281, 283 (συζήτηση αντιρρήσεων: σ. 182). Πρβλ. Tac. *Ann.* XV. 73,4: «reperio in commentariis senatus».

8. Syme, ό.π., σ. 284.

Στην τελευταία αυτή κατηγορία ανήκει και η μοναδική αναφορά στην Αχαΐα: το πλήρες χρονικό της 400χρονης ήδη διένεξης Λακεδαιμονίων και Μεσσηνίων δίνεται με αφορμή την κρίση της Σύγκλητου το 25 μ.Χ. Την προέλευση του κειμένου αυτού από τα Acta Senatus πιστοποιεί όχι μόνο η μνεία ονομάτων αγνώστων άλλως προσώπων – όπως του Attidius Geminus – και αυθεντικών λεπτομερειών⁹, αλλά και η διάταξη και η οικονομία του¹⁰ και, πράγμα που είναι ακόμη πιο ενδιαφέρον (όπως θα δούμε παρακάτω), το ίδιο το εννοιολογικό περιεχόμενό του. Η αποδοχή της επίσημης προέλευσης του χωρίου του Τακίτου επιτρέπει την επανεξέταση κάτω από νέο φως του ιστορικού νοήματος της έριδας, μιας πλευράς του θέματος που ελάχιστα θίγεται στη σύγχρονη – ήδη πλούσια – βιβλιογραφία¹¹.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το πραγματικό αντικείμενο της έριδας είναι η περιοχή του ιερού της Αρτέμιδας, η ίδια που στη συνέχεια του κειμένου ονομάζεται ager Denthaliatis¹². Αν κατά την εισαγωγή της στη Σύγκλητο η υπόθεση επιγράφεται De iure templi Dianae Limnatidis¹³, τούτο δεν οφείλεται σε πρωτοβουλία του Τακίτου. Η θρησκευτική επένδυση – κοινός τόπος όλων των ελληνικών υποθέσεων της πρώ-

9. α) Κρίση Μιλησίων: «permissio publice arbitrio» (που επιβεβαιώνεται επιγραφικά: Inschriften von Olympia αρ. 52 (= SIG³ 683).

β) Χρονολογία απόφασης Καίσαρος με το υπατικό έτος.

10. α) Έκταση που δίνεται στην απόφαση του Φιλίππου (αφετηρία της έριδας και απλή απαρίθμηση των κρίσεων που στη συνέχεια την επιβεβαιώνουν).

β) Λακωνικότητα αναφοράς στην απόφαση του Ιουλίου Καίσαρος, την ακύρωση της οποίας επιβεβαιώνει η Σύγκλητος.

γ) Αποσιώπηση του ονόματος του Αυγούστου για τους ίδιους λόγους.

11. Th. Mommsen - R. Neubauer, *AZ XXXIV* (1879), 128.

R. Weil, *AM VI* (1882), 211.

W. Kolbe, *AM XXIX* (1904), 364.

Του ίδιου, *SBBerLA* (1905), 62.

Του ίδιου, *IG V*. I εισαγωγή, 1373-1378.

B. Niese, *NGG* (1906) 118.

W. Dittenberger, *SIG³* (1915), τ. II, σ. 269, υποσημ. 1.

F. Boelte - V. Ehrenberg, *RE III.A* [λ. Sparta (1929)] στστ. 1312, 1314, 1418, 1422-23, 1426, 1434-38.

C. A. Roebuck, *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.* (Chicago 1941), σσ. 12 κ.ε., 118 κ.ε.

Του ίδιου, *The Settlements of Philip II in 338 B.C.* (1948).

K.M.T. Chrimes, *Ancient Sparta: A Re-examination of the Evidence* (Manchester 1949), σσ. 56-72.

U. Kahrstedt, *RhMXCIII* (1950), 232 κ.ε.

12. Πρβλ. επιγραφή κρίσης Μιλησίων (βλ. παραπάνω υποσημ. 9), στ. 1: «κρίσις περί χώρας Μεσσάνιοις καί Λακεδαιμονίοις». Το όνομα του ager Denthaliatis (όχι Dentheliatis, όπως συνήθως στην αρχαιολογική βιβλιογραφία) συναντάται μόνο στο Στέφανο Βυζάντιο, λ. Δενθάλιοι: «πόλις μία τῶν περιμαχῆτων Μεσσηνίοις καί Λακεδαιμονίοις».

13. Ius templi: το νομικό καθεστώς του ναού. Δεν αποκλείεται η πρόταξη της υπόθεσης αυτής (όπως και εκείνης που ακολουθεί, του ναού της Εγέστης) στη συνεδρίαση να οφείλεται στο ιερό αντικείμενό της (πρβλ. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* τ. III² σσ. 940-941. A. Gellius, *Noctes Atticae*, XIV, 7.

της εξάδα¹⁴ – χαρακτηρίζει όχι τόσο τη θέση του ίδιου του ιστορικού, όσο τη σύγχρονη του πολιτική πραγματικότητα¹⁵. Στην προκειμένη περίπτωση όμως ο τίτλος *De iure templi* επαναλαμβάνει απλώς εκείνον της προσφυγής των Λακεδαιμονίων κατά της απόφασης του praetor Achaiae. Την επιβεβαίωση δίνει η σειρά αγόρευσης των πρεσβευτών τους, που ως προσφεύγοντες ομιλούν πρώτοι: για τους Λακεδαιμονίους αντικείμενο της δίκης είναι το *ius templi*. Όλο το βάρος της επιχειρηματολογίας και των αποδείξεων πέφτει στην πράξη της ίδρυσης – την αφιέρωση – του ναού, πηγή του δικαιώματος επί του ιερού, ενώ μόλις έμμεσα θίγεται το θέμα της κυριότητας του χώρου: «*dicatum (i.e. templum) a maioribus suis suaque in terra*». Χαρακτηριστική αντίθετα είναι η έμφαση που δίνουν οι Μεσσήνιοι στην αρχαιότητα των δικαιωμάτων τους επί του *ager* ως μέρους του κλήρου του Κρεσφόντη: «*suoque regi Denthalitem agrum in quo id delubrum cessisse*». Η αμφισβήτηση γι' αυτούς είναι «περί χώρας».

Διακρίνεται η προσπάθεια και των δύο πλευρών για τη θεμελίωση των θέσεων τους σε κάποιο δίκαιο: για τους Μεσσηνίους αυτό είναι το δίκαιο των Ηρακλειδών, κοινών προγόνων των Μεσσηνίων και Λακεδαιμονίων. Η θέση των τελευταίων είναι λιγότερο σαφής: η μετατόπιση του αντικείμενου της δίκης από τη χώρα στο ιερό δείχνει ότι προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός *ius sacrum*¹⁶ της Αρτέμιδος (ότι δηλαδή η γη είναι η ιερή και ως εκ τούτου μη αλλοτριώσιμη ιδιοκτησία της Λιμνάτιδος, που ταυτίζεται με τη σπαρτιατική θεά Ορθία)¹⁷, πράγμα το οποίο περιορίζει το αντικείμενο της δίκης στην αμφισβήτηση όχι πλέον της κατοχής της γης, αλλά της διαχείρισης του ναού, δεδομένου ότι «*quod autem divini iuris est, id nullius in bonis est*» (Gaius, *Com.* II, 9). Μια πρόχειρη εννοιολογική ανάλυση των λόγων των αντιδίκων ρίχνει περισσότερο φως στο ιστορικό νόημα των θέσεων τους. Ο ιδεολογικός χαρακτήρας της μεσσηνιακής θέσης είναι φανερός στο σύστημα των αντιθέσεων δίκαιο-άδικο, νόμος-αυθαιρεσία, αιωνιότητα-ιστορικότητα κ.λπ., που διέπει το λόγο τους: η απόφαση του Φιλίππου είναι *ex vero* όχι *potentiā*, το *iudicium*, και η *arbitrio* αντιπαρατίθενται στην *sententia*, οι νόμιμες αρχές (βλ. παρακάτω) σε εκείνη του δικτάτορα αρχηγού μιας παράταξης των εμφυλίων πολέμων¹⁸. Το δίκαιο τους έχει θεμελιωθεί στην τάξη που δημιουργήθηκε *illo tempore* από τους Ηρακλείδες, τη μνήμη της οποίας διαιδονίζει η αψευδής μαρτυρία των επιγραφών σε λίθο και χαλκό («μον-

14. *Ann.* III. 60-63: δικαίωμα ασύλου ελληνικών ιερών, IV. 15 και 55-56: νεωκορία Ασίας, IV. 26: αυτοκρατορική λατρεία Κυζίκου, IV. 43: Λιμνάτις.

15. Υψηλή αντίληψη του θείου σ'όν Τάκατο (*Ann.* III. 18), αντίληψη της θρησκείας ως χαλινού για το λαό (*Ann.* III. 26) και ως δεισιδαιμονίας (*Ann.* III. 79). Πρβλ. τη σύγχρονη - λαϊκή - αντίληψη στον Σουητώνιο. Χαρακτηριστικός εν προκειμένω ο πολιτικός ρόλος της αυτοκρατορικής λατρείας ως κρατικής ιδεολογίας, στην κοινωνική ιεραρχία στις πόλεις («φιλοσέβαστοι»), στην οργάνωση των επαρχιακών κοινών (βλ. J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des 3. Jh.n.Ch.* (1965), σ. 162), τέλος στο σχήμα πολιτικής οργάνωσης του ελληνικού έθνους από τον Αδριανό (βλ. τελευταία A. Spawforth - S. Walker, «The World of the Panhellenion», *JRS* LXXV (1985), 78 κ.ε. και LXXVI (1986), 88 κ.ε.

16. Βλ. Gaius, *Commentarii* II.7.

17. Στράβων VIII.4, 9.

18. Χαρακτηρισμός που για ευνόητους λόγους δεν αναφέρεται.

umenta scripta in saxis et aere prisco»), ενώ οι αντίπαλοί τους έχουν να επικαλεσθούν μόνο τα χρονικά και τους ύμνους τους. Η ίδια μυθολογική λογική διέπει και τις ιστορικές αναφορές του λόγου αυτού: οι αποφάσεις του Κοινού των Ελλήνων¹⁹ (του Φιλίππου και του Αντιγόνου), όπως και των νομίμων εκπροσώπων της ρωμαϊκής αρχής²⁰, ανανεώνουν την αρχαία τάξη που κατέλυσε κάποτε και απειλεί πάντα η σπαρτιατική βία²¹. Εντούτοις όχι μόνο η άρνηση της ιστορικότητας που χαρακτηρίζει τη μεσσηνιακή θέση, είναι ιστορικά προσδιορισμένη από το κενό της μακραίωνης δουλείας²², αλλά και αυτό το βασικό νομικό-μυθολογικό επιχείρημα της «divisionis Peloponnesiae» που επικαλούνται, έχει μια πολύ συγκεκριμένη ιστορική προέλευση: είναι αυτό το ίδιο πάνω στο οποίο το «ελληνικό δικαστήριο» του 338 π.Χ. (το ίδιο που αποφάσισε την επιστροφή του Δενθαλιάτη) στήριξε το σχέδιο του Φιλίππου για την αποκατάσταση – φυσικά κάτω από τη μακεδονική κηδεμονία – της πολιτικής φυσιογνωμίας που είχε η Πελοπόννησος πριν από τη σπαρτιατική επέκταση²³.

Για τους Λακεδαιμόνιους το δίκαιο, δηλαδή εδώ το συγκεκριμένο δικαίωμα τους πάνω στο ναό και τον εξαρτημένο απ' αυτόν χώρο, όπως εξάλλου και η απώλεια αυτού του δικαιώματος, είναι απόρροια ιστορικών γεγονότων: της κατάκτησης της περιοχής και της επακόλουθης ίδρυσης του ναού²⁴, της στρατιωτικής ήττας από τον Φίλιππο και της πράξης δωρεάς του Καίσαρα. Η ρεαλιστική αυτή τοποθέτηση των Λακεδαιμόνιων βοηθά στη διευκρίνιση και της νομικής θέσης τους και – έμμεσα – του χαρακτήρα του ιερού της Λιμνάτιδος. Την απαίτησή τους οι Λακεδαιμόνιοι δεν τη στηρίζουν στο δικαίωμα πάνω στη χώρα της σπαρτιατικής θεάς, δικαίωμα που προέκυψε από την αφιέρωση: τούτο θα έδινε μια πολύ σαθρή ηθική και νομική βάση στην επιχειρηματολογία τους²⁵. Αντίθετα τη στηρίζουν στην ίδια την αφιέρωση, ως την πράξη που ολοκλήρωσε την κατάκτηση του Δενθαλιάτη εντάσσοντας τον στο σπαρτιατικό «κόσμο». Το ιερό, όπως τεκμηριώνεται παρακάτω, ανήκει στην ευρύτατα διαδεδομένη στον ελληνικό χώρο κατηγορία των «ιερών των εσχατιών»²⁶. Εάν,

19. Πολύβιος IX.33, 12 (Ελλήνων κριτήριο). Πρβλ. Kolbe *AM* XXIX (1904) 371.

20. Του στρατηγού αυτοκράτορα των «κατά το δόγμα της Συγκλήτου» κρινόντων Μιλησίων και του διοικητή της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας.

21. Όπως και η αυθαιρεσία του δικτάτορα.

22. Η ίδια που – για τους ίδιους λόγους – διακρίνει και τις περιγραφές της Μεσσηνίας από το Στράβωνα και τον Πανσανία.

23. Πρβλ. τη κρίση του 182 π.Χ. (Inscriptionen von Olympia αρ. 156) για τη Σκιρίτιδα (και Αιγύτιδα), όπου η αναφορά στην κατάσταση «πρό τοῦ τούτῃ Ἡρακλείδας εἰς Πελοπόννησον κατελθεῖν» αποτελεί επανάληψη αντίστοιχου (για τους Αρκάδες) επιχειρήματος του κριτηρίου του 338 π.Χ. (Boelte, ό.π. (υποσημείωση 11), στ. 1308 και 1311).

24. Εφόσον δεν αμφισβητείται από τους Λακεδαιμόνιους ότι η γη ανήκε στον κλήρο του Κρεσφόντη, το «suaque in terra» δεν μπορεί να αναφέρεται παρά στο καθεστώς που δημιουργήθηκε μετά την κατάκτηση.

25. Πράγμα που φαίνεται να προϋποθέτει ο Kahrstedt, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 233, υποσ. 3. Σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο, στο οποίο δεν είναι άγνωστη η περίπτωση, ο ιδιοκτήτης της γης μπορεί να ζητήσει την ακύρωση της dedicatio από τους ποντίφικες (βλ. Κικέρωνα, *Pro domo sua*).

26. Για τα ιερά αυτά βλ. τελευταία Fr. de Polignac, *La Naissance de la cité grecque* (Paris 1984), σσ. 41 κ.ε.

όπως πιστεύω να αποδείξω στη συνέχεια, τα ιερά των εσχατιών έχουν μια συγκεκριμένη - συμβολική και πραγματική - λειτουργία στο σπαρτιατικό σύστημα κυριαρχίας (Herrschaftssystem), τότε η έριδα για τον ager Denthaliatis θα μπορούσε να επανατοποθετηθεί στη σωστή της ιστορική βάση: όχι ως μια συνοριακή διαφορά²⁷, (σημείο αποκρυστάλλωσης του αρχαίου ανταγωνισμού των δύο πόλεων κι επομένως ένα είδος διαιώνισης των μεσσηνιακών πολέμων), αλλά ως μια όψη της αντιπαράθεσης κατά την περίοδο 338 π.Χ. - 25 μ.Χ. δύο ασυμβίβαστων προτύπων πελοποννησιακής τάξης. Του προτύπου της σπαρτιατικής ηγεμονίας από τη μια πλευρά και από την άλλη εκείνου της πολιτικής ισορροπίας της Πελοποννήσου, την οποία συμβολίζει το προγονικό δίκαιο των Ηρακλειδών και εκφράζει ιστορικά το υπό μακεδονική κηδεμονία Κοινό των Ελλήνων και η νέα ρωμαϊκή τάξη. Απώτερος σκοπός μου είναι να αποδείξω ότι πράγματι η προσφυγή των Λακεδαιμονίων στη Σύγκλητο το 25 μ.Χ. αποτελεί τον επίλογο της τελευταίας απόπειρας ανανέωσης της σπαρτιατικής ηγεμονίας μέσα στα πολιτικά πλαίσια του ρωμαϊκού κόσμου.

Η ανακάλυψη πριν από ενάμισυ αιώνα από τον Λουδοβίκο Ρως του ιερού της Λιμνάτιδος Αρτέμιδος επέτρεψε την ταύτιση του ager Denthaliatis με το ορεινό σύστημα που περιλαμβάνει τις μικρές κοιλάδες του άνω ρου του ποταμού Νέδοντα στο κεντρικό τμήμα της δυτικής πλευράς του Ταυγέτου²⁸ και δεσπόζει στα νοτιοδυτικά της εύφορης παραλιακής πεδιάδας της Θουρίας, των Φαρών και της Αβίας, περιοχής που ως γεωγραφική, οικιστική και ιστορική ενότητα διακρίνεται από την υπόλοιπη Μεσσηνία²⁹. (Σχέδιο 1.)

Ο ager Denthaliatis, η οικονομική σημασία του οποίου δεν αρκεί για να δικαιολογήσει το ενδιαφέρον και το πείσμα για την κατοχή του³⁰, αποτελεί τη φυσική είσοδο της Μεσσηνίας³¹ και το σταυροδρόμι συγχρόνως των οδών προς τη Σπάρτη, την Αρκαδία και τη Μεσσηνία. Τον κύριο Α.-Δ. οδικό άξονα του Ταυγέτου³² αποτελεί

27. Βλ. π.χ. Kahrstedt, ο.π., σ. 239 (πρβλ. ανάλογες περιπτώσεις O.G.I.S. 538, SIG³ 827, Δίω Προύσης XXXIV. 46 και Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* III² σ. 1200).

28. L. Ross, *Reisen und Reisenrouten durch Griechenland I: Reisen im Peloponnes* (Berlin 1841), σ. 4 κ.ε.· C. Bursian, *Geographie von Griechenland II: Peloponnesos und Inseln* (Leipzig 1868-1872), σ. 171· J.G. Frazer, *Pausanias III* (1898), σ. 427 κ.ε.· N.S. Valmin, *Etudes topographiques sur la Messenie ancienne* (Lund 1930), σ. 192· A. Philippson, *Griechische Landschaften* III. 2 (Frankfurt/M 1959), σ. 423, 425· R. Hope-Simpson, *BSA LXI* (1966) 125, *AJA LXV* (1961) 225, *LXXI* (1966) 121· W.A. Mac Donald-G.E.Rapp jr., *The Minnesota Messenian Expedition* (Minneapolis 1972), σ. 288 κ.ε.· E. Meyer, *RE Supplement Band XV* (1978), σστ. 179-180.

29. Η περιοχή περικλείεται από τις απόκρημνες ακτές της Μάνης, τον Ταυγετο και τα έλη του Παμίσου. Οικιστική-οικονομική ενότητα από την εποχή του χαλκού (βλ. *The Messenian Minnotta Expedition*, σ. 165). Ιστορική ενότητα: *Ίλις* I.292 (R. Hope-Simpson, *BSA LII* (1957) 231 και *BSA LXI* (1966)· βασιλείο του Διοκλέους με πρωτεύουσα τις Φαρές: *Ὀδύσεια* γ.448, ο.186, και βασιλείο Μεσόλας: Στράβων VIII.5,7.

30. Η καλλιεργήσιμη γη και των 6 σημερινών χωριών (12,7 χμ² σύμφωνα με τη στατιστική του 1971) αντιστοιχεί σε εκείνη των φτωχότερων από τις περιοικίδες πόλεις της Σπάρτης.

31. Οι μικρές κοιλάδες των πηγών του Νέδοντα ευνόησαν τη σταδιακή εξάπλωση των κατοίκων της Λακωνικής δυτικά του Ταυγέτου. Το φαινόμενο, που επαναλαμβάνεται στα νεότερα χρόνια, είχε ως αποτέλεσμα τα διοικητικά σύνορα των δύο νομών να μη σταθεροποιηθούν ποτέ στο φυσικό όριο του Ταυγέτου (βλ. Boelte, ό.π., στ. 1313).

32. Το πέρασμα της Λαγκάδας (από όπου περνάει η σημερινή λεωφόρος Σπάρτης - Καλαμάτας), όπως είναι γενικά αποδεκτό, δεν χρησιμοποιούταν κατά την αρχαιότητα.

ο γνωστός από παλιά δρόμος, που από το Μιστρά και την Αναβρυτή κατέληγε στα Γιαντισά, δηλαδή τις αρχαίες Καλάμες³³. Ένας δεύτερος δρόμος, παράλληλος του προηγούμενου, με κατεύθυνση ΝΔ. (προς το ιερό της Λιμνάτιδος και τη Μεσσηνία) διέσχισε το Δενθαλιάτη βορειότερα, στο ύψος του Γεωργιτσιού. Η ύπαρξη ενός Β.-Ν. οδικού άξονα, κατά μήκος της δυτικής πλευράς του Ταυγέτου, ο οποίος συνέδεε τους δύο προηγούμενους με την κεντρική αρτηρία της Β.Δ. Λακωνίας³⁴ και, μέσω αυτής, τη μεσσηνιακή παραλία με την Αιγύτιδα και τη Μεγαλοπολίτιδα, συμπεραίνεται από την επιγραφή *IG V.I.1431*, όπου αναφέρονται οι παραπάνω διασταυρώσεις³⁵. Η σημασία για τη Σπάρτη του οδικού δικτύου του Δενθαλιάτη γίνεται αντιληπτή, αν λάβει κανείς υπόψη ότι τα νοτιότερα περάσματα του Ταυγέτου (από το Οίτιλο και τους Γοράνους), λόγω της απόστασης, αλλά και της απόκρημνης ακτής Β. της Καρδαμύλης, πολύ λίγο εξυπηρετούν τη σύνδεση της Λακεδαίμονος με τη μεσσηνιακή παραλία. Η εξέταση της γεωγραφικής θέσης του *ager Denthaliatis* σε σχέση με τους δρόμους του Ταυγέτου τεκμηριώνει τη στρατηγική σημασία του ως σπαρτιατικού προγεφυρώματος για τον έλεγχο της περιοικίδος της μεσσηνιακής παραλίας, μιας περιοχής απαραίτητης παλιότερα για την αστυνόμευση των μεσσηνίων ειλώτων³⁶.

Ο *ager Denthaliatis* αποτελεί συνεπώς στοιχείο του συστήματος των σπαρτιατικών συνόρων, το δυτικό κρικό μιας σειράς θέσεων-κλειδιών των εισόδων της Λακωνίας, που συνεχίζεται κατά μήκος των βορείων συνόρων με την Αιγύτιδα, Βελμινάτιδα, Σκιρίτιδα, Καρυάτιδα και Θυρεάτιδα³⁷. Η κύρια λειτουργία του συστήματος αυτού είναι ο έλεγχος των οδικών αρτηριών που έχουν ζωτική σημασία για την πολιτική και οικονομική συνοχή του κράτους και την εξασφάλιση της στρατηγικής υπεροχής

33. Ίχνη του αρχαίου δρόμου με σχέδια σημειώνουν οι: E. Pernice, *AM XIX* (1894) 351 κ.ε. και Hope-Simpson, ό.π., υποσημείωση 28. Πρβλ. και Γ. Πίκουλα, *Λακωνικά Σπουδαί VIII* (1986) 442, 444.

34. Για την κεντρική ΒΔ. οδική αρτηρία του Ταυγέτου (που συνέδεσε τη Σπάρτη με τη Μεγαλόπολη) βλ. Γ. Πίκουλα. «Η νότια Μεγαλοπολίτικη χώρα από τον 8ο έως τον 4ο αι.» (διδασκ. διατριβή, Αθήνα 1984), κεφ. “οδικό δίκτυο”, όπου σημειώνονται ίχνη αρματοτροχιών σε μεγάλη απόσταση από το ύψος του Γεωργιτσιού (κορυφή Μαλεβός) προς το Λεοντάρι (αρχ. Λεύκτρον).

35. *IG V.I.1431*, στ. 27 «έν τῇ διόδῳ», διασταύρωση με την οδό Αναβρυτής - Γιαντισών, νότια από τη Λαγκάδα, που στην επιγραφή αναφέρεται ως «σύνροια» (Kolbe, *AM XXIX* (1904) 371)· στ. 5: «καμπή», που ταυτίζεται με τη διασταύρωση στο Μαλεβό (Kolbe, ό.π., σ. 374) με την οδό προς τη Λιμνάτιδα και τη Μεσσηνία. Πρβλ. και Chrimes, ό.π., σσ. 65-67.

36. Σπαρτιατικό προγεφύρωμα για την εισβολή στη Μεσσηνία (Πολύβιος V.92, 4). Ανεξαρτησία Θουρίας, Φαρών και Αβίας από Μεσσηνία το 182 π.Χ. (Πολύβιος XXIII.17, 2). Διατήρηση της ανεξαρτησίας και μετά το 146 π.Χ. (Kolbe, *IG V.I.*, Εισαγωγή). Σχέσεις με τη Σπάρτη στη ρωμαϊκή εποχή: Θουρία, νομίματα «Θουριατών Λα(κεδαμονίων)» (B.V. Head, *Historia Numorum*² (1911), σ. 433, εποχής Καρακάλλα): πρβλ. *IG V.I.1381*: «τὰς ματροπόλεως ἀμῶν Λακεδαίμονος· σπαρτιατικοὶ θεομοί: *IG V.I.1386*, (πρβλ. Kahrstedt, ό.π., σ. 335, Valmin, ό.π., σ. 33), *IG V.I.1370*: «δόγμα συναρχῶν καθά και οι γέροντες ἐπέκριναν».

37. Βλ. Boelte, ό.π., σσ. 1303 κ.ε. (Grenzlandschaften). Για τη σαφή διάκριση της πολιτικής χώρας από τη συνοριακή περιοχή: Θουκυδ. V.41, 2.

στην ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου³⁸. Μια εξίσου σημαντική λειτουργία των θέσεων αυτών, η οποία συνδέεται με το ρόλο των «ιερών των εσχατιών» της σπαρτιατικής χώρας, διαπιστώνεται από το κείμενο του Τακίτου στο παράδειγμα του ιερού της Λιμνάτιδος. Η ίδρυση στα πολιτιστικά και πολιτικά όρια της πόλης μέσα στην κατακτημένη περιοχή ενός ιερού, με σκοπό την επιβεβαίωση της κατοχής αφενός και αφετέρου την ένταξη στον «κόσμο» της πόλης των ξένων – και ενδεχομένως εχθρικών – τοπικών θεοτήτων αποτελεί μια αρχαιότατη πανελλήνια πρακτική³⁹, γνωστή τόσο από τη Λακωνία (παράδειγμα το Αμυκλαίο)⁴⁰, όσο και τη Μεσσηνία (παράδειγμα η παράδοση για την ίδρυση από τους Αιπυτίδας σειράς ιερών στις εσχατιές της επικρατείας τους)⁴¹.

Η ένταξη του ναού της Λιμνάτιδος στα «ιερά των εσχατιών» θα μπορούσε να στηριχθεί στα ακόλουθα:

α) Η ίδρυσή του στο δυτικό άκρο της κατακτημένης περιοχής του Δενθαλιάτη χρονολογείται στην αρχή του σπαρτιατικού αποικισμού: Σύμφωνα με τη σπαρτιατική παράδοση το ιερό υπήρξε το σκηνικό του φόνου του Τηλέκλου, ιδρυτή των πρώτων αποικιών στην περιοχή των πηγών του Νέδοντα⁴². Έχουμε δηλαδή ένα καθαρά σπαρτιατικό και όχι – όπως έχει υποθεθεί – ένα αμφικτυονικό ιερό των Λακεδαιμονίων και των Μεσσηνίων, όπως αποδεικνύεται από τις θέσεις των αντιδίκων πάνω στο θέμα.

β) Η αφιέρωση του ιερού στην Αρτέμιδα Λιμνάτιδα ή Ορθία σημαίνει συνεπώς την κατοχύρωση της κατοχής με την υπαγωγή της νεοαποκτημένης, ξένης και επομένως επικίνδυνης ακόμα περιοχής στην προστασία της σπαρτιατικής Αρτέμιδος. Με αυτό συμφωνεί η ίδια η φύση της θεάς, θεάς κατεξοχή των εσχατιών⁴³, όπως δείχνει το ιερό της στις Λίμνες, αλλά και ολόκληρη η στεφάνη των ιερών της Αρτέμιδος που περιβάλλει την ίδια τη Σπάρτη και τη χώρα της⁴⁴.

γ) Ο στενός σύνδεσμος του ιερού με την περιοχή υπογραμμίζεται από το γεγονός

38. Λόγω της ιδιομορφίας του σπαρτιατικού κράτους: ανάγκη σύνδεσης του μοναδικού πολιτικού και στρατιωτικού κέντρου της εκτεταμένης επικρατείας με το μεσσηνιακό σιτοβολώνα και την περιοχή των περιόικων (τους τόπους παραγωγής και ανταλλαγής του προϊόντος) αφενός και εξασφάλισης της ταχείας μετακίνησης του στρατού στα σύνορα αφετέρου. Τη σημασία του οδικού δικτύου επιβεβαιώνει το προνόμιο των βασιλέων «δικάζειν ὁδῶν δημοσιῶν πέρι» (Ηροδ. VI.57) και η αρχαιολογική έρευνα.

39. Polignac, ό.π., σσ. 44-46.

40. Polignac, ό.π., σσ. 71-73.

41. Πaus. IV.3, 7.

42. Στράβων VIII.4, 4. Πρβλ. G.L.Huxley, *Early Sparta* (London 1962), σσ. 71-72. Παλαιότερη κατοίκηση του χώρου (Hope - Simpson, ό.π., σ. 124).

43. Άρτεμις Αγροτέρα: Polignac ό.π., σ. 35.

44. Ορθία (Polignac, ό.π., σσ. 45, 74) στον Ευρώτα: Ισσωρία, Αιγιναία και Κναγία στην Πιτάνη, στα όρια της Σπάρτης προς τον Ταύγετο· Κορυθαλία στα «Φρούρια» κοντά στην Τίασαν, παραπόταμο του Ευρώτα που ορίζει τη Σπάρτη από Ν. (πρβλ. S.Wide, *Lakonische Kulte*, (Leipzig 1893), σσ. 124-5), Άρτεμις Δίκτυννα, τέλος, «εγγύτατα τού τείχους» (Πaus. III.12, 7). Χαρακτηριστικά κανένα ιερό της Αρτέμιδος δεν αναφέρεται μέσα στη Σπάρτη από τον Πausανία. Στα όρια της χώρας: Σελλασία Άρτεμις (Hσυχ.)· η Μυσία Άρτεμις στην οδό προς την Αρκαδία (Πaus. III.20, 9)· Δερεάτις στον Ταύγετο (Πaus. III.20, 7)· Δαφναία στα όρια Σπάρτης και Γυθείου (Πaus. III.24, 8).

ότι παραμένει το μοναδικό κέντρο της, όταν – κατά την πρόοδο της λακωνικής επέκτασης στη Μεσσηνία – οι πρώτες εκείνες αποικίες του Δενθαλιάτη συνοικίζονται στις Φαρές, όπως δείχνει η μεταφορά της λατρείας της Νεδουσίας Αθηνάς στην πόλη αυτή και η απουσία ονομάτων πόλεων από τα κείμενα που αναφέρονται στην έριδα⁴⁵.

δ) Την απόδειξη για τη συγκεκριμένη αυτή σημασία του ιερού προσφέρει η ίδρυση, μετά την οριστική απώλεια του Δενθαλιάτη το 25 μ.Χ., πάνω στα νέα σύνορα της χώρας, στη Χοίρειο Νάπη, ενός νέου ιερού της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος, γνωστού μόνο από την επιγραφή του Ρωμαίου τοπογράφου που ανέλαβε τη χάραξη των νέων αυτών συνόρων το 78 μ.Χ.⁴⁶.

Στην ίδια κατηγορία πρέπει να ανήκαν τα ιερά που κάλυπταν και τις υπόλοιπες συνοριακές περιοχές του σπαρτιατικού συστήματος, εκείνο της Καρυάτιδος Αρτέμιδος⁴⁷ και το Αθήναιον της Βελμνάτιδος⁴⁸, όπως και τα άκρα της χώρας (ιερό του Ταινάρου), ή τα σύνορα της περιοικίδος (π.χ. αυτό της Πατριώτιδος Αρτέμιδος στις Πλειές)⁴⁹. Η οχύρωση των ιερών των συνόρων (του Αθήναιου⁵⁰, και πιθανόν της Λιμνάτιδος)⁵¹ αποτελεί εξέλιξη των ύστερων κλασικών ή ελληνιστικών χρόνων. Πιο στενά συνδεδεμένος με το ρόλο των ιερών στη φύλαξη των συνόρων είναι ο θεσμός της κρυπτείας⁵².

Βασική λειτουργία των ιερών των εσχατιών είναι η επιβεβαίωση του στενού δεσμού της πόλης με τα όρια της, όπως και της κατοχής του ξένου χώρου. Αυτήν ανανεώνουν οι πομπές που, συνδέοντας τα ιερά με την πόλη, λειτουργούν ως άξονες της πολιτικής χώρας (άξονες πιο πραγματικοί από εκείνους του οδικού δικτύου). Παλαιότατη πομπή είναι αυτή των Υακινθείων, κατά την οποία ανανεώνεται κάθε χρόνο η ανάμνηση της κατάκτησης των Αμυκλών. Η πομπή της Καρυάτιδος Αρτέμιδος είναι γνωστή στον Πausανία, από τον οποίο πληροφορούμαστε έμμεσα και για την πομπή στο ιερό της Λιμνάτιδος (Πaus. IV 4.2). Τη διατήρηση της σημασίας των πομπών κατά τη ρωμαϊκή εποχή επιβεβαιώνει η ανανέωση της Ταιναριάδος πομπής, κατά την περίοδο της προσωρινής αποκατάστασης της περιοικίδος στο τελευταίο τέταρτο του Ιου α. π.Χ.⁵³

Οι κύριες φάσεις της έριδας, τόσο η αφετηρία της με τον Φίλιππο όσο και η ανανέωσή της από τον Ιούλιο Καίσαρα, συνδέονται άμεσα με το ιστορικό των δραματι-

45. Στράβων VIII.4, 4. Κ. Νέπως, *Coron* I, 1: «Phaeras coloniam Lacedaemoniorum». Ο Πausανίας αναφέρει μόνο «Λίμνας χωρίον».

46. *IG* V.I.1431, στ. 39 «κατά τό ἀπόκημον ἐπί τό ἱερόν ὃ προσονομάζουσιν Ἄρτεμιτος Λιμνάτιος ὃ ἐστί ὑπέρ τόν χεμαρροῦν ὄν προσονομάζουσιν Χοίρειον, ὃς ὀρίζει Μεσσηνή καί Λακεδαίμονι πρὸς Ἐλευθερολάκωνας» (πρβλ. Kahrstedt, ὁ.π., σσ. 233 κ.ε.).

47. Πaus. III.10, 7 (πρβλ. Wide, ὁ.π., σσ. 102-103).

48. Βλ. F. W. Walbank, *A Historical Commentary to Polybius* τ. I (Oxford 1957), σσ. 243-245 και Boelte, ὁ.π., στ. 1310.

49. *IG* V.I.559.

50. Πολ. II.54.3, IV.60, IV.81, Πλουτ. *Κλεομ.* 4, 1, W. Loring, *JHS* 15 (1895) 72, σχ. 39.

51. Πιθανόν Bursian, ὁ.π., σ. 171, Frazer, ὁ.π., σ. 427.

52. P. Vidal - Naquet, *Le Chasseur noir* (Paris 1981), σσ. 151 κ.ε., 201-202.

53. Πομπ. οδοί: Polignac, ὁ.π., σ. 48. Ειδικότερα: Καρυάτις (Wide, ὁ.π., σσ. 102-103), Λιμνάτις (Chrimes, ὁ.π., σ. 269), Ταιναριάς (ΗΣύχ.), κατάλογοι Ταιναριῶν *IG* V.I.210-212.

κών αλλαγών της πολιτικής δομής της Πελοποννήσου κατά την εγκαθίδρυση της μακεδονικής και της αυτοκρατορικής εξουσίας. Στην πρώτη φάση αναφερθήκαμε ήδη. Τα γεγονότα είναι γνωστά: οι ρυθμίσεις του 338 π.Χ. έχουν σκοπό τη σταθεροποίηση του καθεστώτος που εγκαινιάστηκε το 370 π.Χ. με την πολιτική αναγέννηση της Μεσσήνης. Η απόδοση του Δενθαλιάτη στους Μεσσηνίους αποτελεί μέρος του σχεδίου κατάργησης των σπαρτιατικών θέσεων ελέγχου της περιοικίδος και εξουδετέρωσης μιας πιθανής μελλοντικής διεκδίκησης από τη Σπάρτη της ηγεμονίας του ελληνικού Κοινού⁵⁴.

Οι προϋποθέσεις για την άσκηση μιας «πανελληνίας» πολιτικής δημιουργήθηκαν πάλι με την εγκαθίδρυση της ρωμαϊκής κυριαρχίας το 146 π.Χ. Η θέση του Μομμίου στο θέμα του Δενθαλιάτη, όπως και η διαδικασία που ακολουθείται, καθορίζονται από τις ίδιες αρχές που ίσχυσαν και το 338 π.Χ., παρά το γεγονός ότι η Σπάρτη βρίσκεται τώρα με το μέρος του νικητή⁵⁵. Σκοπός, όπως φαίνεται στη σύγχρονη οργάνωση του Κοινού των Λακεδαιμονίων, είναι η αποτροπή του κινδύνου που θα δημιουργούσε η κατοχή από τη Σπάρτη όχι πλέον των βορείων συνόρων, όσο – κυρίως – των θέσεων που εξασφαλίζουν την επικοινωνία με τη θάλασσα (όπως ο Δενθαλιάτης) και των λιμανιών, τα οποία ελέγχουν τα θαλασσινά περάσματα (Τάιναρο, Βοιές και Κύθηρα) και εξυπηρετούν την κεντρική εμπορική οδό της ανατολικής Μεσογείου. Μετά την πρόσφατη καταστροφή της Κορίνθου η οδός αυτή περνάει αναγκαστικά από τη λακωνική παραλία⁵⁶.

Ότι οι αποφάσεις του Καίσαρος το 44 π.Χ.⁵⁷ και της Συγκλήτου το 25 μ.Χ. οριοθετούν την προσωρινή ανατροπή αυτής της πολιτικής, αποδεικνύει το γεγονός (που έχει περάσει απαρατήρητο) της δημιουργίας, μιας άμεσα εξαρτημένης από το δικτάτορα σπαρτιατικής ηγεμονίας στην επίκαιρη περιοχή των ΝΑ. παραλίων της χερσονήσου. Η διαπίστωση – κατά τους πειρατικούς και τους πρόσφατους εμφύλιους πολέμους – της στρατηγικής σημασίας της λακωνικής παραλίας⁵⁸, αλλά και

54. Με την ίδια απόφαση αφαιρείται αιώ τη Σπάρτη και η Καρύατις.

55. Το νέο σχήμα της πελοποννησιακής ισορροπίας χαρακτηρίζεται από τη διάσπαση των μεγάλων πολιτικών ενοτήτων (κύρια δείγματα είναι το Κοινό των Αχαιών και η Σπάρτη) κατά το πρότυπο της μακεδονικής λύσης του 167 π.Χ. (βλ. Th. Schwertfeger, *Der achäische Bund von 146 bis 27 v. Chr.* (München 1974), σ. 72). Η κρίση του Μομμίου στο θέμα του Δενθαλιάτη είναι «uti possidetis» (οι Μιλήσιοι απλώς πρέπει να αποφανθούν σε ποιον ανήκε πριν το ιερό). Η αρχή της διατήρησης του status quo που ακολουθούν οι Ρωμαίοι είναι αυτή του «Ἑλλήνων κριτηρίου» του 338 π.Χ. (βλ. και υποσημ. 23 για την κρίση του 182 π.Χ.).

56. J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain* (1966), σ. 86, και R. Baladié, *Le Peloponnèse de Strabon* (Paris 1980), σ. 262. Για την ίδρυση του Κοινού των Λακεδαιμονίων το 146 π.Χ., βλ. S. Accame, *Il dominio romano in Grecia della guerra acaica ad Augusto* (1946), σσ. 124 κ.ε. και R. Bernhardt, *Imperium und Eleutheria* (διδακτ. διατριβή, 1971), σσ. 193 κ.ε., υποσημ. 523.

57. Η χρονολόγηση το 44 π.Χ. (Kolbe, ό.π., σ. 377) είναι σήμερα γενικά αποδεκτή.

58. Για την πειρατία στη περιοχή βλ. Πολ. V. 9.5, IV.101, Πλουτ. *Πομπ.* 24. Κρητικός πόλεμος: *IG V.I.1146* (βιβλ. βλ. L. Migeotte, *L'Emprunt public dans les cités grecques* (Paris 1985), σσ. 90-91). Στους εμφύλιους σημαντικό ρόλο παίζει η περιοχή ως σταθμός μεταξύ Ελλάδας και Αιγύπτου ή Κύπρης (βλ. την πορεία του Κάτωνος μετά τα Φάρσαλα, Λουκαν. *Pharsalia* IX.36-39, όπως και τις επιχειρήσεις του Κασίου αργότερα, Αππιαν. *Bell. Civ.* II.70, 292, ή την περιγραφή της φυγής του Αντωνίου μετά το Άκτιο, Πλουτ. *Αντών.* 67, 5).

των αδυναμιών της (κυρίως της έλλειψης πολιτικής συνοχής του Κοινού)⁵⁹, πρέπει να έκανε αισθητή στον Καίσαρα την ανάγκη της δημιουργίας μιας κεντρικής εξουσίας, ικανής να ασκήσει τον έλεγχο των λιμανιών που προορίζονταν ως βάσεις ανεφοδιασμού για την προετοιμαζόμενη παρθική εκστρατεία. Το ρόλο αυτό μπορούσε να αναλάβει μόνο η Σπάρτη, η μεγαλύτερη πόλη της Πελοποννήσου⁶⁰ με σημαντική ήδη οικονομική και πολιτιστική – ίσως και πολιτική – επιρροή στο χώρο του Κοινού⁶¹.

Την ευκαιρία πρέπει να έδωσε η δημιουργία της επαρχίας το 46 π.Χ. Στην επιστολή του Κικέρωνα προς τον πρώτο διοικητή της, τον Servius Sulpicus Rufus, διακρίνονται οι σπαρτιατικές ανησυχίες για το μέλλον⁶². Η απόφαση για το Δευθαλιάτη το 44 π.Χ. αποτελεί μέρος της οριστικής ρύθμισης του δικτάτορα. Η αποκατάσταση τότε της σπαρτιατικής κυριαρχίας στα ΝΑ. παράλια της Πελοποννήσου – από τις Πρασιές, στην είσοδο του Αργολικού, έως τις εκβολές του Παμίσου, στο Μεσσηνιακό κόλπο – παρέχει πράγματι τη μοναδική εξήγηση για την υποδούλωση των πόλεων του παλαιού Λακωνικού Κοινού στη Σπάρτη, που χρονολογείται γενικά μεταξύ 70 και 31 π.Χ.⁶³ παρέχει επίσης εξήγηση για την κατά τον 1ο αι. π.Χ. επέκταση των ορίων της Λακωνικής προς βόρεια της Επιδαύρου Λιμηράς⁶⁴ και του Οιτύλου⁶⁵. (Σχέδιο 2.)

59. Έλλειψη γεωγραφικής συνοχής των δυο χερσονήσων, που έχουν διαφορετικές θρησκευτικές-πολιτιστικές παραδόσεις (αργείτικη στη χερ/σο του Μαλέα, σπαρτιάτικη στη χερ/σο της Μάνης) και δύο κέντρα αντίστοιχα: Υπερτελεατόν και Ταίναρον. Χαλαρότητα της κοινοτικής δομής, απουσία – πλην του στρατηγού και του ταμία – οποιασδήποτε κοινοτικής αρχής ή συνόδου στα ψηφίσματα του Κοινού (βλ. την κατηγορηματική και ακραία θέση του Bernhardt, ό.π., σ. 193: «föderiert sind die Mitglieder dieses Bundes nicht gewesen»· πρβλ. G. Busolt - H. Swoboda, *Griechische Staatskunde* τ. II (München 1926), σ. 734).

60. Προετοιμασία παρθικής εκστρατείας: Δίων Κάσσιος XLIV.1.1, XLIII.50.3. Σπάρτη, ως πρώτη πόλη Πελοποννήσου: Στράβων VIII.6.18 (στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.).

61. Βλ. Chrimes, ό.π., σσ. 436-39, όπου υποστηρίζεται ότι η Σπάρτη είναι μέλος του Κοινού. Την επιρροή της Σπάρτης αποδεικνύει το γεγονός ότι τα μισά περίπου από τα προξενικά ψηφίσματα των πόλεων αυτών αφορούν Σπαρτιάτες (*IG V.I.936, 961, 965, 966, 975, 1112, 1113, 1145, 1523. SEG II.160*).

62. Κικέρ. *Ad familiares* 13, 28 A1. Πρβλ. Accame, ό.π., σ. 133, Schwertfeger, ό.π., σ. 77.

63. Το πάνω όριο δίνει η χρονολόγηση των τελευταίων ψηφισμάτων των πόλεων του Κοινού (*IG V.I.1145, 1146* του Γυθείου, *IG V.I.965* της Κότυρας), το κάτω ο Πανσανίας (III.21,6).

64. Κατά τον Αρτεμίδωρο (στο Στράβωνα VIII.5,8), δηλ. περίπου το 100 π.Χ., η Επιδαυρος Λιμηρά αποτελεί το βόρειο όριο της λακωνικής ακτής.

65. Στράβων VIII.4,1: «παρά Φηράς Νέδων ἐκβάλλει, ῥέων διὰ τῆς Λακωνικῆς», ενώ αντίθετα ο Πάμσιος «οὐδαμοῦ τῆς νῦν Λακωνικῆς ἀπτόμενος» (Στράβων VIII.5,6). Οι Φαρές λίγο πριν από το 78 π.Χ. ήταν ακόμη ανεξάρτητες (πρβλ. Πολύαινο II.3,5 και Κικέρ., *Verr.* V.30, 79). Πλν. *NH* VI.16: «ager laconicus liberae gentis» (όπου περιλαμβάνονται: Pherai (Φαράι), Leuctra, Cardamyle, locus Thyreae (Θουρία;), Gerania). Πρβλ. O. Cuntz, «Agrippa und Augustus als Quellenschriftsteller des Plinius in den geographischen Büchern der NH», *Jahrbücher für klass. Philologie*, Suppl. 17 (1890), σ. 514, και Bernhardt, ό.π., σ. 193. Η απόδοση του Δευθαλιάτη είναι σύγχρονη με εκείνη της μεσσηνιακής παραλίας, όπως πιθανώς και των υπόλοιπων συνοριακών περιοχών, που χωρίς ειδικό λόγο αποδίδεται στον Αύγουστο, βλ. Bölte, ό.π., σσ. 1307 (Καρνάτις), 1309 (Σκιρίτις), 1310 (Βελμινάτις), 1311 (Αιγύτις).

Η αποκατάσταση αυτή της σπαρτιατικής ηγεμονίας δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την οικονομική ακμή που τεκμηριώνει η επανάληψη (μετά από 100 χρόνια) της λειτουργίας μέσα στη δεκαετία 50-40 π.Χ. του σπαρτιατικού νομισματοκοπείου⁶⁶, για την τεράστια (δυσανάλογη προς τις δυνατότητες της πόλης) πολεμική προσπάθεια στους Φιλίππους⁶⁷, τέλος για την εμφάνιση της Σπάρτης ως ναυτικής δύναμης στο Άκτιο.

Η απόφαση του Καίσαρα το 44 π.Χ., όπως και η σταθερότητα της προσήλωσης των Σπαρτιατών στην παράταξη του γιού του (η αυτοθυσία στην υπεράσπιση του στρατοπέδου του Οκταβιανού στους Φιλίππους και η παρουσία στο πλευρό του στο Άκτιο), δεν είναι, πιστεύω, άσχετες με τους δεσμούς που συνδέουν με την παράταξη αυτή το Λαχάρη και το γιό του Ευρυκλή, τον γνωστό φίλο του Αυγούστου⁶⁸: ενδείξεις για την ισχυρή θέση των Ευρυκλειδών στη Σπάρτη και το ρόλο τους στην κρίσιμη αυτή καμπή της σπαρτιατικής ιστορίας παρέχουν οι στενοί οικογενειακοί δεσμοί με την τοπική αριστοκρατία, οι τιμές που δίνονται στο Λάχαρη στην Αθήνα, και τέλος η εκτέλεσή του από τον Αντώνιο⁶⁹.

Η σύνδεση της τύχης της σπαρτιατικής περιοικίδος με εκείνη της ηγεμονίας των Ευρυκλειδών διαπιστώνεται πάλι με αφορμή την απόφαση του Atidius Geminus, praetor Achaiae⁷⁰. Η παραχώρηση του Δενθαλιάτη στους Μεσσηνίους πραγματοποιείται στα πλαίσια του διαμελισμού της σπαρτιατικής περιοικίδος, στα μέσα της δεκαετίας 4-14 μ.Χ. Κεντρικός στόχος των ρυθμίσεων υπήρξε η δημιουργία του Κοινού των Ελευθερολακώνων, που περιλαμβάνει πλέον όλες τις λακωνικές πόλεις και μέρος της μεσσηνιακής παραλίας. Η εικόνα της μεσσηνιακής παραλίας που προέκυψε, δίνεται λεπτομερώς από τον Πausανία⁷¹: τα όρια της Μεσσηνίας, του «Λακωνικού» (δηλαδή του Κοινού των Ελευθερολακώνων), και της Σπάρτης βρίσκονται τώρα στη Χοίρειο Νάπη, ενώ το νότιο τμήμα της μεσσηνιακής παραλίας «άπενεμήθη υπό τοῦ βασιλέως εἰς τὸ Λακωνικόν», όπως και οι Φαρές στα δόρεια των νέων συνόρων. Προϋπόθεση συνεπώς αυτής της ανακατανομής είναι η δημιουργία του Κοινού εις βάρος της Σπάρτης⁷², η οποία κρατάει μόνο δύο πόλεις, μία στην περιοχή

66. S. Grunauer-von Horschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaemonier* (Berlin 1978), σ. 59, (ομάδες νομισμάτων XIII-XXII).

67. Οι 2.000 νεκροί των Φιλίππων (Πλουτ. *Βροῦτ.* 41,4), αριθμός που αντιπροσωπεύει σημαντικό τμήμα του πολιτικού σώματος της Σπάρτης, προϋποθέτουν την επιστράτευση και των πρώην περιοίκων.

68. Η μεταστροφή της Σπάρτης από τη συγκλητική παράταξη (ανήκε στη clientela Claudiorum, Σουητ. *Tib.* 62, βλ. και Αππιαν. *Bell. Civ.* II.70, 292) αντιμετωπίζεται ως προδοσία (Πλουτ. *Βροῦτ.* 46, 1· πρβλ. R. Bernhardt, *Polis und römische Herrschaft in der späten Republik 149-31v. Chr.* (Berlin 1985), σ. 149).

69. Χρονολόγηση των οικογενειακών δεσμών με την οικογένεια των ιερέων των Διοσκούρων: A. Spawforth, *BSA LXXIII* (1978) 256 και *LXXX* (1985) 193 κ.ε. Τιμές στην Αθήνα: *SIG³* 786. Εκτέλεση από Αντώνιο: Πλουτ. *Αντ.* 67, 2. Για την ειδική θέση του Ευρυκλή (ως επιστάτη του Αυγούστου), βλ. J. Oliver, «The Ruling Power», *TAPhA* 43, (1953), σ. 695.

70. *PIR I²*, σ. 271, λ. 1343. Klebs, *RE* II, στ. 2075. E. Groag, *Die Reichsbeamten von Achaia* (Schriften der Balkan-Kommission der Akad. Wien IX), σσ. 17 κ.ε. Praetor με τη γενική έννοια του διοικητή (στρατηγού) της Αχαΐας, συνεπώς πιθανότατα πριν από το 15 μ.Χ.

71. Πaus. IV.1,1.

72. Kolbe, *ό.π.*, σ. 377.

των Ελευθερολακώνων, την Καρδαμύλη, που συνδέεται με τη Σπάρτη από το πέρας των Γοράνων, και μία στη Μεσσηνία, τη Θουρία. Η τελευταία, όπως ρητά αναφέρει ο Πανυσανίας, δόθηκε στους Σπαρτιάτες, επειδή ακολούθησαν τον Αύγουστο στο Άκτιο. Η σύγχρονη όμως παραχώρηση στους Μεσσηνίους του Δενθαλιάτη καθιστά τη Θουρία απλή *exclave* μέσα στο μεσσηνιακό έδαφος.

Η δημιουργία του Κοινού των Ελευθερολακώνων (επομένως, όπως είδαμε, και η ανακατανομή της μεσσηνιακής παραλίας) χρονολογούνται συνήθως αμέσως μετά το Άκτιο ή το 21 π.Χ., συνδέονται δηλαδή με την δωρεά των Κυθήρων επευκαιρία της επίσκεψης του Αυγούστου στη Σπάρτη. Τούτο όμως θα σήμαινε ότι η ευγνωμοσύνη του Αυγούστου εκφράστηκε την επαύριο του Ακτίου με την απογύμνωση της πόλης από ολόκληρη την περιοικίδα, από την οποία της αφήνει μόνο το νησί των Κυθήρων (που ανήκει ήδη κατά μεγάλο μέρος στον Ευρυκλή) και τις δύο πόλεις της Μεσσηνίας⁷³. Οι ρυθμίσεις αυτές αντίθετα προϋποθέτουν τη ριζική μεταβολή της στάσης του αυτοκράτορα απέναντι στη Σπάρτη και τον Ευρυκλή, συνεπώς και κάποια χρονική απόσταση από τη ναυμαχία ή από τη φιλική επίσκεψή του στην πόλη το 21 π.Χ. Τη χρονολόγησή τους δίνει μια σειρά επιγραφών του Αυγούστου και του Τιβερίου από το Γύθειο, τη Μεσσήνη και τη Σπάρτη. Η επιγραφή του Γυθείου (*IG V.I. 1160*), «...Σεβαστού Καίσαρος υιόν ή πόλις άποκαταστήσαντα μετά τοῦ πατρός τήν άρχαίαν έλευθερίαν», σε συνδυασμό με το γνωστό ιερό νόμο του Γυθείου του 15 μ.Χ.⁷⁴ δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για το χρόνο ίδρυσης του Κοινού των Ελευθερολακώνων. Η σύγχρονη επιγραφή της Μεσσήνης (*IG. V.I. 1148*) έχει ήδη συνδεθεί από τον Kolbe με την δωρεά του Δενθαλιάτη.

Η μεταστροφή του Αυγούστου δεν πρέπει να είναι άσχετη με την εσωτερική κρίση στη Σπάρτη, κατά την οποία επανειλημμένα κατηγορήθηκε και τέλος εξορίστηκε ο Ευρυκλής για κατάχρηση της αυτοκρατορικής φιλίας «πρός τήν έπιστασίαν» (των Λακεδαιμονίων), (Στράβων VIII 5.5. [366]), αλλά και «έπί τῷ στάσεως έμπλήσει τήν Ἄρχαίαν καί περιδύειν τάς πόλεις» (Ιώσηπος *Ιουδ. Πόλ.* I.26.4 [531])· η κατηγορία που πιθανόν αναφέρεται στην κατάχρηση της σπαρτιατικής εξουσίας επί των περιοίκων, έγινε αφορμή για την απελευθέρωσή τους από τη Σπάρτη. Οι στάσεις στις πόλεις και η κρίση του καθεστώτος του Ευρυκλή, που σήμανε το τέλος της σπαρτιατικής περιοικίδος, θα μπορούσαν να συνδεθούν με τη γενική κρίση της αυτοκρατορίας από το 6 έως το 10 μ.Χ.⁷⁵. Τα συμπεράσματα του Τιβερίου από την αποτυχία του πειράματος της σπαρτιατικής ηγεμονίας φαίνονται στην υπαγωγή το 15 μ.Χ. της επαρχίας Αχαΐας στον ίδιο τον αυτοκράτορα⁷⁶. Η απόρριψη το 25 μ.Χ.

73. G.W.Bowersock, «Eurycles of Sparta», *JRS* 51 (1961), σ. 113 και υποσημ. 11. Η σύνδεση της δωρεάς των Κυθήρων με τη δημιουργία του Κοινού των Ελευθερολακώνων (βλ. Chrimes, σσ. 172-173) δεν είναι απαραίτητη: το *imperium* (η αρχή επί των πόλεων της περιοικίδος) διακρίνεται από την υπαγωγή των Κυθήρων στο *territorium* της πόλης της Σπάρτης ως συνέπεια της δωρεάς (βλ. D.Nörr, *Imperium und Polis in der hohen Prinzipatzeit* (München² 1969), σσ. 50-1 και σημ. 46-48 και 52-55).

74. Σ.Β.Κουγιάς, *Ελληνικά* I (1928) σσ. 38-43, E.Kornemann, *Neue Dokumente zum lakonischen Kaiserkult* (Breslau 1929), σσ. 6-7 και 15-20.

75. Δίον LV.28. Πρβλ. C.W.Bowersock, *Augustus and the Greek World* (Oxford 1965), σ. 103, και D.Kienast, *Augustus: Prinzeps und Monarch* (Darmstadt 1982), σ. 119.

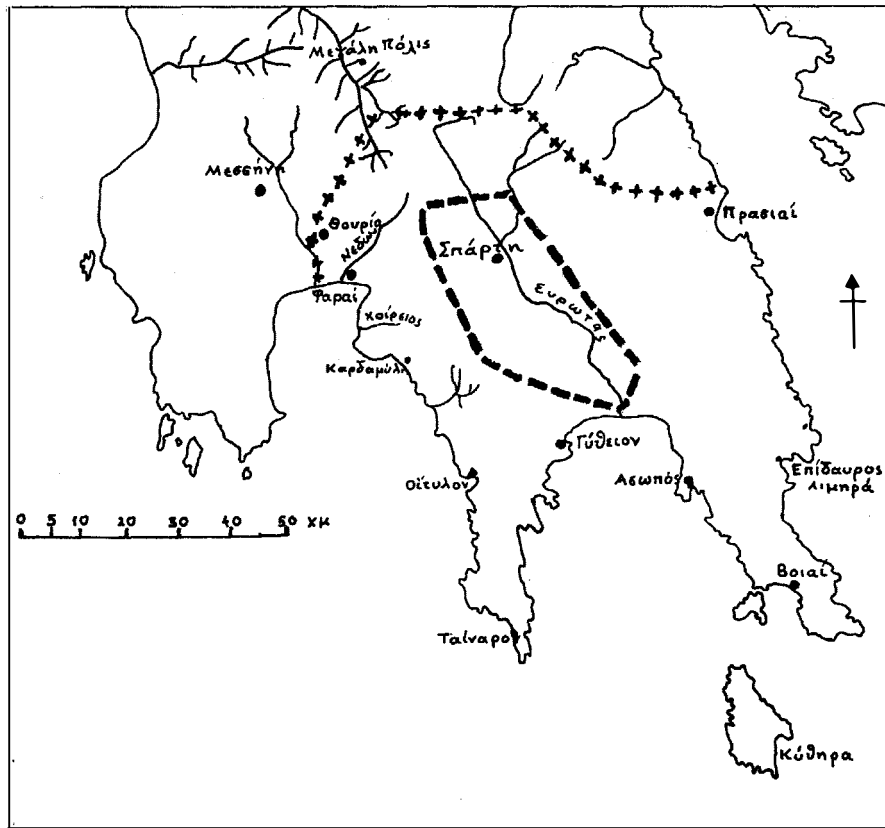
76. Τακ. *Ann.* II.80.

του σπαρτιατικού αιτήματος για την ακύρωση της απόφασης του Αυγούστου σχετικά με την απόδοση του Δενθαλιάτη στους Μεσσηνίους όχι μόνο ματαιώνει οριστικά τις περιορισμένες φιλοδοξίες του διάδοχου του Ευρυκλή στο χώρο της Μεσσηνίας, αλλά προοιωνίζει και τη δική του εξορία. Την πληροφορία μας τη δίνει και πάλι ο Τάκιτος στο έκτο βιβλίο των *Annales*⁷⁷.

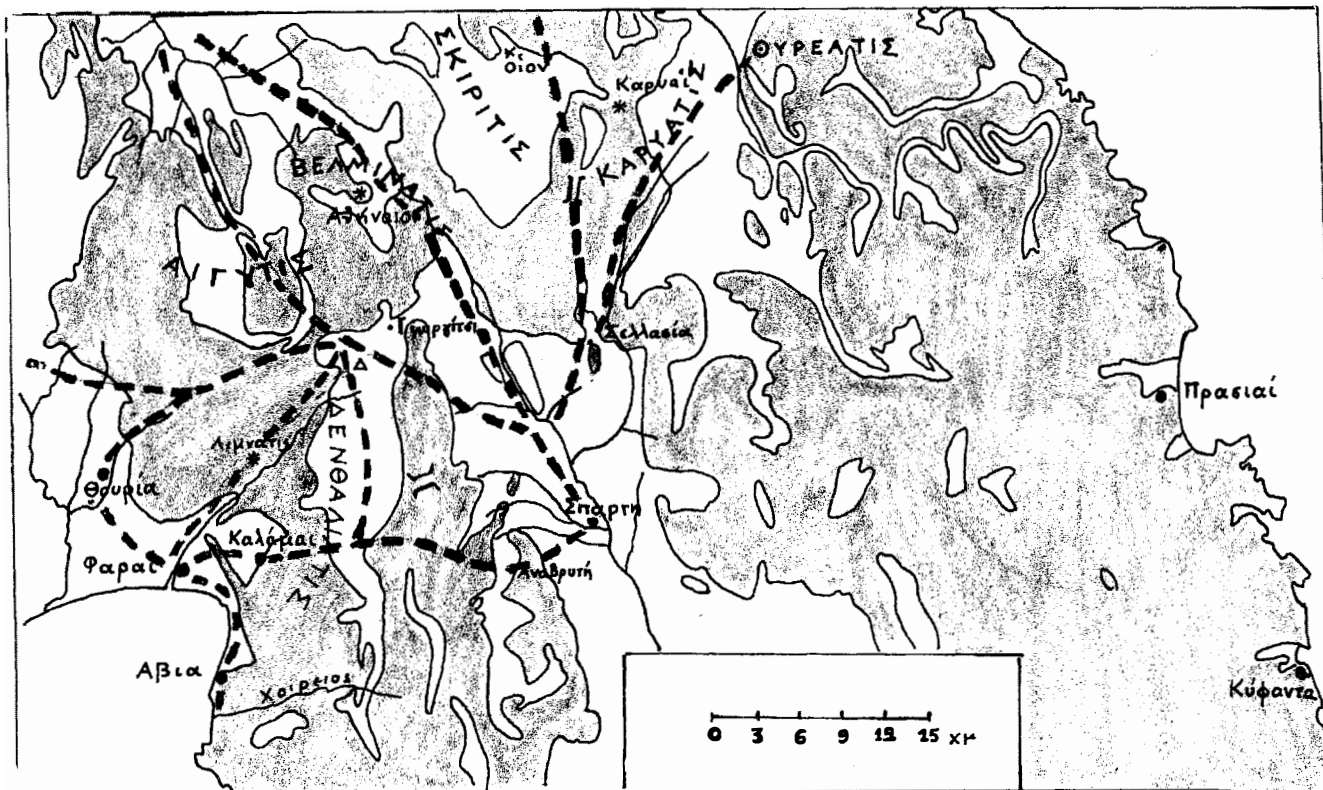
Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά

---

77. Τακ. *Ann.* VI.10. Με την εξορία του Λάκωνος συνδέει ο R.S.Rogers, *Criminal Trials and Criminal Legislation under Tiberius* (Middletown, Conn. 1935), σ. 126 και το τελευταίο χωρίο της πρώτης εξάδας των *Annales* που αναφέρεται στην Αχαΐα (Τακ. *Ann.* VI.17).

Όρια της Σπάρτης το 146 π.Χ. και της σπαρτιατικής ηγεμονίας 44 π.Χ. - 10 μ.Χ.

Συνοριακές περιοχές και δρόμοι της βορ. Λακεδαίμονος (με βάση το χάρτη BOELTE RE III A. λ. SPARTA στ. 1305 - 1306).

Λ.Μ. ΤΡΟΜΑΡΑΣ

Η ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΛΟΙΜΟΥ ΤΟΥ 65 μ.Χ. ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΑΚΙΤΟ (Ann. XVI 13.1-3)

Η αρχαία Ρώμη μαστιζόταν, ως γνωστόν, αρκετά συχνά από επιδημίες και άλλες λοιμικές νόσους με ολέθρια πολλές φορές αποτελέσματα σε ανθρώπινο και μη δυναμικό. Αιτία ήταν βέβαια η ανθυγιεινή τοποθεσία της πόλης, η ασβεστολιθική σύσταση των λόφων, που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της υγρασίας του εδάφους, το υδρευτικό σύστημα, και φυσικά η ασφυκτική συσσώρευση πληθυσμού περί τα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ., που δημιουργούσε μια βαριά ατμόσφαιρα πάνω από την πόλη, μια ατμόσφαιρα γεμάτη από μυρωδιές κουζίνας, ανάμικτες με σύννεφα σκόνης, πράγμα που ήταν βέβαια ό,τι πιο ανθυγιεινό και πρόσφορο για την ταχύτατη εξάπλωση μιας μεταδοτικής ασθένειας¹.

Έτσι μπορούμε να αναφέρουμε για παράδειγμα τους λοιμούς των ετών: 490, 466, 463, 437-35, 433-31, 428, 412-11, 399, 212, 181, 174, 23-22 π.Χ. και άλλους πολλούς που έπληξαν είτε τη Ρώμη είτε άλλες περιοχές της Ιταλίας².

Μεταξύ των μεγάλων και καταστρεπτικών λοιμών συγκαταλέγεται και εκείνος του φθινοπώρου του έτους 65 μ.Χ., που έπληξε αποκλειστικά τη Ρώμη. Ας δούμε το ιστορικό πλαίσιο της εποχής:

Αυτοκράτορας της Ρώμης είναι ο Νέρων, που εδώ και καιρό πια έχει δείξει τον πραγματικό του εαυτό. Τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς προηγήθηκε ένα άλλο πολύ σημαντικό γεγονός, η αποκάλυψη της γνωστής συνωμοσίας του Πείσωνα, ενώ δέκα μήνες νωρίτερα, δηλαδή στις 19 Ιουλίου του 64 μ.Χ. είχε συμβεί η μεγάλη πυρκαγιά της Ρώμης.

Για το μεγάλο και καταστρεπτικό λοιμό του 65 μ.Χ. μας πληροφορούν επιγραμματικά ο Σουητώνιος (Nero 39):

accesserunt tantis ex principe malis probrisque quaedam et fortuita; pestilentia unius autumnii, quo triginta funerum milia in rationem Libitinae venerunt.

Και κάπως εκτενώς ο Τάκιτος (Annales 16.13.1-3):

Tot facinoribus foedum annum etiam dii tempestatibus et morbis insignivere. vastata Campania turbine ventorum, qui villas arbusta fruges passim disiecit perulitque violentiam ad vicina urbi; in qua omne mortalium genus vis pestilentiae depopulabatur, nulla caeli intemperie quae occurreret oculis. sed domus corpo-

---

1. L. Friedländer, *Roman Life and Manners under the Early Empire*, London 1907, τόμ. I, σ. 27 κεξξ.

2. Σχετικά βλ. R.M. Ogilvie, *A Commentary on Livy Books 1-5*, Oxford 1965 (ανατύπ. 1970 με addenda), σ. 394, όπου παραθέτει αρκετούς από τους λοιμούς που μνημονεύει ο Λίβιος.

ribus exanimis, itinera funeribus complebantur; non sexus, non aetas periculo vacua; servitia perinde et ingenua plebes raptim extingui, inter coniugum et liberorum lamenta, qui dum adsident, dum deflent, saepe eodem rogo cremabantur. equitum senatorumque interitus, quamvis promisci, minus flebiles erant, tamquam communi mortalitate saevitiam principis praevenirent.

Επομένως, για να συνοψίσουμε τα γεγονότα, το φθινόπωρο του 65, που είναι μια χρονιά ανόσιων και εγκληματικών πράξεων, πλήττεται η Καμπανία από θυελλώδεις ανέμους, που σαρώνουν και ισοπεδώνουν, ως τα προάστια της Ρώμης, ό,τι βρουν στο δρόμο τους, ενώ συγχρόνως στην ίδια τη Ρώμη μια λοιμική νόσος θερίζει όλα τα έμψυχα, ζώα και ανθρώπους, χωρίς διάκριση ηλικίας, φύλου ή καταγωγής: τα σπίτια γεμίζουν από άψυχα κορμιά, οι δρόμοι από νεκρικές πομπές. Στα επίσημα διβλία του ναού της *Venus Libitina*³, όπου προσκομίζονταν οι νεκροί, καταγράφονται τριάντα χιλιάδες (30.000) ανθρώπινα θύματα.

Τα δύο παραπάνω κείμενα παρουσιάζουν μια κάποια ομοιότητα στον τρόπο που εισάγονται, και η οποία φυσικά δεν ξέφυγε από την παρατηρητικότητα των σχολιαστών των δύο συγγραφέων. Έτσι ο Furneaux, σχολιάζοντας την εισαγωγική φράση του Τάκιτου «*tot facinoribus foedum annum etiam dii tempestatibus et morbis insignivere*», παρατηρεί πως και «ο Σουητώνιος (Nero 39) μιλάει στον ίδιο τόνο, υποκαθιστώντας όμως την ιδέα της θείας δίκης (του Τάκιτου) με εκείνην του τυχαίου»⁴.

Πιο συγκεκριμένος και λεπτολόγος ο Warmington, σχολιάζοντας την αντίστοιχη φράση του Σουητώνιου: «*accesserunt tantis ex principe malis probrisque quadam et fortuita*», σημειώνει πως εδώ ο Σουητώνιος, όπως και ο Τάκιτος (Ann. 6.13.1-3), εισάγει την περιγραφή του λοιμού σαν ένα είδος συμπληρώματος στα εγκλήματα του έτους 65, και πως η διάταξη αυτή του υλικού τους παραπέμπει κάλλιστα στην κοινή πηγή τους⁵. Σαν τέτοια θεωρεί, όπως και πολλοί άλλοι φιλόλογοι, το χαμένο έργο του Πλίνιου του πρεσβύτερου *Historiae*⁶.

Ας προσπαθήσουμε όμως να δούμε από πιο κοντά τα δύο κείμενα.

(I) Τάκιτος

Το χωρίο του Τάκιτου αρχίζει, όπως είδαμε, με τη φράση «*tot facinoribus foedum annum...*» και ασφαλώς παραπέμπει αποκλειστικά σε γεγονότα του έτους 65 μ.Χ. που ο ίδιος εξέθεσε σε προηγούμενα κεφάλαια του 16ου διβλίου ή ακόμα και πιο μπροστά.

Τα γεγονότα του 65 καλύπτουν τις τελευταίες παραγράφους (48-74) του 15ου διβλίου, όπου γίνεται λόγος για την αποκάλυψη της συνωμοσίας του Πείσωνα και τα επακόλουθά της, δηλαδή τις εκτεταμένες εκτελέσεις και εξορίες ή τους εξαναγκασμούς σε αυτοκτονία. Έτσι παρουσιάζεται η αυτοκτονία του Πείσωνα (§ 59), η εκτέλεση του Plautius Lateranus (§ 60), οι τελευταίες στιγμές του Σενέκα (§§ 61 κεξξ.), ο θάνατος του ανεψιού του Λουκανού (§ 70).

Στο ίδιο έτος αφιερώνονται και οι §§1-13 του 16ου διβλίου, όπου συνεχίζεται ο

3. Πρβλ. Liv. 40.19.3: «*pestilentia... tanta erat ut Libitina funeribus vix sufficeret*» (αφορά το λοιμό του 181 π.Χ.), Hor. serm. 2.6.19.

4. H. Furneaux, *The Annals of Tacitus*, Oxford 1907², ad loc.

5. B.H. Warmington, *Suetonius, Nero*, Bristol, 1977, σ. 104.

6. Warmington, ο.π., εισαγ., σ. 7 κεξ.

κατάλογος των φρικαλεοτήτων, όπως η εξορία του C. Cassius και η δολοφονία του L. Silanus (§§7-9), ο εξαναγκασμός σε αυτοκτονία του L. Vetus, της κόρης του Pollita και της μητρυιάς της Sextia (§§ 10-11). Ακόμα γίνεται λόγος για το θάνατο της Ποππαίας (§ 6). Σύνολο νεκρών 19, σύνολο εξορισθέντων 13⁷.

Αν πάμε λίγο πιο πίσω, στο έτος 64 μ.Χ., συναντούμε την περιγραφή της πυρκαγιάς της Ρώμης (15.38-45), όπου ο Τάκιτος κρατά ουδέτερη στάση στο θέμα του εμπρησμού ή μη της πόλης από τον αυτοκράτορα.

Συμπερασματικά λοιπόν η φράση: «*tot facinoribus foedum annum...*» αφορά αποκλειστικά τις εκτελέσεις και ό,τι γενικά ακολούθησε τη συνωμοσία του Πείσωνα.

(II) Σουητώνιος

Στο κείμενο του Σουητώνιου: «*Accesserunt tantis ex principe malis probrisque quaedam et fortuita*» (=στα εγκλήματα και ανοσιουργήματα του αυτοκράτορα προστέθηκαν και μερικά ακόμα τυχαία). Πριν από τη διατύπωση αυτής της γνώμης του Σουητώνιου, με την οποία εισάγεται η παράγραφος 39 της βιογραφίας του Νέρωνα, έχουμε την περιγραφή της μεγάλης πυρκαγιάς της Ρώμης (§ 38), την οποία ανεπιφύλακτα ο συγγραφέας αποδίδει στο Νέρωνα, γιατί η παλιομοδίτικη όψη της πόλης πρόσβαλλε, λείπει, την όραση ενός αυτοκράτορα: έτσι χαρούμενος τώρα παρακολουθεί το έργο του από τον πύργο του Μαικήνα⁸ τραγουδώντας την «άλωση της Τροίας», μια δική του σύνθεση, και ασφαλώς ντυμένος με το κατάλληλο θεατρικό του κοστούμι.

Ακόμα πιο πίσω, στις §§ 36-37, περιγράφεται η αποκάλυψη της συνωμοσίας του Πείσωνα και το χωρίς φειδώ και λύπηση όργιο των εκτελέσεων (η μόνη χάρη που έκαμε, ήταν, λείπει, να επιτρέψει στους συγκλητικούς να πεθάνουν όπως ταίριαζε στο κύρος τους, ανοίγοντας δηλαδή τις φλέδες τους, αντί να υποστούν τον εξευτελισμό της δημόσιας και ταπεινωτικής εκτέλεσης).

Γίνεται λοιπόν φανερό από τα παραπάνω ότι ο Σουητώνιος, πρώτον δεν ακολουθεί τη χρονολογική σειρά των γεγονότων, αφού πρώτα περιγράφει τη συνωμοσία του 65 μ.Χ. και μετά την πυρκαγιά του 64 μ.Χ. – χωρίς αυτό να σημαίνει ότι του καταλογίζουμε ανακρίβειες, γιατί άλλη είναι η μέθοδος γραφής του βιογράφου –, και δεύτερον, ότι η φράση «*tantis ex principe malis probrisque...*» δεν μπορεί να αναφέρεται αλλού, παρά μόνο στα δύο παραπάνω σημαντικά γεγονότα.

Ένα ακόμη στοιχείο που ενισχύει τα συμπεράσματά μας προέρχεται από την εξέταση της συνέχειας των κειμένων των δύο συγγραφέων:

Ο μεν Τάκιτος αναλύει στη συνέχεια τη φράση «*tempestatibus et morbis*» περιγράφοντας τις θεομηνίες της Καμπανίας και το λοιμό της Ρώμης (γεγονότα σύγχρονα του 65), ενώ ο Σουητώνιος αναφέρει στη συνέχεια το λοιμό του 65 και δύο άλλες συμφορές: την *clades Britannica*⁹ του έτους 61 μ.Χ. και την «ταπεινωτική»

7. Tac. Ann. 16.57-71, Suet., Nero 37, Δίων 62.24,27· βλ. και Warmington, Nero: Reality and Legend, London 1969, 135 κεξξ.

8. Ενώ οι τρεις συγγραφείς (Τάκιτος, Σουητώνιος, Δίων) συμφωνούν στη σκηνή του «άδοντος Νέρωνος», ο μεν Τάκιτος την τοποθετεί στο ιδιωτικό θέατρο («*domesticam scaenam*», 15.39.3), ενώ ο Δίων (62.18.1) θέλει τον Νέρωνα ανεβασμένο στη στέγη του παλατιού του.

9. Αφορά τον ξεσηκωμό της Boudicca – συζύγου του Prasutagus, βασιλιά των Iceni – κατά τον οποίο έχασαν τη ζωή τους 70.000 (80.000 κατά τον Σουητώνιο) ρωμαίοι και σύμμαχοι με την

ήττα του ρωμαϊκού στρατού στην Αρμενία, όπου αναγκάστηκε, λέει, να περάσει «υπό ζυγόν»¹⁰.

Οι δύο συγγραφείς απέχουν επομένως σημαντικά μεταξύ τους και ως προς τη διάταξη των γεγονότων, αλλά και ως προς την εκτίμηση των ίδιων των γεγονότων, εφόσον ο μεν Σουητώνιος θεωρεί ως τυχαία συμφορά τα συμβάντα στη Βρετανία και Αρμενία, χωρίς να αποδίδει κάποια ευθύνη στον αυτοκράτορα, ίσως γιατί δεν ήταν παρών¹¹ – και σφάλοντας ως προς την ιστορική αλήθεια των συμβάντων της Αρμενίας¹² –, ενώ ο Τάκιτος εκθέτει διαφορετικά τα πράγματα και με τη σωστή βέβαια χρονολογική τους τάξη. Ακόμα ο Σουητώνιος, αντίθετα από τον Τάκιτο, δεν αναφέρει τίποτε για την καταστροφή της Καμπανίας από τους τυφώνες.

Άλλη σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο συγγραφέων είναι ότι ο μεν Σουητώνιος θεωρεί το λοιμό τυχαίο γεγονός («*accesserunt quaedam et fortuita*») – όπως φυσικά ήταν –, ενώ ο Τάκιτος με τη γνωστή θεολογία του¹³ αποδίδει την εκδήλωση των δύο φυσικών φαινομένων στην οργή των θεών για τα εγκλήματα εκείνης της χρονιάς.

Το μόνο κοινό σημείο τους – κι αυτό επιφανειακό και τυχαίο – είναι οι φράσεις: «*tot facinoribus*» (Τακ.) και «*tantis... malis probrisque*» (Σουητ.), που, παρ' όλο που δεν αφορούν τα ίδια ακριβώς γεγονότα, όπως είδαμε¹⁴, δεν θα μπορούσαν να είναι και διαφορετικές, αφού αναφέρονται σε αηδιαστικά εγκλήματα του Νέρωνα – συγκαλυμμένα βέβαια στον Τάκιτο, φανερά στον Σουητώνιο.

Επομένως η άποψη του Warmington, που εκθέσαμε παραπάνω¹⁵, και αδικαιολόγητη είναι και αστήρικτη, δηλαδή ούτε η εισαγωγή της περιγραφής του λοιμού παρουσιάζεται από τους δύο συγγραφείς ως συμπλήρωμα στα εγκλήματα του 65, αλλά ούτε και η διάταξη του υλικού τους μπορεί να παραπέμπει σε κοινή πηγή, όπως θα δούμε και αναλυτικά παρακάτω.

Ας περάσουμε τώρα στην ίδια την περιγραφή του λοιμού. Η αναφορά του Σουητώνιου – γιατί για τέτοια πρόκειται και όχι για περιγραφή – περιλαμβάνει αποκλειστικά δύο πληροφοριακά στοιχεία, που ωστόσο λείπουν από το κείμενο του Τάκιτου: το ένα είναι ότι η *pestilentia* συνέβη φθινόπωρο¹⁶ – χωρίς να δίνεται βέβαια,

καταστροφή τριών πόλεων (colonia Camulodunum, Verulamium, municipium Londinium), Tac. *Ann.* 14.29-39, Δίων 62.1-12.

10. Ο Σουητώνιος αναφέρεται στο έτος 62 μ.Χ., όταν ο Caesennius Paetus, νέος συστράτηγος του Corbulo και υπεύθυνος για την Αρμενία, νικήθηκε από τους Πάρθους κοντά στην Rhandeia, στα όρεια του ποταμού Αρσενία, πράγμα που είχε ως συνέπεια την ταπεινωτική υποχώρηση των Ρωμαίων, αλλά, όπως λέει ο Τάκιτος (*Ann.* 15.15.2), ήταν απλώς φήμη, ότι τα ρωμαϊκά στρατεύματα πέρασαν κάτω από ζυγό· για το θέμα βλ. Warmington, ο.π., σημ. 7, σ. 85-100.

11. Βλ. Warmington, ο.π., σημ. 5, σ. 103 κεξ.

12. Βλ. σημ. 10.

13. Για τη θεολογία του Τάκιτου βλ. B. Walker, *The Annals of Tacitus*, N. York, 1981, 244-254.

14. Βλ. παραπάνω, σ. 4.

15. Βλ. σ. 3.

16. Οι περισσότεροι λοιμοί συνέβαιναν αυτή την εποχή, πρβ. Furneaux, ο.π., σχόλ. ad loc., *Iuvenal.* 4.57, Αρεταίος (Corp. Med. Graec. II, έκδ. Hude, Λιψία, 1923), 2.5, A. Nikitas, *Untersuchungen zu den Epidemienbüchern II, IV, VI des Corpus Hippocraticum*, Diss. Hamburg 1968, 76, 189.

κατά τη γνωστή συνήθεια η ακριβής χρονολογία – και ότι στα βιβλία του ναού της *Venus Libitina* καταγράφηκαν 30.000 νεκροί. Η αναφορά αυτή θυμίζει έντονα τον συγγραφέα που έχει κρατήσει σε στυλ απλών σημειώσεων βασικά πληροφοριακά στοιχεία για διάφορα σημαντικά γεγονότα από κάποιες πηγές, και εδώ συγκεκριμένα φαίνεται πως ο Σουητώνιος χρησιμοποίησε είτε το αρχείο του ναού της *Libitina* είτε μάλλον το αυτοκρατορικό αρχείο – όπου ήταν συγκεντρωμένα το πρωτόκολλο της Συγκλήτου, τα *acta*, διάφορες επίσημες αναφορές κ.α. έγγραφα – όταν ήταν ακόμα *ab epistulis* ή *a studiis* του αυτοκράτορα Αδριανού. Ως γνωστόν, αυτή είναι η μέθοδος γραφής του Σουητώνιου – κατά τον Syme – που αντανάκλαται στις βιογραφίες από Καλιγούλα και εξής, ότι δηλαδή ο συγγραφέας κράτησε σημειώσεις από τα αυτοκρατορικά αρχεία, όσο είχε πρόσβαση σ' αυτά, τις οποίες χρησιμοποίησε αργότερα, ενώ για τις τρεις πρώτες του βιογραφίες (Καίσαρας, Αύγουστος, Τιβέριος), έκαμε άμεση χρήση των αυτοκρατορικών αρχείων¹⁷. Γίνεται έτσι σαφές πως ο Σουητώνιος όχι απλώς δεν κάνει χρήση των *Annales* του Τάκιτου, αλλά και πως οι δύο συγγραφείς γράφουν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον¹⁸. Έτσι προστίθεται άλλο ένα στοιχείο εναντίον της άποψης του Μ.Α.Λεβί, ότι ο Σουητώνιος δεν *άντλησε ποτέ του από τα αυτοκρατορικά αρχεία*¹⁹.

Ας εξετάσουμε τώρα το κείμενο του Τάκιτου. Οι πηγές του συγγραφέα, ειδικά για την εποχή του Νέρωνα, είναι, ως γνωστόν, οι εξής²⁰:

α. Το χαμένο σήμερα έργο *Historiae* του Πλίνιου του πρεσβύτερου, που ήταν μια σύγχρονη ιστορία²¹ και άρχιζε με το τέλος της *Ιστορίας* του Aufidius Bassus²². είχε δει οπωσδήποτε το φως της δημοσιότητας πριν από το έτος 77 μ.Χ., ημερομηνία έκδοσης της *Φυσικής Ιστορίας*. Ακόμα υπολογίζεται πως είχε γραφεί την περίοδο 70-76²³.

β. Το επίσης ιστορικό έργο του Fabius Rusticus, που γράφει πριν το 84, και άρχιζε μάλλον με την εποχή του Κλαύδιου, ενώ περιλάμβανε οπωσδήποτε την εποχή του Νέρωνα²⁴.

γ. Η σύγχρονη ιστορία του Cluvius Rufus, που άρχιζε πιθανόν με την εποχή του

17. R.Syme, Tacitus, Oxford, 1958, 781 κεξ.

18. Βλ. G.Townend, The Date of Composition of Suetonius' Caesares, CQ 9, 1959, 285, πρβ. Syme, ο.π., 781 κεξ.

19. M.A.Levi, Divus Augustus, Firenze, 1951, σ. XLIV κεξ. Για την αντίκρουση της άποψης του βλ. Townend, παραπάνω, σημ. 18, σ. 286 κεξξ.

20. Τις εκθέτει ο ίδιος στο exordium της τρίτης εξάδας, 13.20.2-3, πρβ. και 15.53.4 (Πλίνιος), 14.2.1 (Cluvius Rufus), 14.2.3 και 15.61.6 (Fabius Rusticus). Για την αξία αυτών των πηγών καθώς και για άλλες δευτερεύουσες βλ. Syme, ο.π., 287 κεξξ. και Furneaux, 1ος τόμ., εισαγ., σ. 13 κεξξ.

21. Πρβ. *H.N.* praef. 20: «opere iusto, temporum nostrorum historiam orsi a fine Aufidii Bassi», πρβ. και Plin. ep. 3.5.6, όπου δίνεται ο τίτλος και ο αριθμός των βιβλίων.

22. Ο Aufidius Bassus άρχισε να γράφει την *Ιστορία* του ήδη την εποχή του Τιβέριου. Ως προς το μέχρι που έφτανε, οι απόψεις ποικίλλουν: άλλοι δέχονται το 31, άλλοι το διάστημα μεταξύ 47-52, και άλλοι λίγο αργότερα, σχετικά βλ. Syme, ο.π., 697 κεξξ.

23. Βλ. Syme, ο.π., 289.

24. Syme, ο.π., 293.

Καλιγούλα και έφτανε ως και τον Νέρωνα²⁵.

Σ' αυτές τις πηγές πρέπει να προστεθεί και μία τέταρτη: η προφορική παράδοση²⁶.

Διερωτάται κανείς: ποιά από τις τρεις ή τέσσερις θα μπορούσε να είναι η πηγή του Τάκιτου για τη συγκεκριμένη περιγραφή;

Ασφαλής απάντηση βεβαίως δεν υπάρχει, κι ούτε δόθηκε μέχρι στιγμής, απ' ότι γνωρίζω. Ακόμα κι αν δεχτούμε την άποψη του Momigliano²⁷, ότι τόσο ο Fabius Rusticus όσο και ο Cluvius Rufus δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ ως πηγές από τον Τάκιτο, αλλά πως ο συγγραφέας τους γνώρισε μόνο μέσα από το έργο του Πλίνιου, πάλι οι πιθανότητες μας περιορίζονται στον Πλίνιο και την προφορική παράδοση. Πώς μπορούμε όμως να επικαλεστούμε με δεβαιότητα τον Πλίνιο ως πηγή, τη στιγμή που δεν έχουμε στα χέρια μας αυτό το έργο, αλλά ούτε κι από την *Φυσική Ιστορία* του κάποια έστω έμμεση αναφορά, όπως συμβαίνει για άλλα γεγονότα, όπως π.χ. για το ότι και ο ίδιος θεωρούσε στις *Ιστορίες* του τον Νέρωνα υπεύθυνο για την πυρκαγιά της Ρώμης²⁸;

Έχω τη γνώμη ότι ο Τάκιτος για τη συγκεκριμένη περιγραφή δεν χρησιμοποίησε καμιά από τις παραπάνω γραπτές πηγές. Ένας βασικός λόγος που με ωθεί σ' αυτήν τη σκέψη είναι η απουσία αναφοράς στον ακριβή χρόνο του συμβάντος (Φθινόπωρο, όπως αναφέρεται από τον Σουητώνιο) και προπάντων στον αριθμό των νεκρών, κάτι που θα ήταν μάλλον αυτονόητο, αν είχε χρησιμοποιηθεί κάποια από τις παραπάνω γραπτές πηγές, γιατί τόσο ο Πλίνιος, όσο και οι άλλοι δύο έζησαν τα γεγονότα. Αν υπήρχε διαφωνία μεταξύ τους ως προς τον αριθμό των νεκρών, τότε ο Τάκιτος θα ανέφερε αυτήν τη διαφορά, έστω και έμμεσα, όπως κάνει για άλλες περιπτώσεις, ή όπως τουλάχιστον υποσχέθηκε²⁹.

Η περιγραφή του στερείται επίσης λεπτομερειών αλλά και άλλων βασικών πληροφοριών, όπως είναι π.χ. η ονομασία της νόσου, η συμπτωματολογία της, η εκροή της, τα αποτελέσματά της, οι προσπάθειες των γιατρών και άλλα πολλά που χαρακτηρίζουν την πένα ενός ιστορικού και θεωρούνται αυτονόητα για το Θουκυδίδη π.χ. στη γνωστή περιγραφή του λοιμού των Αθηνών το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου³⁰.

Ευτυχώς που από την ίδια εποχή μας σώζεται το κείμενο του ιατρού Αρεταίου, από τον οποίο μαθαίνουμε αναλυτικά και όλη τη συμπτωματολογία της νόσου και πως επρόκειτο για χολέρα και πως ο θάνατος ήταν «επώδυνος και οϊκτιστος, σπασμῶ και πνιγί και έμέτω κενῶ».

25. Άλλοι πιστεύουν ότι το έργο άρχιζε ab excessu divi Augusti και έφθανε ως και τον εμφύλιο πόλεμο του 69, βλ. Syme, ο.π., 293.

26. Πρβ. Tac. *Ann.* 15.73.3, όπου αναφέρεται σε προφορικές μαρτυρίες συγχρόνων του για τη συνωμοσία του Πείσωνα. Στο 14.2.4 επίσης αντιπαραβάλλει τη φήμη με τις απόψεις διαφόρων συγγραφέων (fama-auctores) όπως και σε διάφορα άλλα σημεία του έργου του.

27. A.Momigliano, Osservazioni sulle fonti per la storia di Caligola, Claudio, Nerone, Rendiconti della R.Accademia dei Lincei 8, 1932, 328.

28. Plin. *H.N.*, 17.5.

29. Tac. *Ann.* 13.20.4: «nos consensum auctorum secuturi, quae diversa prodiderint sub nominibus ipsorum trademus».

30. Θουκ. 2.29-54.

31. Αρεταίος, ο.π., 2.5.

Αν αναζητήσουμε τώρα περιγραφές λοιμών και επιδημιών από προγενέστερους του Τάκιτου συγγραφείς, θα πρέπει να σταθούμε σε μερικά βασικά ονόματα: εκτός από τον Θουκυδίδη, στον Λουκρήτιο³², που για να προσβάλει την υποτιθέμενη πρόνοια των θεών και την αποτελεσματικότητα της επίσημης λατρείας, κλείνει το έργο του παρουσιάζοντας τους κατοίκους των Αθηνών να παραδέχονται και να αφανίζονται αβοήθητοι από θεούς και ανθρώπους στο γνωστό λοιμό του 430 π.Χ. Θα πρέπει να σταθούμε επίσης στον Βεργίλιο, που παρουσιάζει στα *Γεωργικά* του³³ την *pestilentia* των Νορικών 'Αλπεων' στον Λίδιο, που κάνει πάμπολλες αναφορές σε λοιμούς και δύο εκτενέστερες περιγραφές για τους λοιμούς του 212 π.Χ. (25.26.7-11) και του 174 π.Χ. (41.21.6-13)³⁴. Τέλος στον Οβίδιο, στο 7ο διβλίο των *Μεταμορφώσεων* (στ. 517-660) όπου ο Αιακός διηγείται το λοιμό της Αίγινας³⁵.

Μετά από επισταμένη συγκριτική μελέτη όλων των παραπάνω περιγραφών κατέληξα στο συμπέρασμα πως η παρουσίαση του θέματος από τον Τάκιτο, έτσι όπως γίνεται, και στην έκταση που γίνεται, φαίνεται να είναι ανεξάρτητη. Παρ' όλα αυτά ο κόπος της έρευνας αυτής δεν έμεινε χωρίς κάποια ανταμοιβή: εντοπίστηκαν στο κείμενο του Τάκιτου ορισμένες σαφείς επιδράσεις γλώσσας και ύφους που δείχνουν καθαρά πως ο συγγραφέας είχε υπόψη του παρόμοιες περιγραφές. Παραθέτω το υλικό σύγκρισης από Τάκιτο (*Annales*), Λίδιο, Βεργίλιο και Λουκρήτιο.

α. Τάκιτος - Λίδιος

1. Tac. 16.13.1	vis pestilentiae
Liv. 40.19.6	pestilentiae tanta vis
Liv. 3. 6.2	vis morbi ³⁶
2. Tac. 16.13.2	qui dum adsident, dum deflent... eodem rogo cremabantur.
Liv. 25.26.8	adsidentis curantisque eadem vi morbi repletos secum traherent ³⁷ .
3. Tac. 16.13.3	quamvis promisci
Liv. 4.25.4	promisce
4. Tac. 16.13.3	communi mortalitate
Liv. 26.26.7	commune malum

32. Lucr. 6.1138-1286.

33. Verg. *Georg.* 3.478-566. Βλ. σχετικά L.P. Wilkinson, *The Georgics of Virgil*, Cambridge, 1969, 206 κεξξ. Για τη λογοτεχνική σχέση των περιγραφών του Λουκρήτιου και Βεργίλιου με την αντίστοιχη του Θουκυδίδη βλ. H. Klepl, *Lucrez und Virgil in ihren Lehrgedichten*, Darmstadt, 1967, 52-91.

34. Βλ. *Lexicon Livianum*, s.v. *pestis, pestifer, pestilentia*.

35. Συμπληρωματικά θα μπορούσε να αναφέρει κανείς άλλα δύο ονόματα συγχρόνων του Τάκιτου, τον Λουκανό (*Bell. civ.* 6.80-117) και τον Σίλιο Ιταλικό (*Bell. Punicum* 14.580-617), των οποίων οι περιγραφές οφείλουν πολλά στην αντίστοιχη του Λουκρήτιου.

36. Πρβ. και Liv. 3.7.7, 4.21.5, 4.25.6, 7.2.3, όπου επαναλαμβάνεται η ίδια φράση.

β. Τάκιτος - Βεργίλιος - (Λίδιος)

5. Tac. 16.13.1 omne mortalium genus
Verg. G.3.541 genus omne natantum

6. Tac. 16.13.2 nulla caeli intemperie
Verg. G.3.478 morbo caeli
Liv. 5.13.4 ex intemperie caeli

γ. Τάκιτος - Λουκρήτιος - (Λίδιος)

7. Tac. 16.13.1 in qua (urbe) omne mortalium genus vis pestilentiae depopulabatur
Lucr. 6.1140 vastavitque vias, exhaustit civibus urbem

8. Tac. 16.13.2 domus corporibus exanimis... complebatur
Lucr. 6.1272 omnia sancta deum delubra repleat corporibus mors exanimis
Liv. 25.26.10 iacerentque strata exanima corpora

Από τα παραπάνω χωρία σύγκρισης προκύπτει καθαρά, ότι ο Τάκιτος κουβαλάει μέσα του σαφείς μνήμες από ανάγνωση παρόμοιων περιγραφών, σε πρώτο βέβαια βαθμό του Λίδιου, λεξιλόγιο του οποίου εξάλλου αρέσκειται συχνά να χρησιμοποιεί στο έργο του³⁸, και σε δεύτερο βαθμό του Βεργίλιου και του Λουκρήτιου, το έργο των οποίων γνώριζε, ως γνωστόν, πολύ καλά³⁹, ιδιαίτερα του Βεργίλιου, στον οποίο χρωστάει το επικό ύφος αρκετών περιγραφών του⁴⁰.

Ωστόσο παρά τη διαπιστωμένη πια σχέση, νομίζω, δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχει εδώ σαφής εξάρτηση του Τάκιτου, ακόμα κι από το Λίδιο, γιατί ο δεύτερος στη συγκεκριμένη περιγραφή του (25.26.7-11) είναι πολύ πιο λεπτομερής και μεθοδικός, σχεδόν θουκυδίδειος, αν μου επιτρέπεται ο χαρακτηρισμός.

Συμπερασματικά λοιπόν: η περιγραφή του Τάκιτου φαίνεται να είναι προϊόν συγκεράσματος αφενός μεν της λογοτεχνικής του μνήμης από προγενέστερες περιγραφές, και αφετέρου της προσωπικής του ευαισθησίας στην προφορική πληροφόρηση, γιατί ας μη ξεχνάμε πως με τον Νέρωνα δρισκόμαστε πια στη σύγχρονη εποχή του Τάκιτου (το 54 ανέρχεται ο Νέρων, το 55 περίπου γεννιέται ο Τάκιτος) και θα μπορούσε κάλλιστα να έχει πληροφορίες από συγχρόνους του ομήλικες του αυτοκράτορα, οι οποίοι και αποτελούν διαπιστωμένα την τέταρτη κύρια πηγή του ιστορικού⁴¹.

Ως επιβεβαίωση αυτής της τέταρτης πηγής για την περιγραφή του λοιμού έρχεται η τελευταία παράγραφος του κειμένου:

equitum senatorumque interitus, quamvis promisci, minus flebiles erant, *tamquam*

37. Και στα δύο παραθέματα περιγράφεται ο τρόπος μόλυνσης και μετάδοσης της νόσου.

38. Βλ. σχετικά Syme, ο.π., 357, 733 κεξξ. και συγκριτικό υλικό στον Furneaux, τομ. Ι, σ. 73.

39. Βλ. Walker, 154 κεξξ. (The Influence of Epic) και σ. 5, 66, 72.

40. Όπως στην περιγραφή της θαλασσοταραχής (Ann.2.23), όπου όχι μόνον η γλώσσα θυμίζει έντονα Βεργίλιο (Aen. 1.102 κεξξ.), αλλά και οι εικόνες και η μουσική. Πρβ. επίσης Ann.1.61.1, όπου οι Ρωμαίοι πλησιάζουν το μέρος όπου κείτονται ο Βάρρος και οι στρατιώτες άθαφτοι, με Aen. 10.850. Για περισσότερα βλ. H.Schmaus, Tacitus, ein Nachahmer Vergils, Diss., Erlangen, 1882, 126 κεξξ., Furneaux, τομ. Ι, σ. 74, και προηγούμενη σημείωση.

41. Βλ. παραπάνω, σημ. 26 και Syme, ο.π., 300 κεξξ.

communi mortalitate saevitiam principis praevenirent.

Με την πρώτη ανάγνωση τείνει να πιστέψει κανείς πως εδώ πρόκειται για έκφραση προσωπικής γνώμης ή, αν θέλετε, επίθεσης του Τάκιτου εναντίον του Νέρωνα. Κάτι όμως δεν πάει καλά στη ροή του λόγου, ώστε να γεννιούνται εύλογα ερωτηματικά:

α. Ο παρατατικός της κύριας πρότασης (*flebiles erant*) ακολουθεί τους άλλους αφηγηματικούς χρόνους της περιγραφής (*depopulabantur, complebantur, dum adsident, dum deflent, cremabantur*): άρα συνεχίζεται η περιγραφή και στην τελευταία παράγραφο ή όχι;

β. Το περιεχόμενο της κύριας πρότασης (*equitum... erant*) είναι άποψη του παρόντος, δηλαδή του συγγραφέα, ή αντανάκλα την κρατούσα τότε μεταξύ των ασθενών και συγγενών τους άποψη, μια *consolatio* του τύπου «δυσὸν κακοῖν τὸ μὴ χεῖρον βέλπιστον», οπότε θα πρέπει και να μεταφραστεί ανάλογα;

Την απάντηση έρχεται να μας δώσει η δευτερεύουσα συγκριτική υποθετική πρόταση που εκφέρεται με τη συνηθισμένη στον Τάκιτο υποτακτική του πλαγίου λόγου: «*tamquam communi mortalitate saevitiam principis praevenirent*» (=γιατί, κατά τη γνώμη τους⁴², ήταν σαν να γλύτωναν με τον κοινό τους θάνατο από τη σκληρότητα του άρχοντα).

Έτσι η τελευταία παράγραφος πρέπει να μεταφραστεί ως εξής: «Οι ιππείς και συγκλητικοί, αν και πέθαιναν, όπως οι απλοί πολίτες, θρηνούνταν εντούτοις λιγότερο, γιατί, λέει, με τον κοινό τους θάνατο ήταν σαν να γλύτωναν από τη σκληρότητα του άρχοντα»⁴³, πράγμα που βεβαίως δηλώνει τον προφορικό χαρακτήρα της πληροφορίας και την προφορική πηγή επομένως της περιγραφής του λοιμού.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

---

42. Για τη συχνή χρήση του *tamquam* μ' αυτήν τη σημασία στον Τάκιτο βλ. Gerber-Greef, *Lexicon Taciteum*, s.v., σ.1624-1625.

43. Πρβ. τη γαλλική μετάφραση του H.Goelzer (*Tacite, Annales XIII-XVI*, Paris 1973) στις εκδόσεις «Les Belles Lettres».

«Die Pest-Beschreibung des Jahres 65 n.Chr. von Tacitus»
(Ann. XVI 13.1-3)
Zusammenfassung

Über die Pest des Jahres 65 n.Chr., die nur Rom getroffen hat, berichten: Tacitus, Ann. XVI 13.1-3 und Sueton, Nero 39.

Im Gegensatz zu der Meinung Warmingtons, daß die Pest in den beiden Autoren als Zusatz zu den politischen Verbrechen des Jahres 65 n.Chr. eingeführt werde und daß die Anordnung des historischen Materials auf eine gemeinsame Quelle (er meint das verlorene Werk *Historiae* von Plinius) hinweise, wird in diesem Aufsatz gezeigt, daß die beiden Beschreibungen der Naturkatastrophe ganz unabhängig von einander sind: erstens, Sueton hat entweder das Archiv der *Venus Libitina* oder eher das Kaiserliche als Quelle gebraucht, indem er *ad epistulis* oder *a studiis* des Kaisers Hadrian gewesen war; zweitens, die Beschreibung von Tacitus ist mehr eine Mischung einerseits von literarischen Reminiszenzen aus Lucrez, Vergil und Livius und andererseits seiner persönlichen Empfindlichkeit gegenüber der mündlichen Tradition; das letztere wird durch den *tamquam*-Satz am Schluß der Beschreibung bestätigt.

Imperium floret. Η εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου και το έργο του Q. Curtius Rufus*

I. Εισαγωγικά.

Σιτεμένες κατάρες προπέμπουν τον ερευνητή που θα ξανοιχθεί σε μια νέα προσπάθεια χρονολόγησης των *Historiae Alexandri Magni Macedonis* του Q. Curtius Rufus. Ο Joh. Freinsheim, που του οφείλουμε δύο απ' τις παλιότερες και σημαντικότερες εκδόσεις του Κούρτιου (Στρασβούργο 1648, 1670), είχε προειδοποιήσει τους νεότερους: «Male sit iis qui turbas has exitiabiles fovere et quantum in ipsis est, immortales reddere gaudent»¹. Τα επιστημονικά βέβαια προβλήματα δεν κλείνουν με αρές, που τελικά μάλλον θέλγουν τους ερευνητές παρά τους αποθαρρύνουν. Έτσι πάνω από τριακόσια χρόνια μετά η σχετική βιβλιογραφία πλουτίζεται συνέχεια, συχνά με φτωχά αναμασσήματα παλιότερων απόψεων, χωρίς να έχει επιτευχθεί μια τελική συμφωνία. Πρόσφατα (1980) όμως η έκδοση του πρώτου μέρους ενός σύγχρονου υπομνήματος του Curtius από τον J.E. Atkinson² έδωσε μια νέα ώθηση και στις συζητήσεις για την χρονολόγηση του συγγραφέα.³ Από τις διάφορες χρονολογήσεις απ' τα πρώιμα ως τα ύστερα αυτοκρατορικά χρόνια που έχουν κατά καιρούς προταθεί (και συστηματικά καταταχθεί)⁴ φάνηκε και πάλι να επιβάλλεται η «παραδοσιακή» χρονολόγηση στην εποχή του Κλαύδιου — προς την οποία έκλινε ο Atkinson —, ενώ η εποχή του Βεσπασιανού κρατάει μια σχεδόν εναλλακτική θέση στις προτιμή-

---

* Για χρήσιμη συζήτηση των απόψεών μου σε πρώιμο στάδιο, υποδείξεις και προμήθεια σχετικής βιβλιογραφίας ευχαριστώ τους καθθ. K. Rosen και G. Wirth (Bonn), R.M. Errington και H.-W. Ritter (Marburg).

1. Το παράθεμα από το άρθρο του Joh. Stroux, *Die Zeit des Curtius*, *Philologus* 84 (1929), 233 (-251). Για τις εκδόσεις του Κούρτιου από τον Joh. Freinsheim πρβ. Schanz - Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, II⁴ (1935), 603 και την εισαγωγή του J.C. Rolfe, *Quintus Curtius* (Loeb Cl. Lib.), vol. I (1946), IX.

2. *A Commentary on Q. Curtius Rufus' Historiae Alexandri Magni. Books 3 and 4*, Amsterdam 1980.

3. Πρβ. ιδίως τις βιβλιοκρισίες του υπομνήματος του Atkinson από τους W. Rutz, *Gnomon* 53 (1981), 646-54· S. Hornblower, *JHS* 102 (1982), 272-3· A.B. Bosworth, *CPh* 78 (1983), 150-61.

4. Δεν θα ήταν μάλλον σκόπιμο να επιχειρηθεί εδώ άλλη μια — αναγκαστικά εκτενής — ιστορική αναδρομή στις διάφορες απόψεις των μελετητών για το θέμα. Πρβ. σχετικά τις συστηματοποιήσεις των: J. Mützell, *Q. Curtii Rufi de gestis Alexandri Magni regis Macedonum libri qui supersunt octo*, I. Teil, Berlin 1841, XLVII - LXXXVII· D. Korzeniewski, *Die Zeit des Quintus Curtius Rufus*, Diss. Köln 1959, 1 κε· J. Seibert, *Alexander der Grosse*, Darmstadt 1972, 30 - 1· J. Costas Rodriguez, *Aspectos del vocabulario de Q. Curtius Rufus. Estudio semántico - lexicológico: Contribucion al problema de su datación*, Salamanca 1980, 15 - 66.

Ειδικά για τις χρονολογήσεις στην εποχή των Σεβήρων πρβ. παρακάτω, σημ. 68.

σεις των μελετητών⁵. Πόσο ευαίσθητος όμως είναι ακόμη και αυτός ο διλημματικός περιορισμός έδειξε τελευταία (1983) η προσπάθεια του προσεκτικού υπομνηματιστή της «Αναβάσεως Αλεξάνδρου» Bosworth⁶ να εντάξει το έργο του Κούρτιου στα πρώτα χρόνια του Τραϊανού, εντοπίζοντας ομοιότητες ανάμεσα σε χωρία του Πλίνιου του Νεότερου για τον Τραϊανό και τον τρόπο που μνημονεύεται ο σύγχρονος, αλλά μή κατονομαζόμενος, Ρωμαίος αυτοκράτορας στο κείμενο του Κούρτιου.

Η μέθοδος του Bosworth είναι ίσως χαρακτηριστική για το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας πάνω στο θέμα: αφετηρία για τις προσπάθειες χρονολογήσεων αποτελούν φραστικές ομοιότητες ανάμεσα στον Κούρτιο και άλλες λατινικές (ή ελληνικές) πηγές, ανάλογα με τις οποίες επιδιώκεται έπειτα η ένταξη του άγνωστου συγγραφέα σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο⁷. Παράλληλα, η γλώσσα και το ύφος του Κούρτιου αναλύονται και θεωρούνται συνήθως, λόγω της σχετικής τους καθαρότητας, ότι δεν μπορούν ν' απομακρυνθούν πολύ από τα κλασσικά πρότυπα πεζού λόγου (Κικέρωνας, Λίβιος) και τις αντίστοιχες περιόδους της λατινικής λογοτεχνίας⁸.

5. Πρβ. Atkinson, ό.π. 19 - 57· εκεί (35) και η επιγραμματική άποψη — σε σχέση με την παρέκβαση X.9.1-6 —: «the conclusion must be that nothing in Curtius' eulogy of the new emperor could not apply to Claudius, none of the other emperors from the relevant period fits Curtius' statement on every count». Ο Rutz όμως στην εμπειριστατωμένη διδλοκρισία του (ό.π., 648) παρατήρησε: «Wir meinen, es bleibe ein Zweifel hinsichtlich der Alternative Claudius - Vespasian unausgeräumt». Ο ίδιος έκλινε τελικά περισσότερο προς την χρονολόγηση στα χρόνια του Βεσπασιανού: πρβ. σημ. 8 παρακάτω. Την εποχή του Κλαύδιου προτίμησαν επίσης τα τελευταία χρόνια και οι A.M.Devine, *The Parthi, the Tyranny of Tiberius, and the Date of Q. Curtius Rufus*, Phoenix 33 (1979), 142 - 59 και H.Bödefeld, *Untersuchungen zur Datierung der Alexandergeschichte des Q. Curtius Rufus*, Diss. Düsseldorf 1982 (πρβ. την κριτική: E.D.Carney, *CJW* 78.3 (1985), 227), ενώ η Fr. Minissale, *Curzio Rufo. Un romanziere della storia*, Messina 1983 (non vidi: πρβ. την διδλοκρισία του St. Borszák, *Gnomon* 57 (1985), 371 κ.) συντάσσεται με την άποψη για την έκδοση του έργου στην εποχή του Βεσπασιανού.

6. Ο.π. (σημ. 3), 151 - 4.

7. Μεγάλη επίδραση άσκησε πάντοτε απ' αυτή την άποψη και η — οπωσδήποτε αξιοπρόσεκτη — συγγένεια της λεκτικής εικόνας ανάμεσα στην φράση της παρέκβασης του Κούρτιου για τον αυτοκράτορα (βλ. παρακάτω) *qui noctis quam praene supremam habuimus novum sidus illuxit* και το χωρίο του Σενέκα, *Ad Pol. de consol.* 13.1: *sidus hoc, quod praecipitato in profundum et demerso in tenebras orbi refulsit, semper luceat*, στο οποίο ως *sidus* υπονοείται σαφώς ο Κλαύδιος. Το ίδιο περίπου ισχύει και για την περιγραφή του έτους 69 μ.Χ. από τον Τάκιτο (*Hist.* 1.11.3) ως *rei publicae prope supremum*, όσον αφορά στη χρονολογική προτίμηση της εποχής του Βεσπασιανού για το έργο του Κούρτιου: πρβ., μεταξύ άλλων, Müttzell (σημ. 4), LXV και Atkinson (σημ. 2), 27 κ.

Παρόμοια απλοϊκότητα χαρακτήριζε και την προσπάθεια να διακριθεί στη φράση *caliganti... mundo* της ίδιας παρέκβασης του Κούρτιου ένας σκόπιμος, παρηχητικός υπαινιγμός στον τύρανο Καλιγούλα που θα έπρεπε έτσι ακριβώς να έχει διαδεχθεί ο αυτοκράτορας της ζητούμενης εποχής. Πρβ. ήδη τις παρατηρήσεις του J.Stroux (σημ. 1), 241 - 3.

8. Πρβ. ήδη Müttzell (σημ. 4), LXXXVI - VII. Κατηγορηματικός, μεταξύ άλλων, και ο Ed. Schwartz, *RE* IV.2 (1901), s.v. Curtius (31), στ. 1872: «...Die Zeit nach Marc Aurel ist durch Sprache und Anschauungen des Geschichtschreibers absolut ausgeschlossen». Πιο προσεκτικός πρόσφατα ο Rutz (σημ. 3), 648 περιοριζόταν να παρατηρήσει: «Die sprachliche Analyse, bisher ohne Computer hilfe durchgeführt, hat nur eins gezeigt: dass Curtius postaugusteischer Schriftsteller ist».

Ο συγγραφέας αυτής της μελέτης δεν νοιώθει αρμόδιος να εξετάσει λεξιλογικά - υφολογικά το κείμενο του Κούρτιου. Πιστεύει όμως, ότι — όπως ήδη έχει από παλιά παρατηρηθεί — η καθαρότητα της γλώσσας π.χ. του Ουλπιανού, που ζει στα χρόνια των Σεβήρων, πρέπει να μας κάνει πολύ διστακτικούς στη χρήση τέτοιων επιχειρημάτων⁹. Με την ίδια περίσκεψη αξίζει βέβαια ν' αντιμετωπισθεί και η προσπάθεια ταύτισης του ιστοριογράφου Q. Curtius Rufus (ή Q. Curtius) μ' ένα από τα ομώνυμα πρόσωπα του Ιου αι. μ.Χ. (συγκεκριμένα, ένα διοικητή της Κάτω Γερμανίας και ένα ρήτορα, του οποίου το όνομα και μόνο μαρτυρεί ο κατάλογος ρητόρων που προτάσσεται συχνά στα χειρόγραφα του έργου του Σουητώνιου De grammaticis et rhetoribus)¹⁰. Ο συγγραφέας Κούρτιος μας παραμένει άγνωστος.

Η παρουσιαζόμενη έρευνα θα ακολουθήσει τώρα ένα διαφορετικό δρόμο: θα επιχειρήσει ν' αναλύσει προσεκτικότερα τις βασικότερες εσωτερικές μαρτυρίες του έργου του Κούρτιου για την εποχή του και να διαπιστώσει κατ' αρχήν σε ποιο γενικό ιστορικό πλαίσιο θα μπορούσαν να ταιριάζουν καλύτερα. Μετά την ανεύρεση του πλαισίου αυτού θα ασχοληθεί πλέον με άλλα επί μέρους στοιχεία που θα μπορούσαν να στηρίξουν παραπέρα και να περιορίσουν τα αναζητούμενα χρονολογικά όρια. Η γνώση και σωστή αξιοποίηση των ιστορικών στοιχείων θα διευκολύνει εδώ την μελέτη της ιστοριογραφίας, ξαναθυμίζοντας όχι μόνο τον τίτλο αυτού του συμποσίου, αλλά και την ανάγκη να διατηρούμε πάντα ζωντανή την ερευνητική σχέση ανάμεσα στους κλάδους της αρχαιολογίας.

Σημαντική είναι τώρα η συμβολή της ειδικής γλωσσικής μελέτης του Costas Rodriguez (σημ.4), 69 κε., ιδ. 208-9 (συμπέρασμα), η οποία καταλήγει να υιοθετήσει ως πιθανότερη την χρονολόγηση στην εποχή του Βεσπασιανού, αν και παραδέχεται — ακόμη και στα τελικά συμπεράσματα (223) —, ότι «el problema de Curcio es muy difícil de resolver de forma categórica por el momento». Πρβ. σχετικά με την — γενικά θετική — βιβλιοκρισία και τις δικαιολογημένες μεθοδολογικές επιφυλάξεις ως προς τον αποκλεισμό μεταγενέστερων εποχών που διατύπωσε ο W.Rutz, *Gnomon* 55 (1983), 166 - 8.

9. Τον παραλληλισμό με την καθαρότητα της γλώσσας του Ουλπιανού έκανε ήδη ο Niebuhr στη μελέτη του του 1821: *Zwei klassische lateinische Schriftsteller des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, *Kleine historische und philologische Schriften*, I (Bonn 1828), 329. Πρβ. τώρα και την βαρύνουσα παρατήρηση του T.Honoré, *Ulpian*, Oxford 1982, 247: «his (:Ulpian' s) Latin prose is cool and lucid. If readers of the *Digest* have the impression that the texts are composed in the language of the late republic or early empire, this is in large measure because so much of it is excerpted from Ulpian». Πρέπει εξ άλλου να σημειωθεί ότι τόσο ο R.B.Steele, *Quintus Curtius Rufus*, *AJPH* 36 (1915), 402 - 23 όσο και ο G.Wirth, *Kleiner Pauly*, 1 (1964), s.v.Curtius (11), στ. 1350 θεώρησαν τη γλώσσα του Κούρτιου απόλυτα συμβιβάσιμη με μια ύστερη χρονολόγηση (στην εποχή του Αλεξάνδρου Σεβήρου ο πρώτος, μετά τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. ο δεύτερος). Πρβ. και πιο πρόσφατα J.Rufus Fears, *Silius Italicus, Cataphracti, and the Date of Q.Curtius Rufus*, *CPH* 71 (1976), 214 (-223). Ισχύει λοιπόν τελικά το επιγραμματικό συμπέρασμα του Tarn, *Alexander the Great II*, Cambridge 1948, 112.4: «Curtius' date cannot be decided by style - few questions of fact can».

10. Για τον διοικητή της Κάτω Γερμανίας, που τίποτε δεν δείχνει ότι τον χαρακτήριζαν λογοτεχνικά ενδιαφέροντα, βλ. E.Groag, *RE IV.2* (1901), s.v.Curtius (30), στ. 1870 - 1 και *PIR²*, 2 (1936), 1618. Για τον ρήτορα (αυτ., 1619) τίποτε παραπάνω δεν είναι γνωστό: η μνεία του σε ορισμένη θέση μέσα στον κατάλογο ονομάτων του Σουητώνιου υποδεικνύει ότι ο χρόνος δράσης του πέφτει περίπου μέσα στα χρόνια του Τιβέριου ή του Κλαύδιου: πρβ. R.D.Milns, *The Date of Curtius Rufus*, *Latomus* 25 (1966), 503 - 4.

II. Το γενικό πλαίσιο της εποχής του Κούρτιου. Η παραλληλία του τότε πρόσφατου ρωμαϊκού παρελθόντος και της πρώτης εποχής των Διαδόχων.

Είναι γνωστό ότι ο Κούρτιος σε μια παρέκβαση του δέκατου διβλίου των Ιστοριών του (9.1-6) θέλησε ν' αναφερθεί στην εποχή και τον αυτοκράτορά του, δυστυχώς χωρίς να προχωρήσει στην παράθεση ονομάτων, προσώπων και πραγμάτων. Αν και γενικότερου λοιπόν χαρακτήρα, η αναφορά αυτή είναι πολύτιμη, γιατί ακριβώς την ιδέα της υπέβαλε στον συγγραφέα η στενή παραλληλία των γεγονότων της εποχής του προς εκείνα που συνέθεταν το αντίστοιχο τμήμα της ιστορικής του αφήγησης. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για την περιγραφή των πρώτων αγώνων για την διαδοχή του Αλέξανδρου, των προσπαθειών του χιλίαρχου Περόδικκα να επιβληθεί κατ' ουσίαν ως αντιδασιλίας του κυοφορούμενου γιού της Ρωξάνης δίπλα στον πνευματικά καθυστερημένο Φίλιππο Αρριδαίο, που τον είχαν ανακηρύξει βασιλιά και τον υποστήριζαν ο Μελέαγρος και μεγάλο μέρος του στρατού. Στο σημείο που παρεκβαίνει ο Κούρτιος οι διαφορές αυτές, μετά από μερικές συγκρούσεις, έχουν ακριβώς πρόσκαιρα παραμερισθεί και μια συνδιαλλαγή και συνδιαχείριση της αυτοκρατορίας φαίνεται να συμφωνείται μεταξύ των διάφορων, περισσότερο ή λιγότερο φανερών, μνηστήρων της εξουσίας. Αυτό άλλωστε — παρά τη θανάτωση του Μελέαγρου — ήταν και το βασικό περιεχόμενο της λίγο μεταγενέστερης τελικής ρύθμισης της Βαβυλώνας, ουσιαστικά της πρώτης επίσημης διαίρεσης εξουσιών μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου, για την οποία μας κατατοπίζει παρακάτω (X.10) ο ίδιος ο Κούρτιος (αλλά και άλλες πηγές)¹¹. Μετά, βέβαια, τις ανάπαυλες αυτές άρχισαν σκληρότεροι οι ανταγωνισμοί των Διαδόχων και συνεχίστηκαν ως την τελική, πολλαπλή διάσπαση της αυτοκρατορίας του Αλέξανδρου. Είναι λοιπόν ιδιαίτερα σημαντικό, ότι στο σημείο αυτό της προσωρινής και πρόχειρης συρραφής των πολλών αλληλοσυγκρουόμενων διεκδικήσεων, που προείκαζε μάλλον παρά συγκάλυπτε την ζοφερή προοπτική εμφύλιων αγώνων για την κατάκτηση της μονοκρατορίας, ο Κούρτιος διέκρινε με τόση διαύγεια τα κύρια χαρακτηριστικά της δικής του πρόσφατης και πικρής ρωμαϊκής πείρας, ώστε παρορμήθηκε να το εκφράσει¹². Η παρόρμηση δεν ήταν αταίριαστη: περιλάμβανε οργανικά την εξύμνηση του αυτοκράτορά του που είχε θέσει τέρμα στην εμφύλια διαπάλη.

Για την παραπέρα εξέταση του προβλήματος και την διακρίδωση του προφανώς κοινού ιστορικού περιγράμματος των δύο εποχών είναι απαραίτητο να θυμηθούμε τώρα στο σύνολό του το σχετικό κείμενο του Κούρτιου: Sed¹³ jam fatis admoveban-

11. Για τις επί μέρους φάσεις και την ανασύσταση αυτής της ιστορικής εξέλιξης πρβ. R. M. Errington, *From Babylon to Tigris*: 323 - 320 B.C., *JHS* 90 (1970), 49 κε. (για τη φάση της προσωρινής συνδιαλλαγής: 53 κε.).

12. Τη σημασία αυτής της βασικής «Gedankenverbindung, die den Autor zu der Digression überleitet» τόνισε ιδιαίτερα ο Stroux (σημ. 1), 235. Ο ίδιος προτίμησε τελικά τη χρονολόγηση στα χρόνια του Βεσπασιανού, αναιρώντας ακριβώς εν μέρει τη βασική ερμηνευτική αρχή του και δίνοντας ιδιαίτερη σημασία (αυτ., 243) στη συσχέτιση του χωρίου Πλουτ., Γάλλβας 1.6 προς όσα αναφέρει στην παρέκβασή του ο Κούρτιος.

13. Ακριβώς η εισαγωγή της παρέκβασης με το sed συνδέει αντιθετικά και άμεσα όσα θ' ακολουθήσουν με την εικόνα της πρόσκαιρης ειρήνευσης στο στρατό των Μακεδόνων που επισφράγισε την προηγούμενη αφήγηση (X.8.23): ... utrumque agmen, mutua salutatione facta, coit in perpetuum, ut arbitrabantur, concordia et pace firmata.

tur Macedonum genti bella civilia; nam et insociabile est regnum et a pluribus expetebatur. primum ergo collidere vires, deinde disperserunt; et cum pluribus corpus quam capiebat onerassent, cetera membra deficere coeperunt, quodque imperium sub uno stare potuisset, dum a pluribus sustinetur, ruit. Proinde iure meritoque populus Romanus salutem se principi suo debere profitetur, qui noctis quam paene supremam habuimus novum sidus illuxit. Huius, hercule, non solis, ortus lucem caliganti reddidit mundo, cum sine suo capite discordia membra trepidarent. Quot ille tum exstinxit faces! Quot condidit gladios! Quantam tempestatem subita serenitate discussit! Non ergo revirescit solum, sed etiam floret imperium. Absit modo invidia, excipiet huius saeculi tempora eiusdem domus utinam perpetua, certe diuturna posteritas.

Τα βασικά στοιχεία της όλης εικόνας που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι:

α) Η βασιλική / αυτοκρατορική εξουσία τυπικά διαμερίζεται σε περισσότερα του ενός πρόσωπα, πράγμα αντίθετο προς την λογική των πραγμάτων, μια και τα ίδια πρόσωπα δεν παύουν να είναι ανταπαιτητές της όλης εξουσίας. Το γεγονός γίνεται σαφέστερο για την αυτοκρατορία του Αλέξανδρου στα χωρία: ...nam et insociabile est regnum et a pluribus expetebatur..., ... cum pluribus corpus [...] onerassent, cetera membra deficere coeperunt..., ... a pluribus sustinetur... Η αντιστοιχία με τα δεδομένα της πρόσφατης ρωμαϊκής ιστορίας δηλώνεται συνοπτικά και παρακάτω με τη φράση: ... sine suo capite discordia membra trepidarent.

β) Η κατάσταση αυτή οδηγεί τελικά σε φοβερό εμφύλιο πόλεμο τόσο στην περίπτωση της Μακεδονίας (bella civilia, imperium... ruit) όσο και της Ρώμης (non paene suprema, quot ille exstinxit faces! quot condidit gladios! etc.). Την Ρώμη όμως διασώζει (salutem... debere) από την ολοκληρωτική καταστροφή η επικράτηση του αυτοκράτορα που είναι τώρα στο θρόνο, προς τον οποίο και στρέφεται με θαυμασμό και ανακούφιση η σκέψη του Κούρτιου. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατά τον χρόνο της συγγραφής του όχι μόνο έχει ανακτήσει πια τις δυνάμεις της, αλλά ανθίζει: non ergo revirescit solum, sed etiam floret imperium. Αυτό το «ευτυχές τέλος» είναι, απ' όσο μπορούμε να διακρίνουμε, και η μόνη ειδοποιός διαφορά της ρωμαϊκής περιπέτειας.

Τελικά δεν έχει – πιστεύω – προσεχθεί όσο θάπρεπε¹⁴ ότι ήδη το γενικό αυτό ιστορικό πλαίσιο δε θα μπορούσε κατ' αρχήν να μας θυμίσει παρά μόνο δύο κρίσιμες φάσεις στην εξέλιξη του principatus: το περίφημο «έτος των τεσσάρων αυτοκρατόρων» (68 - 69) που κατέληξε στην επικράτηση του Βεσπασιανού μετά από σκληρό εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα σε αλληπάλληλους διεκδικητές και βραχύδιους επιβάτες του αυτοκρατορικού αξιώματος (Γάλβας, Όθων, Βιτέλλιος)¹⁵ και τον παρόμοιο

14. Οι παρατηρήσεις, π.χ., του C.A.Robinson, Jr., AJPH 82 (1961), 316 εντοπίζουν εν μέρει το σημείο αυτό: «The choice is not very wide, because we must select an emperor who was preceded by civil wars that threatened the physical existence of the Roman Empire». Ο ίδιος όμως θεώρησε ότι το δίλημμα υπάρχει μεταξύ του Σεπτιμίου Σεβήρου και του Αυγούστου (για τον αποκλεισμό του τελευταίου βλ. παρακάτω), όχι του Βεσπασιανού, προβάλλοντας την τουλάχιστο αμφίβολη άποψη, ότι η φυσική υπόσταση της αυτοκρατορίας δεν κινδύνευσε στις αλυσιδωτές εμφύλιες διαμάχες που ακολούθησαν το τέλος της δυναστείας των Ιουλίων - Κλαυδίων (αυτ., 318)

15. Γι' αυτή την πυκνότητα σε γεγονότα περίοδο της αυτοκρατορικής ιστορίας πρβ.: P.Petit, Histoire générale de l' Empire romain, Paris 1974, 105 κε. · H.Bengtson, Grundriss der römischen

αμείλικτο αγώνα των ετών 193 και 194, όπου οι εφήμεροι αύγουστοι Δίδιος Ιουλιανός, Πεσκένιος Νίγρος και Κλώδιος Αλβίνος κατανικήθηκαν τελικά ο ένας μετά τον άλλο απ' τον Σεπτίμο Σεβήρο¹⁶. Καμιά ρητορική δεινωση του Κούρτιου δεν θα μπορούσε να δικαιολογήσει ένα παραλληλισμό των μακεδονικών δεδομένων με τον τρόπο ανόδου του Κλαύδιου στην εξουσία όπου δεν υπήρξαν ουσιαστικά ανταγωνιστές ούτε εκδηλώθηκε εμφύλιος πόλεμος¹⁷, ή ακόμη την επικράτηση του Αυγούστου που δεν είχε παρά ένα αντίπαλο στη διεκδίκηση της μονοκρατορίας, ενώ άλλωστε ο αγώνας του Ακτίου παρουσιαζόταν κατά κανόνα ως «εθνικός» και όχι εμφύλιος πόλεμος¹⁸. Παρόμοια ισχύουν και για άλλους αυτοκράτορες που η εποχή τους θεωρήθηκε κατά καιρούς ως πιθανός χρόνος συγγραφής του Κούρτιου¹⁹.

Θα πρέπει επίσης να λάβουμε υπ' όψη, ότι δεν χρειάζεται ν' αναζητήσουμε παρόμοιες συνθήκες και μετά το 224 μ.Χ., το έτος δηλ. της κατάλυσης του βασιλείου των Πάρθων. Παρά μια σχετικά πρόσφατη προσπάθεια ν' αναιρεθεί ακόμη κι αυτός ο *terminus ante quem*²⁰, η μνεία του κράτους των Πάρθων ως σοβαρού κινδύνου (βλ. παρακάτω) για τη Ρώμη στο έργο του Κούρτιου δεν μπορεί να εξηγηθεί διαφορετικά.

Geschichte, I³, München 1982, 326 κε. (με παραπέρα βιβλ.).

16. Πρβ. Petit, ό.π. 326 κε.· Bengtson, ό.π. 384 κε. Την πληρέστερη και εγκυρότερη σήμερα εικόνα της ίδιας ιστορικής φάσης δίνει η μονογραφία του Ant. Birley, *Septimius Severus*, London 1971, κεφ. XI - XIII (σ. 152 κε.).

17. Περίπου δύο μέρες μεσολάβησαν ανάμεσα στη δολοφονία του Καλιγούλα και την αναγόρευση του Κλαύδιου σε *princeps* απ' τη σύγκλητο. Στο διάστημα αυτό τους συγκλητικούς φαίνεται ότι απασχόλησαν τόσο η δυνατότητα να μεταβάλουν το καθεστώς και ν' αποκαταστήσουν την *res publica* του παλιού καλού καιρού όσο και διάφορες υποψηφιότητες για τη συνέχιση του *principatus*, που δεν ξεπέρασαν όμως το στάδιο των θεωρητικών αντεγκλήσεων και ακαταστάλαχτων αυτοσχεδιασμών: Κάσιος Δίωνας 60.1.1 και 15.1· Suet., *Cal.* 60, *Cl.* 10.3, 11.1 και *Galba* 7.1· Ίωσηπ., Ίουδ. Ἀρχ. 19.114 - 266 (ιδ. 250 - 3) και Ίουδ. Πόλ. 2.204 - 14 (ιδ. 205). Πρβ. παραπέρα V.M.Scramuzza, *The Emperor Claudius*, Cambridge (Mass.) 1940, 52.

18. Πρβ. R.Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1952², κεφ. XX: «*Tota Italia*» (ιδ. 287 κε.).

19. Η άνοδος, π.χ., του Τραϊανού στο αυτοκρατορικό αξίωμα πραγματοποιήθηκε χωρίς οποιουδήποτε κλυδωνισμούς. Δεν μπορούμε εξ άλλου να συνδυάσουμε το γενικό πλαίσιο του Κούρτιου με την κρίσιμη κατάσταση που είχε δημιουργήσει η αντίθεση Νέρβα και πραιτωριανών το 97, της οποίας την ειρηνική διέξοδο αποτέλεσε ακριδώς η υιοθέτηση και αναγόρευση σε *caesara* (δηλ. ορισμένο διάδοχο) του Τραϊανού· στη φάση εκείνη αποφεύχθηκε τελικά ο εμφύλιος πόλεμος, αν και φαίνεται ότι συζητήθηκε σοβαρά το ενδεχόμενο να γίνει διάδοχος του ηλικιωμένου Νέρβα ο M.Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus: βλ. τη μελέτη των G.Alföldy - H.Halfmann, *Chiron* 3 (1973), 331 κε. ιδ. 361 - 9. Την άποψη για τη χρονολόγηση του Κούρτιου στα χρόνια του Τραϊανού υποστήριξαν εκτός απ' τον Bosworth (σημ. 3) και άλλοι παλιότερα: πρβ. Müttzell (σημ. 4), LXXV - VII· Schanz - Hosius (σημ. 1), 598.

Ένα ακόμη παράδειγμα: η καθ' όμοιο τρόπο, δηλ. χωρίς εμφύλιο πόλεμο (στη θανάτωση του Ελαγάδαλου, της μητέρας του Σοαιμίδας και μελών του στενότερου κύκλου τους σίγουρα δεν μπορούσαν ν' αποδοθούν τέτοιες διαστάσεις, βλ. Κάσ. Δίωνα 80.20 - 1· Ηρωδ. 5.8.8 - 9· SHA, *Elag.* 16.5 - 17.3, 18.2) και αναμείτρη με ανταπαιτητές απόκτηση της εξουσίας απ' τον Αλέξανδρο Σεβήρο δεν επιτρέπει επίσης την χρονολόγηση στην εποχή του, που πρότειναν άλλοι: βλ. (π.χ.) R.B.Steele (σημ. 9), 423.

20. J.R.Fears, *Parthi in Q.Curtius Rufus*, *Hermes* 102 (1974), 623 - 5. Πρβ. την πειστική ανάλυση των σχετικών χωρίων του Κούρτιου απ' τον Atkinson (σημ. 2), ιδ. 21 - 3.

Επομένως το πρόβλημα περιορίζεται τώρα καθαρά στο δίλημμα: Βεσπασιανός ή Σεπτίμιος Σεβήρος. Ας δούμε πρώτα ακριβέστερα, αν και πως μπορούν να προσαρμωθούν τα στοιχεία της ανόδου των δύο αυτών αυτοκρατόρων στο γενικό ιστορικό πλαίσιο που διαπιστώσαμε στην παρέκβαση του Κούρτιου.

III. Συνδυασμός του γενικού ιστορικού πλαισίου με τις επί μέρους χρονικές ενδείξεις.

Όπως σημειώθηκε ήδη, η πολλαπλή διεκδίκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας και η οδυνηρή εμπειρία ενός παρ' ολίγο μοιραίου εμφύλιου πολέμου είναι κοινά στοιχεία ανάμεσα στην εικόνα που μας σκιαγραφεί ο Κούρτιος και τα γεγονότα του 69 μ.Χ., τα οποία οδήγησαν στην ίδρυση της δυναστείας των Φλαβίων. Ωστόσο ευθύς εξ αρχής μπορούμε να εντοπίσουμε μια ουσιαστή διαφορά: το στοιχείο του τυπικού και παροδικού μερισμού της εξουσίας μεταξύ των αμετανόητων μνηστήρων της, που αποτελεί ακριβώς την αφετηρία της παρέκβασης του Κούρτιου, δεν συναντάται καθόλου έστω και μερικά, στον αγώνα διαδοχής του Νέρωνα. Γνωρίζουμε βέβαια ότι ο Όθωνας πρότεινε στον Βιτέλλιο να μοιράσουν την αυτοκρατορία (ο Βιτέλλιος θα γινόταν *consors imperii*) και να συμπεθεριάσουν, αλλά η πρόταση απορρίφθηκε²¹. Επομένως ένα βασικό στοιχείο του κοινού ιστορικού πλαισίου τόσο της εποχής των διαδόχων όσο και της αντίστοιχης ρωμαϊκής περιόδου που υπαινίσσεται ο Κούρτιος λείπει τελείως απ' την φάση επικράτησης του Βεσπασιανού.

Το ίδιο όμως στοιχείο αποτελεί ένα ουσιαστή σταθμό της πορείας του Σεπτίμιου Σεβήρου προς την εξασφάλιση της μονοκρατορίας. Γνωρίζουμε δηλ., ότι ο Σεπτίμιος Σεβήρος φρόντισε το 193 να συνάψει συμφωνία με τον ισχυρότατο διοικητή της Βρετανίας και πιθανότατο — όπως έγινε φανερό στη συνέχεια — συνδιοικητή της υπέρτατης εξουσίας Κλώδιο Αλβίνο, βάσει της οποίας ο τελευταίος πήρε τον τίτλο του καίσαρα, δηλ. του διάδοχου, και υιοθετήθηκε επίσημα απ' τον Σεβήρο²². Η προσωρινή αυτή συνδιαλλαγή ήταν απαραίτητη για τον Αφρικανό αυτοκράτορα, ώστε να στρέψει όλες του τις δυνάμεις κατά του δεύτερου χρονικά, και πολύ σοβαρού, αντιπάλου του, του Πεσκέννιου Νίγρου, που είχε αναγορευθεί αύγουστος στη Συρία και υποστηριζόταν με φανατισμό στις ανατολικές επαρχίες²³. Όταν και ο

21. Βλ. Suet., *Otho*, 8.1 και Κάσσ. Δίωνα 64.10. Πρβ. Tac., *Hist.* 1.74.1 και G.E.F.Chilver, *A Historical Commentary on Tacitus' Histories*, I-II, Oxford 1979, 136.

22. Βλ. Κάσσ. Δίωνα 73.15.1 και 75.4.1· Ηρωδ. 2.15.1 - 5. Πρβ. A.V.Wotawa, *RE* IV.1 (1900), s.v. Clodius (17), 70 κε., όπου αναφέρονται και οι σχετικές επιγραφικές και νομισματικές πηγές και απορρίπτεται δικαιολογημένα η μαρτυρία των SHA, Alb. 1.1 (πρβ. αντ., Nig. 2.1, 8.1), ότι ο Αλβίνος αναγορεύθηκε *imperator* ήδη μετά τη δολοφονία του Περίνακα και την ανακήρυξη του Δίδιου Ιουλιανού σε αυτοκράτορα. Παραπέρα: Birley (σημ. 16), 159· C.R.Whittaker, *Herodian* (Loeb Cl. L.), I (1969), σ. 245.3.

23. Πρβ. W.Reusch, *RE* XIX.1 (1937), s.v. Pescennius (2), 1086 κε. και την βιβλιογραφία που δίνεται παραπάνω (σημ. 16). Για την υποστήριξη του Νίγρου στην Ανατολή (πρβ. Eutr.8.18: ...qui in Aegypto et Syria rebellaverat...) και τον ενθουσιασμό των οπαδών του είναι χαρακτηριστικές: α) η μαρτυρία του Κάσσιου Δίωνα (75.6.2α), ότι μετά τις πρώτες επιτυχίες των στρατευμάτων του Νίγρου στην περιοχή της Περίνθου ο τελευταίος προσφωνούνταν πανηγυρικά Αλέξανδρος, β) η επιγραφή «του κυρού Νίγρου η πόλις» που υποδέχθηκε τον Σεπτίμο Σεβήρο κατά την νικηφόρο εισοδό του στην Αλεξάνδρεια, παρά — φυσικά — τις επιτήδειες αναδιπλώσεις των Αλεξανδρέων: Σούδα, s.v. Σεβήρος (181, σ.335 Adler)· Μαλάλας, 293.9 - 15 Dindorf.

αντίπαλος αυτός κατατροπώθηκε στο γεμάτο μνήμες πεδίο μάχης της Ισού (Απρίλης του 194) και αντιμετώπισθηκαν σε μια πρώτη εκστρατεία οι Πάρθοι (βλ. παρακάτω), ο Σεπτίμιος Σεβήρος μπορούσε πια να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του στη Δύση. Η αμοιβαία καχυποψία ξέσπασε σ' ανοιχτή αναμέτρηση: τα στρατεύματα του Σεβήρου κήρυξαν επίσημα «εχθρό» (hostis) τον Αλβίνο, τον οποίο λίγο αργότερα τα στρατεύματα της Βρετανίας αναγόρευαν αυτοκράτορα. Η νέα αυτή απόδειξη ότι *insociabile est regnum* (και, φυσικά, *imperium*) κατά την έκφραση του Κούρτιου, στείχισε στην αυτοκρατορία μια δεύτερη σκληρή φάση εμφύλιου πολέμου που κρίθηκε με την ήττα και τον θάνατο του Αλβίνου στη Λυών (Φεβρουάριος 197) και επισφραγίστηκε με απηνείς προγραφές των οπαδών του. Επομένως ακριδώς ο τελευταίος και αποφασιστικός αγώνας του Σεπτιμίου Σεβήρου για την εδραίωση της αρχής του ταιριάζει απόλυτα και στο πρώτο από τα δύο βασικά στοιχεία του ιστορικού πλαισίου που σημειώσαμε παραπάνω²⁴.

Αν η διαπίστωση αυτή ως προς το γενικό πλαίσιο του Κούρτιου επιτρέπει αποκλειστικά την χρονολόγηση στην εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου, θα είναι τώρα χρήσιμο να εξετάσουμε μια σειρά άλλων χρονικών ενδείξεων των *Historiae* που ταιριάζουν καλύτερα στην ίδια εποχή παρά στα χρόνια του Βεσπασιανού και μπορούν να εδραιώσουν το αρχικό συμπέρασμα.

*1) Το ξανάνθισμα της αυτοκρατορίας ως σχήμα
στη σκέψη και την έκφραση των συγχρόνων.*

Η έκφραση *non revirescit solum, sed etiam floret imperium* είναι οπωσδήποτε κάτι πολύ πιο προχωρημένο απ' την προπαγανδιστική φράση «*Roma resurgens*» που συναντάμε σε νομίσματα του Βεσπασιανού — η οποία άλλωστε φαίνεται ν' αποτελεί απλή αναπροσαρμογή του συνθήματος «*Roma renascens*» στη νομισματοκοπία του Γάλβα²⁵. Η εικόνα όμως της νέας ανθοφορίας (και καρποφορίας) του ρωμαϊκού κόσμου²⁶ ξανασυναντιέται με πολύ παραστατική και έντονη μορφή στο έργο του

24. Τη δυνατότητα να συσχετισθεί η φράση *insociabile est regnum* με τον προσωρινό συμβιβασμό Σεπτιμίου Σεβήρου και Αλβίνου πρόσεξε ήδη ο F. Altheim (βλ. σημ. 68), δεν φαίνεται όμως να συνειδητοποίησε την κεντρική θέση που κατέχει το στοιχείο του προσωρινού μερισμού της εξουσίας στην όλη σειρά σκέψεων της παρέκβασης και στο αντίστοιχο πρόβλημα χρονολόγησης του συγγραφέα.

25. Βλ. H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, I (1923), σ. CXCI, CCIV, CCXI - II, 291.9 - 11, 312 - 3.25 - 8, 339 - 40.178 - 184α, 346.209 - 210, 350.229 (Γάλβας), πρβ. και CCXXIX (Βιτέλλιος): II (1930), σ. LX, LXIII, 87.425, 121.565 - 6, 136.620, 194.793, 202.812 (Βεσπασιανός). Το σύνθημα *Roma renascens* ξαναπαρουσιάζεται στα νομίσματα του Νέρβα, αυτ., III (1936), σ. 15.92 κ.α.

Πρβ. Atkinson (σημ. 2), 33-4.

26. Η εικόνα αυτή δεν φαίνεται εξ άλλου να είναι ούτε γενικότερα συχνή στη λατινική λογοτεχνία. Ως τώρα μπόρεσε να επισημανθεί με πολύ όμοια μορφή (R. Verdière, *Quinte - Curce, écrivain péronien*, WS 79 (1966), 490 - 509, εδώ 505) μόνο στους στίχους του ποιητή της εποχής του Νέρωνα Calpurnius Siculus, Buc. IV.90-2, 107-16, που διακρίνουν με παραστατικές εικόνες μια άγονη και μια γόνιμη φάση στην παραγωγή της γης, προσδίδοντας και στις δύο ένα καθαρά πολιτικό περιεχόμενο (αναγέννηση της αυτοκρατορίας χάρη στον ηγεμόνα της). Φυσικά, η ομοιότητα αυτή δεν αρκεί, για να χρονολογήσουμε τον Κούρτιο στην εποχή του Νέρωνα, όπως πρότεινε ο Verdière (αυτ.). Ας σημειωθεί ότι α) φράση του απλού τύπου *revirescit imperium*

Τερτυλλιανού. Συγκεκριμένα στο *De pallio*, που ανάγεται στα χρόνια της συναρχίας (209 - 211) του Σεπτίμιου Σεδήρου και των δύο γιών του Καρακάλλα και Γέτα²⁷, βρίσκουμε το πανηγυρικό χωρίο: *Quantum reformavit orbis saeculum istud! Quantum urbium aut produxit aut auxit aut reddidit praesentis imperii triplex virtus! Deo tot Augustis in unum favente, quot census transcripti, quot populi repurgati (al.: repugnati), quot ordines illustrati, quot barbari exclusi! Revera orbis cultissimum huius imperii rus est, eradicato omni aconito hostilitatis et cacto et rubo subdolae familiaritatis convulso, et amoenus super Alcinoi pometum et Midae rosetum*²⁸.

Η νοητική και φραστική συνάφεια με το κείμενο του Κούρτιου είναι, νομίζω, απαραγνώριστη²⁹. Παρόμοιες εκφράσεις για την κατάσταση της αυτοκρατορίας στην πρόωμη εποχή των Σεδήρων χρησιμοποιεί ο Τερτυλλιανός και στο *De anima*³⁰.

συναντιέται ήδη στον Florus Epit. I, pr., 8: «... senectus imperii quasi reddita iuventute reviruit», β) από τα παραδείγματα φράσεων του τύπου *imperium floret* που μνημονεύονται στον *Thes. Linguae Latinae*, τ. VI.1 (1912), s.vv. *floreo*, II. 2.α και *florens*, II.2.α κανένα εκτός απ' το χωρίο του Κούρτιου δεν αναφέρεται σε *ανάδυνάμωση* και *αναγέννηση* της αυτοκρατορίας.

27. Η χρονολόγηση βασίζεται στη μνεία της *praesentis imperii triplex virtus* στο ίδιο χωρίο. Με βεβαιότητα μπορεί ν' αποκλεισθεί η υπόθεση, ότι η υπονοούμενη τριάδα (προφανώς ειρηνικού και ενιαίου χαρακτήρα) ήταν οι αλληλομαχόμενοι Δίδιος Ιουλιανός, Πεσκένιος Νίγρος και Σεπτίμιος Σεδήρος, ώστε το έργο να πρέπει να χρονολογηθεί στο 193. Πρβ. Schanz - Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, III³ (1922), 300 και Gerlo (βλ. επόμ. σημ.). 37 - 45. Έτσι πρόσφατα και: T.D.Barnes, *Tertullian. A Historical and Literary Study*, Oxford 1985², 329. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ο Σεπτίμιος Σεδήρος και οι δύο γιοί του αναφέρονταν αρκετά συχνά ως *Αύγουστοι* (*Auggg.*) σε επιγραφές, κατά τα 2/3 από την Αφρική, ήδη προ του 209 (: η αναγόρευση και του Γέτα σε *αύγουστο*): βλ. J.Fitz, *Augusti tres avant 209*, *Alba Regia* 17 (1979), 49-58.

28. II.7= Alois Gerlo, Q.S.Fl.Tertullianus, *De pallio*. Kritische Uitgave met Vertaling en Commentaar, Wetteren 1940 (κριτική έκδοση με εισαγωγή, μετάφραση και ερμηνευτικό υπόμνημα στα φλαμανδικά), σ. 70. Προσιότερη έκδοση: *Patr. Lat.*, II, 1036.

29. Εκτός από την αντιστοιχία των εικόνων *imperium floret* - *orbis cultissimum imperii rus*, *amoenus super Alcinoi pometum* et *Midae rosetum* πρέπει να σημειωθεί η σαφής παράλληλη μνεία και στα δύο κείμενα μιας προηγούμενης ταραγμένης εποχής, που στον Τερτυλλιανό δηλώνεται με τη φράση *eradicato omni aconito hostilitatis*. Μια άλλη νοητική ενότητα αποτελεί στον Τερτυλλιανό η *subdola familiaritas*, για τον συσχετισμό της οποίας με τη φράση *absit modo invidia* στον Κούρτιο βλ. παρακάτω.

Τέλος, οι συχνές επαναλήψεις του *quot* και *quantus* στα δύο κείμενα τονίζουν την κοινή αίσθηση μιας περιόδου μεγάλων γεγονότων και έντονων μεταβολών, αν και στον μεν Κούρτιο γίνεται κυρίως αναφορά σε εμφυλιοπολεμικές στον δε Τερτυλλιανό σε ειρηνικές εμπειρίες. Η μερική αυτή αντίθεση θα μπορούσε να εξηγηθεί άριστα ως έκφραση μιας χρονικής ακολουθίας: ο Κούρτιος αναφέρεται στην αυτοκρατορία που αρχίζει να ξανανθίζει μετά τα χρόνια της πολεμικής δοκιμασίας (δηλ. γύρω στο 204, βλ. παρακάτω), ο Τερτυλλιανός περιγράφει μια πιο προχωρημένη κατάσταση ειρήνης (γύρω στο 210). Ίσως και το *saeculum istud* του τελευταίου να εννοεί ακριβώς όχι γενικότερα την «γενιά αυτή», αλλά ειδικότερα «αυτόν τον αιώνα», δηλ. τα λίγα γεμάτα χρόνια που είχαν διαρρεύσει απ' την είσοδο του νέου *saeculum* το 204 (βλ. παρακάτω). Οπωσδήποτε όμως δεν μπορούμε ν' αποκλείσουμε, ότι διαφέρει απλώς η οπτική γωνία, κάτω απ' την οποία έβλεπαν την ίδια σύγχρονη κατάσταση οι δύο συγγραφείς.

30. 30.3 (έκδ. J.H.Waszink, Amsterdam 1933, σ.112): *certe quidem ipse orbis in promptu est cultior de die et instructor pristino... solitudines famosas retro fundi amoenissimi oblitteraverunt, silvas arva domuerunt, feras pecora fugaverunt, arenae seruntur...* Το έργο ανάγεται μάλλον στα χρόνια γύρω στο 211, πρβ. Schanz - Hosius (σημ. 27), 321. Χωρίς να λάβει επίσης υπόψη του αυτό

2) Η επικαιρότητα του παρθικού κινδύνου

Σε διάφορα σημεία των Ιστοριών του ο Κούρτιος παρουσιάζει και τονίζει την έκταση και την ισχύ του βασιλείου των Πάρθων³¹, όπως π.χ. στο χωρίο που αναφέρει, ότι αυτό το κάποτε αφανές φύλο κυβερνάει τώρα όλους τους πληθυσμούς πέρα απ' τον Τίγρη και τον Ευφράτη ως την Ερυθρά θάλασσα³² (VI. 2.12). Πόσες όμως και ποιές σκέψεις προκαλούσε στους Ρωμαίους της εποχής του Κούρτιου η παρθική απειλή δείχνει εύγλωττα ένα άλλο χωρίο (VII.10.16), όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στην ίδρυση ελληνικών πόλεων στην περιοχή της Μαργιανής και μελαγχολικά παρατηρεί, ότι οι πόλεις αυτές έπαψαν πια να είναι, όπως τότε, σημεία ανάσχεσης των υποταγμένων λαών της Ανατολής και, ξεχνώντας την καταγωγή τους, *serviunt quibus imperaverunt*.

Στα χρόνια του Βεσπασιανού οι σχέσεις της Ρώμης με τους Πάρθους σημείωσαν φάσεις παροδικής έντασης που δεν οδήγησαν όμως σε πολεμική αναμέτρηση: απ' την στέψη του Τιριδάτη από τον Νέρωνα το 66 μ.Χ. μέχρι τα τελευταία χρόνια του Τραϊανού οι ρωμαιοπαρθικές σχέσεις χαρακτηρίζονται γενικά από ένα κλίμα σχετικής ανοχής και ύφεσης³³.

Τελείως διαφορετικά ήταν δέβια τα πράγματα στην εποχή του Σεπτιμίου Σεδήρου που χρειάστηκε να διεξαγάγει δυο πεισματώδεις πολέμους κατά των Πάρθων (194 - 5 και 197 - 9), πετυχαίνοντας τελικά να προωθήσει τα ρωμαϊκά σύνορα πέρα απ' τον Ευφράτη και να δημιουργήσει τη νέα επαρχία της Μεσοποταμίας³⁴. Σε μια τέτοια περίοδο αιχμής των ρωμαιο - παρθικών σχέσεων, οπότε ακριβώς η διεκδικηση της Ανάτολης απ' τους Πάρθους πλησίαζε αναγκαστικά περισσότερο τους Ρωμαίους και τους συνέδεε με την παράδοση του Αλέξανδρου, θα ταίριαζε απόλυτα η συγγραφή του Κούρτιου³⁵. Η παρατήρησή του δε για τους αμνησιπάτριδες ελληνιστικούς πληθυσμούς στο βασίλειο των Πάρθων θα ήταν μια κατανοητότατη ιδεολογική αιχμή προορισμένη να κεντρίσει την ιστορική μνήμη και συνείδησή τους.

το χωρίο ο M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1957², II, 714¹⁷ θέλησε να υποτιμήσει την αξία της μαρτυρίας του De pallio και να την περιορίσει μάλλον μόνο στα δεδομένα της Αφρικής. Πρβ. όμως π.χ. πρόσφατα και τις παρατηρήσεις του D. H. French, *Epigraphica Anatolica* 8 (1986), 87 για την αισθητή δελτίαση του οδικού συστήματος στην Μικρά Ασία επί της αρχής του Σεπτιμίου Σεδήρου.

31. IV.12.11, V.7.9, V.8.1, VI.2.12, VII.10.16.

32. Ο γεωγραφικός όρος «Ερυθρά θάλασσα» (*Rubrum mare*) περιλάμβανε δέβια για τους αρχαίους το ΒΔ. τμήμα του Ινδικού Ωκεανού με την σημερινή Ερυθρά θάλασσα και τον Περσικό κόλπο· πρβ. πρόχειρα: H. Treidler, *Kleiner Pauly*, 2 (1967), s.v. *Erythra thalatta*, στ. 366 κ.ε.

33. Πρβ. K.-H. Ziegler, *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich*, Wiesbaden 1964, 73-81, 97-104· G. Wirth, *Rom, Parther und Sassaniden*, *AncSoc* 11/12 (1980/1981), ιδ. 317.

34. Πρβ. Birley (σημ. 16), 181-4, 201-5· Bengtson (σημ. 15), 388-9.

35. Στο χωρίο V.7.9 ο Κούρτιος, με αφορμή τον εμπρησμό και την καταστροφή της Περσέπολης απ' τον Αλέξανδρο (330), μνημονεύει: *alias urbes vastavere Macedonum reges, quas nunc habent Parthi; huius (sc. Persepolis) vestigium non inveniretur, nisi Araxes amnis ostenderet*. Για τον Korzeniewski (σημ. 4), 48 κε. και τον Atkinson (σημ. 2), 23 η αναφορά αυτή σε πόλεις «που έχουν τώρα οι Πάρθοι» δεν μπορεί να συμβιβασθεί με την διαμόρφωση του πολιτικού χάρτη ιδίως μετά την δεύτερη (197-9), νικηφόρο εκστρατεία του Σεπτιμίου Σεδήρου εναντίον των Πάρθων, κατά την οποία περιήλθαν στους Ρωμαίους η Βαβυλών και η Κτησιφών. Η άποψη αυτή δεν ευσταθεί, γιατί ο Κούρτιος ενδιαφέρεται εδώ απλώς να τονίσει την αντίθεση ανάμεσα

3) Η παρέκβαση για την ιστορία της Τύρου (IV.4.19-21)

Ο Κούρτιος μετά την διεξοδική του περιγραφή της πολιορκίας και της καταστροφής της Τύρου από τον Αλέξανδρο (IV. 2-4.18) ανατρέχει στην ιστορία της πόλης, που ήταν *vetustate originis et crebra fortunae varietate insignis*. Μνημονεύει την ίδρυσή της, τις θαλασσινές της δραστηριότητες, την δημιουργία αποικιών της σ' όλο τον κόσμο (αναφέρει, μεταξύ άλλων, την Καρχηδόνα) και τους λόγους γι' αυτή την εξάπλωση, που τους αναζητεί είτε στην αντιμετώπιση της δημογραφικής διόγκωσης της πόλης είτε στους συχνούς σεισμούς που εξώθησαν τους κατοίκους (προφανώς όχι όλους) ν' αναζητήσουν καινούργιες πατρίδες. Και ο Κούρτιος επιλέγει: *Multis ergo casibus defuncta et post excidium renata nunc tandem longa pace cuncta refovente sub tutela Romanae mansuetudinis acquiescit*.

Αν δεχόμασταν εδώ ότι η έκφραση *post excidium renata* αναφέρεται αποκλειστικά στην άλωση της Τύρου απ' τον Αλέξανδρο, τον εμπρησμό της πόλης και την εξόντωση των κατοίκων της, αλλά και στο γεγονός, ότι η ίδια ξαναπαρουσιάζεται σύντομα μέσα στα αμέσως επόμενα χρόνια³⁶, θα έπρεπε να υποθέσουμε, ότι ο Κούρτιος

σε άλλες πόλεις που ο Αλέξανδρος τις λεηλάτησε, αλλά δεν έπαψαν να υπάρχουν και βρίσκονταν πα στην εποχή του συγγραφέα υπό την κυριαρχία των Πάρθων, και την Περσέπολη που δεν αναδίασε ποτέ. Εξ άλλου η μεν Βαβυλών δεν είχε λεηλατηθεί απ' τον Αλέξανδρο (πρβ. Αρρ., Αν. 3.16.3-5· Διόδ. 17.64.3-6· Curt. V.1.17 κ.ε.), η δε Κτησιφών μαρτυρείται για πρώτη φορά — και μάλλον ιδρύθηκε — στα ελληνιστικά χρόνια (πρβ. πρόχειρα K.Ziegler, Kleiner Pauly, 3 (1969), s.v.Ktesiphon (2), στ. 369 - 70). Αν πάλι το *vastavere* είναι μια υπερβολή του Κούρτιου και δηλώνει απλώς την αρπαγή και συγκέντρωση των θησαυρών που υπήρχαν στις χωρίς μάχη κατακτημένες πόλεις της Περσίας και Μηδίας (πρβ. ιδ. Στράβ. 15.731), ανάμεσα στις τελευταίες ήταν οπωσδήποτε και, π.χ., τα Σούσα και τα Εκβάτανα που βρίσκονταν στα εδάφη των Πάρθων (πέρα απ' τον Τίγρητα) και μετά τις νίκες του Σεπτίμιου Σεβήρου.

Επίσης ο γεωγραφικός καθορισμός των υπηκόων των Πάρθων της εποχής του Κούρτιου (VI.2.12) ως εκείνων *qui post Euphraten et Tigrim amnes siti Rubro mari* (βλ. παραπάνω) *terminantur* δεν αντιβαίνει προς την ύπαρξη και τα όρια της ρωμαϊκής επαρχίας της Μεσοποταμίας, που αποτέλεσε (199) τον καρπό της δεύτερης εκστρατείας κατά των Πάρθων, μια και η επαρχία αυτή δεν καταλάμβανε όλο τον ενδιάμεσο χώρο των δυο ποταμών (πρβ. F.Schachermeyr, RE XV.1 (1931), s.v.Mesopotamien, στ. 1158 - 60). Ο Ηρωδιανός (4.11.2) σημειώνει ότι το καλοκαίρι του 216 ο Καρακάλλας εισέλασε στη χώρα των Πάρθων, «διαβάς τους ποταμούς ακολύτως»· προφανώς η ρωμαϊκή επικυριαρχία μεταξύ Ευφράτη και Τίγρητα δεν θεωρούνταν και τότε αναμφισβήτητη. Αντίθετα (χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψη τα παραπάνω στοιχεία): Devine (σημ. 5), 147.

Γενικότερα αξίζει να παρατηρηθεί, ότι αυτή η συμφύλιση και επικαιρότητα της μακεδονικής (και ευρύτερα της ελληνικής) στρατιωτικής παράδοσης για τους Ρωμαίους ως αντιπάλους των Πάρθων (και έτσι συνεχιστές του παλιού ανταγωνισμού Δύσης - Ανατολής) κέντρισε ήδη παλιότερα την γραφίδα ιστορικών στην ρωμαϊκή Ανατολή: πρβ. τον προς τον Μάρκο Αυρήλιο και τον Λούκιο Βήρο κατά τον πόλεμό τους εναντίον των Πάρθων (161 - 166) απευθυνόμενο πρόλογο των «Στρατηγημάτων» του Πλούταρχου (I, ργ., 1 - 2) και την όλη σύλληψη των «Παρθικών» και της βιογραφίας του Αλέξανδρου απ' τον Αρριανό, που συνδέεται στενά με την εποχή του Τραιάνου και τη νέα ένταση στις σχέσεις της ρωμαϊκής Δύσης με την παρθική Ανατολή (πρβ. την σημαντική μελέτη του G.Wirth, *Arrian und Traian. Versuch einer Gegenwartsdeutung*, StCl 16 (1974), ιδ. 197 κ.ε.).

36. Ο A. Lemaire, RN 18 (1976), 19 -20 κατέληξε κατά την ερμηνεία ορισμένων σειρών νομισμάτων της Τύρου και της Άκκας (Akko) στο συμπέρασμα, ότι ο Αλέξανδρος διατήρησε στο

κάνει με την υπόλοιπη φράση ένα χρονικό (και λογικό) άλμα πάνω από όλη την ελληνιστική εποχή», στην οποία γνωρίζουμε ότι η Τύρος άκμασε και πάλι, για να φθάσει ως τα χρόνια της *rax romana* που «επί τέλους» (*tandem*) θα επέτρεπε και στην πόλη αυτή να γνωρίσει νέα πρόοδο (*reflorente*). Δεν χρειάζεται όμως να καταλογίσουμε στον Κούρτιο μια τέτοια υπεραπλούστευση της ιστορίας της πόλης. Πολύ λογικότερο είναι να δεχθούμε ότι η όλη έκφραση *multis casibus defuncta et post excidium genata* υπαινίσσεται όχι μόνο το αιώτερο αλλά και το πιο πρόσφατο παρελθόν της πόλης, ώστε τόσο το χρονικό σημείο της τελευταίας καταστροφής της όσο και εκείνο της νέας ακμής της υπό τους Ρωμαίους να βρίσκονται πλησιέστερα προς τον χρόνο της συγγραφής. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε, ότι ο Κούρτιος σπάνια αναφέρεται τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν μιας πόλης, ώστε είναι εύλογο να υποθέσουμε εδώ κάποιο επίκαιρο λόγο και γι' αυτή την παρέκβαση³⁷.

Μάταια θ' αναζητήσουμε κάτι πειστικό στην εποχή του Βεσπασιανού, που στον Ιουδαϊκό του πόλεμο ξέρουμε απλώς ότι είχε συμμάχους του τους Τυρίους χωρίς όμως αυτό να σημαίνει και ιδιαίτερη διατάραξη της γαλήνης ή περιπέτειες της πόλης³⁸. Τα πράγματα είναι και πάλι πολύ διαφορετικά στην εποχή του Σεπτίμιου Σεβήρου: η στρόφη της πόλης με το μέρος του Σεβήρου είχε τότε ως συνέπεια νέο εμπρησμό, λεηλασία και σφαγή των κατοίκων της (193)³⁹. Γρήγορα όμως η Τύρος ανέλαβε χάρη στην ευγνώμονα εύνοια του Σεβήρου που την ανήγαγε σε *colonia*, εξείρεσε τα εδάφη της απ' την φορολογία (*ius Italicum*) και το 198 την έκανε πρωτεύουσα της νέας επαρχίας Συρίας Φοινίκης⁴⁰. Καταλαβαίνει λοιπόν κανείς πόση επικαιρότητα πρέπει να είχε το ξαναζωντάνεμα της φοινικικής πόλης στα τελευταία χρόνια του δεύτερου ή τα πρώτα του τρίτου αι. μ.Χ.

Η έκφραση τώρα *longa pace*, όπως όλοι οι χρονικοί προσδιορισμοί, επιδέχεται μια

χρόνο της Τύρου τον βασιλιά Αζέμλκο και η πόλη δεν έπαψε να υφίσταται μετά την άλωση. Τη σύντομη αναδίδση της πόλης ήδη από τα χρόνια του Αλέξανδρου παραδίδει και ο Just., 18.3.19-4.1. Μαρτυρίες για την ύπαρξη της Τύρου στα πρώτα χρόνια μετά τον Αλέξανδρο: Διόδ. 18.37.3-4 (321), 19.58.1 και 61.5 (πολιορκία της πόλης επί δέκα τρεις μήνες, 314-3, από τον Αντίγονο τον Μονόφθαλμο).

37. Αυτό συμβαίνει ακριβώς με την Περσέπολη και άλλες πόλεις που το παρθικό παρόν τους αντιδιαστέλλεται προς την ανυπαρξία εκείνης (V.7.8-9, πρβ. παραπάνω), τα Εκβάτανα που αναφέρονται ως θερινή έδρα των Πάρθων βασιλιάδων (V.8.1), και τις πόλεις που είχε ιδρύσει στην Ανατολή ο Αλέξανδρος, ήταν τώρα υποταγμένες στους Πάρθους (VII.10.16, πρβ. 6.27) και η υπόμνηση της καταγωγής τους ήταν χρήσιμη (πρβ. παραπάνω). Δεν είναι λοιπόν πειστική η προσπάθεια του J. Rufus Fears (σημ. 9), 219-21 να αμφισβητήσει την επικαιρότητα της παρέκβασης για την Τύρο.

38. Ιωσ., Ιουδ. Πόλ. 2.18.5, § 478: «... και Τύριοι συχνούς (sc. Ίουδαίους) μὲν διεχειρίσαντο, πλείους δ' αὐτῶν δεσμώτας ἐφρούρουν...». Πρβ. Atkinson (σημ. 2), 24.

39. Ηρωδ. 3.3.3-5.

40. Βλ. O. Eissfeldt, RE VII.A2 (1948), s.v. Tyros (3), στ. 1900· A. H. M. Jones, The Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford 1971², 287. Η άποψη ότι η φράση «sub tutela Romanae mansuetudinis» προϋποθέτει περίοδο που η Τύρος δεν ήταν αυτόνομη και έτσι αντιβαίνει στην ιδιότητά της ως *colonia* επί Σεπτίμιου Σεβήρου (E. I. McQueen, στον τόμο: Latin Biography, εκδ. T. A. Dorey, London 1967, 24) αποτελεί μια καθόλου υποχρεωτική, στενά νομική ερμηνεία του χωρίου:

τέτοια σχετική ερμηνεία: ήδη έχει παρατηρηθεί εύστοχα, ότι παρόμοια έκφραση χρησιμοποιεί ο Τάκιτος («longa temporum quies», De orat.³⁸), για να δηλώσει το ειρηνικό κλίμα κατά τα μέσα περίπου της αρχής του Αυγούστου⁴¹.

4. «Huius saeculi tempora»

Η μνεία «αυτού του αιώνα» μας υποδηλώνει και πάλι κάποια επικαιρότητα⁴². Οι μόνοι *ludi saeculares* που πραγματοποιήθηκαν στην εποχή των Φλαβίων ανάγονται στην αρχή του Δομιτιανού (88)⁴³. Οι αμέσως επόμενοι διοργανώθηκαν επί Σεπτιμίου Σεδήρου το 204 μ.Χ. με μεγάλη επισημότητα, ως επισφράγιση ακριδώς της ειρήνευσης και της εισόδου της αυτοκρατορίας σε μια νέα περίοδο ακμής⁴⁴.

5. «Eiusdem domus perpetua posteritas» - «Absit modo invidia»

Η ευχή του Κούρτιου για τη διαιώνιση — η μακροχρονιότητα παρουσιάζεται εις γούρη — της δυναστείας στην εξουσία προϋποθέτει διαδόχους που υπήρχαν βέβαια τόσο στην περίπτωση του Βεσπασιανού (Τίτος, Δομιτιανός) όσο και εκείνη του Σεπτιμίου Σεδήρου (Καρακάλλας, Γέτας). Η αναφορά όμως στην *invidia* προδίδει χωρίς άλλο κάποιους νυγμούς ανησυχίας⁴⁵. Βέβαια η *invidia* έχει συνήθως στον Κούρτιο (και συχνά σε άλλους συγγραφείς) την έννοια του «θείου φθόνου», του θείου περιορισμού μιας ανθρώπινης ευτυχίας⁴⁶. Αν όμως λάβουμε υπ' όψη μας, ότι οι φιλονικίες του Καρακάλλα με τον Γέτα είχαν αρχίσει τουλάχιστον απ' τα εφηβικά τους χρόνια και εξελίσσονταν βαθμιαία και σταθερά σε μίσος μεταξύ των δύο αδερφών⁴⁷ και τελικών συναυγούστων (του Καρακάλλα απ' το 198, του Γέτα απ' το 209)⁴⁸ του πατέρα τους, δεν θα ήταν υπερβολικό να διακρίνουμε εδώ άλλο ένα επιδέξιο υπαινιγμό του Κούρτιου. Είχε εξ άλλου παρουσιασθεί πρόυμα (205) με την συνωμοσία (;) του Πλαυτιανού, στενού φίλου και συνεργάτη του Σεπτιμίου Σεδή-

41. Steele (σημ. 9), 403.

42. Η λέξη *saeculum* έχει βέβαια στη λατινική διάφορες χρονικές έννοιες: «γενιά», «εποχή», «αιώνας» (πρβ. Oxford Latin Dictionary, fasc. VII (1980), s.v.). Απ' αυτές νομίζω ότι η πρώτη δεν είναι εδώ πιθανή, γιατί η *utinam perpetua, certe diuturna posteritas* θα ήταν απαραίτητη για να καλυφθεί μόνο ένα πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Η αόριστη πάλι έννοια της «εποχής, μεγάλης περιόδου» θα έκανε την περίφραση *saeculi tempora* ακόμη πιο αόριστη και χαλαρή, αντίθετα δηλ. προς ό,τι υποδεικνύει η οριστική *antonomasia huius*. Πρβ. και τις παρατηρήσεις του Al. Grilli, Il «saeculum» di Curzio Rufo, PP 31 (1976), 220 - 1.

43. Πρβ. R. Weynand, RE VI.2 (1909), s.v. Flavius (77: Domitianus), στ. 2566 - 7· A. Garzetti, From Tiberius to the Antonines, London 1974, 271.

44. Το επίσημο χρονικό των *ludi saeculares* διασώθηκε επιγραφικά: CIL VI.IV. 2 (1902), 32326 - 36· Ch. Hülsen, RhM 81 (1932), 366 - 94· E. Diehl, SBBerlin 1932, 762 - 91. Πρβ. Birley (σημ. 16), 224 κε. Για το πνευματικό κλίμα αυτού του εορτασμού πρβ. και J.-P. Martin, *Providentia deorum. Aspects religieux du pouvoir romain*, Ecole Française de Rome 1982, 391-4.

45. Πρβ. Atkinson (σημ. 2), 35: «the phrase... implies that some uncertainty surrounded the emperor's possible heirs...».

46. Πρβ., π.χ., το χωρίο VIII.5.19. Παραπέρα: Thes. Linguae Latinae, VII.2, fasc. II (1959), s.v. *invidia* (2).

47. Βλ. Κάσσι. Δίωνα 76.7.1 - 2· Ηρωδ. 3.10.3 - 4· SHA, Geta 4.

48. Πρβ. Birley (σημ. 16), 16, 202, 264.

ρου και πεθερού του Καρακάλλα⁴⁹, μια σαφής περίπτωση οικογενειακού φθόνου, που ίσως πρέπει να ταυτισθεί με την *subdola familiaritas* στο απόσπασμα του *De pallio* (βλ. παραπάνω).

Θα άξιζε επίσης να σημειωθεί ότι η *perpetuitas* ως προσωποποιημένη έννοια εμφανίζεται για πρώτη φορά στα ρωμαϊκά νομίσματα κατά την περίοδο των Σεδήρων, αναφερόμενη πιθανότατα ακριβώς στην αιωνιότητα της δυναστείας, αν και αργότερα, στην εποχή του Αλεξάνδρου Σεδήρου (222 - 235)⁵⁰.

6. Η επικαιρότητα της μορφής του Αλέξανδρου και η «παλινωδία» του Κούρτιου

Ενώ κανένα στοιχείο δεν μας συνδέει ιδιαίτερα την προσωπικότητα του Αλέξανδρου με τις κλίσεις και τις προτιμήσεις του Βεσπασιανού⁵¹, γνωρίζουμε βέβαια, ότι η φυσιογνωμία του μεγάλου Μακεδόνα ήταν το προσωπικό και πολιτικό ίνδαλμα του Καρακάλλα⁵². Το ενδιαφέρον αυτό του νεαρού συναυτοκράτορα πρέπει να ήταν ήδη πρώιμο⁵³ και ίσως δίνει, όπως ήδη έχει υποτεθεί, μια εύλογη εξήγηση για

49. Η συνωμοσία (ή σκευωρία σε βάρος) του Πλαντιανού κατέληξε στην εξόντωση του ίδιου και των παιδιών του και την πλήρη επικράτηση της Ιουλίας Δόμνας και του Καρακάλλα. Πρβ. την ειδική εργασία του F. Grosso, *Ricerche su Plauziano e gli avvenimenti del suo tempo*, RAL (:Rendiconti della classe di Scienze Morali... dell' Accad. dei Lincei), 23 (1968), 7 - 58 (ιδ. 52 - 6), με παραπέρα βιβλ.

50. Βλ. R.A.G. Carson, *Principal Coins of the Romans. II: The Principate*, London 1980, 87, όπου η *perpetuitas* ερμηνεύεται ως έκφραση της «permanency of imperial rule». H.E.M. Schtjajerman, *Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des römischen Reiches*, Berlin 1964 (γεωμ. μετ. της ρωσικής έκδ., Μόσχα 1957), 346 βλέπει εδώ – σωστά – την αντίληψη για την αδιάσπαστη συνέχεια της δυναστείας.

51. Πρβ. τις ισχύουσες παρατηρήσεις του A. Bruhl, *Le souvenir d' Alexandre le Grand et les Romains, Mélanges d' archéologie et d' histoire* 47 (1930), 213.

52. Πρβ. ιδ. A. Heuss, *Alexander d. Gr. und die politische Ideologie des Altertums*, A & A 4 (1954), 99 - 100. G. Wirth, *Caracalla in Franken. Zur Verwirklichung einer politischen Ideologie*, *Jahrbuch für fränkische Landesforschung* 34/5 (1974/5), 37-74. Την «Αλεξανδρομανία» του Καρακάλλα σκοπεύω να εξετάσω στα πλαίσια μιας ευρύτερης εργασίας για την δυναστεία των Σεδήρων και την *Constitutio Antoniniana*.

53. Πρβ. SHA, Car. 2, 1-2 και την υπό έκδοση εργασία μου για τους Σεδήρους (προηγ. σημ.). Από την όλη περιγραφή της *Alexandri imitatio* του Καρακάλλα που παρέχει ο Κάσσιος Δίωνας (77.7 - 9.1· πρβ. και 77.22.1, 78.19.2) δεν προκύπτει βέβαια καμιά ρητή χρονική αφετηρία αυτών των τάσεων, φαίνεται όμως να εντάσσονται στις γενικές κατευθύνσεις της αυτοκρατορικής του αρχής. Η παρατήρηση αυτή στηρίζεται αμοιβαία με την παράδοση στους SHA, Car. 2.1 - 2 που ανάγει την έναρξη αυτής της μίμησης ήδη στα εφηβικά χρόνια του αυτοκράτορα και της δίνει την επιγραμματική διατύπωση: *Alexandrum Magnum eiusque gesta in ore semper habuit*. Επομένως η — ήδη καθ' αυτήν δυσπαράδεκτη — παραλλαγή του Ηρωδιανού (4.8.1), ότι ο Καρακάλλας μόλις το 214 στα πλαίσια των προετοιμασιών για την εκστρατεία στην Ανατολή και κατά την κάθοδό του μέσω της Θράκης προς τον Ελλήσποντο «εὐθύς Ἀλέξανδρος ἦν, καὶ τὴν τε μνήμην αὐτοῦ παντοίως ἀνενεώσατο...» μπορεί να διατηρήσει μια χρονική αξιοπιστία το πολύ με την έννοια της εμφανέστερης εκδήλωσης και δημόσιας προβολής παλιών στοιχείων της προσωπικής ιδεολογίας του αυτοκράτορα.

Το ίδιο συμπέρασμα μας υποδεικνύει βέβαια τόσο η κοινότητα αρκετών στοιχείων ανάμεσα στις μορφές Αλεξάνδρου και Διόνυσου (πρβ., π.χ., για τους ελέφαντες ακριβώς τον Κάσσιο

την λεγόμενη «παλινωδία» του συγγραφέα, ο οποίος μετά το σημείο του θανάτου του Αλέξανδρου συνοψίζει και κρίνει το έργο του με τρόπο εντυπωσιακά επιεικέστερο από τα προηγούμενα τμήματα⁵⁴. Στοιχειώδης διπλωματία θα επέβαλλε να διασωθεί το πρότυπο του διαδόχου.

*7. Η νομική εξίσωση των υπηκόων ως στοιχείο
του πολιτικού προγράμματος του Αλέξανδρου*

Δεν έχει προσεχθεί ως τώρα, ότι ο Κούρτιος, που — όπως έχει παρατηρηθεί — συνθέτει τους λόγους των προσώπων του έργου του με αρκετή ελευθερία και προσωπικές απόψεις⁵⁵, δάζει στο στόμα του Αλέξανδρου αποτεινόμενου προς τους Ασιάτες στρατιώτες του μετά την εξέγερση στην Ώπη την φράση: *Eiusdem iuris esse debent, qui sub eodem rege victuri sunt*⁵⁶. Η πολιτική της επιμεξίας λαών του Αλέξανδρου υφίσταται εδώ μια χαρακτηριστικά νομική *interpretatio Romana*. Η ιδέα όμως αυτή της πολιτικής εξίσωσης των υπηκόων ταιριάζει θαυμάσια ακριβώς στην πρώιμη περίοδο των Σεδέρων που όχι μόνο, με το διάταγμα του Καρακάλλα, ολοκλήρωσε την πολιτική ρωμαιοποίηση των ελεύθερων κατοίκων της αυτοκρατορίας⁵⁷, αλλά, όπως φαίνεται να προκύπτει από ένα σχετικό χωρίο του Κάσιου Δίωνα (στον λόγο του Μαικήνα προς τον Αύγουστο), διατύπωσε και θεωρητικά την χρησιμότητα μιας τέτοιας γενικής απόφασης⁵⁸. Είναι ενδιαφέρον, ότι ο Αίλιος Αρι-

---

Δίωνα 77.7.4) όσο και η σύνδεση του Καρακάλλα με τον Ηρακλή, τον παραδοσιακό πρόγονο του Αλέξανδρου, που επιχειρούσαν με απρόσφορη (αλλά προφανώς κάπου στηριγμένη) κολακεία σύγχρονοί του (αυτ., 77.5.1): πρέπει δηλ. να λάβουμε υπ' όψη την ιδιαίτερη θέση που πήρε η λατρεία του Διόνυσου (*Liber*) και του Ηρακλή στα χρόνια του Σεπτίμιου Σεδέρου, του οποίου η ιδιαίτερη πατρίδα (*Lepcis Magna*) — και κατ' επέκταση ο ίδιος — είχε ακριβώς αυτές τις δύο θεότητες ως προστάτες· πρβ. Birley (σημ. 16), 62, 176, 228. Άρα η μίμηση μιας μορφής όπως του Αλέξανδρου απ' τον Καρακάλλα μπορούσε κάλλιστα να έχει και έμμεσες, οικογενειακές προβαθμίδες. Πρβ. A Alföldi, *MDAI (R)* 50 (1935), 153.

54. X.5.26 - 37. Πρβ. ιδ. τις παρατηρήσεις του Tarn (σημ. 9), 100, 113.

55. Βλ. πρόσφατα N.G.L.Hammond, *Three Historians of Alexander the Great. The So-Called Vulgate Authors, Diodorus, Justin and Curtius*, Cambridge 1983, 158 - 9, 162.

56. X.3.14. Δυστυχώς, μετά το χωρίο αυτό υπάρχει στα χειρόγραφα χάσμα, ώστε δεν γνωρίζουμε πως συνέχιζε και τελείωνε την ομιλία του ο Αλέξανδρος: πρβ. την έκδοση του Rolfe (σημ. 1), στο αντίστ. σημείο. Πάντως, η ομιλία αυτή (X.3.7 κε.), που τονίζει ακριβώς την πολιτική και στρατιωτική ενοποίηση Ασίας και Ευρώπης, περιέχει και άλλες αναχρονιστικά ρωμαϊκές έννοιες ή αντιλήψεις (πρβ. ιδ.: «...inveterani peregrinam novitatem; et cives mei estis et milites»).

57. Για το ιστορικό μέτρο του Καρακάλλα πρβ. τώρα κυρίως την εκτενή και προσεκτική εργασία του H. Wolff, *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis* 40 I, Diss. Köln 1976. Ένα βασικό (και ορθό) συμπέρασμά της είναι η καθολικότητα της απονομής, αντίθετα προς τις παλιότερες προσπάθειες να συναχθεί από τους *dedicium* του περιφθιμου πατύρου του Giessen και άλλα στοιχεία για την ύπαρξη ομάδων *peregrini* μεταξύ των κατοίκων του κράτους και μετά το διάταγμα η ύπαρξη μιας ευρύτερης κατηγορίας προσώπων που εξαιρέθηκαν από την ευεργεσία του αυτοκράτορα (αυτ., ιδ. 35 - 62). Το θέμα της αριθμητικής έκτασης του μέτρου και το αν η ευεργεσία αυτή αντιστοιχούσε σε στοιχεία της πολιτικής ιδεολογίας των δύο πρώτων Σεδέρων σκοπεύω επίσης να εξετάσω αλλού (πρβ. παραπάνω, σημ. 52).

58. 52.19.6: «... και τής πολιτείας πασί σφισι (sc. τοῖς ἀρχομένοις) μεταδοθῆναι φημι δεῖν, ἵνα καὶ ταύτης ἰσομοιοῦντες πιστοὶ σύμμαχοι ἡμῖν ὦσιν, ὥσπερ τινὰ μίαν τὴν ἡμετέραν πόλιν οἰκοῦντες, καὶ ταύτην μὲν ὄντως πόλιν τὰ δὲ δὴ σφέτερα ἀγροῦς καὶ κώμας νομίζοντες εἶναι».

στειδής μιλούσε ακόμη στην εποχή των Αντωνίνων μόνο για ρωμαιοποίηση επίλεκτων⁵⁹.

8. NOVUM SIDUS

Μια τελευταία «χείρ βοηθείας» στην χρονολόγηση του Κούρτιου μπορεί να προέλθει από τους ουρανούς. Από την εποχή ενός σημαντικού άρθρου του Joh. Stroux (1929)⁶⁰ το novum sidus, με το οποίο παρομοιάζει ο Κούρτιος στην παρέκβαση τον αυτοκράτορά του, θεωρείται κυρίως ως ένα είδος πανηγυρικού «τόπου» που δεν αξίζει ν' ανοίγει την όρεξη των μελετητών για αστρονομικές έρευνες και υπαινιγμούς⁶¹. Ωστόσο η παρομοίωση ενός ηγεμόνα με ένα νέο άστρο είναι πιο συγκεκριμένη από την απλή αναφορά του ως άστρου· επίσης απέχει ουσιαστικά απ' την προσφώνηση π.χ. του Καλιγούλα ως «Νέου Ηλίου», δηλ. ενός ουράνιου σώματος που

Συνήθως γίνεται δεκτό, ότι οι απόψεις αυτές του Δίωνα (με τη «φωνή» του Μαικήνα) προϋποθέτουν (και απηχούν) την έκδοση της Constitutio Antoniniana: πρβ., μεταξύ άλλων, J. Bleicken, *Hermes* 90 (1962), σ. 448/9, σημ. 4· F. Millar, *A Study of Cassius Dio*, Oxford 1964, 104 - 5. Είτε όμως η συγγραφή του λόγου του Μαικήνα αναχθεί στην εποχή της μονοκρατορίας του Καρακάλλα (Millar, *αυτ.*) είτε (όπως και όλου του έργου, πρβ. και πρόσφατα T. D. Barnes, *Phoenix* 38 (1984), 240 - 55) στα χρόνια του Σεβήρου Αλέξανδρου, η γενική απονομή των δικαιωμάτων Ρωμαίου πολίτη παρουσιάζεται εδώ ως απόλυτα θετικό και ουσιαστικό μέτρο, δηλ. ακριβώς το αντίθετο από ότι, θέλησε να δει ο Δίωνας (77.9.5) στο διάταγμα του Καρακάλλα. Φαίνεται λοιπόν εξ ίσου πιθανό, ότι η ιδέα της ρωμαιοποίησης όλων των υπηκόων ως σοβαρό στοιχείο πολιτικού προγράμματος συζητούνταν ήδη πριν από τον θάνατο του Σεπτίμιου Σεβήρου (211) σε ανώτερους ρωμαϊκούς κύκλους και μ' αυτή την έννοια συμπεριλήφθηκε απ' τον Δίωνα στις μεταρρυθμιστικές εισηγήσεις του Μαικήνα: η θεωρία του μέτρου παρέμενε για τον Δίωνα ανέγκυρη όσο κι αν ο Καρακάλλας το είχε εξευτελίσει με την συγκεκριμένη, υστερόβουλη απόφασή του.

59. Είς Ῥώμην 59: «...Διελόντες γὰρ δύο μέρη πάντας τοὺς ἐπὶ τῆς ἀρχῆς – τοῦτο δ' εἰπὼν ἄπαντα εἰρηκα τὴν οἰκουμένην –, τὸ μὲν χαριέστερόν τε καὶ γενναιότερον καὶ δυνατώτερον πανταχοῦ πολιτικὸν ἢ καὶ ὁμόφυλον πᾶν ἀπεδώκατε, τὸ δὲ λοιπὸν ὑπήκοόν τε καὶ ἀρχόμενον». Το κείμενο από την έκδοση του J. H. Oliver, *The Ruling Power. A Study of the Roman Empire in the 2nd Cent. A.D. through the Roman Oration of Aelius Aristides*, Philadelphia 1953 (Transactions of the Amer. Philos. Society, n.s., vol. 43.4), όπου πρβ. και το αντίστοιχο υπόμνημα, σ. 926. Η σύγκριση με τις προτάσεις του Σεβήρειου Μαικήνα γίνεται ακόμη πιο ενδεδειγμένη, όταν προσέξει κανείς την ομοιότητα ανάμεσα στην εκεί προβαλλόμενη αντίληψη για τη Ρώμη ως μόνη πραγματική πόλη, που υποδαθμίζει κατ' ανάγκην τους επαρχιακούς τόπους καταγωγής των πολιτών της σε «ἀγρούς καὶ κώμας», και την παρουσίαση της ίδιας απ' τον Αἴλιο Ἀριστείδη με τα λόγια (*αυτ.*, 61): «ὄπερ δὲ πόλις τοῖς αὐτῆς ὁρίοις καὶ χώραις ἐστίν, τοῦθ' ἦδε ἡ πόλις τῆς πάσης οἰκουμένης, ὡσπερ αὐτῆς τῆς χώρας ἄστου κοινὸν ἀποδεδειγμένη· φαίης ἂν περιοίκους ἅπαντας ἢ κατὰ δῆμον οἰκούντας ἄλλον χώρον εἰς μίαν ταύτην ἀκρόπολιν συνέρχεσθαι». Παρόμοια βέβαια φραστική εικόνα μας μαρτυρείται και για την Αλεξάνδρεια ήδη στα πολεμαϊκά χρόνια, αλλά εκεί το βάρος φαίνεται να πέφτει αποκλειστικά στη διαμόρφωση ενός είδους «οικιστικής ιεραρχίας» και όχι στη σχέση πολιτών προς ουσιαστικά επάλληλες μορφές πολιτικής οργάνωσης: «αἱ μὲν γὰρ ἄλλαι πόλει[ς] τῆς ὑποκειμέ[νης] χώ[ρας] πόλεις εἰσίν, Ἀλεξανδρείας δὲ κώμα· τῆς γὰρ οἰκουμένης Ἀλ[ε]ξανδρεία πόλις ἐστίν». (Berl. Pap. 13045 = *Berliner Klassikertexte*, VII, σ. 17.28 - 30). Πρβ. F. Millar (*προηγ. σημ.*), 105· P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford 1972, τ. II, 702.58, 740.160.

60. Βλ. παραπάνω, σημ. 1.

61. Για αντίθετα παραδείγματα και μετά τη μελέτη του Stroux πρβ. την επισκόπηση του Atkinson (*σημ.* 2), 29 - 30.

ήταν ήδη και σαφώς καθορισμένο και αναγνωρισμένη θεότητα, με την οποία θα ήταν επομένως ευκολότερη η ταύτιση ενός ηγεμόνα⁶². Θα άξιζε λοιπόν τον κόπο ν' αναδιψήσουμε τις πηγές μας για σχετικές συνδέσεις κατά την επικράτηση του Βεσπασιανού και του Σεπτιμίου Σεβήρου. Για τον Βεσπασιανό δρίσκουμε μόνο, ότι όσοι τον πρότρεπαν να διεκδικήσει τον αυτοκρατορικό θρόνο, γνωρίζοντας την αστρολογική του αδυναμία, πρόβαλλαν ως επιχείρημα και «τις κινήσεις των άστρων» (*siderum motus*)⁶³.

Για τον Σεπτίμιο Σεβήρο ο Κάσιος Δίωνας μας διασώζει μια πολύ πιο ενδιαφέρουσα σύμπτωση⁶⁴ που συσχετίστηκε με το θέμα μας, όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, για πρώτη και μόνη φορά εδώ και πάνω από ενάμισυ αιώνα⁶⁵. Μας αναφέρεται λοιπόν, ότι όταν ο εκ πλειοδοσίας αύγουστος Δίδιος Ιουλιανός έκανε στις αρχές Απριλίου του 193 την εισιτήρια θυσία του μπροστά στο κτήριο της συγκλήτου⁶⁶, εμφανί-

62. Την ουσιώδη διαφορά των παρομοιώσεων με *άστρο* και *νέο άστρο* επισήμαναν ήδη ο Milns (σημ. 10), 497 και ο Verdière (σημ. 26), 492 - 3, προσπάθησαν όμως να την ερμηνεύσουν ως υπαινιγμό διαδοχής μας παλιάς δυναστείας (Ιουλιο - Κλαυδιανής, *sidus Iulium* = «παλιό άστρο») από μια καινούργια, ο πρώτος, ή καταγωγής του νέου ηγεμόνα - άστρου από κάτι ανάλογο παλιότερο, ο δεύτερος. Με απλό άστρο παρομοιάζεται π.χ. στον ίδιο τον Κούρτιο ο Αλέξανδρος (IX.6.8: hoc Macedoniae columen ac *sidus*). Πρβ. και την παρομοίωση του Κλαύδιου με *sidus* στον Σενέκα (παραπάνω, σημ. 7). Για τον Καλιγούλα βλ. IGRR IV. 145 = Syll.³ 798,3. Για την ταύτιση του ίδιου αυτοκράτορα με διάφορες θεότητες και, γενικότερα, το θέμα της λατρείας του ως θεού πρβ. (μεταξύ άλλων): M.Gelzer, RE X.1 (1918), s.v.Iulius (133: Caligula), στ. 409 - 12· Chr. Habicht, στον τόμο *Le culte des souverains dans l' Empire romain* (Fondation Hardt. Entretiens sur l' antiquité classique, XIX), Vandoeuvres - Genève 1972, ιδ. 56, 85. Πρβ. και την ονομασία «Νέος Ήλιος» του Νέρωνα: IGRR III.345· παραπέρα: Milns (σημ. 10), 498 και J.Rufus Fears, *Historia* 25 (1976), 494 - 6.

Παραπέρα παραδείγματα σύγκρισης ζωντανών αυτοκρατόρων με άστρα βλ. συγκεντρωμένα στο Stroux (σημ. 1), 238 - 40 και στην μελέτη του F.Sauter, *Der römische Kaiserkult bei Martial und Statius*, Stuttgart / Berlin 1934, 138 - 45. Πρβ. και Θεμίστ. 16.213α (αποκαλεί τον Θεοδόσιο «τὸν ἀγαπητὸν ἀστέρα τῆς οἰκουμένης»). Στους Χριστιανούς συγγραφείς «καινὸς ἀστήρ», ήταν, φυσικά, συνηθισμένη έκφραση για το αστέρι της Γέννησης: Ωριγένης, Κατὰ Κέλσου I.373 = Migne 11.768B· Ευσέβιος, Εὐαγγ. ἀπόδ. 418 = Migne 22.653D.

63. Tac., Hist. II.78.1. Πρβ. Κάσσι. Δίωνα 66.9.2 (πίστη του Β. στην αστρολογία).

64. 74.14.3 - 5: «... Τρεῖς γὰρ δὴ τότε (: 193 μ.Χ.) ἄνδρες, τριῶν ἕκαστος πολιτικῶν στρατοπέδων καὶ ἄλλων ξενικῶν συχνῶν ἄρχοντες, ἀντελάβοντο τῶν πραγμάτων, ὃ τε Σεουήρος καὶ ὁ Νίγρος καὶ ὁ Ἀλβίνος, οὗτος μὲν τῆς Βρετανίας ἄρχων, Σεουήρος δὲ τῆς Παννονίας, Νίγρος δὲ τῆς Συρίας. Καὶ τούτους ἄρα οἱ ἀστέρες οἱ τρεῖς οἱ ἑξαίφνης φανέντες καὶ τὸν ἥλιον περισχόντες, ὅτε τὰ ἐισιτήρια πρὸ τοῦ βουλευτηρίου ἔθυσεν ὁ Ἰουλιανὸς παρόντων ἡμῶν, ὑπηνίπτοντο. Οὕτω γὰρ ἐκφανέσται οἱ ἦσαν ὥστε καὶ τοὺς στρατιώτας συνεχῶς τε αὐτοὺς δρᾶν καὶ ἀλλήλους ἀντεπιδεικνύνειν, καὶ προσέτι καὶ διαθροεῖν ὅτι δεινὸν αὐτῶ συμβήσεται. Ἡμεῖς γὰρ εἰ καὶ τὰ μάλιστα καὶ ἠϋχόμεθα ταῦθ' οὕτω γενέσθαι καὶ ἠλπίζομεν, ἀλλ' ὑπὸ γε τοῦ παρόντος δέους οὐδ' ἀναδλέπειν ἐς αὐτοὺς, εἰ μὴ παρορῶντες πως, ἐτολμῶμεν». Πρβ. το φαινόμενο που περιγράφει ο ίδιος 45.17.5 (διαίρεση του φωτός του ηλίου σε τρεις κύκλους που ερμηνεύθηκαν ως συμβολισμός της δεύτερης τριανδρίας και της νίκης του Οκταβιανού).

65. Στη μελέτη του B.G.Niebuhr (σημ. 9), 317. Ο Niebuhr παρατηρούσε ακριβώς, ότι το χωρίο του Κάσιου Δίωνα αποτελεί «eine buchstäbliche und ganz ungezwungene Erklärung» για το *sidus* του Κούρτιου, αν δεν ακολουθήσουμε για το τελευταίο μεταφορική ερμηνεία.

66. Πρβ. και SHA, Iul. 4.3. Ο Ηρωδιανός, 2.6.12 αναφέρει αντίθετα, ότι ο Ιουλιανός επιτέλεσε «τὰς νενομισμένας καὶ βασιλείους ἐν τῷ στρατοπέδῳ θυσίας» και μετά οδηγήθηκε από τους

σθηκαν στον ουρανό απροσδόκητα τρία αστέρια που περιέζωσαν τον ηλιακό δίσκο και ήταν απόλυτα ευδιάκριτα για αρκετή ώρα. Αυθόρμητα η δεισιδαιμονία των στρατιωτών που παρίσταντο στην τελετή ερμήνευσε το φαινόμενο ως προαναγγελία συμφοράς για τον νεόκοπο αυτοκράτορα. Ο Δίωνας εξειδικεύει τα πράγματα ex eventu: τα τρία αστέρια προτύπωναν τους τρεις διεκδικητές του θρόνου του Ιουλιανού, απ' τους οποίους επικράτησε τελικά ο Σεπτίμιος Σεβήρος. Μια και το περιστατικό είχε πολλούς αυτόπτες μάρτυρες και πρέπει να συζητήθηκε, είναι λογικό να δεχθούμε, ότι ο Δίωνας απηχεί εδώ την κοινή ερμηνεία της διοσημίας αυτής στα επόμενα χρόνια⁶⁷.

Η αντιστοιχία τώρα του *novum sidus* που αυτό και όχι ο ήλιος ξανάδωσε το φως στον σκοτεινιασμένο κόσμο προς το προμήνυμα της επισκίασης του ήλιου - Ιουλιανού από την ανατολή τριών νέων άστρων (άγνωστων μάλλον, μιά και η εμφάνισή τους αιφνιδίασε και ο Δίωνας δεν αναφέρει καμιά ταύτιση τους) μας δείχνει, ότι και ένας λογοτεχνικός «τόπος» μπορεί να διαρρυθμισθεί έτσι, ώστε να περιλάβει συγκεκριμένους υπαινιγμούς. Η διαρρύθμιση ήταν και από άλλη πλευρά επιδέξια: απ' τα τρία φωτεινά αστέρια δεν χρειαζόταν φυσικά να μνημονευθεί παρά το ένα που δεν είχε τελικά δύσει.

IV. Συμπεράσματα

Όλα τα παραπάνω γενικότερα και ειδικότερα στοιχεία μας οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι το έργο του Q. Curtius Rufus (ή μόνο Q. Curtius) ανάγεται στην εποχή του Σεπτίμιου Σεβήρου και μάλιστα αρκετά χρόνια μετά το τέλος (197) των εμφύλιων πολέμων, πιθανότατα δε και μετά το 204, τη χρονιά των Σεβήρειων *ludi saeculares*⁶⁸.

πραιτωριανούς κατ' ευθείαν στο παλάτι (χωρίς να περάσει από τη σύγκλητο). Πρβ. M. Hammond, MAAR, 24 (1956), 109 - 10· C.R. Whittaker (σημ. 22), σ. 179.1. Φαίνεται ότι συνήθως η θυσία που εγκαινιάζε επίσημα την αρχή ενός αυτοκράτορα, όπως και οι θυσίες των καινούργιων υπάτων στα χρόνια της *res publica* — που αναφέρονται επίσης ως «εισιτήρια» στις ελληνικές πηγές (πρβ. J.A. Hild, Daremberg - Saglio, II.1 (1892), s.v. *Eisiteria*, 504) — γίνονταν στο Καπιτώλιο: πρβ. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* (ανατ. Graz 1952), I, 616 και II.2, 792. Η παρέκκλιση στην περίπτωση αυτή, που ο Δίωνας αφηγείται ως αυτόπτης, οφειλόταν ίσως στην επιθυμία να συνοψισθούν οι διαδικασίες ανάρρησης ενός αυτοκράτορα που από την πρώτη στιγμή συναντούσε τις έντονες αποδοκμασίες του λαού κατά τις παραπάνω πηγές.

67. Μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο, ότι και ο ίδιος ο Δίωνας συνέβαλε αποφασιστικά στη διάδοση αυτής της ερμηνείας με την πρώτη του εργασία για τα όνειρα και τα σημάδια που προμήνυσαν την άνοδο του Σεπτίμιου Σεβήρου στο θρόνο (ο ίδιος, 72.23.1 - 2). Η δημοσίευση του κειμένου πρέπει να ήταν περίπου σύγχρονη με την αποστολή ενός αντιτύπου στον ίδιο τον αυτοκράτορα κατά την πρώτη άφιξή του στη Ρώμη τον Ιούνιο του 193: πρβ. Millar (σημ. 58), 29.

68. Χάριν πληρότητας συνοψίζω εδώ το ιστορικό των παλιότερων προτάσεων για χρονολόγηση του Κούρτιου στην εποχή του Σεπτίμιου Σεβήρου. Πρώτη χρονολογικά (1821, δημ. 1828) ήταν η εργασία του Niebuhr (σημ. 9), της οποίας πολλά επιχειρήματα διατηρούν την αξία τους (βλ. παραπάνω), αλλά προσπάθησε να επιφέρει και αυθαίρετες διορθώσεις στη μορφή του κειμένου χωρίς ουσιαστικό κέρδος για το όλο θέμα. Ενδιαφέρον είναι ότι ο ίδιος είχε εκφράσει λίγο παλιότερα (1816) εξ ίσου ανεπιφύλακτη υποστήριξη για την χρονολόγηση στην εποχή του Βεσπασιανού: *Kleine historische und philologische Schriften*, II (Bonn 1843), 58. Η τελική άποψη του Niebuhr υιοθετήθηκε απ' τον L.V. Ranke, *Weltgeschichte*, III.2 (Leipzig 1883), 84. Την ίδια χρονολόγηση με σειρά νέων παρατηρήσεων αναβίωσε ο F. Altheim, *Literatur und Gesellschaft im*

Ο Καρακάλλας θα ήταν τότε ακόμη πιο κοντά στη διαδοχή, ώστε να γίνεται αναγκαστικά σεβαστότερος ο ανεπιφύλακτος θαυμασμός του για τον Αλέξανδρο, και το αίσθημα της διαδοχής των Μακεδόνων στα πεδία της μάχης της Ανατολής θα υπέβαλλε ευκολότερα σ' ένα Ρωμαίο την ιδέα, είτε καταγόταν ο ίδιος από την ελληνιστική ανατολή είχε όχι, να προβάλλει στο ευρύτερο πλαίσιο μιας (και της μόνης γνωστής μ' αυτό το θέμα!) λατινικής βιογραφίας τη μορφή ενός άλλοτε, ουσιαστικά και τυπικά, απόλυτα ξένου προς τη γνήσια ρωμαϊκή παράδοση «ήρωα»⁶⁹. Η ένταξη ενός ιστορικού της οπωσδήποτε αξιολογής λογοτεχνικής ποιότητας του Κούρτιου στην εποχή των Σεβήρων ταιριάζει απόλυτα στο ακόμη ψηλό πνευματικό επίπεδο που χαρακτηρίζει τους σύγχρονους μεγάλους νομικούς και μας ξαναδείχνει ίσως πόσο η *latinitas* της αργυρής περιόδου μπορούσε να βρίσκεται κοντά στα αισθήματα και τις εμπνεύσεις της εποχής της, χωρίς να κόβει το νήμα με την παράδοση ή να μειονεκτεί

---

ausgehenden Altertum, Bd.I, Halle 1948, 153 - 64: «Curtius Rufus» και (επαυξημένη και επεξεργασμένη μορφή της ίδιας μελέτης, σε συνεργασία με την R.Stiehl) *Die Araber in der alten Welt*, I, Berlin 1964, 40 - 64: «Periplus Maris Erythraei und Curtius Rufus». Ο Alt. έριξε το βάρος του σε μερικές νέες παρατηρήσεις - επιχειρήματα (κυρίως τη στενή σύνδεση στον Κούρτιο του Ηρακλή και του Διόνυσου, Hercules - Liber Pater, στοιχεία της στρατιωτικής τέχνης ερμηνευόμενα ως αναχρονισμούς του ιστορικού και τη σχέση του κειμένου του με την ελληνική γεωγραφική πραγματεία που είναι γνωστή ως *Periplus Maris Erythraei*), τα οποία τελικά δεν μπορούν να προσφέρουν καμιά ασφαλή παραπέρα στήριξη της χρονολόγησης στην εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου: πρβ. την αναλυτική αναίρεση του Korzeniewski (σημ. 4), 38 - 50 (για τη δική του, επίσης μη πειστική προσπάθεια ν' αποκλεισθεί κάθε όψιμη χρονολογία συγγραφής με βάση κυρίως το χωρίο V.7.9 πρβ. παραπάνω, σημ. 35). Αντίθετα, θετικό δέγμα ήταν η συσχέτιση απ' τον Alt. της συναρχίας Αλδίνου και Σεβήρου με το *insociabile est regnum* του Κούρτιου (Lit. und Ges. 161 - 2 = *Die Araber* 48, πρβ. σημ. 24 παραπάνω). Τέλος, ο C.A.Robinson, Jr., *AJPh* 82 (1961), 317 - 9 κρίνοντας την εργασία του Korzeniewski, κατέληξε επίσης να δεχθεί την ίδια χρονολόγηση, βασίσθηκε όμως ιδιαίτερα στο χωρίο για την εγκατάληψη της Περσέπολης στα χρόνια του Κούρτιου (V.7.9) που αντιβαίνει στις παλιότερες μαρτυρίες του Διόδωρου (19, 21.2 και 46.6) και του Στράβωνα (2.80, 15.727 - 30). Παρόμοια όμως αντίθεση παρουσιάζεται για την Νινευί (Νίνο) ανάμεσα στη μαρτυρία του Τάκιτου (*Ann.* 12.13.2) για την ύπαρξή της και τις αρνητικές μαρτυρίες του Πλίνιου του Πρ. (*NH* 6.42), του Στράβωνα (16.737) και του Λουκιανού (Χάρων ή Έπισκ., 23): πρβ. Atkinson (σημ. 2), 23. Γενικά, αξίζει οπωσδήποτε να παρατηρηθεί, ότι η χρονολόγηση στην εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου είλκυσε κατά κανόνα τους ιστορικούς και όχι τους φιλόλογους μεταξύ των μελετητών.

69. Πρβ. ιδίως το τμήμα για τον «ανατολίτη Αλέξανδρο» στην περίφημη παρέκβαση του Λίβιου (9.18.1 - 5), για την οποία βλ. τη μελέτη του Ν.Πετρόχειλου στον ίδιο τόμο. Ως προς την όλη εξέλιξη των ρωμαϊκών αντιλήψεων για την μορφή του Αλέξανδρου πρβ. τώρα ιδιαίτερα: P.Ceaussescu, *La double image d' Alexandre le Grand à Rome*, *StCl* 16 (1974), 153 - 68· G.Wirth, *Alexander und Rom*, *Fondation Hardt. Entretiens sur l' antiquite classique XXII: Alexandre le Grand. Image et réalité*, Genève 1976, 181 - 221 (πολύ εύστοχη παρατήρησή του, σ. 184, ότι το πρότυπο του Αλέξανδρου βοήθησε πολλούς Ρωμαίους να χειραφετηθούν ως προσωπικότητες από τις απαιτήσεις του *mos maiorum*).

Είναι ίσως ενδεικτικό, ότι και η λατινική μετάφραση του «Μυθιστορήματος του Αλεξάνδρου» από τον Iulius Valerius (πρβ. P.L.Schmidt, *Kleiner Pauly*, 2 (1967), s.v. Iulius (B, 19), στ. 1552 - 3) ανάγεται μάλλον στις αρχές του τέταρτου αιώνα μ.Χ., δηλ. σε ακόμη υστερότερα χρόνια.

συντριπτικά ως προς τα έργα ενδοξότερων ημερών⁷⁰.

Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος
της Ακαδημίας Αθηνών

---

70. Μπορεί να αναφέρει κανείς εδώ τα ονόματα του Απουλήμου (μέσα 2ου αι. μ.Χ.) και του Τερτυλλιανού που, άσχετα από το προχωρημένο ύψος τους, παρουσιάζουν όμοιες ιδιότητες (και διατηρούν, συγκριτικά, ακόμη ψηλότερο επίπεδο) στα πλαίσια των αντίστοιχων λογοτεχνικών ειδών. Το γεγονός, ότι δεν έχουμε άλλο ίσο ανάστημα λατινόφωνου ιστορικού απ' τα χρόνια των Σεβήρων, δεν χρειάζεται μάλλον να μας ενοχλήσει: και πέρα από τα κενά της παράδοσης η τοποθέτηση του Κούρτιου ως ενός απ' τους ενδιάμεσους κρίκους στην αλυσίδα που οδηγεί απ' τον Φλώρο στον Αμμανό Μαρκελλίνο δεν φαίνεται παράδοξη. Αξίζει να σημειωθεί η πρόσφατη αναγγελία στο συλλογικό έργο *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.32.4 (1986), 2328, ότι η μελέτη του J.R.Fears, *Quintus Curtius Rufus and the Evolution of the Image of Alexander in Antiquity* πρόκειται να δημοσιευθεί στον τόμο II.34 του ίδιου έργου, αφιερωμένο στην εποχή των Σεβήρων.

K. Buraselis, «*Floret imperium*. The age of Septimius Severus and the work of Q. Curtius Rufus».

S U M M A R Y

The old dating problem of Q. Curtius Rufus' «*Historiae Alexandri...*» is re-examined. In the famous digression of the tenth book (9.1 - 6) a basic pattern, common to the phase of the Diadochoi struggle described just before and the author's recent Roman past, consists in the initial, formal division of imperial power and the eventual outbreak of an ominous civil war, fortunately ended in the case of Rome only through the establishment of a new emperor's rule. The last feature (*real* civil war) allows but two possibilities for Curtius' time and glorified emperor: Vespasian and Septimius Severus. The first feature (division of power) can correspond only to an element of Severus' way to sole rule: the temporary arrangement with Clodius Albinus, named Caesar (193) and so remaining neutral in Severus' war against Pescennius Niger. This observation is in line with a series of indications in and about Curtius' work, also suggesting and cumulatively able to prove a date about 205 for it.

The indications are: the figure of a Roman empire blooming again (after the suppression of civil strife), used by Curtius and also found in Tertullian; the actuality of Parthian danger; the special reference to the vicissitudes of the whole (remote and recent) Tyrian past and the happy present of the city (IV.4.19 - 21); the hint at a new *saeculum* and the *invidia* menacing the longevity of the new dynasty; the actuality of Alexander's image in the early Severan period; the legal equality of imperial subjects presented as an element of Alexander's political programme (X.3.14); the comparison of the ruling Roman emperor with a *novum sidus*, seen in connection with Cass. Dio 74.14.3 - 5.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΑ ΕΤΗ 1985-1987*

1. ΧΡΟΝΙΚΟ

Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης κατά τα ακαδημαϊκά έτη 1985-1987 απέκτησε νέα μέλη Δ.Ε.Π. Συγκεκριμένα εκλέχτηκαν η κα Καμπίτση-Οικονόμου Σοφία ως Επίκουρη Καθηγήτρια του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας και ο κ. Νικολαΐδης Αναστάσιος ως Λέκτορας του ίδιου Τομέα (Τμήμα Φιλολογίας), ο κ. Χατζηιωσήφ Χρήστος ως Επίκουρος Καθηγητής του Τομέα Ιστορίας Νεότερων Χρόνων (Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας) και ο κ. Κάλφας Βασίλειος ως Λέκτορας του Τομέα Φιλοσοφίας (Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών). Προήχθησαν επίσης από Αναπληρωτές Καθηγητές σε Καθηγητές οι κ. Βαγενάς Νάσος, Χαραλαμπίδης Χριστόφορος, Χατζηπανταζής Θεόδωρος, Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ και Κασσωτάκης Μιχάλης. Προσελήφθησαν οι εξής νέοι ειδικοί επιστήμονες και διδάσκοντες με το 407 Π.Δ.: Αγγελίδη Χριστίνα, Δανιήλ Γεώργιος, Νικήτας Δημήτριος (Τμήμα Φιλολογίας), Κυρτάτας Δημήτριος, Μαργαρίτης Γεώργιος, Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια (Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας), Γοντικιάκης Στέφανος, Καΐλα Μαρία, Κρασανάκης Γεώργιος, Μαγγιώρου Μαρία, Παπαϊωάννου Σκεύος, Σαριδάκη Μαρία, Σούρλας Παύλος (Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών), Βαμβάκα Αριστέα, Γερμανού Μαρία, Γιαννακοδήμου Ελένη, Μαρινάκη Ελένη, Μπάουερ Μαργαρίτα και Τόμπρου Χρυσούλα (Διδ. Ξένων Γλωσσών). Σε μόνιμες θέσεις Ε.Ε.Π. προσελήφθησαν επίσης οι κ. Ντενίσση Σοφία και Σιδηροπούλου Μαρία για τη διδασκαλία της Αγγλικής γλώσσας.

Κατά την ίδια περίοδο αποχώρησαν από τη Σχολή λόγω εκλογής τους σε ανώτερες βαθμίδες σε άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα οι λέκτορες: Γιαννουλόπουλος Γιάννης (Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας), Μότσιος Ιωάννης, Μότσιου Βικτωρία και Γιαννή Μαριάνθη (Τμήμα Φιλολογίας) και Πολυχρονόπουλος Παναγιώτης (Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών).

Κατά το 1985-86 εισήχθησαν 146 φοιτητές στο Τμήμα Φιλολογίας, 98 φοιτητές στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας και 109 στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών. Κατά το επόμενο έτος 1986-87 εισήχθησαν αντίστοιχα στα παραπάνω Τμήματα 140, 90, 100 φοιτητές. Κατά το διάστημα αυτό χορηγήθηκαν 215 πτυχία σε φοιτητές των Τμημάτων της Σχολής και τα πρώτα 2 διδακτορικά διπλώματα από το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας. Αναγορεύτηκε επίσης επίτιμος διδάκτορας ο Καθηγητής κ. Νικ. Πλάτων.

* Την επιμέλεια του τμήματος αυτού της Επετηρίδας της Φιλοσοφικής Σχολής είχε ο απεσπασμένος στον Τομέα Παιδαγωγικών Σπουδών Φιλολόγος Καθηγητής Μ.Ε. κ. Μιχάλης Τρούλης.

Πραγματοποιήθηκαν ακόμη στη Σχολή πολλές επιστημονικές και άλλες πνευματικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις, ενώ τα μέλη της πήραν μέρος σε πολλά εθνικά και διεθνή συνέδρια ή διοργάνωσαν ανάλογες εκδηλώσεις στην Κρήτη και παρουσίασαν αξιόλογη ερευνητική και επιστημονική δραστηριότητα, η οποία εκτίθεται αναλυτικά παρακάτω.

Στη Φιλοσοφική Σχολή εκοσμήτευσε κατά την παραπάνω περίοδο ο Καθηγητής της Φιλοσοφίας κ. Μαρκής Δημήτριος και προήδρευσαν των Τμημάτων της οι εξής: Τμήμα Φιλολογίας: ο Αναπληρωτής Καθηγητής και μετέπειτα Καθηγητής κ. Βαγενάς Νάσος και ο Καθηγητής κ. Αθανασάκης Απόστολος, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας: ο Αναπληρωτής Καθηγητής κ. Καλπαξής Αθανάσιος, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών: ο Αναπληρωτής Καθηγητής και μετέπειτα Καθηγητής κ. Κασσωτάκης Μιχάλης.

Σημαντικό τέλος γεγονός για την εξέλιξη της Σχολής υπήρξε η αυτονόμηση των Τμημάτων της μετά τη συμπλήρωση των προϋποθέσεων που προέβλεπε το 103 Π.Δ. και την ανάδειξη των πρώτων πρυτανικών αρχών που προήλθαν από τις εκλογές της 21ης Μαρτίου 1987. Την πρώτη Πρυτανεία του Πανεπιστημίου Κρήτης αποτέλεσαν οι εξής: Πρύτανης, κ. Μαρκής Δημήτριος, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών και Αντιπρυτάνεις οι κ. Θέμελης Πέτρος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας και Πλουμπίδης Δημήτριος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Φυσικού Τμήματος.

Μετά τη διενέργεια των Πρυτανικών εκλογών έγιναν στη Σχολή, κατά το τέλος του ακαδημαϊκού έτους 1986-87, εκλογές για την ανάδειξη του πρώτου Κοσμήτορα, και των πρώτων Προέδρων και Αναπληρωτών Προέδρων των Τμημάτων της. Κοσμήτορας της Σχολής εκλέχτηκε ο Καθηγητής του Τομέα Παιδαγωγικών Σπουδών κ. Μιχ. Ι. Κασσωτάκης, Πρόεδρος του Τμήματος Φιλολογίας ο Αναπληρωτής Καθηγητής κ. Βάλτερ Πούχνερ με αναπληρωτή τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Δετοράκη Θεοχάρη, Πρόεδρος του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας ο Καθηγητής κ. Γούτας Δημήτριος με αναπληρωτή τον Καθηγητή κ. Μαρκάκη Ιωάννη και Πρόεδρος του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών ο Αναπληρωτής Καθηγητής κ. Τερλεξής Πανταζής με αναπληρωτήριά του την Καθηγήτρια κα Δραγάνα-Μονάχου Μυρτώ.

2. ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Α. ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1985-86

Ι. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Α Τομέας Κλασικών Σπουδών

Καθηγητές

1. Αθανασάκης Απόστολος.
2. Καμπίτσης Ιωάννης.
3. Τσαγκαράκης Οδυσσέας

Λέκτορες

1. Γιατρομανωλάκη Ιωάννα
- Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980

1. Καψωμένος Αντώνιος
2. Κοπιδάκης Μιχαήλ
3. Νικήτας Δημήτριος
4. Στεφανόπουλος Θεόδωρος
5. Φιλιππίδης Σταμάτης
6. Χατζηστεφάνου Κων/νος

Ειδικοί επιστήμονες του Ν.1268/82

1. Νικολαΐδης Αναστάσιος

Β' Τομέας Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας

Καθηγητές

1. Αλεξίου Στυλιανός

Αναπληρωτές καθηγητές

1. Βαγενάς Νάσος
2. Δετοράκης Θεοχάρης

Επίκουροι καθηγητές

1. Μαρκόπουλος Αθανάσιος

Λέκτορες

1. Γιαννή Μαριάνθη
2. Καλταμπάνος Νικόλαος
3. Μότσιος Ιωάννης
4. Πιερός Μιχαήλ

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/80

1. Δανιήλ Γεώργιος (Β' εξάμηνο)

Ειδικοί επιστήμονες Ν.1268/82

1. Αγγελίδη Χριστίνα

Γ' Τομέας Γλωσσολογίας

Καθηγητές

1. Κλαίρης Χρήστος
2. Κουτσούδας Ανδρέας

Αναπληρωτές καθηγητές

1. Χαραλαμπίκης Χριστόφορος

Λέκτορες

1. Μότσιου Βικτωρία (παραιτήθηκε από 3/3/86)

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/80

1. Σταύρου Μελίτα
2. Φιλιππάκη Ειρήνη

Δ' Τομέας Θεατρολογίας και Μουσικολογίας**Αναπληρωτές καθηγητές**

1. Αμαργιανάκης Γεώργιος
2. Πούχνης Βάλτερ
3. Χατζηπανταζής Θεόδωρος

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/80

1. Δελβερούδη Ελίζα - Άννα
2. Σπάθης Δημήτριος

II. ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**Α' Τομέας Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας****Καθηγητές**

1. Μαλτέζου Χρύσα.

Επίκουροι καθηγητές

1. Αβραμέα Άννα.

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980

1. Πετροπούλου Αγγελική

Ειδικοί επιστήμονες του Ν.1268/82

1. Κυρτάτας Δημήτριος

Β' Τομέας Ιστορίας Νεοτέρων χρόνων**Καθηγητές**

1. Κρεμμυδάς Βασίλειος

Επίκουροι καθηγητές

1. Φλάϊσερ Χάγκεν

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/80

1. Παπαστράτης Προκόπης
2. Χατζηϊωσήφ Χρήστος (Β' εξάμηνο)

Ειδικοί επιστήμονες Ν.1268/82

1. Μαργαρίτης Γεώργιος

Γ' Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης**Καθηγητές**

1. Φατούρου - Ησυχάκη Κάντω
2. Χατζηνικολάου Νικόλαος

Αναπληρωτές καθηγητές

1. Θέμελης Πέτρος

2. Καλπαξής Αθανάσιος
3. Παπαδάκη - Όκλαντ Στυλιανή

Επίκουροι καθηγητές

1. Φαράκλας Νικόλαος

Λέκτορες

1. Σταμπολίδης Νικόλαος

Διδάσκοντες του Π. Δ. 407/80

1. Κόπακα Αικατερίνη
2. Λιανέρης Νικήτας

Ειδικοί επιστήμονες

1. Κάντα Αθανασία
2. Μουνδρέα - Αγραφιώτη Αντίκλεια

Δ΄ Τομέας Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών

Καθηγητές

1. Γούτας Δημήτριος
2. Μαρκάκης Ιωάννης

Αναπληρωτές καθηγητές

1. Δημητριάδης Βασίλειος
2. Ζαχαριάδου Ελισσάβετ

III. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Α΄ Τομέας Φιλοσοφίας

Καθηγητές

1. Μαρκής Δημήτριος

Αναπληρωτές καθηγητές

1. Δραγώνα - Μονάχου Μυρτώ
2. Μπουγάς Αναστάσιος

Επίκουροι καθηγητές

1. Τζαβάρας Ιωάννης
2. Χατζόπουλος Δημήτριος

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980

1. Σούλας Παύλος (Β΄ εξάμηνο)

Β΄ Τομέας Ψυχολογίας και Κοινωνιολογίας

Αναπληρωτές καθηγητές

1. Κομίλη Αίγλη
2. Μαράτου Όλγα
3. Τερλεξής Πανταζής

Λέκτορες

1. Κουφάκου Κορίννα

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/80

1. Κύρσης Αλέξανδρος
2. Νικολακάκης Γεώργιος

Γ' Τομέας Παιδαγωγικής
Καθηγητές

1. Καζαμίας Ανδρέας
- Αναπληρωτές καθηγητές
1. Κασσωτάκης Μιχαήλ
- Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/80
1. Σπυρόπουλος Γεώργιος
- Ειδικοί επιστήμονες του Ν.1268/82
1. Καίλα Μαρία
  2. Παπαϊωάννου Σκεύος
  3. Σαριδάκη Μαρία

*Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/80 που προσελήφθησαν για τη διδασκαλία των ξένων
γλωσσών στη Φιλοσοφική Σχολή*

1. Βαμβακά Αριστέα
2. Γιαννακοδήμου Ελένη
3. Μαρινάκη Ελένη
4. Μπάουερ Μαργαρίτα
5. Ντενίση Σοφία
6. Σιδηροπούλου Μαρία
7. Τόμπρου Χρυσούλα

B. ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1986-87

1. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
Α Τομέας Κλασικών Σπουδών
Καθηγητές

1. Αθανασάκης Απόστολος.
  2. Καμπίτσης Ιωάννης.
  3. Τσαγκαράκης Οδυσσέας
- Λέκτορες
1. Γιατρομανωλάκη Ιωάννα
- Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980
1. Νικολαΐδης Αναστάσιος
  2. Πετρόχειλος Νικόλαος
  3. Φιλίππιδης Σταμάτης
  4. Χριστοδούλου Γεώργιος

Β Τομέας Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας
Καθηγητές

1. Αλεξίου Στυλιανός

2. Βαγενάς Αθανάσιος*
 Αναπληρωτές Καθηγητές
 1. Δετοράκης Θεοχάρης
 Επίκουροι Καθηγητές
 1. Μαρκόπουλος Αθανάσιος
 Λέκτορες
 1. Καλταμπάνος Νικόλαος
 2. Πιερχής Μιχαήλ (από 1-1-1987 με το Π.Δ. 407/1980)
 Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980
 1. Τσαντσάνογλου Ελένη

Γ Τομέας Γλωσσολογίας

Καθηγητές

1. Κλαίρης Χρήστος
 2. Κουτσούδας Ανδρέας
 3. Χαραλαμπάκης Χριστόφορος

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980

1. Σταύρου Μελίτα
 2. Φιλιππάκη Ειρήνη

Δ Τομέας Θεατρολογίας και Μουσικολογίας

Αναπληρωτές Καθηγητές

1. Αμαργιανάκης Γεώργιος
 2. Πούχνερ Βάλτερ
 3. Χατζηπανταζής Θεόδωρος

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980

1. Δελβερούδη Ελίζα-Αννα

II. ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Α Τομέας Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας.

Καθηγητές

1. Μαλτέζου Χρύσα

Επίκουροι Καθηγητές

1. Αβραμέα Άννα

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980

1. Πετροπούλου Αγγελική.

Ειδικοί Επιστήμονες του Ν. 1268/1982

1. Κυρτάτας Δημήτριος

* Με την υπ' αριθμ. Β2/3088/25-9-87 υπουργική απόφαση που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 195 τ.Ν.Π.Δ.Δ. στις 8-10-87 διαπιστώθηκε η ένταξη των: *Μυρτώς Δραγώνα-Μονάχου* (απόφαση 329/1987 του Συμβουλίου Επικρατείας), *Μιχαήλ Κασσωτάκη*, *Αθανασίου Βαγενά*, *Χριστόφορου Χαραλαμπάκη*, στη βαθμίδα του καθηγητή από 19-8-1983 και του *Θεόδωρου Χατζηπανταζή* στη βαθμίδα του καθηγητή από 15-4-1983 (ΦΕΚ 239, τ. Ν.Π.Δ.Δ. στις 17-12-87).

Β Τομέας Ιστορίας Νεοτέρων Χρόνων

Καθηγητές

1. Κρεμμυδάς Βασίλειος

Επίκουροι Καθηγητές

1. Φλάϊσερ Χάγκεν

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980

1. Λούλος Κων/νος
2. Παπαστράτης Προκόπης
3. Χατζηιωσήφ Χρήστος

Ειδικοί Επιστήμονες του Ν. 1268/1982

1. Μαργαρίτης Γεώργιος

Γ Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης

Καθηγητές

1. Φατούρου-Ησυχάκη Κάντω
2. Χατζηνικολάου Νικόλαος

Αναπληρωτές Καθηγητές

1. Θέμελης Πέτρος
2. Καλπαξής Αθανάσιος
3. Παπαδάκη-Όκλαντ Στυλιανή

Επίκουροι Καθηγητές

1. Φαράκλας Νικόλαος

Λέκτορες

1. Σταμπολίδης Νικόλαος

Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980

1. Γαλάδαρης Γεώργιος
2. Κόπακα Αικατερίνη

Ειδικοί επιστήμονες του Ν. 1268/1982

1. Κάντα Αθανασία
2. Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια

Δ Τομέας Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών

Καθηγητές

1. Γούτας Δημήτριος
2. Μαρκάκης Ιωάννης

Αναπληρωτές Καθηγητές

1. Δημητριάδης Βασίλειος
2. Ζαχαριάδου Ελισάβετ

III. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Α Τμήμα Φιλοσοφίας

Καθηγητές

1. Μαρκής Δημήτριος

Αναπληρωτές Καθηγητές

1. Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ

2. Μπουγάς Αναστάσιος
 Επίκουροι Καθηγητές
 1. Τζαβάρας Ιωάννης
 2. Χατζόπουλος Δημήτριος
 Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980
 1. Κάλφας Βασίλειος (από τις 4-6-1987 Λέκτορας)

Β Τομέας Ψυχολογίας και Κοινωνιολογίας

- Αναπληρωτές Καθηγητές
 1. Κομίλη Αίγλη
 2. Μαράτου Ολγα
 3. Τερλεξής Πανταζής
 Λέκτορες
 1. Κουφάκου Κορίννα
 Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980
 1. Μαγγιώρου Μαρία
 2. Νικολακάκης Γεώργιος
 Ειδικοί επιστήμονες του Ν. 1268/1982
 1. Παπαϊωάννου Σκεύος

Γ Τομέας Παιδαγωγικής

- Καθηγητές
 1. Καζαμίας Ανδρέας
 2. Κασσωτάκης Μιχαήλ
 Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980
 1. Γοντικάκης Στέφανος
 2. Κρασανάκης Γεώργιος
 3. Σπυρόπουλος Γεώργιος
 Ειδικοί επιστήμονες του Ν. 1268/1982
 1. Καίλα Μαρία

ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ

- Ειδικό Εκπαιδευτικό Προσωπικό
 1. Ντενίση Σοφία
 2. Σιδηροπούλου Μαρία
 Διδάσκοντες του Π.Δ. 407/1980
 1. Βαμβακά Αριστέα
 2. Γιαννακοδήμου Ελένη
 3. Μαρινάκη Ελένη
 4. Μπάουερ Μαργαρίτα

3. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1985 - 1987*

I. ΜΕΛΗ Δ.Ε.Π.

1. ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ

Καθηγητής Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας.

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης*, κριτική έκδοση, εισαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο, Αθήνα, «Ερμής», 1985, σσ. α'-ρμβ' και 1-286.
2. *Ερωτόκριτος*, μικρή έκδοση, Αθήνα, «Ερμής», 1985, εισαγωγή, κείμενο, απάνθισμα κρίσεων για το έργο, σσ. α'-μστ', 1-386.
3. «Συμπληρωματικά σε κρητικά κείμενα», *Αριάδνη* 3, 1985, σσ. 267-282.
4. «Μια απεικόνιση του Ρεθύμνου των αρχών του ΙΖ' αιώνα», *Τιμητικό Αφιέρωμα στον ομότ. καθηγητή Κ.Καλοκύρη*, Θεσσαλονίκη, 1985, σσ. 229-236.
5. «Ο πύργος του ποιητή Μ.Α. Φόσκολου στο Καινούργιο Χωριό Πεδιάδας», (ανακοίνωση στο Ε' Δ.Κρητολογικό Συνέδριο), *Πεπραγμένα*, Ηράκλειο 1986, σσ. 9-13.
6. «Από την Οδύσσεια του Ομήρου και ένα σημείωμα για τον "οἶνοπα πόντον"», *Παλίμνηστον*, Ηράκλειο, 1986, σσ. 7-16.
7. «Σολωμικά, Αιμιλία Ροδόσταμο, Πόρφυρας, Ελεύθεροι Πολιορκημένοι», *Παλίμνηστον*, Ηράκλειο, 1986, σσ. 11-34.
8. «Minoan Palaces as centres of trade and manufacture», ανακοίνωση στο συμπόσιο του Σουηδικού Ινστιτούτου Αθηνών με θέμα: «*The function of the Minoan Palaces*», 1986, Stockholm 1987, σσ. 251-253.
9. «*Das Wesen des minoischen Handels*», στον τόμο *Die ägäische Bronzezeit*, εκδότης H.-Günter Buchholz, Darmstadt, 1987.

B. ΟΜΙΛΙΕΣ

1. Ομιλία για το έργο του Ν. Πλάτωνος κατά την αναγόρευσή του ως επιτίμου διδάκτορος του Πανεπιστημίου Κρήτης, 1986.
2. Ομιλία για το έργο του Π. Πρεβελάκη, στο Μορφωτικό Ίδρυμα, στην Αθήνα, το Μάιο 1987.
3. *Bemerkungen zu den Ptochoprodromika*, *Akten zum Symposium Köln 1986*, *Neograeca Medii Aevi*, 1987.
4. «Για την έκδοση του Ακρίτη και του Αρμούρη», *Μαντατοφόρος* 25-26, Νοέμβριος 1987.

Γ. ΤΙΜΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

COMMENDATORE της Ιταλικής Δημοκρατίας. Η σχετική τελετή έγινε τον Νοέμβριο του 1985 στην Ιταλική Πρεσβεία στην Αθήνα.

* Στον κατάλογο αυτό περιλαμβάνονται μόνο οι διδάσκοντες, οι οποίοι υπέβαλαν στην Κοσμητεία υπόμνημα σχετικό με τις δραστηριότητές τους κατά την παραπάνω περίοδο.

2. ΒΑΓΕΝΑΣ ΝΑΣΟΣ

Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας (1985-86)*

Α. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. «Αντίλογος για τα συγγράμματα», *Νέα*, 15 Ιανουαρίου 1985.
2. «Συγγράμματα και νόμος-πλαίσιο», *Νέα*, 9 Φεβρουαρίου 1985.
3. «Ο Μπόρχες και ο λαβύρινθος της ειρωνείας», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, *Ο Μπόρχες στην Κρήτη*, Αθήνα 1984, σσ. 19-50.
4. «Για τον Ρολάν Μπάρτ», *Χάρτης*, τεύχ. 14 (Ιανουάριος 1985), σσ. 138-139.
5. «Η θλιβερή μοίρα των Α.Ε.Ι.», *Νέα*, 25 Απριλίου 1985.
6. «Γύρω από τον Ρολάν Μπάρτ», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τεύχ. 39 (3 Μαΐου 1985), σσ. 43-44.
7. *Ποίηση και πραγματικότητα*, Στιγμή, Αθήνα 1985, σελ. 48.
8. «Ποίηση και ιδεολογία», *Νέα*, 22 Ιουνίου 1985.
9. «Ο φетиχισμός του ονόματος», *Νέα*, 27 Ιουλίου 1985.
10. «Πανεπιστήμιο και ιδιωτική πελατεία», *Νέα*, 29 Αυγούστου 1985.
11. «Α.Ε.Ι. και ιδιωτική πελατεία», *Νέα*, 10 Σεπτεμβρίου 1985.
12. «Παραδιάσεις του νόμου από μέλη Δ.Ε.Π.», *Νέα*, 24 Σεπτεμβρίου 1985.
13. «Ειδικοί μεταπτυχιακοί υπότροφοι», *Νέα*, 2 Νοεμβρίου 1985.
14. «Η δεύτερη εξεταστική», *Νέα*, 28 Δεκεμβρίου 1985.
15. «Νεοελληνική λογοτεχνία και Ελληνικό Πανεπιστήμιο», *Αντί*, 31 Ιανουαρίου 1986, σσ. 50-52.
16. «Δώδεκα αυτονόητες αλλά λησμονημένες θέσεις για τη φιλολογία και την κριτική», *Χάρτης*, τεύχ. 19 (Φεβρουάριος 1986), σελ. 61.
17. «Borges el Kavafiano», traduction Nina Anghelidis-Spinedi, εφημ. *Prensa*, Μπουένος Άϊρες, 13 Απριλίου 1986.
18. «Συναισθηματισμός: ένα αντισεφερικό και αντιυπερρεαλιστικό κίνημα», *Λέξη*, τεύχ. 53 (Μάρτιος-Απρίλιος 1986), σσ. 441-457.
19. «Η συμμετοχή φοιτητών στα όργανα των Α.Ε.Ι.», *Νέα*, 22 Μαΐου 1986.
20. «Τα αρχαία και η κοινή νεοελληνική», *Νέα*, 10 Ιουλίου 1986.
21. «Η "κρίση" των Νέων Ελληνικών», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τεύχ. 72 (6 Αυγούστου 1986), σσ. 21-22.
22. «Ποίηση και πολιτική», *Νέα*, 29 Αυγούστου 1986.
23. «Υπουργείο Παιδείας και Πανεπιστημιακοί», *Αντί*, 24 Νοεμβρίου 1986, σσ. 17-18.
24. «Τα αρχαία στα νέα ελληνικά», *Αυγή*, 14 Δεκεμβρίου 1986.
25. «Ο Καρωτάκης και τα ορφανοτροφεία», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σδορόνο*, τόμ. 2ος, Ρέθυμνο 1986, σσ. 249-255.
26. «Γλωσσική σύγχυση και αρχαία Ελληνικά», *Δέντρο*, τεύχ. 27, (Χριστούγεννα 1986), σσ. 130-131.
27. *Περιπλάνηση ενός μη ταξιδιώτη*, Κέδρος, Αθήνα 1986, σελ. 56 (ποιήματα).

* Ορισμένοι διδάσκοντες υπέβαλαν στην Κοσμητεία υπόμνημα δραστηριοτήτων τους μόνο για το έτος 1985-86.

B. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Συμμετείχε στο συνέδριο: «The Greek Novel A.D.1-1985», King's College, University of London, 24-26 Μαρτίου 1986. Ο τίτλος της εισήγησής του ήταν: «Seferis' *Six Nights on the Acropolis: The Diary as Novel*» (δημοσιεύτηκε στον τόμο: *The Greek Novel, A.D.1-1985*, edited by Roderick Beaton, Croom Helm, London 1988, σσ. 54-62.

3. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ

Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986.
2. Η κατηχητική διδασκαλία του Λατίνου επισκόπου Σητείας Gaspare Viviani προς τον ορθόδοξο κλήρο της Κρήτης, «Αριάδνη». Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, Γ', 1985, σσ. 109-141.
3. Ακριτικά ονόματα και τοπωνύμια στην Κρήτη, περ. «Νεοελληνικόν Αρχαίον», τ. Β', 1985, σσ. 129-140.
4. Το μοναστήρι της Ελεούσας στην Κρήτη, αυτόθι, σσ. 305-314.
5. Τα μοναστήρια της Κρήτης. Εισαγωγικό σημείωμα στο Αφιέρωμα: «Μοναστήρια της Κρήτης», έκδοση της Τράπεζας Κρήτης, Αθήνα 1986, σσ. 4-9.
6. Ανέκδοτα ποιήματα του Γεωργίου Παχυμέρη, «Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο», Πανεπιστήμιο Κρήτης, τ. Α', Ρέθυμνο 1986, σσ. 299-307.
7. Επιδιώσεις αρχαίων μύθων στα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα, περ. «Παλίμψηστον» τ. 2, 1986, σσ. 65-76.
8. Le vocabulaire d'André de Crète, «Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik» 36, 1986, σσ. 45-60.
9. Un alphabet religieux en vers politiques sur la Passion du Christ «Byzantion» LVI, 1986, σσ. 54-62.
10. La main coupée de Jean Damascène, «Analecta Bollandiana» 104, 1986, σσ. 371-381.
11. Δημώδεις κρητικές παραλλαγές της «Ερωφίλης», «Κρητικά Χρονικά» 26, 1986, σσ. 262-278.
12. Βιβλιογραφία της Κρητικής Ιστορίας, «Παλίμψηστον» 3, 1986, σσ. 161-237.
13. Ο Καζαντζάκης και το Βυζάντιο, «Παλίμψηστον» 4, 1987, σσ. 181-198.
14. Βυζάντιο και Ευρώπη. Αγιολογικές σχέσεις, «Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Βυζάντιο και Ευρώπη». Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985), Αθήνα 1987, σσ. 85-99.
15. *Βυζαντινή θρησκευτική ποίηση και Υμνογραφία*, Ρέθυμνο 1987 (Πανεπιστημιακές παραδόσεις).
16. Ανέκδοτες επιστολές του Νικ. Ι. Παπαδάκη στον Στέφανο Ξανθουδίδη, «Λύκτος» 2, 1986-87, σσ. 226-240.
17. Στέφανος Ξανθουδίδης, «Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό» (της Εκδοτικής Αθηνών), 7, 1987, σσ. 401-402.

B. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΜΕ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Στ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Χανιά, 25-31 Αυγούστου 1966), με θέμα

«Ένα άγνωστο γαλλικό υπόμνημα του 1661 για την Κρήτη».

Γ. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΧΩΡΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Β΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση στο Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών (20-24 Ιουλίου 1987). Θέμα της συνάντησης: «Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η εποχή του».

Δ. ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ - ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ

1. Ο Καζαντζάκης και το Βυζάντιο (Ηράκλειο, 18-11-1985).
2. Οι κυριότεροι σταθμοί της Κρητικής Ιστορίας (Σητεία, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 24-2-1987).
3. Παιδεία και πνευματική ζωή στην Κρήτη του ΙΘ΄ αιώνα (1821-1898) Ηράκλειο, 31-3-1987. Εισήγηση στη συνάντηση για θέματα της Κρητικής Ιστορίας που οργάνωσε με πρωτοβουλία και συνδρομή του ο Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου).
4. Ο Τύπος στην Κρήτη τον ΙΘ΄ αιώνα (1821-1898) (Ηράκλειο, 3-4-1987. Εισήγηση στην παραπάνω Συνάντηση).
5. Ο Παντελής Πρεβελάκης και η Κρήτη (Ρέθυμνο, 31-5-1987. Επίσημη ομιλία στις Εκδηλώσεις τιμής και μνήμης, που οργάνωσε ο Δήμος Ρεθύμνης για τον Παντελή Πρεβελάκη).

Ε. ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ο Δήμος Ηρακλείου Κρήτης του απένειμε το βραβείο «Νίκος Καζαντζάκης» (18-11-1986) με ομόφωνη γνώμη ειδικής Επιτροπής, «για την ποιότητα και την έκταση της επιστημονικής του προσφοράς».
2. Κατά το διάστημα ετήσιας εκπαιδευτικής άδειας κατά το ακαδημαϊκό έτος 1985-86 είχε την ευκαιρία να ερευνήσει πολλές βιβλιοθήκες και αρχεία στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό. Ιδιαίτερα, στη βιβλιοθήκη και στα αρχεία του Institut Orientaliste του Καθολικού Πανεπιστημίου της Louvain-la-Neuve, καθώς και στη μεγάλη και μοναδική αγιολογική βιβλιοθήκη της Εταιρείας των Βολλανδιστών (Βρυξέλλες), μελέτησε σπάνια και δυσεύρετα βιβλία και ερεύνησε πολλά χειρόγραφα σχετικά με την αγιολογική και υμνογραφική φιλολογία.

4. ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ ΜΥΡΤΩ

Καθηγήτρια Φιλοσοφίας

Α. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. Ο θρησκευτικός και ηθικός μονισμός του Ζήνωνα του Κιτιέα, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 1985, Α΄ 449-457.
2. «Σχόλια στις αναφορές του Βενιαμίν στο Locke στα «Στοιχεία Μεταφυσικής», Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου Βενιαμίν Λέσβιος, Αθήνα 1985, 147-157.
3. Άρθρο για τον Γουλιέλμο του Όκκαμ, Εκπ. Ελλ. Εγκ., Τόμος Γ΄, 191-192.
4. Άρθρο για τον Ι.Σ.Εριγένη, Εκπ. Ελλ. Εγκ. Τόμος Γ΄ 358.
5. Άρθρο για τον R. Carnap Εκπ. Ελλ. Εγκ. τόμος Δ΄, 297.
6. «Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα: ανάγκη μιας νέας φιλοσοφικής ανθρωπολογίας», Πρακτικά Β΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας, Αθήνα 1985, 213-

221.

7. «Γλώσσα και πραγματικότητα στη στωϊκή φιλοσοφία με ειδική αναφορά στην ετυμολογία ως μέσο εξήγησης», Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου Φιλοσοφίας, Αθήνα 1985, 226-234.
8. Επιστολή στην εφημερίδα *TA NEA*, φιλοσοφικού περιεχομένου 6-12-1985.
9. Βιβλίο: *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα*. Τόμος Α'. *Προϊστορία, πρωτοϊστορία και ιστορία της ιδέας των ανθρώπινων δικαιωμάτων*, Αθήνα (ΟΕΔΒ-Παπαζήσης) 1986.
10. *Stoicisme et les droits de l'homme*», *Discorsi* 2 (1985) 209-236.
11. *Μεταφράσεις διδλίου*: Ludwig Wittgenstein, *Πολιτισμός και αξίες* (με τον κ.Κωδαίο) Αθήνα (Καρδαμίτσα 1986).
12. *Μετάφραση διδλίου*: A.A.Long, *Η ελληνιστική Φιλοσοφία*: Στωϊκοί, επικούρειοι, σκεπτικοί, (με τον κ.Δημόπουλο), Αθήνα (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας), 1987.
13. Άρθρο για τον W.V.D. Quine, Εκπ. Ελλ. Εγκ. Τόμος Ε', 50-51.
14. Άρθρο για τον G.E. Moore, Εκπ. Ελλ. Εγκ. Τόμος ΣΤ', 269-270.
15. Άρθρο για τον A.W. Whitehead, Εκπ. Ελλ. Εγκ. Τόμος Η', 40-41.
16. Άρθρο για τον B.Russell, Εκπ. Ελλ. Εγκ. Τόμος Θ'.
17. Δημοσίευμα στην εφημερίδα «Τα Νέα» σχετικό με τη διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών (1987).

B. ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ - ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

1. «From Natural law to Natural Rights: The Problem of the Foundations of Human Rights», Β' Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας του Δικαίου και Κοινωνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1985.
2. *Stoicisme et les droits de l'homme*», Διάλεξη στο *Instituto della storia della Filosofia*, Νεάπολη 9 Μαρτίου 1985.
3. «Stoicism and Human Right», Διάλεξη στα Πανεπιστήμια Texas at Austin (26 Απριλίου) και Berkeley (6 Μαΐου) 1985 στις Ηνωμένες Πολιτείες.
4. «Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα». Διάλεξη στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (12 Δεκεμβρίου 1985).
5. «Η διαλεκτική στην ηθική». Ειδική αναφορά στον Alan Ferwith. Ανακοίνωση στο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας, Μάιος 1986.
6. «Η αντίληψη του Αριστοτέλη για τη διανεμητική δικαιοεθνή και πρόσφατες εξισωτικές θεωρίες» (Rawls, Vlastos, Walzer). Ανακοίνωση στο Γ' Διεθνές Συμπόσιο της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας, Μάιος 1987.
7. «The Problem of the Foundation of ethics». Ανακοίνωση στο 8ο Διεθνές Συνέδριο Λογικής, Μεθοδολογίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, στη Μόσχα 17-26 Αυγούστου 1987.
8. «Πόσο αυτονόητα είναι τα δικαιώματα του ανθρώπου». Εναρκτήρια ομιλία στο Β' Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής έρευνας στη Ζαχάργω (Σεπτέμβριος 1987).
9. Διδασκαλία στη ΣΕΛΜΕ Ηρακλείου 45 ώρες: *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα* (1985-86).

5. ΘΕΜΕΛΗΣ ΠΕΤΡΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας

Α. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. Καιάδας ΑΑΑ (1984), 183-201 και «Αρχαιολογία» 15 (1985), 55-60.
2. Ερέτρια. Κυκλικό κτίσμα και Ηρακλής, ΑΕΜ ΚΣΤ' (1984/85), 353-361.
3. Πρωτογεωμετρικά αγγεία από το Μαλακόντα της Ερέτριας, ΑΑΑ 17 (1985), 115-117.
4. «Σημαντρίς γῆ» από το ιερό των Δελφών, ΗΟΡΟΣ 3, (1985), 31-40.
5. Βραυρών. Η στοά των άρκτων, Πρακτικά Β' επιστημονικής συνάντησης ΝΑ Αττικής, 1986, 225-238.
Brauron. La stoa delle «Arktoi», Magna Graecia XXI, N. 11-12, 1986, 6-19.
6. *Comments on Early Helladic Achitecture and Urbanization*, Proceedings of a Seminar held at the Swedish Institute in Athens, (June 8, 1985), Göteborg 1986, 91-92.
7. *Neues über die Giebelskulpturen des Athenatempels II in Delphi*. Akten des Internationalen Colloquiums «Archaische und klassische griechische Plastik» Αθήνα 22-25 Απριλίου 1985, (Mainz 1986), 153-163.
8. Ερετριακές λατρείες, Φίλια Έπη. Τιμητικός τόμος Γ.Μυλωνά 1987, (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 103), 106-125.
9. Ένας Κρητικός ονειροκρίτης στην πολεμαϊκή Αίγυπτο, Ανακοίνωση στο ΣΤ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Χανιά 24-30 Αυγούστου 1986 (υπό εκτύπωση).
10. *Eleutherna. Aerial Atlas of Crete*, εκδ. G.Cadogan, Oxford 1987 (τυπώνεται).
11. *Θάλασσα και Μύθος*, κεφάλαιο του καταλόγου έκθεσης με θέμα: «Η Ελλάδα και η θάλασσα», Αθήνα Πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985, Ιούνιος 1985.

Β. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

1. Β' Επιστημονική συνάντηση ΝΑ Αττικής, 25-28 Οκτωβρίου 1985. Ανακοίνωση με θέμα: «Βραυρών. Η στοά των άρκτων».
2. Διεθνές Συμπόσιο στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο με κεντρικό θέμα «Archaische und Klassische Plastik», Αθήνα 22-25 Απριλίου 1985. Ανακοίνωση με θέμα: «Neues über die Giebelskulpturen des Athenatempels II in Delphi».
3. 5ο Διεθνές Συμπόσιο στο Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο με κεντρικό θέμα: «Early Greek Cult Practices». 26-29 Ιουνίου 1986.
4. ΣΤ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Χανιά 24-30 Αυγούστου 1986. Ανακοίνωση με θέμα: «Ονειροκρίτες, καθαρτές και κριτές του Άδη από την Κρήτη».
5. Γ' Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ Αττικής, Καλύβια 5-8 Νοεμβρίου 1987. Ανακοίνωση με θέμα: «Μουσικό κείμενο από το λιμάνι Πασσά Λαυρίου».

Γ. ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

— Διάλεξη στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών το Μάρτιο του 1986 με θέμα: «Two Temples at Kallipolis».

Δ. ΧΡΟΝΙΚΑ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

1. Ανασκαφή στην Ελεύθερνα 1985.
2. Έρευνες στην αρχαία Μεσσήνη 1986.
3. Ανασκαφή στην Ελεύθερνα 1987.

4. Οι ανασκαφές στην αρχαία Μεσσήνη 1987.

Ε. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

1. Ανάληψη έρευνας με θέμα: Das wohnhaws in Kallipolis Aetolien στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (D.A.I.) του Βερολίνου (υπεύθυνοι W.Hoerpfner και L.E.Schwandner), σχετικό με τη διερεύνηση των συνθηκών διαβίωσης στην κλασική εποχή.
2. Συμμετοχή ως μέλος δεκαμελούς ομάδας στη μελέτη και δημοσίευση των ευρημάτων που προέρχονται από τους τάφους του Δερβενίου Θεσσαλονίκης.
3. Διεύθυνση προγράμματος (από το 1974) ανασκαφικών ερευνών, μελέτης και δημοσίευσης υλικού από την Ερέτρια. Η ανασκαφή ολοκληρώθηκε το 1984 και η δημοσίευση του υλικού από ομάδα αρχαιολόγων δρίσκεται σε εξέλιξη.
4. Ανάληψη της διεύθυνσης της ανασκαφικής έρευνας του τομέα της αρχαίας Ελεύθερας, που άρχισε το 1985 και συνεχίζεται με τη συμμετοχή φοιτητών του τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Κρήτης.
5. Διεύθυνση από το 1986 του προγράμματος ανασκαφικών - αναστηλωτικών εργασιών στην Αρχαία Μεσσήνη. Η ανάθεση έγινε από το Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

ΣΤ. ΛΟΙΠΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- Αναπληρωματικό μέλος της Επιτροπής Συντήρησης των Μνημείων Ακροπόλεως.
- Μέλος της Επιτροπής Αξιολόγησης Συνεδρίων Ανθρωπιστικών Επιστημών του Υπουργείου Πολιτισμού (1985-86).
- Μέλος επιτροπής αξιολόγησης Ερευνητικών προγραμμάτων ανθρωπιστικών επιστημών Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας (1986).
- Μέλος εξεταστικών επιτροπών του ΙΚΥ (1985-1986).
- Μέλος της επιτροπής του ΔΙΚΑΤΣΑ για τον Τομέα Ιστορίας - Αρχαιολογίας (1985 - 86).
- Μέλος τριμελούς συμβουλευτικής και 5μελούς εξεταστικής Επιτροπής για την παρακολούθηση διδακτορικών διατριβών στα Πανεπιστήμια Θεσσαλονίκης και Αθηνών.

6. ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ ΜΙΧΑΛΗΣ

Καθηγητής Παιδαγωγικής

Α. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. M.Debesse - G.Mialaret (Sous la direction) *Traité des sciences pédagogiques*, том. 4: *Psychologie de l'éducation*, Paris, P.U.F. 1974, Μετάφραση και προσαρμογή. Συμπλήρωση του τμήματος που αναφέρεται στις θεωρίες μάθησης και στην αξιολόγηση των μαθητών. Εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα 1985.
2. Η προσπάθεια ανάπτυξης της μέσης τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης κατά την περίοδο 1950-80 και η αποτυχία της: Μια ερμηνευτική προσέγγιση. Πρακτικά πανελλήνιου συνεδρίου με θέμα: *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές*, 11-13 Ιουνίου 1982, Κολυμπάρι

- Χανίων. Εκδ. Τομέα Παιδαγωγικών Σπουδών Παν. Κρήτης, Ρέθυμνο 1986, σσ. 20-44.
3. Le mouvement de réforme de la formation des enseignants en Grèce, στο *European Journal of Teacher Education*, 1985, 2, 133-146.
  4. Deceptions et risques professionnels des enseignants grecs pendant la période probatoire de leur carrière, *Πρακτικά 3ου διεθνούς συνεδρίου της Α.Ι.Ρ.Π.Ε. με θέμα: L'enseignant et sa personne: Risques et chances du metier, Mons (Βέλγιο) 29-31 Αυγούστου 1984.* (σε συνεργασία με τον κ.Μ.Βάμβουκα).
  5. The educational system of Greece στην *World Education Encyclopedia New York, Facts on file publications*, 1986 (συν. Β.Μασιάλας και Γ.Φλουρής).
  6. Συγκεντρωτισμός και αποκέντρωση κατά τη λήψη αποφάσεων για το αναλυτικό πρόγραμμα, στο βιβλίο: *Ε.Μ.Ο.Κ. Εξουσία και Παιδεία*, Λευκωσία 1986.
  7. Η αξιολόγηση του μαθήματος της Εκθέσεως Ιδεών, στα *πρακτικά του συνεδρίου για το μάθημα των Εκθέσεων Ιδεών στη Μ.Ε.*, Αθήνα Εκπαιδευτήρια Δούκα, 1986, σσ. 431-443.
  8. Le lycée unique multilatéral en Grèce, στο: *Revue Tunisienne des Sciences de l'Education*, 1987, 16, 39-55.
  9. *The self concept and career aspiration of Greek student in Greece, Germany, France and Egypt: An exploratory study*, (σε συνεργασία με Γ.Φλουρή και Μ.Βάμβουκα) υπό δημοσίευση στα *πρακτικά του 1ου περί-μεσογειακού περιφερειακού συνεδρίου της Ι.Α.Σ.Α.Ε. με θέμα: Ethnic minority and immigrant research: Malmo* (Σουηδία) 25-28 Ιουνίου 1985.
  10. Η εκπαιδευτική έρευνα στην Ελλάδα και η μόρφωση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών (σε συνεργ. με τον Μ.Βάμβουκα) (υπό δημοσίευση στα *πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου: «Νέες κατευθύνσεις στις παιδαγωγικές σπουδές*), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 25-28 Σεπτεμβρίου 1985.
  11. Το Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο: Οι λόγοι δημιουργίας του και οι προοπτικές του στη χώρα μας. Μια κριτική θεώρηση στο: *Εκπαίδευση και επάγγελμα*, 1987, 1, 19-33.
  12. Η ανεργία των πτυχιούχων στην Ελλάδα και η υστερογενής στροφή προς το επάγγελμα του δασκάλου (συνεργ. με Ι.Πυργιωτάκη) υπό δημοσίευση στα *πρακτικά του 4ου Διεθνούς συνεδρίου της Διεθνούς Εταιρείας έρευνας για το πρόσωπο του εκπαιδευτικού (Α.Ι.Ρ.Π.Ε.) με θέμα: «Ο εκπαιδευτικός και η προσωπική και επαγγελματική του εξέλιξη».*
  13. Διάφορα άρθρα στον τοπικό και αθηναϊκό τύπο για εκπαιδευτικά θέματα.
- Β. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΜΕ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΣΕ ΕΘΝΙΚΑ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ**
1. 3-4 Ιανουαρίου 1985: Συνέδριο με θέμα: *Εξουσία και Παιδεία* που οργάνωσε ο Λευκωσία Κύπρου Ε.Μ.Ο.Κ.
  2. 26-28 Απριλίου 1985: Πανελλήνιο μαθηματικό τριήμερο που οργάνωσε το Παιδικό Ηράκλειο Κρήτης : Παιδικό Ηράκλειο Κρήτης Ελληνικής Μαθηματικής Εταιρείας.
  3. 5 Μαΐου 1985 : Συνέδριο με θέμα: *Σχολική αποτυχία*, που διοργάνωσε ο Λεμεσός Κύπρου Ε.Μ.Ο.Α. (Εκπαιδευτικός Μεταρ/κός Ομίλος Λεμεσού).
  4. 25-28 Ιουνίου 1985 : Διεθνές συνέδριο με θέμα: *Ethnic minority and immigrant research* που διοργάνωσε η Ι.Α.Σ.Α.Ε.
  5. 1-5 Ιουλίου 1985 : Διεθνές συνέδριο με θέμα: *The impact of technology on edu-*

- Αμδέρσα Βελγίου : *cation and society*, που οργάνωσε η Comparative Education Society in Europe. [CESE].
6. 25-28 Σεπτεμβρίου : Διεθνές συνέδριο με θέμα: *Νέες κατευθύνσεις στις παιδαγωγικές σπουδές*, που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
7. 2-5 Ιουλίου 1986 : 4ο Διεθνές συνέδριο της Α.Ι.Ρ.Ε. (Association Internationale de Recherche sur la Personne de l'Enseignant) με θέμα: *Ο εκπαιδευτικός και η επαγγελματική και προσωπική του εξέλιξη*.

Γ. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΕΘΝΙΚΑ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΧΩΡΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

1. 29 Νοεμβρ.-1 Δεκ. 85 : 2ο διεθνές συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος με Θεσσαλονίκη θέμα: *Το ενιαίο σχολείο: Διεθνείς εμπειρίες και Ελληνικές προοπτικές*.
2. 16-18 Σεπτεμβρ. 1987 : Η αντιμετώπιση του αναλφαριθμητισμού στις χώρες-μέλη της Αθήνα ΕΟΚ σήμερα.
3. 15-18 Οκτωβρ. 1987 : 3ο Διεθνές συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος με Κολυμπάρι Χανίων θέμα: *Τεχνολογία και Εκπαίδευση (Πρόεδρος Οργανωτικής Επιτροπής)*.

Δ. ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Διευθύντης ΣΕΛΜΕ Ηρακλείου Κρήτης.
2. Συμμετοχή στην ομάδα εργασίας ΥΠΕΠΘ για τα Ενιαία Πολυκλαδικά Λύκεια.
3. Ανάθεση έρευνας από ΥΠΕΠΘ για την εισαγωγή στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση.

7. ΚΟΜΙΛΗ ΑΙΓΛΗ

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ψυχολογίας (1985-86)

Κατά το έτος 1985-86 προσκλήθηκε και εργάστηκε ως επισκέπτης ερευνητής για έξι μήνες στο Ερευνητικό Κέντρο I.N.S.E.R.M. Unit 94 (16, Avenue Du. Doyen Lépine, Bron, France).

8. ΜΑΡΑΤΟΥ-ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΟΛΓΑ

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ψυχολογίας (1985-86)

Α. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. Γνωστικές λειτουργίες στην Εφηβεία. *Ο Έφηβος και η οικογένεια. Δύο Συμπόσια*. Επιμ. έκδοσης Α.Δοξιάδη-Τριπ και Ε.Ζαχαρακοπούλου. ΕΣΤΙΑ, 1985, σσ. 67-77.
2. Τεστ αναγνωστικής ικανότητας για παιδιά Α' και Β' Δημοτικού (συνεργ. με Σόλμαν Μ. και Μίχου-Καρύδη Α.). *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 1985, Τεύχος 24, 71-83.

3. Early social development in institutionally reared greek infants: attachment and peer interaction. (συνεργασία με Dontas C., Fafoutis M., and Karangelis A.). In I. Bretherton and E. Waters. Eds. *Growing Points of Attachment Theory and Research. Monographs of the Society for Research in Child Development*, serial 1985 no. 209, Vol. 50, Nos 1-2, pp. 136-146.
4. Psychological assessment in long term follow-up. In G. Sterky, N. Tafati and R. Tunell (Eds.) *Breathing and Warmth at Birth*. Swedish Agency for Research Cooperation with Developing Countries (Sarec), 1985, pp. 69-71.
5. Schizophrenia in Children: a Review of European Research. (συνεργασία με Tsiantis J., Macri I., *Schizophrenia Bulletin*, 1986, 12, 1, 101-119.
6. Rooming-in and other psychosocial aspects of routine perinatal practices in the European region. In J.M.L. Phaff (Ed.) *Perinatal Health Services in Europe*. Croom Helm, London, Published on behalf of W.H.O, 1986, σσ. 10-16.
7. Current European practices and their impact on the mother and the newborn. Appendix 2: WHO European Perinatal Study. In M. Kominski, G. Breart, P. Buekens, H.J. Huisjes, G. Mc Ilwaine and H.K. Selbmann (Eds) *Perinatal Care Delivery Systems*. Oxford University Press., 1986, σσ. 286-297.

B. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

1. Ανακοίνωση με θέμα: «Μία περίπτωση αγενεσίας του μεσολοβίου χωρίς νοητική καθυστέρηση», (σε συνεργασία με Α. Τζαβάρα), στα πλαίσια της Πανελλήνιας Συνάντησης για τις Νευροεπιστήμες στην Ελλάδα, Πάτρα, Οκτώβριος 1985.
2. Εισήγηση στο Στρογγυλό Τραπέζι: «Ο λόγος και η εξέλιξη του», στα πλαίσια του 2ου Συνεδρίου του Πανελληνίου Συλλόγου Ειδικών στις διαταραχές του Λόγου, Αθήνα, Δεκέμβριος 1985.
3. Εισήγηση στο Στρογγυλό Τραπέζι: «Σχολική Αποτυχία», στα πλαίσια του Β΄ Ψυχολογικού Συνεδρίου Κύπρου, Λεμεσός, Ιανουάριος 1986.
4. Εισήγηση στο Στρογγυλό Τραπέζι, με θέμα: «Τα μικρά της Α΄ Δημοτικού: προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα παιδιά που ξεκινούν το σχολείο στα 5 1/2 χρόνια», που οργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του Παιδιού, Αθήνα, Ιανουάριος 1986.
5. Εισήγηση με θέμα «Σχήματα ιδρυματικής περίθαλψης για παιδιά στην Ελλάδα: λειτουργία ιδρυμάτων και επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των παιδιών» στην Ημερίδα που οργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του παιδιού, Αθήνα, Απρίλιος 1986.
6. Εισήγηση με θέμα «Εξέλιξη της έννοιας του χώρου στο παιδί», στα πλαίσια του Συμποσίου: «Η έννοια του χώρου σε σχέση με την ανθρώπινη νόηση και πράξη», που οργάνωσε το Ινστιτούτο Goethe Αθηνών σε συνεργασία με την Ομάδα Τέχνης 4+4, Αθήνα, Μάιος 1986.

Γ. ΑΝΑΘΕΣΗ ΕΚΤΕΛΕΣΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

1. «Ψυχοκοινωνικό στρες και οι επιπτώσεις του στις σχέσεις μητέρας-νεογέννητου». 1985-88.
Έρευνα χρηματοδοτούμενη από το Υπουργείο Έρευνας και Τεχνολογίας. Φορέας Πανεπιστήμιο Αθηνών. Συνυπεύθυνη με τον Δ. Γεώργα, καθ. Κοινωνικής Ψυχολογίας.
2. «Το φαινόμενο της έκτρωσης στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Διερεύνηση ψυχο-

λογικών παραγόντων». 1985-87.

Έρευνα χρηματοδοτούμενη από το Υπουργείο Έρευνας και Τεχνολογίας, Φορέας Πανεπιστήμιο Κρήτης. Συνυπεύθυνη με τον Α.Τζαβάρα, ψυχίατρο και τη Δ.Ναζίρη, ψυχολόγο.

Δ. ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Συμμετοχή ως ειδική σύμβουλος, μετά από πρόσκληση της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας, στη Συνάντηση της Ευρωπαϊκής Ομάδας Εργασίας για την Περιγεννητική (European Perinatal Group), που έγινε στη Foralezza της Βραζιλίας, τον Απρίλιο του 1986.

9. ΜΠΟΥΓΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας (1985-86)

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. «Ο Nietzsche και η εκκοσμίκευση του κόσμου» στη: *Φιλοσοφία* 13-14 (1983-1984), σσ. 382-404.
2. «Ο Marx και η φιλοσοφία της υποψίας», στο συλλογικό τόμο: *Ο KARL MARX ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ*. Α΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1986-87, σσ. 204-220.

B. ΔΙΔΑΣΚΕΙΣ

Διάλεξη με θέμα: «*Die Philosophie des Verdachts: Marx, Nietzsche, Freud*».

(Η φιλοσοφία της υποψίας, Marx, Nietzsche, Freud) στα πλαίσια σεμιναρίου που διηύθυνε ο καθηγητής Rolf Denker στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Tübingen κατά το χειμερινό εξάμηνο 1985-86 (Ιανουάριος 1986).

10. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ

Λέκτορας Κλασικής Φιλολογίας

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. «Some observations on Ovid's Lost *Medea*», *LATOMUS* 44, 1985, σσ. 383-87.
2. «Ο εξοστρακισμός του τελικού 'ν'», Εφημ. *ΤΟ ΒΗΜΑ* 18-5-1985.
3. Βιβλιοκρισία της μονογραφίας του Δ.Τσεκουράκη, «οι λαϊκοφιλοσοφικές πραγματείες του Πλουτάρχου. Η σχέση τους με τη «διατριβή» και με άλλα παραπλήσια γραμματειακά είδη», στο *Journal of Hellenic Studies*, 105, 1985, σσ. 193-94.
4. «Η Κρήτη σε συγγραφείς της όψιμης Ελληνικής αρχαιότητας και ειδικότερα στον Πλούταρχο» *Πεπραγμένα Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 1986, τόμ. Α΄, σσ. 264-272.
5. «Ελληνικός-βαρβαρικός. Plutarch on Greek and Barbarian characteristics», *Wiener Studien* 20, 1986, σσ. 229-244.

B. ΣΥΝΕΔΡΙΑ

1. Β΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο Λατινικών Σπουδών, Ρέθυμνο 27-28 Σεπτεμβρίου 1985.

Τίτλος ανακοίνωσης: «Συγκριτικές παρατηρήσεις στα προοίμια Ρωμαίων ιστορικών».

2. Διεθνές συνέδριο για τον Πλούταρχο.

Οργανωτής: International Plutarch Society.

Τόπος και χρόνος: Αθήνα 26-28 Ιουνίου 1987.

Τίτλος ανακοίνωσης: «*Is Plutarch fair to Nikias?*».

Γ. ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ - ΟΜΙΛΙΕΣ:

1. Σεμινάριο για τα Αρχαία Ελληνικά (Συνέδριο Φιλολόγων Νομού Χανίων), Χανιά 5-6 Απριλίου 1986. «Το ανθολόγιο των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων (Γ' Λυκείου). Αριστοτέλους *Ρητορική* 1389α3-β13 (τα ήθη των νέων)».
2. Διάλεξη με θέμα: *Hellenikos vs. Barbarikos. Plutarch on Greek and Barbarian Characteristics* που οργάνωσε το Τμήμα Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Princeton (Η.Π.Α.) την 12-1-1987.

11. ΠΟΥΧΝΕΡ ΒΑΛΤΕΡ

Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας του Θεάτρου (1985-86)

Α. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. *Σημειολογία του θεάτρου*, Αθήνα, Παϊρίδης 1985.
2. *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου. Κριτικές παρατηρήσεις στο γενετικό κώδικα της θεατρικής συμπεριφοράς του ανθρώπου*. Αθήνα 1985, Λαογραφία, παράρτημα 9.
3. *Οι βαλκανικές διαστάσεις του Καραγκιόζη*, Αθήνα: Στιγμή, 1985.
4. «Ιησουϊτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου αιώνα», *Αριάδνη* Γ, Ρέθυμνο 1985, σσ. 191-206.
5. «Τρεις Έλληνες θεατράνθρωποι στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα», *Δρώμενα* 10/11, Αθήνα 1985, σσ. 78-96.
6. «Historical Events in Recent Greek Folksong». *The Ballad Today History, Performance and Revival*. Ed. G.Boyes. Doncaster 1985, σσ. 80-89.
7. «Τα σημειωτικά συστήματα του θεατρικού κώδικα», *Γλωσσολογία* 2/3, Αθήνα 1985, σσ. 31-55.
8. «The Cretan Song of 'Vienna'». *Lares* LI, Bari 1985, σσ. 495-514.
9. Βιβλιοκρισία: [Στ.Λαμπάκης, *Οι καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία*. Αθήνα 1982]. *Zeitschrift fuer Balkanologie* XXI/1, Berlin 1985, σσ. 113-115.
10. Βιβλιοκρισία: [L.Kretzenbacher, *Griechische Reiterheilige als Gefangenenretter*. Wien 1983]. *Schweizer. Archiv fuer Volkskunde* 81, Basel 1985, σσ. 113-114.
11. Βιβλιοκρισία: [Musikethnologisches Kolloquium zum 70. Geburtstag von Walther Wuensch, 1978. *Die Suedosteuropaeische Volkskultur in der Gegenwart*. Referate der 4.Internationalen Balkanologentagung, 1970. Herausgegeben von A.Mauerhofer. Graz 1983] *Schweizer. Archiv fuer Volkskunde* 81, Basel 1985, σσ. 224-225.
12. Βιβλιοκρισία: [R.Wehe (ed), *Maerchenerzaehler-Erzaehlgemeinschaft*. Kassel 1983. W.Siegmund (ed), *Antiker Mythos in unseren Maerchen*. Kassel 1984.

- J.Jannings/H.Gehrts (eds), *Die Welt im Maerchen*. Kassel 1984. *Oesterreichische Zeitschrift fuer Volkskunde* XXXIX/88, Wien 1985, σσ. 201-204.
13. Βιβλιοκρισία: [Λαογραφία ΙΑ΄ και ΙΒ΄, ανατύπωση]. *Oesterreichische Zeitschrift Volkskunde* XXXIX/88, Wien 1985, σσ. 189-191.
  14. Βιβλιοκρισία: [Obredi i obreden folklor. Sofija 1981]. *Suedost-Forschungen* XLIV, Muenchen 1985, σσ. 439-440.
  15. Βιβλιοκρισία: [D.Antonijevic (ed), *Folklorni teatar u balkanskim i podunavskim zemljama*. Beograd 1984]. *Suedost-Forschungen* XLIV, Muenchen 1985, σσ. 283-284.
  16. Βιβλιοκρισία: [I.Balassa/G.Ortutay, *Die ungarische Volkskunde Budapest/ Muenchen* 1982]. *Suedost-Forschungen* XLIV, Muenchen 1985, σσ. 349-350.
  17. Βιβλιοκρισία: [Π.Δ.Μαστροδημήτρης, *Νεοελληνικά*, Τομ. Α΄, Β΄ Αθήνα 1984]. *Suedost-Forschungen* XLIV, Muenchen 1985, σσ. 485-487.
  18. Βιβλιοκρισία: [S.Baud-Bovy, *Δοκίμιο για το Ελληνικό δημοτικό τραγούδι*. Ναύπλιο 1984]. *Suedost-Forschungen* XLIV (Muenchen 1985), σσ. 511-515.
  19. Βιβλιοκρισία: [Μ.Χ.Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*. Θεσσαλονίκη 1983]. *Suedost-Forschungen* XLIV, Muenchen 1985, σσ. 519-523.
  20. Βιβλιοκρισία [Π.Δ.Μαστροδημήτρης, *Νεοελληνική γραμματεία*, Τομ. Α΄-Γ΄ Αθήνα 1984]. *Suedost-Forschungen* XLIV, Muenchen 1985, σσ. 481-485.
  21. Βιβλιοκρισία: [Γ.Κιουρτσάκης, *Προφορική παράδοση και ομαδική δημιουργία*. Αθήνα 1983. Γ.Σηφάκης, *Η παραδοσιακή δραματουργία του Καραγκιόζη*. Αθήνα 1984]. *Suedost-Forschungen* XLIV, Muenchen 1985, σσ. 494-499.
  22. Βιβλιοκρισία: [Χ.-Δ. Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*. Αθήνα 1984. Ν.Παπανδρέου, *Ο Ίψεν στην Ελλάδα*, Αθήνα 1983. Θ.Γραμματάς, *Το θεατρικό έργο του Γιάννη Καμπύση*. Ιωάννινα 1984]. *Suedost-Forschungen* XLIV, Muenchen 1985, σσ. 500-505.
  23. Βιβλιοκρισία: [Κ.Μητσάκης, *Πορεία μέσα στο χρόνο*. Αθήνα 1982. *Το εμπυχούν ύδωρ*. Αθήνα 1983]. *Suedost-Forschungen* XLIV, Muenchen 1985, σσ. 487-490.
  24. Βιβλιοκρισία: [Κ.Π.Καβάφης, *Ποιήματα*. Εισαγωγή Μ.Ε.Μερακλής, Αθήνα 1984]. *Suedost-Forschungen* XLIV, Muenchen 1985, σσ. 505-506.
  25. Βιβλιοκρισία: [Μ.Γ.Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*. Τόμ. Α΄. Κοινωνική συγκρότηση. Αθήνα 1984]. *Suedost-Forschungen* XLIV, Muenchen 1985, σσ. 506-510.
  26. Βιβλιοκρισία: [H.B.Oprisan, *Teatru fără scenă*. Bucuresti 1981], *Λαογραφία* ΛΓ΄ Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 523-524.
  27. Βιβλιοκρισία: [H.Luedeke, *Griechenlandreisen*. Kassel 1982] *Λαογραφία* ΛΓ΄, Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 524-525.
  28. Βιβλιοκρισία: [H.Strickler, *Die Speisebuecher des Benediktinerstiftes St. Paul im Lavanttal* (1988-1905). Wien 1982]. *Λαογραφία* ΛΓ΄, Αθήνα 1982-84 [1985], σ. 526.
  29. Βιβλιοκρισία: [O.Bockhorn/H.P.Fielhauer, *Kulturelles Erbe und Aneignung*. Festschrift R.Wolfram. Wien 1982]. *Λαογραφία* ΛΓ΄, Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 526-527.

30. Βιβλιοκρισία: [Oesterreichisches Museum fuer Volkskunde/Ethnographisches Museum Schloss Kittsee, Sonderausstellung. Volkstuemliche Stickereien aus Suedosteuropa. Katalog. Kittsee 1982. Sonderausstellung: Die ungarische Bauernkueche. Katalog. Kittsee 1982. K.K. Gillery, Die Bauernmoebel von Harta. Kittsee 1982], *Λαογραφία* ΛΓ', Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 527-527.
31. Βιβλιοκρισία: [Oesterreichisches Museum fuer Volkskunde, Sonderausstellung im Schloss Gobelsburg: Volkskundliches aus Italien. Wien 1982], *Λαογραφία* ΛΓ', Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 528-529.
32. Βιβλιοκρισία: [M.Martischinig, Vereine als Traeger von Volkskultur in der Gegenwart am Beispiel von Mattersburg. Wien 1982], *Λαογραφία* ΛΓ', Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 529-530.
33. Βιβλιοκρισία: [Institut fuer Gegenwartsvolkskunde/Ethnographisches Museum Schloss Kittsee, Sonderausstellung: Holzkirchen in Boehmen, Maehren und der Slowakei. Kittsee 1984. Sonderausstellung: Albanische Volkskultur. Katalog. Kittsee 1984], *Λαογραφία* ΛΓ', Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 531.
34. Βιβλιοκρισία: [*Bulgarski Folklor* VI, VII, VIII, IX, Sofija 1980, 1981, 1982, 1983], *Λαογραφία* ΛΓ', Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 532-534.
35. Βιβλιοκρισία: [*Makedonski Folklor* τόμ. 26-31, Skorje 1980-1983], *Λαογραφία* ΛΓ' Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 534-537.
36. Βιβλιοκρισία: [V.Han (ed), Gradska Kultura na Balkanu (XV-XIX vek.) Zbornik radova. Beograd 1984], *Λαογραφία* ΛΓ', Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 537-539.
37. Βιβλιοκρισία: [D.Antonijevic, Folklorni teatar u balkanskim i podunavskim zemljama. Beograd 1984], *Λαογραφία* ΛΓ', Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 539-541.
38. Βιβλιοκρισία: [C.Velculescu, Carti populare si cultura românească. Bucuresti 1984], *Λαογραφία* ΛΓ', Αθήνα 1982-84 [1985], σσ. 541-544.

B. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ - ΣΥΜΠΟΣΙΑ

- Ιούνιος 1985: Διεθνές Συμπόσιο για το Αρχαίο Δράμα, στο Κέντρο Δελφών, με ανακοίνωση: «Ο ποιητικός χαρακτήρας της αρχαίας τραγωδίας. Η σημειωτική προσέγγιση των Τσέχων στρουκτουραλιστών του Μεσοπολέμου».
- Αύγουστος 1985: 15th International Ballad Conference, Dublin, με ανακοίνωση: «The stranger in Greek folk song».
- Σεπτέμβριος 1985: Συμπόσιο Συγκριτικής Βαλκανολογίας με θέμα: «Die gesellschaftliche Stellung der Frau auf dem Balkan», Institut fuer Balkanologie, Berlin, με ανακοίνωση: «Normative Aspekte der Frauenrolle in den exklusiv femininen Riten des hellenophonen Balkanraums».

Γ. ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

- Οκτώβριος 1985: Τηλεοπτική διάλεξη (μιας ώρας) στην εκπομπή «Παρασκήνιο» της ΕΡΤ 1, με θέμα «Εισαγωγή στην έννοια του θεάτρου».
- Νοέμβριος 1985: Δημόσια διάλεξη με συζήτηση στο Πειραματικό Θέατρο της Μαριέττας Ριάλδη στην Αθήνα, με θέμα: «Ο ποιητικός χαρακτήρας της αρχαίας τραγωδίας».
- Δεκέμβριος 1985: Δημόσια διάλεξη με συζήτηση στο Ανοιχτό Ελεύθερο Πανεπιστήμιο, στα Λεχαινά, με θέμα: «Το θέατρο στην καθημερινή ζωή».

- Δεκέμβριος 1985: Δημόσια διάλεξη με συζήτηση στο Ανοιχτό Ελεύθερο θέατρο, στη Σητεία της Κρήτης, με θέμα: «Κρητικό θέατρο και λαϊκός πολιτισμός».
- Φεβρουάριος 1986: Δημόσια διάλεξη με συζήτηση στο Ανοιχτό Ελεύθερο θέατρο της Χίου, με θέμα: «Τα εκφραστικά μέσα του θεάτρου».
- Φεβρουάριος 1986: Δημόσια διάλεξη με συζήτηση στο Ανοιχτό Ελεύθερο Πανεπιστήμιο της Θήβας, με θέμα: «Το λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα».
- Φεβρουάριος 1986: Δημόσια διάλεξη με συζήτηση στο Ανοιχτό Ελεύθερο Πανεπιστήμιο της Λάρισας, με θέμα: «Ο Μπρέχτ και το επικό θέατρο».
- Απρίλιος 1986: Δημόσια διάλεξη με συζήτηση στο Γ΄ Θεατρικό Σεμινάριο του Δημοτικού Περιφερειακού θεάτρου Κρήτης, στο Ηράκλειο, με θέμα: «Από την Αρχαία Ελλάδα στο Κρητικό θέατρο».
- Ιούνιος 1986: Δημόσια διάλεξη με συζήτηση στο Institut fuer Deutsche und Vergleichende Volkskunde του Πανεπιστημίου του Μονάχου, σε συνεργασία με την Deutsche Suedosteuropa-Gesellschaft, με θέμα: «Brauchtum in Griechenland, gestern und heute. Ueberlegungen zu Funktionskonstanz und Funktionswandel».

Δ. ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Graz.

12. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας

Α. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

1. (...) ΟΚΛΗΣ ΜΕΛΑΝΙΠΠΟΥ ΙΑΣΕΥΣ, *HOROS* 4 (1986), 89-90, υποσ. 1-37, εικ. 15-18.
2. Ένα νέο απότμημα από το Μανσωλείο της Αλικαρνασσού, *ΑΜΗΤΟΣ*, Τιμητικός τόμος για τον καθηγ. Μ. Ανδρόνικο Θεσσαλονίκη (1986), 817-838, υποσ. 1-59, πίν. 166-172.
3. The Kos fragment and the Genoese slab from the Mausoleum σελ. 19, υποσ. 1-54, πίν. 1-4, (υπό έκδοση βλ. Πρακτικά Συνεδρίου).
4. «Μια» γεωμετρική «ομηρική» ταφική πυρά στην Ελεύθερνα. Πρακτικά Στ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (υπό έκδοση) σελ. 13, σημ. 1-37, εικ. 1-22.
5. Βωμοί-θρόνοι: Αρχαιολ. Ανάλεκτα εξ Αθηνών XVIII, 1985 (1988), σελ. 13, υποσ. 1-58, εικ. 1-23.
6. Έλληνες καλλιτέχνες από και στην εγγύς Ανατολή κατά την ελληνιστική περίοδο: Επιγραφικές μαρτυρίες και προεκτάσεις. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για την εγγύς Ανατολή (υπό έκδοση), σελ. 18, υποσ. 1-69.
7. Β΄ Έκδοση (συμπληρωμένη) της διδακτ. διατριβής «Ο βωμός του Διονύσου στην Κώ-Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής πλαστικής και αρχιτεκτονικής». Εκδόσεις Αρχαιολογικού Δελτίου, αριθμ. 34 (1987), Αθήνα 1987, σελ. 285, υποσ. 1-913, πίν. 1-84.

B. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΜΕ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ:

1. The Kos fragment and the Genoese slab from the Mausoleum. Ανακοίνωση στο Διεθνές Συμπόσιο «Archaeology in the Dodecanese, Copenhagen 6-9 Απριλίου 1986.
2. Μία γεωμετρική, «ομηρική» ταφική πυρά στην Ελεύθερα. Στ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο. Χανιά, Αύγουστος 1986 (βλ. και παραπάνω, Δημοσιεύσεις).
3. Έλληνες καλλιτέχνες από και στην εγγύς Ανατολή κατά την ελληνοιστική περίοδο. Διεθνές συνέδριο για την εγγύς Ανατολή, Δελφοί 6-9 Νοεμβρίου 1986.

Γ. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΧΩΡΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ:

1. British School at Athens - Centenary Commemoration, Αθήνα 23-27 Ιουνίου 1986.
2. Επιστημονική Συνάντηση με θέμα: Ελληνοιστική Κεραμική. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 5-6 Δεκεμβρίου 1986.

Δ. ΣΥΜΜΕΤΟΧΕΣ, ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ:

1. Ελληνογαλλική συνεργασία για τη δημοσίευση 14.000 πήλινων ελληνοιστικών σφραγισμάτων από την οικία Σκαρδανά στη Δήλο.
2. Η καλλιτεχνική παραγωγή στα Δωδεκάνησα κατά την ελληνοιστική περίοδο. Υπό την αιγίδα της UNESCO.
3. Συνεργασία Ελλήνων και Γερμανών αρχαιολόγων για τη δημοσίευση των γλυπτών της Δωδεκανήσου από τα αρχαϊκά χρόνια μέχρι και τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο. Το τμήμα για την ελληνοιστική πλαστική (330-30 π.Χ.).
4. Η καλλιτεχνική παραγωγή στην Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου, τη Μ.Ασία και την ανατολική Μεσόγειο κατά την ελληνοιστική περίοδο: Υπογραφές καλλιτεχνών και έργα τους. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών.

Ζ. ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ:

1. Πανεπιστημιακή ανασκαφική έρευνα στην Ελεύθερα Μυλοποτάμου (Τομέας ΙΙΙ, Δυτικός) Σεπτέμβριος '85 και Σεπτέμβριος '86.
2. Πανεπιστημιακή ανασκαφική έρευνα στην πόλη της Ρόδου. Φεβρουάριος '87.
3. Πανεπιστημιακή ανασκαφική έρευνα στην Ελεύθερα (Τομέας ΙΙΙ, Δυτικός) Σεπτέμβριος 1987.

13. ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ

Καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας (1985-86)

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. «Broken Hearts and the Social Circumstances in Sappho's Poetry», *Rheinisches Museum für Philologie* 129 (1986), pp. 1-17.
2. «On the Question of Priority of Homer and Hesiod», *Emerita* 54 (1986), pp. 189-202.

14. ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ

Καθηγητής Γλωσσολογίας

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. *Το ιδιωματικό στοιχείο στην ποίηση του Γιώργου Σεφέρη και του Οδυσσέα Ελύτη*. Μελέτες για την ελληνική γλώσσα, Πρακτικά της 3ης ετήσιας συνάντησης του Τμήματος Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 417-482.
2. *Σκέψεις γύρω από τη γλώσσα και το ύφος του Στρατηγού Μακρυγιάννη με αφορμή το νέο χειρόγραφο «Οράματα και Θάματα»*. Μελέτες για την ελληνική γλώσσα, Πρακτικά της 6ης ετήσιας συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 347-380.
3. *Η έννοια της γλώσσας, στο: Διαδάξω (Αφιέρωμα στη Γλωσσολογία)*, αριθμ. 144 (21-5-86), σσ. 6-12.
4. *Μεθοδολογικά προβλήματα των αρχαϊσμών της Κρητικής διαλέκτου*. Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμος Γ', Ηράκλειο 1986, σσ. 229-246.
5. *Θεωρητικοί προβληματισμοί για τη σωστή χρήση της δημοτικής γλώσσας*. Ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων, Χανιά 1986, σσ. 94-96.

B. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

1. *6η ετήσια συνάντηση του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 21-24 Απριλίου 1985. Με ανακοίνωση το υπ' αριθμ. 2 δημοσίευμα.
2. *EUROTRA Annual Workshop*, Βέλγιο, Louvain, Καθολικό Πανεπιστήμιο, 18-23 Αυγούστου 1985.
3. *EUROTRA Annual Workshop*, Ιρλανδία, Δουβλίνο, Trinity College, 10-17 Αυγούστου 1985.
4. *Ετήσιο συνέδριο της Γλωσσικής Εταιρείας της Αγγλίας*, Λονδίνο, 9-11 Απριλίου 1987.
5. *EUROTRA Terminology Workshop*, Δουβλίνο, 22-24 Μαΐου 1987.
6. *EUROTRA Annual Workshop*, Ισπανία, Βαρκελόνα, Sitges, 7-11 Σεπτεμβρίου 1987.
7. *EUROTRA Terminology Workshop*, Δουβλίνο, 2-5 Νοεμβρίου 1987.

Γ. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

1. Από τις 15 Μαΐου 1985 συμμετέχει επίσημα στην Ελληνική ομάδα εργασίας για το ερευνητικό πρόγραμμα της αυτόματης μετάφρασης EUROTRA που χρηματοδοτεί η ΕΟΚ και η Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας. Παρακολούθησε το ενημερωτικό σεμινάριο που έγινε στο Ρέθυμνο, 18-22 Φεβρουαρίου 1985 και μετείχε σε ειδική ομάδα εργασίας η οποία ασχολήθηκε με το θέμα: «*Interface Structure Experiment German-modern Greek*», Ρέθυμνο 26-29 Ιουλίου 1985. Εκτός από την κύρια ενασχόλησή του με προβλήματα Ορολογίας συνεργάστηκε στο *Report on the German-Greek IS (Interface Structure) Experiment*, Αθήνα 1985, σσ. 17. Διεξήγαγε πειραματική έρευνα με τον Dr. H.Haller με θέμα: *Lexical entries covering the five test sentences of the interface Structure Experiment*, σσ.

13. Έλαβε ακόμη μέρος σε τέσσερις άλλες έρευνες οι οποίες παρουσιάστηκαν και συζητήθηκαν στα ετήσια συνέδρια της EUROTRA στο Βέλγιο, την Ιρλανδία και την Ισπανία.
2. Συνεργάτης του περιοδικού GLOTTA για θέματα της ελληνικής γλώσσας στην έρευνα: *Zusammenfassender Literaturbericht fuer die Jahre 1951-1980 - Griechische Sprache*.

Δ. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ

1. Αναπληρωματικό μέλος του 7μελούς Πανελλήνιου εκλεκτορικού σώματος για την πλήρωση των 7 πρώτων θέσεων διδακτικού ερευνητικού προσωπικού των Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης και Νηπιαγωγών (Υπουργική απόφαση Β2/76116/4-2-1986).
2. Μέλος εισηγητικής επιτροπής στον τομέα Γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και μέλος πενταμελών επιτροπών για έγκριση διδακτορικών διατριβών στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης.
3. Μέλος εξεταστικής επιτροπής του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών (1986).
4. Μέλος της τοπικής επιτροπής των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης.
5. Μέλος της Νομαρχιακής Επιτροπής Λαϊκής Επιμόρφωσης του Ν.Ρεθύμνου, ως εκπρόσωπος του Πανεπιστημίου Κρήτης (1985-1986).
6. Μέλος της Ειδικής Επιτροπής για την ελληνική γλώσσα του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Υπουργική απόφαση Η/6572/21-10-1987).

Ε. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ

1. *Σεμινάριο για τη γλώσσα και τη λογοτεχνία*. Σύνδεσμος Φιλολόγων Νομού Χανίων, Χανιά 19-10-1985. Εισηγήσεις: α. «Η σημερινή γλωσσική κατάσταση και ο ρόλος του Φιλολόγου». β. «Προβλήματα διδασκαλίας γραμματικών φαινομένων της νεοελληνικής γλώσσας».
2. *Σεμινάριο για τη γλώσσα των νέων σχολικών διδλίων Δημοτικού - Γυμνασίου*. Σύλλογοι Φιλολόγων και Δασκάλων Ν.Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1-3-1986. Εισήγηση: «Η γλώσσα των νέων σχολικών διδλίων».
3. *Διήμερο Σεμινάριο για τα Αρχαία Ελληνικά*. Σύνδεσμος Φιλολόγων Ν.Χανίων, Χανιά 5-3-1986. Εισήγηση: «Σχέση Γλωσσολογίας-Φιλολογίας».
4. *Σεμινάριο για τη γλώσσα*. Διδασκαλικός Σύλλογος επαρχίας Ιεράπετρας, Ιεράπετρα 26-9-1986. Εισήγηση: «Η κατάκτηση της γλώσσας από το παιδί».

ΣΤ. ΟΜΙΛΙΕΣ - ΔΙΔΑΣΚΕΙΣ

27 ομιλίες ή εισηγήσεις από τις οποίες οι σημαντικότερες είναι: Σε ειδική εκδήλωση του Συνδέσμου Φιλολόγων Ν.Ρεθύμνου στις 25-9-1985 μίλησε με θέμα: «*Η σημερινή χρήση των γλώσσας*». Σε παρεμβατική του εισήγηση στο τριήμερο συμπόσιο για τη γλώσσα που διοργάνωσε το Πολιτιστικό Κέντρο «Δημ. Γληνός» (Θέατρο Αθήναιον» 3-2-1985) αναφέρθηκε σε καιρία προβλήματα της δημοτικής μας γλώσσας με έμφαση στις λύσεις που πρέπει να δοθούν. Στο Ηράκλειο (Βασιλική του Αγ.Μάρκου, 22-12-1986) ανέπτυξε το θέμα: «*Κριτική για την κρίση της γλώσσας*». Στη ΣΕΛΔΕ Ηρακλείου (16-4-1986) ανέλυσε την «έννοια της γλώσσας». Στα Ελεύθερα Ανοιχτά Πανεπιστήμια του Αγ. Νικολάου Κρήτης (21-3 και 27-11-1985), του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Αθηναίων (30-3-1987), της Ιεράπετρας (28-6-1986), της Κέρκυρας (20-3-1987), του Κισσάμου (14-11-1987), της Σητείας (15-1, 16-12-1986 και 22-12-1987), της Σύρου (11-2-1985) και των Χανίων (21-2 και 7-11-1986)

ανέπτυξε τα θέματα: «Η σωστή χρήση της δημοτικής γλώσσας», «Αναδρομή στην Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας», «Οι ξένες λέξεις στη γλώσσα μας», «Η σημασία της Κρητικής διαλέκτου στη διαμόρφωση της νεοελληνικής λογοτεχνικής γλώσσας», «Γλώσσα και λογοτεχνία», «Η καταγωγή της Ελληνικής γλώσσας» κ.ά. Έδωσε επίσης μια τηλεοπτική συνέντευξη για τη γλώσσα των νέων σχολικών βιβλίων του Δημοτικού και Γυμνασίου (ΕΡΤ 1, 8-2-1985) και 4 ραδιοφωνικές συνεντεύξεις με εκτενή παρουσίαση του επιστημονικού έργου του Γ.Χατζιδάκη (6-2-1986), του Π.Πρεβελάκη (17-4-1986) και της φυσιογνωμίας της Κρητικής διαλέκτου (25-2 και 7-11-1986).

Z. ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Από 5 Απριλίου 1987 - 15 Σεπτεμβρίου 1987 παρέμεινε με εκπαιδευτική άδεια στα Πανεπιστήμια Reading και Cambridge (St. John's College) της Αγγλίας, όπου πραγματοποίησε ειδική έρευνα σχετική με την αμφιλεγόμενη γλωσσική παρακμή και επεξεργάστηκε κεφάλαια του βιβλίου του «Εισαγωγή στην Υφολογία» με έμφαση στα προβλήματα της σύγχρονης υφολογικής θεωρίας.
2. Από τον Οκτώβριο του 1987 διδάσκει στη ΣΕΛΜΕ Ηρακλείου Θεωρητική Γλωσσολογία με ιδιαίτερη αναφορά στα προβλήματα διδασκαλίας της κοινής νεοελληνικής.

15. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. «Η κοινωνική ιστορία της τέχνης ένα άλλοθι;», άρθρο στο περιοδικό *Ιστορικά*, αρ. τεύχους 4, Δεκέμβριος 1985, σσ. 259-275.
2. «The Social History of Art: an alibi?», στο *Ideas and Production*, 5, 1986, σσ. 4-16.
3. «L'histoire sociale de l'art: un alibi?», στο *Anales del Instituto de Investigaciones Esteticas*, αρ. 55, 1986, σσ. 171-187.
4. Συμμετοχή στο *Teoria Social del Arte - Bibliografia Comentada* (ed. Rita Eder - Mirko Lauer), Universidad Nacional Autonoma de México, 1986, σσ. 80-85, 97-98, 104-107, 126-127, 134-137, 140-141, 147-149, 156-157, 164-165, 169-170, 193, 195, 200-201, 202, 208-210, 215-216, 223-224, 229-230, 243, 244-245, 250-251, 257-258.
5. «Glanz und Elend der Ikonographie», στο *Dezennium*, 3, Verlag der Kunst, Dresden, 1986, σσ. 20-35.
6. «Ο χώρος στη Ζωγραφική: σκέψεις με αφορμή δύο πίνακες του Τισσανού», ομιλία στο επιστημονικό διήμερο που οργάνωσε ο τομέας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 24-25 Φεβρουαρίου 1987. Θα δημοσιευτεί στον τόμο των ομιλιών.
7. «Painting in Greece during the last twenty years», ομιλία στο Συνέδριο *Greece on the Road to Democracy*, UCLA, 4 Απριλίου 1987. Θα δημοσιευτεί στα πρακτικά του Συνεδρίου.
8. «Frederick Antal as a Critic of 18th Century Painting», ομιλία στο Seventh International Congress of Enlightenment, Βουδαπέστη, 26 Ιουλίου - 2 Αυγούστου 1987

(περίληψη θα δημοσιευτεί το 1988 στα *Transactions* του Συνεδρίου από την Voltaire Foundation, Talyon Institution, Oxford).

B. ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

- 25 Φεβρουαρίου 1986: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα: «Μεταμορφώσεις του Γκρέκο ανάμεσα στο 1838 και στο 1912».
- 4 Μαρτίου 1986: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα: «Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος στην ελληνική βιβλιογραφία».
- 21 Απριλίου 1986: Δήμος Ηρακλείου / Ένωση Λειτουργών Μέσης Εκπαιδεύσεως Ηράκλειο: «Δρόμοι της σύγχρονης τέχνης: τέσσερα έργα του 1920 (Λισίτσκι-Γκρός-Πικάσσο-Ορόσκο)».
- 6 Απριλίου 1987: «Transformations of El Greco between 1838 and 1912», UCLA, Department of Art History.
- 20 Απριλίου 1987: «Transformaciones del Greco 1838-1912», Museo de Arte Moderno, Πόλις του Μεξικού.
- 20-22 Απριλίου 1987: «Cuatro Pinturas de los Anos Veintes» κύκλος τριών διαλέξεων στο Universidad Iberoamericana, Πόλις του Μεξικού.

16. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ

Καθηγητής Ιστορίας του Θεάτρου (1985-86)

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. *Της Ασιάτιδος Μούσης ερασταί... (Η ακμή του αθηναϊκού καφέ αμάν στα χρόνια της βασιλείας του Γεώργιου Α΄)*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1986.
2. Συμμετοχή στην έκδοση του γερμανικού λεξικού των καθηγητών Manfred Brauneck (Universität Hamburg) και Gérard Schneilin (Paris X-Nanterre) *Theaterlexikon (Begriffe und Epochen, Bühnen und Ensembles)*, Rowohlts, Reinbek bei Hamburg, 1986, με τη συγγραφή όλων των σχετικών με το νεοελληνικό θέατρο λημμάτων.

B. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ανακοίνωση στο συνέδριο «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο αστικός εκσυγχρονισμός», που οργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, στο Ρέθυμνο, στις 22-26 Σεπτεμβρίου 1986. Τίτλος της ανακοίνωσης: «Η Μεγάλη Απεργία των ηθοποιών και τα πρώτα στάδια του συνδικαλισμού στο ελληνικό θέατρο».

II. ΕΙΔΙΚΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ

1. ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ειδικός επιστήμονας του Τομέα Παιδαγωγικών Σπουδών του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών (1985-86).

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. «*Η Εφηβεία - Ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση*», Αθήνα, έκδ. του συγγραφέα, 1986, σελ. 72.
2. «*Ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση της οικογενειακής αγωγής*», Περιοδικό «*Ελληνικός Αστήρ*», τεύχος 10, Ιωάννινα 1985.
3. «*Η ψυχική ανάπτυξη του παιδιού*», Περιοδικό «*Σχολείο και Ζωή*», τεύχος I, Αθήνα 1986.

B. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

1. Συμμετοχή στο Παιδαγωγικό Συνέδριο που πραγματοποίησε ο Τομέας Εκπαιδευτικών του Συλλόγου Ιεραποστολικής Δράσεως «Ο Μ. Βασίλειος» στην Αθήνα, την 27 και 28 Δεκεμβρίου 1985, και στη Θεσσαλονίκη την 3 και 4 Ιανουαρίου 1986, με θέμα: «Ο σύγχρονος έφηβος και η αγωγή του», όπου εισηγήθηκε το θέμα: «Σταθερά χαρακτηριστικά της εφηβικής ηλικίας».
2. Συμμετοχή στο Συνέδριο που οργάνωσε η Ορθόδοξη Ακαδημία Κρήτης στο Κολυμπάρι Χανίων, από 31-1 μέχρι 2-2-1986, με θέμα: «Η ανθρωπολογία των Πατέρων της Εκκλησίας και η Παιδεία».
3. Συμμετοχή στο Συνέδριο που οργάνωσε η Α.Ι.Ρ.Ε. στην Ορθόδοξη Ακαδημία Κρήτης, από 2 μέχρι και 5 Ιουλίου 1986, με θέμα: «Ο εκπαιδευτικός και η επαγγελματική και προσωπική του εξέλιξη».

Γ. ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

1. Την 15-1-1986 και ώρα 7.30 μ.μ. ομίλησε στην αίθουσα του Δήμου Ηρακλείου «Θεοτοκόπουλος» με θέμα: «Ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση της εφηβείας». Τη διάλεξη οργάνωσε το κέντρο Συμπαραστάσεως Οικογένειας της Ενορίας Αγίου Τίτου Ηρακλείου.
2. Τη 12-2-1986 και ώρα 8 μ.μ. ομίλησε στην αίθουσα διαλέξεων της Κοινότητας Αρκαλοχωρίου Ηρακλείου, με θέμα: «Ο σύγχρονος έφηβος και οι σχέσεις του με το κοινωνικό περιβάλλον». Τη διάλεξη οργάνωσε ο Σύλλογος Γυναικών Αρκαλοχωρίου, για ενημέρωση των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών Γυμνασίων και Λυκείων.

2. ΚΥΡΤΑΤΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (1985-86)

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. «*Η τεχνική της προφητείας. Προσεγγίσεις στους μηχανισμούς της θρησκευτικής μεταστροφής της ύστερης αρχαιότητας*», *Σύγχρονα θέματα* 26, Μάρτιος 1986, σσ. 21-24.
2. «*Διάχυση των ηθικών ιδεολογιών*», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορι-*

κότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας», Τόμος Β', Αθήνα 1986, σσ. 575-579.

3. «Στοιχεία για τον εκχριστιανισμό του Πόντου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Τόμος Ε', Αθήνα 1984-85, σσ. 45-69.
4. «Ένας χριστιανός κατηχητής στην ενδοχώρα της ρωμαϊκής Αιγύπτου», ανάτυπο από το *Μία Μέρα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1986, σσ. 1-29.
5. «W.A.Meeks, *The First Urban Christians*», *The Journal of Roman Studies* 75, 1985, σσ. 37-39, (βιβλιοκρισία).

Β. ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

1. «Η παρακμή του δουλοκτητικού συστήματος», ανακοίνωση στην Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Ιανουάριος 1986.
2. «Το νόημα της ιστορίας στο μάθημα των Θρησκευτικών», ανακοίνωση στο διήμερο συζητήσεων της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, «Η διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση», Μάιος 1986.

Γ. ΑΝΑΘΕΣΗ ΕΡΓΟΥ κ.λπ.

1. Τον Απρίλη του 1986 του ανατέθηκε από τη διοικούσα Επιτροπή του Πανεπιστημίου Αιγαίου να εισηγηθεί το πρόγραμμα σπουδών του Τμήματος Κοινωνικής Ιστορίας.
2. Από τον Ιανουάριο του 1986, ορίστηκε Editorial Adviser του περιοδικού της Διεθνούς Ένωσης Κοινωνιολόγων, *International Sociology*.

3. ΠΙΕΡΗΣ ΜΙΧΑΛΗΣ (1985-86)

Α. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. Γιώργου Θεοτοκά, *Σημείες στον Ήλιο*. Ερμής 1985. Φιλολογική επιμέλεια (σε συνεργασία με τον Γ.Π.Σαββίδη).
2. Αδαμάντιος Διαμαντής και Γιώργος Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1953-1971)*. Στιγμή 1985. Φιλολογική επιμέλεια.
3. «Καβάφης, Κωνσταντίνος». Λήμμα στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. 4 (1986), σσ. 191-93.
4. «Ο Καβάφης και η Κύπρος (παρουσίαση δώδεκα ανέκδοτων επιστολών και άλλων στοιχείων από το Αρχείο Καβάφη)». *Ο Κύκλος* (Λάρνακας), τεύχ. 19-20, Γενάρης-Απρίλης 1986, σσ. 3-71.
5. «Μακάριος και Σεφέρης (παρουσίαση ανέκδοτων στοιχείων για τη φιλία του Ποιητή με τον Εθνάρχη)», *Ηλέξη*, αρ. 53, Μάρτης-Απρίλης 1986, σσ. 237-46.
6. «Συμβολή στο θέμα της κυπριακής εμπειρίας του Γιώργου Σεφέρη», *Διαβάζω*, τεύχ. 142, 23 Απριλίου 1986, σσ. 101-115.
7. «Η Παναγία στην νεοελληνική ποίηση». *The Greek Orthodox Youth of Australia in dialogue*, τόμος II, Sydney 1986, σσ. 77-97.

Β. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΜΕ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΣΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

1. Συμμετοχή στο Συνέδριο «The Greek Orthodox Youth of Australia in Dialogue», οργανωμένη από την Greek Orthodox Archdiocese of Australia στο Σίδνεϋ και

στη Μελβούρνη τον Αύγουστο του 1985. Τίτλος ανακοίνωσης: «Η Παναγία στη Νεοελληνική ποίηση: από τον Σολωμό στο Μόντη».

2. Συμμετοχή στο συνέδριο με γενικό θέμα «Hellenism and neohellenism: Problems of Identity». Οργανωμένο από το Humanities Research Centre of Australian National University στο Πανεπιστήμιο της Μελβούρνης από 25 έως 30 Αυγούστου 1985. Τίτλος ανακοίνωσης: «Ο Ποιητής και η Εποχή του: μεταμορφώσεις του αφηγητή στο *Νεκρόδειπνο* του Τάκη Σινόπουλου».
3. Συμμετοχή στο συμπόσιο για τον Κ.Γ.Καρυωτάκη, οργανωμένο από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στην Πρέβεζα από 1 έως 14 Σεπτεμβρίου 1986. Τίτλος ανακοίνωσης: «Καρυωτάκης και Μόντης. Γύρω από την παρουσία του Καρυωτάκη στην Κυπριακή Ποίηση».

Γ. ΟΜΙΛΙΕΣ

1. «Η αλληλογραφία Σεφέρη-Διαμαντή». Ομιλία οργανωμένη από τον Δήμο Λευκωσίας στις 12 Μαΐου 1985.
2. «Για τα εβδομηντάχρονα και τα δημιουργικά πενήντάχρονα του Κώστα Μόντη». Ομιλία οργανωμένη από τον Δήμο Λευκωσίας στις 18 Μαΐου 1985.
3. «*Εν Γη Αλλοτρία*. Εισαγωγή στην ποίηση του Σ.Σ.Χαρκιανάκη». Ομιλία οργανωμένη από τον Σύλλογο Ελλήνων Επιστημόνων του Σίδνεϋ στις 12 Αυγούστου 1985.
4. «Ο Τσίρκας και οι νεότεροι κριτικοί του Καβάφη». Εισήγηση σε συζήτηση με θέμα: «Ο Καβάφης και οι κριτικοί του», οργανωμένη από την Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη στις 4 Φεβρουαρίου 1986. Συνομιλητές: Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Μανόλης Λαμπρίδης, Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου. Συντονιστής, Γ.Π.Σαββίδης.
5. «Καρυωτάκης και Μόντης. Γύρω από την παρουσία του Καρυωτάκη στην κυπριακή ποίηση». Διάλεξη στο Center for European Studies του Harvard University στις 16 Οκτωβρίου 1986.
6. «Μια αίσθηση πέρα από την αντιπαράθεση των συστημάτων. Με το κλειδί του καδαφικού *Μύρη*». Ομιλία στο Σύλλογο Ελλήνων φοιτητών των Πανεπιστημίων της Νέας Υόρκης, στις 19 Οκτωβρίου 1986.
7. «Η Παναγία στη νεοελληνική ποίηση». Ομιλία οργανωμένη από την ΧΕΝ Ρεθύμνου στις 24 Νοεμβρίου 1986.
8. «Σταθμοί της Κυπριακής Λογοτεχνίας. Από την *Εξήγησιν της γλυκείας χώρας Κύπρου* στην *Αμμόχωστο Βασιλεύουσα*. Ομιλία στην Εταιρεία Σπουδών της Σχολής Μωραΐτη στις 7 Δεκεμβρίου 1986.

4. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Α. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

1. Στο 12ο Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Συγκριτικής Παιδαγωγικής (C.E.S.E.), που έγινε στην Αμβέρσα του Βελγίου (1-5/7/1985), στο οποίο έκανε ανακοίνωση και παρουσίασε το νεοσύστατο θεσμό του Σχολικού Συμβούλου.

2. Στο 4ο Συνέδριο της Διεθνούς Εταιρείας Έρευνας για το πρόσωπο του Εκπαιδευτικού (Α.Ι.Ρ.Ρ.Ε.), που έγινε στην Ορθόδοξη Ακαδημία Κρήτης (2-5/7/1986), στο οποίο έκανε εισήγηση με θέμα: «*Διαγενεακή κινητικότητα και κοινωνικές ανισότητες στους καθηγητές της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*».
3. Στο Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Συγκριτικής Παιδαγωγικής (C.E.S.E.), που έγινε στην Garda της Ιταλίας (3-6/10/1986).
4. Στο 3ο Διεθνές Συνέδριο της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, που έγινε στο Κολυμπάρι Χανίων (15-18/10-1987).

B. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ

Συμμετείχε στην έρευνα επεξεργασίας των στοιχείων των ερωτηματολογίων των υποψηφίων της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για τις γενικές εξετάσεις των ετών 1983-84 και επεξεργάστηκε την ενότητα: «Πρόσβαση στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση σ' όλες τις χώρες της Ευρώπης καθώς και σε μερικές άλλες αναπτυγμένες».

5. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣ (1985-86)

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. «Τελετουργία στην ποίηση», *Πρακτικά του πέμπτου Συμποσίου ποίησης* (Αθήνα 1986), σσ. 61-73.
2. «Σημειωτική του λογοτεχνικού κειμένου», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 9* (Αθήνα 1986), σσ. 9-13.

B. ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

1. «Εισαγωγή στη σημειωτική ανάλυση του νεοελληνικού ρεαλιστικού διηγήματος», *ΣΕΛΜΕ* Ηρακλείου (σειρά 10 μαθημάτων).
2. Νοέμβριος 1985: Ομιλία στο 6' *Συμπόσιο Ρωμαϊκών Σπουδών*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.

III. ΔΑΣΚΑΛΕΣ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ

1. ΒΑΜΒΑΚΑ ΑΡΙΣΤΕΑ

A. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Έλαβε μέρος στα εξής συνέδρια:
  - α. 4ο Συνέδριο Διεθνούς Εταιρείας Έρευνας για το πρόσωπο του εκπαιδευτικού, Κολυμπάρι - Χανιά 1-5/7/1986.
  - β. 13ο Διεθνές Συνέδριο λειτουργικής Γλωσσολογίας, Κέρκυρα 24-29/8/1986.
  - γ. Παγκρήτιο Σεμινάριο Γερμανικής Γλώσσας, Κολυμπάρι - Χανιά, Ιανουάριος 1987. Οργάνωση: Ινστιτούτο Goethe Αθηνών.
  - δ. Πανελλαδικό Συνέδριο Ελληνικής Γλώσσας. Οργάνωση: Γλωσσολογικό Τμήμα Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 27-30/4/1987.

2. Άρθρο σχετικό με τη σύγχρονη μεθοδολογία της γαλλικής που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Σύγχρονη Εκπαίδευση», τεύχος 36, Μάϊος - Ιούνιος 1987. Τίτλος: «Μεθοδολογική προσέγγιση της γαλλικής ως ξένης γλώσσας: Πραγματολογία και Συμβούλιο της Ευρώπης.

2. ΜΠΑΟΥΕΡ ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ (1985-86)

A. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. α. Συμμετοχή στο Πανελλήνιο Συνέδριο για τη διδασκαλία της γερμανικής γλώσσας στην Ελλάδα του Ινστιτούτου Goethe στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1985. Πραγματοποίησε εισήγηση με θέμα: «Διδασκαλία της γερμανικής γλώσσας για Έλληνες φοιτητές».
- β. Συμμετοχή στο ίδιο συνέδριο που έγινε στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1986.
- γ. Τακτική συμμετοχή στα ετήσια Παγκρήτια σεμινάρια γερμανικής γλώσσας του Ινστιτούτου Goethe στο Κολυμπάρι Χανίων.
2. Μετάφραση στα γερμανικά του διβλίου «Ρέθυμνο, οδηγός για την πόλη και τα περίχωρά της», των Α.Μαλαγάρη και Χ.Στρατιδάκη (Αθήνα 1985). Τίτλος του βιβλίου στα γερμανικά: «Rethymnon. Führer durch die Stadt und ihre Umgebung», Athens 1985.

3. ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ (1985-86)

A. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Εκπόνηση διδακτορικής διατριβής στην περιοχή της θεωρητικής Γλωσσολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Γλωσσολογίας.
2. Παρακολούθηση μαθημάτων Θεωρητικής Γλωσσολογίας, Πανεπιστήμιο Salzburg, Αυστρία, Αύγουστος 1985.

B. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

- 7η ετήσια συνάντηση του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Απρίλιος 1986.

4. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ξένων και Ελλήνων Καθηγητών Πανεπιστημίου και άλλων επιστημόνων που πραγματοποίησαν διαλέξεις στη Φιλο- σοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης

A. 1986

1. Baridon Michel, Καθηγητής Πανεπιστημίου της Dijon Γαλλίας (2-4-1986).
2. Coulton Jim, Καθηγητής Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (4-4-1986).
3. Αργιαντώνη Χριστίνα, Ιστορικός (15-4-1986).
4. Mc. George Tina, Διδάκτωρ Φυσικής Ανθρωπολογίας (21-4-1986).
5. Σαββίδης Γ.Π., Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης (22-4-1986).
6. Λιάννα Κανέλλη, Δημοσιογράφος (22-4-1986).
7. Döbrich Peter, Δρ. Ερευνητής στο Γερμανικό Ινστιτούτο για τη Διεθνή Εκπαι-
δευτική έρευνα (23-4-1986).
8. Ετζέογλου Ροδονίκη, Έφορος Βυζαντινών αρχαιοτήτων (14-5-1986).
9. Zečen Marin και Berberon Michail, Νεοελληνιστές (20-5-1986).
10. Anton P. John, Καθηγητής του Πανεπιστημίου South Florida (22-5-1986).
11. Κακαβούλια Μαρία, Διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας (23-5-1986).
12. Γκάνας Γιάννης, ποιητής (31-5-1986).
13. Kazhdan Alexander, Επιστημονικός Συνεργάτης του Dumbarton Oaks Unive-
rsity (4-6-1986).
14. Keeley Edmund, Καθηγητής της Αγγλικής Δημοουργικής Λογοτεχνίας του
Πανεπιστημίου του Princeton (4-6-1986).
15. Mc George Tina, Διδάκτωρ Φυσικής Ανθρωπολογίας (27-6-1986).
16. Αργυρίου Αλέξανδρος, Κριτικός (27-9-1986).
17. Παλαγγιά Ολγα, Επίκουρος Καθηγήτρια Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανε-
πιστημίου Αθηνών (21-10-1986).
18. Κορρές Μανόλης, Αρχιτέκτων (4-12-1986).
19. Καφέτζη Άννα, Επιμελήτρια Εθνικής Πινακοθήκης Αθηνών (11-12-1986).

B. 1987

1. Φιλιππίδης Δημήτριος, Αρχιτέκτων - Πολεοδόμος, Λέκτορας του Πολυτεχνείου
Αθηνών (26-2-1987).
2. Οικονομίδης Νικόλαος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών (3&4-3-1987).
3. Rautmann Peter, Καθηγητής της Ιστορίας της Τέχνης στη Σχολή Καλών Τεχνών
της Βρέμης (26 και 27-3-87).
4. Χουρμουζιάδης Γεώργιος, Καθηγητής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσ/

- νίκης (30-3-1987).
5. Wansbrongh John, Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Λονδίνου (1-4-1987).
  6. Λεμπέση Αγγελική Έφορος Αρχαιοτήτων (1-4-1987).
  7. Μαρωνίτης Δημήτριος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης (3 και 4-4-1987).
  8. Κονδύλη Ελένη του Institut Orientaliste του Πανεπιστημίου Louvain-la-Wenve (9-4-1987).
  9. Spickermagel Ellen, Καθηγήτρια της Πειραματικής Ανώτερης Σχολής του Bielezell της Δυτικής Γερμανίας (27-4-1987).
  10. Δαδάρας Κωνσταντίνος, Έφορος Αρχαιοτήτων (6-5-1987).
  11. Καραγιαννόπουλος Ιωάννης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (6-5-1987).
  12. Ματθαίου Άγγελος, Πρόεδρος Ελληνικής Επιγραφικής Εταιρείας (8-5-1987).
  13. Τσιποπούλου Μεταξία, Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων (13-5-1987).
  14. Σαββίδης Γ.Π., Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (19-5-1987).
  15. Γεωργαντά Αθηνά (19-5-1987).
  16. Ματθαίου Άγγελος, Πρόεδρος Ελληνικής Επιγραφικής Εταιρείας (22-5-1987).
  17. Campbell James, Καθηγητής Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Saint John της Νέας Υόρκης (22-5-1987).
  18. Killen T. John, Καθηγητής Μυκηναϊκής Επιγραφικής στο Πανεπιστήμιο του Cambridge (29-5-1987).
  19. Olivier Pierre, Ερευνητής στο Κέντρο Ερευνών του Βελγίου (Μυκηναϊκή Επιγραφική) (29-5-1987).
  20. Μασκαλέρης Θανάσης, Καθηγητής Συγκριτικής Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο του San Francisco Hafe University (30-5-1987).
  21. Anton P. John, Καθηγητής του Πανεπιστημίου SouthFlorida (8 και 10-6-1987).
  22. Νακάσης Αθανάσιος, Αρχιτέκτων (20-6-1987).
  23. Dupont Paul, Καθηγητής της Παιδαγωγικής και Δ/ντής του Ινστιτούτου Παιδαγωγικής της Mons του Βελγίου (21-10-1987).
  24. Mc William Neil, Λέκτορας της Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο της East Anglia (21 και 22-10-1987).
  25. Ζορμπαλάς Σταύρος, Κοινωνιολόγος (22-10-1987).
  26. Μανούσακας Θ., Γεωλόγος (14-11-1987).
  27. Μανιάτης Ιωάννης, Ερευνητής του ΚΕΠΕ «Δημόκριτος» (18-11-1987).
  28. Jones R., Ερευνητής του εργαστηρίου Fitch της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής (25-11-1987).
  29. Μανιάτης Ιωάννης, Ερευνητής του ΚΕΠΕ «Δημόκριτος» (25-11-1987).
  30. Γρημάνης Α., Ερευνητής του ΚΕΠΕ «Δημόκριτος» (25-11-1987).
  31. Περδικάτσης Βασίλειος, Ερευνητής του ΙΓΜΕ (2-12-1987).
  32. Χρυσουλάκης Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής του Πολυτεχνείου Αθηνών (2-12-1987).

5. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΜΕΑ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ - ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1985-86

1. Συναυλία Παραδοσιακής Κρητικής μουσικής - Π. Μπαριταντωνάκη 2-11-1985.
2. Ρεσιτάλ κιθάρας - Λίζα Ζώη, Ευαγγ. Ασημακόπουλος (2 κιθάρες) 26-11-1985.
3. Ρεσιτάλ κιθάρας-Βαγγ. Μπουντούνης (κιθάρα) 20-1-1986.
4. Το έντεχνο λαϊκό τραγούδι - Γ. Κουρουπός (πιάνο), Έλλη Πασπαλά (τραγούδι) 8-2-1986.
5. Ρεσιτάλ Πιάνου - Αλεξάνδρα Νομίδου (πιάνο) 24-11-1986
6. Ρεσιτάλ Πιάνου - Rithard Markham & David Nettle (πιάνο) 11-3-1986.
7. Ρεσιτάλ Πιάνου - John Buttrick (πιάνο) 14-4-1986.
8. Ρεσιτάλ Πιάνου - Γ. Κουρουπός (πιάνο) - Σπ. Σακκάς (τραγούδι) 21-4-1986.
9. Ρεσιτάλ Πιάνου - Γ. Κουρουπός (πιάνο) - Στ. Γαδέδης (φλάουτο) 16-5-1986.
10. Συναυλία - Αθηναϊκό κουαρτέτο - Πάνος Βαλεντής (βιολί), Πέτρος Παπακώστας (βιολί), Πρόδρομος Τσορούκογλου (βιόλα), Φίτα Βαλεντή (βιολοντσέλο) 26-5-1986.
11. Ρεσιτάλ πιάνου - Κώστα Δεμερτζής (πιάνο) 2-6-1986.
12. Ρεσιτάλ - Φερενίκη Βαλαρή (τραγούδι), Γρ. Καπαντιδάκης (κιθάρα-πιάνο) 11-6-1986.

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1986-87

1. Ρεσιτάλ Ινδικού χορού με την Deepti diw akar 20-10-1986.
2. Συναυλία Εργαστήρι παλιάς μουσικής 24-1-1987
Φαίνη Νούσια (τραγούδι, κρουστά), Σαβίνα Γιαννάτου (τραγούδι, φλάουτο, κρουστά), Δημήτρης Λιονής (κλαρινέτο), Δημ. Νίκας (Λαούτο), Χέλγκα Γιαννούλα (βιόλα Ντα γκάμπα, φλάουτο), Γιώργος Κωσταντζος (τραγούδι, φλάουτο, κρουστά, ψαλτήρι, σάζι), Άρτεμη Σακελλαριάδη (φλάουτο, Κρομόρηνη), Μπάριμπαρ Σάουτερ (διέλλα, φλάουτα).
3. Διάλεξη-Δεύτερο γράμμα στη μητέρα, διαβάζει ο Κώστας Μόντης 5-3-1987.
5. Ρεσιτάλ πιάνου Ναταλία Νταζκο (τραγούδι), Λούτμιλα Σοκολοβέροβα (πιάνο) 30-3-1987.
6. Ρεσιτάλ πιάνου με τον Γιώργο Χατζηνίκο 9-4-87.
7. Ρεσιτάλ πιάνου με τον John Buttrick 4-5-87.
8. Μικτή Σουηδική Χορωδία «LEGATO» 12-5-87.

6. ΑΠΟΦΟΙΤΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1986 και 1987

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1986

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λίαν Καλώς: Καραλάϊος Γεώργιος

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λίαν Καλώς: Κυριακάκη Μαρία, Μαγουλά Ευφροσύνη, Μούρμουρα Αικατερίνη.
Καλώς: Αλεξάκη Βασιλική, Ταμπακάκη Στυλιανή.

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Λίαν Καλώς: Δημουλά Αικατερίνη, Δρακάκης Εμμανουήλ, Ριαλάς Γιώργος.
Καλώς: Γωγούλου Βασιλική.

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Λίαν Καλώς: Ευσταθίου Μαγιούλα, Ηλία Ηρώ.

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λίαν Καλώς: Δασκαλάκη Κων/να

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΙΟΥΛΙΟΥ 1986

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Άριστα: Παπαλεκάκου Αγγελική, Σμαρνάκης Ιωάννης.
Λίαν Καλώς: Γεωργαλή Κλεοπάτρα, Γιαννούλας Ιωάννης, Καράμαλη Ελένη, Κόκλα Σπυριδούλα, Κούβελα Μαρία, Λάππα Βαϊτσα, Λυμπέρη Βαρβάρα, Μεσσής Χαράλαμπος, Μουρίκη Αθανασία, Νάσιου Θεοδώρα, Νικολοπούλου Ασημίνα, Ραψανιώτης Ιωάννης, Τζίμα-Γιούλια Αικατερίνη.
Καλώς: Μεσδανίτη Αναστασία.

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λίαν Καλώς: Βουμβουράκη Ευαγγελία, Γιαννή Μαριάνθη, Γκότση Γεωργία, Δραμανίδου Νίκη, Λασκαρίδου Πολυξένη, Μπογδάνη Ελένη, Μώρου Καλλιόπη, Νιολάκη Βασιλική, Πεπόνη Αθανασία, Πίττας Χαράλαμπος, Ρηγάκου Μαρίνα, Σκόρδα Αικατερίνη, Τζαλακώστα Μαρία, Φουράκη Χρυσή.

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Άριστα: Μαρμαρέλη Αντωνία
Λίαν Καλώς: Αρμένη Ελένη, Γεωργιάδου Βασιλική, Ιορδανίδου Αικατερίνη, Ιωάννου Λεωνίδα, Καλογεράκη Πηνελόπη, Κατσαντά Αικατερίνη, Κορηλάκης Αθανάσιος, Μακέδου Χριστίνα, Παπατριανταφύλλου Ειρήνη, Παριώτης Δημήτριος, Πατάτα Μαρίνα, Πενταράς Ανδρέας, Σιδαροπούλου Νεκταρ., Σιδέρη Αθανασία,

Στράτος Μιχαήλ, Τριανταφύλλου Ιγνατία.

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Λίαν Καλώς: Αρχοντάκη Ασπασία, Μαγδανολίδου Βικτωρία, Μαρινάκη Ειρήνη, Φαρατζή Ευαγγελία.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1986

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λίαν Καλώς: Γύπαρης Γεώργιος, Ιωσηφίδου Αναστασία, Μπουλή Ευαγγελία, Χαρίτου Στέλλα.

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λίαν Καλώς: Απαλοδήμα Δήμητρα, Κασσωτάκη Μαρία, Παπαδοπούλου Μυρσίνη, Σταματελάτου Αλεξάνδρα, Τακαντζάς Ζήσης, Φωτοπούλου Βασιλική, Ψαράκη Μαρία.

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Λίαν Καλώς: Αρχοντούλη Σουλτάνα, Βασάλου Αιμιλία, Βουκελάτου Καλλιόπη, Δελής Νικόλαος, Θωμαδάκη Θεονύμφη, Μπεξιριτζόγλου Ελένη, Μυλωνά Μαρία, Πουλοπούλου Βασιλική.

Καλώς: Αποστολάκη Ελευθερία.

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Λίαν Καλώς: Κατακούτα Στυλιανή, Λιγοψυχάκη Ζαχαρένια, Ουντζούδα Στυλιανή.

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λίαν Καλώς: Αντωνοκοπούλου Θεοδώρα, Θεοδωρίδης Αλέξανδρος, Κυριακοπούλου Αναστασία, Μπορμπουδάκη Αικατερίνη, Ξιφαρά Μαρία, Σπηλιωτοπούλου Δροσίσ.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1987

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λίαν Καλώς: Αναστασοπούλου Μαρία, Γερωλυμάτου Άννα.

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λίαν Καλώς: Μαγκαφουράκης Δημήτριος, Μεκλή Ανδρούλα.

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Λίαν Καλώς: Λάμπρου Παναγιώτης, Μπελαδγένη Βασιλική.

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Λίαν Καλώς: Λουϊζίδου Χρυσανγή, Μακαρούνη Σταματία.

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λίαν Καλώς: Γεωργιάδου Ροδή, Ζερβίδης Γεώργιος.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΙΟΥΛΙΟΥ 1987

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Άριστα: Δρανδάκη Αθηνά, Μαρκομιχελάκη Αναστασία, Παπαδάκη Παρασκευή, Παπαπορφυρίου Μαρία.

Λίαν Καλώς: Αδαμίδου Πηνελόπη, Αλεξάκης Αλέξανδρος, Αμπαζόγλου Ευστάθιος, Ανδρεάδης Δημήτριος, Αρβανιτίδου Σταματία, Βαρδαβούλια Αναστασία, Βασιλακάκη Σμαράγδα, Βεργίνη Γεωργία, Βρυσιώτη Σπυριδούλα, Γαλανάκη Μαρία, Γεννίτσαρη Φιλώ, Γεργατσούλη Φωτεινή, Γουλή Θωμαιο, Ευθυμιάδης Στέφανος, Ζαβαλιάρη Θωμαΐς, Κακόγιαννη Αικατερίνη, Καλαϊτζή Δέσποινα, Καλογιαννίδου Δομνίκη, Καμινάρη Ελισάβετ, Καραγιάννη Παναγούλα, Κατσακός Ζαχαρίας, Καψούρης Γεώργιος, Κοπασάκη Αιμιλία, Κορφιάτης Ιωάννης, Κυριακίδου Ιωάννα, Κωστάκη Νεκταρία, Λιάπη Ελένη, Μαναβάκη Ευαγγελία, Μαργέτη Αικατερίνη, Μισθός Πέτρος, Μητσόπουλος Ιωάννης, Μίχα Αναστασία, Μυγδάλη Ιουλία, Μυλωνοπούλου Μαριάνθη, Μουρίκη Ειρήνη, Μπαρρέ Ανδριανή, Ορφανουδάκη Νίκη, Παπουτσάκη Αικατερίνη, Παπαχαραλάμπους Μαρία, Παπαχατζής Ηλίας, Πετρογιάννη Κερασία, Περοδασκαλάκης Δημήτριος, Πετρουγάκη Δέσποινα, Παυλή Ευαγγελία, Σαμαρά Πελαγία, Σερλέτη Ευθυμία, Σκαλίδη Αικατερίνη, Σκουρτανιώτου Παναγιώτα, Τουρλή Μαρία, Χατζηδημητρίου Μαρία, Χατζημανώλη Μάρθα.

Καλώς: Πετρακοπούλου Ασήμω.

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ*

Λίαν Καλώς: Σταυριανού Ευγενία.

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Άριστα: Σάιτ Κων/να

Λίαν Καλώς: Αρτινού Ιωάννα, Βαβαίτης Διαμαντής, Βεκιάρη Μαρίκα, Γεωργιάδου Γεωργία, Δασκάλου Διονυσία, Ευαγγέλου Χρήστος, Ζούζουλα Δέσποινα, Καθράκη Δέσποινα, Κοκκολιάδου Θάλεια, Κωνσταντίνου Αναστασία, Κωστολέτου Φανή, Μοϊάνος Ματθαίος, Μπαλίγου Αικατερίνη, Μπελτάου Σταυρούλα, Μπλέτα Αικατερίνη, Μυταρά Αθηνά, Παπουτσή Γεωργία, Σπέντζα Ελισάβετ, Σουκιάτου Φλωρέττα, Συλιθρού Σωτηρία, Τερζάκη Μαριάννα, Τζανακάκη Στεφάνια, Τζάνερος Δέσποινα, Τσατά Παναγιώτα.

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Καλώς: Ελευθεριάδου Σοφία.

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Λίαν Καλώς: Καραταράκη Αθηνά.

* Οι απόφοιτοι αυτοί προέρχονται από τους τομείς της Φιλοσοφικής Σχολής πριν από τη διαίρεσή της σε τρία τμήματα.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1987

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Λίαν Καλώς: Βασιλειάδου Ξανθίππη, Καλογερή Ελένη, Κορφιάτη Κων/να, Μαυρομανωλάκη Ελένη, Παπακωνσταντίνου Δημήτριος, Πετρίδης Τριαντάφυλλος, Πεχλιβάνη Αγγελική, Πεχλιβανίδη Σοφία, Ρενιέρη Ειρήνη, Σταματίου Σταματία, Συρίγου Αικατερίνη, Χριστινάκη Αικατερίνη, Ντάσιος Φώτιος.

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καλώς Πατσιατζή Ελένη.

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Καλώς: Ελευθερίου Δημητράκης

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Λίαν Καλώς: Βεληβασάκη Ειρήνη, Δημητρίου Γιαννούλα, Δικαιάκου Αντωνία, Κανδηλάπτου Κλαυδία, Κουκάκης Κων/νος, Κυριάκου Αθανασία, Λελοδίτης Παναγιώτης, Λιώργης Ιωάννης, Μαγουλιά Μαρία, Μακρογιάννη Αναστασία, Πηγουνάκη Βαρβάρα, Σοφολόγη Αικατερίνη, Τσαγκαράκη Μαρία, Χλούπη Μαρία-Ελισάβετ, Χρυσανθοπούλου Ελένη.

7. ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΩΝ

1. Γάσπαρης Χαράλαμπος

Τίτλος της διδακτορικής του διατριβής: *«Ηγη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη 13ο - 14ο αιώνα».*

Βαθμός: «Άριστα».

2. Βλαχάκη Ρένα

Τίτλος της διδακτορικής της διατριβής: *«Η Κρητική Μονή της Αγκαράθου κατά την εποχή της Βενετοκρατίας».*

Βαθμός: «Λίαν καλώς».

8. ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ 1985 - 1987

Άρθρο 1

1. Τα μαθήματα των Τμημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης κατανέμονται σε οκτώ αυτοτελή ακαδημαϊκά εξάμηνα.

Τα μαθήματα διδάσκονται τρεις ώρες την εβδομάδα και έχουν διάρκεια ενός εξαμήνου, κατά την έννοια της επομένης παραγράφου.

2. Κάθε εξάμηνο αποτελείται τουλάχιστον από δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικές εβδομάδες και περιλαμβάνει τουλάχιστον δεκατρείς (13) πλήρεις εβδομάδες για διδασκαλία και δύο για εξετάσεις. Αν για οποιονδήποτε λόγο ο αριθμός των ωρών διδασκαλίας που πραγματοποιήθηκαν σε ένα μάθημα είναι μικρότερος από τα 2/3 του προβλεπόμενου στο Πρόγραμμα για τις εργάσιμες ημέρες του αντίστοιχου εξαμήνου, το αντίστοιχο μάθημα θεωρείται ότι δεν διδάχθηκε (Άρθρο 25, παρ. 5 του Ν. 1268/82).

3. Το εξάμηνο που περιλαμβάνει τις διακοπές των Χριστουγέννων λέγεται χειμερινό. Το εξάμηνο που περιλαμβάνει τις διακοπές του Πάσχα λέγεται εαρινό. Το χειμερινό εξάμηνο αρχίζει το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Σεπτεμβρίου.

Άρθρο 2

Πριν από την έναρξη του χειμερινού εξαμήνου κάθε Τμήμα ορίζει δύο ακαδημαϊκούς συμβούλους. Έργο των συμβούλων είναι να πληροφορούν τους φοιτητές του τμήματος σχετικά με κάθε ζήτημα που αφορά τις σπουδές τους. Η Σχολή και τα Τμήματα καθορίζουν τον τρόπο ενημέρωσης και πληροφόρησης των φοιτητών.

Άρθρο 3

1. Ο φοιτητής με αίτησή του, που υποβάλλεται το αργότερο ως το τέλος της *δεύτερης εβδομάδας μετά* την έναρξη του εξαμήνου, εγγράφεται στα μαθήματα που θα παρακολουθήσει.

2. Ο φοιτητής με έγγραφη δήλωσή του, έχει δικαίωμα να αποσυρθεί από μάθημα στο οποίο έχει εγγραφεί, εφόσον τηρείται η διάταξη του άρθρου 8, που προβλέπει ελάχιστο αριθμό μαθημάτων για κάθε εξάμηνο. Η δήλωση πρέπει να έχει κατατεθεί το αργότερο ως το τέλος της *όγδοης εβδομάδας* του αντίστοιχου εξαμήνου. Στην περίπτωση αυτή, η εγγραφή του φοιτητή στο μάθημα από το οποίο αποσύρεται θεωρείται ότι δεν έχει γίνει.

Άρθρο 4

1. Η εκτίμηση της επίδοσης των φοιτητών σε κάθε μάθημα γίνεται με γραπτή ή προφορική ή γραπτή και προφορική εξέταση κατά την κρίση του διδάσκοντος.

Πρόσθετο κριτήριο στις παραδόσεις μπορεί να είναι ειδική εργασία σε θέμα

που ορίζεται από τον διδάσκοντα. Η εκπόνηση γραπτής εργασίας είναι προαιρετική και μπορεί να επηρεάσει θετικά την τελική εκτίμηση της επίδοσης των φοιτητών. Στα σεμινάρια η επίδοση του φοιτητή κρίνεται από την ποιότητα της γραπτής εργασίας και την ενεργό συμμετοχή του στο σεμινάριο. Τυχόν τελική εξέταση δεν αίρει την υποχρέωση συγγραφής σεμιναριακής εργασίας και συμμετοχής στις εργασίες του σεμιναρίου.

Άλλες τυχόν διαδικασίες (π.χ. ενδιάμεσες δοκιμασίες) μπορούν να καθορίζονται από το Τμήμα, ύστερα από εισήγηση του διδάσκοντος.

2. Το περιεχόμενο της διδασκαλίας κάθε μαθήματος επεξηγείται το αργότερο την πρώτη μέρα της έναρξης του εξαμήνου. Μέσα στις δύο πρώτες εβδομάδες του εξαμήνου ανακοινώνονται ο τρόπος εκτίμησης της επίδοσης των φοιτητών και η βασική διβλιογραφία του μαθήματος.

Άρθρο 5

1. Η βαθμολογία σε κάθε μάθημα εκφράζεται με την κλίμακα των ακεραίων αριθμών από ένα (1) έως δέκα (10). Βάση επιτυχίας είναι ο βαθμός πέντε (5).

2. Η βαθμολογία του πτυχίου συνάγεται από το μέσο όρο των βαθμών σε όλα τα μαθήματα που απαιτούνται για την ολοκλήρωση των σπουδών. Βαθμός πτυχίου πάνω από 8,50 και έως 10 χαρακτηρίζεται ως «Άριστα», πάνω από 6,50 και έως 8,50 χαρακτηρίζεται ως «Λίαν Καλώς» και από 5ως 6,50 χαρακτηρίζεται ως «Καλώς».

Άρθρο 6

1. Τελικές εξετάσεις σε κάθε μάθημα διεξάγονται δύο φορές σε τρεις εξεταστικές περιόδους, που έχουν διάρκεια δύο εβδομάδων.

2. Φοιτητής που αποτυγχάνει σε ένα μάθημα έχει το δικαίωμα να επανεξετασθεί στο μάθημα αυτό μόνο κατά την τρίτη περίοδο των τελικών εξετάσεων του επόμενου Σεπτεμβρίου. Αποτυχία και στην δεύτερη τελική εξέταση σημαίνει οριστική αποτυχία στο μάθημα. Σε περίπτωση οριστικής αποτυχίας ο φοιτητής μπορεί να εγγραφεί κατά το επόμενο (ή άλλο) εξάμηνο σε μάθημα που ανήκει στο ίδιο γνωστικό αντικείμενο, ή αν το μάθημα είναι επιλεγόμενο, σε μάθημα του ίδιου ή άλλου γνωστικού αντικειμένου.

3. Δεν επιτρέπεται η εγγραφή σε μάθημα, του οποίου η ύλη συμπίπτει εν όλω ή εν μέρει με την ύλη μαθήματος που έχει ήδη περάσει ο φοιτητής, εκτός αν πρόκειται για μάθημα υψηλότερης βαθμίδας, κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 10. Στην αρχή κάθε εξαμήνου το Τμήμα αποφασίζει ποια από τα προσφερόμενα μαθήματα εμπίπτουν στην κατηγορία αυτή.

4. Η βαθμολογία κάθε μαθήματος κατατίθεται στη Γραμματεία της Σχολής μέσα σε δεκαπέντε ημέρες μετά το τέλος της εξεταστικής περιόδου.

Άρθρο 7

Τα Τμήματα μπορούν, αν κρίνουν ότι υπάρχει ανάγκη, να επαναλαμβάνουν την προσφορά του ίδιου μαθήματος σε συνεχόμενα εξάμηνα. Για την επιλογή του μαθή-

ματος αυτού ισχύει ο περιορισμός που διατυπώνεται στο άρθρο 6, παρ. 3.

Άρθρο 8

Στη διάρκεια των έξι πρώτων εξαμήνων των σπουδών του ο φοιτητής οφείλει να εγγραφεται, και να υποβάλλεται στις αντίστοιχες εξετάσεις, σε όχι λιγότερα από τέσσερα (4) και όχι περισσότερα από οκτώ (8) μαθήματα σε κάθε εξάμηνο. Στο έβδομο και το όγδοο εξάμηνο σπουδών ο φοιτητής μπορεί να εγγραφεται σε εννέα (9) μαθήματα. Κατά το τέταρτο έτος των σπουδών του ο φοιτητής οφείλει να εγγραφεί και να υποβληθεί επιτυχώς στις αντίστοιχες εξετάσεις σε τέσσερα (4) τουλάχιστον μαθήματα από τα οποία δύο (2) τουλάχιστον κατά το όγδοο εξάμηνο σπουδών.

Στους αριθμούς αυτούς συνυπολογίζεται και η ξένη γλώσσα, έστω και αν ο φοιτητής έχει απαλλαγεί από την παρακολούθησή της κατά τα προβλεπόμενα στο άρθρο 9.

Άρθρο 9

1. Οι φοιτητές οφείλουν, ως το τέλος των σπουδών τους, να έχουν μάθει την αγγλική ή τη γαλλική ή τη γερμανική ή την ιταλική γλώσσα, εφόσον προσφέρεται η διδασκαλία των γλωσσών αυτών στη Φιλοσοφική Σχολή, σε βαθμό που να μπορούν να κατανοούν συγγράμματα της επιστήμης τους γραμμένα σε μια από τις γλώσσες αυτές.

Δεν επιδιώκεται η εκμάθηση της ξένης γλώσσας ως οργάνου ομιλίας, αλλά η χρησιμοποίηση της για ερευνητικούς σκοπούς (χρησιμοποίηση της ξένης διδλωγραφίας, ιδιαίτερα στην εκπόνηση σεμναριακών εργασιών).

2. Τα μαθήματα των ξένων γλωσσών διδάσκονται τρεις ώρες την εβδομάδα σε προοδευτική σειρά τεσσάρων εξαμηνιαίων μαθημάτων που αντιστοιχούν στις παρακάτω βαθμίδες: Α, Β, Γ, Δ1, Δ2, Δ3, Δ4.

Οι βαθμίδες Δ1, Δ2, Δ3 και Δ4 θα είναι του ίδιου επιπέδου, αλλά με διαφορετική κάθε φορά ύλη, ώστε εκείνοι που αρχίζουν με το Δ1 να μην έχουν σε κάθε εξάμηνο την ίδια ύλη. Οι βαθμίδες αυτές (Δ1, Δ2, Δ3, Δ4) θα είναι εναλλακτικές και θα υπάρχει μόνο μια σε κάθε εξάμηνο.

Οι κατατακτήριες εξετάσεις είναι υποχρεωτικές για όλους τους πρωτοετείς φοιτητές. Στις εξεταστικές δοκιμασίες για μερική ή ολική απαλλαγή από την παρακολούθηση της ξένης γλώσσας, μπορούν να συμμετέχουν οι φοιτητές, οι οποίοι σύμφωνα με τα αποτελέσματα των κατατακτήριων εξετάσεων, κατατάσσονται σε βαθμίδα Δ.

Οι φοιτητές που επιλέγουν την Αγγλική ή Γαλλική Γλώσσα και κατατάσσονται στη βαθμίδα Δ, παρακολουθούν το μάθημα της ξένης γλώσσας επί τρία μόνο εξάμηνα.

Οι διδάσκοντες την ξένη γλώσσα, έχουν το δικαίωμα να απαλλάξουν φοιτητές από την υποχρέωση των τελικών εξαμηνιαίων εξετάσεων, υπό τον όρο ότι αυτοί παρακολούθησαν ανελλιπώς τα μαθήματα της αντίστοιχης ξένης γλώσσας καθ' όλη τη διάρκεια του εξαμήνου και συμμετείχαν με ικανοποιητική επίδοση στις ασκήσεις, οι οποίες γίνονται κατά τη διάρκεια των μαθημάτων. Ο μέσος όρος της επίδοσής

τους στις ασκήσεις αυτές αποτελεί τον τελικό εξαμηνιαίο βαθμό στο μάθημα της ξένης γλώσσας. Φοιτητές που θα πραγματοποιήσουν περισσότερες από 3 απουσίες κατά τη διάρκεια του εξαμήνου, χάνουν το δικαίωμα αυτό και υποχρεούνται να υποστούν την τελική εξέταση του εξαμήνου.

3. Στο τέλος κάθε εξαμήνου διεξάγονται γραπτές εξετάσεις. Σε περίπτωση αποτυχίας ο φοιτητής μπορεί, αν το κρίνει σκόπιμο, να παρακολουθήσει το μάθημα του εξαμήνου που έχασε και παράλληλα το μάθημα του αμέσως επόμενου εξαμήνου. Ο μέσος όρος των βαθμών στα τέσσερα εξαμηνιαία μαθήματα συνυπολογίζεται ως ένας βαθμός για την εξαγωγή του μέσου όρου της βαθμολογίας του πτυχίου.

4. Όσοι φοιτητές δεν έχουν καμιά γνώση της ξένης γλώσσας που επιθυμούν να εκμάθουν και κατατάσσονται στο πρώτο τμήμα (Α) θεωρούνται αρχάριοι. Δεν θεωρούνται αρχάριοι όσοι έχουν λίγες γνώσεις της αντίστοιχης ξένης γλώσσας και κατατάσσονται σε ένα από τα υπόλοιπα τμήματα ύστερα από κατατακτήριο test.

5. Ο πρωτοεισαγόμενος φοιτητής, που κατέχει μίαν από τις γλώσσες της παρ. 1 εξετάζεται με αίτησή του στη γλώσσα αυτή από διμελή επιτροπή αποτελούμενη από ένα διδάσκαλο της αντίστοιχης γλώσσας και ένα μέλος του διδακτικού προσωπικού, η οποία μπορεί να εισηγηθεί στη Σχολή την απαλλαγή του από την παρακολούθηση των μαθημάτων της ξένης γλώσσας και να τον βαθμολογήσει στη γλώσσα αυτή, ή μπορεί να τον εντάξει σε ένα από τα πιο προχωρημένα μαθήματα της ίδιας γλώσσας.

Απαλλάσσονται κατά κανόνα οι απόφοιτοι ξένων σχολείων και οι πτυχιούχοι ξένων Παν/μίων της αντίστοιχης ξένης γλώσσας. Σε περίπτωση απαλλαγής δεν υπάρχει βαθμός. Όσοι φοιτητές της κατηγορίας αυτής επιθυμούν να πάρουν βαθμό για το πτυχίο τους, θα πρέπει να εξεταστούν από ειδική επιτροπή σύμφωνα με τον κανονισμό της Σχολής. Η εξέταση θα περιορίζεται σε επιστημονικά κείμενα που υπάγονται στα γνωστικά αντικείμενα του οικείου Τμήματος.

Άρθρο 10

1. Όλα τα μαθήματα που διδάσκονται στη Φιλοσοφική Σχολή εντάσσονται σε μια από τις εξής τρεις βαθμίδες: (α) Αυτοτελείς ασκήσεις, (β) Παραδόσεις και (γ) Σεμινάρια. Και στις τρεις βαθμίδες τα μαθήματα είναι τριώρα.

2. (α) Αυτοτελείς ασκήσεις ονομάζονται τα ανεξάρτητα μαθήματα που αποσκοπούν στην παροχή ή εμπέδωση βασικών ή γενικών γνώσεων και γίνονται, κατά το δυνατόν, σε μικρές ομάδες φοιτητών.

(β) Παραδόσεις ονομάζονται τα μαθήματα, στα οποία παρουσιάζεται εποπτικά μια ευρεία περιοχή ενός γνωστικού αντικείμενου και ο σχετικός με αυτήν επιστημονικός προβληματισμός, μέρος των οποίων μπορεί να είναι ειδικές ασκήσεις.

(γ) Σεμινάρια ονομάζονται τα μαθήματα, στα οποία οι διδασκόμενοι με τις οδηγίες του διδάσκοντος, ερευνούν ένα ειδικό θέμα με την βοήθεια της σχετικής επιστημονικής βιβλιογραφίας.

3. Στον κατάλογο των προσφερομένων μαθημάτων των Τμημάτων οι ασκήσεις αριθμούνται από το 1 ως το 99, οι παραδόσεις από το 100 ως το 299 και τα σεμινάρια από 300 ως το 399.

4. Τα μαθήματα των ξένων γλωσσών εντάσσονται στην κατηγορία των ασκήσεων.

Άρθρο 11

1. Η Φιλοσοφική Σχολή απονέμει τρία πτυχία που αντιστοιχούν στα τρία Τμήματα της Σχολής: (α) Φιλολογίας, (β) Ιστορίας και Αρχαιολογίας και (γ) Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών.

2. Για την απόκτηση οποιουδήποτε πτυχίου απαιτείται η παρακολούθηση και επιτυχής εξέταση σε ορισμένο αριθμό εξαμηνιαίων μαθημάτων που προσφέρονται κατά τριώρα κάθε εβδομάδα και συμποσούνται σε εκατόν πενήντα έξι (156) τριώρα. Κάθε εβδομαδιαία ώρα διδασκαλίας ισοδυναμεί με μια διδακτική μονάδα (δ.μ.).

3. Δικαίωμα εγγραφής σε σεμινάριο έχει ο φοιτητής που έχει ήδη παρακολουθήσει και εξεταστεί επιτυχώς σε δύο τουλάχιστον παραδόσεις ή ασκήσεις του ίδιου ή παρεμφερούς γνωστικού αντικειμένου, πάντως όχι πριν από το τρίτο εξάμηνο των σπουδών του.

Η προτεραιότητα εγγραφής καθορίζεται από το εξάμηνο φοίτησης (π.χ. 8ο, 7ο, 6ο κ.ο.κ.) και από το Τμήμα στο οποίο ανήκει ο φοιτητής.

Ο αριθμός των φοιτητών στα σεμινάρια δεν πρέπει να υπερβαίνει τους είκοσι πέντε (25). Αν υπάρχει ανάγκη, το ίδιο σεμινάριο επαναλαμβάνεται στο επόμενο εξάμηνο. Ύστερα από την πάροδο τριών εβδομάδων από την έναρξη του σεμιναρίου ο φοιτητής δεν έχει το δικαίωμα να ζητήσει θέμα για εργασία.

Περιορισμοί για την εγγραφή σε παραδόσεις δεν υπάρχουν.

9. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ι. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

1. Από το ακαδημαϊκό έτος 1983 - 84 οι φοιτητές του Τμήματος Φιλολογίας έχουν το δικαίωμα να επιλέξουν και να ακολουθήσουν ένα από τα τρία Προγράμματα Σπουδών του Τμήματος (Πίν. 1).

2. (α) Το πρόγραμμα Α έχει αρχαιογνωστική κατεύθυνση και επιτρέπεται στο φοιτητή να οργανώσει έτσι τις σπουδές του ώστε τα μαθήματα που θα παρακολουθήσει να καλύπτουν ένα σχετικά ευρύ φάσμα γνωστικών αντικειμένων, χωρίς αυτό να οδηγεί σε μονομερώς αρχαιογνωστική κατάρτιση.

(β) Το Πρόγραμμα Β είναι προσανατολισμένο στη λογοτεχνία και γενικότερα τον πολιτισμό της Μεσαιωνικής και της Νεότερης Ελλάδας, παρέχει όμως τη δυνατότητα ο φοιτητής να καταρτιστεί επαρκώς και σε άλλα γνωστικά αντικείμενα, με τα οποία η εξοικείωση είναι χρήσιμη, αν όχι απαραίτητη, για το φιλόλογο.

(γ) Το Πρόγραμμα Γ αποτελεί συγκερασμό των Προγραμμάτων Α και Β. Ο συγκερασμός αυτός είναι ποιοτικός, όχι ποσοτικός, και επιτρέπει στο φοιτητή, αφού εξοικειωθεί με τα βασικά γνωστικά αντικείμενα του φιλολογικού χώρου, να εμβαθύνει σε ορισμένα από αυτά ή να διευρύνει το φάσμα των ενδιαφερόντων του.

3. Με δήλωσή του, που υποβάλλεται στη Γραμματεία κατά την έναρξη του τρίτου εξαμήνου σπουδών, ο φοιτητής ορίζει το Πρόγραμμα που θα ακολουθήσει ως το τέλος των σπουδών του.

4. Τα μαθήματα διακρίνονται σε υποχρεωτικά (Υ) και υποχρεωτικά επιλεγόμενα (ΥΕ). Τα μαθήματα Υ (Πίν. 2) είναι επτά (7) σε όλα τα Προγράμματα, χωρίς να υπολογίζεται η ξένη γλώσσα. Τα μαθήματα ΥΕ, στα οποία περιλαμβάνονται τα σεμινάρια, είναι σαρανταένα (41). Για τα υποχρεωτικά επιλεγόμενα Β (ΥΕΒ) βλ. παρακάτω παράγρ. 12.

5. Εφόσον το διδακτικό δυναμικό του Τμήματος το επιτρέπει, η διδασκαλία των μαθημάτων Υ επαναλαμβάνεται κάθε εξάμηνο. Κάθε μάθημα ΥΕ προσφέρεται το λιγότερο τρεις φορές ανά τετραετία.

6. Για τη συμμετοχή στα σεμινάρια ισχύουν οι διατάξεις του Κανονισμού Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής.

7. Δεν επιτρέπεται η εγγραφή σε λιγότερα από τέσσερα (4) και περισσότερα από οκτώ (8) μαθήματα κάθε εξάμηνο. Μετά το έκτο εξάμηνο σπουδών ο φοιτητής μπορεί να εγγραφεί το πολύ σε εννέα (9) μαθήματα κάθε εξάμηνο, προϋπόθεση όμως για την απόκτηση του πτυχίου είναι η επιτυχής παρακολούθηση δύο (2) τουλάχιστον μαθημάτων τόσο κατά το έβδομο, όσο και κατά το όγδοο εξάμηνο σπουδών.

8. Κάθε εβδομαδιαία ώρα διδασκαλίας ανά εξάμηνο, ισοδυναμεί με μία (1) διδακτική μονάδα. Για την απόκτηση του πτυχίου απαιτείται ο φοιτητής να συγκεντρώσει 156 διδακτικές μονάδες, παρακολουθώντας τα μαθήματα του επιλεγέντος Προγράμματος (Πίν. 3, 4, 5) και υφιστάμενος με επιτυχία τις σχετικές εξετάσεις ή / και δοκιμασίες.

9. Όταν ο προβλεπόμενος αριθμός των ωρών διδασκαλίας ενός γνωστικού αντικειμένου είναι συνολικά μεγαλύτερος από δεκαπέντε (15), ο αριθμός αυτός επιδέχεται μείωση κατά τρεις (3) ώρες, με αντίστοιχη αύξηση των ωρών διδασκαλίας

άλλου συναφούς γνωστικού αντικειμένου ή μαθήματος και με την προϋπόθεση ότι το σχετικό αίτημα θα εγκριθεί από την Επιτροπή Προγράμματος του Τμήματος.

(Παράδειγμα: Οι ώρες ΑΕΦ των Προγραμμάτων Α και Γ μπορεί να μειωθούν κατά τρεις, αν οι ώρες αυτές αναπληρωθούν με ισάριθμες ώρες παρακολούθησης συναφούς γνωστικού αντικειμένου (ΑΙ, ΚΑ, ΛΦ) ή συναφούς μαθήματος που τυχόν προσφέρεται (π.χ. «Ιστορία του Αρχαίου Θεάτρου» (Θ) ή «Έρμηνεία διαλεκτικών επιγραφών» (ΓΛ).

10. Δεν χωρεί μείωση των ωρών παρακολούθησης των μαθημάτων Υ (Πίν. 2).

11. Η κατανομή των ωρών διδασκαλίας στα Προγράμματα Σπουδών του Τμήματος είναι *ενδεικτική*. Συνιστάται η παρακολούθηση των μαθημάτων Υ όσο γίνεται πιο νωρίς μετά την έναρξη των σπουδών: έτσι ο φοιτητής θα αποκτήσει σύντομα τις βασικές γνώσεις που είναι απαραίτητες για την επιτυχή παρακολούθηση ΥΕ μαθημάτων και την αποδοτική συμμετοχή στα σεμινάρια (Πίν. 8).

12. Τα ΥΕ μαθήματα (Πίν. 6, 7) κατανέμονται σε ενότητες, η κάθε μία από τις οποίες παρέχει δύο τουλάχιστον διαζευκτικές δυνατότητες. Τα μαθήματα ελεύθερης επιλογής (ΥΕΒ) επιλέγονται από τα Προγράμματα Σπουδών όλων των Τμημάτων της Σχολής, όμως τρία (3) τουλάχιστον μαθήματα της κατηγορίας αυτής πρέπει να είναι μαθήματα προσφερόμενα από το Τμήμα Φιλολογίας.

13. Η εγγραφή στις θεματογραφίες (ΑΕΦ 10Α και 10Β, ΛΦ 10Α και 10Β) ρυθμίζεται, στην περίπτωση που λειτουργούν δυο τμήματα, αλφαριθμητικά: από το Α ως το Κ εγγράφονται στο 1ο τμήμα και από το Λ ως το Ω στο 2ο τμήμα.

14. Τα μαθήματα ΑΕΦ και ΛΦ κατανέμονται σε έξι ενότητες (Έπος, Λυρική Ποίηση, Δράμα, Ιστοριογραφία, Φιλοσοφία - Ρητορική, Αρχαίος Πολιτισμός) και οι φοιτητές (οι νεοεισαγόμενοι από το 1986/87) υποχρεώνονται να πάρουν ανάλογα με την κατεύθυνσή τους: ένα μάθημα από καθεμιά από τις πέντε πρώτες ενότητες ΑΕΦ και ΛΦ (Α κατεύθυνση).

Ένα μάθημα από τρεις διαφορετικές ενότητες της ΑΕΦ και δύο μαθήματα από διαφορετικές ενότητες ΛΦ (Β κατεύθυνση). Ένα μάθημα από τέσσερις διαφορετικές ενότητες ΑΕΦ και τρία μαθήματα από διαφορετικές ενότητες ΛΦ (Γ κατεύθυνση).

ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Οι φοιτητές που θ' ακολουθήσουν το Πρόγραμμα Β πρέπει να επιλέξουν τα μαθήματα της Νεοελληνικής Φιλολογίας με τέτοιο τρόπο, ώστε ν' αποκτήσουν μιαν ευρεία εποπτεία της. Για το σκοπό αυτό η ύλη της Νεοελληνικής Φιλολογίας έχει κατανεμηθεί σε οκτώ ενότητες, όσες και τα εξάμηνα σπουδών, κάθε μία από τις οποίες καλύπτει ένα χρονικό ή ειδολογικό τμήμα της νεοελληνικής λογοτεχνίας (βλ. πίνακα 7). Μία ενότητα που είναι γενική αποτελεί το μάθημα της Εισαγωγής στη Νεοελληνική Φιλολογία, το οποίο είναι υποχρεωτικό. Οι φοιτητές είναι υποχρεωμένοι επίσης να επιλέξουν έτσι τα υπόλοιπα επτά μαθήματα Νεοελληνικής Φιλολογίας, ώστε να καλύψουν χρονικά το μεγαλύτερο μέρος της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Για το λόγο αυτό θα πρέπει να επιλέξουν ένα μάθημα από κάθε μία από τις επτά ενότητες των Υποχρεωτικών Επιλεγόμενων. Μπορούν εντούτοις να αντικαταστήσουν δύο μαθήματα από τα Υποχρεωτικά Επιλεγόμενα με δύο μαθήματα από τα

Άλλα Προσφερόμενα, ή μ' ένα μάθημα από τα Άλλα Προσφερόμενα και ένα μάθημα μιας άλλης ενότητας από τα Υποχρεωτικά Επιλεγόμενα. Δηλαδή οι φοιτητές πρέπει να καλύψουν τουλάχιστον πέντε από τις επτά χρονικές και ειδολογικές περιόδους του παρατιθέμενου πίνακα (μέρος II).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

		A	B	Γ
Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	(ΑΕΦ)	30	15	21
Λατινική Φιλολογία	(ΛΦ)	21	9	12
Νεότερη Ελλην. Φιλολογία	(ΝΕΦ)	12	24	18
Βυζαντινή Φιλολογία	(ΒΦ)	6	9	6
Γλωσσολογία	(Γλ)	9	9	9
Παιδαγωγική	(Παι)	9	9	9
Φιλοσοφία	(Φ/ΙΦ)	9	6	9
Αρχαία/ Βυζαντινή Ιστορία	(ΑΙ/ΒΙ)	6		
Αρχαιολογία	(ΠΑ/ΚΑ)	6		
Ιστορία	(ΑΙ/ΒΙ/ΙΜΧ/ΝΕΙ/ΙΝΧ/Τ/ΙΕΚ/Αρ/ΙΑφ)		12	12
Θέατρο και Κινηματογράφος	(Θ και Κ)		9	6
Μουσικολογία	(Μ)		6	6
Ελεύθερη Επιλογή	(ΥΕΒ)	18	18	18
Σεμινάρια		18	18	18
Ξένη Γλώσσα		12	12	12

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ

ΑΕΦ 10 Α	3	3	3
ΑΕΦ 10 Β	3	3	3
ΑΕΦ 60 ή ΛΦ 40	3		
ΛΦ 10 Α	3	3	3
ΝΕΦ 100	3	3	3
ΒΦ 100/ΛΦ 10 Β	3	3	3
Γλ 101/102	3	3	3
Γλ 102/Θ 100/ΑΕΦ 60		3	3
Ξένη Γλώσσα (Ξ.Γ.)	12	12	12

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α

ΠΙΝ. 3

	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ ωρών
Αρχ. ελλ. φιλολογία (ΑΕΦ)	6	6	3	3	3	3	3	3	30
Λατινική φιλολογία (ΛΦ)	3	3	3	3	3	3	3		21
Νεότε. ελλ. φιλολογία (ΝΕΦ)	3	3					3	3	12
Βυζαντινή φιλολογία (ΒΦ)	3	3							6
Γλωσσολογία (Γλ)			3	3				3	9
Παιδαγωγική (Παι)						3	3	3	9
Φιλοσοφία (Φ/ΙΦ)					3		3	3	9
Αρχαία Ιστορία (ΑΙ) Βυζαντινή Ιστορία (ΒΙ)		3	3						6
Αρχαιολογία (ΠΑ/ΚΑ)					3	3			6
Υποχρ. Επιλεγ. Β (ΥΕΒ)	3	3	3	3	3	3			18
Σεμινάρια (Σ)			3	3	3	3	3	3	18
Ξένη Γλώσσα (Ξ.Γ.)	3	3	3	3					12
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Β

ΠΙΝ. 4

	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
Αρχ. ελλ. φιλολογία (ΑΕΦ)	6	3	3	3					15
Λατινική φιλολογία (ΛΦ)	3	3	3						9
Νεάτ. ελλ. φιλολογία (ΝΕΦ)	3	3	3	3	3	3	3	3	24
Βυζαντινή φιλολογία (ΒΦ)	3	3					3		9
Γλωσσολογία (Γλ)			3	3				3	9
Παιδαγωγική (Παι)						3	3	3	9
Φιλοσοφία (Φ/ΙΦ)					3		3		6
Ιστορία (ΒΙ/ΙΜΧ/ΝΕΙ/ΑΙ/ ΙΕΚ/ΙΝΧ/Αρ/ΙΑΦρ/Τ)		3		3	3	3			12
Θέατρο και Κινηματογράφος (Θ και Κ)							3	6	9
Μουσικολογία (Μ)					3	3			6
Υποχρ. Επιλεγ. Β (ΥΕΒ)	3	3	3	3	3	3			18
Σεμινάρια (Σ)			3	3	3	3	3	3	18
Ξένη Γλώσσα (Ξ.Γ.)	3	3	3	3					12
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Γ

ΠΙΝ. 5

	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
Αρχ. ελλ. φιλολογία (ΑΕΦ)	6	3	3	3		3	3		21
Λατινική φιλολογία (ΛΦ)	3	3	3				3		12
Νεότε. ελλ. φιλολογία (ΝΕΦ)	3	3	3	3	3	3			18
Βυζαντινή φιλολογία (ΒΦ)	3	3							6
Γλωσσολογία (Γλ)			3	3				3	9
Παιδαγωγική (Παι)						3	3	3	9
Φιλοσοφία (Φ/ΙΦ)					3		3	3	9
Ιστορία (ΑΙ/ΒΙ/ΙΜΧ/ΝΕΙ/ ΙΝΧ/ΙΕΚ/Αρ/ΙΑΦ/Τ)		3		3	3			3	12
Θέατρο και Κινηματογράφος (Θ και Κ)							3	3	6
Μουσικολογία (Μ)					3	3			6
Υποχρ. Επιλεγ. Β (ΥΕΒ)	3	3	3	3	3	3			18
Σεμινάρια (Σ)			3	3	3	3	3	3	18
Ξένη Γλώσσα (Ξ.Γ.)	3	3	3	3					12
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

10	A - B	Αρχαία Ελληνική θεματογραφία
20		Ανθολόγιο πεζογραφίας και ποίησης
30		Επική γλώσσα και ιωνική διάλεκτος
40		Αρχαία Ελληνική μετρική
50		Πατυρολογία
60		Εισαγωγή στην κλασική Φιλολογία
100 - 129		Όμηρος, Ησίοδος, κ.λπ.
130 - 165		Λυρική ποίηση
166 - 190		Τραγωδία
191 - 210		Κωμωδία
211 - 235		Ιστοριογραφία
236 - 250		Φιλοσοφική πεζογραφία (Προσωκρατικοί, Πλάτων, Αριστοτέλης)
251 - 255		Αττικοί ρήτορες
256 - 270		Πεζογραφία όψιμης αρχαιότητας (Πλούταρχος, Λουκιανός κ.λπ.)
271 - 299		Αρχαίος Ελληνικός πολιτισμός
300 - 399		Σεμινάρια

ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

10	A - B	Λατινική θεματογραφία
20		Ανθολογία πεζογραφίας και ποίησης
30		Μετρική
100 - 104		Βιργίλιος
105 - 139		Λουκρήτιος, Οβίδιος κ.λπ.
140 - 154		Ρωμαϊκή ελεγεία
155 - 189		Ωδές, σάτιρα (Οράτιος, Κάτουλλος, Γιουβενάλης, Μαρτιάλης)
190 - 199		Τραγωδία (Σενέκας)
200 - 219		Κωμωδία
220 - 249		Ιστοριογραφία
250 - 254		Κικέρων και ρωμαϊκή ρητορική
255 - 279		Πεζογραφία του «αργυρού αιώνα» και όψιμης περιόδου (Σενέκας, Πλίνιος, Λακτάνιος κ.λπ.)
280 - 299		Ρωμαϊκός πολιτισμός
300 - 399		Σεμινάρια

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ (Ν.Ε.Φ.)

I. ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΟ (100 - 109)

Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία.

II. ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΑ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

1. Από τις αρχές ως την πτώση της Κρήτης (110 - 129).
  - α) Δημώδης υστεροβυζαντινή λογοτεχνία.
  - β) Τοπικές ιδιωματικές λογοτεχνίες στα πλαίσια της Φραγκοκρατίας.
  - γ) Κρητική λογοτεχνία της ακμής.
2. Από την πτώση της Κρήτης ως το 1821 (130 - 149).
  - α) Ελληνικός Διαφωτισμός.
  - β) Οι Πρόδρομοι (Ρήγας - Βηλαράς - Χριστόπουλος).
  - γ) Προσολωμικοί.
3. Επτανησιακή λογοτεχνία της ακμής (150 - 169).
  - α) Ο Σολωμός και η εποχή του.
  - β) Ο Κάλβος και η εποχή του.
  - γ) Βαλαωρίτης - Ελάσσονες Επτανήσιοι.
4. Πεζογραφία του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα (170 - 189).
  - α) Αρχές της νεοελληνικής πεζογραφίας.
  - β) Ιστορικό μυθιστόρημα.
  - γ) Ηθογραφία.
  - δ) Πεζογραφία του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα.
5. Ποίηση του 19ου και των αρχών 20ού αιώνα (190 - 209).
  - α) Ελληνικός Ρομαντισμός.
  - β) Ο Παλαμάς και η εποχή του.
  - γ) Ποίηση 1900 - 1930 (Σεκελιανός - Βάρναλης - Καρυωτάκης κ.ά.)
  - δ) Ο Καδάφης και η εποχή του.
6. Νεότερη πεζογραφία (210 - 229).
  - α) Η γενιά του '30.
  - β) Μεταπολεμική πεζογραφία.
7. Νεότερη ποίηση (230 - 249).
  - α) Ποίηση της γενιάς του '30 (Σεφέρης - Ελύτης - Ρίτσος - Υπερρεαλισμός).
  - β) Μεταπολεμική ποίηση.

III. ΑΛΛΑ ΠΡΟΣΦΕΡΟΜΕΝΑ

1. Δημοτικό τραγούδι (250 - 269).
2. Θεωρία λογοτεχνίας και Συγκριτική φιλολογία (270 - 289).
3. Νεοελληνική κριτική και δοκίμιο (290 - 299).

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ

ΠΙΝ. 8

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ	ΩΡΕΣ
Α	ΑΕΦ	3
	ΛΦ	3
	ΑΕΦ/ΛΦ	3
	Επιλεγόμενα	9
Β	ΝΕΦ	3
	ΒΦ	3
	ΝΕΦ/ΒΦ	3
	Επιλεγόμενα	9
Γ	ΝΕΦ	3
	ΑΕΦ/ΝΕΦ	3
	ΒΦ/ΝΕΦ	3
	Επιλεγόμενα	9

II. ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Για την απόκτηση πτυχίου του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας ο φοιτητής οφείλει να έχει ολοκληρώσει επιτυχώς τη σπουδή του σε ένα από τα τρία παρακάτω προγράμματα σπουδών. Από τα τρία προγράμματα τα δύο έχουν κατεύθυνση σπουδών Ιστορίας (Α) και το ένα Αρχαιολογίας (Β)· από τα δύο προγράμματα Ιστορίας το ένα είναι προσανατολισμένο στη σπουδή της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα (Α1), ενώ το δεύτερο στη σπουδή της νεότερης και της σύγχρονης εποχής (Α2).

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α1

1. Αρχαία Ελληνική Θεματογραφία και Αρχαία Ελληνική Φιλολογία (3 ώρες Θεματογραφία και 3 Φιλολογία υποχρεωτικώς)	12ώρες
2. Λατινικά	6 »
3. Παιδαγωγικά (3 ώρες άσκηση υποχρεωτικώς)	9 »
4. Νεότερη Ελληνική Φιλολογία	6 »
5. Αρχαία Ιστορία	15 »
6. Βυζαντινή Ιστορία	9 »
7. Ιστορία Μέσων Χρόνων	9 »
8. Ιστορία Νεότερων Χρόνων και Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (3 ώρες από κάθε μια υποχρεωτικώς)	12 »
9. Αραβική Ιστορία ή/και Τουρκολογία	6 »
10. Οποιαδήποτε Ιστορία	6 »
11. Προϊστορική, Κλασική, Βυζαντινή Αρχαιολογία (όχι και οι 12 από την ίδια)	12 »
12. Ιστορία Τέχνης (οι 3 ώρες Ιστορία Τέχνης της Δύσης υποχρεωτικώς)	6 »
13. Ξένη Γλώσσα	12 »
14. Ελεύθερη Επιλογή	18 »
15. Σεμινάρια	18 »
ως εξής:	
α) Τρία Αρχαία Ιστορία ή Βυζαντινή Ιστορία ή Ιστορία Μέσων Χρόνων (όχι και τα τρία από την ίδια)	
β) Ένα Αρχαιολογία ή Αρχαία Φιλολογία	
γ) Ένα οποιαδήποτε Ιστορία, και	
δ) Ένα ελεύθερο	

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α2

1. Αρχαία Ελληνική Θεματογραφία και Αρχαία Ελληνική Φιλολογία (3 ώρες θεματογραφία και 3 ώρες Φιλολογία υποχρεωτικώς)	12ώρες
2. Νεότερη Φιλολογία (οι 6 ώρες Νεότερη Ελληνική Φιλολογία υποχρεωτικώς)	12ώρες
3. Παιδαγωγικά (3 ώρες άσκηση υποχρεωτικώς)	9 »
4. Αρχαία Ιστορία ή Βυζαντινή Ιστορία ή Ιστορία Μέσων Χρόνων (3 ώρες από καθεμιά υποχρεωτικώς)	15 »
5. Ιστορία Νεότερων Χρόνων - Ευρωπαϊκή Ιστορία (6 ώρες Νεότερη Ελληνική Ιστορία υποχρεωτικώς)	18 »
6. Ιστορία Ελληνικού Κράτους	6 »
7. Αφρικανολογία και Τουρκολογία (3 ώρες από κάθε μία υποχρεωτικώς)	9 »
8. Οποιαδήποτε Ιστορία	6 »
9. Προϊστορική ή Κλασική ή Βυζαντινή Αρχαιολογία	6 »
10. Ιστορία Τέχνης (6 ώρες Ιστορία Τέχνης της Δύσης υποχρεωτικώς)	9 »
11. Κοινωνιολογία ή/και Φιλοσοφία	6 »
12. Ξένη Γλώσσα	12 »

13. Ελεύθερη Επιλογή	18 »
14. Σεμινάρια	18 »
ως εξής:	
α) Ένα Αρχαία Ιστορία ή Βυζαντινή Ιστορία ή Ιστορία Μέσων Χρόνων	
β) Τρία Ιστορία Νεότερων Χρόνων ή /και Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (όχι και τα τρία από την ίδια)	
γ) Ένα οποιαδήποτε Ιστορία	
δ) Ένα ελεύθερο	
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Β	
1. Αρχαία Ελληνική Θεματογραφία (ΑΕΘ)	6 ώρες
2. Αρχαία Ελληνική ή /και Βυζαντινή Φιλολογία (ΑΕΦ/ΒΦ)	9 »*
3. Λατινική Φιλολογία (ΛΦ)	6 »
4. Νεότερη Ελληνική Φιλολογία	6 »
5. Παιδαγωγικά (Παι)	6 »**
6. Αρχαία Ιστορία (ΑΙ)	6 »
7. Βυζαντινή Ιστορία ή /και Ιστορία Μέσων Χρόνων (ΒΙ/ΙΜΧ)	6 »
8. Ιστορία Νεότερων Χρόνων /Ευρωπαϊκή Ιστορία ή /και Ιστορία Ελληνικού Κράτους (ΙΝΧ/ΙΕΚ)	12 »
9. α) Προϊστορική, Κλασική και Βυζαντινή Αρχαιολογία (ΠΑ/ΚΑ/ΒΑ)	54 »***
β) Ιστορία Τέχνης της Δύσεως	18 »****
10. Ελεύθερη Επιλογή	15 »
11. Ξένη Γλώσσα	12 »
	ΣΥΝΟΛΟ
	156 »

* Αρχαία Ελληνική ή /και Βυζαντινή Φιλολογία : Οι τρεις τουλάχιστον ώρες Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

** Παιδαγωγικά : Όχι ασκήσεις

*** Προϊστορική, Κλασική και Βυζαντινή Αρχαιολογία : Οι 54 ώρες της Αρχαιολογίας κατανέμονται ως εξής:

α) 15 τουλάχιστον ώρες για κάθε μέρα από τις 3 Αρχαιολογίες. Απ' αυτές οι 9 είναι ώρες σεμιναρίων (3 για κάθε μάθημα)

β) Ένα σεμινάριο Προϊστορική ή Βυζαντινή ή Κλασική Αρχαιολογία ή Ιστορία της Τέχνης και ένα σεμινάριο Ιστορία ή ένα σεμινάριο Αρχαιολογία (Οποιαδήποτε)

**** Ιστορία Τέχνης : Οι 9 τουλάχιστον ώρες Ιστορίας της Τέχνης της Δύσης, οι 6 Ιστορία Τέχνης και οι 3 σεμινάριο Ιστορία Τέχνης

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α1

	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
Αρχ. ελλ. θεματ. (ΑΕΘ) και Αρχ. ελλ. φιλολογία (ΑΕΦ)	3	3	3	3					12
Λατινική φιλολογία (ΛΦ)	3	3							6
Παιδαγωγική (Παι)						3	3	3	9
Νεότ. ελλ. φιλολογία (ΝΕΦ)					3	3			6
Αρχαία Ιστορία (ΑΙ)	3	3		3	3		3		15
Βυζαντινή Ιστορία (ΒΙ)	3	3				3			9
Ιστορία μέσ. χρόνων (ΙΜΧ)			3	3			3		9
Ιστορία νεοτ. χρόν. (ΙΝΧ) και Ιστ. του ελλ. κράτους (ΙΕΚ)					3	3	3	3	12
Αραβική Ιστορ. (Αρ.) ή/και Τουρκολογία (Τ)	3	3							6
Προϊστ. (ΠΑ), Κλασ. (ΚΑ), Βυζαντινή αρχαιολ. (ΒΑ)	3		3	3	3				12
Ιστορία Τέχνης της Δύσεως (ΙΤΔ)				3	3				6
Οποιαδήποτε Ιστορία			3					3	6
Ελεύθερη επιλογή		3	3			3	3	6	18
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Σεμινάρια			3	3	3	3	3	3	18
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α2

	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
Αρχ. ελλ. θεματ. (ΑΕΘ) και Αρχ. ελλ. φιλολογία (ΑΕΦ)	3	3	3	3					12
Νεότ. ελλ. φιλολογία (ΝΕΦ)			3	3	3	3			12
Παιδαγωγική (Παι)			3				3	3	9
Αρχ. Ιστ. (ΑΙ) ή βυζ. Ιστ. (ΒΙ) ή Ιστ. μέσων χρόνων (ΙΜΧ)	3	3	3	3			3		15
Ιστορία νεοτ. χρόνων (ΙΝΧ) - Ευρωπαϊκή ιστορία (ΕΙ)	3	3			3	3	3	3	18
Ιστορία ελλ. κράτους (ΙΕΚ)			3	3					6
(Αφρικανολογία (ΙΑΦ) και Τουρκολογία (Τ)	3	3						3	9
Οποιαδήποτε Ιστορία					3	3			6
Προϊστ. (ΠΑ) ή Κλασ. (ΚΑ) ή Βυζαντινή αρχαιολ. (ΒΑ)	3	3							6
Ιστορία Τέχνης της Δύσεως					3	3	3		9
Κοινωνιολ. (Κοι) ή και φιλοσ. (Φ) ή και Λαογραφία (Λαο)				3	3				6
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Ελεύθερη επιλογή	3	3				3	3	6	18
Σεμινάρια			3	3	3	3	3	3	18
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Β΄

	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
Αρχαία ελλ. θεματ. (ΑΕΘ)					3	3			6
Αρχαία ελλ. (ΑΕΦ) ή/και Βυζαντινή φιλολογία (ΒΦ)	3	3	3						9
Λατινική φιλολογία (ΛΦ)	3	3							6
Νεότε. ελλ. φιλολογία (ΝΕΦ)							3	3	6
Παιδαγωγική (Παι)					3	3			6
Αρχαία Ιστορία (ΑΙ)	3	3							6
Βυζαντινή Ιστ. (ΒΙ) ή και Ιστορία μέσ. χρόνων (ΙΜΧ)			3	3					6
Ιστορία νεοτ. χρόνων (ΙΝΧ) - Ευρωπαϊκή Ιστ. (ΕΙ) ή και Ιστ. του ελλ. κράτους (ΙΕΚ)				3	3	3	3		12
Προϊστ. (ΠΑ), Κλασ. (ΚΑ), Βυζαντινή αρχαιολ. (ΒΑ)	6	6	6	6	3	3	3	6	39
Ιστορία Τέχνης της Δύσεως (ΙΤΔ)	3	3		3			3	3	15
Ελεύθερη επιλογή			3		3	3	3	3	15
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Σεμινάρια			3	3	3	3	3	3	18
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΙΙΙ. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

1. Για την απόκτηση του Πτυχίου Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών (Φιλοσοφία, Παιδαγωγική, Ψυχολογία, Κοινωνιολογία) ο φοιτητής οφείλει να παρακολουθήσει τις ώρες μαθημάτων που ορίζονται παρακάτω για κάθε γνωστικό αντικείμενο, ξένη γλώσσα και ελεύθερη επιλογή και να έχει υποστεί επιτυχώς τις σχετικές εξετάσεις ή άλλες δοκιμασίες.

2. Ο κάθε φοιτητής οφείλει να επιλέξει ως κύρια ειδίκευσή του έναν από τους τέσσερις κλάδους του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, δηλαδή: α) Φιλοσοφία, β) Παιδαγωγικές Σπουδές, γ) Ψυχολογία, και δ) Κοινωνιολογία (Προγράμματα Α' - Δ'). Στο μάθημα της κύριας ειδίκευσής του οφείλει να συμπληρώσει 27 ώρες και 15 ώρες στους υπόλοιπους τρεις.

3. Τρεις (3) από τις ώρες της Φιλοσοφίας, των Παιδαγωγικών Σπουδών, της Ψυχολογίας και της Κοινωνιολογίας είναι υποχρεωτικά ώρες σεμιναρίων (τέσσερα σεμινάρια). Έξι (6) από τις υπόλοιπες ώρες όλων των μαθημάτων είναι ώρες σεμιναρίων (δύο σεμινάρια). Ο φοιτητής έχει το δικαίωμα να επιλέξει τα δύο αυτά σεμινάρια από όλα τα γνωστικά αντικείμενα που περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών.

Τρεις (3) από τις ώρες Παιδαγωγικών Σπουδών είναι ώρες ασκήσεων στη διδακτική και είναι υποχρεωτικές για όλους τους φοιτητές. Στις ασκήσεις γίνονται δεκτοί μόνο φοιτητές του έβδομου και όγδοου εξαμήνου σπουδών.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α' (ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ)

1. Φιλοσοφία	27	ώρες
2. Παιδαγωγικά	15	»
3. Ψυχολογία	15	»
4. Κοινωνιολογία	15	»
5. Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	12	»
6. Νεοελληνική Φιλολογία	15	»
7. Γλωσσολογία	6	»
8. Ιστορία	9	»
9. Ξένη Γλώσσα	12	»
10. Ελεύθερη Επιλογή	30	»

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Β' (ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ)

1. Παιδαγωγικά	27	ώρες
2. Ψυχολογία	15	»
3. Φιλοσοφία	15	»
4. Κοινωνιολογία	15	»
5. Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	12	»
6. Νεοελληνική Φιλολογία	15	»
7. Γλωσσολογία	6	»
8. Ιστορία	9	»

9. Ξένη Γλώσσα	12	»
10. Ελεύθερη Επιλογή	30	»

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Γ' (ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ)

1. Ψυχολογία	27	ώρες
2. Παιδαγωγικά	15	»
3. Φιλοσοφία	15	»
4. Κοινωνιολογία	15	»
5. Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	12	»
6. Νεοελληνική Φιλολογία	15	»
7. Γλωσσολογία	6	»
8. Ιστορία	9	»
9. Ξένη Γλώσσα	12	»
10. Ελεύθερη Επιλογή	30	»

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Δ' (ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ)

1. Κοινωνιολογία	27	ώρες
2. Παιδαγωγικά	15	»
3. Φιλοσοφία	15	»
4. Ψυχολογία	15	»
5. Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	12	»
6. Νεοελληνική Φιλολογία	15	»
7. Γλωσσολογία	6	»
8. Ιστορία	9	»
9. Ξένη Γλώσσα	12	»
10. Ελεύθερη Επιλογή	30	»

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Α΄
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	
Φιλοσοφία	6	3	3	3	3	3	3	3	27
Παιδαγωγικά		3		3	3	3	3		15
Ψυχολογία	3	3	3	3		3			15
Κοινωνιολογία	3	3		3	3			3	15
Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	3	3	3	3					12
Νεοελληνική Φιλολογία			3		3	3	3	3	15
Γλωσσολογία				3	3				6
Ιστορία			3				3	3	9
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Ελεύθερες Επιλογές	3	3	3		3	6	6	6	30
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Β΄
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ

	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	
Παιδαγωγικά	6	3	3	3	3	3	3	3	27
Ψυχολογία		3		3	3	3	3		15
Φιλοσοφία	3	3	3	3		3			15
Κοινωνιολογία	3	3		3	3			3	15
Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	3	3	3	3					12
Νεοελληνική Φιλολογία			3		3	3	3	3	15
Γλωσσολογία				3	3				6
Ιστορία			3				3	3	9
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Ελεύθερες Επιλογές	3	3	3		3	6	6	6	30
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Γ΄
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	
Ψυχολογία	6	3	3	3	3	3	3	3	27
Παιδαγωγικά		3		3	3	3	3		15
Φιλοσοφία	3	3	3	3		3			15
Κοινωνιολογία	3	3		3	3			3	15
Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	3	3	3	3					12
Νεοελληνική Φιλολογία			3		3	3	3	3	15
Γλωσσολογία				3	3				6
Ιστορία			3				3	3	9
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Ελεύθερες Επιλογές	3	3	3		3	6	6	6	30
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Δ΄
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

	1ο εξάμ.	2ο εξάμ.	3ο εξάμ.	4ο εξάμ.	5ο εξάμ.	6ο εξάμ.	7ο εξάμ.	8ο εξάμ.	Σύνολ. ωρών
	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	Ώρες	
Κοινωνιολογία	6	3	3	3	3	3	3	3	27
Παιδαγωγικά		3		3	3	3	3		15
Φιλοσοφία	3	3	3	3		3			15
Ψυχολογία	3	3		3	3			3	15
Αρχαία Ελληνική Φιλολογία	3	3	3	3					12
Νεοελληνική Φιλολογία			3		3	3	3	3	15
Γλωσσολογία				3	3				6
Ιστορία			3				3	3	9
Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3					12
Ελεύθερες Επιλογές	3	3	3		3	6	6	6	30
Σύνολο ωρών	21	21	21	21	18	18	18	18	156

**ΠΡΟΣΩΡΙΝΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

1. ΓΕΝΙΚΑ

Οι μεταπτυχιακές σπουδές αποσκοπούν στο να δώσουν την ευκαιρία σε νέους επιστήμονες να εμβαθύνουν και να εξειδικευτούν σε κάποιο από τους επιστημονικούς κλάδους που θεραπεύονται στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών (Φιλοσοφία, Παιδαγωγικές Επιστήμες, Ψυχολογία, Κοινωνιολογία) έτσι ώστε μετά την αποπεράτωση των σπουδών αυτών να είναι σε θέση να εργαστούν ως αυτοδύναμοι επιστήμονες και να προωθήσουν την Επιστήμη, με την οποία θ' ασχοληθούν.

Οι μεταπτυχιακές σπουδές συνίστανται στην παρακολούθηση ειδικών μαθημάτων και σεμιναρίων επί τρία συνεχή εξάμηνα, στην εκπόνηση ειδικής μεταπτυχιακής εργασίας και στη συγγραφή και δημόσια υποστήριξη διδακτορικής διατριβής. Οι λεπτομέρειες της οργάνωσης των σπουδών αυτών εκτίθενται παρακάτω.

Διευκρινίζεται όμως ότι μέχρι τη ρύθμιση της οργάνωσης των μεταπτυχιακών σπουδών από το Υπουργείο Παιδείας ο *μόνος επίσημος κατοχυρωμένος μεταπτυχιακός τίτλος που χορηγείται από το Τμήμα είναι το διδακτορικό δίπλωμα*. Για τις προηγούμενες σπουδές μπορεί να δοθεί σχετική βεβαίωση.

2. ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΘΕΣΕΩΝ ΕΙΔΙΚΩΝ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΩΝ ΥΠΟΤΡΟΦΙΩΝ (Ε.Μ.Υ.)

Κάθε χρόνο το Τμήμα προκηρύσσει με ανακοίνωση στον τοπικό και αθηναϊκό τύπο και στα άλλα μαζικής ενημέρωσης διαγωνισμό για πρόσληψη Ε.Μ.Υ. εφόσον υπάρχουν κενές ανάλογες θέσεις.

Οι υποψήφιοι πρέπει:

- α. Να είναι πτυχιούχοι Ανωτάτων Σχολών του εσωτερικού ή ομοταγών Σχολών του εξωτερικού που έχουν αποδεδειγμένα επαρκή κατάρτιση στον Τομέα, στον οποίο επιθυμούν να ειδικευτούν. Η επάρκεια της προπτυχιακής αυτής κατάρτισης αξιολογείται από την Επιτροπή Επιλογής με βάση το πτυχίο των υποψηφίων, τα πιστοποιητικά σπουδών και τους αναλυτικούς καταλόγους των προπτυχιακών μαθημάτων που έχουν παρακολουθήσει.
- β. Να έχουν βαθμό πτυχίου τουλάχιστο «Λίαν Καλώς» και
- γ. Να γνωρίζουν πολύ καλά μια τουλάχιστο ξένη γλώσσα.

3. ΑΠΑΙΤΟΥΜΕΝΑ ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΤΙΚΑ

Όσοι πτυχιούχοι επιθυμούν να πάρουν μέρος στο διαγωνισμό για την πρόσληψη Ε.Μ.Υ στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών οφείλουν να υποβάλουν μέσα σε 15 μέρες από την τελευταία δημοσίευση της σχετικής προκήρυξης τα εξής δικαιολογητικά:

- α. Αίτηση προς το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών.
- β. Αντίγραφο πτυχίου μαζί με το πιστοποιητικό ισοτιμίας σε περίπτωση που αυτό έχει χορηγηθεί από ξένο Παν/μιο.

γ. Αναλυτικές καταστάσεις όλων των προπτυχιακών μαθημάτων που έχουν παρακολουθήσει. Στις καταστάσεις αυτές πρέπει να περιλαμβάνεται και η επίδοση τους στο κάθε μάθημα χωριστά.

ε. Σύντομο βιογραφικό σημείωμα στο οποίο να αναφέρεται η προηγούμενη επιστημονική δραστηριότητα του υποψηφίου, οι διακρίσεις, οι υποτροφίες κ.λπ. τα οποία έχει πάρει. Σε περίπτωση που υπάρχει και δημοσιευμένο έργο πρέπει να υποβάλλεται σε τρία αντίτυπα.

4. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ

Μέσα σε 15 μέρες από την λήξη της προθεσμίας υποβολής των δικαιολογητικών το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών καλεί τους υποψήφιους σε εξέταση:

Η εξέταση περιλαμβάνει:

- α. Γραπτή δοκιμασία διάρκειας 4 ωρών.
- β. Συνέντευξη με την Επιτροπή Επιλογής.
- γ. Εξέταση στην ξένη γλώσσα σε περίπτωση που δεν προκύπτει ικανοποιητική κατοχή της από τα σχετικά πιστοποιητικά και διπλώματα του υποψηφίου.

Η γραπτή δοκιμασία συνίσταται στην πραγμάτευση ενός θέματος σχετικού με την Επιστήμη, στην οποία επιθυμεί ο υποψήφιος να ειδικευθεί και αποσκοπεί στην εξακρίβωση των γενικών γνώσεων του στο αντίστοιχο γνωστικό αντικείμενο και στην αξιολόγηση της κριτικής και συνθετικής του ικανότητας.

Η συνέντευξη στοχεύει στο να συμπληρώσει την εικόνα για τον υποψήφιο που σχηματίστηκε από την απόδοσή του στην γραπτή δοκιμασία και να δώσει τη δυνατότητα μιας συνολικότερης αξιολόγησης της προσωπικότητάς του.

Η τελική επιλογή θα γίνεται με βάση:

- α. Την επίδοση των υποψηφίων στην γραπτή δοκιμασία.
- β. Την αξιολόγησή του κατά τη συνέντευξη.
- γ. Την εκτίμηση της προηγούμενης μέσης επίδοσης.
- δ. Την προηγούμενη επιστημονική δραστηριότητα των υποψηφίων.

Η Μεταπτυχιακή Επιτροπή θα προσδιορίσει αναλυτικότερα την διαδικασία αξιολόγησης και θα καθορίσει συντελεστές βαρύτητας για κάθε περίπτωση.

5. ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙΛΟΓΗΣ

Η Επιτροπή Επιλογής είναι τετραμελής και αποτελείται από ένα μέλος Δ.Ε.Π από κάθε κατεύθυνση του Τμήματος (Φιλοσοφία, Παιδαγωγική, Ψυχολογία, Κοινωνιολογία). Κατά προτίμηση στην Επιτροπή Επιλογής συμμετέχουν οι Διευθυντές των Τομέων του Τμήματος.

6. ΚΑΤΑΝΟΜΗ Ε.Μ. Υ.

Οι θέσεις Ε.Μ. Υ. κατανέμονται ισότιμα σε όλους τους τομείς του Τμήματος. Σε περίπτωση αδυναμίας κάποιου Τομέα να πάρει Ε.Μ.Υ. ο αριθμός των αντίστοιχων θέσεων μοιράζεται στους υπόλοιπους Τομείς ύστερα από απόφαση της Ειδικής

Μεταπτυχιακής Επιτροπής.

7. ΑΛΛΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

Το Τμήμα δέχεται επίσης υποψήφιους για εκπόνηση διδακτορικής διατριβής υποτρόφους του Ι.Κ.Υ. ή απλούς πτυχιούχους Α.Ε.Ι. του εσωτερικού ή ισότιμων ιδρυμάτων του εξωτερικού, που διαθέτουν επαρκή προπτυχιακή κατάρτιση στις επιστημονικές ειδικότητες του Τμήματος.

Η αποδοχή της υποψηφιότητάς τους γίνεται από την Γενική Συνέλευση του Τμήματος ύστερα από εισήγηση του αρμόδιου καθηγητή, ο οποίος και αναλαμβάνει σε συνεργασία με τα άλλα μέλη της Τριμελούς Επιτροπής την παρακολούθηση της εργασίας τους.

Τα δικαιολογικά που απαιτούνται είναι τα ίδια με εκείνα που υποβάλλουν οι υποψήφιοι Ε.Μ.Υ.

Οι μεταπτυχιακοί φοιτητές της κατηγορίας αυτής δεν υποχρεούνται να προσφέρουν εργασία στο Τμήμα.

8. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

Όσοι επιλεγούν ως Ε.Μ.Υ. ή γίνουν δεκτοί για εκπόνηση διδακτορικής διατριβής υποχρεούνται κατά την διάρκεια των τριών πρώτων εξαμήνων των μεταπτυχιακών τους σπουδών να παρακολουθήσουν:

α. Ειδικό μεταπτυχιακό κοινό σεμινάριο, στο οποίο να παρουσιάζονται μεταπτυχιακού επιπέδου θέματα από τα μέλη Δ.Ε.Π. όλων των Τομέων. Στο σεμινάριο αυτό θα παρουσιάζουν θέματα από την εργασία τους και οι Ε.Μ.Υ. Η μεταπτυχιακή Επιτροπή θα εκπονήσει αναλυτικό πρόγραμμα των θεμάτων που θα περιληφθούν στο κοινό αυτό σεμινάριο.

β. Ένα τουλάχιστον για κάθε εξάμηνο σεμινάριο προχωρημένου επιπέδου, το οποίο θα επιλέγεται μεταξύ εκείνων που γίνονται τώρα στα πλαίσια του Τομέα στον οποίο θα ενταχθεί ο κάθε μεταπτυχιακός υπότροφος.

γ. 1 - 2 για κάθε εξάμηνο, προχωρημένου επιπέδου μαθήματα, τα οποία θα υποδειχθούν από τον Τομέα στον οποίο θα ανήκει ο κάθε υπότροφος. Τα μαθήματα αυτά μπορούν να είναι κοινά με τους προπτυχιακούς φοιτητές. Αποκλείονται τα εισαγωγικά μαθήματα και οι πρακτικές ασκήσεις. Αυτό θα ισχύσει μέχρι την πλήρη οργάνωση των μεταπτυχιακών σπουδών.

δ. Ο κάθε Ε.Μ.Υ. ή μεταπτυχιακός φοιτητής αναλαμβάνει υπό την εποπτεία ενός μέλους Δ.Ε.Π. να πραγματευθεί ένα θέμα ερευνητικού χαρακτήρα και να καταθέσει στο τέλος του Γ εξαμήνου μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία σε τρία αντίτυπα.

ε. Ο κάθε Ε.Μ.Υ. ή μεταπτυχιακός φοιτητής εντάσσεται σε κάποιο συλλογικό ή ατομικό ερευνητικό πρόγραμμα με ευθύνη του Τομέα, στον οποίο ανήκει. Στο πρόγραμμα αυτό συμμετέχει ως ασκούμενος ερευνητής και βοηθεί τον επιστημονικό υπεύθυνο σε όλα τα θέματα.

9. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΧΟΡΗΓΗΣΗΣ ΕΙΔΙΚΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΔΙΠΛΩΜΑΤΟΣ

Στο τέλος του 3ου εξαμήνου των μεταπτυχιακών τους σπουδών οι μεταπτυχικοί φοιτητές οφείλουν να υποστηρίξουν ενώπιον τριμελούς επιτροπής τη μεταπτυχιακή διπλωματική τους εργασία.

Οι εξετάσεις στα υπόλοιπα μαθήματα γίνονται στο τέλος κάθε εξαμήνου μαζί με τους προπτυχιακούς φοιτητές, αλλά πάνω σε διαφορετικά και οπωσδήποτε δυσκολότερα θέματα.

Σ' όσους ανταποκριθούν με επιτυχία σ' όλες τις παραπάνω δοκιμασίες χορηγείται από το Τμήμα ειδικό μεταπτυχιακό δίπλωμα.

Σε περίπτωση αποτυχίας σε ένα ή περισσότερα μαθήματα ο υποψήφιος παραπέμπεται σε δεύτερη εξέταση και αν αποτύχει και σ' αυτή χάνει οριστικά το δικαίωμα για συνέχιση των σπουδών του. Η τριμελής εξεταστική επιτροπή έχει ακόμη το δικαίωμα να συστήσει τροποποιήσεις ή βελτιώσεις στη διπλωματική εργασία των υποψηφίων και να ζητήσει την επανυποβολή της.

Σε ειδικές περιπτώσεις είναι δυνατό να χορηγείται στους μεταπτυχιακούς φοιτητές παράταση χρόνου για την υποβολή της μεταπτυχιακής τους εργασίας.

Για την παρακολούθηση της εργασίας κάθε μεταπτυχιακού φοιτητή συγκροτείται από το Τμήμα Τριμελής εποπτική επιτροπή, σύμφωνα με όσα ορίζει ο Ν. 1268/82 και ο Ν. 1566/85 άρθρο 81. Στην επιτροπή αυτή συμμετέχουν κατά προτίμηση καθηγητές από το ίδιο Τμήμα ή από άλλα Τμήματα άλλων Α.Ε.Ι. που ανήκουν στον ίδιο ή συγγενή Τομέα μ' αυτόν στον οποίο έχει ενταχθεί ο υποψήφιος, εφόσον δεν υπάρχουν καθηγητές σχετικής ειδικότητας στα Τμήματα του Παν/μίου Κρήτης.

Ο υποψήφιος υποστηρίζει δημόσια τη διατριβή του μπροστά σε πενταμελή εξεταστική επιτροπή. Η Επιτροπή κρίνει το πρωτότυπο του περιεχομένου της διατριβής, τη συμβολή της στην πρόοδο της επιστήμης και την επιστημονικής της αριτιότητα. Αν η εξεταστική επιτροπή δέχεται τη διατριβή ομόφωνα ή ένα μόνο μέλος της διαφωνεί, η Γ.Σ. του Τμήματος ανακηρύσσει αυτοδίκαια τον υποψήφιο διδάκτορα.

Η εξεταστική επιτροπή έχει το δικαίωμα να συστήσει τροποποιήσεις ή βελτιώσεις και να ζητήσει επανυποβολή της διατριβής ή να την απορρίψει ύστερα από τεκμηριωμένη εισήγηση οριστικά.

10. ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Όλων των θεμάτων που σχετίζονται με τις μεταπτυχιακές σπουδές επιλαμβάνεται μεταπτυχιακή Επιτροπή, η οποία εισηγείται ανάλογα στη Γ.Σ. του Τμήματος. Η μεταπτυχιακή επιτροπή αποτελούν:

- α. Ο Πρόεδρος του Τμήματος και
- β. Ένα μέλος Δ.Ε.Π., κατά προτίμηση καθηγητής ή αναπληρωτής καθηγητής στον κάθε τομέα, και
- γ. Ένας μεταπτυχιακός φοιτητής.

11. ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ Ε.Μ.Υ.

Εκτός από τη συμμετοχή τους σε ερευνητικά προγράμματα των Τομέων του Τμήματος οι Ε.Μ.Υ. υποχρεούνται να προσφέρουν βοηθητικό έργο στην οργάνωση πρακτικών ασκήσεων, σε εργαστήρια που θα γίνονται στους τομείς της Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας και γενικά σε διάφορες άλλες δραστηριότητες ύστερα από απόφαση του Τμήματος.

Το σύνολο των ωρών απασχόλησης των Ε.Μ.Υ. δεν μπορεί να υπερβαίνει τις 12 ώρες την εβδομάδα.

10. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

1. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Αρχαία Ελληνική Φιλολογία (ΑΕΦ)

(Α) Ασκήσεις - Εισαγωγικά μαθήματα (Κωδικοί αριθμοί 10-90)

ΑΕΦ 10Α	Αρχαία Ελληνική Θεματογραφία
ΑΕΦ 10Β	Αρχαία Ελληνική Θεματογραφία
ΑΕΦ 20	Ανθολόγιο πεζογραφίας και ποίησης (προχωρημένη άσκηση)
ΑΕΦ 30	Επική γλώσσα και ιωνική διάλεκτος
ΑΕΦ 40	Αρχαία Ελληνική μετρική
ΑΕΦ 50	Παπυρολογία
ΑΕΦ 60	Εισαγωγή στην κλασική φιλολογία

(Β) Παραδόσεις (Κωδικοί αριθμοί 100-299)

Έπος (ενότητα 01)

ΑΕΦ 100 - 104	Όμηρος
ΑΕΦ 105 - 109	ΗΣίοδος
ΑΕΦ 110 - 114	Ομηρικοί ύμνοι
ΑΕΦ 115 - 119	Μεταγενέστερο έπος
ΑΕΦ 120 - 129	Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

Λυρική ποίηση (ενότητα 02)

α) Αρχαϊκή εποχή

ΑΕΦ 130 - 135	Ίαμβος και ελεγεία
ΑΕΦ 136 - 141	Μελικοί ποιητές
ΑΕΦ 142 - 146	Χορική ποίηση

β) Μετακλασική εποχή

ΑΕΦ 147 - 150	Καλλίμαχος - Θεόκριτος και άλλοι
ΑΕΦ 151 - 155	Επίγραμμα
ΑΕΦ 156 - 165	Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

Δράμα (ενότητα 03)

α) Τραγωδία

ΑΕΦ 166 - 170	Αισχύλος
ΑΕΦ 171 - 175	Σοφοκλής
ΑΕΦ 176 - 180	Ευριπίδης
ΑΕΦ 181 - 190	Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

β) Κωμωδία

ΑΕΦ 191 - 195	Αριστοφάνης
ΑΕΦ 196 - 200	Μένανδρος
ΑΕΦ 201 - 210	Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

Ιστοριογραφία (ενότητα 04)

ΑΕΦ 211 - 215	Ηρόδοτος
ΑΕΦ 216 - 220	Θουκυδίδης
ΑΕΦ 221 - 225	Ιστοριογράφοι μετά τον ε' αι.
ΑΕΦ 226 - 235	Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

Φιλοσοφία - Ρητορική (ενότητα 05)

α) Φιλοσοφική πεζογραφία

ΑΕΦ 236 - 240	Προσωκρατικοί
ΑΕΦ 241 - 245	Πλάτων
ΑΕΦ 246 - 250	Αριστοτέλης

β) Αττικοί ρήτορες

ΑΕΦ 251 - 255	Δημοσθένης, Λυσίας, Ισοκράτης και άλλοι
---------------	---

γ) Πεζογράφοι όψιμης αρχαιότητας

ΑΕΦ 256 - 260	Πλούταρχος, Λουκιανός και άλλοι
ΑΕΦ 261 - 270	Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

Αρχαίος ελληνικός πολιτισμός (ενότητα 06)

ΑΕΦ 271 - 275	Θρησκεία και Μυθολογία
ΑΕΦ 276 - 280	Δημόσιος και ιδιωτικός βίος
ΑΕΦ 281 - 299	Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

(Γ) Σεμινάρια (κωδικοί αριθμοί 300 - 399)

ΑΕΦ 300 - 309	Έπος
ΑΕΦ 310 - 319	Λυρική ποίηση
ΑΕΦ 320 - 329	Δράμα
ΑΕΦ 330 - 339	Ιστοριογραφία
ΑΕΦ 340 - 349	Φιλοσοφία - Ρητορική
ΑΕΦ 350 - 359	Αρχαίος ελληνικός πολιτισμός
ΑΕΦ 360 - 369	Σεμινάρια για θέματα που δεν εμπίπτουν στις παραπάνω ενότητες
ΑΕΦ 370 - 399	Σεμινάρια για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

Λατινική Φιλολογία (ΛΦ)

Α) Ασκήσεις - Εισαγωγικά (κωδικοί αριθμοί 10 - 90)

ΛΦ 10Α	Λατινική θεματογραφία
ΛΦ 10Β	Λατινική θεματογραφία
ΛΦ 20	Ανθολογία πεζογραφίας και ποίησης (προχωρημένη)
ΛΦ 30	Μετρική
ΛΦ 40	Εισαγωγή στη Λατινική Φιλολογία

(Β) Παραδόσεις (κωδικοί αριθμοί 100 - 299)

Έπος (ενότητα 01)

ΛΦ 100 - 104	Βιργίλιος «Αινειάδα», «Γεωργικά»
ΛΦ 105 - 109	Λουκρήτιος
ΛΦ 110 - 114	Οβίδιος
ΛΦ 115 - 119	Μεταγενέστεροι επικοί
ΛΦ 120 - 139	Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

Λυρική ποίηση (ενότητα 02)

α) Ελεγεία

ΛΦ 140 - 144	Τίβουλος
ΛΦ 145 - 149	Προπέρτιος
ΛΦ 150 - 154	Οβίδιος

β) Ωδές, Σάτιρα

ΛΦ 155 - 159	Οράτιος
ΛΦ 160 - 164	Κάτουλλος και άλλοι
ΛΦ 165 - 169	Γιουβενάλης, Μαρτιάλης και άλλοι
ΛΦ 170 - 189	παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

Δράμα (ενότητα 03)

α) Τραγωδία

ΛΦ 190 - 194

Σενέκας

ΛΦ 195 - 199

Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

β) Κωμωδία

ΛΦ 200 - 204

Πλάυτος

ΛΦ 205 - 209

Τερέντιος

ΛΦ 210 - 219

Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

α) Ιστοριογραφία (ενότητα 04)

ΛΦ 220 - 224

Σαλλούστιος

ΛΦ 225 - 229

Λίβιος

ΛΦ 230 - 234

Τάκιτος

ΛΦ 235 - 239

Άλλοι

ΛΦ 240 - 249

Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

Φιλοσοφία - Ρητορική (ενότητα 05)

α) Κικέρων

ΛΦ 250 - 254

έργα, επιστολές, λόγοι

β) Πεζογραφία του αργυρού αι. και Όψιμης Περιόδου

ΛΦ 255 - 259

Πλίνιος

ΛΦ 260 - 264

Σενέκας

ΛΦ 265 - 269

Λακτάντιος και άλλοι

ΛΦ 270 - 279

Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

Ρωμαϊκός Πολιτισμός (ενότητα 06)

ΛΦ 280 - 284

Μύθοι και Παραδόσεις

ΛΦ 285 - 289

Ρωμαϊκή θρησκεία

ΛΦ 290 - 299

Παραδόσεις για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

(Γ) Σεμινάρια (κωδικοί αριθμοί 300 - 399)

ΛΦ 300 - 309

Έπος

ΛΦ 310 - 319

Λυρική ποίηση

ΛΦ 320 - 329	Δράμα
ΛΦ 330 - 339	Ιστοριογραφία
ΛΦ 340 - 349	Φιλοσοφία - Ρητορική
ΛΦ 350 - 359	Ρωμαϊκός πολιτισμός
ΛΦ 360 - 369	Σεμινάρια για θέματα που δεν εμπίπτουν στις παραπάνω ενότητες
ΛΦ 370 - 389	Σεμινάρια για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Η ενότητα 06 δεν είναι υποχρεωτική.
2. Προβλέπονται ειδικοί κωδικοί για μαθήματα (ασκήσεις, παραδόσεις, σεμινάρια) της ΑΕΦ και ΛΦ που δεν συμπεριλαμβάνονται στις παραπάνω ενότητες και που θα μπορούσαν να διδαχθούν ύστερα από πρόταση του διδάσκοντα και έγκριση του Τομέα.
3. Οι παραδόσεις και τα σεμινάρια για προχωρημένους και μεταπτυχιακούς φοιτητές δεν έχουν προαπαιτούμενα. Είναι υψηλότερου επιπέδου και προϋποθέτουν ειδικότερες γνώσεις πάνω στο συγκεκριμένο θέμα.

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Βυζαντινή Φιλολογία (ΒΦ)

ΒΦ 10	Παλαιογραφία και κωδικογραφία
ΒΦ 100	Εισαγωγή στη Βυζαντινή Φιλολογία
ΒΦ 102	Υμνογραφία και ποίηση
ΒΦ 104	Ιστοριογραφία
ΒΦ 106	Λόγια Κοσμική Φιλολογία
ΒΦ 300 - 310	Σεμινάρια

Νεοελληνική Φιλολογία (ΝΕΦ)

ΝΕΦ 100 - 109	Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία
ΝΕΦ 110 - 129	Από τις αρχές ως την πτώση της Κρήτης α) Δημώδης υστεροβυζαντινή λογοτεχνία β) Τοπικές ιδιωματικές λογοτεχνίες στα πλαίσια της Φραγκοκρατίας γ) Κρητική λογοτεχνία της ακμής
ΝΕΦ 130 - 149	Από την πτώση της Κρήτης ως το 1821 α) Ελληνικός Διαφωτισμός β) Οι πρόδρομοι (Ρήγας, Βηλαράς, Χριστόπουλος) γ) Προσολωμικοί
ΝΕΦ 150 - 169	Επτανησιακή λογοτεχνία της ακμής

	α) Ο Σολωμός και η εποχή του
	β) Ο Κάλδος και η εποχή του
	γ) Βαλαωρίτης - Ελάσσονες Επτανήσιοι
ΝΕΦ 170 - 189	Πεζογραφία του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα
	α) Αρχές της νεοελληνικής πεζογραφίας
	β) Ιστορικό μυθιστόρημα
	γ) Ηθογραφία
	δ) Πεζογραφία του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα
ΝΕΦ 190 - 209	Ποίηση του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα
	α) Ελληνικός Ρομαντισμός
	β) Ο Παλαμάς και η εποχή του
	γ) Ποίηση 1900 - 1930 (Σικελιανός, Βάρναλης, Καρυωτάκης κ.α.)
	δ) Ο Καβάφης και η εποχή του
ΝΕΦ 210 - 229	Νεότερη πεζογραφία
	α) Η γενιά του '30
	β) Η μεταπολεμική πεζογραφία
ΝΕΦ 230 - 249	Νεότερη ποίηση
	α) Ποίηση της γενιάς του '30 (Σεφέρης, Ελύτης, Ρίτσος - Υπερρεαλισμός
	β) Μεταπολεμική ποίηση
ΝΕΦ 250 - 269	Δημοτικό τραγούδι
ΝΕΦ 270 - 289	Θεωρία λογοτεχνίας και Συγκριτική Φιλολογία
ΝΕΦ 290 - 299	Νεοελληνική κριτική και δοκίμιο
ΝΕΦ 300 - 399	Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Γλ 101 - 192	Εισαγωγή στη θεωρητική (ή Γενική) Γλωσσολογία
Γλ 102	Εισαγωγή στην Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας
Γλ 108	Ιστορία της Γλωσσολογίας
Γλ 110	Σύγχρονες τάσεις και σχολές της θεωρητικής Γλωσσολογίας
Γλ 112	Διαχρονική ή Ιστορική Γλωσσολογία
Γλ 115	Συγκριτική Γλωσσολογία
Γλ 120	Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία
Γλ 125	Γλωσσολογική Ψυχολογία (Ψυχογλωσσολογία)
Γλ 128	Διαλεκτολογία
Γλ 131	Εθνογλωσσολογία
Γλ 135	Κειμενογλωσσολογία
Γλ 138	Κοινωνιογλωσσολογία
Γλ 141	Υπολογιστική Γλωσσολογία (Γλωσσολογία των Ηλεκτρονικών Υπολογιστών)
Γλ 143	Φιλοσοφία της γλώσσας

Γλ	145	Ψυχολογολογία
Γλ	147	Φωνολογία
Γλ	151	Φωνολογία της αρχαίας Ελληνικής
Γλ	153	Φωνολογία της νέας Ελληνικής
Γλ	156	Μορφολογία
Γλ	159	Μορφολογία της αρχαίας ελληνικής
Γλ	161	Μορφολογία της νέας ελληνικής
Γλ	165	Σύνταξη
Γλ	170	Ιστορική Γραμματική της ελληνικής γλώσσας
Γλ	175	Γραμματική της κοινής νεοελληνικής
Γλ	180	Σημασιολογία
Γλ	300 - 320	Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Θέατρο και Κινηματογράφος (Θ και Κ)

Θ	100 - 159	Ιστορία του θεάτρου
Θ	160 - 219	Θεωρία του θεάτρου
Θ	220 - 279	Τεχνική του θεάτρου
Κ	100 - 159	Ιστορία του κινηματογράφου
Κ	160 - 219	Θεωρία του κινηματογράφου
Κ	220 - 279	Τεχνική του κινηματογράφου
Θ και Κ	300 - 399	Σεμινάρια

* Μαθήματα της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου κατοχυρώνονται και ως ΝΕΦ. Ο ισχύων κωδικός είναι Θ/ΝΕΦ· οι επιμέρους αριθμοί καθορίζονται σύμφωνα με τον πίνακα ΝΕΦ.

Μουσικολογία (Μ)

Μ	100	Εισαγωγή στην Εθνομουσικολογία
Μ	105	Εισαγωγή στη Δημοτική Μουσική
Μ	101	Μουσική των πρωτόγονων λαών
Μ	102	Δημοτική μουσική των Βαλκανικών χωρών
Μ	103	Δημοτική μουσική των Μεσογειακών χωρών
Μ	104	Δημοτική μουσική των Ανατολικών χωρών
Μ	106	Δημοτική και κλασική μουσική της Ινδίας
Μ	110	Εισαγωγή στην Ελληνική δημοτική μουσική
Μ	111	Τα Ελληνικά δημοτικά τραγούδια (Ακριτικά, Ιστορικά, κλέφτικα)
Μ	112	Τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια (Παραλογές, της αγάπης κ.λπ.)
Μ	113	Τα ελληνικά λαϊκά μουσικά όργανα
Μ	114	Οι ελληνικοί λαϊκοί χοροί

M	115	Μορφολογία του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού
M	150	Εισαγωγή στη Βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική
M	151	Οι ύμνοι της Ορθόδοξης ανατολικής εκκλησίας και η μουσική τους
M	152	Παλαιογραφίες της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής
M	160	Εισαγωγή στην ελληνική λαϊκή μουσική (Ρεμπέτικη)
M	170	Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική μουσική
M	180	Δυτική μουσική μέχρι και τον 16ον αιώνα
M	181	Δυτική μουσική από τον 16ο ως τον 19ο αιώνα
M	182	Δυτική μουσική τον 20ο αιώνα
M	183	Η Δυτική μουσική στην Ελλάδα
M	300 - 350	Σεμινάρια

2. ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Αρχαία Ιστορία (ΑΙ)

ΑΙ	100 - 110	Γενική επισκόπηση της αρχαίας Ελληνικής ιστορίας
ΑΙ	111 - 120	Κοινωνικά προβλήματα στην αρχαία Ελλάδα
ΑΙ	121 - 140	Πνευματική ζωή στην αρχαία Ελλάδα
ΑΙ	141 - 144	Ομηρική Ελλάδα
ΑΙ	145 - 150	Αρχαϊκή Ελλάδα
ΑΙ	151 - 155	Κλασική Ελλάδα
ΑΙ	156 - 199	Μακεδονία και ελληνιστικοί χρόνοι
ΑΙ	200 - 210	Γενική επισκόπηση της ρωμαϊκής ιστορίας
ΑΙ	211 - 220	Αρχαϊκή και δημοκρατική Ρώμη
ΑΙ	221 - 230	Αυτοκρατορική Ρώμη
ΑΙ	300 - 315	Σεμινάρια

Βυζαντινή Ιστορία (ΒΙ)

ΒΙ	100 - 101	Πρώιμη βυζαντινή περίοδος
ΒΙ	102 - 103	Μέση βυζαντινή περίοδος
ΒΙ	104 - 105	Όψιμη βυζαντινή περίοδος
ΒΙ	300 - 315	Σεμινάρια

Ιστορία Μέσων Χρόνων (ΙΜΧ)

ΙΜΧ	100 - 101	Πηγές και μεθοδολογία
ΙΜΧ	102 - 103	Φεουδαρχική κοινωνία
ΙΜΧ	104 - 105	Ιστορία της Βενετοκρατίας
ΙΜΧ	300 - 315	Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ (INX)

Ιστορία των Νεότερων Χρόνων

INX	102	Εισαγωγή στη μελέτη της νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας
INX	104 - 110	Επαναστάσεις και επαναστατικά κινήματα στην Ευρωπαϊκή ιστορία των νεότερων χρόνων
INX	111 - 115	Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος
INX	116 - 120	Η άνοδος του φασισμού και η επικράτηση των ολοκληρωτικών καθεστώτων στην Ευρώπη
INX	121 - 130	Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος
INX	131 - 140	Τα Βαλκάνια τον 20ο αιώνα
INX	141 - 150	Η Ευρώπη το Μεσοπόλεμο
INX	151 - 160	Μεταπολεμική Ευρώπη
INX	161 - 180	Νεότερη Ιστορία του Μεσογειακού χώρου
INX	300 - 320	Σεμινάρια

Νεότερη Ελληνική Ιστορία

NEI	100 - 101	Εισαγωγή στη μελέτη της νεότερης ελληνικής ιστορίας
NEI	102	Ο Ελληνισμός υπό την τουρκική εξουσία και η επανάσταση του 1821 Α΄
NEI	103	Ο Ελληνισμός υπό την τουρκική εξουσία και η επανάσταση του 1821 Β΄
NEI	300 - 310	Σεμινάρια

Ιστορία του Ελληνικού Κράτους

IEK	100 - 101	Εισαγωγή στη μελέτη της νεότερης ελληνικής ιστορίας
IEK	102 - 103	Η Ελλάδα του Όθωνα (1833 - 1862)
IEK	104 - 105	Το ελληνικό κράτος από το 1863 ως το 1909
IEK	106 - 107	Η Ελλάδα των βαλκανικών πολέμων και της Μικρασιατικής καταστροφής
IEK	108 - 109	Η Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου
IEK	110 - 112	Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και η μετέπειτα περίοδος
IEK	114 - 118	Ιδεολογία και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 20ου αιώνα
IEK	300 - 320	Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Τουρκολογία (T)

T	100	Σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας
T	101	Ιστορία των Τούρκων της Κεντρικής Ασίας ως τον ΙΓ΄ αιώνα
T	102	Διοικητική οργάνωση του Οθωμανικού κράτους
T	103	Εισαγωγή στην τουρκική γλώσσα

- T 104 Κοινωνική οργάνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας
 T 106 Η Μικρά Ασία ανάμεσα στην μάχη του Μαντζικέρτ και την κατάληψη της Καλλίπολης (1071 - 1354)
 T 107 Το Ισλάμ και η Σταυροφορία
 T 108 Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στην Οθωμανική αυτοκρατορία (1789 - 1923)
 T 109 Η εξάπλωση των Οθωμανών στα Βαλκάνια (1354 - 1453)

Αραβολογία (Αρ)

- Αρ 101 Εισαγωγή στην Ιστορία των Αράβων
 Αρ 111 Εισαγωγή στην ισλαμική θρησκεία
 Αρ 201 Εισαγωγή στην κλασική αραβική γλώσσα: Α΄
 Αρ 202 Εισαγωγή στην κλασική αραβική γλώσσα: Β΄
 Αρ 301 Θέματα ισλαμικού πολιτισμού: ιστοριογραφία
 Αρ 302 Θέματα ισλαμικού πολιτισμού

Ιστορία της Αφρικής (ΙΑΦ)

- ΙΑΦ 100 - 110 Παραδόσεις
 ΙΑΦ 300 - 310 Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Προϊστορική Αρχαιολογία (ΠΑ)

- ΠΑ 100 - 104 Εισαγωγή στην Προϊστορική - Αρχαιολογία (καταγωγή εξέλιξη της επιστήμης. Προσέγγιση των μεθόδων. Σύγχρονες τάσεις)
 ΠΑ 105 - 109 Δομή, λειτουργία και ιδεολογία στις πρωτόγονες κοινωνίες (Εθνολογία)
 ΠΑ 110 - 116 Τεχνικές ανάλυσης και επεξεργασίας των αρχαιολογικών δεδομένων (Στατιστική - Πληροφορική - Φυσικές και Χημικές Μέθοδοι Ανάλυσης...)
 ΠΑ 117 - 120 Μέθοδοι και τεχνικές ανασκαφής (Σχέδιο, Φωτογραφία...)
 ΠΑ 121 - 125 Θεωρητικά προβλήματα της Αρχαιολογίας
 ΠΑ 130 - 135 Γεωλογία - Παλαιοντολογία - Φυσική Ανθρωπολογία
 ΠΑ 136 - 139 Στρατηγικές διατροφής - Τεχνολογία στην Παλαιολιθική εποχή
 ΠΑ 140 - 143 Τέχνη και κοινωνία στην Παλαιολιθική εποχή
 ΠΑ 144 - 146 Η Νεολιθική εποχή
 ΠΑ 147 - 150 Περιβάλλον - Στρατηγικές διατροφής στη Νεολιθική εποχή
 ΠΑ 151 - 155 Τεχνολογία στη Νεολιθική εποχή
 ΠΑ 156 - 160 Τέχνη και Κοινωνία στη Νεολιθική εποχή
 ΠΑ 170 - 177 Εισαγωγή στην εποχή του χαλκού
 ΠΑ 178 - 182 Πρώιμη, μέση και ύστερη εποχή του χαλκού. Ανατολική Μεσόγειος, Προϊστορικό Αιγαίο - Μινωική Κρήτη

ΠΑ 183 - 185	Φυσική Γεωγραφία - Ανθρωπογεωγραφία - Τοπογραφία
ΠΑ 186 - 190	Πολεοδομία - Οργάνωση του χώρου - Αρχιτεκτονική
ΠΑ 191 - 196	Οικονομία - Τεχνολογία - Κοινωνική Οργάνωση
ΠΑ 197 - 200	Τέχνη - Εικονογραφία
ΠΑ 201 - 205	Θρησκεία και θρησκευτικές δομές
ΠΑ 206 - 210	Πρώιμη, μέση και ύστερη εποχή του χαλκού στην Ηπειρωτική Ελλάδα - Μυκηναϊκές κοινωνίες
ΠΑ 211 - 216	Φυσική Γεωγραφία - Ανθρωπογεωγραφία - Τοπογραφία
ΠΑ 217 - 221	Πολεοδομία - Οργάνωση του χώρου - Αρχιτεκτονική
ΠΑ 222 - 227	Οικονομία - Τεχνολογία - Κοινωνική Οργάνωση
ΠΑ 228 - 232	Τέχνη - Εικονογραφία
ΠΑ 233 - 238	Θρησκεία και θρησκευτικές δομές
ΠΑ 239 - 244	Κρητο - μυκηναϊκές γραφές
ΠΑ 245 - 250	Αιγυπτιαολογία
ΠΑ 251 - 255	Ανατολικοί Πολιτισμοί
ΠΑ 300 - 320	Σεμινάρια

Κλασική Αρχαιολογία (ΚΑ)

ΚΑ 100	Εισαγωγή στην κλασική αρχαιολογία: Ιστοριογραφία - μέθοδοι
ΚΑ 106	Μυθολογία
ΚΑ 111	Επισκόπηση της αρχαίας ελληνικής τέχνης
ΚΑ 120	Η τέχνη των γεωμετρικών χρόνων
ΚΑ 121	Αρχιτεκτονική
ΚΑ 122	Κεραμική
ΚΑ 123	Μεταλλοτεχνία
ΚΑ 124	Μικροτεχνία
ΚΑ 125	Πλαστική
ΚΑ 130	Η τέχνη των αρχαϊκών χρόνων
ΚΑ 131	Αρχιτεκτονική
ΚΑ 132	Κεραμική
ΚΑ 133	Πλαστική
ΚΑ 140	Η τέχνη των κλασικών χρόνων (5ος αιώνας)
ΚΑ 141	Αρχιτεκτονική
ΚΑ 142	Κεραμική
ΚΑ 143	Ζωγραφική
ΚΑ 144	Πλαστική
ΚΑ 150	Η τέχνη των κλασικών χρόνων (4ος αιώνας)
ΚΑ 151	Αρχιτεκτονική
ΚΑ 152	Κεραμική
ΚΑ 153	Ζωγραφική
ΚΑ 154	Πλαστική
ΚΑ 160	Η τέχνη των ελληνιστικών χρόνων

KA 161	Αρχιτεκτονική
KA 162	Κεραμική
KA 163	Ζωγραφική
KA 164	Πλαστική
KA 165	Μικροτεχνία
KA 170	Η τέχνη των ρωμαϊκών χρόνων
KA 171	Αρχιτεκτονική
KA 172	Πλαστική (Πορτραίτο κ.λπ.)
KA 180	Δημόσιος και Ιδιωτικός δίκος των αρχαίων
KA 190	Επιγραφική
KA 200	Νομισματική
KA 300 - 399	Σεμινάρια

Βυζαντινή Αρχαιολογία (BA)

BA 100	Εισαγωγή στη Βυζαντινή Αρχαιολογία
BA 102	Παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή τέχνη
BA 104	Μεσοβυζαντινή τέχνη
BA 105	Η τέχνη της Μακεδονικής Αναγέννησης
BA 106	Κομνήνεια τέχνη
BA 108	Παλαιολόγειος τέχνη
BA 110	Μνημειακή ζωγραφική
BA 115	Μεταβυζαντινή τέχνη
BA 120	Μικροτεχνία
BA 130	Φορητές εικόνες
BA 140	Εικονογραφημένα χειρόγραφα
BA 150	Αρχιτεκτονική
BA 300 - 330	Σεμινάρια

Ιστορία της Τέχνης της Δύσεως (ΙΤΔ)

ΙΤΔ 100 - 103	Εισαγωγή στην ιστορία της τέχνης: αντικείμενο, θεωρία, μέθοδοι, βασικές έννοιες
ΙΤΔ 104 - 107	Επισκόπηση της ευρωπαϊκής τέχνης από τους Καρολίνειους χρόνους μέχρι την Αναγέννηση
ΙΤΔ 108 - 111	Επισκόπηση της Ευρωπαϊκής τέχνης από την Αναγέννηση μέχρι τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο
ΙΤΔ 112 - 115	Ρωμανική τέχνη
ΙΤΔ 116 - 119	Γοτθική τέχνη
ΙΤΔ 120 - 121	Η Αναγέννηση στη Φλωρεντία και στη Ρώμη
ΙΤΔ 122 - 124	Η Αναγέννηση στη Βόρεια Ιταλία
ΙΤΔ 125 - 127	Η Αναγέννηση στην Ευρώπη (εκτός Ιταλίας)
ΙΤΔ 128 - 131	Βενετσιάνικη ζωγραφική του 15ου και 16ου αιώνα
ΙΤΔ 132 - 135	Ο Μανιερισμός

ΙΤΔ	136 - 139	Το Μπαρόκ
ΙΤΔ	140 - 143	Το Μπαρόκ στην Ιταλία
ΙΤΔ	144 - 147	Το Μπαρόκ στην Κεντρική Ευρώπη
ΙΤΔ	148 - 151	Το Μπαρόκ στις Κάτω Χώρες
ΙΤΔ	152 - 155	Βενετσιάνικη ζωγραφική του 17ου και 18ου αιώνα
ΙΤΔ	156 - 159	Ο γαλλικός κλασικισμός και οι επιδράσεις του
ΙΤΔ	160 - 163	Ροκοκό
ΙΤΔ	164 - 167	Νεοκλασικισμός
ΙΤΔ	168 - 171	Ρομαντισμός
ΙΤΔ	172 - 175	Ρεαλισμός
ΙΤΔ	176 - 179	Ιμπρεσιονισμός
ΙΤΔ	180 - 183	Η τέχνη στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα (Συμβολισμός - Ιστορισμός - «Νέο - Μπαρόκ» - «Νέα Τέχνη»)
ΙΤΔ	184 - 187	Εξπρεσιονισμός
ΙΤΔ	188 - 191	Κυβισμός
ΙΤΔ	192 - 195	Μη - παραστατική ζωγραφική: οι πρωτεργάτες Μάλεεβιτς, Καντίνσκυ, Μόντριαν
ΙΤΔ	196 - 199	Κοστρουκτιδισμός
ΙΤΔ	200 - 203	Φουτουρισμός
ΙΤΔ	204 - 207	Υπερρεαλισμός
ΙΤΔ	208 - 211	Η ζωγραφική στην Γερμανία (15ος - 16ος αιώνας)
ΙΤΔ	212 - 215	Η ζωγραφική στην Ισπανία (16ος - 20ος αιώνας)
ΙΤΔ	216 - 219	Οι εικαστικές τέχνες στη Ρωσία (από την εποχή του Πέτρου του Μεγάλου μέχρι το 1917)
ΙΤΔ	220 - 223	Οι εικαστικές τέχνες στη Σοβιετική Ένωση (από το 1917 μέχρι τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο)
ΙΤΔ	224 - 227	Αρχιτεκτονική και ζωγραφική στην Αγγλία (17ος - 20ος αιώνας)
ΙΤΔ	228 - 231	Ελληνική τέχνη τον 19ο αιώνα
ΙΤΔ	232 - 235	Ελληνική Τέχνη τον 20ο αιώνα
ΙΤΔ	236 - 239	Επιδράσεις και ανάπτυξη της τέχνης της Δύσεως σε εξωευρω- παϊκές χώρες
ΙΤΔ	240 - 243	Ιστορία της φωτογραφίας
ΙΤΔ	244 - 245	Μουσειολογία
ΙΤΔ	246 - 247	Θεωρία και μέθοδοι συντήρησης
ΙΤΔ	248 - 251	Χαρακτική
ΙΤΔ	252 - 255	Εφαρμοσμένες τέχνες (αφίσα, βιομηχανικό σχέδιο, γυαλί, πορσελάνη, υφάσματα, κεραμική)
ΙΤΔ	256 - 259	Εικονογραφία της αρχαίας μυθολογίας
ΙΤΔ	260 - 263	Χριστιανική εικονογραφία
ΙΤΔ	264 - 267	Ιστοριογραφία, θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας της τέχνης: Οι αρχές της κριτικής τέχνης στην Ιταλία (15ος - 16ος αιώνας)
ΙΤΔ	268 - 271	Ιστοριογραφία, θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας της τέχνης: θεωρίες του μπαρόκ και του κλασικισμού
ΙΤΔ	272 - 275	Ιστοριογραφία, θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας της

		τέχνης: ρομαντισμός και ιστορισμός
ΙΤΔ	276 - 279	Ιστοριογραφία, θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας της τέχνης: η σχολή της Βιέννης
ΙΤΔ	280 - 283	Ιστοριογραφία, θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας της τέχνης: οι φορμαλιστικές σχολές
ΙΤΔ	284 - 287	Ιστοριογραφία, θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας της τέχνης: κοινωνιολογικές και μαρξιστικές προσεγγίσεις
ΙΤΔ	288 - 291	Εικονογραφία και Εικονολογία
ΙΤΔ	292 - 295	Οι εικαστικές τέχνες μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο: τάσεις και κινήματα
ΙΤΔ	300 - 399	Σεμινάρια

3. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Γενικό πλαίσιο μαθημάτων

Φ	10	Άσκηση (ερμηνεία φιλοσοφικών κειμένων)
Φ	90	Γενική εισαγωγή στη Φιλοσοφία
Φ	91 - 100	Ειδική εισαγωγή στη Φιλοσοφία (εισαγωγή στους φιλοσοφικούς κλάδους)
Φ	101 - 105	Ελληνική Φιλοσοφία
Φ	106 - 110	Λογική
Φ	111 - 115	Θεωρία της επιστήμης
Φ	116 - 120	Ιστορία της Φιλοσοφίας
Φ	121 - 130	Συστηματική Φιλοσοφία
Φ	131 - 150	Σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα
Φ	300 - 305	Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ψυχολογία

Ψ	100	Γενική ψυχολογία: στοιχεία μεθοδολογίας, αντίληψη, μνήμη, μάθηση
Ψ	101	Γενική ψυχολογία: ιστορία, κλάδοι, ψυχολογικές μετρήσεις, στοιχεία ψυχοπαθολογίας
Ψ	110 - 120	Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία
Ψ	200 - 205	Εξελικτική ψυχολογία
Ψ	206 - 210	Αντίληψη
Ψ	211 - 215	Μνήμη
Ψ	216 - 220	Μάθηση
Ψ	221 - 225	Θεωρίες προσωπικότητας
Ψ	226 - 230	Θέματα κοινωνικής ψυχολογίας
Ψ	231 - 235	Ψυχολογία ατομικών διαφορών: ψυχολογικές μετρήσεις

Ψ	236 - 240	Ψυχολογία εργασίας
Ψ	241 - 245	Μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας στην ψυχολογία
Ψ	246 - 250	Προσαρμογή και ψυχοπαθολογία
Ψ	300 - 320	Σεμινάρια

Τα μαθήματα με αριθμό 100 ως 120 είναι βασικά και απαραίτητα για την παρακολούθηση και κατανόηση των υπολοίπων μαθημάτων Ψυχολογίας με αριθμό 200 και πάνω.

ΠΡΟΣΟΧΗ: Ορισμένα από τα μαθήματα έχουν δοθεί σε προηγούμενα εξάμηνα με άλλο κωδικό αριθμό. Παρακαλούνται οι φοιτητές να συνεννοούνται με τον διδάσκοντα.

Κοινωνιολογία

ΚΟΙ	100	Εισαγωγή στην κοινωνιολογία
ΚΟΙ	101 - 105	Συγκριτική κοινωνιολογία
ΚΟΙ	106 - 108	Έρευνα και μεθοδολογικά προβλήματα στην κοινωνιολογία
ΚΟΙ	109 - 115	Ιστορία κοινωνιολογικών θεωριών
ΚΟΙ	116 - 120	Ελληνική κοινωνία
ΚΟΙ	121 - 124	Πολιτική κοινωνιολογία
ΚΟΙ	125 - 127	Κοινωνική αλλαγή
ΚΟΙ	128 - 130	Κοινωνικοποίηση
ΚΟΙ	131 - 135	Κοινωνικές τάξεις και κοινωνικά στρώματα
ΚΟΙ	136 - 138	Κοινωνιολογία της γλώσσας
ΚΟΙ	300 - 320	Σεμινάρια

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Παι	10	Μέθοδοι διδασκαλίας ιστορικών μαθημάτων
Παι	20	Μέθοδοι διδασκαλίας φιλολογικών μαθημάτων
Παι	30	Μέθοδοι διδασκαλίας κοινωνικο - ψυχολογικών φιλοσοφικών μαθημάτων (Επιλογή ενός ανάλογα με το Τμήμα των φοιτητών)
Παι	100 - 105	Σχολείο και κοινωνία
Παι	106 - 110	Συγκριτική Παιδαγωγική
Παι	111 - 114	Ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης
Παι	115 - 120	Εκπαίδευση και ανάπτυξη
Παι	121 - 125	Παιδαγωγική ψυχολογία
Παι	126	Ψυχολογία και ρόλοι του εκπαιδευτικού
Παι	127	Ψυχοδυναμική των σχολικών τάξεων
Παι	128 - 130	Εκπαιδευτική αξιολόγηση
Παι	131 - 133	Σχολική οδηγητική
Παι	134 - 135	Εκπαιδευτική έρευνα και Στατιστική
Παι	136 - 140	Φιλοσοφία της εκπαίδευσης
Παι	141 - 145	Εξέλιξη των εκπαιδευτικών θεωριών και συστημάτων

Παι 146 - 148	Σχολικό πρόγραμμα
Παι 149 - 150	Θεωρία και Μεθοδολογία της διδασκαλίας
Παι 300 - 302	Σεμινάρια

Από τα παραπάνω μαθήματα προτείνονται ως βασικά: α) Οι μέθοδοι διδασκαλίας στον Τομέα της ειδικότητας του κάθε φοιτητή, και β) Η παιδαγωγική Ψυχολογία ή το μάθημα Σχολείο και Κοινωνία.

Τα παραπάνω μαθήματα θα προσφέρονται ανάλογα με τις δυνατότητες του Τομέα Παιδαγωγικών Σπουδών.

Ο Τέταρτος Τόμος της Επιστημονικής Επετηρίδας του Πανεπιστημίου Κρήτης ΑΡΙΑΔΝΗ, φωτοστοιχειοθετήθηκε και τυπώθηκε από τη ΓΡΑΦΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗΣ Α.Ε. (Εκδόσεις Χαλκιάδακη), Χατζηγεωργιάκη 7-9, Ρέθυμνο, τηλ. (0831) 29.292.